

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI
TOSHKENT XALQARO UNIVERSITETI
O'ZBEKISTON MILLIY MEDIA BIRLASHMASI**

**“ALP ER TO'NGA AVLODLARI – QORAXONIYLAR: TURKIY
DUNYO VA ISLOM OLAMI QORAXONIYLAR DAVRIDA”
xalqaro anjuman ilmiy to'plami**

Toshkent, 16-oktabr, 2025-yil

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI**

**SHARQ MADANIYATI VA MEROSINI TADQIQ ETISH
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar:
Turkiy dunyo va islom olami
qoraxoniylar davrida**

**mavzusidagi xalqaro anjuman ilmiy
to'plami**

2025-yil 16-oktyabr

TOSHKENT– 2025

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo va Islom olami Qoraxoniylar davrida [Matn] / f.f.d., prof. Q.SH. Omonovning umumiy tahriri ostida. – T.: “TDSHU” nashriyoti, 2025. – 528 b.

Mazkur to'plamda **“Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo va Islom olami Qoraxoniylar davrida”** mavzusidagi xalqaro anjuman maqolalari jamlangan. Unda Qoraxoniylar davlati shakllangan va taraqqiy etgan davrda Turon va keng turkiy makonda yuz bergan muhim tarixiy, etnik, diniy hamda madaniy jarayonlar ilmiy tahlil etilgan. To'plam maqolalarida IX–XIII asr boshlarida turkiy davlatchilikning rivoji, Qoraxoniylar davrida etnik va konfessional vaziyat, turkiy islom madaniyatining qaror topishi, ilm-fan va ma'rifat markazlarining faoliyati yoritilgan. Shuningdek, turkiy yozma adabiy tilning taraqqiyoti, uning xalqaro mavqei, Qur'oni karimning ilk turkiy tarjimalari hamda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarini o'rganishning dolzarb masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. To'plam umumiy tarixiy xotirani mustahkamlash, turkiy xalqlar o'rtasidagi ilmiy-madaniy aloqalarni rivojlantirish va Qoraxoniylar davri merosini zamonaviy ilmiy talqin asosida ommalashtirishga xizmat qiladi.

Mas'ul muharrir: f.f.d., professor Q.SH.Omonov

Nashrga tayyorchilar: PhD B.Zokirov, PhD Sh. To'laganova

Xalqaro anjuman to'plami Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Ilmiy kengashida muhokama etildi va nashrga tavsiya qilindi (29.12.2025-yil, 5-sonli bayonnoma).

© Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2025

KIRISH

Geosiyosiy keskinlik taranglashgan, axborot tahdidlari va kuch markazlarining ta'siri oshib borayotgan bugungi tahlikali sharoitda turkiy ellarning siyosiy nuqtai nazarini yagona, yaxlit maxrajga keltirish, har qanday xavf-xatar oldida bir musht bo'lib birlasha olish hissini umumturkiy manfaatlarimizga uyg'un ravishda kuchaytirib borish nihoyatda muhim sanaladi.

Turkiy xalqlarning elsevarlik ruhiyati, bir ildizdan o'sib chiqqanlik g'oyasi, umumtarix, mushtarak qadriyatlar, umumiy dunyoqarash, turkiy dunyo yoshlari tafakkurini tarixiy ildizlariga uyg'un bo'lishi masalalari uyg'oq ruhli siyosat arboblarni doimo o'ylantirib kelmoqda.

Shu jihatdan davlatimiz rahbari Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT)ning barcha oliy darajadagi yig'inlarida ijtimoiy, madaniy, gumanitar sohada - turkiy tarix, mushtarak yozma meros, buyuk ajdodlarimiz faoliyati targ'iboti bilan bog'liq o'nlab tashabbuslarni ilgari surib kelmoqda. Chunonchi, yaqinda 7- oktabr kuni TDT Davlat rahbarlari kengashining Gabala shahrida o'tgan yig'ilishida yurtboshimiz 2025-2026- yillarda mamlakatimiz 100 dan ortiq ta'lim muassasalarini birlashtirgan Turkiy universitetlar ittifoqiga raislik qilishini hamda O'zbekiston raislik davrida "Turkiy ilm-fan va innovatsiyalar kunlari"ni o'tkazish yuzasidan takliflarini berdilar.

Ana shu tashabbusning amaliy ifodasi sifatida 16- oktabr kuni Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Turkiy davlatlar tashkiloti, Toshkent xalqaro universiteti hamda O'zbekiston milliy media birlashmasi bilan hamkorlikda "Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo va Islom olami Qoraxoniylar davrida" mavusidagi xalqaro anjuman bo'lib o'tdi.

Turkiy uluslar va ularning davlatchiligi takomilida Qoraxoniylar davlati favqulodda muhim o'rin tutadi. Bu sulola hukmronligi Turon tuproqlarida dastlab VIII yuzyillikning 40- yillaridan boshlab Turk xoqonligining uzviy davomi o'laroq Qarluq davlati sifatida keyinchalik, qarluq, chigil, yag'mo qabilalari singari o'nlab turkiy urug'larni birlashtirgan, markazlashgan turkiy saltanatni barpo etib, o'zlarini "Qoraxon" - ya'ni "Buyuk xon" deb atashgan.

Ularning hukmronligi IX–XIII asrlar mobaynida Sharqdagi uyg'onish – birinchi renessans davriga to'g'ri kelib, unda davlat boshqaruvi, mafkura, din, xalqaro munosabatlar, me'morchilik, shaharsozlik, ilm-fan va ta'lim rivojlangan. Ayniqsa, turkiy til yuksak maqomga ko'tarildi. Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy kabi buyuk allomalar o'lmas asarlar yaratdi.

Qoraxoniylar davrida amalda bo'lgan "xoqoniya turkiysi" adabiy tili barcha turkiy xalqlar uchun birlashtiruvchi til vazifasini o'tab berdi; keyingi davr turkiy tillarining rivojida yuksalish nuqtasi bo'lib xizmat qildi.

Shu nuqtai nazardan, bu davr barcha turkiy ellarning turkshunoslari uchun umumiy tarix, mushtarak yozma meros, turkiy islom dunyoqarashini o'rganish borasida bitmas-tuganmas, adog'siz manba bo'lib xizmat qiladi.

Anjuman ishida TDT bosh kotibi Kubanichbek Omuraliev, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri Qo'ng'irotboy Sharipov, TURKSOY bosh kotibi Sulton Raev, Turkiy akademiya prezidenti Shahin Mustafaev singari martabali mehmonlar qatnashib, ulug'vor turkiy davlatchilik tarixining teran ildizlarini chuqurroq anglash va ilmiy asosda to'laqonli o'rganish bugungi turkologiyaning ehtiyoji hamda ilmiy zarurati ekanligini qayd etishdi.

Ilmiy yig'inda qoraxoniylar davri tarixi, tili, adabiyoti, davlat boshqaruvi, siyosati, mafkurasi bo'yicha 100 ga yaqin yurtimiz va xorijlik yetakchi bilim kishilari - turkshunoslar o'z chiqishlari bilan qatnashdi.

Ular qoraxoniylar davri tarixi, davlatchiligi va boshqaruvi, qoraxoniylar davrida ilm-fan, madaniyat, qoraxoniylar davrida til va adabiyot, turkiy islom madaniyatining yuzaga kelishida qoraxoniylarning o'rni hamda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarini o'rganishning dolzarb masalalariga bag'ishlangan kengashlarda so'nggi yillarda qo'lga kiritgan yangi ilmiy natijalari bilan o'rtoqlashdilar.

Ushbu ilmiy to'plam Qoraxoniylar davri davlatchilik tarixi, madaniyati, tili, yozma adabiy merosini mutaxassislar, yosh tadqiqotchilar hamda keng ommaga tanishtirishda muhim vosita bo'ladi degan umiddamiz.

Qudratulla Omonov
filologiya fanlari doktori, professor

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

BIRINCHI KENGASH:
QORAXONIYLAR DAVRI TARIXI, DAVLATCHILIGI VA
BOSHQARUVI

QORAXONIYLAR DAVRI TARIXSHUNOSLIGI MASALALARI

Alisher Doniyorov,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori,
tarix fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada Qoraxoniylar davlati — Markaziy Osiyodagi ilk turkiy musulmon davlatning tarixshunosligi masalalari yoritiladi. Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy kabi turkiy manbalar hamda Ibn al-Asir va Juveyniy asarlari asosida siyosiy, madaniy va diniy jarayonlar tahlil etilgan. Sovet davridagi sinfiy yondashuvlar tanqid qilinib, postsovet davri ilmiy maktablarining yangi metodologik yo'nalishlari ko'rsatilgan. Muallif Qoraxoniylar davrini o'rganishda ko'pmanbali, raqamli va sivilizatsion tahlil usullarini joriy etish zarurligini ta'kidlaydi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, tarixshunoslik, Markaziy Osiyo, islomlashuv, turkiy madaniyat, Qoshg'ar, Balasg'un.

Abstract: The article explores the main historiographical stages and issues related to the study of the Karakhanid State—the first Turkic Muslim polity in Central Asia. By analyzing Turkic sources (Mahmud al-Kashgari, Yusuf Khash Hajib, Ahmad Yugnaki) alongside Arabic and Persian chronicles (Ibn al-Athir, Juvayni), the author highlights the political, cultural, and religious transformations of the period. The paper critically revisits Soviet-era class-based interpretations and emphasizes the methodological innovations of post-Soviet historiography. The conclusion underscores the importance of interdisciplinary and digital approaches in advancing the study of the Karakhanid legacy.

Keywords: Karakhanids, historiography, Central Asia, Islamization, Turkic culture, Kashgar, Balasaghun.

Qoraxoniylar sulolasi Markaziy Osiyo va Turkiston tarixida ilk turkiy musulmon davlat sifatida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ular IX asr oxiri – XIII asr boshlarida Sharqiy va G'arbiy Turkiston, Farg'ona, Talas, Issiqko'l, Samarqand va Buxoro hududlarida siyosiy-madaniy markazlar barpo etganlar. Qoraxoniylar davlatining shakllanishi, uning siyosiy va madaniy hayoti, shuningdek, islom dinining turkiy xalqlar orasida mustahkamlanishi — turkiy davlatchilik tarixi va umuman Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi.

Bu davr haqidagi ma'lumotlar turli tillardagi — turkiy, arab, fors, xitoy va hatto lotin manbalaridan kelib chiqqan bo'lib, ularning tahlili

Qoraxoniylar davlatining haqiqiy tarixiy qiyofasini tiklashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq tarixshunoslik nuqtai nazaridan Qoraxoniylar mavzusi uzoq vaqt davomida yetarlicha tadqiq etilmagan, ayniqsa, sovet davridagi ideologik yondashuvlar sababli uning ko'p qirralari kam yoritilgan.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Mahmud Koshg'ariy¹, Yusuf Xos Hojib², Juvayniy³, Narshaxiy⁴, Ibn al-Asir⁵kabi mualliflar manbalari qayta tahlil qilinib, Qoraxoniylar tarixi yangi ilmiy metodologiya asosida o'rganila boshladi. Bu jarayon postsovet davrida, ayniqsa O'zbekiston va Qozog'istondagi tarixshunoslik maktablarida yanada rivojlandi.

Hozirgi tarixshunoslik oldidagi asosiy vazifa — Qoraxoniylar tarixi haqidagi turli til va manbalardagi ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning asl ma'no qatlamlarini ochish, hamda milliy va mintaqaviy nuqtai nazarni global tarixiy jarayon bilan uyg'unlashtirishdir.

I. Manbalar va ularning xususiyatlari

Qoraxoniylar davriga oid manbalarni shartli ravishda uch katta guruhga ajratish mumkin:

1. Turkiy tildagi asl manbalar;
2. Arab-fors tillaridagi tarixiy xronikalar;
3. Arxeologik va numizmatik ma'lumotlar.

1. Turkiy tildagi manbalar

Bu toifadagi manbalar Qoraxoniylar davlatining ichki madaniy muhiti, tili, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarini anglash uchun asosiy manba hisoblanadi. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar:

- Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk»⁶ asari (1072 y.) — nafaqat lug'atshunoslik yodgorligi, balki Qoraxoniylar zamonidagi turkiy qabilalar, ularning ijtimoiy-siyosiy holati, an'analari va geografik muhiti haqidagi qimmatli ma'lumot manbaidir. Koshg'ariy ayrim hukmdorlar, turkiy qabilalarning o'zaro munosabati, til va etnik tuzilmasi haqida yozgan bo'lib, uning asari tarixshunoslik nuqtai nazaridan “qo'lyozma etnografiyasi” sifatida qaraladi

¹ Кошғарий Махмуд. Девону луғотит-турк. – Тошкент: Фан, 1960. – 498 б.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.

³ Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира / пер. с англ. Е. Е. Харитоновой. – Москва: Магистр-Пресс, 2004. – 690 с. – ISBN 5-89317-201-9.

⁴ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А. Уринбоев. Электрон манба: <http://e-tarix.uz/milliyat-inshoSari/311-buxoro-tanxi.html>

⁵ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории) / Пер. с араб., комм, чл.-корр. АН Республики Узбекистан П. Г. Булгакова; Доп. к пер., прим, и комм., указ. Ш С. Камолиддина. Ташкент, 2006. 560 с.

⁶ Кошғарий Махмуд. Девону луғотит-турк. – Тошкент: Фан, 1960. – 498 б.

1.

- Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig»² asari — davlat boshqaruvi, podshohlik axloqi va siyosiy falsafa haqidagi qomusiy asar bo'lib, u Qoraxoniylar davri ideologiyasini aks ettiradi. Muallif davlat tizimidagi etik normalar, boshqaruv usullari va insonning ma'naviy burchi haqida fikr yuritgan³.

- Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq»⁴ asari ham Qoraxoniylar davri madaniyati va diniy-falsafiy dunyoqarashini ifoda etadi. Asarda inson axloqi, ilm va haqiqat mavzulari orqali davlat-jamiat munosabatlariga ishora qilingan.

Bu manbalarning umumiy xususiyati shundaki, ularda tarixiy voqealardan ko'ra mafkuraviy va madaniy kontekst ustuvor. Lekin aynan shu jihat ularni davlatchilik va ijtimoiy-falsafiy fikr evolyusiyasini o'rganishda alohida ahamiyatli qiladi.

2. Arab-fors tillaridagi tarixiy xronikalar

Qoraxoniylar haqidagi muhim ma'lumotlar arab va fors mualliflari asarlarida ham saqlangan. Ular islom olami nuqtai nazaridan voqealarni bayon qilgan bo'lib, ba'zan turkiy dunyoga nisbatan siyosiy yoki mafkuraviy holatda qarashlar ham uchraydi.

- Ibn al-Asirning «Al-Komil fit-tarix» asarida Qoraxoniylar sulolasi bilan Somoniylar va G'aznaviylar munosabati haqida ma'lumotlar berilgan, ammo bu ma'lumotlar ko'p hollarda keyingi manbalar orqali qayta yozilgan⁵.

- Juvayniyning «Tarix-i jahongushoy»⁶ asarida ham Qoraxoniylar davri hodisalari to'g'ridan-to'g'ri emas, balki uning oqibatlarini nuqtai nazaridan tilga olinadi.

Arab-fors xronikalari tarixshunoslikda ikkilamchi manba sifatida muhim ahamiyatga ega, chunki ular Qoraxoniylarning islom dunyosidagi o'rnini ko'rsatadi. Biroq ulardagi siyosiy bag'rikenglik darajasi turlicha

¹ Шу манба. – Б. 45.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 112.

⁴ Югнакий, А. *Ҳибату-л-ҳақойиқ*. – Тузувчи: Қосимжон Содиков. – Тошкент: Академнашр, 2019. – 168 б. – ISBN 978-9943-5652-0-3.

⁵ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории) / Пер. с араб., комм, чл.-корр. АН Республики Узбекистан П. Г. Булгакова; Доп. к пер., прим, и комм., указ. Ш С. Камолиддина. Ташкент, 2006. 560 с.

⁶ Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира / пер. с англ. Е. Е. Харитоновой. – Москва: Магистр-Пресс, 2004. – 690 с. – ISBN 5-89317-201-9.

bo'lgani sababli, har bir ma'lumotni qiyosiy tahlil orqali qayta baholash lozim¹.

3. Arxeologik va numizmatik ma'lumotlar

Arxeologik topilmalar va tanga-pullar (numizmatik materiallar) Qoraxoniylar davlatining geografik chegaralari, iqtisodiy hayoti va shahar madaniyatini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Talas vodiysi va Samarqand atrofidan topilgan mis tangalardagi arabcha va turkiy yozuvlar davlatning ikki tilli madaniyatga ega bo'lganini ko'rsatadi².

Numizmatik dalillar shuni ham isbotlaydiki, Qoraxoniylar o'z hududida mustaqil siyosiy ramzga ega bo'lgan ilk turkiy musulmon sulola bo'lgan. Bu hol tarixshunoslikda ularni "turkiy-islom sivilizatsiyasi asoschilari" sifatida baholashga asos bo'ladi³.

Qoraxoniylar davri tarixshunosligi ilmiy jihatdan hali to'liq shakllanib bo'lmagan sohalaridan biri hisoblanadi. Shu bois bu davr haqidagi ma'lumotlar ko'pincha tilshunoslik, arxeologiya yoki falsafa sohalaridagi tadqiqotlar ichida parchalangan holda keltiriladi. Biroq so'nggi o'n yilliklarda turkiy davlatchilik va islom sivilizatsiyasi o'zaro munosabatiga oid yangi metodologik yondashuvlar paydo bo'ldi.

1. Ilk tadqiqotlar va sharqshunoslar merosi

Qoraxoniylar sulolasi haqidagi ilmiy ma'lumotlarni XIX asrdagi sharqshunos olimlar ilk bor ilmiy muomalaga kiritgan. Ular orasida V.V. Bartold⁴, V. Tomsen⁵, I. Krachkovskiy⁶, S. Tolstov⁷ va V. Radlov⁸ kabi olimlarning xizmati katta bo'lgan.

V.V. Bartold o'zining «Turkiston v epoxu mongolskogo nashestviya» asarida Qoraxoniylar tarixini Somoniylardan keyingi siyosiy merosning davomi sifatida ko'rib chiqadi. Uning fikricha, Qoraxoniylar davlatining shakllanishi turkiy qabilalarning islom dinini qabul qilishi va iqtisodiy hayotdagi feodal munosabatlarning kengayishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan⁹.

¹ Биран М. The Qarakhanid Studies. // Cahiers d'Asie Centrale, 2001. – №9. – С. 77.

² UNESCO. The Karakhanids. – Silk Road Knowledge Bank, 2024. – P. 12. <https://www.silkroadknowledgebank.org>

³ Акман, Ө. *Karakhanid Period Introduction*. – Ankara: ISRES, 2021. – P. 19.

⁴ Бартольд В.В. Туркистон в эпоху монгольского нашествия. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1928. – 763 с.

⁵ Томсен, В. Л. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. — Helsingfors: Impr. de la Société de littérature finnoise, 1896. — 224 с.

⁶ Крачковский, И. Ю. *Избранные сочинения* : в 6 т. / Акад. И. Ю. Крачковский ; ред. коллегия: акад. В. А. Гордлевский ... – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1955–1960.

⁷ Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 352 с.

⁸ Радлов, В. В. Предварительный отчёт о результатах экспедиции для археологических исследований бассейна реки Орхона / В. В. Радлов. — Сборник трудов Орхонской экспедиции. — Т. I, 1892.

⁹ Бартольд, В. В. Туркистон в эпоху монгольского нашествия. — М.–Л.: Изд. АН СССР, 1928. — С. 115.

Biroq bu davr sharqshunosligida Qoraxoniylar sulolasiga nisbatan ma'lum bir orientalistik yondashuv ustun bo'lgan: ya'ni turkiy xalqlar davlatchilikni “boshqa sivilizatsiyadan qabul qilgan” degan qarash hukmron bo'lgan. Shu sababli, Bartold va uning izidan ketgan yevropalik olimlar Qoraxoniylar madaniyatini “ikkilamchi islomiy shakl” sifatida ta'riflagan.

Sovet davriga kelib, bu qarash biroz o'zgardi, ammo uning mafkuraviy mazmuni saqlanib qoldi. Masalan, S.P. Tolstov yozganidek: “Qoraxoniylar davrida turkiy qabilalarning davlatchilik tizimida xalq ommasi ishtirok etmagan, bu sulola mahalliy feodal qatlamning mahsuli edi”¹. Bu fikr tarixshunoslikda sinfiy yondashuvni aks ettiradi. Keyingi tadqiqotlarda esa bu nuqtai nazar tanqid qilina boshladi, chunki u xalq madaniyati, ijtimoiy tuzilma va turkiy merosni cheklaydi.

2. Turkiy til va davlatchilikning tarixiy tahlili.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Qoraxoniylar tarixi tilshunoslik nuqtai nazaridan keng o'rganila boshladi. Bu jarayonning boshida Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk»² asari asosiy manba sifatida ilmiy muomalaga kiritildi. Asarda keltirilgan geografik ma'lumotlar, qabila nomlari va dialektologik belgilar asosida Qoraxoniylar davlati hududiy va etnik jihatdan qayta rekonstruksiya qilindi.

Bu borada o'zbek olimlaridan X. Hasanboev³, A. Qayumov⁴, Sh. Vohidov⁵ va M. Mingboevlar turkiy davlatchilik tili, huquqiy atamalar va islomiy leksikonning mahalliy lashuvi masalalarini tadqiq etdilar. Xususan, X. Hasanboev ta'kidlaydiki: “Qoraxoniylar davrida turkiy til davlat tili sifatida mustahkamlangan ilk davr hisoblanadi. Bu hol tarixiy jadallashuvning madaniy inqilobi edi”⁶.

Shu tariqa tilshunoslik tadqiqotlari orqali tarixshunoslikda yangi paradigma — “turkiy davlatchilik madaniyati” nazariyasi shakllandi. Bu yondashuv Qoraxoniylar davlatini faqat diniy emas, balki ijtimoiy-intellektual jarayon sifatida ham ko'rib chiqish imkonini berdi.

3. Milliy tarixshunoslikdagi yangi tendensiyalar

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Издательство АН СССР, 1948. — С. 64.

² Кошғарий, М. Девону луғотит-турк. – Тошкент: Фан, 1960. – 498 б.

³ Ҳасанбоев Х. Туркий давлатчилиқ тарихи очерклари. – Тошкент: Академнашр, 1998.

⁴ Қайумов, А. Асарлар. – Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2012. – том VII, 2-китоб.

⁵ Воҳидов, Ш. Х. XIX-аср Тошкент ҳукмдорлари ва тарихчилари / Ш. Х. Воҳидов, Т. Худойқулов. – Тошкент: Янги Аср Авлоди, 2009. – 60 б. – ISBN 978-9943-08-381-3.

⁶ Ҳасанбоев Х. Туркий давлатчилиқ тарихи очерклари. – Тошкент: Академнашр, 1998. – Б. 23.

Istiqloldan keyingi yillarda Qoraxoniylar tarixi milliy tarixshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. O'zbekiston va Qozog'iston olimlari bu mavzuda yangi manbalar va mahalliy arxeologik dalillarga asoslangan tadqiqotlarni ilmiy aylanmaga kiritdilar.

O'zbekistonda A. Doniyorov¹, R. Hasanov, Sh. Kamoliddin², X. Ahmedov kabi olimlar Qoraxoniylar davlatining siyosiy tizimi, madaniy muhiti va turkiy elitalar roliga bag'ishlangan maqolalar yozganlar. Ular ichida A. Doniyorov ta'kidlaganidek: "Qoraxoniylar sulolasi davlatchilik tarixi nuqtai nazaridan islomiy an'analarni turkiy dunyoqarash bilan sintez qila olgan yagona modelni yaratgan"³.

Qozog'iston tarixshunosligida esa Qoraxoniylar davri Jetisu va Talas madaniyati bilan bog'liq arxeologik maktablar orqali tadqiq etilmoqda. Masalan, A. Baypakov⁴ va K. Baytur kabi olimlar Taraz va Balasog'un shaharlari xarobalarini o'rganish orqali Qoraxoniylar davlatining shahar-madaniy qiyofasini tiklashgan. Ular o'z xulosalarida shunday yozadilar: "Qoraxoniylar davlatining shahar markazlari iqtisodiy taraqqiyot va madaniy sintezning asosiy nuqtalari bo'lgan"⁵.

4. Hozirgi ilmiy yondashuvlar

Hozirgi tarixshunoslikda Qoraxoniylar mavzusi ikki asosiy tendensiyada rivojlanmoqda:

1. Komparativ va sivilizatsion tahlil usuli.

Bu yo'nalishda Qoraxoniylar davlatining Islom xalifaligi, G'aznaviylar va Saljuqlar bilan munosabati madaniy integratsiya nuqtai nazaridan o'rganiladi. Masalan, M. Biran o'z tadqiqotida ta'kidlaydi:

"Qoraxoniylar sulolasi islom dunyosidagi birinchi turkiy siyosiy markaz bo'lib, ularning madaniyati keyingi barcha turkiy sulolalar uchun namuna bo'lgan"⁶.

2. Madaniy va ideologik tahlil usuli.

Bu yo'nalishda Qoraxoniylar madaniyatida "hikmat", "insof", "bilik" tushunchalari davlat falsafasi sifatida talqin qilinadi. Yusuf Xos Hojibning

¹ Дониёров А. Туркий ислом давлатчилиги тарихи: Қорахонийлар даври. – Тошкент: ТДШУ, 2019.

² Камолитдин, Ш. С. (ред.). *Проблемы древней и средневековой истории Чача. Научные дискуссии ... Вып. 1.* — Саарбрюккен: LAP, 2013. — 656 с.

³ Дониёров, А. Х. Кўрсатилган асар. – Б. 41.

⁴ Байпаков А. Городская культура и археология Казахстана эпохи Караханидов. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

⁵ Байпаков А. Городская культура и археология Казахстана эпохи Караханидов. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – С. 66.

⁶ Биран М. The Qarakhanid Studies. // Cahiers d'Asie Centrale, 2001. – №9. – С. 81.

“Qutadg'u bilig” asaridagi davlatchilik konsepsiyasi buning yorqin namunasidir.

Unda Bartold, Tolstov, Mingboev, Kamoliddin va hozirgi qo'shni mamlakatlar (Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkiya) tarixshunosligi tahlil qilinadi.

III. Sovet va postsovet davrdagi tadqiqotlar tahlili

Qoraxoniylar davrini o'rganishda sovet tarixshunosligi va postsovet mustaqil davlatlar davri tadqiqotlari o'rtasidagi farqlar juda katta. Bu farqlar, avvalo, ideologik yo'nalish, metodologik yondashuv, hamda manbalarni baholash usuli bilan belgilanadi.

1. Sovet tarixshunosligida Qoraxoniylar masalasi

Sovet tarixshunosligida Qoraxoniylar davlatining o'rganilishi XX asrning 30–80-yillariga to'g'ri keladi. Bu davrda tarix fanining asosiy vazifasi “sinfy kurash”, “feodal tuzum”, “islomning reaksiya rolini” ko'rsatish bo'lgani uchun, Qoraxoniylar tarixi ham shu ideologik ko'zgu orqali talqin qilingan.

Masalan, S.P. Tolstov o'zining mashhur “Drevniy Xorezm” asarida turkiy davlatlarning siyosiy tuzumi haqida shunday yozadi: “Qoraxoniylar davlatining paydo bo'lishi iqtisodiy va sinfiy bo'linishning natijasidir; uning siyosiy tizimi xalq irodasini ifoda etmagan, balki mahalliy feodal qatlam manfaatlariga xizmat qilgan”¹.

Bu fikrlarning umumiy ilmiy ahamiyati shundaki, ular arxeologik ma'lumotlar bilan boyitilgan bo'lsa-da, siyosiy modelni yevrotsentrizm va marksist paradigma asosida talqin qilgan.

V.V. Bartold ham Qoraxoniylarni islomlashuv jarayonining bir bo'g'ini sifatida baholaydi, ammo ularning davlatchilik tizimini mustaqil turkiy model sifatida emas, balki “islom sivilizatsiyasining provinsial shakli” deb qaraydi².

Sovet davridagi boshqa olimlar — A.N. Bernshtam³, S.G. Klyashtornyy⁴, L. Gumilyov⁵, Yu. Yakubovskiy⁶ ham Qoraxoniylar davlatini umumiy “feodal monarxiya” kategoriyasida ko'rganlar. Bu yondashuvlar tarixshunoslikda ma'lum darajada ma'lumot bergan bo'lsa-

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. — М.: Издательство АН СССР, 1948. — С. 64.

² Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М.–Л.: Изд. АН СССР, 1928. — С. 118.

³ Бернштам А. Н. Древняя Фергана. Научно-популярный очерк. Академия наук Узбекской ССР. Институт истории и археологии. Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1951. 47 с.

⁴ Кляшторный С. Г. Терхинская надпись // Советская тюркология. 1980. № 3.

⁵ Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. М., 1967. 504 с.

⁶ Якубовский А. Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент: УзФАН, 1941.

da, ular milliy tarixiy voqelikni cheklagan va turkiy davlatchilikning ichki xususiyatlarini yetarlicha yoritmagan.

Shu bilan birga, sovet tarixshunosligi manbashunoslik sohasida muhim ishlar ham amalga oshirdi. Masalan, I.Yu. Krachkovskiy¹ va I.M. Oranovskiy² arab va fors tillaridagi qo'lyozmalarni tarjima qilib, Qoraxoniylar haqidagi ma'lumotlarni ilmiy aylanmaga kiritgan. B.L. Vaynberg³ esa Qoraxoniylar davridagi islomiy yozuv an'analari va arab alifbosining turkiy tilida qo'llanilishini o'rgangan.

Bu tadqiqotlar, harchand ideologik cheklovlarga duch kelgan bo'lsa-da, keyingi mustaqil tarixshunoslik uchun manba bazasini yaratdi.

1991 yildan keyingi mustaqillik davrida Qoraxoniylar tarixi yangi ilmiy nuqtai nazardan qayta baholandi. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston olimlari tarixiy merosni milliy davlatchilik tizimi nuqtai nazaridan qayta tahlil qilishga kirishdilar.

O'zbekistonda A. Doniyorov⁴, Sh. Kamoliddin⁵, R. Hasanov, X. Ahmedov, N. Mirzaevlar Qoraxoniylar davlatining siyosiy tuzilishi, hokimiyat legitimatsiyasi va madaniy siyosatini qayta tadqiq etdilar.

A. Doniyorov ta'kidlaganidek: "Sovet tarixshunosligi Qoraxoniylar davlatini sinfiy va diniy belgilar orqali cheklab qo'ygan bo'lsa, hozirgi milliy ilmiy maktab uni umumturkiy davlatchilik modelining islomiy shakli sifatida qayta baholamoqda"⁶.

Qozog'istonda esa A. Baypakov, K. Baytur, M. Qoychubekovlar arxeologik topilmalar asosida Qoraxoniylar davri shahar sivilizatsiyasini o'rgandilar. Ular Jetisu va Balasog'un atrofidagi topilmalarga tayanib, bu davlatning iqtisodiy va madaniy hayoti yuqori darajada bo'lganini isbotladilar⁷.

Qirg'iziston olimlaridan O. Karaev va B. Turgunovlar ham "Qoraxoniylar davlati"ni turkiy xalqlarning ilk islomiy davlati sifatida talqin qilib, uning siyosiy markazini Balasog'unda joylashtirdilar⁸.

¹ Крачковский, И. Ю. *Арабская географическая литература*. — М.: Наука, 2004. — С. 12–25.

² Оранский, И. М. Таджикиязычные этнографические группы Гиссарской долины (Средняя Азия): этнолингвистическое исследование. — М.: Наука, 1983.

³ Вайнберг, Б. И. Монеты древнего Хорезма. — М.: Наука, 1977. — 224 с.

⁴ Дониёров А. Туркий ислом давлатчилиги тарихи: Қорахонийлар даври. — Тошкент: ТДШУ, 2019.

⁵ Камолитдин, Ш. С. (ред.). *Проблемы древней и средневековой истории Чача. Научные дискуссии ... Вып. 1.* — Саарбрюккен: LAP, 2013. — 656 с.

⁶ Дониёров, А. Х. Кўрсатилган асар. — Б. 44.

⁷ Байпаков А. Городская культура и археология Казахстана эпохи Караханидов. — Алматы: Қазақ университети, 2012. — С. 70.

⁸ Караев, О. К. История Караханидского каганата (X — начало XIII века) / отв. ред. М. Б. Джамгерчинов, В. П. Мокрынин. — Фрунзе: Наука, 1983. — 302 с.

Turkiya va Yevropa tarixshunosligida esa Qoraxoniylar mavzusi so'nggi yillarda "islomlashgan turkiy madaniyatning ilk shakli" sifatida ko'rib chiqilmoqda. Masalan, turk olimasi Ө. Akman yozadi: "Qoraxoniylar sulolasi turkiy tarixdagi ilk madaniy sintez bo'lib, ular davlatchilik va diniy mafkura o'rtasidagi muvozanatni ta'minlagan"¹.

4. Ilmiy bahslar va metodologik qarama-qarshiliklar

Postsovet davridagi ilmiy bahslar asosan ikki masalada to'plangan:

1. Qoraxoniylar davlatining ilk markazi — Balasog'unmi yoki Koshg'armi? Davlat turkiy tabaqalar ittifoqimi yoki sulolaviy podshohlik tizimimi?

Bu masalalarda turli olimlar turlicha fikr bildirgan. Masalan, S. Kamoliddin va A. Baypakovlar davlatning ikkita markazi bo'lgan, deb hisoblaydi, chunki hokimiyat bir necha sulola bo'linmalari orqali amalga oshgan².

Yana bir muhim bahs — Qoraxoniylarning islomlashuv jarayoni haqida. G'arb olimlari (M. Biran, K. Subtelni)³ bu jarayonni madaniy assimilyatsiya sifatida talqin qilsa, mahalliy olimlar uni ichki ehtiyoj va siyosiy legitimatsiyaning natijasi deb baholaydilar.

Shuning uchun hozirgi tarixshunoslikda milliy nuqtai nazar bilan global sivilizatsion tahlilni uyg'unlashtirish asosiy ilmiy vazifa hisoblanadi.

Unda Qoraxoniylar mavzusidagi hozirgi tadqiqotlar tendensiyalari, manbalarni qayta baholash, ilmiy integratsiya va tarixiy rekonstruksiya usullari tahlil qilinadi.

Qoraxoniylar davri tarixi va uning tarixshunosligi hozirgi kunda yangi ilmiy bosqichga qadam qo'ygan bo'lib, bu jarayonda metodologik yangilanish, manba tahlilining chuqurlashuvi va sivilizatsion yondashuvning ustuvorligi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, bir qator ilmiy muammolar ham hali yechimini topmagan.

1. Manbalarni qayta tahlil qilish tendensiyasi

So'nggi yillarda mahalliy va xorijiy olimlar Qoraxoniylar haqidagi tarixiy manbalarni yangi ilmiy usullar asosida qayta tahlil qilishga kirishdilar. Buning asosiy sababi — avvalo, ilk manbalarning to'liq tanqidiy matnlari va ilmiy nashrlarining paydo bo'lishi.

Xususan, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asari zamonaviy leksik tahlil asosida qayta ko'rib chiqilib, undagi geografik,

¹ Акман, Ө. *Karakhanid Period Introduction*. – Ankara: ISRES, 2021. – P. 18.

² Камолитдин С. Қорахонийлар давлатининг сиёсий тузилиши. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 56.

³ Биран М. *The Qarakhanid Studies*. // *Cahiers d'Asie Centrale*, 2001. – №9. – С. 77–89.

etnografik va siyosiy atamalar Qoraxoniylar davlatining tuzilishiga oid yangi ma'lumotlar berishda qo'llanilmoqda. Turk, o'zbek va qozoq tadqiqotchilari (A. Qayumov, B. Orxan, S. Ergashev) ushbu asarni tarixiy geografiya va etnik tarkibni tiklash uchun muhim manba sifatida talqin etmoqdalar¹.

Bu jarayon tarixshunoslikda manba markazlashgan yondashuvdan – kontekstual tahlil usuliga o'tishni anglatadi. Ya'ni, manbani alohida hodisa sifatida emas, balki tarixiy muhit, siyosiy legitimatsiya va madaniy dinamika bilan bog'liq holda tahlil qilish zarurati paydo bo'ldi.

2. Sivilizatsion va qiyosiy tahlil usullari

Zamonaviy tarixshunoslikda Qoraxoniylar davrini sivilizatsion paradigma doirasida o'rganish tendensiyasi kuchaydi. Bu usulning mohiyati shundaki, Qoraxoniylar sulolasi islom dunyosiga integratsiyalashgan ilk turkiy davlat sifatida, bir vaqtning o'zida ham “cho'l madaniyati”, ham “shahar sivilizatsiyasi” elementlarini birlashtirgan.

Masalan, M. Biran ta'kidlaydi: “Qoraxoniylar sulolasi islom dunyosidagi ilk turkiy siyosiy tizim bo'lib, ularning madaniyati, til siyosati va iqtisodiy islohotlari keyingi sulolalar – Seljuqlar, Xorazmshohlar va Temuriylar uchun namuna bo'lgan”².

Shu nuqtai nazardan Qoraxoniylar davri tarixshunosligida qiyosiy tahlil usuli katta ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, Qoraxoniylar va G'aznaviylar, yoki Qoraxoniylar va Seljuqlar o'rtasidagi davlat boshqaruvi, din siyosati va madaniy munosabatlar solishtirilmoqda.

Bu usul ilmiy jihatdan ikki muhim natija berdi:

- Birinchidan, turkiy davlatchilik tizimining ichki evolyusiyasini ko'rsatish imkoni paydo bo'ldi.
- Ikkinchidan, islomiy madaniyat va mahalliy an'analar sintezining tarixiy jarayoni ilk bor keng tahlil qilindi.

3. Islom sivilizatsiyasida turkiy omilni qayta baholash

Zamonaviy tadqiqotlarda Qoraxoniylar sulolasi islom dunyosida turkiy madaniyatning ilk siyosiy ifodachisi sifatida qaralmoqda. Ular islom dinini qabul qilish bilan birga, mahalliy turkiy dunyoqarash va an'analarni yo'qotmagan, balki uni yangi siyosiy madaniyatga moslashtirgan.

¹ Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / 3-А. М. Ауззова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

² Биран М. The Qarakhanid Studies. // Cahiers d'Asie Centrale, 2001. – №9. – С. 85.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari bu jarayonning mafkuraviy ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Unda “podshohning adolati”, “ilm bilan davlat boshqarish”, “axloq va hikmat” kabi tushunchalar Qoraxoniylar davlatining ideologik poydevorini tashkil etgan¹.

Turk olimasi Ө. Akman fikricha: “Qoraxoniylar sulolasi islom va turkiy madaniyatning sintezidan yangi sivilizatsion model yaratgan bo'lib, bu jarayon keyingi turkiy sulolalar uchun asosiy namuna bo'lgan”². Bu fikrlarning ahamiyati shundaki, Qoraxoniylar faqat siyosiy hukmdorlik emas, balki madaniy islohot va ma'naviy yangilanish markazi bo'lganligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, zamonaviy tarixshunoslikda Qoraxoniylar davrini o'rganishda qator muammolar ham mavjud:

1. Manbalarning vaqt jihatdan kech yozilishi.

Qoraxoniylar haqidagi ko'p ma'lumotlar keyingi asrlarda yozilgan bo'lib, ularda voqealar idealizatsiya qilingan. Bu hol manbalarni tanqidiy tahlil qilishni qiyinlashtiradi.

2. Turkiy, arab va xitoy manbalarining o'zaro uyg'unlashmaganligi.

Masalan, xitoy manbalarda Qoraxoniylar “Kidan va Qarluqlar ittifoqi” sifatida tasvirlansa, arab manbalarda “islomiy viloyat” deb ataladi. Bu ziddiyatni qiyosiy tahlil bilan hal etish zarur.

3. Terminologik noaniqliklar. “Qoraxon”, “Arslanxon”, “Bog'raxon” kabi titullar ba'zan bir shaxsga, ba'zan butun sulolaga nisbatan ishlatilgan. Bu esa xronologiyadagi chalkashliklarga sabab bo'ladi.

4. Sovet davridan qolgan ilmiy qoliplar.

Ayrim tadqiqotlarda hali ham “feodal tuzum”, “sinfy jamiyat” kabi terminlardan foydalanish kuzatiladi, bu esa turkiy davlatchilikning o'ziga xos tabiatiga mos kelmaydi.

5. Metodologik integratsiya yetishmasligi.

Hozirgi tadqiqotlarda arxeologiya, tilshunoslik va siyosiy tarix bir-biridan uzilgan holda o'rganilayotgan. Holbuki, Qoraxoniylar tarixi integrativ yondashuvni talab qiladi.

5. Yangi ilmiy yo'nalishlar

Yaqin yillarda bir nechta yangi ilmiy yo'nalishlar rivojlanmoqda:

- Numizmatik va arxeologik tarixshunoslik.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.

² Акман, Ө. *Karakhanid Period Introduction*. – Ankara: ISRES, 2021. – P. 21.

Qoraxoniylar tangalari va yozuvli yodgorliklariga asoslangan yangi tahlillar ularning iqtisodiy siyosatini ochib bermoqda.

- Raqamli ta'lim va raqamli tarix.

Qoraxoniylar davridagi manbalarni raqamlashtirish va ilmiy ma'lumotlar bazasi yaratish orqali yangi qiyosiy tahlil imkoniyatlari ochilmoqda.

- Madaniy diplomatiya va tarixiy identitet tadqiqotlari.

Qoraxoniylar sulolasining madaniy merosi – o'zbek, qozoq, qirg'iz va turk xalqlari umumiy ildizi sifatida baholanmoqda. Bu jarayon tarixshunoslikni milliy g'oya bilan uyg'unlashtirish imkonini yaratmoqda.

Qoraxoniylar sulolasi tarixi — Markaziy Osiyo va Turkiston sivilizatsiyasining eng muhim bosqichlaridan biridir. Bu davlat turkiy xalqlar tarixida ilk bor islomiy madaniyat bilan uyg'unlashgan, markazlashgan siyosiy tuzilmani yaratishga muvaffaq bo'lgan. Tarixshunoslik nuqtai nazaridan esa, Qoraxoniylar mavzusi faqat bir davlat yoki sulola tarixi emas, balki butun bir madaniy-falsafiy jarayon, siyosiy identitetning shakllanish bosqichi, va sivilizatsion transformatsiya modeli sifatida baholanishi kerak.

Sovet davridagi tadqiqotlar bu mavzuda muayyan manbashunoslik asosini yaratgan bo'lsa-da, ular ideologik cheklovlar doirasida bo'lgan. Faqat postsovet davrida milliy tarixshunoslik yangi metodologik asosda shakllanib, Qoraxoniylar davlatiga nisbatan ilk marotaba turkiy davlatchilik nuqtai nazaridan yondashuv paydo bo'ldi.

Hozirgi ilmiy bosqichda tadqiqotlar quyidagi yo'nalishlarda faol rivojlanmoqda:

- Turkiy va islom sivilizatsiyasi integratsiyasi doirasida Qoraxoniylar davlatini baholash;
- Mahmud Koshg'ariy va Yusuf Xos Hojib asarlarini tarixiy-ideologik manba sifatida tahlil qilish;
- Arxeologik va numizmatik ma'lumotlar asosida davlatning iqtisodiy va shahar madaniyatini qayta tiklash;
- Qoraxoniylar tarixini Markaziy Osiyo xalqlarining umumiy siyosiy merosi sifatida qarash.

Shu bilan birga, hali hal qilinishi kerak bo'lgan ilmiy muammolar ham mavjud:

1. Manbalarning vaqt va til jihatidan bir-biridan farqli ekanligi ularni solishtirishni qiyinlashtiradi;

2. Turkiy va arab manbalardagi titullar, hukmdorlar xronologiyasi bo'yicha qarama-qarshiliklar mavjud;

3. Sovet davri qoldig'i bo'lgan "sinfiy" yondoshuv hali ham ayrim tadqiqotlarda uchraydi;

4. Hozircha arxeologiya, tarix va tilshunoslik tadqiqotlari o'zaro integratsiya qilinmagan holda rivojlanmoqda.

Shu sababli, kelgusida Qoraxoniylar tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar:

- ko'pmanbali tahlil,
- raqamli tarix (digital history) usullari,
- sivilizatsion va qiyosiy paradigmalarni birlashtirish,
- hamda milliy va global nuqtai nazarni uyg'unlashtirish asosida olib borilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, Qoraxoniylar sulolasi — turkiy xalqlarning ilk islomiy davlatchilik modeli, milliy madaniyat va siyosiy tafakkurning o'zgarish nuqtasi bo'lgan. Uning tarixshunoslikdagi tadqiqi nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun islom dunyosida turkiy sivilizatsiyaning ahamiyatini ochib beruvchi ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бартольд В.В. Туркистон в эпоху монгольского нашествия. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1928. – 763 с.

2. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: Издательство АН СССР, 1948. – 352 с.

3. Биран М. The Qarakhanid Studies. // Cahiers d'Asie Centrale, 2001. – №9. – С. 77–89.

4. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит-турк. – Тошкент: Фан, 1960. – 498 б.

5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.

6. Ҳасанбоев Х. Туркий давлатчилиқ тарихи очерклари. – Тошкент: Академнашр, 1998.

7. Камолиддин С. Қорахонийлар давлатининг сиёсий тузилиши. – Тошкент: Фан, 2005.

8. Дониёров А. Туркий ислом давлатчилиги тарихи: Қорахонийлар даври. – Тошкент: ТДШУ, 2019.

9. Байпаков А. Городская культура и археология Казахстана эпохи Караханидов. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

10. Акман Ө. Karakhanid Period Introduction. – Ankara: ISRES, 2021.

11. UNESCO. The Karakhanids. – Silk Road Knowledge Bank, 2024.
<https://www.silkroadknowledgebank.org>

12. ZIEN Journals. Historiography of the development of historical knowledge in the Karakhanid Period. – 2022.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**QORAXONIYLAR TARIXI BO'YICHA YANGI MA'LUMOTLAR:
DOD-BEK BITIGI, "NASABNOMA" LAR**

G'aybulla Boboyorov

O'zR FA Milliy arxeologiya markazi bosh ilmiy xodimi,
tarix fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy el-uluslar davlatchiligining yuqori bosqichi bo'lgan Qoraxoniylar sulolasi (960-1212) o'tmishini yoritishda o'ziga xos o'rin tutadigan yangi ma'lumot - bilgilar ko'rib chiqiladi. Ulardan biri Qozog'iston respublikasi Tarozi (Jambul) shahrida joylashgan "Dovud-bek maqbarasi"dagi arabcha bitiklar bo'lsa, ikkinchisi Toshkent va Turkiston viloyatlarida yashaydigan ijtimoiy qatlam vakillari – o'zbek va qozoq xo'jalar qo'lida saqlanayotgan "Nasabnomalar"dir. Dovud-bek qabrtoshidagi yozuvlar ushbu yodgorlik 1262 yilda vafot etgan Qoraxoni boshqaruvchilaridan biri Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon / Iqbol-xon Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyas ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-bek at-Taroziyga tegishli ekanini ko'rsatmoqda. Nasabnomalar esa Qo'qon xonligi (1709-1876) boshqaruvi chog'ida Toshkent, Turkiston va ushbu shaharlar tegrallaridagi qishloqlarda yashagan xo'jalarga berilgan shajara turidagi yozma manbalardir. Ushbu shajaralarda keltirilgan Qoraxoni boshqaruvchilariga tegishli ma'lumotlar Dod-bek at-Taroziy shaxsi bilan bog'liq ayrim masalalarga aniqlik kiritadi. Har ikkala turdagi yozma yodgorlik bilgilar Tarozda ko'milgan Qoraxoni boshqaruvchining oti Dovud-bek emas, Dod-bek ekanini ko'rsatmoqda. Chamasi, Dod-bek XIII yuzyillikning ilk o'n yilliklaridagi Chingizxon bosqini chog'ida mo'g'ullarga bo'ysunib, o'zining ichki boshqaruvini saqlab qolgan Qoraxoniylar sulolasining Tarozdagi tarmog'idan bo'lgan.

Ushbu bilgilar tayanib, Taroz va uning tegrallaridagi Qoraxoniylar boshqaruvi Chingiziylar boshqaruvi chog'ida ham deyarli 50 yilcha saqlanib qolganini aytish mumkin.

Ochqich so'zlar: Qoraxoniylar, Taroz, "Dovud-bek maqbarasi", bitiktosh, Dod-bek, unvon, "Nasabnoma", xo'jalar, Toshkent, Turkiston.

Abstract: This article examines newly identified data and inscriptions that hold particular importance for studying the history of the Qarakhanid dynasty (960–1212), a high stage of statehood among Turkic peoples. The research discusses two primary written sources: first, the Arabic inscriptions located on the so-called "Dovud-bek Mausoleum" in the city of Taraz (Jambyl), Republic of Kazakhstan; and second, the "Genealogies" (Nasabnamas) preserved by members of the social stratum of Uzbek and Kazakh Khojas residing in the regions of Tashkent and Turkistan. Inscriptions on the tombstone attributed to Dovud-bek indicate that the monument in fact belongs to one of the Qarakhanid rulers — Qutlug-Tongha Ulugh-Bilga Ilig-khan / Iqbol-khan Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyas ... O'ghul-bek al-shahid Dod-bek al-Tarozi, who died in 1262. The nasabnamas, written in the form of genealogical records, were issued to the Khoja families living in Tashkent, Turkistan, and their surrounding villages during the rule of

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

the Kokand Khanate (1709–1876). The information contained in these genealogies provides clarification on several aspects related to the identity and lineage of Dod-bek al-Tarozi.

Evidence from both types of written sources demonstrates that the Qarakhanid governor buried in Taraz was not “Dovud-bek” but “Dod-bek.” It appears that Dod-bek belonged to the Taraz branch of the Qarakhanids who, during the early decades of the 13th century, submitted to the Mongols yet retained their internal administrative structure. Based on these findings, it may be concluded that Qarakhanid authority in Taraz and its surrounding areas continued for nearly fifty years even under Chinggisid rule.

Keywords: *Qarakhanids, Taraz, “Dovud-bek Mausoleum,” inscription stone, Dod-bek, title, “Nasabnama,” Khojas, Tashkent, Turkistan.*

Qoraxoniylar xoqonligi (960-1212) o'tmishini yorituvchi yozma manbalar ko'proq fors, qisman arab va turk tillarida yozilgan bo'lib, keyingi yillarda ushbu xoqonlik o'tmishiga tegishli bilgilar xitoy yilnomalaridagi bilgilar negizida yanada boyimoqda. Shuningdek, izlanuvchilar qoraxoniylar chog'i madaniyatiga tegishli arxeologik topilmalar – turli bitiklar va tanga-pullarga tayanib, qoraxoniylar o'tmishining shu choqqacha qorong'u bo'lib kelayotgan tomonlarini yoritmoqdalar. Ayniqsa, Samarqand tegralaridan topilayotgan qayroqtoshlar, Qirg'izistondagi turli bitiklar - Burana yodgorligi tegralaridagi qabr yozuvlari qoraxoniylar bilan bog'liq ko'plab chigalliklarga aniqlik kiritdi. Bunday topilmalar sirasiga qoraxoniylarning so'nggi boshqaruvchilari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq Tarozi shahridagi Dod-bek yodgorligi va “Nasabnoma”larni kiritish mumkin.

1. Dod-bek qabrtosh bitiklari

Tarozi (Jambul) shahrining yerli turg'unlari tomonidan “Davud-bek kasana” (Dovud-bek maqbarasi) deb ataladigan ushbu tarixiy yodgorlik shahar markazidagi bog' hududida joylashgan. Maqbara qadimda musulmon qabriston bo'lgan joyda qurilgan, keyinchalik esa bu yer turli me'moriy inshootlarni o'z ichiga olgan bog' maydoniga aylantirilgan. Pishiq g'ishtdan qurilgan ushbu maqbara to'rtburchak shaklda bo'lib, uning ustki qismi gumbazsimon yo'sinda ishlangan (*qarang: 1- ilova*). Maqbaraning ichida markaziy qismda oq rangli ikki qatlamdan tashkil topgan to'rtburchak ko'rinishdagi marmar qabr toshi saqlanib qolgan (*qarang: 2- ilova*). Har ikki qatlamining tashqi burchaklarida arab yozuvidagi so'zlar o'rin olgan. Ushbu yozuvni ilk bor atoqli sharqshunos V.V. Bartold o'qigan va rus tiliga o'g'irgan. Bartold o'sha yillarda (1902–1903) Avliyo-ota (hozirgi Jambul) uezdining boshlig'i bo'lgan, o'zi ham

sharqshunos va arxeolog o'laroq tanilgan V.A. Kallaur tomonidan yuborilgan ushbu qabrtosh nusxasi negizida arabcha so'zlarni quyidagicha o'qigan:

هذا روضة الملك الكبير والقرم الخطير العالم العادل الباذل صاحب السيف والقلم معدن الجود
والكرم معز الحق معين الخلق مرتع العلماء مقوى الضعفاء جلال الحق والدين ظهير الاسلام و
المسلمين حضرة مجتبي الخواقين مختار رب العالمين مجمع الفضل والنعم منبع البذل والكرم الصاعد
بامر الله القايم بحجة خاتم الزمان منشأ الجود والحسان ابو المكارم والشمائل بلغ بولكا الغ بيلكا اقبال
خان داود بيك اسفهلار بن الياس اوغول بيك الشهنشاه الا ان اولياء الله خوف عليهم ولا هم
يحزنون وفاته في ليلة الجمعة الثامن من جماد الاولى ستين وستماية

«Bu bog' buyuk hukmdor va aslnasab qo'mondon, olim, odil, dovyurak, qilich va qalam egasi, saxiylik va jasurlik o'chog'i, haqiqat kuychisi, odamlarga yordam beruvchi, olimlarning qornini to'ydiruvchi, kuchsizlarga kuch-quvvat beruvchi, haqiqat va dinning dovrug'ini yoyuvchi, Islom va mo'minlarning homiysi, xoqonlarning tanlagani, Yaratgan tomonidan tanlangan, jasorat va baxtlilik sifatlarining uyg'un joyi, qo'li ochiqlik va xayrsevarlik o'chog'i, Yaratgan buyrug'i bo'yicha olg'a intilgan, Yaratgan ko'rsatmalariga tayanilgan, zamonning samarasi, ochiq ko'ngillik va xayrsevarlik o'chog'i, jasur va yaxshi fazilatlar otasi Balig'-Bulg'a Ulug'-Bilga Iqbol-xon Davud-bek Isfahsolor ibn Ilyas-o'g'ulbek Shahanshohnikidir. «Allohning do'stlarida qo'rquv yo'qdir, ular g'am chekmaslardir» (Qur'on, 10:62). U 660 yil jumodiul-avval oyi juma kechasida vafot etdi (milodiy 1262 yil, 31 mart)¹.

هذا روضة الملك الكبير والقرم الخطير العامل العادل الباذل صاحب السيف والقلم معدن الجود
والكرم معز الحق معين الخلق مرتع العلماء مقوى الضعفاء جلال الحق والدين ظهير الاسلام و
المسلمين حضرة مجتبي الخواقين مختار رب العالمين مجمع الفضل والنعم منبع البذل والكرم الصاعد
بامر الله القايم بحجة // خاتم الزمان منشأ الجود والحسان ابو المكارم والشمائل // قتلغ تونكا الغ بيلكا
ايلىك خان داد بيك اسفهلار بن الياس ... اوغول بيك الشهيد داد بيك الطرا (زى) // الا ان اولياء
الله خوف عليهم ولا هم يحزنون وفاته في ليلة الجمعة الثامن من جماد الاولى ستين وستماية

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, V.V. Bartoldning bu o'qishi ko'pchilik tomonidan qabul qilingan, shu bilan birgalikda, ayrim izlanuvchilar bu bitikdagi kishi otining o'qilishi bilan bog'liq birmuncha ajralib turuvchi qarashlarni o'rta tashlagan edilar. Biroq izlanuvchilar tomonidan qabr egasining oti Dovud-bek deb o'qilib kelavergani uchun yerli turg'unlar ushbu yodgorlikni "Dovud-bek kasana" deb atay boshlaganlar. Bizning yaqin yillarda Taroz shahriga borib, qabrtosh yozuvlari bilan to'g'ridan-to'g'ri tanishib, ayrim so'zlarni to'g'rilab o'qishga intilishimiz so'nggida ushbu yodgorlik egasi Dovud-bek emas, Dod-bek, uning unvon – atoqlari

¹ Бартольд В.В. О двух арабских надписях Аулие-ата / Сочинение. Том IV. Москва: Наука, 1966. С. 307.

esa Bartold o'qiganidek, Balig'-Bulg'a Ulug'-Bilga Iqbol-xon Davud-bek Isfahsolor ibn Ilyas-o'g'ulbek Shahanshoh emas, Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon / Iqbol-xon Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyas ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-bek at-Taroziy ekani aniqlandi¹. Kezi kelganda aytib o'tish kerak, qabrtosh yozuvining arabchadagi so'zlari V.V. Bartold tomonidan ruschaga to'g'ri o'girilganiga urg'u bergan holda, qabrtoshda o'rin olgan turkcha so'zlar quyidagicha tuzatib o'qildi:

«Bu bog' buyuk hukmdor va aslnasab qo'mondon, olim, odil, dovyurak, qilich va qalam egasi, saxiylik va jasurlik o'chog'i, haqiqat kuychisi, odamlarga yordam beruvchi, olimlarning qornini to'ydiruvchi, kuchsizlarga kuch-quvvat beruvchi, haqiqat va dinning dovrug'ini yoyuvchi, Islom va mo'minlarning homiysi, xoqonlarning tanlagani, Yaratgan tomonidan tanlangan, jasorat va baxtlilik sifatlarining uyg'un joyi, qo'li ochiqlik va xayrsevarlik o'chog'i, Yaratgan buyrug'i bo'yicha olg'a intilgan, Yaratgan ko'rsatmalariga tayanilgan, zamonning samarasi, ochiq ko'ngillik va xayrsevarlik o'chog'i, jasur va yaxshi fazilatlar otasi Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon / Iqbol-xon Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyas ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-bek at-Taroziynikidir. «Allohning do'stlarida qo'rquv yo'qdir, ular g'am chekmaslardir» (Qur'on, 10:62). U 660 yil jumodiul-avval oyi juma kechasida vafot etdi (milodiy 1262 yil, 31 mart)².

Qabrtoshda tilga olingan kishi Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon / Iqbol-xon Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyas ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-bek at-Taroziy ekani aniqlanib, qabr egasi bilan bog'liq atoq – unvonlar Qoraxoniylar boshqaruvchilardan biri bo'lgani ko'rsatib tursa-da, uning vafot etgan yili 1262 yil ekani ayrim savol-so'roqlarni keltirib chiqardi. Bilamizki, XIII yuzyillikning 20- yillarida Chingizxon va o'g'illari O'rta Osiyoning bir qator o'lka va shaharlari kabi Taroz shahrini ham qo'lga kiritgan, shu yuzyillikning o'rtalarida bu yerlar Chingiziylar saltanati imperiyasi qo'l ostida, aniqrog'i uning bir qismi bo'lgan Chig'atoy ulusi qaramog'ida edi. Bu ulus qo'l ostida Taroz bilan birga Amudaryo – Sirdaryo oralig'i, Xorazmning bir bo'lagi, Yettisuv, bugungi Janubiy-Sharqiy Qozog'iston, Qirg'iziston va Sharqiy Turkiston kabi ko'proq shahar madaniyati keng tarqalgan o'lkalar kirar edi. Bu yerlar Chingizxon tomonidan ikkinchi o'g'li Chig'atoyga meros o'laroq berilgan edi.

¹ Kıdırılı D., Babayar G. Taraz'da Bulunan Son Karahanlı Hükümdarının Birine Ait Mezar Aniti // Gazi Türkiyat, Bahar 2016/18. S. 23.

² Бартольд В.В. О двух арабских надписях Аулие-ата / Сочинение. Том IV. Москва: Наука, 1966. С. 307.

Chig'atoy Ili daryosi qirg'og'idagi Olmaliq shahri (hozirgi Olmati shahri kunchiqar tomonlari) yaqinida vafot etadi. Uning davlat boshqaruvi ishlarini boshlang'ichda kelib chiqishi xorazmlik Mahmud Yalavoch amalga oshirgan. Keyinchalik esa uning o'g'li Mas'ud Bek (1240-yildan keyin) bu yumushni bajargan¹. O'sha kezlarda Chig'atoy ulusi Xo'jand shahridan boshqarilgan. Ushbu turkiy amaldorlar boshqaruvi chog'ida mo'g'ul xonlari Turkiston o'lkasining shahar madaniyati yetakchilik qilgan bo'lagida emas, Yettisuvning kunchiqar tomonlaridagi yaylovlarda yashaganlar, o'lkaning boshqaruv ishlariga ham to'g'ridan-to'g'ri aralashmaganlar.

O'rta Osiyoning shimoliy-sharqiy yerlaridagi Ili daryosi qirg'og'i va Jung'oriya tekisligi kabi yaylov yerlarda ko'chmanchi turmush yo'sinini tanlagan Chig'atoyning boshqa izdoshlari ham boshlang'ichda ko'p hollarda Turkistondagi shahar va viloyatlarning boshqaruvini ushbu xorazmlik noiblar qo'l ostidagi yerli ma'muriyat qaramog'ida qoldirgan edilar. Bu esa V.V. Bartold urg'u berganidek, mo'g'ullar boshqaruvining ilk yillarida O'rta Osiyoda, ayniqsa shahar madaniyati yetakchi bo'lgan Buxoro, O'tror, Toshkent, Xo'jand, Farg'ona, Y'zgand markazli yerlar, shuningdek, Tarozi va hatto Chig'atoy ulusining ilk boshqaruv markaziga ancha yaqin bo'lgan Olmaliq kabi shahar va o'lkalarda yerli boshqaruvchilar – maliklar o'z ma'muriy ish yuritishini saqlab qolib, o'z tangalarini bostirgan edilar.

Chamasi, o'sha kezlarda Tarozi viloyati ham mo'g'ullarga qarshi chiqmay, ularga bo'ysungan yerli Qoraxoniylar sulolasi tomonidan boshqarilgan. Chunki mo'g'ullar bosqini chog'ida, ya'ni XIII yuzyillik boshlarida Xorazmshoh Anushteginiylar bilan nayman turklarining yo'l boshchisi Kuchlukxon o'rtasidagi to'qnashuvlar chog'ida anushteginiylar qo'l ostida bo'lib, O'tror – Tarozi oralig'idagi yerlar bilan cheklangan qoraxoniylar boshqaruvchilarining mo'g'ul bosqiniga qarshi kurashgani, yo bo'lmasa, ularni qo'llab-quvvatlagani to'g'risida yozma manbalarda bilgi – ma'lumotlar deyarli uchramaydi.

Shu bilan birga, mo'g'ullarning ilk bosqinlari va ilk Chig'atoylar boshqaruvi chog'ida Qoraxoniylar sulolasi siyosiy kuch o'laroq saqlanmagan bo'lsa-da, ulardan ayrimlarining yerli aholi orasida ma'naviy ta'sirini saqlab qolgan ko'rinadi. Chamasi, mo'g'ullarga qattiq qarshilik

¹ Аль-Карши, Джамал. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Введение, перевод персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминов. Алматы, 2005. С. 127-128.

ko'rsatmaganidan bo'lsa kerak, Qoraxoniylarning Tarozdagi tarmog'i o'zining ichki boshqaruvini saqlab qolgan. Shuningdek, ilgari Turkiston o'lkasidagi muhim iqtisodiy va madaniy markazlardan biri o'laroq bilingan Taroz shahrining bu mavqei mo'g'ullar boshqaruvi chog'ida ham saqlanib qolganini ko'rsatadigan ayrim bilgilar yetib kelgan. O'rnak keltiradigan bo'lsak, Chig'atoy bek - amirlaridan Bo'ri tomonidan 1230- yillardagi mo'g'ullarning G'arbiy Yevropa yurishlari munosabati bilan tutqin qilingan bir necha oltin koni ishchilarining Tarozga keltirilgani va ularning bu yerda mo'g'ullar uchun qurol yasash bilan shug'ullangani o'sha kezlarga tegishli yozma manbalarda tilga olinadi¹.

Chamasi, "Dod-bek qabrtoshi" egasi – qoraxoniylarning so'nggi boshqaruvchilaridan biri 1260- yillarning ilk yillarida Chig'atoy ulusining bosh boshqaruvchilari bilan kelisha olmay qolgan va o'ldirilgan. Qabrtoshda uning "ash-shahid" deb tilga olinishi buni ko'rsatadi. Chig'atoyxonning nabirasi Olg'u XIII yuzyillikning 60- yillari boshida, o'z ota-bobolaridan farqli o'laroq Chig'atoy ulusidagi boshqaruv tizginini to'liq o'z hukmronligi ostida to'plashga urinib, shu yo'sinda Chig'atoy xonligining haqiqiy tamal toshini qo'ygan edi. O'sha yillarda mo'g'ullar noibi o'laroq boshqaruv tizginini qo'lida tutib turgan xorazmlik Mahmud Yalavochning o'g'li Mas'udbek va Sulaymonbekning qo'llab-quvvatlashi orqali Olg'u bu ulus hududlariga Xorazm va Xurosonning bir qismini (Shimoliy Afg'oniston)ni ham qo'shib olgan, Buxoro va Samarqandga o'z vakillarini yuborgan edi.

Tarozdan kunchiqardagi birmuncha yaqin shaharlardan biri – Olmaliq mo'g'ullardan oldingi kezlarda Yettisuv o'lkasidagi turk-islom madaniyatining o'choqlaridan biri o'laroq bilingan. Mo'g'ul bosqini chog'ida esa bu yerning yerli boshqaruvchisi - qarluq yoki qoraxoniylar sulolasidan bo'lib, "Tug'rulxon" unvoni bilan tanilgan Buzarxon qarshilik ko'rsatmasdan mo'g'ullarga bo'ysungan. Shu yo'sinda, XIII yuzyillikning 20-70 yillari oralig'ida uning o'g'illari Olmaliq, Quz-Baliq (Bolasog'un va tegrasi) hamda Koshg'arda mo'g'ullar nomidan boshqaruvni yuritganlar².

Mo'g'ullar o'z yurishlarining ilk o'nyilliklarida ko'plab yerli sulolalarni ag'darib, bir necha o'nlab shaharlar va boshqa madaniyat

¹ Biran M. Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1270) // Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life / Ed. by David Durand-Guédy / Brill's Inner Asian Library. Ed. Michael R. Drompp, Devin DeWesse. S. 31. Leiden – Boston, 2013. P. 262–263.

² Аль-Карши, Джамал. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Введение, перевод персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминов. С. 432, 468.

o'choqlarini yo'qotish bilan birga, oradan ko'p o'tmay, egallab olgan yangi o'lkalarda qurilish va tiklash ishlarini boshlaganliklari, yerli turg'unlarning boshqaruv va diniy ishlarini esa ayrim sobiq boshqaruvchi sulolalarga yoki boshqa yerli noiblar qo'lga topshirganliklari ko'zga tashlanadi. Mo'g'ullar bunday yo'lni tanlar ekan, ularga qarshi chiqmagan yoki o'zlaridan oldin ushbu o'lkalarni boshqargan yirik kuchlardan, ayniqsa, Xorazmshoh Anushteginiylardan qiyinchilik ko'rgan sulolalarning boshqaruvda davom etishlariga ruxsat berganliklari kuzatiladi. Shunga o'xshab, chingiziylardan birmuncha oldin O'rta Osiyoda o'z boshqaruvini o'rnatgan qoraxitoy xonlari va naymanlar mintaqaning o'troq markazlarini qo'lga shunday yo'l-yo'riqni qo'llab, yerli sulolalardan soliq olish va ularni noiblar orqali nazorat qilish bilan cheklangan edilar¹.

Endi, Dovud-bek maqbarasida ko'milgan shaxsning kimligiga to'xtalsak. Uning ismi va unvonlari quyidagi qismlardan iborat bo'lganiga urg'u berish kerak:

1) sifat va atiq-unvonlari — Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon/Iqbol-xon;

2) oti – Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyos ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-Bek;

3) nisbasi – at-Taroziy.

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, bugungacha o'rganilgan yozma manbalarda va ilmiy izlanishlarda Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyos ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-Bek at-Taroziy oti to'liq holda uchramaydi. Unga nisbatan ishlatilgan Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon/Iqbol-xon o'laroq qo'llanilgan sifat va atiq-unvonlar ham shu ko'rinishda boshqa manbalarda shu ko'rinishda tilga olinmagan. Biroq, Qutlug'-To'ng'a, Ulug'-Bilga, Ilik va shunga o'xshash atiqli otlar Qoraxoniylar boshqaruvchilarining laqabi va unvonlari o'laroq yozma manbalarda va tanga-pullarda bot-bot uchrab turadi².

V.V. Bartoldning yozishicha, Taroзда ko'milgan shaxs mo'g'ullarga, ya'ni Chingizxon saltanatiga qaram bo'lgan, "Balig'-Bulg'a Ulug'-Bilga Iqbol-xon" unvonini olgan yerli hukmdor bo'lib, shunga o'xshash turkistonlik boshqaruvchilarning oti o'sha kezlarga tegishli yozma manbalarda uchraydi. Unga ko'ra, Jamol Qarshiyning «al-Mulhaqat bi-s-Surah» asarida ham shunga o'xshash hukmdorlar oti Farg'ona va Toshkent

¹ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья / Сочинение. Том II. Часть I. Москва: Наука, 1963. С. 133–134.

² Кочнев Б. Нумизматическая история Караханидская каганата (991-1209). Часть 1. Источниковедческое исследование. Москва, 1960. С. 28–29.

viloyatlari yerli boshqaruvchilari bilan bog'liq o'laroq tilga olingan¹. Jamol Qarshiy asari bilan tanishib chiqilganda, Farg'ona va Toshkent bilan bir necha hokimlari to'g'risida bilgilar borligi, biroq ularning birortasining oti yoki atiq-unvoni Taroz qabrtoshida o'rin olgan hukmdorniki bilan o'xshash emasligi anglashildi².

Bizningcha, Chig'atoy ulusi boshqaruvi chog'ida Taroz boshqaruvida bo'lgan qoraxoniy hukmdorlaridan biri bo'lganini quyidagicha dalillar ko'rsatib turibdi:

Birinchidan, Tarozda dafn etilgan ushbu shaxsning "Taroziy" nisbasi uning aynan tarozlik ekanini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, Qutlug'-To'ng'a Ulug'-Bilga Ilik-xon/Iqbol-xon Dod-Bek Isfahsolor oti ko'pincha turkiy, qisman esa forsiy atiq-unvon va sifatlardan tashkil topgan bo'lib, ular yuqorida tilga olingan arabcha ta'riflar bilan deyarli to'liq uyg'unlikka ega.

Uchinchidan, Qo'qon xonligi chog'ida yozilgan, biroq qoraxoniylar chog'i bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq voqealar keltirilgan "Nasabnomalar"da O'tror va unga yaqin yerlardagi qoraxoniy boshqaruvchilar orasida "Dod-bek" degan hukmdor uchrashi, ularning kelib chiqishi qoraxoniylarning Tarozdagi tarmog'iga borib taqalishidan kelib chiqilsa, Taroz shahridagi "Dovud-bek kasana" qabrtoshining egasi kimligi masalasi yanada oydinlashadi. Toshkent va turkistonlik o'zbek va qozoq xo'jalar qo'lida saqlanayotgan shajara turidagi o'nlab "Nasabnomalar" Qoraxoniylar xoqonligi bilan bog'liq ko'plab bilgilarga egaligi bilan ajralib turadi³.

Qabr bitigida بیک داد (Dod-bek) ko'rinishida ikki kez - Dod-bek Isfahsolor ibn Ilyos ... O'g'ul-bek ash-shahid Dod-bek at-Taroziy) deb uchraydigan ushbu boshqaruvchi otining V. Bartold va boshqa izlanuvchilar tomonidan *Dovud-bek* yoki *Davut-bek* deb o'qilishi arabcha yozuv bichimi (orfografiyasi)ga tayaniladigan bo'lsa to'g'ri emasligi anglashiladi (*qarang*: 4- rasm, 3-5). Bilamizki, islom olamida keng tarqalgan somiycha kelib chiqishli *Dovud* oti har doim داود (Dā'ud) ko'rinishida yoziladi⁴.

¹ Бартольд В.В. О двух арабских надписях Аулие-ата / Сочинение. Том IV. Москва: Наука, 1966. С. 307.

² Аль-Карши, Джамал. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Введение, перевод персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминов. С. 149, 151, 154.

³ Насап-нама. 1-кітап / Қазыналы оңтүстік. Мәтінді аударып, транскрипциялаған, түпнұсқа мен асылмәтінді ұсынғандар А. Муминов, З. Жандарбек. Алматы: Нұрлы жол, 2013.

⁴ Ал-Карши, Ж. Ал-Мулхакат би-с-сурэх (Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминова), Алматы, 2005. С. 109, 169.

Qadim va o'rta asrlarda hukm surgan ko'plab turkiy sulolalar boshqaruvida keng qo'llanilgan va yalpi o'laroq xoqon uchun ham ishlatilib, "amaldor" anglamini bergan "bek" yoki "beg" unvoni qo'shib aytilgan "Dod" so'zi bu davr yozma manbalarida unchalik ko'p uchramaydi. Negizi forsiy bo'lgan ushbu atama Dod-bek ko'rinishida ilk bor Saljuqiylar va Xorazmshoh-Anushteginiylar (1077–1231) chog'ida uchraydi. O'rnak keltiradigan bo'lsak, Saljuqiylar sultoni Berkyaruq (1092–1104) tomonidan 1097 yili Xuroson boshqaruvchisi o'laroq tayinlangan kishi Dod-bek Habashiy ibn Oltuntoq edi ismli turkiy qo'mondonlardan biri edi¹.

Aslida Dod-bek oti Saljuqiylar va Xorazmshohlardan ham oldinroq turkiy boshqaruvchilar bilan bog'liq uchrashini ko'rsatadigan ayrim yozma bilgilarga egamiz. Bir qator izlanuvchilar tomonidan XII yuzyillikda, yo bo'lmasa, shu yuzyillikning so'nggi o'nyilliklari – XIII yuzyillik boshlarida, boshqa izlanuvchilar tomonidan esa XIV yuzyillikda yashagan deb qaraladigan Qoraxoniylar chog'i turk shoiri Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq" yoki «Atabat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni») asarida kitobni "*Buyuk amir Muhammad Dod Sipahsolor Bekka, turk va ajam o'lkalari hukmdoriga bag'ishlangani*" to'g'risidagi bilgilar uchrashi bu qarashni kuchaytiradi². Bizningcha, Ahmad Yugnakiy tilga olgan ushbu Dod Sipahsolor Bek Tarozi qabrtoshidagi kabi Dod-bek Isfahsolor ko'rinishida yozilgan bo'lishi ham mumkin. Agar bu to'g'ri bo'lsa, ushbu kishining "Dovud-bek maqbarasi"da ko'milgan kishi bilan bog'liqligi anchagina oydinlashadi.

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, qabrtoshda tilga olingan kishi hamda Ahmad Yugnakiy eslatib o'tgan kishi kim bo'lgani masalasiga birmuncha oydinlik kiritisa kerak degan umidda Ahmad Yugnakiy bilan bog'liq ayrim tortishuvli masalalarga qisqacha to'xtalib o'tmoqchimiz. Yugnakiy tug'ilib o'sgan yer to'g'risida yozma manbalarda aniq bilgilar yo'qligi, yo bo'lmasa, bugungacha yetib kelgan qisqa bilgilarning bir-biriga mos kelmasligidan³ Ahmad Yugnakiyning tug'ilgan yeri, tug'ilgan va vafot etgan yillari

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Бартольд В.В. Сочинения. Том I. Москва, 1963. С. 387; Ибн ал-Асир. ал-Камил фи-т-та'рих («Польный свод историй»), (Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина), Ташкент, 2006. С. 230–231.

² Arat Rahmeti R. Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. Atebetü'l-Hakayık. İstanbul: Ateş Basımevi, 1951. S. 7.

³ Kelimbetov N. Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri. İstanbul, 2010. S. 24; Аҳмад Югнакий / e-adabiyot.uz.

to'g'risida aniq bir to'xtamga kelinmagan¹. Shu bilan birga, uning ismiga qo'shilib keladigan Yugnakiy nisbasidan kelib chiqib, u tug'ilgan Yugnak qishlog'i Sirdaryoning o'rta oqimidagi O'tror viloyatida bo'lgani ko'zda tutiladigan bo'lsa, ham Dod-bek Isfahsolor, ham Ahmad Yugnakiy bilan bog'liq tortishuvli masalalarga aniqlik kiritish mumkin. Ya'ni, o'sha kezlarda O'rta Osiyoning uch hududi — Samarqand, Farg'ona va O'tror tegrasida Yugnak degan qishloqlar uchragan. Izlanuvchilar Ahmad Yugnakiy ushbu qishloqlardan qaysi birida tug'ilgani bo'yicha aniq bir to'xtamga kelishmagan. Aytib o'tish kerak, ko'pchilik izlanuvchilar bir qator ko'rsatkichlarga tayanib uning O'trordagi Yugnak qishlog'ida o'sib-ulg'ayganini ilgari suradilar².

Endi, Ahmad Yugnakiy asarining kimga bag'ishlangani, chamasi, ushbu kitob qoraxoniylardan bo'lgan hokim Muhammad Dod Sipahsolor Bekka bag'ishlangani va "Dovut-bek maqbarasi"da ko'milgan kishining oti Dod-bek Isfahsolor bo'lgani, uning otasi yoki bobosining ismi ham Dod-Bek bo'lgani masalasi ustida to'xtalib o'tsak. O'tror va uning tegrasi bilan bog'liq Qoraxoniylar nasabi to'g'risida so'z yuritilgan, biroq Qo'qon xonligi chog'ida qog'ozga tushirilgan «Nasabnoma»larda O'tror boshqaruvida bo'lgan qoraxoniy qo'mondonlardan biri to'g'risida "*Muhammad xonning laqabi Bilga xon edi, uning o'g'li Dod-bek xon*" degan bilgiler uchraydi³. Bu bilgi ham yuqorida tilga olingan adib va Dod-Bek Isfahsolor bilan bog'liq masalalarga birmuncha oydinlik kiritadi deb o'ylaymiz.

Shunday qilib, Adib Ahmad Yugnakiy yashagan kezlarda ayrim izlanuvchilar urg'ulaganidek, Qoraxoniylar sulolasidan bo'lgan va Dod-bek ismiga ega boshqaruvchilar O'tror va uning tegrasini ish yuritganlar, Samarqand va Farg'onada esa Qoraxoniylar sulolasining unvoni va ismlari boshqacharoq bo'lgan tarmog'i faoliyat ko'rsatgan. Sipahsolor / Isfahsolor unvoni qoraxoniylarning O'tror va Tarozdagi tarmog'iga merosiy unvon bo'lgani ehtimoli yuqori. Ushbu viloyatlarning joylashuv o'rni bir-biriga birmuncha yaqin bo'lib, yozma manbalarda bu yerlardagi qoraxoniy boshqaruvchilar o'zaro yaqin qarindosh bo'lgani aytib o'tiladi. Demak, "Dovut-bek maqbarasi"ga ko'milgan Dod-bek Isfahsolor yoki uning otasi/bobosi Dod-bek (to'liq oti: *O'g'ul-Bek ash-shahid Dod-bek at-*

¹ Камолиддин Ш. К биографии Ахмада Йугнаки // О'zbekistonda ijtimoiy fanlar, № 1-2. Тошкент, с. 93-110

² Arat Rahmeti R. Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci. Atebetü'l-Hakayık. İstanbul: Ateş Basımevi, 1951. S. 5–6, 16–19; Uysal S. Yüknecî'in Neresi Olduğu ve Edib Ahmed'in Mezârı Hakkında // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S 2/4 Fall. s. 1197-1999. S. 1197–1199.

³ Насап-нама. 1-кітап / Қазыналы оңтүстік. Мәтінді аударып, транскрипциялаған, түпнұсқа мен асылмәтінді ұсынғандар А. Муминов, З. Жандарбек. Алматы: Нұрлы жол, 2013. Б. 47, 56, 100.

Taroziy), yo Ahmad Yugnakiy o'z asarini bag'ishlagan kishi Muhammad Dod Sipahsolor Bek bilan bir shaxs yoki uning yaqin qarindoshi bo'lishi mumkin. Bizningcha, Tarozdagi Dod-bekning ulardan birinchisi bilan bir yoki qarindosh bo'lgani mantiqan to'g'riroqdir. Chunki maqbarada ko'milgan qoraxoniy boshqaruvchi bilan Ahmad Yugnakiy tilga olgan O'tror boshqaruvchisi bir xil unvon — “isfahsolor” unvonini ega bo'lishgan. Shuningdek, ular boshqaruvda bo'lgan yillar bir-biriga yaqin yillarga to'g'ri keladi.

To'xtam

Qoraxoniylar chog'iga tegishli ikki xil bilgi aniqlangan. Ulardan biri – Adib Ahmad Yugnakiyning “Atabatul haqoyiq” asarida tilga olingan hukmdor Muhammad Dod Sipahsolor bek to'g'risidagi bilgi, ikkinchisi esa O'tror va uning tegralariga tegishli «Nasabnoma»larda keltirilgan Qoraxoniylar sulolasidan bo'lmish, laqabi «Bilga xon» bo'lgan Muhammad xon va uning o'g'li Dod-Bek xon to'g'risidagi bilgilardir. Ushbu bilgilar va boshqa yozma manbalar Taroz shahridagi “Dovud-bek kasana” deb atalib kelinayotgan qabr egasining aslida Dod-Bek Isfahsolor ekani va u qoraxoniylarning o'sha kezlardagi yerli boshqaruvchilaridan biri bo'lib, Taroz va uning tegrasida boshqaruv ishlarini olib borganini ko'rsatib turibdi.

“Dod-bek” qabrtoshida keltirilgan ushbu boshqaruvchining vafoti 1262 yil deb ko'rsatilishidan kelib chiqilsa, Qoraxoniylar sulolasining bir tarmog'i – Taroz boshqaruvchilarining hokimiyati mo'g'ullar boshqaruvi chog'ida, aniqrog'i, Chig'atoy ulusi chog'ida ham ancha yillargacha saqlanib qolgani anglashiladi.

Qo'llanilgan adabiyotlar

Аль-Карши, Джамал. Ал-Мулхакат би-с-сурах. Введение, перевод персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вохидова, Б.Б. Аминов. Алматы, 2005.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Сочинение. Том I. Москва: Наука, 1963.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья / Сочинение. Том II. Часть I. Москва: Наука, 1963.

Бартольд В.В. О двух арабских надписях Аулие-ата / Сочинение. Том IV. Москва: Наука, 1966. С. 307-308.

Ибн ал-Асир. ал-Камил фи-т-та'рих («Польный свод историй»), (Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина), Ташкент, 2006. С. 230-231.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Камолиддин Ш. К биографии Ахмада Йугнаки // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, № 1-2. Toshkent, 2005. S. 93-110

Кочнев Б. Нумизматическая история Караханидская каганата (991-1209). Часть 1. Источниковедческое исследования. Москва, 1960.

Насап-нама. 1-кітап / Қазыналы оңтүстік. Мәтінді аударып, транскрипциялаған, түпнұсқа мен асылмәтінді ұсынғандар А. Муминов, З. Жандарбек. Алматы: Нұрлы жол, 2013.

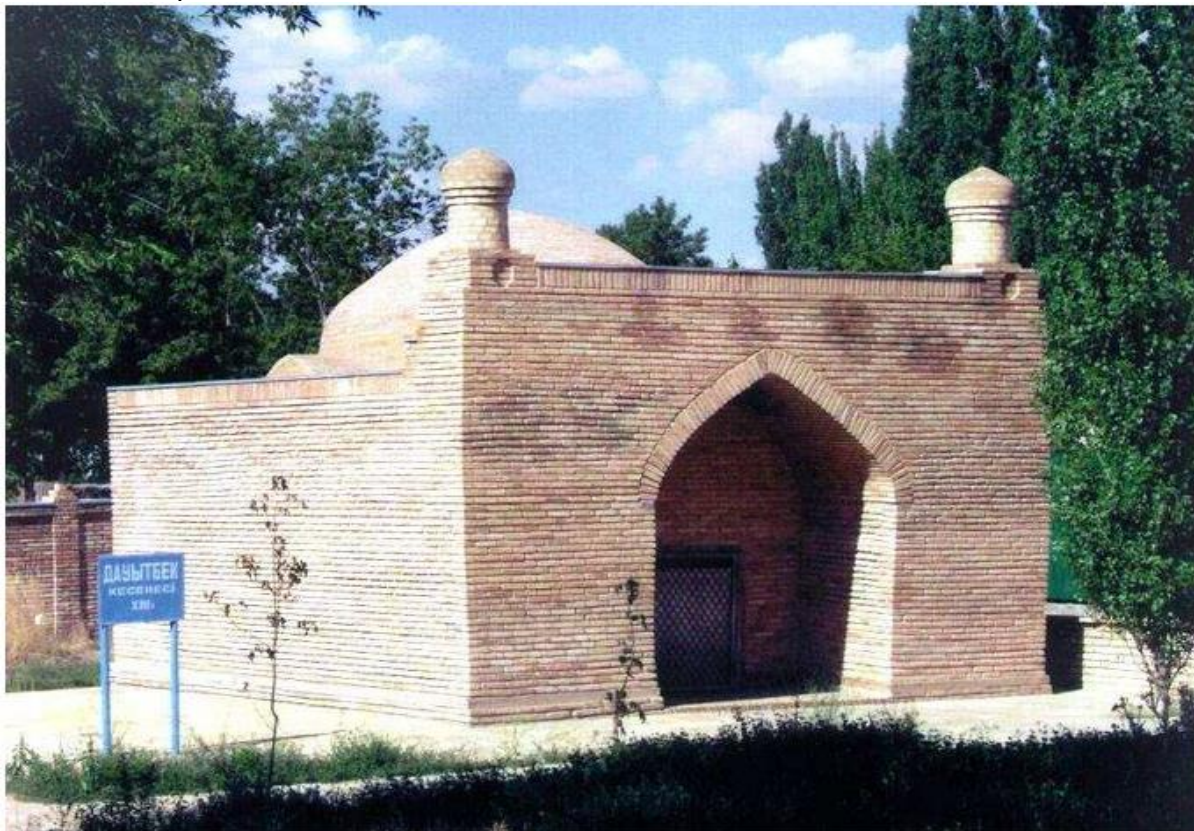
Arat Rahmeti R. Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci. Atebetü'l-Hakayık. İstanbul: Ateş Basımevi, 1951.

Biran M. Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1270) // Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life / Ed. by David Durand-Guédy / Brill's Inner Asian Library. Ed. Michael R. Drompp, Devin DeWesse. S. 31. Leiden – Boston. P. 262-263.

Kelimbetov N. Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri. İstanbul, 2010.

Kıdıralı D., Babayar G. Taraz'da Bulunan Son Karahanlı Hükümdarının Birine Ait Mezar Aniti // Gazi Türkiyat, Bahar 2016/18. S. 19-41.

Uysal S. Yüknec'in Neresi Olduğu ve Edib Ahmed'in Mezârı Hakkında // Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S 2/4 Fall. S. 1197-1999.

1- илова. Тароз шаҳридаги “Довуд-бек касана” мақбараси

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

2- илова. Тароз шаҳридаги “Довуд-бек касана” мақбарасидаги қабртош битиги

3- илова. Тароз шаҳридаги “Довуд-бек касана” мақбарасидаги қабртош битиги

1

2

3

4

5

4- расм. 1-5. Қабртошнинг “Қутлуғ-Тўнга Улуғ-Билга Илик-хон / Иқбол-хон Дод-
бек Исфаҳсолор б. Илс ... Ўғул-бек аш-шаҳид Дод-бек ат-Тарозий” деб ўқилган
томонининг айри-айри туширилган расмлари

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
DÜNYA TARİHİ AÇISINDAN KARAHANLILAR'IN ÖNEMİ

Ekber N. Necef
Ortaçağ Türk tarihi araştırmacısı

Özet: Bu makale Karahanlılar Devleti'nin dünya tarihi açısından taşıdığı özgün önemini siyasal, toplumsal ve hukuki dönüşümler zamininde değerlendirmektedir. Yaklaşık dört asır boyunca Orta ve Merkezi Asya'da hüküm süren Karahanlılar, Türklerin kitlesel biçimde Müslüman kimlik kazanmasında belirleyici rol oynamış, aynı zamanda Türk-İslam siyaset düşüncesinin şekillenmesine yön vermiştir. Makalede özellikle Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde ortaya çıkan siyasi akıl, iktidar tasavvuru, adalet anlayışı ve hukuki rasyonelliğin Karahanlı döneminde nasıl özgünleştiği tartışılmaktadır. Bununla birlikte Karahanlı devlet yapısının kut, iktidar, akıl, hukuk ve toplumsal düzen bağlamlarında İslam dünyasına sunduğu yeniliklerin Selçuklulardan başlayarak geniş Müslüman coğrafyayı etkilediği vurgulanmaktadır. Sonuç olarak Karahanlı siyaset ve hukuk düşüncesinin Müslüman dünya için oynadığı rolün, Batı dünyasında Roma siyaset ve hukuk sisteminin oynadığı rolle benzer ölçekte olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Türk-İslam Siyaset Düşüncesi, Kutadgu Bilig, İktidar, Türk Hukuk Tarihi, Akıl, Müslümanlaşma, Siyasi Tarih, Orta Asya.

Abstract: This article examines the unique significance of the Karakhanid State in world history within the framework of its political, social and legal transformations. Reigning for nearly four centuries across Central and Inner Asia, the Karakhanids played a decisive role in the mass Islamization of the Turks and contributed substantially to the formation of the Turkic-Islamic political tradition. The study particularly focuses on the notions of political rationality, sovereignty, justice, and legal reasoning articulated in Yusuf Khas Hajib's Kutadgu Bilig, demonstrating how these concepts gained new dimensions under the Karakhanids. It also highlights the far-reaching influence of Karakhanid political and legal concepts on the broader Islamic world, beginning with the Seljuks. Ultimately, the article argues that the role of Karakhanid political and legal thought in Islamic civilization is comparable to that of Roman political and legal heritage in Western intellectual history.

Keywords: Karakhanids, Turkic-Islamic Political Thought, Kutadgu Bilig, Sovereignty, Legal Tradition, Reason, Islamization, Central Asian History, Political Theory.

Yaklaşık 400 yıllık yaşam süreci bulunan Karahanlılar Devleti Türk tarihi açısından her anlamda belirleyici konumdadır. Bu belirleyicilik, özellikle Türklerin müslüman bir kimlik kazanmasında anlaşılır durumdur. Önemli olan bunun dünya tarihi bakımından kavranılması ve öneminin aydınlatılmasıdır. Çağdaş tarih çalışmaları açısından bir gücün dünya çapında önemini kavranılması, söz konusu gücün tarihi değiştirme

olanağı sergilmesine bağlıdır. Tarihi değıştirme anlayışı çağdaş tarihçiliğın, Hegel'in değımiyle bizzat *felsefenin* temel niteliğidir. Hegel için ancak o zaman *tarih* felsefi açıdan bir özellik taşımakta ve dolayısıyla tarih bir bilim olmanın ötesinde düşünsel anlam taşımaktadır. Bu kapsamda Karahanlılar'a dünya tarihi açısından özellikler kazandıran temel nitelikleri dikkate alarak bir değıerlendirme yapmak durumundayız.

Karahanlılar, şimdiki Orta ve Merkezi Asya ile Doğıu Türkistan'ın önemli bir kısmını kapsayan siyasi bir güç olarak 840-1212 yılları arasında mevcut olmuştur. Bu dönem türklerin kitlesel halde müslümanlaşması, aynı zamanda Hilafet sınırları dışında bir Türk siyasi kimliyinin oluşumu bakımından dikkat çekicidir. Bu özelliğıyle, Karahanlılar'ın ilk müslüman-Türk devleti olduğı zıkr edilmektedir. Dolayısıyla Karahanlılar bir taraftan Eski Türk siyasi, diğeri taraftan İslami toplumsal-idari kimliğin parçasıdır. Bu özellik, Karahanlılar'a sadece *devlet* ve *hükümdarlık* nitelikleri açısından değıil, aynı zamanda *toplumsal* ve *hukuki* ilişkileri bakımında da önceki Türk devletlerinde farklı bir statüs kazandırmıştır. Burada, dünya tarihi bakımından üç türlü bir değıişim söz konusudur. Bu değıişim, o denli etkin ve belirleğicidir, ki yansımaları Selçuklu ve sonrası tüm bir Müslüman coğrafiyasını etkileğecek derinlikte olmuştur. Çağdaş tarihçilik açısından Karahanlılar'ın dünya tarihi bakımından önemini öne çıkaran işte bu değıişimlerdir.

Değıişim olarak dünyanın tarihi olgusalığı

Bilindiğı gibi, gerek Hegel, gerekse de Marks'ın tarih yorumlarını savunan kapitalist ve sosyalist tarihçilik *tarihi* insan ilişkilerinin *devinimi* olarak kavramaktadır. Düşünsel açıdan tarih, dünyanın bu devininin kavranılmasında olgusal niteliktedir. Bu olgusalık dünyanın değıişimini, gelişimini ve insani ilişkilerin geğımişten geleceğıe doğıru *ilerlemesini* kaydetmektedir.

Dünya kendi halinde *olgusaldır* ve bu özelliğı bakımından tarihsel olarak hep hareket halindedir. Dünyanın kendi doğıal hareketliliğı, onun tarihsel hareketliliğıyle bütünleşmektedir. Bu hareketlilik insan varlığının dünyaya egemen olmasında ona tarihsel bir anlam ve önem biçmektedir. İnsan ağılının egemenliğı, ancak tarihsel olduğı düşünöldüğü zaman kavranılandır. Bu ön koşul, bizzatihi insanı tarihsel olarak hep öne doğıru yönlendirmektedir. Dolayısıyla insanın kendisini tarihsel olduğunu

düşündüğü ölçekte dünyasal olduğu anlaşılandır.¹ Ancak bu, XVIII.Yüzyılda Batı düşüncesinde *sonlu dünya* anlayışının öne çıkması ile anlaşılan bir tarih ve aynı zamanda dünya yorumudur ve dolayısıyla denilebilir ki Karahanlılar'ın egemen olduğu dönem açısından, genelde İslam düşüncesi bakımından pek bir anlam ifade etmemektedir. Felsefi açıdan bu böledir ve dolayısıyla bu haliyle tartışmağa pek açık değildir.

Öte yandan, dünyanın değişim halinde olduğu müslüman zihniyeti açısından da kavranılır bir durumdur ve hatta İbn Haldun'un tarih yorumunda da tarihsel ilişumun değişim halinde olduğu belirtilmiştir. Nitekim, Karahanlılar'ın da içinde bulunduğu Müslüman teolojisi açısından *sabit*, ancak değişim söz konusu olduğunda vurgulanır bir özelliktir. Yani, konuyu *metafizik tarih* alanına taşıdığımız zaman dünyanın değişim halindeki konumu onun tarihi niteliğini aydınlatmaktadır. O halde, kendi gelenekselliği içinde Karahanlılar'ın varlığı bir reaksiyon olarak tarihin sahnesine çıkmaktadır ve bizzati bu Karahanlı toplumu açısından da kavranılan bir durumdur.

İktidar anlayışının değişimi

Karhanlı Devleti'nde siyasi hakimiyetin güç donanımı ve iktidar kudreti bakımından *ilahi* olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim, Karhanlı hükümdarları önceki Türk hükümdarları gibi kendi yönetimlerinin *ilahi saadete* olgusuna bağlı bulunduğuna inanyordular. Adına Yusuf Has-Hacib tarafından bizzat *kut* denilen bu iktidarın Tanrı idaresine bağımlı durumu, Türk hükümdarlarına kendilerini “göğün yeryüzündeki temsilcileri” olarak görmek hakkını tanımıştır.²

Siyasi iktidarın *ilahi bir gücün* temsili olarak insani ilişkilerdeki önceliği, onun belirleğici olduğu kadar, *hukuki* niteliğini de sergilemekteydi. Kavramsal anlamda *kut* üzerinden tartışılacaksa kuşkusuz bu böyleydi; aynı zamanda da değildi. Nitekim, bu dönemde *kut* anlayışının Karahanlılar'da değişime uğradığını görmekteğiz. Bu değişimi Yusuf Has Hacib'in aynı isimli eseri de (*Kutatgu-bilig*) tanımlamaktadır. Yusuf Has Hacib, *kutu* bizzat *devlet* olarak vurgulamaktadır. Kut, artık salt anlamda hükümdarın kendi varlığının her türlü siyaset üstü konumlanması değil, devletin *tanrısal* niteliğidir.³

¹ Marcuse Herbert, Us ve Devrim (Hegel ve Toplumbilimin Doğuşu), Çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea,1989, s. 180 ve d.

² Genç Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Ankara: TTK, 2002, s. 33 ve d.

³ Yusuf Has-Hacib, Kutatgu-bilig, Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1994, 730-750 beytler (ay-Toldı'nın Hükümdara Cevabı).

Kut olarak devletin daha bütünselleşmiş halinin ortaya çıkartılması, Türk iktidar anlayışının İslami bir boyut geçirdiğinden haber vermektedir. *Kut* bir türlü *kişisellik* değil, *tamlık* halidir. İktidar hakkının tepeden tabana doğru bu yayılması, onun salt bir tanrısal güç olmakla birlikte, *hukuki* niteliğini de öne çıkartmaktadır. Yusuf Has Hacib bu güce iki yeni anlam da yüklemektedir: *akıl* (uş/us) ve *gönül*. Bu iki anlam, “münasip tavır ve hareket”le özdeşleşmektedir.¹

İktidarın *akılsallığı* İslam siyaset düşüncesinde pek vuruğulanmayan bir niteliktir ve bu anlamda Yusuf Has Hacib tarafından *siyasi hakimiyetin doğasına* ilişkin ortaya attığı bir yeniliktir. Örneğin Maverdi'nin hükümdarın özellikleri hakkında yaptığı 10 nitelik arasında *akıl* bulunmamaktadır. Maverdi'ye göre halife olacak bir kimsede 10 temel vazife aranmalıdır:

- İlm: bu nitelik dinin korunması anlamına gelmektedir;
- Adalet: bu doğru düşüncenin kendisini gösterdiği ahlaki özelliktir;
- Kifaye: bu mülk (toprak) ve insan (toplum) varlığının savunulmasının önkoşuludur;
- Tebaa hakkı: toplumun hak ve hukuklarının savunulması;
- Cihad: iktidarın askeri niteliklerinin ilahi doğrultularda yansımasıdır;
- Cizye: Bir önceki niteliğin sonucu olarak belirli bir mükellefiyet talebidir;
- Zekat: iktidarın adil paylaşımını segileğen maddi unsurdur;
- Sadakat: bürokratik nizamın ölçüsüdür;
- Liyakat: Ehil kimseelrin yetkiyle donatılmasıdır;
- Denetim: Toplumun yönetiminin dine vacibata uygunluğunun ölçüsüdür.²

X-XI. Yüzyıllarda yaşamış Ebu el-Hasan Ali ibn Muhammed ibn Habib el-Maverdi *şafii* mezhebi hukukçusu olmanın dışında, ilk müslüman siyaset teorisyenidir. *Siyaset*'in İslam dini açısından konumu epey geç dönemde (IX. Yüzyıldan itibaren) müslüman bilginleri arasında tartışma konusu yapılmıştır. Bu durum, *siyaset* anlayışının müslümanlar tarafından genel anlamda *hilafetle* birlikte düşündüklerini, iktidarın topraksal (*mülk*) niteliklerinden daha ziyade karakterik niteliklerini dikkate aldıklarını

¹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu-bilig, beyt 1933-1934, 1978.

² Rosenthal Erwin I.J, Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi, Türkçesi Ali Çaksu, İstanbul: İz, 1996, s. 53-54.

göstermektedir. Dolayısıyla spz konusu olan gücün doğası değil, güç pratikleri öncelik taşımıştır. Maverdi gücün hukukiliğini *ilm*'le tanımlamak gereği duymuş, belli ki ilm *hiyerarşik* bir içerikte kavramıştır. Söz konusu bu hiyerarşik içerik bilginin ilahi doğasından kaynaklanıyordu. Maverdi'ye göre "Allah insanlara (*el-umma*) bir lider (peygamber) gönderdi. Onun aracılığıyla *hilafet* meydana getirdi. Onun kanalıyla da din birliğini (*al-milla*) korudur ve yönetimi (*al-siyasa*) ona bıraktı".¹

Maverdi'nin "yönetim sanatı" dediği sistemde ilm dışında diğer özelliklerin tamamı "tavır ve hareket"le bağlantılıdır ve birer ölçü niteliği taşımaktadır. Onun, *ilmi* peygamberden gelen bir bilgi devamlılığı olarak gördüğü ve bunu belli bir öğretiye sabitlediği anlaşılmaktadır. Yani söz konusu olan *ilmin* neliği değil, onun olgusallığıdır. Maverdi'nin bu konuda *korumacı* davrandığı ve siyasal alanda geleneksel yönetim ilminin devamlılığını önemsediği anlaşılmaktadır.

Selçuklu dönemi siyaset teorisyeni olarak öne çıkan Gazzali de belirli ölçüde Maverdi'nin sunduğu nitelikleri doğrular, ama korumacı değil *eşitleyici* tavır sergiler. XI-XII. Yüzyıllarda yaşamış ünlü bilgin Ebu Hamid Gazzali'ye göre "din ve devlet ikiz kardeştir". Bu açıklamayla Gazzali hilafet hakkı ile sultanlık haklarını eşitlemek istemiş, Abbasi halifesi karşısında Selçuklu sultanlarının yönetimine meşruluk kazandırmak istemiştir. Gazzali'nin hamisi konumunda bulunan Selçuklu döneminin ünlü veziri Nizamülmülk (1018-1092) kendisiyle özdeşleşen unvanından da anlaşıldığı gibi "nizamlayıcı" bir bakış sergilemektedir. Öte yandan Nizamülmülk ünlü yapıtı "Siyasetname"den de anlaşıldığı gibi, bir siyaset bilgisinin temellerinden ziyade *iktidar etiği* üzerine yoğunlaşmıştır.²

Yapılan bu yorumları dikkate aldığımızda Yusuf Has Hacibin iktidarı "akıl ve gönül" üzerine inşa etmesi Karahanlı siyasi kimliğinin orijinallliğini sergilemektedir. O halde burada sorulması gereken öncelikli sorusu *siyasal kimliğin akılsallığının ne olduğudur?*

AKILIN SİYASALLIĞI

Yusuf Has Hacib *siyaseti* dört temel üzerine inşa etmektedir:

- adalet
- dövmlet
- akıl

¹ Black Antony, Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi (Peygamberden Bugüne), Türkçesi Sevda Çalışkan, Hamit Çalışkan, Ankara: Dost, 2010, s. 136

² Black, Siyasal İslam Düşüncesi, s. 148-172.

- kanaat¹

Yusuf Has Hacib siyaset pratiği bakımından tüm bu soyut tanımlara birer somut karakter biçmiştir:

- adalet-Kün Togdı
- devlet-Ay Togdı
- akıl-Ögdulmiş
- kanaat-Odgurmuş

Söz konusu bu dört karakter aynı zamanda devlette birer mevkii ifade ediyordu:

- Kün Togdı olarak *adalet* hükümdarı
- Ay Togdı olarak *devlet* veziri
- Ögdulmiş olarak *akıl* vezirin oğlunu
- Odgurmuş olarak kanaat ise vezirin kardeşini tanımlıyordu.

Birisi me`adil ol könillik öze

İkinci bu devlet kut ikbal tüze

Üçüncü hired ol ulugluk bile

*Törtünçi kana`at ve afiyet bile.*²

Yusuf Has Hacib yapıtında çok ilginç bir sıralama izlemiştir. Kitabın ilk beş kısmı Allah, peygamber, dört halife, Karahanlı hükümdarı ve kosmoloji yapının tarifini içermektedir. Hemen peşinden insanı kimliğini *akıl* üzerinden açıklamaktadır.³ İginçtir, Yusuf Has Hacib tüm bir siyasi yapını dört temelinden üçünü vezirle bağlantı içinde açıklamıştır.

Karahanlı siyaset sistemi	
Hükümdar	Vezir Vezirin oğlu Vezirin kardeşi

Bu siyasal yapıda akıl (*ukuş*) vezirin oğlunu timsalinde *orta yaş (olgun)* haddinde gösterilmiştir. Kitabın Ögdulmiş`la ilgili kısmında akıl bir tür *obraz* halinde ortaya konulmakta ve soyut, somut, bedensel, karakterik, psikolojik olarak tanımlanmaktadır:

Aklın özellikleri	
Ukuş	1.mahiyet 2.ad 3.sıfat 4.görüntüsü

¹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Yayına Hazırlayan Çetin Şan, Serap Tuba Yurteser, İstanbul: Kabalcı, 2009, s. 70-71

² Aynı eser, beyt 65-66, s. 80-81.

³ Aynı eser, beyt 148-161, s. 115-117.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

(Akıl)	5.karakter 6.hareket 7.yaş 8.derece 9.fiziki görkemi 10.qidası

Bu tablo adeta bir *akıl haritasıdır*. Söz konu bu harita üç yönlü bir yapıda sunulmaktadır:

Akıl haritası	
Akıl	1.Dil 2.Söz 3.Yazı

Bu sunum Karhanlılar'dan XX. Yüzyılın başlarına kadar tüm Türk devletlerinde hükümdar fermanlarının yapısını sergilemektedir.

Özbek araştırmacı Qosimjon Sodiqov konuya ilişkin bir çalışmasında dili “söz ve yazı” olarak tasnif ederken, Yusuf Has Hacib'in sunumu doğrultusunda sözü “açmak” (*konusma*), yazını (*biti*) “tamamlamak” (*karar*) olarak tarif eder.¹ Bu yapı *siyasal* anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla akıl iktidar-devlet (hükümdar-vezir) ilişkisini kapsayıcı nitelikte tanımlanmakta ve yönetim anlayışının özünü içermektedir. Nitekim *kanaat* da bir tür akıl pratiği olarak sunulmaktadır.

Tüm bunlar ne anlama gelemektedir?

Bu, bilgimiz kadarıyla, metafizik düşünce kapsamında devletin akılsallaştırılmasının ilk ve tek örneğidir. Akıl devlete hukuki bir anlam kazandırmakta, iktidarın varlığını tanrısal belirsizlikten söylemin alanına çekmektedir. Devlet akılla beraber devlettir ve devlet kendi dönüşümünü *akılsal* anlamda gerçekleştirmektedir. Aklın dışında devletin varlığı düşünülemez ve bu siyasi düşüncenin iki belirleyici (yönetim akli ve yönetim pratiği) niteliğidir. *Devlet akli* olarak siyasi akıl tam olarak var olduğu sanılan bir devlette yegane gerekçe olarak gözükmemektedir. Avrupa düşüncesinde aklın siyasallığı ancak XVII-XVIII. Yüzyıllarda anlaşılmağa başlandığını dikkate aldığımızda Karahanlı siyaset düşüncesi *inkilabi* bir nitelik arz etmektedir.

Aklin siyasallığı bir siyasi akıl değildir. Akıl burada *zamansal* bir nitelik sergiler. O, *canlıdır*, aynı zamanda “burda ve şimdi”, yani kendi kendisinin ölçüsü olarak *diyalektik* bir içerikte tanımlanmaktadır.

¹ Sodiqov Qosimjon, Qoraxoniylar davri turkiy yozma yodgorliklari tili, Toshkent: Akademnaşhr, 2025, s. 82-96.

Yusuf Has Hacib'in "*diyalektiğinde*", özellikle de hükümdar ile Ogdulmiş'in karşılıklı konuşmasında bir tür *olumsuzluk* kendisini göstermektedir. Hükümdar ne kendisinin, ne de vezir babasının katkısı olmadan Ogdulmiş'in "nasıl fazilet sahibi olduğunu" sorgularken, siyasi bir varlık gibi kendisini akıl karşısında olumsuzlaştırmaktadır. Bu oldukça önemli bir husustur. Yusuf Has Hacibin satırlarını okurken bir anlamdan sonra devletin kendisinin akılsal bir yapı haline geldiği düşünülmektedir. Nitekim, konuya ilişkin hükümdarın bir sorusunu yanıtlarken Ogdulmiş *tanrısal bilginin* sadece hükümdara özgü olmadığını ve kendisi gibi tüm insanların hakkı olduğunu açıkca vurgulamaktadır. Devletin doğası *akıl* olarak kendini akılsal bir oluşum içinde kaybetmesi IX-XII. Yüzyılların Karahanlı dünyasında *insan* faktörünün ne denli büyük bir değişim geçirdiğini söylemeğe olanak tanımaktadır. Kuşkusuz bu modern anlamda bir insan değil, metafiziksel düşünce kapsamında insanın kazandığı en ideal anlamdır.

Bu anlamda karşımıza ikinci bir soru daha çıkmaktadır: söz konusu bu oluşuma gerekçe neydi?

Karahanlı sınırları içinde yer alan bugünkü Özbekistan coğrafyasını incelediğimizde ilginç bir manzarayla karşılaşırız. Özbekistan coğrafyasında her türlü coğrafi yapılanmaların birer parçası bulunmaktadır: çöl, bozkır, dağ, orman, deniz, sahra ve d. Böyle birbirinin içine geçmiş coğrafyada yaşamsallığın olanaklı hale gelmesinde tek tip bir yaşam anlayışını sürdürülmesi düşünülemez. Dolayısıyla doğal ortam insanlardan daha pratik ve akılsal etkinlik talep etmektedir. Karahanlılar'ın (Yusuf Has Hasib timsalinde) bunu iyi gözlemlediği gözükmemektedir.

Hukuki değişim

İktidarın yapısının değişimi onun hukuksal olarak değişimini sergiler. Hukuksal yapı, aynı zamanda Karahanlı döneminin yazınsal konumu oluşturmaktadır. Yusuf Has Hacibin *kutadgu bilig* dediği şey aslında "mutluluğun hukuksal varlığı"dır.

Karahanlılar içinde buldunukları siyasi-toplumsal ve dinsel yapı dolayısıyla *töre* ve *şariat* hukukunun birlikte kullanıldığı bir devlet nizamına sahiptiler. Siyasi alanı töre nizamı larken, toplumsal, ticari ve aile nizamına şerii hukuk hükm ediyordu. Burada hukukun bir dengeleyici oluşu söz konusudur. Artık burada karşımızda *mutlak anlamda* bir hükümdar söz konusu olamaz. Dolayısıyla güç olarak hükümdarı vezir

dengelemektedir. Bu anlamda devlet gücü olan *kutun* toplumsal alana çekilmesi, toplumsal mutluluğun öne çıkarılması gerekmektedir.

Geniş anlamda değerlendirildiğinde gerek *Kutadgu bilig*, gerekse *Atabetül-hakayık* eserleri hukuk metinleridir.¹ Diğer taraftan bu dönemde Kerhi (öl.952), Debusi (öl.1039), Pezdevi (öl.1089) ve özellikle de Serahsi (öl. 1097) gibi büyük fıkıh alimleri yetişmiştir. Bu alimlerin önemli özelliği hukukta *icthāt* anlayışını savunmalarıdır. Bu da, Karahanlıların İslam dünyası açısından oluşturduğu söz konusu akılsal alana tanınan serbestlikten kaynaklanıyordu. Bu alimlerin eserleri günümüzde dahi Hanefi mezhebinin temel hukuk kitapları arasında zikr olunurlar.²

Söz konusu bu ağır fıkıhi metinlerle kıyasalındığında *Kutadgu bilig* ve *Atabetül-hakayık* daha sadece ve türkçe insanlara hukuki, ahlaki ve terbiyevi bilgiler sunmaktadır. Örneğin Edib Ahmed Yükneki'nin "Atabetül-hakayık"ında peygamberin bakış bucağından bir dünya tasavvuru sunulmaktadır.³ Söz konusu bu eserlerde güçlü bir hukuk anlayışı bulunmaktadır. Ö.Şahin bununla ilgili önemli bir husus tespit ettiğini belirtmektedir: "*Hukukun üstünlüğü* gibi bir kavramın daha dünyanın hiçbir yerinde ortaya çıkmadığı ir dönemde Yusuf Has Hacib kanunu beylikten ve iktidardan çok daha üstün tutması, başta Karahanlılar olmakla Türk devlet anlayışında *kanun* ve *töre* gibi kavramlara ne kadar önem addedildiğini göstermektedir".⁴

Ceza, hükm, hiddet, şiddet, herhangi bir günah ve kusur halinde Yusuf Has Hacib gerekli hukuki işlemde *akla* öncelik tanınmasını vurgulamaktadır.

Akıl, bu manayı kastederek, böyle bir hadise hakkında ne der, dinle
(*Kutadgu bilig*, beyt 640)

Bazı beytlerinde Yusuf Has Hacib oldukça pratik fikirler seslendirmiştir. Örneğin eserinin bir yerinde "hukuk ile parasal yaşamı" eşitlemiştir. Toplum yaşamının sürdürülmesinde birinin varlığını ötekiyle eşit gören bu yorum günümüzün toplumsal hayatı ile özdeşleşmektedir.

Memleketin direği, temeli sağlamlığı, esası ve köke iki şete bağlıdır

Bunlardan biri halkın hakkı olan kanun, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşdür

¹ Şahin Özger, Siyasetnamelere Göre Karahanlılar ve Gazneliler Devletlerinde Hukuk Anlayışının Temelleri, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 64.

² Üslu Rifat, "Karahanlılar Dönemi İslam Hukukçulrından Şemsül-Eimme es-Serahsi", Manisa Sosyal Araştırmaalr Dergisi, 2016, cilt 6, sayı 2, s. 157-169.

³ Edib Ahmed Yükneki, *Atabetü'l-hakayık*, Hazırlayan Ayşegül Çakan, İstanbul Türkiye İş Bankası, 2022 (2. Bsk.).

⁴ Şahin, Siyasetnamelere Göre Karahanlılar ve Gazneliler Devletlerinde Hukuk, s. 66.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

(Kutadgu bilig, beyt 2132-2133).

Sonuç

Karahanlı devlet yapısında gözlemlediğimiz gerek siyasal, gerekse hukuksal değişimler tüm bir Müslüman toplumları açısından hayati önem taşımaktadır. Bu değişimleri sosyal, kültürel, özellikle de dinsel alanda da izlemek olasıdır. Ancak altını özellikle çizdiğimiz bu iki hususu dikkate aldığımızda Karahanlı siyaset ve hukuk anlayışının genel anlamda Müslüman dünyasındaki varlığını Roma siyaset ve hukuk sisteminin Batı düşüncesindeki roluyla kıyaslamak mümkündür.

Kaynakça

Black Antony, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi (Peygamberden Bugüne)*, Türkçesi Sevdâ Çalışkan, Hamit Çalışkan, Ankara: Dost, 2010

Edib Ahmed Yükeki, *Atabetü'l-hakayik*, Hazırlayan Ayşegül Çakan, İstanbul Türkiye İş Bankası, 2022 (2. Bsk.).

Genç Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara: TTK, 2002

Marcuse Herbert, *Us ve Devrim (Hegel ve Toplumbilimin Doğuşu)*, Çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea, 1989

Rosenthal Erwin I.J., *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, Türkçesi Ali Çaksu, İstanbul: İz, 1996

Sodiqov Qosimjon, *Qoraxoniylar davri turkiy yozma yodgorliklari tili*, Toshkent: Akademnaşır, 2025

Şahin Özger, *Siyasetnamelere Göre Karahanlılar ve Gazneliler Devletlerinde Hukuk Anlayışının Temelleri*, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019

Uslu Rifat, “Karahanlılar Dönemi İslam Hukukçularından Şemsül-Eimme es-Serahsi”, Manisa Sosyal Araştırmaalr Dergisi, 2016, cilt 6, sayı 2, s. 157-169.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Yayına Hazırlayan Çetin Şan, Serap Tuba Yurteser, İstanbul: Kabalcı, 2009

Yusuf Has-Hacib, *Kutatgu-bilig*, Reşit Rahmeti Arat, Ankara: TTK, 1994

HYBRID LEGITIMACY AND PLURAL GOVERNANCE: THE KARAHANLI STATE TRADITION IN COMPARATIVE PERSPECTIVE

ATEŞ Hamza

Professor at Istanbul Medeniyet University, Dr.

Abstract: *The Karahanlı (Karakhanid) State (c. 840–1212 CE) stands at the crossroads of Turkic steppe traditions and Islamic-Persian bureaucratic legacies, representing a unique synthesis in the history of public administration. This article investigates the state tradition and administrative practices of the Karahanlı dynasty through a comparative framework that situates it alongside the Samanids, Ghaznavids, Seljuks, and Abbasids, while also contrasting it with the bureaucratic centralization of the Song dynasty in China. Sources include the Kutadgu Bilig, early Turkic Qur'an translations, Islamic historiography, and modern scholarship. The analysis highlights how Karahanlı governance blended nomadic kinship politics with Islamic institutions, thus producing a distinctive administrative order that influenced subsequent Turkic and Islamic states. The article argues that the Karahanlı experience reveals the adaptive capacity of Turkic political culture in mediating between steppe traditions and the Islamic ecumene, shaping both statecraft and the broader intellectual heritage of Central Asia.*

Keywords: *Karahanlı State, Turkic State Tradition, Islamic Political Thought, Comparative Public Administration, Central Asia.*

Annotatsiya: *Qoraxoniylar (840–1212 yy.) davlati turkiy ko'chmanchi an'analari va islom-parsiy byurokratik merosini uyg'unlashtirgan, davlat boshqaruvi tarixida o'ziga xos sintezni namoyon qiluvchi tarixiy ahamiyatga ega davlatdir. Ushbu maqolada Qoraxoniylar sulolasi davlat an'analari va ma'muriy tizimlari Somoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Abbosiylar bilan solishtirma tahlil qilingan hamda Xitoydagi Sung sulolasi markazlashgan byurokratiyasi bilan taqqoslangan. Manbalar sifatida "Kutadgu Bilig", ilk turkiy Qur'on tarjimalari, islom tarixi va zamonaviy tadqiqotlar qo'llangan. Tahlil Qoraxoniylar boshqaruvida ko'chmanchi qavmchilik siyosatlari va islom muassasalari qanday uyg'unlashganini ko'rsatadi va bu tartib keyingi turkiy va islom davlatlariga ta'sir ko'rsatganligini yoritadi. Maqola Qoraxoniylar tajribasi turkiy siyosiy madaniyatning ko'chmanchi an'analari va islom sivilizatsiyasi o'rtasida moslashuvchanlik qobiliyatini namoyon qilganini, davlat boshqaruvi va Markaziy Osiyoning intellektual merosini shakllantirganligini ta'kidlaydi.*

Tayanch tushunchalar: *Qoraxoniylar davlati, turkiy davlat an'analari, islom siyosiy fikri, taqqoslama davlat boshqaruvi, Markaziy Osiyo*

Introduction

The study of the Karahanlı State (c. 840–1212 CE) offers critical insights into the evolution of Turkic-Islamic governance and the comparative history of public administration. Emerging as the first major

Muslim Turkic dynasty in Central Asia, the Karahanlis exemplify a political tradition that combined steppe-based tribal authority with the bureaucratic and legal norms of Islam and Persia (Golden, 2011: 64–67). Their governance demonstrates how political legitimacy and administrative practice could be reshaped at the crossroads of nomadic charisma, Islamic law, and Persian scribal culture. Situating the Karahanlis in comparative perspective—alongside the Samanids, Ghaznavids, Seljuks, Abbasids, and even the Song dynasty in China—allows for a more nuanced understanding of how hybrid state traditions developed across regions in the medieval period.

This article argues that the Karahanlis established a *hybrid polity* that was resilient precisely because of its pluralism. Their institutions embodied a dual framework of legitimacy, rooted both in the Turkic concept of *kut* (sacred charisma) and in recognition from the Abbasid caliphate (Bosworth, 1994: 106–107). They created a *plural administrative order* in which Islamic law (*shari'a*) operated alongside customary law (*töre*), Persian chancery practices complemented tribal consultation, and Islamic taxation was blended with redistributive nomadic tribute (Crone, 2004: 112–114). This structural pluralism did not weaken the state; rather, it endowed it with the flexibility to govern across tribal, urban, and frontier zones.

Equally significant were the *intellectual and ethical foundations* of Karahanli rule. Works like Yusuf Has Hacib's *Kutadgu Bilig* articulated ideals of justice, wisdom, consultation, and divine accountability in a distinctly Turkic-Islamic idiom (Dankoff, 1983: 9–14). The spread of Maturidi theology reinforced the compatibility of rational ethics with political authority, embedding governance within a moral universe that went beyond coercion or bureaucracy (Halverson, 2010: 45–48). In this sense, Karahanli governance was not simply pragmatic but also normative, reflecting a conception of statehood grounded in ethical responsibility.

From a comparative perspective, the Karahanlis differed from neighboring dynasties in important ways. Unlike the Samanids, who epitomized urban Persian bureaucracy, or the Ghaznavids, who militarized Turkic authority through professional slave armies, the Karahanlis maintained a middle path that balanced nomadic traditions with Islamic institutions. The Seljuks would later expand this synthesis on an imperial scale, while the Song dynasty in China offers a cross-

civilizational contrast of highly centralized bureaucracy versus hybrid charisma-based governance (Ebrey, 1996: 144–148). This comparative lens highlights the distinctiveness of the Karahanlı experience and its role in shaping subsequent trajectories of Islamic and Turkic statecraft.

Finally, the article contends that the Karahanlı legacy is best understood in terms of continuities and transformations. Their institutions and intellectual contributions provided a template for later dynasties—the Seljuks institutionalized their fiscal and administrative practices, the Khwarazmians reproduced their hybrid governance, the Timurids carried forward their ethical-intellectual synthesis, and the Ottomans perfected the dual-legal system first articulated under the Karahanlıs (İnalcık, 1973; Subtelny, 2007). In this *longue durée* perspective, the Karahanlıs represent a foundational chapter in the history of comparative public administration, showing that durable state traditions emerge not through uniformity but through the creative integration of multiple sources of authority.

Key arguments of the article are as follows:

- The Karahanlıs created one of the earliest syntheses of Turkic nomadic traditions, Islamic governance, and Persian bureaucratic culture. Their institutions demonstrate that state traditions can successfully emerge at the intersection of cultural and administrative worlds.
- Karahanlı rulers derived legitimacy both from Turkic concepts of *kut* (divine charisma) and Abbasid caliphal recognition, producing a dual framework of authority that allowed them to govern diverse populations.
- The Karahanlı model incorporated multiple coexisting systems: Islamic law (*sharī'a*) alongside customary law (*töre*), Persian chancery practices alongside tribal decision-making, and Islamic taxation alongside redistributive nomadic tribute. This pluralism was not a weakness but a pragmatic adaptation that gave the state flexibility and endurance.
- Compared with the Samanids (urban-Persian model), the Ghaznavids (militarized conquest state), and the Seljuks (imperial bureaucratization), the Karahanlıs represented a middle path, balancing nomadic charisma with bureaucratic norms. In contrast with the Song dynasty, the Karahanlıs illustrate how decentralized,

charisma-based polities could coexist with highly centralized bureaucratic empires.

- The Karahanlıs provided the institutional template for later Turkic-Islamic dynasties: Seljuks institutionalized their practices at imperial scale, Khwarazmians inherited the hybrid model of governance, Timurids carried forward their intellectual-ethical synthesis, and Ottomans perfected the dual-legal system (*sharī'a* + *kanun*) already visible under the Karahanlıs.

These arguments together defend the **thesis** that, “*The Karahanlı State established a durable hybrid model of Turkic-Islamic governance, where pluralism, dual legitimacy, and ethical foundations enabled long-term influence on subsequent state traditions in Central Asia and beyond*”. The Karahanlı case demonstrates that effective governance does not require a single dominant tradition (e.g., pure bureaucracy or pure tribalism). Instead, durability arises from the ability to integrate and adapt multiple traditions into a coherent but flexible state order.

1. Sources of the State Tradition in the Karahanlı Period

The state tradition of the Karahanlıs (840–1212 CE) was not created *ex nihilo* but was shaped by multiple intellectual and institutional currents. One of the most fundamental sources was the **pre-Islamic Turkic political tradition**, which emphasized the sacrality of kingship and the charismatic notion of *kut*—divine favor granted by Heaven (*Tengri*) to a ruler. This belief system, inherited from the Gök Türk and Uyghur khaganates, framed authority as a balance between military prowess, distributive justice, and cosmic sanction (Golden, 1992: 83–87). Even after the Karahanlıs' conversion to Islam in the 10th century, echoes of this Tengrist legacy persisted in their dynastic practices, including the division of power between eastern and western branches of the dynasty and the use of tribal kinship structures in governance (Sinor, 1990: 293–296). This continuity illustrates how deeply embedded steppe traditions remained in the administrative ethos of early Islamic Turkic states.

A second source of Karahanlı statecraft was the **Islamic political tradition**, particularly as articulated in the intellectual centers of Transoxiana under the Abbasid suzerainty. With their formal recognition by the Abbasid caliph, the Karahanlıs acquired legitimacy within the Islamic *ummah* while simultaneously embedding Islamic institutions such as the *qadi* (judge), *waqf* (endowment), and *sharī'a*-based taxation into

their governance structure (Bosworth, 1994: 105–108). The integration of Islamic legal norms marked a decisive departure from purely customary (*töre*) practices, fostering a hybrid system in which divine law constrained rulers while providing an administrative framework for justice and finance. This duality—nomadic custom and Islamic law—was one of the defining features of Karahanlı governance and a precursor to the administrative systems of the Seljuks and later Ottomans (Crone, 2004: 98–101).

Equally significant was the influence of ***Perso-Islamic bureaucratic traditions***, particularly those inherited from the neighboring Samanid dynasty. The Samanids, ruling from Bukhara, had already developed a sophisticated scribal and fiscal bureaucracy modeled on Abbasid and Iranian precedents (Frye, 1996: 144–147). After the Karahanlı conquest of Samanid territories in the late 10th century, Persian administrators and chancery practices were incorporated into the Karahanlı state. This included the adoption of Persian as a bureaucratic language in certain domains, the employment of viziers versed in Iranian political culture, and the use of written decrees and tax registers. Such practices signaled a shift from the oral and tribal decision-making of nomadic traditions toward more codified and institutionalized governance (Bregel, 2003: 62–65). The resulting synthesis reflects the Karahanlıs' pragmatic adaptation of regional administrative expertise to strengthen their own state structures.

Another important dimension was the ***nomadic-sedentary synthesis*** inherent in Karahanlı rule. Unlike purely nomadic confederations, the Karahanlıs presided over both steppe regions and urban centers such as Balasagun and Kashgar. This required balancing tribal authority structures with the demands of sedentary taxation, urban administration, and trade regulation (Barthold, 1958: 151–153). In practice, this meant that while tribal chiefs (*beys*) retained considerable influence in military and provincial governance, urban centers were managed through bureaucratic officials and Islamic judges. The coexistence of tribal and urban-administrative logics reflects the dual character of the Karahanlı polity and explains much of its flexibility in governance. This duality also illustrates how the Karahanlı state became a mediator between nomadic Turkic traditions and the Islamic urban order of Transoxiana.

Finally, the **intellectual and literary heritage** of the Karahanlı period served as a vital source of its state tradition. Foremost among these is Yusuf Has Hacib's *Kutadgu Bilig* (c. 1069–1070), composed in Balasagun. As a “mirror for princes,” the work articulated a synthesis of Turkic political ethics, Islamic moral principles, and Persian administrative wisdom. It stressed the necessity of consultation, justice, and wisdom in governance, while legitimizing rulers through a blend of divine favor (*kut*) and adherence to Islamic virtue (Dankoff, 1983: 11–14). Early Turkic translations of the Qur'an and hadith collections also circulated in the Karahanlı realm, embedding Islamic norms into the linguistic and conceptual world of Turkic governance (Ernst, 2016: 88–90). In this way, literary and religious sources not only reflected but actively shaped the ideological underpinnings of Karahanlı public administration.

2. The Karahanlı State Tradition: Foundations and Structures

The foundations of Karahanlı sovereignty were deeply rooted in the **concept of legitimacy**, inherited both from Turkic steppe traditions and Islamic political thought. As in earlier Turkic polities, the notion of *kut* (divine charisma or mandate) remained central: rulers were believed to be chosen by Heaven (*Tengri*) and endowed with the sacred right to govern (Golden, 1992: 83–84). However, after the Karahanlıs' Islamization in the 10th century, this conception was gradually reinterpreted through Islamic categories of legitimacy. The Abbasid caliph's symbolic recognition of Karahanlı rulers represented a dual legitimation strategy: divine charisma rooted in Turkic tradition and religious endorsement derived from Islam. This dual framework allowed the dynasty to command authority across both nomadic and sedentary constituencies.

One distinctive feature of Karahanlı political organization was the **dual khaganate system**, whereby the state was divided between eastern and western branches of the dynasty. This arrangement, reminiscent of the Gök Türk tradition, institutionalized power-sharing but also created potential for dynastic rivalry (Sinor, 1990: 293–296). Each khagan exercised semi-autonomous authority in his domain, while acknowledging the symbolic primacy of the *Arslan Kara-Khan* (the supreme ruler). This federative structure reflects the persistence of tribal confederation models in Karahanlı statecraft, even as the dynasty adopted Islamic bureaucratic norms. It also illustrates the pragmatic balancing of kinship loyalties and administrative centralization, a hallmark of Turkic governance.

Succession practices further illuminate the hybrid character of Karahanlı state tradition. In steppe custom, succession was not strictly primogeniture but often followed the principle of lateral succession, with power passing among brothers before descending to the next generation (Bregel, 2003: 61–62). This system, while ensuring the rule of experienced adult males, frequently generated intra-dynastic competition. Within the Islamic context, however, the Karahanlıs framed succession as contingent not only on lineage but also on the ability to uphold Islamic justice and administrative competence. This hybrid succession system underscores the adaptive strategies of Turkic rulers in reconciling pre-Islamic norms with Islamic political ideals.

The Karahanlı state also institutionalized **consultative practices**, aligning with both Turkic tribal traditions and Islamic models of *shūrā* (consultation). Councils of tribal notables and Islamic jurists advised the khagan on matters ranging from military campaigns to fiscal policy (Bosworth, 1994: 106–107). These assemblies, while not equivalent to modern representative institutions, provided a structured mechanism for integrating diverse voices into governance. They reflect how traditional Turkic assemblies (*kurultay*) were Islamized and bureaucratized, evolving into a hybrid advisory system that balanced tribal consensus with religious-legal authority.

In terms of administrative structures, the Karahanlıs established a **central court (divan)** modeled partly on Persian bureaucratic traditions. The *vizier* held significant authority, overseeing fiscal registers, correspondence, and land revenues (Frye, 1996: 146–148). However, unlike the highly centralized Persian states, the Karahanlı bureaucracy remained intertwined with tribal leadership: local beys and commanders retained authority over provincial administration and military levies. This decentralized model reflects both the limitations of bureaucratic penetration in a vast steppe-urban environment and the persistence of kinship-based politics as a counterweight to centralized scribal authority.

Finally, the Karahanlı conception of governance was undergirded by a strong **ethical and religious discourse**, crystallized in works like Yusuf Has Hacib's *Kutadgu Bilig*. This text articulated a vision of rulership grounded in justice (*adalet*), wisdom (*hikmet*), and consultation, combining Turkic, Persian, and Islamic values (Dankoff, 1983: 12–14). In this sense, state structures were not merely practical arrangements but

were embedded in an intellectual tradition that emphasized moral responsibility and the ruler's accountability to both Heaven and God. Such a synthesis illustrates how Karahanlı state tradition operated simultaneously as a political, cultural, and spiritual institution.

3. Public Administration in Practice

The fiscal administration of the Karahanlı state reflected a fusion of nomadic distributive practices and Islamic taxation norms. Pre-Islamic Turkic polities had relied primarily on tribute from subject tribes and the redistribution of booty as a means of sustaining loyalty among warriors (Golden, 1992: 91–93). After the Karahanlıs' conversion to Islam, these practices were overlaid with Islamic categories of fiscality, including *zakat* (alms tax), *ushr* (tithes on agricultural produce), and *kharaj* (land tax) (Crone, 2004: 112–114). In territories conquered from the Samanids, Persian scribes introduced written registers to systematize taxation, thereby creating a more predictable fiscal base. Moreover, the Karahanlıs developed a rudimentary *iqṭāʿ*-like system in which revenues from land were assigned to military commanders in lieu of salary, ensuring both the maintenance of armies and the integration of Turkic elites into the fiscal structure (Frye, 1996: 152–154). Thus, Karahanlı fiscal practice combined Islamic law, Persian bureaucracy, and Turkic distributive traditions into a flexible but durable system.

The military organization of the Karahanlıs retained a strong nomadic core while adapting to the requirements of a settled empire. Tribal levies under the command of *beys* provided the backbone of the army, sustaining the cavalry traditions that had defined Turkic warfare since the Gök Türks (Sinor, 1990: 297–299). Yet, the integration of Islamic ideals of jihad and the ghazi ethos infused the military with new ideological purposes. Fortified urban centers such as Balasagun and Kashgar were defended by garrisons, while frontier campaigns against non-Muslim neighbors framed the Karahanlıs as defenders of Islam in Central Asia. Unlike the more professionalized armies of the Abbasids, Karahanlı military forces remained deeply tied to kinship networks, which limited centralization but also ensured loyalty within tribal structures (Bosworth, 1994: 110–111). This balance between tribal mobilization and Islamic legitimation defined the distinctive military-administrative order of the dynasty.

The judiciary represented another key domain of Karahanlı governance, illustrating the embedding of Islamic legal institutions within Turkic state structures. Islamic judges (*qadis*) were appointed in urban centers to oversee disputes in accordance with the *sharīʿa*, especially in matters of family law, contracts, and religious endowments (*waqf*) (Crone, 2004: 120–123). At the same time, customary law (*töre*) remained operative in tribal settings, especially for issues related to inheritance, tribal disputes, and military obligations. The coexistence of *sharīʿa* and *töre* created a dual-legal system, not unlike later Ottoman practices of combining Islamic and customary codes. This pluralism was not a sign of institutional weakness but rather a pragmatic adaptation to the multi-ethnic, multi-tribal society of the Karahanlı realm (Barthold, 1958: 155–157). It provided a framework for reconciling nomadic traditions with the demands of an Islamic urban order.

The bureaucratic apparatus of the Karahanlıs, though less centralized than that of the Abbasids or Seljuks, demonstrated significant institutional sophistication. The *divan* (council) at the royal court supervised correspondence, fiscal registers, and official appointments (Frye, 1996: 148–149). The *vizier*, often drawn from Persian scribal families, played a crucial role in mediating between tribal notables and Islamic jurists, ensuring administrative coherence across diverse domains. Nevertheless, provincial governance remained strongly decentralized: local *beys* and commanders held authority in their territories, balancing loyalty to the khagan with relative autonomy in taxation and recruitment (Bregel, 2003: 65–67). This arrangement exemplifies the Karahanlıs' hybrid character: they lacked the administrative penetration of a fully bureaucratic empire, yet possessed enough institutionalization to sustain long-term governance over both nomadic and sedentary populations.

Language played a central role in Karahanlı administration, reflecting the cultural and political synthesis of the period. While Persian served as the primary chancery language in many fiscal and bureaucratic contexts, Turkic became increasingly prominent as a literary and political medium (Golden, 2011: 70–72). The *Kutadgu Bilig* itself, written in Turkic, reflects this cultural assertion, representing one of the earliest examples of a Turkic “mirror for princes.” Simultaneously, early Turkic translations of the Qurʾan and hadith collections reinforced the embedding of Islamic discourse into Turkic linguistic frameworks (Ernst, 2016: 88–90). This

bilingual environment—Persian for bureaucracy, Turkic for political-ethical discourse—was characteristic of the Karahanlı administrative ethos and would influence subsequent Turkic states such as the Seljuks and Timurids.

Taken together, the fiscal, military, judicial, bureaucratic, and linguistic dimensions of Karahanlı public administration reveal a polity that was neither fully nomadic nor fully bureaucratic but rather a **hybrid order**. It balanced kinship structures with bureaucratic offices, customary law with Islamic jurisprudence, and Persian scribal culture with Turkic linguistic identity. In this synthesis lay the resilience of the Karahanlı state: while never achieving the administrative centralization of the Abbasids or the Seljuks, it established enduring patterns that would shape Turkic-Islamic governance for centuries. The Karahanlı experiment thus illustrates how adaptive institutions can emerge at the intersection of traditions, producing a model of governance that was at once pragmatic, culturally resonant, and historically influential.

4. Comparative Perspectives with Neighboring States

When viewed alongside their contemporaries, the Karahanlıs emerge as a **hybrid polity** that synthesized Turkic tribal traditions with Islamic and Persianate bureaucratic norms. Unlike the Samanids, who inherited and perfected an already urban-Persian model of administration, the Karahanlıs balanced two very different modes of governance: tribal confederation and Islamic bureaucracy. This balancing act meant that their legitimacy derived simultaneously from *kut*—the Turkic conception of sacred charisma—and from Abbasid recognition, which embedded them within the Islamic *ummah* (Golden, 1992: 83–84; Bosworth, 1994: 106–107). The Samanids, by contrast, derived their strength from an established Persian bureaucratic elite that prioritized urban centers such as Bukhara. Thus, while both dynasties operated within the Islamic ecumene, the Karahanlıs maintained a distinctly nomadic substratum, reflected in their dual khaganate system and decentralized provincial governance (Frye, 1996: 146–147).

The Ghaznavids offer a different contrast. As a dynasty with Turkic military origins, they shared the Karahanlı reliance on cavalry warfare and the symbolic role of the ghazi ethos. Yet, their administrative model was heavily **militarized**, with large numbers of mamluk and ghulam soldiers organized into professional armies funded by conquests and tribute

(Bosworth, 1994: 110–111). The Karahanlıs, while employing military commanders tied to iqta-like revenues, never developed a comparably professionalized military machine; their forces remained closer to tribal levies mobilized through kinship loyalties (Sinor, 1990: 297–299). This divergence underscores the Karahanlı preference for balancing tribal structures with limited bureaucratization, in contrast to the Ghaznavid drive toward military centralization. The Ghaznavid reliance on conquest and plunder also contrasts with the Karahanlı focus on integrating agricultural taxation and urban fiscal systems into long-term governance.

The Seljuks, however, represent the closest parallel. Like the Karahanlıs, they originated as a nomadic Turkic confederation that gradually absorbed Persian administrative culture. Both dynasties employed viziers and adopted the iqta system as a means of sustaining armies and financing administration (Crone, 2004: 112–114). Yet, the Seljuks, under figures such as Nizam al-Mulk, institutionalized these practices at a much larger scale, creating an expansive Turko-Persian imperial model that extended into Anatolia and the Levant. The Karahanlıs, by comparison, operated on a more regional scale in Transoxiana, with less administrative penetration and fewer resources. Still, the parallels between the two suggest that the Karahanlıs laid important groundwork for the Seljuks by demonstrating how nomadic Turkic traditions could be harmonized with Islamic law and Persian bureaucracy.

A particularly revealing contrast arises when the Karahanlıs are compared with the Abbasid caliphate. The Abbasids, by the 10th and 11th centuries, had already lost much of their direct territorial control, but they continued to serve as a symbolic source of legitimacy for peripheral dynasties (Kennedy, 2004: 196–199). The Karahanlıs relied on this recognition to bolster their Islamic credentials, yet unlike the Abbasids, they did not aspire to universalist claims. Their polity remained more closely tied to regional tribal dynamics and urban centers in Central Asia. This comparative framework demonstrates how dynasties such as the Karahanlıs both depended on and diverged from the Abbasid model: they appropriated Islamic legitimacy while maintaining a fundamentally Turkic state ethos.

For cross-civilizational perspective, the Song dynasty in China (960–1279 CE) provides an illuminating counterpoint. The Song state

exemplified a **highly centralized bureaucratic empire**, based on Confucian meritocracy, codified law, and examinations for civil officials (Ebrey, 1996: 144–148). In comparison, the Karahanlis operated within a decentralized, kinship-tribal framework that lacked comparable bureaucratic penetration. Whereas the Song dynasty built its power on fiscal extraction through a sophisticated land tax and state monopolies, the Karahanlis relied on hybrid systems of tribal tribute, Islamic taxation, and local revenue farming. The contrast highlights not only regional variations in state tradition but also the divergent trajectories of nomadic-derived polities versus sedentary bureaucratic empires.

To systematize the comparative findings, Table 1 outlines the main dimensions of governance across the Karahanlis and their contemporaries. It highlights how the Karahanlı model occupied a middle ground between nomadic kinship traditions and bureaucratic Islam, in contrast to the highly centralized Chinese state or the Persianized Islamic polities.

Table 1. Comparative Features of State Tradition and Public Administration (9th–12th centuries)

Dimension	Karahanli State	Samanid Dynasty	Ghaznavid Dynasty	Seljuk Empire	Song Dynasty (China)
Sources of Legitimacy	Dual system: <i>kut</i> (Turkic divine charisma) + Persianate Islamic caliphal recognition (Golden, 1992; Bosworth, 1994)	Persianate Islam; Abbasid dynastic charisma (Frye, 1996)	Turkic military conquest + Persian bureaucratic + Abbasid caliphal approval (Bosworth, 1994)	Military-tribal legitimacy + Islamic <i>shari'a</i> + caliphal titles (Crone, 2004)	Confucian “Mandate of Heaven” + dynastic continuity (Ebrey, 1996)
Political Structure	Dual khaganate (East–West division); dynastic power-sharing; tribal federation	Centralized monarchy with Persian vizierate; strong urban bureaucratic control	Militarized monarchy; Turkish slave soldiers; Persian viziers	Decentralized military confederation; sultanate under caliph’s symbolic authority	Highly centralized monarchy with strong civil bureaucracy (Censorate,

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Dimension	Karahanli State	Samanid Dynasty	Ghaznavid Dynasty	Seljuk Empire	Song Dynasty (China)
					Ministry system)
Administrative Institutions	<i>Divan</i> with vizier; tribal beys retained local power; Persian scribes in chancery	Persian bureaucratic elite; developed taxation and land registers	Persian chancery; military iqta system; viziers central	Vizierate, iqta system, Persian chancery; strong madrasa network	Fully bureaucratic; meritocratic exams for officials; codified law
Fiscal System	Hybrid: tribal tribute + Islamic taxes (zakat, kharaj); emerging iqta practices	Advanced land tax system; kharaj, ushr; strong urban economy	Tax farming, iqta revenues, tribute from conquests	Expanded iqta allocations for army + land tax	Sophisticated land tax system; state monopolies (salt, tea); commercial taxes
Military Organization	Tribal cavalry levies; ghazi ethos; loyalty through land revenues	Standing army with Iranian officers; cavalry and infantry	Turkic mamluks and ghulams; heavily militarized	Nomadic cavalry core; integrated ghulam infantry; large empire defense	Professional standing army; naval forces; gunpowder weapons emerging
Judicial Order	Dual system: <i>shari'a</i> courts in cities + <i>to're</i> (customary law) in tribal areas	<i>Shari'a</i> law courts; strong patronage of jurists	Islamic <i>qadi</i> system; Persian influence in law application	<i>Shari'a</i> law institutionalized; Nizam al-Mulk's reforms	Codified secular law; Confucian ethics; state judges
Language and Culture	Turkic + Persian bilingualism; early	Persian as dominant cultural/administrative language	Persian official culture; Turkic	Persian chancery, Arabic theology,	Chinese (classical); literary flourishing;

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Dimension	Karahanli State	Samanid Dynasty	Ghaznavid Dynasty	Seljuk Empire	Song Dynasty (China)
	Qur'an translation; <i>Kutadgu Bilig</i>		military elite	Turkic military culture	Neo-Confucian thought
Legacy	Hybrid Turkic-Islamic model; precursor to Seljuks & Ottomans; integration of Islamic law into Turkic polity	Consolidated Persian Islamic culture in Central Asia	Spread of Persianate Islam to India; model for Delhi Sultanate	Prototype of Turko-Persian Islamic empire; institutional model for Ottomans	

As the table demonstrates, the Karahanlıs differed from the Samanids in retaining tribal power structures, and from the Ghaznavids in avoiding over-militarization, while sharing with the Seljuks the hybrid use of iqta and Persian vizierate institutions. These comparisons can be summarized in **Table 1** above, which systematizes the key dimensions of statecraft across these polities. The table demonstrates that the Karahanlı model represented a **middle path**: more bureaucratized than purely tribal nomadic confederations, but less centralized than the Abbasid, Seljuk, or Song systems. Their legacy lies in having crafted a governance framework that was flexible, adaptive, and capable of sustaining political authority across both nomadic and sedentary domains. By combining *shari'a* courts with customary law, fiscal registers with tribal tribute, and Persian viziers with Turkic beys, the Karahanlıs forged a unique hybrid state tradition. This tradition not only enabled their survival for several centuries but also influenced the subsequent evolution of Turkic-Islamic governance in Central Asia and beyond.

5. Intellectual and Cultural Foundations of Governance

The intellectual life of the Karahanlı state was deeply intertwined with its political ethos, producing one of the earliest syntheses of Turkic and Islamic statecraft. Central to this synthesis was the *Kutadgu Bilig* ("Wisdom of Royal Glory"), composed by Yusuf Has Hacib in Balasagun around 1069–1070 CE. This work has often been described as a "mirror

for princes,” comparable to the Persian *Qabusname* or the Islamic *Nasihāt al-Muluk* literature, yet it is distinctive for its combination of Turkic political idioms with Islamic ethical principles (Dankoff, 1983: 9–14). The *Kutadgu Bilig* articulates the principles of justice (*adalet*), wisdom (*hikmet*), fortune (*kut*), and counsel (*shūrā*) as the cornerstones of governance. By couching traditional Turkic values in Islamic moral language, the text both legitimated Karahanlı rule and provided an enduring ethical charter for Turkic-Islamic governance.

At the heart of the *Kutadgu Bilig* lies the tension between **nomadic charisma and bureaucratic order**. While the text affirms the ruler's possession of *kut* as a divine mandate, it also stresses the necessity of consultation and adherence to Islamic moral law. Yusuf Has Hacib presents the ruler as both a warrior chief and a just monarch, embodying Turkic martial traditions while governing through Islamic virtue (Ernst, 2016: 88–90). This dual conception mirrors the hybrid reality of the Karahanlı polity itself, where tribal confederations and Islamic courts coexisted, and where rulers derived legitimacy both from kinship and from Abbasid recognition. In this way, the *Kutadgu Bilig* was not merely literary but served as a political theory that translated the lived realities of governance into prescriptive ideals.

Beyond literary contributions, the Karahanlı period also saw the flourishing of **Islamic theology in Transoxiana**, particularly through the work of Abu Mansur al-Maturidi (d. 944). Although al-Maturidi lived just before the Karahanlıs rose to power, his school of theology became deeply influential in their domains, shaping the intellectual foundations of governance. Maturidi theology emphasized the rational capacity of humans to discern good and evil, placing reason alongside revelation as a guide to moral and political life (Halverson, 2010: 45–48). For rulers, this framework offered a justification for pragmatic decision-making while remaining within the bounds of Islamic orthodoxy. The spread of Maturidi kalām in Karahanlı territories thus reinforced the compatibility of Turkic pragmatic traditions with Islamic theological principles, contributing to the legitimacy of governance structures.

The embedding of **Islamic ethics** into Karahanlı governance is also evident in the emphasis on justice and welfare. Chroniclers and poets of the period highlight the ruler's responsibility to protect the weak, ensure the fair distribution of resources, and uphold the dignity of religion

(Bosworth, 1994: 107–108). The incorporation of Islamic taxation practices, such as *zakat* and *waqf*, was not merely fiscal but carried strong ethical undertones, reflecting the ideal of the ruler as the guardian of communal welfare. In practice, this reinforced the ruler's moral authority, framing governance not only as control over land and people but as stewardship accountable to divine law.

Equally significant was the **cultural synthesis** that underpinned Karahanlı intellectual life. Persian administrative traditions coexisted with Turkic linguistic assertion, producing a bilingual cultural environment. Persian remained the language of chancery and high culture, while Turkic gained prestige as a medium of ethical and political discourse, exemplified by the *Kutadgu Bilig* and early Qur'an translations into Turkic (Golden, 2011: 72–74). This bilingualism facilitated a cultural dialogue between nomadic and sedentary, Turkic and Persian, oral and written traditions. The Karahanlıs thus laid the groundwork for the broader Turko-Persian Islamic synthesis that would later flourish under the Seljuks and Timurids.

Finally, the intellectual and cultural foundations of Karahanlı governance reveal a distinctive **fusion of pragmatic statecraft with moral-ethical ideals**. The state was not conceived purely as an instrument of coercion but as an institution bound by divine mandate, moral law, and cultural identity. In contrast to the Song dynasty's Confucian bureaucracy, which emphasized merit and law over charisma, the Karahanlıs operated with a dual foundation of charisma and ethics. This synthesis provided both flexibility and durability: rulers could adapt to changing circumstances while remaining anchored in the normative ideals of justice, consultation, and divine accountability. As such, the Karahanlı intellectual tradition was as crucial to governance as its administrative structures, shaping the ethos of Turkic-Islamic statecraft for centuries to come.

6. Continuities and Transformations of the Karahanlı Administrative Legacy

The Karahanlı dynasty occupies a pivotal place in the genealogy of Turkic-Islamic state traditions, serving as a **transitional polity** that transmitted nomadic Turkic concepts of power into the Islamic ecumene. Their dual reliance on *kut* (divine charisma) and Abbasid recognition set the precedent for later dynasties, particularly the Seljuks and Ottomans, who would similarly combine Islamic caliphal endorsement with Turkic

political culture (Golden, 2011: 74–76). The Karahanlıs thus represent an early stage in what historians have termed the “Turko-Islamic synthesis,” where tribal traditions were not abandoned but rearticulated within Islamic frameworks. This continuity of legitimacy models underscores the Karahanlıs’ role as a bridge between steppe confederations and Islamic empires.

The **Seljuks** exemplify the most direct heirs of the Karahanlı political model. Both dynasties originated as Turkic nomadic confederations and gradually adopted Persian bureaucratic practices to stabilize governance. The Seljuk reliance on the *iqtāʿ* system for financing the army parallels Karahanlı practices, though on a larger and more institutionalized scale (Crone, 2004: 112–114). Moreover, the Seljuks inherited the Karahanlı balancing act between tribal autonomy and bureaucratic authority, though figures like Nizam al-Mulk transformed this balance into a more centralized administrative apparatus. The Karahanlı precedent demonstrated that nomadic rulers could not only adopt but also internalize Islamic bureaucratic norms without losing their Turkic identity, a lesson that shaped the Seljuk imperial project.

The **Khwarazmian Empire** (1077–1231) similarly reflected the legacy of Karahanlı governance in its hybrid institutions. The Khwarazmians maintained Turkic military traditions while relying heavily on Persian bureaucrats and chancery officials, a structural pattern already visible in Karahanlı practice (Bosworth, 1994: 121–123). The Khwarazmians also inherited the Karahanlı experience of managing a frontier zone between nomadic steppe and sedentary urban culture, blending tribal loyalty with Islamic law to maintain authority. However, unlike the Karahanlıs, they faced the unprecedented challenge of the Mongol invasion, which exposed the limitations of hybrid governance when confronted by nomadic powers of greater scale and mobility. In this sense, the Karahanlı legacy provided both a template and a cautionary precedent.

The **Timurid Empire** (14th–15th centuries) further illustrates the transformation of Karahanlı legacies. Timur’s court consciously drew upon Turkic and Persian precedents, but his patronage of scholarship and law echoed the Karahanlı emphasis on the ethical foundations of governance, particularly the ideals articulated in *Kutadgu Bilig* (Subtelny, 2007: 89–92). The Timurid synthesis of nomadic military rule with

Persianate-Islamic cultural patronage can be traced to earlier Karahanlı experiments in integrating Turkic and Islamic intellectual traditions. While the Timurids institutionalized these practices on an imperial scale, their intellectual self-representation as heirs of a Turkic-Islamic tradition was indebted to the Karahanlı precedent of embedding moral and cultural ideals into the fabric of statecraft.

The ***Ottoman Empire*** represents the most enduring transformation of the Karahanlı legacy. Ottoman political thinkers, such as those influenced by *Kutadgu Bilig*, emphasized justice, consultation, and the divine mandate of rulership, echoing Karahanlı principles (İnalcık, 1973: 72–74). The Ottoman dual-legal system, combining *sharīʿa* courts with customary *kanun*, also reflects the Karahanlı precedent of blending Islamic and Turkic legal traditions. Moreover, the Ottomans' reliance on legitimacy derived from both divine sanction and caliphal recognition reproduces the Karahanlı model at an imperial scale. Thus, the Ottoman achievement of creating a lasting empire can be partly understood as the culmination of institutional patterns first experimented with in the Karahanlı period.

Taken together, the Karahanlı legacy demonstrates the **durability of hybrid governance**. Their institutions persisted not because they were rigidly centralized but because they were flexible enough to accommodate both nomadic and sedentary populations, Islamic law and customary tradition, Persian bureaucrats and Turkic beys. This flexibility enabled later polities—the Seljuks, Khwarazmians, Timurids, and Ottomans—to adapt the Karahanlı model to larger scales and new challenges. While each transformation introduced greater centralization, professionalization, or cultural patronage, the underlying synthesis of Turkic charisma, Islamic law, and Persian bureaucracy remained constant. In this sense, the Karahanlıs occupy a foundational position in the *longue durée* of Turkic-Islamic governance.

Conclusion

The Karahanlı dynasty stands out as one of the earliest and most consequential experiments in the formation of a *Turkic-Islamic state tradition*. Emerging from the legacy of steppe confederations, it successfully blended Turkic concepts of sacred kingship (*kut*) with Islamic ideals of justice, consultation, and divine accountability. Unlike purely nomadic polities that preceded them, the Karahanlıs institutionalized

Islamic law and Persian bureaucratic practices while preserving tribal kinship structures. This hybrid political identity enabled them to govern effectively over both sedentary and nomadic populations, producing a distinctive model of governance that was simultaneously pragmatic and deeply moral in orientation (Golden, 2011; Bosworth, 1994). From an evaluative perspective, their reliance on both *kut* and Abbasid caliphal recognition illustrates a sophisticated strategy of *dual legitimacy*—balancing continuity with adaptation and positioning them as both heirs to steppe traditions and innovators within the Islamic order.

A central argument of this study is that *pluralism was a source of resilience, not weakness* in Karahanlı governance. Their fiscal system drew from Islamic taxation (*zakat, ushr, kharaj*) while retaining redistributive practices of the steppe. Their judiciary integrated *shari'a* courts in urban centers with customary *töre* in tribal settings. Their bureaucracy utilized Persian scribes but also empowered Turkic beys in provincial administration. Far from undermining state authority, this structural pluralism allowed the Karahanlı polity to mediate between diverse communities and shifting political realities (Crone, 2004; Frye, 1996). In contrast to the rigid centralization often characteristic of other medieval states, the Karahanlıs demonstrated how adaptive pluralism could sustain political order across cultural divides.

The *ethical-intellectual dimension* of Karahanlı governance further underscores their historical significance. Through Yusuf Has Hacib's *Kutadgu Bilig*, ideals of justice, wisdom, and consultation were articulated in a uniquely Turkic-Islamic idiom, affirming the ruler's responsibility as both pragmatic leader and moral steward (Dankoff, 1983). Coupled with the spread of Maturidi theology in Transoxiana, which emphasized reason and moral accountability, these intellectual contributions reinforced the legitimacy of Karahanlı rulers and embedded governance within a normative framework. This demonstrates that the Karahanlı polity was more than a pragmatic accommodation of traditions—it was also a moral project, producing one of the earliest Turkic-Islamic theories of rulership whose echoes can be traced in Seljuk and Ottoman political thought (Halverson, 2010).

Placed in comparative perspective, the Karahanlı model can be seen as a *bridge polity*. While the Samanids epitomized Persian Islamic bureaucracy and the Ghaznavids constructed a militarized empire, the

Karahanlis charted a middle path, reconciling nomadic charisma with Islamic law and Persian administrative norms. The Seljuks later expanded this hybrid framework into a large-scale imperial system, while the Song dynasty in China embodied an alternative, highly centralized bureaucratic model (Ebrey, 1996). Such comparisons highlight the Karahanlis' distinct contribution to the diversity of state traditions in the medieval world. Their governance shows not only regional adaptation but also a cross-cultural alternative to rigid centralization and meritocratic bureaucracy, proving the viability of hybrid legitimacy and plural institutions.

The legacy of the Karahanlis lies in the institutional and intellectual frameworks they transmitted to later dynasties. The Seljuks institutionalized Karahanli fiscal and administrative practices on an imperial scale; the Khwarazmians inherited their hybrid balance of tribal and Islamic norms; the Timurids extended their ethical-intellectual synthesis; and the Ottomans perfected the dual-legal system of *shari'a* and *kanun* already visible in Karahanli governance (İnalçık, 1973; Subtelny, 2007). This genealogy suggests that the Karahanlis' importance lies not merely in their own achievements but also in their role as transmitters and transformers of governance traditions across the broader Turkic-Islamic world.

Taken together, the evaluation of the Karahanli state tradition underscores three enduring contributions: (1) it demonstrated that hybrid legitimacy could stabilize authority, (2) it proved that pluralistic administration could sustain a diverse polity, and (3) it articulated an ethical vision of governance that transcended pragmatism. In the longue durée, the Karahanli experiment illustrates the adaptive capacity of Turkic political culture—layering Islamization and Persianization upon steppe traditions without displacing them. In comparative public administration, their legacy affirms the broader principle that durable states often emerge not from uniformity but from the creative integration of multiple traditions into a coherent political order.

References

- Barthold, V. V. (1958). *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. London: Luzac.
Bosworth, C. E. (1994). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Bregel, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden: Brill.
Crone, P. (2004). *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

- Dankoff, R. (1983). *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ebrey, P. (1996). *Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ernst, C. (2016). *How to Read the Qur'an: A New Guide, with Select Translations*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Frye, R. N. (1996). *The Heritage of Central Asia*. Princeton, NJ: Markus Wiener.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Golden, P. B. (2011). *Central Asia in World History*. Oxford: Oxford University Press.
- Halverson, J. (2010). *Theology and Creed in Sunni Islam: The Muslim Brotherhood, al-Maturidi and the Salafi Movement*. New York: Palgrave Macmillan.
- İnalcık, H. (1973). *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Kennedy, H. (2004). *The Prophet and the Age of the Caliphates*. London: Longman.
- Sinor, D. (Ed.). (1990). *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Subtelny, M. (2007). *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*. Leiden: Brill.

XORAZMSHOHLAR-ANUSHTEGINLAR VA QORAXONIYLAR: DAVLATLARARO MUNOSABATLAR TARIXIDAN

Shavkat Saidov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori v.b,
tarix fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqola XI–XIII asr boshlarida mavjud bo'lgan ikki turkiy davlat – Anushteginlar (Xorazmshohlar) va Qoraxoniylar orasidagi siyosiy va diplomatik munosabatlarga bag'ishlangan. Maqolada murakkab tarixiy davrlar, ikki sulolaning o'zaro aloqalari, nizolar va urug'lar natijasida yuzaga kelgan fojiali vaziyatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Xorazmshohlar–Anushteginlar sulolasi va Qoraxoniylar davlatining ichki va tashqi siyosiy faoliyati, hududiy kengayishi va mog'ul bosqini davridagi oqibatlari yoritilgan. Ushbu tadqiqot o'tmishdagi siyosiy voqealardan bugungi avlod uchun tarixiy saboq olish imkonini beradi.

Tayanch tushunchalar: Xorazmshoh, Anushteginlar, Qoraxoniylar, Xorazm, Movarounnahr, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Qoraxitoylar, Turkiy xalqlar, Go'rhon, Sulton Muhammad, Usmon.

Abstract: This article focuses on the political and diplomatic relations between two Turkic states of the early XI–XIII centuries – the Anushteginids (Khwarazmshahs) and the Karakhanids. It analyzes the complex historical period, interactions, conflicts, and wars that led to tragic outcomes for both dynasties. The study also examines the internal and external policies, territorial expansion of the Khwarazmshah-Anushtegin dynasty, and the consequences of the Mongol invasions. This research provides valuable historical lessons for contemporary generations by illustrating the outcomes of political discord, betrayal, and rivalry.

Keywords: Khwarazmshah, Anushteginids, Karakhanids, Khwarazm, Transoxiana, Semirechye, Eastern Turkestan, Qara Khitans, Turkic peoples, Gurkhan, Sultan Muhammad, Usman.

XI asrning oxiri va XII asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyo mintaqasi turli sulolalar, davlatlarning toju-taxt va hududlar uchun siyosiy kurashlar maydoniga aylandi. Shu davrning qudratli davlatlari Qoraxitoylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, G'o'riylarning ning o'zaro kurashlari ulkan mintaqada siyosiy-ijtimoiy inqiroz va nizolarni yanada kuchaytirdi. Bunday bir sharoitda Markaziy Osiyoda yangi kuch Xorazmshohlar - Anushteginlar davlati siyosat maydoniga dadil kirib kelib boshladi. Xorazmshohlar-Anushteginlar xondoni va davlati bilan aloqalarini hikoya qilmoqchi bo'lgan Qoraxoniylar ham siyosiy-madaniy jihatdan turkiy halqlar tarixida chuqur iz qoldirgan, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shgan, mintaq xalqlarining, jumladan

o'zbek xalqining etno-madaniy shakllanishida muhim rol o'ynagan sulola va davlat bo'lgan. Qoraxoniylar* davlati IX asrning o'rtalarida Yettisuv* va Sharqiy Turkiston* hududlarida tashkil topgan bo'lib, X asrning o'rtalarida Satuq Bug'roxon Abdulkarim davrida islom dinini qabul qilgan¹ ilk turkiy – islom davlatiga aylanadi va buning natijasida qudrati yanada oshadi. Horun (Hasan) Bug'roxon davrida 992 yilga kelib Mavoraunnahrni egallagan Qoraxoniylar X asrning oxirlari va XI asrning boshlarida Somoniylar davlatini tugatib Yettisuv, Sharqiy Turkiston va Mavoraunnahrni birlashtirgan ulkan saltanatga asos soladilar. Ammo, 1040 yillarda o'zaro nizolar tufayli ikki qismga bo'lingan Qoraxoniylar davlati asta-sekin zaiflasha boshlaydi va XI asrning oxirlarida Saljuqiylarga qaram davlatga aylanadi.

Bu davrda sharqdan kelgan yangi harbiy-siyosiy kuch ko'chmanchi sulola bo'lgan, islom dinida bo'lmagan Qoraxitoylar hujumi natijasida musulmon davlatlari katta tahdid ostida qoladi. Ayniqsa, 1141 yilda Qoraxoniylar bilan Saljuqiylar qo'shma lashkarlarining qoraxitoylar zarbasiga bardosh berolmay mag'lubiyatga uchrashi natijasida musulmonlarning ko'chmanchilarga qaramligi kuchayadi.² Saljuqiylar va Qoraxoniylarning zaiflashuvi Xorazmni mustaqil davlatga aylantirishga intilgan Anushteginiylar uchun yaxshi imkoniyat yaratdi va xorazmshohlar ushbu vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Xorazmshohlar-Anushteginlar sulolasi vakillarining sobitqadamlik bilan, uzoqni o'ylab qilingan diplomatik ustomonlik, mavjud siyosiy shart-sharoitdan kelib chikkan holda amalga oshirilgan okilona faoliyat natijasida o'z maqsadlariga asta-sekinlik bilan erishib bordilar. Bunda, ular, Saljuqiylar, Qoraxitoylar, Qoraxoniylar, G'uriylar, Abbosiy xalifalar va

* “Қорахоний”- атамаси, “қора”- “улуғ”, “буюк”, “хон”- “хукмдор”-маъносини англатади, баъзи ҳолларда Қарахонийлар “тамғачхон”-“хонлар хони”, “ҳоқон” - номлари билан шарафланганлар. Туркий халқлар тарихида муҳим роль ўнаган қорлуқ, чигил ва яғмо қабилаларининг ўзаро қўшиливи ва иттифоқи натижаси улароқ ташкил топган давлат(Саидов Шавкат).

*Етгисув – Марказий осий минтақасининг шарқий ҳудудларида, ҳозирги Қозоғистоннинг шарқий –жанубий сарҳадларида жойлашган Қўхча (Балхаш кули) кўлидан Таянъшан тоғ тизмасининг ғарбий этакларигача, ҳозирги Қирғизистондаги Иссық кўл оралиғини қамраб олган, қадимдан туркий қабилалар истиқомат қилиб келган тарихий –мадаий минтақа(Саидов Шавкат).

*Шарқий Туркистон – шимолда Иссық кўл ва Таянъшан тоғ тизмасигача, ғарбда Помир тоғлари ва Ҳиндқуш тоғ тизмалари, жанубда Тибет тоғлари в ашарқда Ҳозирги Муғулистоннинг Ғуби чўллари оралиғида жойлашган, қадимдан туркий қабилар ва давлатларга макон бўлиб келган тарихий-маданий ўлка. Ҳозирда Хитойнинг шимолий – ғарбий қисмида жойлашган Синь-Цзянь мухтор (автоном) райони бўлиб, у ерда асосан туркий қавмлардан бўлган уйғурлар истиқомат қилади (Саидов Шавкат).

¹ Босворт К.Э.Муслмон сулолари. – Тошкент, “Фан” нашриёти, 2007 йил . – Б. 87.

²Босворт К.Э.Муслмон сулолари. – Тошкент, “Фан” нашриёти, 2007 йил . – Б. 87.

boshqa davlatlar bilan goh nozik diplomatik usul, goh kuch ishlatish oqibatida buyuk saltanatga asos soldilar.

Shuni alohida qayd qilish kerakki, Anushteginlar tarix sahnasida to'satdan paydo bo'lmadilar. Ma'lumki, 1040 yilda Xorazm Saljuqiylar tomonidan egallanadi va ularning tasarrufiga tushib qoladi. Saljuqiylarning qudratli hukmdorlaridan bo'lgan Sulton Malikshoh (1072-1092) qo'lida xizmat qilgan Anushtegin (1072-1092) uning ishonchiga kirib, oftobachi lavozimidan xizmat qilib, 1077 yilda Xorazmga noib etib tayinlanadi. Bu o'z ma'nosiga ko'ra, Xorazmda o'g'uzlardan bo'lgan yangi turkiy sulolaga asos solinishi edi. Chunki, Anushtegin o'zining tadbirkorligi, usta diplomatligi, g'ayrat-shijoati bilan tez orada Saljuqiylardan mustaqil siyosat yo'lini tutdi.

Anushtegin boshlab bergan mustaqil davlat tuzish g'oyasi an'anaviy "Xorazmshoh" unvonini dadil tiklagan Qutbiddin Muhammad (1097-1127)¹ va uning vorisi Jaloliddin Otsiz (1127-1156) davrida to'la amalga oshiriladi. Muhimi shundaki, Anushteginning avlodlari uning o'limidan keyin (1097 yil) Xorazmda vorisiy, sulolaviy hokimiyat barpo qilishga erishdilar. Xorazmda o'zbek davlatchiligi asoslarining qadimiy an'anasini qayta tiklash, bu yerda mustaqil davlatni yanada mustahkamlash vazifasi Jaloliddin Otsizning o'g'li El-Arslon (1156-1172) hamda nabirasi Alovuddin Takash (1172-1200) xukmronligi davrida o'z zamonasi uchun favkulodda jadal va muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Sulton Takash davrida Xorazmshohlar ulkan salatanatga aylanadi. Uning davrida Qoraxitoylarga bir necha marta zarbalar beriladi. Sulton Alovuddin Takash 1200 yilda vafot etganida o'g'li Alovuddin Muhammadga mustahkam va ulkan saltanatni meros qilib koldirdi. Sulton Alovuddin Muhammad ham o'z sulolasining ichki va tashqi siyosat bilan bog'liq an'analari muvaffaqiyat bilan davom ettirib, saltanat sarhadlarini yanada kengaytirdi. Sulton Muhammad davrida (1200-1220) saltanat tarkibiga Sharkda Yettisuv, Qoshg'ar, Shimoliy Hindistongacha bo'lgan hududlar, g'arbda Irok (xalifalik), Kavkaz yerlarigacha, shimolda Dashti Qipchoq kengliklaridan, janubda to Hind okeani va Fors ko'rfazigacha

¹Мерям Гурбуз.Хоразмшоҳларда давлат ташкилоти, иқтисодий ва маданий ҳаёт. – Урганч, 2022 йил. – Б.70; Бартольд В.В. Соч. том -II. – Москва, 1964 год. – С. 538;Бунёдов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент, 1998 йил. – Б.8.

bo'lgan hududlar kirgan¹. Hatto eng cheka Ummon (Arabiston yarim oroli - Saidov Shavkat) yerlarida ham Muhammad nomiga xutba o'kildirdi².

Sulton Muhammadning Islom olami oldidagi katta xizmatlaridan biri, musulmon o'lkalarini tinimsiz talon-taroj qilayotgan, katta miqdorda o'lpon olib, zulm qilayotgan ko'chmanchi qavm bo'lgan va islom olamida "kofir"lar deb talqin qilinayotgan Qoraxitoylarning zo'rovonliklariga barham bergani bo'ldi. Sulton Muhammad Yettisuv va Sharqiy Turkistonda qudratli davlat qurgan Qoraxitoylarga qarshi kurashish maqsadida o'ziga ittifoqchilar izlay boshlaydi. Bu paytda Xorazmshoh Sulton Muhammad oldidagi eng katta tashvish unga qo'shni bo'lgan qoraxitoylarga qarshi kurash masalasi edi. 1205/1206 yillarda Xurosonni to'liq egallab, janubiy sarhadlarning xavfsizligini ta'minlagan Alovuddin Muhammad Qoraxitoylarga qarshi urush harakatlarini boshlaydi. Shunday bir vaziyatda Buxoro va Samarqand hukmdori, sultonlar sultoni, Qoraxoniylardan bo'lgan xonlar xoni Usmon va Mavoraunnahrning e'tiborli kishilari Xorazmshoh Muhammadga murojaat qilib, qoraxitoylardan himoyalaniish maqsadida undan yordam so'rashadi³. Bu paytda Mavoraunnahrning har bir shahrida qoraxitoyliklarning beklari bo'lib, ular qo'l ostidagi musulmonlarga jabr qilar, aholini talar va to'plagan boyliklarini O'zgand, Bolsog'un va Qashqarga jo'natar edilar⁴. Samarqand hokimi Usmon Sulton Muhammadga maktub yozib, ularni "kofir"lar zulmidan ozod qilishni, qoraxitoylarga qarshi kurashda unga ittifoqchi bo'lishini, qoraxitoylarga jo'natilayotgan barcha to'lov va o'lponlarni unga berishini, Xorazmshoh nomiga xutba o'qishini va tangalar zarb qilishini bildiradi⁵.

Qoraxoniylar hukmdori Usmonning iltimosi ko'rgan Xorazmshoh 1206 yilda Buxorodagi voqelarga aralashib, u yerda Buxoroning e'tiborli kishilar yordamida malik Sanjar qo'zg'olonini bostiradi va shu bilan birga Qoraxitoylar hukmronligiga barham beradi⁶. Sulton Muhammad Samarqand hokimi, qoraxoniylar hukmdori bo'lgan Usmonga elchilar yuboradi. Usmon Xorazmshoh elchisi amir Dort-Aboni hurmat va ehtirom bilan qabul qilib, qoraxitoylarga qarshi ittifoq tuzadi⁷. Shunday qilib,

¹ Бунёдов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент, 1998 йил. – Б.51.

² В.В.Бартольд. Соч. том - I. – Москва, 1964 год. – С. 437.

³Бунёдов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент, 1998 йил. – Б.98.

⁴ Бунёдов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент, 1998 йил. – Б.98.

⁵ Ўша асар ва ўша бет.

⁶ Ўша асар . – Б.99.

⁷ Ўша асар ва ўша бет.

Xorazmshohlar va Qoraxoniylar bir tarafdin va ikkinchi tarafdin qoraxitoylar ham urushga jiddiy tayorgarlik ko'ra boshlashadi. Ammo, jang vaqtida Xorazmshohning ayrim amirlarining xiyonati bois, Qoraxitoylar g'alaba qozonadi. Hatto, Sulton Muhammad asirga tushadi. Ammo, tadbir ishlatib asirlikdan qochishga muvaffaq bo'ladi.¹

Gurganjga esan-omon yetib kelgach, o'zining asirga tushganligi yoki halok bo'lganligi haqidagi xabarlar ortidan Xorazm va Xurosonda ro'y bergan tartibsizliklar, isyonlarni bostirib, mavqeini yana mustahkamlab olgan Alovuddin Muhammad qoraxitoylarning zulmiga butunlay chek qo'yish maqsadida Samarqand hokimi Usmon bilan yana birgalikda harakat boshlaydi. Xorazmshoh qo'shinlari 1210 yilda Sirdaryoning kechib o'tib, Yettisuvdagi Ilamush sahrosida tajribali sarkarda Tayangu boshchiligidagi qoraxitoy armiyasini mag'lubiyatga uchratadi. Tayangu asir olinadi va keyinchalik Gurganjga olib ketilib, Amudaryoga cho'ktiriladi. Movarounnahrning barcha shahar va qishloqlari to Uzkentgacha bo'lgan yerlar Xorazmshohlar-Anushteginlar saltanatiga qo'shib olinadi.² Xorazmshoh Muhammad o'z qizi Xonsultonni Usmonga nikohlab beradi va uni o'z o'rnida hokim qilib qoldiradi. Xorazmga qaytishda Xonlar xoni Usmonni ko'yov sifatida o'zi bilan birga Gurganjga olib ketadi va u yerda bir yil qolib ketadi*. Sulton Muhammad 1212 yilda qoraxitoylar ustiga ikkinchi marta yurish qilish uchun harbiy qo'shini bilan Samarqandga kelganida, uning arkonu-davlati orasida Usmonning yo'qligi ko'rgan mahalliy aholi o'z hukmdorining taqdiridan xavotirlanib, noroziligini borshlaydi. Xorazmshoh Muhammad xalqning talabi bilan Usmonni Samarqandga olib keladi. Ammo, Usmonning Samarqandga kelishi Xorazmshoh foydasiga bo'lmaydi. Sulton Usmon shaharda yo'qligida Xorazmshohning bu yerdagi vakili Dort-Abo hamda ularning odamlari nojo'ya ishlar qildilar, mahalliy aholiga jabr qildilar³. Usmon

¹ Бунёдов Зиё. Анустегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент, 1998 йил. – Б.101.

² Ўша асар. – Б.102.

*Хоразмликларда азалдан кўёвларга нисбатан яхши бир одат бўлган, унга кўра кўёв (ёки келин) албатта, камида бир йил давомида келиннинг(куёвнинг) ота-онаси, яқинлари билан гаплашмасдан юрган, бу даврда куёв азиз меҳмон сифатида эъзозланган, ҳурмат-эътибор кўрсатилган. 1210 йилда Хоразмшоҳ иккинчи марта Қорхитойлар устига ҳарбий юриш учун Самарқандга кетаётган пайтида, Усмонни ҳам олиб кетмоқчи бўлади, ammo, онаси Туркон Хотун куёвга нисбатан бир йиллик “чилла” ёки “сийланиш” вақти битмаганлиги bois, Хоразмшоҳ билан уни Самарқандга кетишига изн бермайди. Самарқандга келган аёнлар орасида Усмонни кўрмаган маҳаллий аҳоли, унинг соламати ёки тирикчилиги шубҳа қилиб ғалаён бошлайди. Шу bois Султон Муҳаммад уни қизи билан Самарқандга олиб келтиради (Саидов Шавкат- бу ҳақда батафсил ушуб мақолада маълумот берилган)

³ Бу ишларни Dort-Abo атилаб, Хоразмшоҳни обрўзлантириш учун қилган деган даъволар ҳам айтилади (муаллиф изоҳи)

Samarqandga qaytgach xorazmliklarni qirib tashlashni buyuradi. Hatto o'zi va yosh xotini - Xorazm malikasi Xonsulton bilan birga kelgan xorazmliklarni ham qirib tashlaydi. Xonsultonni esa boshqa xotini, Qoraxitoyliklar hukmdori Go'rxonning qiziga xizmatkor bo'lishga majbur qiladi. Ammo, Xonsulton tirik qolgan xorazm askarlari, sodiq kanizaklari va ba'zi samarqandliklarga tayanib, Samarqand ichidagi qa'laga kirib oladi. Ushbu vaziyatda xonlar xoni Usmon xorazmliklardan voz kechib, Go'rxonga elchi yuboradi va unga to'liq bo'ysunishini bildiradi. Mazkur voqealardan g'azab otiga mingan Sulton Muhammad katta qo'shin bilan Samarqandga yurish boshlaydi. Juda qattiq janglardan keyin Samarqand qaytarib olinadi. Xonlar xoni Usmon asirga tushadi. Sulton uni afv etmoqchi bo'lganida, qizi Xonsultonning talabi bilan 1212 yilda qatl qilinadi. Shundan keyin, Usmonning barcha qarindoshlari va yaqinlari ham qatl qilinadi. Samarqand xonlarining boshqa shaharlardagi urug' - aymoqlari hamda qoraxoniylar sulolasining barcha vakillari yo'q qilinadi¹.

Shu tariqa, deyarli uch yuz yetmish yildan oshiqroq hukmronlik qilgan xonodon ahli va davlat yo'q qilinadi. Qoraxoniylar davlati barham topadi. Qoraxitoylar davlati ham tez orada mug'ullar tomonidan bosib olinadi. Ammo, shuni e'tirof etish kerakki, oradan o'n yil o'tar-o'tmas g'azab otashida Qoraxoniylar sulolasini yo'q qilgan Xorazmshohlar-Anushteginiylar xonodoni ham Chingizxon boshliq mug'ul qo'shinlarining zarbasi ostida mag'lubiyatga uchraydi. Butun bir sulola yo'q qilinadi.

Mo'g'ullar hujumi jarayonidagi voqealar bu ulkan saltanatning siyosiy asoslari ancha bo'sh ekanligini ko'rsatdi. Mamlakatdagi turli siyosiy kuchlar o'rtasidagi hudud talashlar, hokimiyat uchun kurashlar, xalq millat uchun og'ir kunlarda dushmanga karshi yakdil bo'lib birlasha olmaslik, aksincha, o'zaro nizo, fisqu-fasodlarning yanada kuchayishi, oxir-oqibat saltanatni halokatga olib keldi. Zamondoshlarini va keyingi avlod vakillarini hayron qoldirib, juda qisqa muddatda (uch yil davomida) mag'lub bo'lgan bu ulkan saltanatning, uning hukmdori Xorazmshoh Sulton Muhammadning va uning oilasining achchiq taqdiri hozirgi avlod uchun achchiq saboq bo'lmog'i lozim. Zero, tarix saboq olish uchun manbadir.

¹ Бунёдов Зиё. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). – Тошкент, 1998 йил. – Б.103

QORAXONIYLAR VA SOMONIYLAR O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Raxima Alimova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti,
tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya: Mazkur maqolada X asr oxirlarida Qoraxoniylar bilan Somoniylar davlati o'rtasidagi ayrim siyosiy munosabatlar tarixi ko'rib chiqilgan. Somoniylar davlatining zaiflashuv sabablari, Qoraxoniylar davlatining Movarounnahrda harbiy yurishlari natijasida somoniylarning mulklarini egallashlari bilan bog'liq tarixiy jarayonlar o'rta asr manbalari hamda tadqiqotlar ma'lumotlariga tayangan holda yoritilgan.

Tayanch iboralar: Somoniylar, Qoraxoniylar, Bo'g'roxon, Ibn al-Asir, Ilikxon, Foyiq, Abu Ali, Bektuzin, Mahmud.

Annotation: This article examines the history of some political relations between the Karakhanids and the Samanid state at the end of the 10th century. The reasons for the weakening of the Samanid state, the historical processes associated with the conquest of Samanid territories as a result of the military campaigns of the Karakhanid state in Maverannahr, are highlighted based on medieval sources and research data.

Key phrases: Samanids, Karakhanids, Bugra Khan, Ibn al-Athir, Ilik Khan, Fayiq, Abu Ali, Bektuzin, Mahmud.

X asr o'rtalarida Sharqiy Turkiston va Yettisuvda Qoraxoniylar davlati tashkil topayotgan davrda Somoniylar davlati ichki ziddiyatlarning kuchayishi va keskinlashuvi oqibatida zaiflasha boshlagan. Somoniylarga qarashli viloyatlarda hokimiyatga qarshi xalq g'alayonlarining ko'tarilishi, taxt uchun kurashlar mamlakatning inqirozini tezlashtirgan edi. Bu ikki davlat o'rtasida o'zaro munosabatlar X asr oxirlarida yaqqol ko'zga tashlana boshlagan. Somoniylar bilan turklarning o'zaro siyosiy to'qnashuvlari hali Qoraxoniylar davlati tashkil topgan davrga qadar sodir bo'lganligi tarixdan ma'lum. Masalan, IX oxiri va X asr birinchi yarmida somoniylar qo'shinlari turklarga qarshi yuborilgan va ularni bosib olgan edilar. Chunonchi, Nuh ibn Asad (819-842)ning 839-840 yillarda Isfijobni, Ismoil Somoniy (888-907)ning 893-yil Tarozi egallashi bunga misol bo'lishi mumkin¹. Nuh ibn Asad Isfijobni ishg'ol qilgach, shaharning atrofini o'rab turuvchi mudofaa devorini qurdirgan. Ismoil Somoniy shimoldan bo'ladigan turklarning tinimsiz hujumlarining oldini olish

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинение. Т. I. – М. Наука, 1963. – С. 317.

maqsadida ko'chmanchilarga qarshi qo'shin tortib, mamlakat chegaralarini mustahkamlab olgan edi. Tarixiy jarayonlar o'rganilganda shu narsa ma'lum bo'ldiki, Somoniylar turkiylarning hujumlaridan mulklarini himoya qilish maqsadida chegara bo'ylab mudofaa devorlari qurgan edi. Turkiylarning Movarounnahrda amalga oshirgan hujumlaridan biri 904-yilda Ismoil ibn Ahmad davrida sodir bo'lgan edi.

Shunisi xarakterliki, Somoniylar davlati bilan Qoraxoniylar davlati o'rtasida bir tomondan chegara hududlari uchun harbiy majoralar sodir bo'lib turgan bo'lsa, ikkinchidan ular bir-birlari bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni davom etib turgan. Har ikki davlatning Sharq bilan G'arbni bir-biri bilan bog'laydigan Buyuk ipak yo'lining ustida joylashganligi ularning har tomonlama tezda rivojlanib borishiga omil bo'lib xizmat qilgan. Somoniylar davrida o'troq aholi bilan ko'chmanchilar o'rtasida savdo-sotiq aloqalari yo'lga qo'yilgan. Ko'chmanchilarning madaniy o'lkalar aholisi tayyorlagan mahsulotlarga ehtiyojlari borligi tufayli, ular chegara shaharlarga kelib savdo qilib, kerakli tovarlarni sotib olardilar¹.

Bu ikki davlat o'rtasidagi harbiy mojoralar haqidagi qimmatli ma'lumotlar o'rta asr mualliflarining asarlarida o'z ifodasini topgan. Shunday asarlardan biri Ibn al-Asirning "Al-komil fi-t-tarix" ("Mukammal tarix") kitobi bo'lib, unda X asrning oxirgi yillaridagi voqealar bayonida turklar tomonidan Buxoroni egallash jarayonlarida mamlakatning ichki ahvoli zaiflashganiga e'tibor qaratiladi.

Ibn al-Asir yuqorida tilga olingan asarida 993-yilda Qoraxoniylar tomonidan Buxoroning egallanganligi haqida ma'lumot beradi. Asarda Koshg'ar va Bolasog'undan Xitoy chegarasigacha barcha hududlar Bo'g'roxon at-Turkiy nomi bilan shuhrat qozongan Shihob ad-Davla Xorun ibn Sulaymon Ilegga qarashli ekanligi qayd etilgan². Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, turklar hukmdorlari "ileg", "elig", "ilig" yoki "elik" unvoni bilan yuritilgan. Ibn al-Asir asarda turklar hukmdorlari haqida so'z borganda, ularga nisbatan "ilek" atamasini qo'llangan³. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida turklar hukmdorlari ya'ni begga

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинение. Т. I. – М. Наука, 1963. – С. 317.

² Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. Полный свод истории. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Дополнение к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: «Узбекистан», 2006. – С. 155.

³ Ибн ал-Асирning "Ал-комил фи-т-та'рих" asari rus tilidagi tarjimasida hukmdorlarga, chunonchi, Bo'g'roxonga nisbatan "Илек" unvoni qo'llanilgan. Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 155, 161, 163 ...

nisbatan begning ismidan keyin “elig” atamasi qo‘shib yozilgan, masalan “Kuntug‘di elig” atamasi qo‘llanilgan¹.

V.V. Bartoldning yozishiga ko‘ra, Qoraxoniylar sulolasidan birinchi bo‘lib islomni qabul qilgan hukmdor Sotuq Bo‘g‘roxon Abdulkarim bo‘lib, u 955-956 yillarda vafot etgan. Abdulkarimning nevarasi Xorun Bo‘g‘ro “Qoraxon” unvoni bilan atalgan. Xorun davlatining poytaxti Bolasog‘un bo‘lgan.

Qoraxoniylar bilan Somoniylar o‘rtasidagi jiddiy to‘qnashuvlar X asrning 90-yillariga to‘g‘ri keladi. Buning bir necha sabablari bor edi. Avvalom bor, tinimsiz urushlari, moliyaviy tanglik, qo‘shinga vaqtida maosh to‘lamaslik oqibatida harbiylar orasidagi norozilik, ichki nizolar, soliqlarning oshirilishi, taxt uchun kurashlar Somoniylar davlatini zaiflashtirib qo‘yadi. Bu vaziyat Amir Nuh II (976-997) davrida yaqqol ko‘zga tashlanib qolgan edi. Bunday sharoitdan Yettisuv va Sharqiy Turkistonda vujudga kelgan Qoraxoniylar davlati foydalanib qolgan. Horun Bo‘g‘roxon 990-yilda Somoniylarning chegara viloyatlariga hujum qilib ayrim hududlarni egallaydi.

Shu o‘rinda aytish lozimki, Bug‘roxonni Buxoroni bosib olishga undagan kuchlar ham bo‘lgan. Chunonchi, Xuroson noibi Abul Xasan ibn Simjuriy vafotidan keyin Xurosonni uning o‘g‘li Abu Ali boshqara boshlagan. Abu Ali amir Nuh ibn Mansurga maktub yo‘llab, otasi idora qilgan hududlarni to‘liq unga topshirishini so‘ragan. Amirdan bu taklifga rozilik javobini olgan².

Ammo amir elchisi orqali Abu Aliga emas, Foyiqqa faxriy libos hamda Xurosonga egalik yorlig‘ini topshiradi. Xuroson noibi etib tayinlangan Foyiq Hirotga Abu Ali tomonga yurish qiladi. Bu xabar Abu Aliga yetib borgach, u saralangan askarlari bilan Foyiqqa qarshi chiqadi. Bushang bilan Hirot oralig‘ida bo‘lib o‘tgan to‘qnashuvda Foyiq va uning tarafdorlari yengilib, jang maydonini tashlab Marvarrudga qarab qochadi³.

Ibn al-Asir asarda Abu Ali bilan bog‘liq voqea haqida quyidagi ma’lumotlarni keltiradi. Ya’ni, Abu Ali amir Nuhga maktub yo‘llab, undan o‘zini Xuroson noibligiga tayinlashni so‘ragan. Maktubga javoban amir Nuh rozilik bildiradi va butun Xurosonni boshqarishni unga topshiradi. Bu

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Тошкент, Фан, 1971. – Б. 120, 564, 569, 581, 587, 590 ...

² Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та’рих. – С. 155.

³ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та’рих. – С. 156.; Тарҷуман Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Ғиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 74.

paytda Hirot Foyiqqa qarashli edi. Abu Ali Nishopurga kelib, Xuroson aholisidan pul solig'i to'play boshlaydi. Amir Nuh Abu Alidan Xuroson aholisidan yig'ilgan soliqning bir qismini unga jo'natishni, bu mablag'lar qo'shin ta'minoti uchun sarflanishini yozadi. Ammo, Abu Ali pullarni amirga jo'natmaydi. Abu Ali bu rad javobining oqibatlaridan qo'rqib, Bo'g'roxonga maktub jo'natadi. Maktubda Bo'g'roxonni Buxorogo yurish qilishga va bu hududni Somoniylardan tortib olishga undaydi. Shu yo'l bilan Bo'g'roxonni umidvor qilib qo'yadi. Ikkalasi o'rtasidagi kelishuvga binoan, Somoniylar mulklari ikki qismga bo'lib olinishi, Bo'g'raxon butun Movarounnahr, Abu Ali esa butun Xurosonga ega bo'lishi kerak edi. Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, Bo'g'raxon ham bu mamlakatga ega bo'lishni orzu qilar edi¹.

Foyiq esa mag'lubiyatdan keyin Marvarrudda tarafdorlarini to'plab Buxoro tomonga yurish boshlaydi. Bu amir Nuhga shubhali tuyulgani uchun Foyiqqa qarshi qo'shin yuborib, uni hibsga olishni buyurgan. Buni eshitgan Foyiq orqasiga qaytib, Termizga yo'l oladi. Bundan oldinroq amir Nuh Juzjoniylar hukmdori Abul Horis Ahmad ibn Muhammad al-Forig'uniyga maktub yozib, Foyiq qo'shinlariga qarshi hujum qilishni buyuradi. Muhammad al-Forig'uniy katta qo'shin bilan Foyiqqa qarshi hujum qiladi. Bo'lib o'tgan jangda Foyiqning qo'li baland keladi, ularning mol-mulkini o'ljaga oladi. Shundan so'ng Foyiq mamlakatni qo'lga kiritish umidida Bo'g'roxonga xat yozadi².

Bo'g'roxon qo'shini bilan Buxoro tomon yurish qilib, Somoniylar mamlakatini birin-ketin ishg'ol qila boshlaydi. Nuh unga qarshi o'zining eng ko'zga ko'ringan harbiy katta boshliqlaridan biri Ayachni katta qo'shinga bosh qilib safarga jo'natadi. Ammo Bo'g'raxon Ayach va bir guruh sardorlarni asirga oladi, qolganlar qochib ketadilar³.

Jangda g'alabani qo'lga kiritgan Bo'g'roxonning davlatni egallash istagi jo'shib ketadi. Qo'shinlar mag'lubiyatga uchragach, amir Nuh Abu Aliga maktub yuborib, undan madad so'raydi va qo'shin bilan yordamga kelishga farmon beradi. Ammo Abu Alining Xurosonni egallash orzusi yanada kuchayganligi sababli uning xatiga javob ham bermaydi va yordam ham qilmaydi. 992-yilda Bo'g'roxon Buxoroga qarab yurish qiladi, Foyiq uni kutib oladi va ular birgalikda Buxoroni ishg'ol qiladilar. Amir Nuh esa Amudaryoning narigi tomoniga ketib, Bo'g'roxonga qarshi qo'shin to'play

¹ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 156.

² Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 156.

³ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 156.

boshlaydi. So'ng Nuh Abu Aliga yordam so'rab maktub ketidan maktublar va elchilar ketidan elchilar jo'natadi¹.

Foyiq esa Bo'g'roxondan Balxga borib, uni idora qilishga ruxsat so'raydi. Bo'g'roxon unga Balxga jo'nashga ruxsat bergan².

Bo'g'roxon Buxoroda vaqtincha yashab turgan vaqtida og'ir kasalga chalinadi. Shundan so'ng u turklar mamlakatiga yo'l oladi. Bug'roxon shahardan chiqqach, Buxoro aholisi uning qo'shinlari orqasidan hujum qilib, jangchilarni qirib tashlaydi, qo'shinni talaydi va mol-mulkini talon-taroj qiladilar³. Bo'g'roxon jangchilarini talash va qirib tashlashda ularga turk-g'uzlar yordam bergan. Bo'g'roxon esa 993-yilda Qashg'arga qaytishida Qo'chqorboshi degan joyda vafot etadi⁴. Amir Nuh Bo'g'roxonning Buxorodan chiqib ketganidan xabar topgach, shaharga kirib boradi.

Ibn al-Asirning yozishiga ko'ra, "Bo'g'roxon dindor, mehribon, adolatli, yaxshi xulqli bo'lib, ulamolarni, din fidoyilarini yaxshi ko'rar, ularni e'zozlar, ularga in'omlar berar edi"⁵. Bo'g'roxondan keyin turklarni Ilikxon boshqargan⁶.

Keyingi yillarda Somoniylarning zaiflashib qolganidan foydalanib, turklar mamlakatning ayrim hududlarini ishg'ol qila boshlaydilar. Xususan, Qoraxoniylar 994-yil Farg'ona va Xo'jandni, 995-996-yil Shosh va Isfijobni, 997-yil Ustrushonani bosib oladilar.

Ibn al-Asirning qayd etishiga ko'ra, 995-996-yilda Foyiq Amuldan Movarounnahrga Nasr Ilikxon huzuriga jo'naydi. Ilikxon uni yaxshi qabul qiladi va unga yerlarini qaytarib berishga va'da beradi. Keyin u Nuhga xat yozib, Foyiqni Samarqand hokimi etib tayinlashni so'raydi. Nuh rozi bo'lib, Foyiq Samarqandda qoladi⁷. Bu holat nazarimizda Qoraxoniylar Somoniylarning katta mulklarini egallab olganliklari va hattoki amir Nuhga ta'siri kuchayib, unga so'zi o'tadigan darajaga yetganligidan dalolat beradi.

¹ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 156.; Тарчумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Фиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 79-81.

² Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 157.

³ The Kitab-i-Yamini, Historical memoirs or the Amir Sabaktagin, and the Sultan Mahmud of Ghazna, Early conquerors of Hindustan, and founders of the Ghaznavide dynasty. Translated from the persun version of the contemporary arabic chronicle of Al Utbi, By the Rev. James Reynolds, B.A. – London. 1958. – P. 128.

⁴ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 157.; Тарчумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Фиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013. – С. 81-90.

⁵ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 158.

⁶ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 158.

⁷ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 161.

997-yilda Nuh ibn Mansur Somoniy vafot etadi. Uning vafotidan so'ng Somoniylar sulolasining ahvoli yanada og'irlashadi. Chekka o'lkalarning hukmdorlari ular bilan dushmanlik qila boshladilar. Nuhning vafotidan keyin somoniylar taxtiga uning o'g'li Mansur ibn Nuh (997-999) o'tiradi. Unga amirlar, lashkarboshilar va boshqa kishilar qasamyod qildilar. Uning davlati va mamlakatini boshqarishni Bektuzin amalga oshira boshladi¹.

Nuh ibn Mansurning vafoti xabari Ilikxonga yetib borgach, u Samarqanddan Buxoroga qarab yo'lga chiqadi. Foyiq qo'shinlari bilan Ilikxonga qo'shiladi. Ilikxonning Buxoroga kelayotganligini eshitgan amir Mansur gangib qolib, unga qarshi tayyorgarlik ko'rish o'rniga, Buxorodan chiqib, Jayhunddan kechib o'tadi. Foyiq Buxoroga kelib, amir Mansurga xizmat qilishga kelganligini ma'lum qiladi. Muallifning yozishiga ko'ra, Foyiq Buxoroning oqsoqollari va ularning boshlig'i (Bektuzin – A.R.) ni amir Mansur oldiga jo'natib, uning mamlakatga qaytib, hokimiyatni boshqarishini so'raydi. So'ng Mansur Buxoroga qaytib keladi. Amir Foyiqga o'zining ishlarini va davlatni boshqarishni topshirgan, Bektuzinni esa Xuroson qo'shinlari qo'mondoni qilib tayinlaydi².

“Al-komil fi-t-tarix”da yozilishiga ko'ra, 998-yil Movarounnahr va Xuroson amiri Mansur ibn Nuh Bektuzin va Foyiqlar uyushtirgan fitnaning qurboniga aylanadi, amir hibsga olinib, Bektuzinning buyrug'i bilan Mansur ibn Nuh ko'r qilinadi. Taxtga uning ukasi hali yosh bola Abdulmalikni o'tqazishadi. Abdulmalik somoniylar taxtini bir yil-u yetti oy boshqaradi. Marvarrudda turgan Mahmud ibn Sobuqtegin esa Foyiq va Bektuzinga xabar jo'natib, ularni qabihlikda ayblab koyiydi. Endi Mahmudda ularga qarshi kurashish va boshqaruvda mustaqil bo'lish istagi kuchayadi va u ular bilan urushga qaror qiladi³.

Mahmud esa Xuroson uchun Foyiq va Bektuzinga qarshi bir necha bor yurish qiladi. Va nihoyat Xurosonni egallab, Somoniylardan tortib olib, bu hududni o'z mulkiga aylantiradi. Mahmud Xurosonning mustaqil va yagona hukmdoriga aylandi⁴. Mahmud Xuroson qo'shin qo'mondoni qilib ukasini tayinlaydi va uning qarorgohi etib Nishopurni belgilaydi⁵.

¹ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 163.

² Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 163.

³ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 170.

⁴ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 171.

⁵ Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. – С. 171.; Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Ғиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013.

Shu orada Foyiq vafot etadi. Uning vafotidan xabar topgan Ilikxon Buxoroga yurish boshlaydi. U o'zini Abdulmalikka do'stona va mehr-muhabbat va'dalari bilan muomala qilayotgandek ko'rsatadi. Abdulmalikning odamlari uning samimiyligiga ishonib, hech qanday ehtiyot choralari ko'rmaydilar. Bektuzin va boshqa amirlar hamda lashkarboshilar uning huzuriga chiqishgan paytda, ular qo'lga olinadi. Ilikxon Buxoroga kirib keladi va amir qarorgohiga joylashadi. Abdulmalikni tutib kelib, O'zgandga jo'natgan va u shu yerda vafot etgan. Abdulmalik Somoniylar sulolasining so'nggi vakili edi. Somoniylar sulolasi tugatiladi.

Ismoil Somoniy davrida markazlashgan davlatga aylangan ulkan mamlakat qariyb bir asr yashadi. Somoniylar davlati o'rnida ikkita davlat Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlatlari qad rostladi. Qoraxoniylarning davlat tili umumturk tili edi¹. Qoraxoniylar saltanatining eng yuksakka ko'tarilgan davrida turkiy til umumturk tili sifatida muloqot tiliga aylandi, madaniy hayot gullab yashnadi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlarida Qoraxoniylar davrida iqtisodiy hayotning gullab-yashnagani, yuzlab hunarlar mavjud bo'lganligi bayon qilinadi. Bu davrda mamlakatda mehnat taqsimoti chuqurlashib, sohalarining ixtisoslashuvi kuchaygan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, davlatning zimdan zaiflashuvi, uning har tomonlama inqirozi kuchaygan bir davrda Somoniylar Markaziy Osiyo mintaqasida boshqa bir siyosiy kuch – Qoraxoniylar bilan kurashga dosh berolmadi. X asr oxirlaridagi ikki davlat o'rtasidagi siyosiy munosabatlar Somoniylarning tugatilishiga va uning mulklari Qoraxoniylar davlati tomonidan egallanishiga olib keldi. Qoraxoniylar davrida mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, dehqonchilik, konchilik kabi iqtisodiyotning turli sohaları taraqqiy qilgan, madaniy hayot gullab-yashnagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент. "Университет", 2007.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинение. Т. I. – М. Наука, 1963. – С. 45–597.
3. Бартольд В.В. Караханиды // Бартольд В.В. Сочинение. Т. II. Ч. I. – М. Изд-во Восточ. литературы, 1963. – С. 41–48.

¹ А.Асқаров. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент. "Университет", 2007. – Б. 85.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

4. Zamonov A. O'zbekiston tarixi. II qism. – Toshkent. "BAYOZ", 2024.
5. Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. Полный свод истории. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова. Дополнение к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Ташкент: «Узбекистан», 2006.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Тошкент, Фан, 1971.
7. The Kitab-i-Yamini, Historical memoirs or the Amir Sabaktagin, and the Sultan Mahmud of Ghazna, Early conquerors of Hindustan, and founders of the Ghaznavide dynasty. Translated from the persun version of the contemporary arabic chronicle of Al Utbi, By the Rev. James Reynolds, B.A. – London. 1958. – 560 p.
8. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Ғиёсов. – Хучанд: Ношир, 2013. 420 с.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**KARAHANLI SIYASI DÜŞÜNCESİNDE “KARA” KAVRAMININ ANLAM
KATMANLARI**

Tuba Tombuloğlu

Ankara Yıldırım beyazıt üniversitesi tarih bölümü, Dr

Firuz Džumaniyazova

Ebu Reyhan Bîrûnî adını taşıyan Şarkiyat Enstitüsü kıdemli araştırmacısı,
PhD

Özet: Bu çalışma, Türk kültüründe “kara” kelimesinin Karahanlılar dönemi bağlamında kazandığı çok katmanlı anlamları incelemektedir. Etimolojik olarak “siyah” anlamına gelen “kara”, Türk düşüncesinde yalnızca bir renk değil; yön, toplumsal tabaka, kudret ve kutsallık göstergesi hâline gelmiştir. Eski Türklerde kara kuzeyi temsil eder, bu nedenle “kara” merkezi gücü ve yüceliği simgeler. Karahanlı Devleti’nde “Kara Han” unvanı, hem siyasi meşruiyetin hem de “kut” anlayışının yansımasıdır. Bu sıfat yalnızca en yüksek hükümdar için kullanılmış, devletin doğu kolunu ve merkezi otoriteyi sembolize etmiştir. Aynı zamanda “kara” halkı (kara bodun) ve toplumun alt tabakasını ifade eden bir sosyal terim olarak da yer almıştır. Kutadgu Bilig’de “ak beg” (bey) ve “kara kul” (halk) karşıtlığı bu toplumsal yapıyı açıkça gösterir. Coğrafyada da “Kara Kum”, “Kara Kurum” gibi yer adlarıyla kuzey yönüyle özdeşleşmiştir. Edebî metinlerde ve destanlarda “kara ev”, “kara halk” gibi ifadeler, sade yaşamı ve halk kültürünü temsil eder. Böylece “kara”, Türk siyasi ve kültürel dünyasında hem yönsel, hem sosyal hem de ideolojik bir simgeye dönüşmüş; renk sembolizmi üzerinden gücü, köklülüğü ve kutsallığı bir arada ifade eden bütüncül bir kavram hâline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Karahanlılar, Siyasi Düşünce, “Kara”, Karahan

Summary: This study analyzes the multifaceted meanings of the word “kara” in Turkic culture during the Karakhanid period. Etymologically meaning “black,” the term kara in Turkic thought represents not only a color but also symbolizes direction, social class, power, and sacredness. In ancient Turkic belief, kara denoted the north, and therefore symbolized central authority and greatness. In the Karakhanid State, the title Kara Khan reflected both political legitimacy and the concept of kut (divine grace), being used exclusively for the supreme ruler and representing the eastern branch and central authority of the state. At the same time, the phrase kara xalq (“common people,” kara bodun) functioned as a social term denoting the lower stratum of society. In Kutadgu Bilig, the contrast between aq beg (noble) and qara qul (commoner) clearly illustrates this social structure. Geographically, place names such as Karakum and Karakurum are associated with the northern direction. In literary texts and epics, expressions like kara uy (“black house”) and kara xalq (“common folk”) represent simplicity and folk culture. Thus, kara evolved into a directional, social, and ideological symbol in Turkic political and cultural thought an integrated concept expressing power, rootedness, and sacredness through color symbolism.

Giriş

Türk tarihinin eski çağlarından itibaren renk kavramı, sadece fiziksel niteliği ifade eden bir olgu olmaktan çok, siyasi düşüncenin de temel bileşenlerinden biri olmuştur. Türkler için renkler, bir yandan dünyanın yönlerini, diğer yandan hükümdarlığın mertebelerini ve toplumsal tabakaları simgelerdi. Bu sistemde “kara” kelimesi, Türk zihin dünyasında hem bir renk, hem bir yön, hem de toplumsal hiyerarşinin ve kudretin sembolü olarak çok katmanlı bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla Karahanlı Devleti’nin hükümdar unvanlarında yer alan “kara” sıfatı, sadece bir sıfat olmaktan ziyade, derin anlamlar taşıyan ideolojik bir kavramdır.

Karahanlılar dönemi de Türk tarihinde renk sembolizminin siyasi meşruiyetle birleştiği devirlerden biridir. Bu dönemde “Kara Han”, “Buğra Kara Han” gibi unvanlar yalnızca bireysel adlar değil, meşruiyet ve kutsiyetin sembolleri hâline gelmiştir. Türk hükümdarlık anlayışında “kut” kavramının (tanrısal meşruiyet) merkezde oluşu, “kara” kelimesinin bu kutu yansıtan bir sembol olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmanın amacı, “kara” kelimesinin Karahanlılar devleti içindeki kullanımını, etimolojik kökeninden başlayarak kültürel ve siyasi bağlamlarıyla inceleyip kelimenin işlevini anlamaya çalışmaktır. Bu çalışmada evvela “kara” kelimesinin Türk dilindeki anlam katmanları ele alınacak, ardından kelimenin kültürel, yön kavramı ve sembolik işlevi incelenecektir.

I. Etimolojik ve Filolojik Analiz

“Kara” kelimesi Türk dilinin en eski dönemlerinden itibaren çok yönlü bir anlam alanına sahiptir. Temel anlamı fiziksel olarak “siyah” veya “karanlık” olsa da, erken metinlerde bu kelimenin hem mecazî hem de toplumsal karşılıklar kazandığı görülür. Clauson’un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı eserinde belirtildiği üzere “kara ”kelimesi mecazî olarak “avam, köle, halk, sıradan kişi” anlamlarına da geldiği kaydedilmiştir.¹ Ancak *halk* anlamına gelen kısmı *Toplumsal Kullanımlar ve Edebî Yansımalar* bölümünde detaylı incelenecektir. Bu anlamın kapsamı içerisinde “kara bodun” (halk), “kara kul” (köle), “kara baş” (avam kişi), “kara ev” (çadır), “kara orun” (mezar) gibi kullanımlar dikkat çeker. “Yılık kara” ifadesi hayvan sürüsü

¹ Gerar Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 643-644.

anlamında, “kara ot” zehirli bitki, “kara yarmak” bakır para, “kara mürekkep” yazı aracı, “kara kabus” ise hazımsızlık kökenli kâbus anlamındadır.¹ Bu örnekler, “kara”nın yalnızca bir renk değil, gündelik yaşamın çok çeşitli alanlarında yer alan, toplumun alt tabakası, kölelik, ölüm ve karanlık gibi anlamları da içine alan bir kavram olduğunu göstermektedir.

II. Kültürel ve Sembolik Katmanlar

“Kara” yalnızca bir renk adı değil, aynı zamanda Türk kültüründe ölüm, yeraltı, kölelik, sıradanlık, karanlık ve bilinmezlik gibi sembolik katmanlara da sahiptir. “Ak” ve “kara” karşıtlığı, iyi-kötü, soylu-avam, üst-alt gibi ikiliklerin belirlenmesinde başat bir rol oynar. Şamanlardan kötülüğü temsil edenler “Kara Şaman”, iyiliği temsil edenler ise “Ak Şaman” olarak adlandırılmaktadır.² Böylece “kara” kavramı hem fiziksel siyahlığı hem de toplumsal hiyerarşiyi ifade eder.

Renk sembolizmi Türklerin yön tayin sisteminde de önemli bir yere sahiptir. Omeljan Pritsak’ın “Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması”na göre Eski Türklerde kara kuzeyi, ak batıyı, gök doğuyu, kırmızı güneyi, sarı ise merkezi temsil eder. Alföldi’nin tespit ettiği gibi bu beşli renk sistemi Çin’in wu-hing öğretisiyle ve Türkistan konar göçer kültürüyle paraleldir. Uygur Budist metinlerinde yer alan “Kidin kara yılan -Arkada (kuzeyde) kara yılan” ifadesi de bu sembolizmin açık bir örneğidir.³

Pritsak, kuzeyin Türkler açısından özel bir anlam taşıdığını ve “kara”nın bu yönün simgesi olduğunu belirtir. Çinliler için kuzeyde yer alan Türkler “kara” sıfatını bu konumdan ötürü bir kimlik göstergesi hâline getirmiştir. Böylece “kara”, yönsele anlamının ötesine geçerek “büyük, yüce, merkezî” anlamlarını da taşımaya başlamıştır. Pritsak’ın vurguladığı üzere “Kara Han” ve “Kara Ordu” birleşimleri, “büyük baş” veya “merkezî kudret” anlamına gelmektedir.⁴

Bu yön-renk sistemi sadece sembolik değil, aynı zamanda siyasi bir anlam taşımaktadır. “Kara”nın kuzeyle, dolayısıyla merkezi güçle ilişkilendirilmesi, Karahanlılarda “Kara Han” unvanının meşruiyet sembolü olarak kullanılmasının temelinde yatar. Pritsak’a göre Çin

¹ Clauson, age, s. 643-644.

² L. P. Potapov, Altay Şamanizmi, Çev. Metin Ergun, Kömen Yay., Konya 2012, s. 122-123.

³ Omeljan Pritsak, “Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması”, Çev. Elvin Yıldırım, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 6, s. 524.

⁴ Pritsak, agm, s. 527-528.

kaynaklarında kuzey Türkleri olarak anılan Doğu Türkleri, bu nedenle “kara” sıfatını devlet ve hükümdar adlarına taşımıştır.¹

Renk-yön sembolizminin başka bir yansıması da Türk boylarının adlandırılmasında görülür. Pritsak'ın aktardığına göre “kara” sıfatı, “kara Türgiş”, “kara Uygur”, “kara Koyunlu”, “kara Hazar”, “kara Papak”, “kara Nogay” gibi etnonimlerde sıkça kullanılmıştır. Bu çiftli adlandırma sisteminde bir kol “ak”, diğeri “kara” olarak ayrılmış; bu durum kuzey-güney, doğu-batı yahut yüksek-alçak gibi karşıt yönlerin dildeki yansıması olmuştur.²

III. Karahanlı Döneminde Kara Kelimesinin Siyasal ve İdeolojik İşlevi

Karahanlı dönemi, “kara” kelimesinin yalnızca yönsel veya sembolik değil, siyasî bir anlam kazandığı dönemdir. Karahanlı unvanlarında “Kara Han” ve “Kara Hakan” ifadeleri sıkça geçer. Bu unvanlar, ya bir İslami ismin ardından (“Ahmed Kara Han”, “Ömer Kara Hakan”) ya da bir ongunun tamamlayıcısı olarak (“Arslan Kara Hakan”, “Buğra Kara Han”, “Tafgaç Buğra Kara Hakan”) kullanılmıştır. Bazen “Kara Arslan”, “Tabgaç Kara Buğra Han” biçiminde sıfat öne alınmıştır. Ancak “Kara” kelimesinin hiçbir zaman tek başına bir unvan olmadığı, daimi olarak bir ad veya sembolü tamamlayan bir sıfat olarak yer aldığı görülmektedir.³

Bu unvanların dizilişindeki esneklik, “kara”nın adla bütünleşen bir sıfat olduğunu gösterir. Aynı zamanda “kara”nın devlet teşkilatında sadece en yüksek hükümdar yani doğu kolunun başı, “Büyük Kağan” tarafından kullanıldığı bilinmektedir. “Kara” sıfatının yalnızca büyük veya orta kağanlar için geçerli olduğu ve bu durumun unvanın hiyerarşik bir belirleyici durumunda bulunduğunu göstermektedir. Klyashtorny ve Sultanov'un aktardığına göre Karahanlı iktidarı Karluk kabile federasyonuna dayanıyordu ve devlet iki kola ayrılmıştı: doğuda Çigil boyundan gelen Arslan Kara-kağan, batıda Yağma boyundan gelen Buğra Kara-kağan. Doğu kolu daha üstün sayılır, merkezi Balasagun'da bulunurdu. “Kara” sıfatı bu düzenin merkezi gücünü ve kutsiyetini temsil ediyordu.⁴ Karahanlıların Batı kanadını teşkil eden Yağma boyu Divanü Lûgat-it Türk'te *Kara Yağma* olarak geçmektedir.⁵ Reşat Genç'in tespitiye göre Kaşgarlı Mahmud'un “Kara Yağma” ifadesi, bu sıfatın Yağma boyuyla

¹ Pritsak, agm, s. 528.

² Pritsak, agm, s. 522.

³ Pritsak, agm, s. 520-521; Clauson, age, s. 643-644.

⁴ S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 122-123.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk, Çev. Besim Atalay, C. III, TDK, Ankara 1985, s. 34.

ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Böylece “Buğra Kara Han” unvanındaki “kara” yalnızca sembolik değil, etnik bir aidiyet göstergesi de olabilir.¹ Saadettin Gömeç, “kara” kelimesinin anlamları arasında “kuvvet” ve “eskilik” niteliklerinin bulunduğunu, bu yüzden Karahanlı unvanlarındaki kullanımın sadece fiziksel renk değil, “köklülük” ve “büyüklük” göstergesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.²

Mervezi'nin aktardığı efsaneye göre, “Kara Han” unvanı ilk kez bir Türk hükümdarının siyahi bir köle tarafından öldürülmesi ve kölenin tahta geçmesiyle doğmuştur. Bu anlatı, “kara”nın renk anlamının ötesinde iktidarın dönüşümü ve halkın içinden çıkan bir figürün yükselişiyle ilişkilendirilmiştir. Efsanede “Kara Han” unvanının halkın arzuladığı adil hükümdarı sembolize ettiği belirtilir.³ Bu efsane, Karahanlılardaki “kara” sıfatının halkla, güçle ve meşruiyetle olan bağına simgesel biçimde yansır.

Karahanlılardan önce de Toharistan'ın Batı Türklerinin bir koluna bağlı Toharistan Yabgularından biri “Kara” unvanlı ya da isimli bir kişi olduğu görülmektedir. “Tanşu”da VIII asrın ikinci yarısında son Toharistan yabgularından biri olan Şiliman Gelo (Süleyman Kara)'nın yardım istemek amacıyla Çin imparatoruna başvurduğu anlatılır. Bu olay, Toharistan'ın komşusu olan Kie-şe (Çieşi / Şuman) bölgesinde yaşayan barbar (Hu) halklarından **Tu-po (Tibetliler)**in ülkeye saldırılarıyla ilgilidir. Bilindiği üzere, bu dönemde Toharistan yabgusunun egemenliği altındaki topraklar Tibet'e kadar uzanıyordu. Bu konuda Bîrûnî, Amuderya'nın yukarı kısımlarından Tibet'e kadar olan bölgelerin et-Türk olarak adlandırıldığını kaydeder. Meseleye dönecek olursak, sekizinci Tianbao yılı (749)'nda Şiliman Gelo Çin imparatoruna şu içerikte bir mektup gönderir: “Ülkemin yakınında Czesi / Şuman (Kie-si) denilen bir Hu devleti vardır. Yüksek dağlarda yerleşmiştir... Tu-polar (Tibetliler) onlarla ittifak kurmuş ve yardım etmektedir. Pu-lo (Gilgit) bölgesi büyük değildir; halkı çok, ekili arazisi azdır. Bu nedenle Keşmir'den tuz ve pirinç almak zorundadır. Ticaret kervanları gelip gitmek için Czesi topraklarını kullanır. Ancak bu bölgenin hükümdarı Tibetlilerin hediyelerini kabul etti ve ülkesinde Pu-lo'ya giden yolları kapatmak için bir Tibet kalesi inşa etmelerine izin verdi. Kao Çian-tsi Pu-lo'yu fethettikten beri orada üç binden fazla asker bulunuyor ve Pu-lo kuşatma tehdidi altındadır. Czesi

¹ Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981, s. 135.

² Saadettin Gömeç, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei”, History Studies, Volumes 2/2, 2010, s. 32.

³ Pritsak, agm, s. 521.

hükümdarı Tibetlilerle iş birliği yaparak, onların Pu-lo korkusundan yararlanıp oraya asker sevk etti. Ben ise bütün gücümle bu insanları bir defada oradan sürüp çıkarmaya çalışıyorum. Eğer yolu açabilirsem, Büyük Pu-lo'yu ve doğudaki ülkeleri fethedebilir, doğrudan Hotan, Karaşar, Şa, Leang, Kua, Su ve diğer bölgelere ilerleyebilirim. Tibetliler artık oralara gitmeye cesaret edemezler. Ansi (Kuça) askerleri ve süvarilerinin Küçük Pu-lo'ya gelecek yılın beşinci ayında, Büyük Pu-lo'ya ise ancak altıncı ayında ulaşabileceklerini düşünüyorum. Bu önerime dikkat göstermenizi umuyorum. Eğer bu girişim başarısız olursa, yediye bölünmeyi kabul ederim. Ku-şe-mi hükümdarının Çin'e karşı sadık ve bağlı olduğunu, çok sayıda askeri ve süvarisi bulunduğunu, ülkesinin geniş, halkının kalabalık olduğunu göz önünde bulundurarak, imparatorluk iradesinin Keşmir hükümdarını cezalandırmak için ona bir ferman göndermesini; hediyeler yollamasını, böylece hükümdarın imparatorun yüce iradesi doğrultusunda hareket ederek sadakatini ve bağlılığını artıracığına inanıyorum.”¹ Çin imparatoru bu sözleri beğenmiş ve mektubu kabul etmiştir. Bunun üzerine imparator, düşmana karşı savaşması için Toharistan yabgusuna askerî destek göndermiştir.

IV. Toplumsal Kullanımlar ve Edebî Yansımalar

“Kara” kelimesi yalnızca devlet unvanlarında değil, halk edebiyatı ve toplumsal dilde de önemli bir yer tutmaktadır. Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzü 8. Satırında “*türük kara kamağ bodun*” yani *Türk (avam) halkı*²; 41. Satırında “*kara bodun kağanım kelti tep*” yani *Avam halkı “kağanım geldi deyip”*³ yer almaktadır. Uygur yazıtlarından Tariat Yazıtı'nın güney yüzü 4. Satırında; Şine Usu Yazıtı'nın kuzey yüzü 12. Satırda; Hoyto Tamır II Yazıtı'nın 3.satırında “*kara bodun*” yani *halk* ifadesi vardır.⁴ Kutadgu Bilig'de “kara kul” (halk) ile “ak beg” (bey) karşıtlığı açık biçimde görülür. 2080. beyitte “Kara kul karası bolur, beg ak” ifadesiyle toplumun iki tabakası renklerle temsil edilir. 256. beyitte ise “elin itmiş ötrü bayumış kara” dizesi halkın refahını anlatır; “kara” burada halkın bizzat kendisidir.⁵ Benzer biçimde Sibiryâ Tatarlarına ait olan İldan ile Güldan Destanı'nda da “kara halk” ve “kara kul” ifadeleri, sıradan halkı belirtir. Destanda halkın

¹ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд-е, 1989. – С. 242. ком. 496; Малявкин А.Г. Борьба Тибета с Танским государством за Кашгарию. – Новосибирск: Наука Сиб.Отд-е, 1992. Борьба Тибета с Танским государством... – С. 175.

² Erhan Aydın, Orhon Yazıtları, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019, s. 82

³ Aydın, age, s. 95

⁴ Erhan Aydın, Uygur Yazıtları, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018, s. 43, 54, s. 74

⁵ Yusuf Has Hasib, Kutadgu Bilig, Çev. Yaşar Çağbayır, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 115, 213.

yaşadığı mütevazı ev “kara ev” olarak adlandırılır; bu, hem yoksulluğu hem de halk tabakasını temsil eder. Aynı destanda “Kabileniz kara olsa da düşünceniz kara olmasın” sözü, “kara”nın hem halk hem de kötü niyet anlamlarını aynı anda taşıdığını göstermektedir.¹ Bu kullanımlar, “kara”nın yalnızca tarihsel değil, sosyokültürel bir kavram olduğunu da kanıtlar. Kutadgu Bilig ve İldan ile Güldan Destanı örneğinde görüldüğü soylular ve “kara halk” olmak üzere toplum iki sınıfa ayrılmıştır. Bu yapı, Karahanlı dönemi Türk toplumunda da karşılığı olan bir hiyerarşidir

V. Coğrafi Kullanımlar

“Kara” kelimesi Türkistan coğrafyasında yer adlarında da sıkça karşımıza çıkar. Pritsak’ın belirttiği üzere, genellikle kuzeyde yer alan şehirlerin çoğu “kara” sıfatını taşır: Kara Kum, Kara Hoço, Kara Kurum, Kara Balgasun gibi örnekler kuzeyle ilişkilendirilmiş kutsal merkezlerdir.² Çin kaynaklarında “Kuzey Türkleri” olarak anılan bu halklar, “kara” sıfatını kült bir kimlik göstergesi olarak benimsemiştir. Ayrıca “Kara Komaniye”, “Kara Kıpçak”, “Kara Nogay” gibi coğrafi-etnik adlandırmalar, Türk renk sembolizminin geniş bir yelpazede sürdüğünü gösterir. İdrisî’nin Kıpçak sahasına dair kaydında “Kara Komaniye” ve “Ak Komaniye” ayrımı yapılır, bu da “kara”nın coğrafi yön (doğu-batı) ve siyasal bölünme göstergesi olarak kullanıldığını ortaya koyar.³

Sonuç

Veriler açıkça göstermektedir ki “kara” kavramı Karahanlılar döneminde çok katmanlı bir anlama sahip olmuştur. Etimolojik olarak “siyah” anlamından yola çıkan bu kelime, zamanla “kuzey, güç, büyüklük, halk, köklülük” gibi anlamlara evrilmiştir. Kültürel düzeyde “kara”, Türklerin renk-yön sisteminde kuzeyi, dolayısıyla merkezi gücü temsil eder. Sosyolojik olarak “kara halk”, toplumun temelini oluşturan tabakadır. Siyasi düzeyde ise “Kara Han” unvanı, yalnızca en yüksek hükümdar için kullanılan bir meşruiyet sembolüdür. Muhtelif araştırmalarda da görüldüğü üzere bu unvan, kut ve kudret kavramlarıyla birleşmiş, hükümdarın Tanrı tarafından yetkilendirilen merkezi iktidarını ifade etmiştir. Dolayısıyla Karahanlılarda “kara” kelimesi, hem göğün altında kuzeyi, hem toplumun içinde halkı, hem de siyasi sistemde en

¹ Yusuf Akbaba, Umut Yolsever, “Sibirya Türk Tarihine Dair Bir Kaynak: İldan ile Güldan Destanı”, SDÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S. 61, 2024, s. 129, 135, 139.

² Pritsak, agm, s. 526-527.

³ Onur Yıldız, Umut Yolsever, “Kuman-Kıpçak Şehirleri”, Türkistan’dan Türkiye’ye Türklerde Şehircilik. Ed. Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, Berikan Yay., Ankara 2025, s. 269.

yüksek kudreti simgeleyen bir anahtar kavram hâline gelmiştir. Bu kavramın tarihi derinliği, Türk düşüncesinde rengin yalnızca fiziksel değil, kozmolojik ve ideolojik bir gösterge olarak nasıl kökleştiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- AKBABA, Yusuf, YOLSEVER, Umut, “Sibiryaya Türk Tarihine Dair Bir Kaynak: İldan ile Güldan Destanı”, *SDÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 61, 2024, s. 127-152.
- AYDIN, Erhan, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019.
- AYDIN, Erhan, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018.
- CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei”, *History Studies*, Volume 2/2, 2010, s. 31-35
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*, Çev. Besim Atalay, C. III, TDK, Ankara 1985.
- KLYASHTORNY, S. G., SULTANOV, T. İ., *Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.
- POTAPOV, L. P., *Altay Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yay., Konya 2012.
- PRİTSAK, Omeljan, “Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması”, Çev. Elvin Yıldırım, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, s. 519-532.
- YILDIZ, Onur, YOLSEVER, Umut, “Kuman-Kıpçak Şehirleri”, *Türkistan'dan Türkiye'ye Türklerde Şehircilik*. Ed. Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, Berikan Yay., Ankara 2025, s. 257-290.
- Yusuf Has Hasib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Yaşar Çağbayır, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд-е, 1989. – 432 с.
- Малявкин А.Г. Борьба Тибета с Танским государством за Кашгарию. – Новосибирск: Наука Сиб.Отд-е, 1992. – 288 с.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
SHARQIY QORAXONIYLAR NAYMANLAR HUKMRONLIGI OSTIDA

Tohirjon Qozoqov

Impuls tibbiyot instituti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylarning Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'linishi, Sharqiy Qoraxoniylar davlatining mo'g'ul davlati tarkibiga qo'shib olinishi va uning sabablari ilk bor tarixiy ilmiy, birlamchi manbalar asosida tahlil qilingan. Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalari mo'g'ullar tomonidan bosib olinmasdan, aksincha, tinch yo'l bilan qo'shib olinganligi, bu borada sovet tarixshunosligida berilgan ma'lumotlarning asossizligi, aksariyat ilmiy xulosalar faqatgina taxminlar asosida berilganligining isboti keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, Sharqiy Qoraxoniylar, Qoraxitoylar, mo'g'ullar, Naymanlar, Kuchluk, Xorazmshohlar, daryo, Alouddin Muhammad Xo'taniy, Jebe No'yon, zulm.

Abstract: This article provides the first historical and scholarly analysis—based on primary sources—of the division of the Karakhanids into Eastern and Western branches, as well as the incorporation of the Eastern Karakhanid state into the Mongol Empire and the reasons behind it. It demonstrates that the regions of the Fergana Valley, Eastern Turkestan, and Semirechye were not conquered by the Mongols through warfare but were instead incorporated peacefully. The study also shows that many conclusions in Soviet historiography on this issue are unfounded and largely based on assumptions rather than solid evidence.

Keywords: Karakhanids, Eastern Karakhanids, Qara Khitans, Mongols, Naimans, Kuchlug, Khwarazmshahs, river, Ala al-Din Muhammad Khutani, Jebe Noyan, oppression.

Davlatchiligimiz tarixida uzoq vaqt saltanat qurgan bo'lishiga qaramay, tarixi eng kam o'rganilgani bu – Qoraxoniylar davlatidir. Vaholanki, millatimiz tarixida bu sulolaning alohida o'z o'rni bor. X asrning oxirlarida Yettisuvda Qoraxoniylar davlati tashkil topdi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Bug'roxon unvonli, Abdulkarim (955—956 yillarda vafot etgan) ismli yoki arabcha-turkcha Xorun ibn Muso i bn Satuk nomi bilan mashhur bo'lgan shaxs sulolaga asos solgan¹.

Qoraxoniylar davlati Sulaymon Arslonxon-Sulaymon binni Yusuf (1032-1040 yy) zamonasida ikkiga bo'lingach, Farg'ona vodiysi, Qoshg'ar hamda Xo'tan viloyatlari, Yettisuv, Ili vodiysi Sharqiy Qoraxoniylar davlati,

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Биринчи том. Тошкент: Фан, 1970.-Б.371.

deb atalib, Bolasog'undan boshqarilgan¹. Poytaxt Samarqand sanalgan G'arbiy Qoraxoniylar tasarrufiga Movarounnahr va Xurosoning bir qismi qaragan.

XII asr boshlariga kelib, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Movarounnahrni o'z ichiga olgan ulkan Qoraxoniylar saltanatiga sharqdan ko'chmanchi Qoraxitoylar bostirib kira boshladi. Ular qariyb 40 ming chodirdan, ya'ni 150—200 ming kishidan iborat edi.

Qoraxitoylar bilan dastlabki to'qnashuv 522 hijriy, 1128 milodiy sanada Qashg'arda bo'lib o'tdi. Ularning bu hujumi Qashgar xoni Ahmad ibn al-Hasanom tomonidan qaytariladi².

Dastlab, ular Yettisuv hududidagi Qoraxoniylar poytaxti bo'lgan Bolasog'unni egallab, o'zlariga poytaxt qilib oladilar. Hokimiyat esa bu yerda qoraxoniylardan qoraxitoylar qo'lga o'tadi. Ammo, Qashg'ar va Farg'onada hokimiyat mahalliy musulmon sulolalari qo'lida qoadi. So'ng, qirg'iz va uyg'urlarni bo'ysundirgach, Farg'ona va Movarounnahrda hujum qilib, 1137 yili Xo'jand yonida sulton Sanjarning eng yaqin qarindoshi — Samarqanddagi Qoraxoniylar xoni Mahmudni katta mag'lubiyatga uchratdi³. Bu katta mag'lubiyat bo'lsa-da, ammo Qoraxitoylar mamlakat ichkarisiga bostirib kirmadilar. Ular o'lpon olish bilan cheklanib, o'z yurtlariga qaytib ketdilar. Biroq, sulh uzoq davom etmadi. 1141 yilda Qoraxitoylar yana Movarounnahrda bostirib kirdilar. Bu safar sulton Sanjarning o'zi Qoraxoniylar davlatining himoyasi uchun otlandi. Biroq, Samarqand yaqinidagi Katvon dashidagi jang Saljuqiy va Qoraxoniy qo'shinlarining Qoraxitoylardan to'liq mag'lubiyati bilan tugallandi. Shu tariqa butun Movarounnahr, Farg'ona va Sharqiy Turkiston Qoraxitoylar davlatiga qaram bo'lib qoldi⁴. Bu qaramlik 1210 yil Xorazmshoh Alouddin Muhammad tomonidan Taroz jangida Qoraxitoylarning mag'lub etilishigacha davom etdi.

Rashiddin Fazlullohning ma'lumotlariga ko'ra, Xorazmshohlar, Alouddin Muhammadga qadar Qoraxitoylarga yiliga 3 000 dinor hajmida o'lpon to'lab kelganlar. Bu borada avvalgi xorazmshoh sultonlar o'z vorislariga Qoraxitoylar bilan tortishmaslik, belgilangan to'lovlarni vaqtida yetkazib berishni vasiyat qilib qoldirganlar. Qoraxitoylar ortida

¹ Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахонийлар ҳоконлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зиёси, 2021.-Б.4,54.

² Буниятов З. Государство хорезмшахов – ануштегинидов (1097-1231).-Москва: Наука, 1986.-С.13.

³ Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.245.

⁴ Ўзбекистон ССР тарихи. Биринчи том. Тошкент: Фан, 1970.-Б.401.

mug'ul, nayman va boshqa jangari turkiy xalqlar bo'lib, Movarounnahr o'lkasini ularning tajovvuzidan himoya qilib turish uchun bu zo'r omil bo'lib xizmat qilar edi. Biroq, vaqt o'tib, sulton Muhammad Xorazmshohning qudrati yuksalib, G'uriylar va G'azna sultonlarini mahv etib, Xuroson, Iroq hamda Turkistonning bir qismi unga bo'ysungach, u yuqoridagi kelishuvdagi to'lovlarni to'lashdan bosh tortib, go'rxonga qarshi yurish qilish uchun ittifoqchilari bilan birga qo'shin to'play boshladi¹.

Shundan so'ng, Qoraxitoylar qo'l ostida bo'lgan yerlarni musulmon hukmdor qo'l ostiga qaytarish maqsadida Muhammad Xorazmshoh 607 yil Rabi' ul-avval oyida (1210 yilning avgust-sentyabr oylari) Banokat (Shohruxiya-T.Q.) yaqinidagi ko'prikdan katta qo'shin bilan o'tib, Tarozga yetib bordi. U yerda u Qoraxitoylar bilan jang qilib, lashkarboshisi Tayang'uni asir oldi. Biroq, hali dushman to'liq mahv etilmagan edi.

Shu paytda, Sharq tomonda yana bir kuchayib kelayotgan hukmdor naymanlar sardori Kuchlukning elchilari Sulton Muhammadga kelib, Qoraxitoylarga birgalikda hujum qilish haqida Sulton bilan kelishish uchun taklif bilan keladilar. Bu kelishuvning shartlariga ko'ra, sharqdan Kuchluk, g'arbdan Xorazmshoh Go'rxonga hujum qilishi, agar dushmanni Sulton Muhammad avvalroq mag'lub etsa, Xo'tan va Koshg'argacha Sultonniki bo'lishi, agarda bu ishni Kuchluk avvalroq bajarsa, Qoraxitoylar tasarrufida bo'lgan Banokat (Fanokat) irmog'igacha bo'lgan yerlar unga berilishiga kelishiladi². Bu o'rinda Kuchluk ildamroq harakat qilib, go'rxonni mag'lub etdi va uning ixtiyorida bo'lgan Xo'tan, Olmaliq va Koshg'ardan to Banokatgacha bo'lgan yerlarni tasarrufiga kiritdi³.

Shunday qilib, avvaliga Qoraxitoylar tasarrufida bo'lgan Sharqiy Qoraxoniylar endilikda Kuchluk boshchilik qilayotgan Naymanlar davlatiga tobe' bo'lib qoldi. Kuchluk bu o'lkalardagi musulmonlarga nihoyatda diniy taqiqlar qo'llab, cheksiz zulm o'tkazdi.

Qoraxitoylar saltanati xarobalari o'rnida Kuchluk Xo'tan, Yorkend, Koshg'ar, Yettisuv, Farg'onadan iborat unchalik mustahkam bo'lmagan davlat tuzgan edi. G'arbga yurish boshlagan Chingizxon qo'shinlarining dinga, xususan, Islom diniga e'tiqodi uchun ta'qibga va kamsitishlarga yo'l

¹ Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей (Джами` ат-таварих). I том. Книга вторая. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1952.-С.181.

² Жувайний, Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи).-Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б.326, 331.

³ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011.-Б.376.

qo'ymayotganligini ko'rgan musulmonlar, tezda mug'ullar tomoniga o'tib, Kuchlukka hech qanday yordam ko'rsatmadilar¹. Aksincha, mahalliy aholi bu imkoniyatdan zolimlar o'lkadan quvib chiqarish uchun foydalandilar.

Alouddin Atomalik Juvayniy "Tarixi jahongusho" asarida 1212 yil G'arbiy Qoraxoniylarning so'ngi xoni Usmon ibn Ibrohim Xorazmshoh Alouddin Muhammad tomonidan qatl qilingach, avvallari Qoraxitoylarga qarashli bo'lgan yerlarni egallashda tashabbusni qo'lga kiritish uchun "Farg'ona va Turkiston amirlariga elchilar yuborib, ularni amri ostiga kirishga da'vat qildi. Mudofaa uchun bir harbiy qismni Sifijob (Isfijob)ga bir harbiy qismni qayta kuchlantirib hujumga o'tmasligi uchun Gurxon ustiga yubordi"², deb ma'lumotlar bergan. Ammo, biron bir manbada Farg'ona va Turkiston amirlarining uning amri itoatiga kirganliklari haqida ma'lumot yo'q. Shu bilan birga, agar bu hududlar avvaldan Xorazmshohlar davlati tarkibiga kirganida edi, u holda yuqoridagi mazmundagi noma bilan Xorazmshohning o'sha yerlarning amirlariga murojaat qilishiga xojat qolmagan bo'lar edi. Bu esa, Xo'janddan sharqdagi yerlar Xorazmshohlar tasarrufida bo'lmaganligidan dololat berib turibdi.

Ayrim olimlar Farg'ona vodiysi ham Xorazm davlati tarkibida bo'lganligini isbotlash uchun Ibn al Asirning "...xorazmshoh Shosh, Farg'ona, Isfijob, Koson va uning atrofidagi boshqa shaharlar aholisiga musulmonlar yashaydigan hududlarga ko'chib o'tishni buyurib, so'ngra, ulardan tatarlar (naymanlar-T.Q.) foydalana olmasligi uchun buzib tashlashni buyurdi"³, degan jumllarini asos qilib keltirishga harakat qilishadi. Ammo, mazkur davrdagi biron bir manbada bu ish sodir etilganligi bayon etilgan emas. Tarixchi Shihobiddin an-Nasaviy ham Ibn al-Asirning mehnatlarini yuqori baholagani holda: "...Shu o'rinda bir narsani aytish kerakki, u (Ibn al-Asir) asarida ba'zi o'rinlarda haqiqatdan bir oz chekingan bo'lsa ham, eng muhim va asosiy voqealardan birortasini e'tibordan chetda qoldirmagan. Shundan keyin o'zimcha bunday xulosaga keldim: haqiqatan ham, ash-Shom mamlakatida yashaydigan odamning Hindistonning eng uzoq chekkalarida, Xitoyning inson qadami yetishi

¹ История народов Узбекистана. Том 1. (С древнейших времен до начала XVI века.).-Ташкент: Издательство АН Уз ССР, 1960.-С.307.

² Жувайний, Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи).-Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б.326, 331,363.

³ Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.367.

qiyin bo'lgan joylarida yuz berayotgan voqealarni birovlarining hikoyalari orqali yozib olishga qaror qilishi g'aroyib ish emasmi!"¹, deydi.

Shuningdek, asarni tarjima qilib, nashrga tayyorlagan sharqshunos olim Shamsiddin Kamoliddin ham asar ba'zi o'rinlarda noaniqlik va xatoliklardan holi emasligini ta'kidlab o'tgan edi².

Naymanlar zulmi Chingizxon qo'shinlari tomonidan 1219 yilning boshlarida Kuchluk davlati yo'q qilingunga qadar davom etdi.

Chingizxon o'zining hujumkorlik strategiyasiga muvofiq, Jebe no'yonga Sharqiy Turkiston va Yettisuvga katta otryad bilan bostirib borib, Kuchluk davlatini yo'q qilishni buyurdi. Jebe bu topshiriqni 1219 yilda bajardi. Shunday qilib, Chingizxonning Sirdaryo qirg'oqlariga, hamda Movarounnahr va Xorazmga borishi uchun yo'l ochildi³.

1218 yilning oxiri 1219 yilning boshlarida Jebe No'yon boshliq mug'ul qo'shini Kuchlukni tor-mor etib, uni qatl etgach, Sharqiy Turkiston va Farg'ona vodiysi Chingizxon davlati tarkibiga kiritildi. "Shundan so'ng, Xo'tan va Koshg'ar viloyatlari Sayhun, deb ataluvchi Fanokat daryosigacha bo'lgan hamda yana bir qancha joylar Chingizxon davlatiga kiritildi"⁴. Bu haqida Mirzo Ulug'bek ham "Xo'tan va Koshg'ar shaharlari Obi fasokatki, uni Sayhun, derlar, Sohibqironi a'zam Chingizxoni muazzam mulklariga qo'shib olindi"⁵. E'tibor berilsa, Sharqiy Turkistondan hozirgi Sirdaryo bo'ylaridagi Xo'jand va Binokatgacha bo'lgan yerlarni bosib emas, qo'shib olindi, deyilmoqda.

Turkistonning o'rta asarlar tarixi yuzasidan talaygina ishlarni amalga oshirgan akademik V.V.Bartold qadimgi qo'lyozmalarni tahlil qilish jarayonida Sharqiy Qoraxoniylar davlati hududlari (Farg'ona vodiysi, Yettisuv va Qoshg'ar) mug'ul davlati tarkibiga deyarli qon to'kmasdan kiritilganligini yozgan edi. Buning o'ziga xos sabablari bo'lib, bu bevosita qoraxitoylar davlatining tugatilishi va unga qaram bo'lgan o'lkalar - Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Farg'ona vodiysining qisqa vaqt oralig'ida naymanlar sardori Kuchluk davlati tarkibida bo'lganligi edi. Bu yerlarda Kuchluk diniy zulmni o'ta kuchaytirib yuborgach, aholining noroziligi haddan ziyoda oshdi. Ayni shu davrda mug'ullar tomonidan naymanlarning tor-mor etilishi, ularning yuqoridagi o'lkalarga kirib

¹ Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти.-Тошкент: Ёзувчи-Ўзбекистон, 1999.-Б.19.

² Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.16.

³ Ўзбекистон СССР тарихи. Тўрт томлик. Т.І. – Тошкент: Фан, 1970.-Б.428.

⁴ Шарафуддин Али Яздий Зафарнома. I китоб.-Тошкент: Фан, 2022.-Б.171.

⁵ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.-Тошкент: Чўлпон, 1994.-Б.132.

kelishi va mahalliy musulmon e'tiqodidagi aholini ularning zulmidan ozod qilishi, islom diniga e'tiqod qilishga mone'lik qilmaganligi albatta ijobiy hodisa edi.

Ushbu jarayonni batafsil o'rgangan Mirzo Muhammad Haydar ham bunday deb yozgan edi: "...Kuchluk Qashg'ar i Xo'tanni bosib olgach, nasroniylikdan budparastlikka qaytdi. Aholini esa, o'zining asl dini (Islom dinidan-T.Q.)dan qaytib, otashparastlar diniga, haqiqatning yorqin yo'lini iymonsizlik va zulmat dahshatiga, rahmdil Robbiga bo'ysunishni esa, la'natlangan iblisga bo'ysunishga o'zgartirdi. Insonlar yo uning diniga o'tishga yoki xitoycha ust-bosh kiyishga majbur etildilar. Azon, ibodatlar to'xtatilib, taqiqlab qo'yildi"¹.

Deyarli barcha tarixiy asarlarda naymanlarning bu yerlarni bosib olib, o'tkazgan diniy zulmlari, xususan, imom Alouddin al-Xo'taniyning Kuchluk bilan diniy mavzudagi baxs-munozarasi, imomning bunda g'olib kelsada, biroq, qatl qilinishi bayon etilgan².

Akademik V.Bartoldning yozishicha, Bolasog'unga bo'ysunuvchi va gurxonning yaqin kishisi bo'lgan Koson yoki Axsikentning hokimi Ismoil ismli shaxs Farg'ona vodiysini naymanlar zulmidan ozod qilayotgan mug'ul qo'shiniga shahar oqsoqollari bilan birgalikda peshvoz chiqib, itoat izhor qilgan. Bu haqida Jebe Chingizxonga ma'lum qilgach, xoqonning buyrug'i bilan Ismoil, Jebe no'yon qo'shinining avangardiga kelib qo'shildi. "Chingizxon o'rnatgan qat'iy tartib-intizomga muvofiq, Jebe boshliq qo'shin, Muhammad Xorazmshoh bilan qiyoslaganda "haloskor" vazifasini o'tay oldi", deydi akademik V.Bartold³. Juvayniniyning ma'lumotlariga ko'ra, qashg'arliklar bu yerlarga mug'ullarning kirib kelishiga "Allohning rahmati", deb qaraganlar. "...Mug'ullar Qashg'arga kirgach, azon, takbir va namozni erkin qildilar (ya'ni, ruxsat berdilar-T.Q.). Har bir odam o'z dini va urf-odati talablarini bemalol erkin tarzda qila olishlari mumkinligi haqida jarchiga ayttdilar. Biz o'sha qavmning borligini Tangri rahmatlaridan biri, deb hisoblaymiz", deb yozadi Otamalik Juvayniy⁴.

Mug'ullar mahalliy tinch aholining mol-mulkiga tegmagan holda juda katta miqdordagi boyliklarni qo'lga kiritdilar. Jebe no'yon esa, Chingizxonga tuhfa tariqasida minglab otlarni sovg'a qilish imkoniyatiga

¹ Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашиди.-Ташкент: ФАН, 1996.-С.365.

² Мирзо Мухаммад Хайдар Аъзий. Тарихи Рашидий.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011.-Б.380.

³ Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б. 469-470.

⁴ Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиhi тарихи) /Масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б.124.

ega bo'ldi. Ismoil boshchiligidagi Farg'ona qo'shini esa, mo'g'ullar bilan birgalikda naymanlarga qarshi yurishlarda ishtirok etdi¹.

Shu bilan birga akademik V.Bartold yanada aniqroq qilib Xorazmshohning bunga munosabatini quyidagicha: "...Qoraxoniylarning avvalgi mulklaridan sanalgan Farg'ona va uning shimoli hamda sharqidagi, shuningdek, Chirchiq va Arisdan boshlangan taraqqiy etgan viloyatlarni Kuchlukning foydasiga voz kechishga majbur bo'ldi. Musulmon tarixchilari esa (bu yerda Ibn al-Asir nazarda tutilyapti-T.Q.), bu hududlar Kuchlukka o'tib ketmasligi uchun u yerlarni xorazmshoh o'zi vayron qilganligini yozadilar. Biroq, 1221 yilda bu yerlardan o'tib borgan xitoy tarixchisi Chan-Chun hech qanaqa vayronalik izlari yo'qligini yozadi", deb xulosalar bergan edi².

Juvayniy Kuchlik qo'l ostidagi musulmonlarga nisbatan o'ta berahmliklar qilganligini yozib: "...Zo'ravonlik va zulm bilan Muhammad (s.a.v.) diniga ishonganlar ovozini o'chirdi va ularni o'z e'tiqodiga bo'ysunishga imkon bermadi", degan edi³.

"...Mug'ul qo'mondoni diniy erkinlik himoyachisi bo'lib maydonga chiqib, har bir inson o'z ota-bobolari diniga erkin e'tiqod qila olishligi mumkinligini ma'lum qildi. Shu bois, Yettisuvning janubi, Farg'ona va Qoshg'ar deyarli qon to'kilmasdan egallandi. Kuchlukka qaram va itoatda bo'lgan musulmonlar (ular orasida Farg'ona hukmdori ham bor edi) mug'ullar tomoniga o'tdilar"⁴, deb tadqiqotlariga xulosa qilgan V.Bartoldning fikrlarini XX asrning taniqli tarixchilaridan A.Bernshtam ham tasdiqlaydi⁵.

Shu o'rinda zamonamizdagi ayrim tarixchilar Ibn al Asirning Chingizxonning Movarounnahrga bosqini haqidagi "Chingizxon odamlarini bir necha guruhga ajratdi. Shulardan bir guruhini u Farg'onani egallash uchun yubordi"⁶, degan jumllarini mug'ullarning Farg'onaga yurishlari uchun asos sifatida keltiradilar. Ammo, birinchidan, biron bir manba bu yurish haqida lom-mim deyilmagan. Ikkinchidan, ko'plab o'rta asr geograflari Xo'jandning Farg'ona mintaqasiga taalluqli shahar sifatida

¹ Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б. 470.

² Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б.139.

³ Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жахонгушо (Жахон фотиhi тарихи) /Масъул мухаррирлар Х. Болтабоев, М. Махмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – Б.126.

⁴ Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.-Б.141.

⁵ Бернштам А.Н. Древняя Фергана.-Ташкент: Издательство Академии Наук Уз ССР, 1951.-С.40.

⁶ Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.-С.360.

ta'riflaganlar¹. “Boburnoma”da Farg’ona viloyatida yetti qasaba (qadimiy shahar-T.Q.) mavjudligi, shulardan biri Xo’jand ekanligini yozgani holda, “Xo’jandni ba’zi doxili Farg’ona emas derlar”, deya muallif bu yerni ba’zilar Farg’onaga kiritmaganligidan ajablanganligini yozadi². Bundan Ibn al Asir Farg’ona, deganda Xo’jandni nazarda tutganligi oydinlashadi, xolos. Bu degani, mug’ullar Farg’ona vodiysiga hujum qildi, degani emas. Balki, aksincha Xo’jand, garchi, Farg’ona shaharlaridan biri sanalsada, ammo siyosiy jihatdan G’arbiy Qoraxoniylar davlati tarkibida bo’lgan. Shu bois, mug’ullarning bu yurishini, G’arbiy Qoraxoniylar mulkini egallagan Xorazmshohlarning sharqdagi chegara shaharlaridan biri bo’lgan Xo’jandga yurishi sifatida tushunish kerak.

Yaqin yillargacha Farg’ona vodiysi shaharlarini Chingizxon qo’shinlari vayron qilib kelgan, deya yozib kelindi. Bu yerlarni mug’ullar vayron qildi, deyish bilan Vatan tarixshunosligida juda katta qo’pol xato va chalkashliklar yuzaga keladi. Avvalo, XIII asr boshlarida Markaziy Osiyo mintaqasidagi geosiyosiy vaziyat, naymanlar davlatining Farg’ona vodiysi va Qoshg’ar aholisiga nisbatan yuritgan mustamlakachilik siyosati, o’tkazgan zulmlari unutiladi.

Garchi, 1212 yil G’arbiy Qoraxoniylar davlati qulatilgan bo’lsada, ammo, Sharqiy Qoraxoniylar davlati mug’ullar davrida ham mavjud bo’lganligini, xitoy manbalarida, akademiklar V.Bartold va K.Shoniyozovlar o’z asarlarida yozib qoldirganlar. Akademik Karim Shoniyozov o’z asarida Munkexon (1251-1259 yy) Arslonxon qarluqning o’g’lini O’zgan davlatiga va Farg’onaga hukmron qilib tayinlaganligini yozgan. Shu bilan birga olim Farg’ona davlati XIII asrning 60-70 yillarigacha hukm surib, biroq, Qoraxoniylarning bu davlati qaysi davrgacha o’z mustaqilligini saqlab qolganligi aniq emasligini yozgan edi³.

“Ko’pgina buyuk haqiqatlar avvaliga masxaralangan”, degan edi irlandiyalik yozuvchi Bernard Shou. Biz bundan 5-6 yil avval Axsikent tarixidagi afsonaviy “mug’ul bosqini” masalasini ko’targanimizda ayrim kibru havoga berilgan, taxminshunos olimlar buning uchun ustimiz kulishgan va bu “kulgi”larini matbuot orqali e’lon ham qilishgan edi. Ammo, bizning bu borada muttasil e’lon qilayotgan yangidan yangi ilmiy

¹ Ибн Хавқал. Китоб сурат ал-ард.-Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 20011.-Б.30.; Истахрий. Китаб ал-масалик вал-мамалик (Хуросон ва Мовароуннахр) Йўллар ва мамлакатлар китоби (Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р.Т.Худайберганов).-Тошкент: Фан, 2019.-Б.136.

² Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: Юлдузча, 1989.-Б.5,7,11.

³ Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар.-Тошкент: Шарқ, 1999.-Б.134.

asoslarimizdan so'ng, ular ham Axsikent mug'ul bosqinida emas, 1621 yilgi zilzilada vayron bo'lganligini yozmoqdlar. O'zlari o'ylab topgan "Mug'ul vayron qilganligi" haqidagi savodsizlarcha yozgan maqola va chiqishlari uchun Vatan ahllaridan uzr ham so'ramaydilar.

Axsikent yoki umuman Farg'ona vodiysini mo'g'ullar tomonidan bosib olinganligi masalasiga kelsak, yana bir talay savollarga javob berishga to'g'ri keladi. Mo'g'ul qo'shini bu yerlarni qachon bosib olgan? Bu qo'shinning lashkarboshilari kimlar edi? Janglar qayerda va qachon bo'lgan? Shu davrda ularga qarshi kurashgan Axsikent hokimi yoki umuman Farg'ona hukmdorlari yoki qo'shin boshlig'i-lashkarboshilari kimlar edi? Eng asosiysi, bu ma'lumot qaysi ishonchli manbadan olinmoqda? Axsikent va Farg'onaning boshqa shaharlari mo'g'ullar bosqini davrida vayron etilgan, deyishdan avval yuqoridagi savollarga javob berishga to'g'ri keladi.

Tabiiyki, bu savollarning barchasi javobsiz qoladi. Umuman, mo'g'ullar bosqini Farg'ona vodiysida qay darajada kechganligi, ular Farg'onani qay tariqa bosib olganliklari, Farg'ona Qoraxoniylarining mug'ul davlati tarkibidagi faoliyati, ularning keyingi taqdiri, nima sababdan bu yerdagi Qoraxoniylar sulolasining tugatilishi va davlatning Chig'atoy ulusining tarkibiy qismiga aylantirilishi masalasi alohida mavzu bo'lganligi bois, ushbu masalani keyingi tadqiqotlarimizda yuqoridagi manbalarga tayangan holda bayon etamiz.

Barcha chigallik va anglashilmovchiliklar tarixnavislikda hali hanuz sovet davri usubiyati va andozalaridan voz kechilmayotganidadir. Ammo, bu borada ayrim yangicha, haqqoniylik, tarixiylik tamoyillari asosida yartilayotgan asarlar ham asta-sekinlik bilan bo'lsada, dunyo yuzini ko'rmoqda.

Masalan, shunday nashrlar sirasiga Jasur Latipov va Sardor Kenjayevlarning "Yelyuy Chusay: Mo'g'ullar imperiyasining buyuk mutafakkiri" nomli risolasini kiritish mumkin. "Chingizxon tolerant dunyoqarashga ega hukmdor bo'lib, - deyiladi, risolada - hech bir dinning mutlaq kuchli pozitsiyaga ega bo'lishiga yo'l qo'ymagan. ...Szin qo'shini sarkardasi Yelyuy Lyuge (1174-1220 yillarda yashagan) 1212 yilda 100 ming nafar xitanlar bilan (bu statistikaga tinch aholi vakillari ham kiradi) Chingizxonga taslim bo'lgan¹. Bu haqda tarixchi Abulg'oziy

¹ Жасур Латипов, Сардор Кенжаев. Елюй Чуцай: Мўғуллар империясининг буюк мутафаккири.-Бухоро: Камолот, 2022.-Б.9,13.

Bahodirxon o'zining "Shajarayi turk" asarida quyidagicha ma'lumot beradi: "Oltanxon Xonbaliqdin otlaturg'anda Qoraxitoyning sardorini andak gunoh uchun o'lturtub ketib erdi. Ul sababdin Qoraxitoyning bir necha bahodirlari Oltanxonning o'g'lining yilqi, qo'y, teva, sig'irini qovub, Chingizxonning chirikiga qo'shildi. Andin so'ng Qoraxitoydin bir yigit xuruj qilib, Xitoyning ba'zi viloyatlarini olib, Chingizxong'a elchilar yuborib, oqibat o'zi xalqi birlan xoni Kishvaristonning xizmatiga borib, inoyoti podshohona va marhamati xisravonasig'a maxsus bo'ldi¹. Bu mug'ullar barcha mamlakatlarni ham qilich va qon bilan bo'ysundirmaganligini, ayrim mamlakatlar o'ziga xos sabablarga ko'ra, tinch yo'l bilan imperiya tarkibiga kiritilganligini bildiradi.

Yuqoridagi mualliflar ta'kidlaganidek: "Maqsadimiz ushbu risolamiz orqali Mo'g'ullar imperiyasi, deganda bir guruh vahshiylar jamoasi tushunilmasligini, sodda ma'muriyat va qonun oldidagi tenglik prinsiplariga asoslangan, diniy bag'rikenglik xususiyatlarini ijtimoiy-siyosiy hayotida aks ettirgan ushbu davlatga nisbatan jamiyatimizda, ilmiy jamoatchilik fikrida shakllangan xulosalarning biroz noxolis ekanligini hamda tarixdagi jarayonlarga biror siyosiy, diniy yoxud milliy mafkuralar nuqtai-nazari asosida baho bermaslik lozimligini ko'rsatishdan iboratdir"². Shu bois, taxminlarga tayanib tarix yozishdan voz kechgan holda, manbalarni sinchiklab o'rganib tarix bitish payti yetib kelganligini anglash lozim.

Tarixshunoslikdagi yana bir muhim masala, umuman Farg'ona vodiysini mug'ullar bosqiniga uchragan yoki uchramaganligi masalasi hozirgacha tarixiy tadqiqot ob'yekti bo'lgan emas. Eng muhimi, Farg'ona vodiysi umuman xorazmshohlar davlati tarkibiga kirmagan. Ya'ni, Farg'ona G'arbiy Qoraxoniylar mulki bo'lib, bu yer mug'ullar davlati tarkibiga bosib emas, yuqoridagi sabablarga ko'ra, qo'shib olingan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.
2. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.
3. Баҳодирхон Абулғозий. Шажарайи турк /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А. Аҳмедов. Т.: Чўлпон, 1992.
4. Бернштам А.Н. Древняя Фергана.-Ташкент: Издательство Академии

¹ Баҳодирхон Абулғозий. Шажарайи турк /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А. Аҳмедов. Т.: Чўлпон, 1992. – Б.58.

² Жасур Латилов, Сардор Кенжаев. Елюй Чуцай: Мўғуллар империясининг буюк мутафаккири.-Бухоро: Камолот, 2022.-Б.4.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Наук Уз ССР, 1951.

5. Буниятов З. Государство хорезмшахов – ануштегинидов (1097-1231).- Москва: Наука, 1986.

6. Жасур Латипов, Сардор Кенжаев. Елюй Чуцай: Мўғуллар империясининг буюк мутафаккири.-Бухоро: Камолот, 2022.

7. Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) /Масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015.

8. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: Юлдузча, 1989.

9. Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.

10. Ибн Ҳавқал. Китоб сурат ал-ард.-Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 20011.

11. Истаҳрий. Китаб ал-масалик вал-мамалик (Хуросон ва Мовароуннаҳр) Йўллар ва мамлакатлар китоби (Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р.Т.Худайбергенов).-Тошкент: Фан, 2019.

12. История народов Узбекистана. Том 1. (С древнейших времен до начала XVI века).-Ташкент: Издательство АН Уз ССР, 1960.

13. Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарихи Рашиди.-Ташкент: ФАН, 1996.

14. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

15. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.-Тошкент: Чўлпон, 1994.-Б.132.

16. Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей (Джами` ат-таварих). I том. Книга вторая. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1952.

17. Ўзбекистон ССР тарихи. Биринчи том. Тошкент: Фан, 1970.

18. Ўзбекистон СССР тарихи. Тўрт томлик. Т.I. – Тошкент: Фан, 1970.

19. Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахонийлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зиёси, 2021.

20. Шарафуддин Али Яздий Зафарнома. I китоб.-Тошкент: Фан, 2022.

21. Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти.-Тошкент: Ёзувчи-Ўзбекистон, 1999.

22. Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар.-Тошкент: Шарқ, 1999.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

**QORAXONIYLAR VA SALJUQIYLAR DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI:
QIYOSIY TAHLIL**

Zikrilloxon Qodirov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimlarining shakllanish jarayoni, ularning boshqaruv ierarxiyasi, hokimiyat vakolatlari va ma'muriy tizimi qiyosiy tahlil etilgan. Tadqiqotda manbashunoslik va tarixiy tahlil usullaridan foydalanilgan holda har ikki sulolaning davlat boshqaruvidagi umumiylik va farqli jihatlari yoritilgan. Shuningdek, turkiy davlatchilik an'analari, "qut" va ilohiy hokimiyat nazariyasi doirasida hukmdorlikning siyosiy-mafkuraviy asoslari tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, Saljuqiylar, davlat boshqaruvi, qut, sulton, tarixiy manbalar.

Abstract: This article presents a comparative analysis of the state administration systems of the Karakhanid and Seljuk dynasties. It examines the formation process, hierarchy, and administrative mechanisms of governance within both states. Using historiographical and analytical methods, the paper highlights the similarities and differences between their models of rule. Additionally, it explores the political and ideological foundations of rulership within the framework of Turkic traditions, focusing on the concepts of divine legitimacy ("kut") and sacred kingship.

Keywords: Karakhanids, Seljuks, state administration, kut, sultan, historical sources.

Markaziy va G'arbiy Osiyo tarixida XI–XII asrlar davlatchilik an'analari va siyosiy boshqaruv tizimining shakllanishida Qoraxoniylar hamda Buyuk Saljuqiylar sulolalari alohida o'rin tutadi. Bu ikki sulola nafaqat turkiy dunyoda, balki keng Islom olamida ham davlat boshqaruvi, ma'muriy tizim, harbiy-siyosiy tuzilmalar va diniy-ideologik asoslar sohasida muhim iz qoldirgan. Ular shakllantirgan siyosiy va ma'muriy institutlar keyinchalik Xorazmshohlar va hatto Usmoniylar davlati tizimida ham o'z aksini topdi.

Qoraxoniylar davlati IX asrning oxiri — X asr boshlarida turkiy qavmlar orasidagi siyosiy birlashuvlar natijasida tashkil topdi. Ushbu sulola davlatchilik g'oyalarini qadimgi turk an'analari bilan Islomiy mafkura asoslarini uyg'unlashtirish orqali rivojlantirdi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ifodalangan "qut", "adolat", "insof", "idora va ma'rifat" kabi tamoyillar aynan Qoraxoniylar siyosiy tizimining ma'naviy poydevorini tashkil etgan. Hukmdor "qut" — ya'ni Tangri irodasi

bilan berilgan ilohiy kudrat sohibi sifatida jamiyatda tinchlik va adolatni ta'minlovchi oliy shaxs sifatida qaralgan.¹

Buyuk Saljuqiylar esa XI asrda turkiy qabilalarning siyosiy birlashuvi asosida Yaqin va O'rta Sharqda yirik imperiya barpo etgan bo'lib, ularning davlat boshqaruv tizimi islomiy xilofat an'analari bilan turkiy davlatchilik modelining sintezini yaratdi. Sulton To'g'rulbek va uning vorislari tomonidan shakllantirilgan markaziy boshqaruv tizimi, xususan, vazir Nizomulmulkning "Siyosatnoma" asarida ifodalangan davlat boshqaruvi nazariyasi, keyinchalik Islom siyosiy fikrida davlatchilik madaniyatining namunasi sifatida qadrlandi. Nizomulmulkning ta'kidlashicha, "Alloh har asrda odamlar orasidan podshohlik fazilatlarini bilan bezalgan bir kishini tanlaydi va xalqning tinchligini uning zimmasiga yuklaydi"². Bu fikr Saljuqiylar davlatchiligida hokimiyatning ilohiy manbaga bog'langanligini anglatadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimini qiyosiy o'rganish orqali Markaziy Osiyo davlatchilik an'alarining uzviyligi va evolyusion rivojlanish bosqichlarini aniqlash mumkin. Hozirgi davrda milliy davlatchilik tarixi va boshqaruv madaniyatini tiklash jarayonlarida bu sulolalarning tajribasi nazariy hamda amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Qoraxoniylar davrida davlat idorasi ko'proq mahalliylik va urug'chilik asosida shakllangan bo'lsa, Saljuqiylarda markazlashgan byurokratik tizim va devonlar faoliyati orqali davlat boshqaruvi mukammal institutsional shaklga kelgan. "Divon-ul-a'lo", "Divon-ul-insho", "Divon-ul-istifo" kabi markaziy idoralar Nizomulmulk tomonidan isloh qilingan bo'lib, ular saljuqiy boshqaruvning muhim ustuni sifatida faoliyat yuritgan³.

Shunday qilib, Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimi tarixi nafaqat ikki sulolaning siyosiy va ma'muriy tajribasini, balki turkiy davlatchilik tamaddunining umumiy rivoj yo'nalishini anglashga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi – ikki sulolaning boshqaruv tizimidagi o'xshashlik va farqlarni ilmiy manbalar asosida tahlil qilish, ularning Markaziy va G'arbiy Osiyo davlatchilik an'analari rivojiga qo'shgan hissasini ochib berishdir.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. - байт №740–741.

² Низомулмулк. Сиёсатнома. – Техрон, 1958. - 6-бет.

³ Köymen, M.A. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. – Ankara, 1972. C. III., - 69-бет.

Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimidagi umumiy va farqli jihatlar. Talas (751) jangidan keyin Islom dini turklar orasida keng tarqalib, X asrdan boshlab turk qabilalari Islom sivilizatsiyasi ta'siridagi hududlarga ko'chib o'tdilar. Bu jarayonda turk va islom madaniyati bir-birini boyitib, yangicha siyosiy va madaniy tuzum – turk-islom madaniyati shakllandi. Qoraxoniylar bu jarayonda birinchilardan bo'lib turk an'alarini islomiy davlatchilik tizimi bilan uyg'unlashtirib bergan bo'lsa, Saljuqiylar uni mukammal darajada takomillashtirib, keng hududlarda tatbiq etdilar. Ibn al-Asir ta'kidlaganidek, Saljuqiylar hukmronligida “davlatning kuch-qudrati markaziy boshqaruvning mustahkamligi va islomiy an'alar bilan uyg'unligida edi”¹. Shu nuqtai nazardan, Qoraxoniy va Saljuqiylar davlat tuzumi turk-islom siyosiy an'analari shakllanishida hal qiluvchi bosqich bo'lgan.

Ilk turk davlatlaridagi “qut” nazariyasi islom dunyosida “Allohning irodasi va nasibi” sifatida talqin qilindi. Qoraxoniylarda ham, Saljuqiylarda ham hukmdorlik haqi sulola a'zolariga tegishli bo'lib, taxt uchun kurashlar ko'pincha sulola ichida kechgan.

Nizomulmulk o'zining mashhur “*Siyosatnoma*” asarida shunday yozadi: “Podshoh Alloh tomonidan xalqqa adolat uchun yuborilgan bir ne'matdir. Agar u adolatli bo'lsa, mamlakat obod, agar zolim bo'lsa, mamlakat vayron bo'ladi”². Bu fikr Saljuqiylar davlat tuzumida hukmdorning adolatli va qonuniy hokim sifatidagi roli qanday muhim bo'lganini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq tarixida Qoraxoniylar (IX–XII asrlar) hamda Buyuk Saljuqiylar (XI–XII asrlar) davlatlari turkiy siyosiy an'analarning ikki muhim bosqichini ifoda etadi. Har ikki sulola turkiy davlatchilik modelini Islom siyosiy va huquqiy tizimi bilan uyg'unlashtirish orqali yangi boshqaruv shakllarini vujudga keltirgan. Bu borada ularning siyosiy tuzilishi, ma'muriy boshqaruvi, harbiy tizimi va mafkuraviy asoslarini qiyosiy tahlil qilish Markaziy Osiyo davlatchilik an'analari evolyusiyasini anglash uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

1. Davlat boshqaruvining huquqiy va mafkuraviy asoslari: Qoraxoniylar davlatining siyosiy legitimligi qadimgi turk davlatchiligidagi “qut” va “tangri irodasi” tamoyillariga asoslangan bo'lib, hukmdor ilohiy qudrat sohibi, ya'ni “Tangri irodasi bilan podshoh” deb hisoblangan. Bu

¹ *Ибн ал-Асир, ал-Комил фи-т-таърих, Т. X, сах. 112.*

² *Низомулмулк. Сиёсатнома. – Техрон, 1958. – 25-бет.*

qarash Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida keng ifodalangan. Asarda hukmdorning adolatli bo'lishi, urushda jasur, tinchlikda oqil va xalq dardiga hamdard bo'lishi davlat barqarorligi uchun asosiy shart sifatida ko'rsatilgan¹. Shu jihatdan Qoraxoniylar davlat boshqaruvi turkiy siyosiy-mafkuraviy an'analar bilan Islom axloqiy qarashlarining birlashuviga asoslangan.

Saljuqiylar davlat boshqaruvi esa islomiy xilofat g'oyasi bilan turkiy an'analarning sintezini yaratgan. Sulton To'g'rulbek 1055-yilda Bag'dodga kirib borgach, Abbosiy xalifasi al-Qoim uni “Islom sultoni” deb e'lon qildi. Bu voqea Saljuqiylar hokimiyatini islomiy jihatdan legitimlashtirdi. Shu orqali xalifalikning diniy nufuzi saqlangan holda, amaliy siyosiy hokimiyat Saljuqiy sultonlari qo'lga o'tdi. Bu tizim islom dunyosidagi “dual hokimiyat” — xalifa va sulton institutining hamohang shakli sifatida qaror topdi.

Demak, Qoraxoniylarda hokimiyatning ilohiyligi turkiy qadriyatlar asosida tushuntirilgan bo'lsa, Saljuqiylarda u Islom siyosiy nazariyasi bilan huquqiy jihatdan mustahkamlangan.

2. Siyosiy-idoraviy tuzilma va markazlashuv darajasi: Qoraxoniylar davlat tuzilishi ikki qismga — Sharqiy va G'arbiy Qoraxoniylar hududlariga bo'lingan bo'lib, har ikki qismida sulola a'zolari mustaqil hukmronlik yuritgan. Bu holat davlat boshqaruvidagi markazlashuv darajasining nisbatan pastligidan dalolat beradi. Har bir hukmdor o'z hududida mustaqil qaror qabul qilish huquqiga ega bo'lgan, lekin sulolaviy va urug'chilik munosabatlar ularning siyosiy birligini ma'lum darajada ta'minlab turgan.

Saljuqiylar esa aksincha, markazlashgan boshqaruv tizimini yaratgan. Nizomulmulk bosh vazir sifatida markaziy devon tizimini shakllantirdi. “Divon-ul-a'lo” (oliy kengash), “Divon-ul-insho” (hujjat ishlari), “Divon-ul-istifo” (moliya va soliq), “Divon-ul-arz” (harbiy ishlar) kabi idoralar davlat boshqaruvining asosiy ustunlariga aylandi. Bu tizim orqali sulton markaziy nazoratni mustahkamlagan, lekin viloyat hokimlariga ma'lum avtonomiya saqlab qolgan.

Qoraxoniylarda markaziy boshqaruv uch asosiy institutga tayanadi: hukmdor (xoqon), saroy (qapu) va hukumat (majlis yoki devon). Saljuqiylarda esa bu tizim yanada takomillashib, sulton, saroy (dargoh) va katta devon (devon-i saltanat) shaklida namoyon bo'ldi. Bartold

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. - байт № 661–680.

ta'kidlaganidek: «Qoraxoniylarda hali turk an'analarining ko'p jihatlari saqlanib qolgan bo'lsa, Saljuqiylarda islomiy davlat boshqaruvi to'liq o'zlashtirilgan, ammo uning turkiy zamini ham yo'qolmagan»¹.

Qoraxoniylarda vazir «yug'rush» deb atalgan bo'lsa, Saljuqiylarda vazirlik instituti yuqori nufuzga ega bo'lib, so'nggi qaror sulton tomonidan tasdiqlangan. Nizomulmulk ta'kidlaganidek, vazirning asosiy vazifasi davlat ishlarini yuritish, devonlarni muvofiqlashtirish va sulton nomidan farmon chiqarishdan iborat bo'lgan². Saljuqiylarda divon-i a'lo yoki divon-i saltanat davlat boshqaruvining yuragi hisoblanib, u yerda tashqi ishlar, moliya, harbiy va sud ishlari ko'rib chiqilardi.

Qoraxoniylar an'anaviy ikkilik boshqaruv – sharqiy va g'arbiy boshqaruv tizimini davom ettirdilar. Har bir viloyatga sulola a'zolari yoki harbiy hokimlar tayinlanib, ular muayyan darajada mustaqillikka ega edilar.

Saljuqiylarda esa viloyatlar ikki turda bo'lgan: Suboshi boshqargan markazga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq viloyatlar va malik boshqargan sulola a'zolariga berilgan viloyatlar.

Ibn al-Asir ma'lumotiga ko'ra, Saljuqiylarda maliklar katta harbiy va ma'muriy mustaqillikka ega bo'lgan, ammo ularning hududiy cheklanishi sulton farmoni bilan belgilanardi³. Shu bilan birga, markazdan yuborilgan amaldorlar – amid (shahar boshqaruvchisi), muhtasib (bozor nazoratchisi) va barid (pochta-axborot xizmati) orqali nazorat kuchaytirib borilgan.

Shunday qilib, Qoraxoniylar boshqaruvida urug'chilik va mahalliylik an'anasi ustuvor bo'lgan bo'lsa, Saljuqiylarda markazlashgan byurokratik tizim siyosiy boshqaruvning asosiy mexanizmiga aylangan.

3. Harbiy tuzilma va "iqto" tizimi: Har ikki sulolada harbiy tizim davlatning siyosiy barqarorligi va iqtisodiy quvvati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Qoraxoniylarda harbiy tuzilma urug' va qabila asosida tashkil etilgan bo'lib, har bir qabila yoki sulolaviy guruh o'z qo'shiniga ega bo'lgan. Hukmdorlar markaziy armiya bilan birga mahalliy harbiy qo'shnlardan ham foydalangan. Bu esa davlatning ichki barqarorligiga ta'sir ko'rsatgan, chunki har bir hukmdor yoki shahzodaning o'z qo'shiniga egaligi siyosiy raqobatni kuchaytirgan.

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд // Сочинения. – Т. I. – М.: Наука, 1963. – 157 с.

² Низомулмук. Сиёсатнома. – Техрон, 1958. – 87-бет.

³ Ибн ал-Асир, ал-Комил фи-т-таърих, Т. XI, сах. 203.

Saljuqiylar esa harbiy tizimni islomiy “iqto” instituti bilan uyg'unlashtirgan. Nizomulmulkning islohotlari natijasida harbiy xizmat uchun yer ajratish tizimi — “iqto” keng joriy qilindi. Bu tizim nafaqat harbiylarni moddiy ta'minlashni yengillashtirdi, balki davlatning yer resurslarini samarali boshqarishni ta'minladi. Harbiylar “iqtodorlar” sifatida yerdan daromad olib, o'z hududida tartibni ta'minlash uchun javobgar bo'lgan. Bu tizim keyinchalik Xorazmshohlar va Usmoniylar davlatida ham davom etdi.

Qoraxoniylar va Saljuqiylar harbiy tizimida asosiy turk an'analari saqlandi, xususan, o'nlik tizim (o'nboshi, yuzboshi, mingboshi) amalda bo'lgan. Ammo Saljuqiylar yangicha institut – g'ulomlar tizimini joriy qildilar. Bu tizimda asirga olingan yoki yoshlikdan yig'ilgan bolalar maxsus g'ulomxonalarda harbiy va ma'muriy tayyorgarlikdan o'tkazilgan. Ular sultonning shaxsiy gvardiyasi – g'ulomon-i saroy va xossa askarlarini tashkil qilgan. Bartold bu haqda shunday yozadi: “Saljuqiylar harbiy tizimida g'ulomlar muhim o'rin tutgan bo'lib, ular orqali sulton markaziy hokimiyatni kuchaytira olgan”¹. Iqto tizimi esa Saljuqiylar davrida takomillashtirildi. Bu tizim orqali katta miqdordagi sipohiy qo'shinlar ta'minlanib, keyinchalik Usmoniylarda “timor” tizimiga aylandi.

Qiyosan olganda, Qoraxoniylarda harbiy tizim urug'chilik asosidagi harakatchan, lekin markaziy nazoratdan yiroq bo'lgan bo'lsa, Saljuqiylarda u davlat tizimining mustahkam qismiga aylangan.

4. Ma'muriy va iqtisodiy boshqaruv tizimi: Qoraxoniylar davlatining iqtisodiy asosini yer-suv munosabatlari va soliq tizimi tashkil etgan. Davlat mulklari (iqto) va xususiy mulklar (mulk) farqlanib, soliq yig'ish jarayonida mahalliy boshqaruvchilar muhim rol o'ynagan. Moliya ishlarini nazorat qiluvchi maxsus devon tizimi mavjud bo'lmagani uchun markaziy nazorat cheklangan.

Saljuqiylarda esa moliya boshqaruvi markazlashgan holda tashkil etildi. “Divon-ul-istifo” orqali soliq yig'ish, yerdan tushumlar va davlat xarajatlari qat'iy hisobga olingan. Nizomulmulk soliq tizimida adolat tamoyilini qo'llashni muhim deb hisoblagan: “Har bir mulkdan uning quvvatiga yarasha soliq olinmog'i lozim, chunki zulm davlatni yemirur”².

Shuningdek, Saljuqiylar davlatida iqtisodiy siyosat diniy va siyosiy barqarorlikni ta'minlash bilan bog'langan bo'lib, vaqf mulklari, madrasa va

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд // Сочинения. – Т. I. – М.: Наука, 1963. – 162 с.

² Низомулмулк. Сиёсатнома. – Техрон, 1958. – 42-бет.

masjidlar uchun ajratilgan mablag'lar davlat siyosatining bir qismi sifatida amalga oshirilgan.

5. Adliya va boshqaruv madaniyati: Qoraxoniylar davrida adliya ishlari islomiy shariat qoidalariga asoslangan bo'lsa-da, mahalliy urf-odatlar ham amalda muhim rol o'ynagan. Qozi va amirlar faoliyati mahalliy jamiyat tuzilishiga moslashgan. Hokimiyatning qonun ustuvorligi tamoyili emas, balki hukmdor irodasi ustuvor bo'lgan.

Saljuqiylar esa sud va boshqaruv tizimini institutsional shaklga keltirdi. Qozilik va shariat sudlari markaziy nazorat ostida bo'lib, “devon-ul-adl” orqali davlat adolatni ta'minlashga intiladi. Shu bilan birga, Saljuqiylar siyosiy etikasida “adolatli sulton” g'oyasi Nizomulmulk tomonidan markaziy o'ringa qo'yilgan: “Davlatni adolat ustuvor tutar, zolimlik esa uni yiqitar”¹.

6. Ilmiy-mafkuraviy asos va ta'lim tizimi: Qoraxoniylar madaniyati va mafkuraviy hayotida Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnaki kabi mutafakkirlar orqali davlatchilik va ma'rifat g'oyalari shakllandi. Bu g'oyalar hokimiyatning ma'naviy mas'uliyatini, adolat va ilm orqali jamiyatni idora etish zarurligini targ'ib qilgan.

Saljuqiylar davrida esa Nizomulmulkning tashabbusi bilan madrasa tizimi — “Nizomiyalar” tashkil etildi. Bu muassasalar davlat xizmatchilari va ulamolarni tayyorlashda muhim rol o'ynagan. Ta'lim tizimi davlat siyosatining bir qismi sifatida faoliyat yuritib, boshqaruvning intellektual poydevorini mustahkamlagan.

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimlarining qiyosiy tahlili shundan dalolat beradiki, har ikki sulola turkiy davlatchilik an'analari asosida shakllangan bo'lsa-da, ularning siyosiy-huquqiy tizimi va ma'muriy ierarxiyasi islom sivilizatsiyasi ta'sirida turlicha yo'nalishda rivojlangan.

Qoraxoniylar davlatida davlat boshqaruvi an'anaviy turkiy tizimning tabiiy davomi sifatida shakllangan bo'lib, u yerda **ikki hokimlik (dualizm)** tizimi — ya'ni sharqiy va g'arbiy qanot hukmdorlari o'rtasida hokimiyat bo'linishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu tizim hududiy barqarorlikni ta'minlagan bo'lsa-da, ayrim hollarda markaziylashuvni cheklagan.

Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimi esa nisbatan markazlashgan, islomiy siyosiy-nazariy asoslarga tayangan tizim sifatida shakllangan.

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома. – Техрон, 1958. – 11-бет.

Sultonlik instituti va **vazirlik idorasi**, xususan, Nizomulmulk tomonidan takomillashtirilgan devonlar tizimi Saljuqiylar davlatini yuqori darajada markazlashtirilgan byurokratik imperiya darajasiga ko'targan. Ular davlat boshqaruvida forsiy va arabiy ma'muriy madaniyatni muvaffaqiyatli uyg'unlashtirgan holda, turkiy siyosiy an'analarni ham saqlab qolishga muvaffaq bo'lganlar.

Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimlarining qiyosiy tahlili shundan dalolat beradiki, har ikki sulolada ham hokimiyat legitimligi “qut” yoki “ilohiy iroda” tamoyiliga asoslangan. Biroq Qoraxoniylarda bu an'ana qadimgi turkcha siyosiy tasavvurlar — Tangrichilik va urug'chilik an'analari bilan uyg'unlashgan bo'lsa, Saljuqiylarda islomiy xilofat nazariyasi bilan birlashgan holda shakllandi. Shuningdek, davlat tuzilishi, markaziy va mahalliy boshqaruv tizimlari, harbiy tuzilmalar, soliq va yer munosabatlari, adliya tizimi kabi sohalarida ikki sulola o'rtasidagi farq va o'xshashliklar ularning madaniy muhitidan, hududiy miqyosi va siyosiy maqsadlaridan kelib chiqqan.

Boshqaruv tizimining muvaffaqiyatli rivojlanishida ikki davlat ham ma'lum darajada **bilimli devon amirlari, sarboz tizimi** va **viloyat boshqaruvchilari** orqali markaz bilan hududlar o'rtasidagi bog'liqlikni saqlab turishga erishgan. Ammo Saljuqiylar tizimida davlat xizmatining ierarxiyasi, devonchilik va harbiy boshqaruvning funksional jihatdan aniq tartibga solingani ularni siyosiy barqarorlikda Qoraxoniylardan ustun qo'ygan.

Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimlarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikki sulola turkiy davlatchilik an'analari rivojida muhim bosqich bo'lgan. Qoraxoniylar davlatchiligi milliy siyosiy an'analarni islomiy mazmun bilan boyitgan bo'lsa, Saljuqiylar bu modelni institutsional va huquqiy jihatdan takomillashtirgan. Saljuqiylar islohotlari natijasida turkiy davlatchilik islomiy dunyodagi yetakchi boshqaruv modeliga aylandi va keyingi asrlardagi sulolalar uchun namuna bo'lib xizmat qildi.

QORAXONIYLAR DAVRI MARKAZIY OSIYONING TURKIY QABILALARI ETNOGEOGRAFIYASIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Bexzodjon Zokirov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti v.b.,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyosida yashagan turkiy qabilalarning etnogeografik joylashuvi, etnik tarkibi va o'zaro siyosiy-madaniy munosabatlari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy manbai sifatida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari, shuningdek, arab va fors tilli yozma manbalar hamda zamonaviy tarixshunoslik yutuqlaridan foydalanilgan. Maqolada qarluq, chigil, yag'mo, arg'u, tuxsi, xalaj va boshqa turkiy qabilalarning hududiy tarqalishi, xo'jalik faoliyati, siyosiy nufuzi va etnik maqomi yoritiladi. Qoraxoniylar davlati qabilalar ittifoqi asosida shakllangan ko'p qabilali siyosiy uyushma sifatida baholanib, uning etnik-siyosiy poydevori tahlil etiladi. Shuningdek, turkiy va sug'diy aholi o'rtasidagi ikki tillilik, madaniy hamkorlik va etnik integratsiya jarayonlariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, XI asrda Markaziy Osiyoda yagona turkiy etnos va mutlaq umumturkiy til mavjud bo'lmagan bo'lib, qabilaviy va hududiy lahjalar umumiy aloqa vositasi sifatidagi qarluq-chigil dialekti asosida uyg'unlashgan. Maqola Qoraxoniylar davri etnik tarixini xolis va kompleks yondashuv asosida yoritishi bilan ahamiyatlidir.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar davlati, turkiy qabilalar, etnogeografiya, Devonu lug'otit turk, qarluq, chigil, yag'mo, Markaziy Osiyo.

Abstract: This article examines the ethnogeographical characteristics of Turkic tribes inhabiting Central Asia during the Karakhanid period, focusing on their territorial distribution, ethnic composition, and socio-political relations. The primary source of the study is Mahmud al-Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk*, along with Arabic and Persian written sources and modern historiographical research. The article analyzes the roles of major Turkic tribes such as the Karluks, Chigils, Yaghmas, Arghus, Tuhsis, Khalaj, and others within the ethnic and political structure of the Karakhanid state. The Karakhanid polity is interpreted as a multi-tribal political union formed on the basis of tribal alliances rather than a single ethnic group. Special attention is paid to ethnocultural interactions, bilingualism between Turkic and Sogdian populations, and processes of ethnic integration in urban and rural environments. The study demonstrates that in the eleventh century there was no fully unified Turkic ethnicity or standardized common Turkic language; instead, regional and tribal dialects coexisted and gradually converged around the Karluk-Chigil dialect as a common medium of communication. The article contributes to a more balanced understanding of the ethnic history of the Karakhanid period by emphasizing the dynamic and multi-layered nature of ethnogeographical and linguistic processes in medieval Central Asia.

Keywords: Karakhanid State, Turkic tribes, ethnogeography, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Karluks, Chigils, Yaghmas, Central Asia.

Qoraxoniylar davlatining etnik-siyosiy asosi turkiy qabilalarning ittifoqiga tayanib qurilgan bo'lib, bu davlatchilik an'analari ushbu qabilalar uchun yangi emasligini ko'rsatadi. Aksincha, Qoraxoniylar davlati ilgari turkiy davlat tuzilmalarining merosxo'ri sifatida davlat boshqaruvi, hududiy tashkilot va etnik munosabatlar sohasidagi boy tajribalarni tadrijiy rivojlantirgan.

XI asr Markaziy Osiyo etnogeografiyasi haqida mulohaza bildirar ekanmiz, ushbu davrda mintaqada muhim o'rin tutgan *qarluq* qabilalari ittifoqini alohida qayd etish lozim. Sababi, ushbu davrlarga qadar *qarluqlar* nafaqat Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida, balki mintaqaning shimol va shimoliy-sharqiy hududlarida ko'chib, boshqa elatlarning tarkibiga kirgan. Xususan, al-Mas'udiy (IX asr oxiri–X asr o'rtalari) Orol dengizi yaqinidagi cho'llarda yashovchi *o'g'uzlar* bilan bir qatorda qarluqlarni ham tilga oladi¹. Mahmud Koshg'ariy *qarluqlar* haqida “*Ular turklarning bir turi bo'lib, lardan boshqadir*” deya ma'lumot beradi².

Shuningdek, *qarluqlar* haqida X asrda yaratilgan yozma manbalar ham muhim etnogeografik ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan. Jumladan, “Hudud al-olam” asarida *qarluqlar* egallab turgan hudud sharqda Tibet, g'arbda *g'uzlar*, shimolda *chigil* va *to'g'uz-o'g'uz* qabilalari, janubda esa Movarounnahr o'lkalari bilan chegaralangani qayd etiladi³.

K.Sh.Shoniyozov qarluqlarni ularning joylashuv makoniga qarab to'rt asosiy guruhga ajratadi. Birinchi guruh Ili daryosining shimolida joylashgan etnik jamoani tashkil etgan. Ikkinchi guruh Hangay tog'lari etaklari va Tannu-Ola mintaqalarida istiqomat qilgan. Uchinchi guruh Sharqiy Turkistonning g'arbiy hududlarida shakllangan bo'lsa, to'rtinchi guruh Toxariston va Hindistonning shimoliy o'lkalarida vujudga kelgan etnik jamoalardan iborat edi⁴. Ushbu ma'lumotlar qarluqlarining keng hududiy tarqalishini va ularning etnogeografik jihatdan turli muhitlarga moslashganligini ishora qiladi.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 266.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. –Б. 498.

³ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. тар. фан. номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 49.

⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 340.

Shu bilan birga, “Devon”da keltirilgan ma’lumotlar qarluqlarni mustaqil yetakchi qabila sifatida emas, balki ayrim hollarda boshqa qabilalarga tobe bo’lgan, *turkmanlar* tarkibiga kiruvchi etnik guruh sifatida tasvirlaydi. Xususan, Mahmud Koshg’ariy: “*qarluq turkmanlarining bir guruhi. Ular ko’chmanchi bo’lib, o’g’uzlardan boshqa, ular ham turkmandir*” deb ta’kidlaydi¹. Ushbu ma’lumotlar *qarluq* qabilasining Qoraxoniylar davlati doirasidagi o’rni va maqomi vaqt o’tishi bilan o’zgarib borgan, ularning etnogeografik va etno-ijtimoiy holati dinamik xarakterga ega bo’lganini ko’rsatadi.

XI asrga kelib, ya’ni Mahmud Koshg’ariy “Devonu lug’otit turk” asarini yozgan davrda, *qarluq* qabilasining turkiy qabilalar ittifoqi doirasidagi yetakchi mavqei ma’lum darajada susaygan bo’lishi ehtimoldan holi emas. Biroq Mahmud Koshg’ariy tomonidan qarluqlarni turkmanlarning bir toifasi sifatida qayd etilishi ilmiy jihatdan muayyan baxsli masalalarni keltirib chiqaradi. Ehtimol, muallif bu bilan butun *qarluq* etnosi emas, balki turkmanlar tarkibida yashagan *qarluq* qabilasiga mansub ayrim guruhlarini nazarda tutgan bo’lishi mumkin. Ushbu holat qarluqlarning etnik maqomi va ijtimoiy-siyosiy o’rni XI asrga kelib bir xil emas, balki hududiy va siyosiy sharoitga bog’liq holda farqlangan bo’lishi mumkinligi haqidagi mulohazalarni keltirib chiqaradi².

Qoraxoniylar davlati etnik tarkibida *qarluqlar* bilan bir qatorda *chigil* va *xalach* qabilalari ham muhim o’rin tutadi. Chigil qabilasi IX–XI asrlarda Issiqko’l atrofida yashagan. “Hudud al-olam”da yozilishicha, *chigillar* qarluqlarning shimolida va Issiqko’lning janubida yashagan. “Devonu lug’otit turk” asarida qayd etilishicha, “chigil – Barsixon janubidagi Qiyas shaharchasi, Tarozi yaqinidagi chigil shaharchasi va Qo’shg’ar yaqinidagi bir qancha qishloqlarda yashagan uch elatning nomidir”³. Barsixon shahri “Hudud al-olam”da qayd etilishicha, Issiqko’lning janubida joylashgan bo’lsa, Qiyas Issiqko’lning janubiy-sharqidagi shaharlardan biri edi. Shuningdek, Mahmud Koshg’ariy Qiyasni *tuxsi* va *chigil* shaharlaridan biri deb ta’riflaydi⁴. Ushbu ma’lumotlar chigillarning Qoraxoniylar davlati hududida keng geografik makonda joylashganligini ko’rsatadi.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 439.

² Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиги тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 47.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 343.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. – – Б. 187.

Chigillarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, ularning iqtisodiy hayoti qoramol, qo'y-echki va ot-yilqi boqishga tayangan. Shu sababli ularning katta qismi ko'chmanchi chorvador sifatida o'tovlar va kapalarda yashagan. Biroq shahar va qishloqlarda istiqomat qilgan chigil guruhlar orasida dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan yarim o'troq aholi ham mavjud edi. Chigil qabilasi Qoraxoniylar davlati siyosiy, iqtisodiy va harbiy hayotida muhim o'rin tutgan. Ular totemi hisoblangan "*arslon*" atamasining xoqonlar unvonlarida qo'llanilishi ham bu qabilaning nufuzidan dalolat beradi. Shu bilan birga, chigillardan tashkil topgan maxsus harbiy bo'linmalar xoqonlarning harbiy yurishlarida faol ishtirok etgan¹.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida qayd etilgan yana bir etnonim *xalaj* bo'lib, ular Talas vodiysida (uning yuqori qismida) joylashgan. Xalajlarning qishki joylari esa Tarozi shahrining sharqida edi. E'tiborlisi, Yettisuvda *xalajlar* son jihatidan uncha ko'p bo'lmagan. Mahmud Koshg'ariyning ma'lumotlarida Yettisuvda xalajlarning faqat ikki guruhi joylashgan². Ular ham *chigillar* kabi Qoraxoniylar davlati siyosiy hayotida faol ishtirok etgan va ushbu davlatning etnik-siyosiy poydevorini shakllantirishda muayyan o'rin tutgan. Keyingi davrlarda xalajlarning bir qismi Movarounnahrning markaziy viloyatlariga kirib kelib, mahalliy o'troq aholi bilan aralashgan holda tadrijiy ravishda o'troqlashib borgan.

"Devon"da qayd etilgan yana bir etnik birlik nomi *tuxsi* bo'lib, ular turkiy qabilalardan biri sifatida asosan Issiqko'lning janubiy qismida, Qiyas shahri atrofida istiqomat qilgan. Mahmud Koshg'ariy tuxsilarni *yag'mo* va *chigil* qabilalari bilan yaqin aloqada, o'zaro aralash holda yashaganini ta'kidlaydi³. U til xususiyatlarini izohlar ekan, *tuxsi*, *chigil* va *yag'mo* qabilalarining til jihatdan deyarli farq qilmasligini qayd etadi.

"Devonu lug'otit turk" asarida ushbu qabilalarning xo'jalik faoliyati va turmush tarzi o'rtasida ham yaqinlik mavjudligi haqida ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy "bista" atamasini izohlar ekan, uning savdo-sotiq bilan bog'liq xizmat turini ifoda etishini qayd etib, bu kabi xo'jalik amaliyotini *tuxsi*, *chigil* va *yag'mo* qabilalari orasida shaxsan kuzatganini ta'kidlaydi⁴. Ushbu ma'lumotlar tuxsilarining nafaqat til, balki

¹ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиги тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 51.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 422.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 93.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 52.

iqtisodiy faoliyat jihatidan ham qo'shni qabilalar bilan umumiylikka ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, asarda *tuxsi* qabilasining *chigil* va *yag'mo* qabilalari bilan yondosh hududda yashagani, ularning tili, fe'l-atvori va turmush tarzi yaqin ekanligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariy tuxsilarni yirik qabilalarga yaqin, ammo son jihatdan nisbatan kichik etnik guruh sifatida tavsiflaydi.

Yag'molarning salmoqli qismi (IX asr oxiri – X asr boshlarida) bir necha guruhlariga bo'linib, Qashgar, Tangritog' tog'larining sharqiy va janubi-sharqiy yon bag'irlarida, Norin daryosining yuqori oqimiga kelib o'rnishadilar. Bularning kichik bir guruhi Turfan havzasida ham yashagan. Yag'molarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, ularning ot va yilqilari ko'p bo'lgan. Shu o'rinda, Yag'molarning Farg'onaning shimoliy mintaqalari va unga tutash hududlarda bu yerda yashovchi qabilalar bilan doimiy madaniy aloqalari bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy qayd etishicha, “*tillarning yengili o'g'uzcha¹, eng to'g'risi, yaxshisi – yag'mo, tuxsi qabilalarining tili...*” deb yozgan edi. Shu bilan birga, u *yag'mo* tilining Sirdaryo sohillarida va Ili-Chu oralig'ida yashovchi *arg'u* qabilasi tiliga yaqinligini aniq qayd etgan². Ushbu ma'lumotlar yag'molarning Qoraxoniylar davlati etnik-madaniy tarkibida muhim o'rin tutganini va ularning qo'shni turkiy qabilalar bilan til va madaniyat jihatidan yaqin ekanligini ko'rsatadi.

Qoraxoniylar davlati tarkibidagi yirik turkiy qabilalardan yana biri *arg'ular*dir. *Arg'ular* qadimiy turkiy qabilalar qatoriga kirib, tadqiqotchi N.A.Aristov *arg'u* va *basmil* qabilalarini bir qabilaning ikki xil nomlanishi sifatida talqin qiladi. Bu so'zlarning ma'nosi “*aralash*”, “*qo'shilgan*”, ya'ni bir qancha urug'lardan tashkil topgan deganidir³. Biroq Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'otit turk” asarida *arg'u* va *basmil* qabilalarini alohida-alohida tilga olib, ularga mustaqil tarzda ta'rif beradi⁴. Bu esa ushbu qabilalarning etnik jihatdan yaqin bo'lishi mumkinligini istisno etmagan holda, ularni bir xil qabila sifatida to'liq aynilashga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligini ko'rsatadi.

Turkiy qabilalarning etnogeografik tarixi tahlil etilganda, har bir qabilaning o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlarni

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 268.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 66.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 354.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. –Б. 391-392.

boshdan kechirganligi aniq bo'ladi. Ayrim yirik qabilalarning o'zaro birlashib davlat tashkil etishi natijasida qo'shni va nisbatan kichik qabilalar ular tarkibiga singib ketgan, ba'zida esa hatto o'z etnik nomini ham o'zgartirgan holatlar kuzatiladi. Shuningdek, tarixiy jarayonlarda yagona bir qabilaning ijtimoiy-siyosiy beqarorlik yoki hududiy o'zgarishlar ta'sirida bir necha guruhlariga bo'linib, turli hududlarga tarqalishi ham tabiiy hol sifatida namoyon bo'lgan¹. Bu kabi jarayonlar etnik guruhlarining nomlanishi va identifikatsiyasida o'zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, turkiy qabilalar va etnik guruhlarining kelib chiqishi tarixini o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biri bo'lib, ayrim qabilalar haqidagi ma'lumotlar hozirga qadar juda cheklangan holda saqlanib qolgan. Ana shu holatni inobatga olgan holda aytish mumkinki, *arg'u* va *basmil* qabilalarining bir etnik negizga ega bo'lib, bir qabilaning ikki xil nom bilan atalib kelinishi ehtimoldan xoli emas². Bu ehtimol etnogeografik harakat, siyosiy tobelik va manbalardagi terminologik tafovutlar bilan izohlanishi mumkin.

Mahmud Koshg'ariy ma'lumotlariga ko'ra, *arg'u* qabilasi asosan Isfijob va Bolasag'un shaharlarining o'rtasidagi shaharlarda va qishloqlarda istiqomat qilgan hamda ushbu hududlarda katta siyosiy-ijtimoiy nufuzga ega bo'lgan. "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan ma'lumotlar arg'ularning hozirgi Chimkentdan To'qmoqqa qadar bo'lgan hududlarda, shuningdek, butun Farg'ona vodiysida tarqalgan holda yashaganini ko'rsatadi. X asr oxiri - XI asr boshlarida Yettisuvda joylashgan arg'ularning salmoqli qismi Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysiga kelib yashaydilar. Arg'ular nafaqat demografik jihatdan, balki davlat boshqaruvida ham faol ishtirok etgan etnik guruh sifatida namoyon bo'lgan. Biroq XI asrga kelib, *arg'u* qabilasi o'zining ilgari siyosiy va ijtimoiy mavqeini ma'lum darajada yo'qotgan. Shunga qaramay, ular yuqorida qayd etilgan hududlarda yashashda davom etgan.

Mahmud Koshg'ariy asarida nafaqat Markaziy Osiyodagi turkiy qabilalar, balki ularga qo'shni bo'lgan forsiyzabon etnoslarning ham hududiy joylashuvi qayd etilgan. Xususan, muallif asarida turkiylar bilan yonma-yon yashagan qabila sifatida *sug'dliklar* tilga olinadi. U yozishicha,

¹ Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 53.

² Махмудов Б.Х. Қорахонийлар давлатчилиқ тизимининг хусусиятлари. –Дисс. Тар. Фан. Номзоди. –Тошкент, 2010. –Б. 54.

turklar va *sug'dliklar* bir-birining tilini bilgan. Ayniqsa, Yettisuvda yashovchi *sug'dak*, *kanjak* va *arg'ular* har ikki til – *sug'd* va *turkiy* tilida barobar gaplashganlar¹. Ikki tilni – *sug'd* va *turkiy*, keyinchalik *tojik* tilida so'zlovchi aholi Movarounnahrning shahar va qishloqlarida ham oz bo'lmagan.

Arab va forsiy tilli manbalarda qayd etilishicha, turkiy xalqlar qaysi hududda yashamasin, *sug'diylar* ham o'sha yerda yashab kelganlar. Shu sababli Mahmud Koshg'ariy (XI asr) o'z davrida keng tarqalgan quyidagi xalq maqolini keltiradi: "*Totsiz (sug'dsiz) turk bo'lmas, boshsiz bo'rk bo'lmas*"². Boshqacha qilib aytganda, bosh qalpoqsiz bo'lmagandek, turk ham *sug'dsiz* bo'lmagan, deya turk-*sug'd* munosabatlari simbiozi uzoq tarixiy jarayonlar borib taqalishiga ishora qiladi.

O'z navbatida, turkiy aholi bilan shaharlarda va qishloqlarda birga yashagan *sug'diylar* (*sug'daklar*) *sug'd* va *turk* tillarini baravar bilganlar. Mahmud Koshg'ariy yozishicha: "*Bolasag'unliklar sug'dcha va turkcha so'zlashadilar. Taroz va Madantulbayza shaharlarining xalqi ham sug'dcha, ham turkcha gaplashadilar*"³. Bu ma'lumotlar turkiy va *sug'diylar* o'rtasida ikki tilli muloqotning keng tarqalganini hamda ularning madaniy hamjamiyatda faol ishtirok etganini ko'rsatadi.

"Devonu lug'otit turk" turkiy qabilalar tili va lahjalarining hududiy tarqalishini, umumturkiy dialektning shakllanishini, shuningdek, madaniy hamkorlik va ijtimoiy integratsiya jarayonlarini yoritadi. Bu ma'lumotlar Markaziy Osiyoda etnolingvistika, tarixiy va etnografik tadqiqotlar uchun asosiy manba vazifasini o'taydi. Shuningdek, ushbu davrda mintaqada to'liq identiklikka ega yagona turkiy etnos bo'lmagan kabi, mukammal shakllangan umumiy turkiy til ham mavjud bo'lmaganligiga ishora qilinadi. Bu holat, avvalo, ushbu davrda turkiy aholi o'rtasida qabilaviy va hududiy lahjalar kuchli saqlanib qolganligi bilan izohlanadi.

Mahmud Koshg'ariyning diqqat e'tibori asosan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy qabilalar tiliga qaratilgan bo'lib, Farg'ona, Toshkent vohasi, Zarafshon hamda Qashqadaryo–Surxon vohalarida istiqomat qilgan turg'un aholi til xususiyatlarini maxsus o'rganish uning asosiy vazifasiga kirmagan. Biroq u ushbu hududlarni umumiy holda "*Xoqoniya o'lkasi*" deb atab, bu yerda yashovchi turkiy xalqlarning tilini nisbatan

¹ Махмуд Кашғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 262.

³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни... –Б. 262.

ravon, ochiq va me'yoriy turkcha sifatida baholaydi. Bu esa Qoraxoniylar hududida umumturkiy til muhitining mavjud bo'lganini anglatadi.

Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariy asarida qabilaviy lahjalar mavjudligi ham aytib o'tilgan. U "*qay, yobaku, basmil, totor qabilalarining har birining tili o'ziga xosdir, shu bilan birga ular turkchani yaxshi biladilar,*" deb ta'kidlaydi¹. Bu ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, mazkur qabilalar turkiyzabon etnoslar bo'lib, ular umumturk tilidan tashqari o'z qabilaviy lahjalariga ham ega bo'lgan. Demak, XI asrda til birligi to'liq bir xil shaklda emas, balki ko'p qatlamli – umumturk va mahalliy lahjalar uyg'unligi asosida qaror topgan.

Qarluqlar Qoraxoniylar hukmronlik qilgan hududlarda *yag'mo, arg'u, tuxsi, yobaku* kabi boshqa turkiy qabilalar ham yashagan bo'lib, ularning lahjalari *qarluq-chigil* dialektidan ma'lum darajada farq qilgan. Mahmud Koshg'ariy bu farqlarni qayd etar ekan, shuni ham ko'rsatadiki, *qarluq-chigil* dialekti ushbu hududda yetakchi til asos sifatida shakllanib borgan. Ayni shu dialekt keyinchalik umumiy elat tili funksiyasini bajarib, turli qabilaviy lahjalarni birlashtiruvchi omilga aylangan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, qabilalar tillaridagi farqlar ularni yagona etnik birlik – keyinchalik shakllangan *o'zbek elati* tarkibiy qismi sifatida baholashga to'sqinlik qilmaydi. Chunki X–XI asrlarda qabilaviy va hududiy lahjalar bilan bir qatorda, barcha turkiy aholi uchun tushunarli bo'lgan umumiy dialekt mavjud bo'lgan. Bu dialekt aynan *qarluq-chigil* asosida qaror topgan edi².

Uyg'urlar haqida so'z yuritar ekan, Mahmud Koshg'ariy "*ularning tili turkchadir, lekin o'zlari o'zaro so'zlasha oladigan yana bir boshqa tillari ham bor,*" deb ta'kidlaydi³. Ushbu fikrdan kelib chiqib, uyg'urlar orasida ham umumturk til bilan birga qabilaviy yoki mahalliy nutq shakllari mavjud bo'lgan, degan xulosa chiqarish mumkin. Olimning asarida o'ziga xos etnogeografik yondashuv yaqqol ko'rinadi. Uning qayd etishicha, shahar madaniyati va fors-tojik aholisi bilan kam aloqada bo'lgan, vohalardan tashqarida yashovchi ko'chmanchi aholi tili nisbatan "*eng to'g'ri va aniq til*" hisoblangan. Bu holat tilning geografik muhit, xo'jalik turi va etnik aloqalarga bog'liq holda shakllanganini ko'rsatadi.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг ш
аклланиш жараёни... –Б. 319.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том... –Б. 65.

Umuman olganda, “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan ma’lumotlar XI asr turkiy jamiyatida til birligi qabilaviy xilma-xillik, hududiy tafovut va umumturkiy aloqa vositasi uyg‘unligi negizida shakllanganini ochib beradi. Asar turkiy xalqlarning etnogeografiyasi va til tarixi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritib beruvchi nodir manba sifatida katta ilmiy qimmatga ega.

Qoraxoniylar davlati tarkibidagi qabilalar masalasi jamiyat va davlat tarixi uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan muhim omil hisoblanadi. Qabilalarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy taraqqiyoti hamda ularning o‘zaro birlashganlik darajasi mavjud davlatning barqarorligi va rivojini ta’minlab bergan. Shu boisdan, hozirgi zamon ilmiy tadqiqotlarida turkiy davlatlar tarixini o‘rganish ularning tarkibidagi har bir qabilaning etnik tarixi va etnogeografik xususiyatlarini tahlil qilish bilan uzviy bog‘liq holda olib borilishi lozim.

Chunki har bir qabila davlatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ma’lum darajada o‘z o‘rniga ega bo‘lib, hududiy va etnik uyushma sifatida davlat tuzilmasining muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Shu sababli, davlat tarkibidagi har bir qabilaning son jihatdan katta yoki kichik bo‘lishidan qat’iy nazar, uning davlat faoliyatidagi ishtiroki inobatga olinishi zarur.

Bu esa Qoraxoniylar davlati etnik tarkibini o‘rganishda qabilalar masalasiga siyosiy hokimiyat va etnik makon o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik nuqtai nazaridan yondashish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Vaholanki, Qoraxoniylar kabi yirik davlatning vujudga kelishi va rivojida bir yoki ikki qabilaninggina ishtiroki bo‘lmagan. Dastlab mazkur siyosiy tuzilma qabilalar ittifoqi shaklida qaror topgan bo‘lib, keyinchalik unga *yag‘mo*, *arg‘u*, *tuxsi* va boshqa ko‘plab turkiy qabilalar qo‘shilishi natijasida ittifoqning ham son jihatdan, ham siyosiy-ijtimoiy nufuzi oshib bordi. Ana shu jarayonlar zahirida Qoraxoniylar davlati shakllanib, mustahkam davlat tuzilmasiga aylandi. Yuqorida qayd etilgan har bir qabilaning tarixiy yo‘li ushbu jarayonlarni yaqqol namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, Qoraxoniylar davlati turkiy qabilalarning o‘zaro siyosiy ittifoqi va uyushmasi asosida tashkil topgan. Uni ma’lum bir qabilaning tarixi bilan bog‘lab izohlash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Albatta, davlat tarkibida ayrim qabilalarning nufuzi yuqori bo‘lgan, biroq davlatning yashovchanligi, siyosiy barqarorligi va harbiy-iqtisodiy qudrati

uning tarkibidagi barcha qabilalarning o'zaro hamkorligi va manfaatlar uyg'unligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Davlat tarkibidagi qabilalar soni va nufuzining ortishi, shuningdek, Movarounnahrning o'troq aholisi bilan etnik-madaniy va iqtisodiy aloqalarning kuchayishi natijasida etnik konsolidatsiya jarayonlari jadallashdi. Bu esa davlat boshqaruv tizimida ham muhim o'zgarishlarni taqozo etdi: endilikda boshqaruv faqat alohida qabilalar manfaatiga emas, balki hududda yashovchi ko'chmanchi va o'troq aholining umumiy manfaatlariga tayana boshladi.

Demak, Qoraxoniylar davlati qarluq xoqonlari boshchiligida shakllangan ko'p qabilali siyosiy uyushma sifatida o'z taraqqiyoti davomida Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr hududlaridagi ko'chmanchi va o'troq aholini yagona siyosiy makon doirasida birlashtirdi. Davlat tarkibidagi ayrim qabilalar kuchli etnik-madaniy jarayonlar ta'sirida mahalliy aholiga singib, o'z etnik nomlarini yo'qotgan bo'lsalar-da, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojida muhim o'rin tutib, tarixiy jarayonlarda faol ishtirok etdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allabergenov, M., Mustafaeva, S., Ziyamukhamedov, J., Yusupov, S., Khalimova, F., Madrahimova, G., ... & Sattorova, Z. (2024). Intelligent Educational Environments and Ubiquitous Computing for Continuous Learning and Digital Literacy Development. *J. Wirel. Mob. Networks Ubiquitous Comput. Dependable Appl.*, 15(4), 179-191.
2. B. Zokirov, A. Madraimov, N. Alimukhamedova, D. Allayarov, U. Qushnazarova and Z. Sattorova, "Classifying Historical Events Using Support Vector Machines (SVM) and Decision Trees," *2025 International Conference on Computational Innovations and Engineering Sustainability (ICCIES)*, Coimbatore, Tamilnadu, India, 2025, pp. 1-6, doi: 10.1109/ICCIES63851.2025.11032852.
3. Bekhzod, Z. (2025, December 19). ЭТНОТОПОНИМЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ДОИР ФАНЛАРАРО ЁНДАШУВЛАР ХУСУСИДА. Historical realities and philosophical ideals: dialogues between disciplines. Historical realities and philosophical ideals: dialogues between disciplines, Uzbekistan, Tashkent. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17985099>
4. Закиров, Б. (2022). Этнонимы и этнотопонимы в узбекских ханствах в зарубежных источниках, датируемых 19 веком. Актуальные проблемы истории Узбекистана, 1(1), 293-301.
5. Зокиров, Б. (2021). Этнотопонимы, связанные с Хивинским ханством в зарубежных травелогах (на примере источников XIX века). Восточный факел, 2(2), 99–107. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/eastern-torch/article/view/15142>

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

6. Зокиров, Б. И. (2022). XIX АСРГА ОИД ХОРИЖ МАНБАЛАРИДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИДАГИ ЭТНОАНТРОПОНИМЛАР. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(2), 73-80.
7. Зокиров, Б. И. Ў. (2021). Рус ва хориж сайёҳларининг сафарномаларида Хива хонлигига оид айрим этнонимларнинг ёритилиши (XIX аср манбалари мисолида). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 351-356.
8. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017. –488 б.
9. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – 499 б.
10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 429 б.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1963. – 464 б.
12. Маҳмуд Қошғарий. Девони луғотит турк. Индекс-луғат. – 496 б.
13. Маҳмудов Б.Ҳ. Қорахонийлар давлатчиликлари тизимининг хусусиятлари. –Дисс. тар. фан. номзоди. –Тошкент, 2010. –138 б.
14. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 464.
15. Mahmud Kaşğarinin “Divani lügät-it-türk” əsərində etnonimlər, Bakı, 2009, “GARİSMA” MMC, 110 s.
16. Qo'ldashev S. “O'zbek davlatchiligi tarixi: “Devoni lug'otit turk” davlat boshqaruvi bo'yicha muhim manba. –Diss. tar. fan bo'yicha falsafa doktori. –Toshkent, 2025. – 177 b.
17. Zokirov, B. (2024). THE ROLE OF NATIONAL-CULTURAL TRADITIONS AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE DEVELOPMENT OF ETHNO TOURISM. *Science and innovation*, 3(Special Issue 46), 794-796.
18. Zokirov, B. I. U. (2021). Works of foreign tourists visiting Central Asia in the XIX century as a source in the study of regional ethnotoponyms. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY*, 2(10), 33-38.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

ALP ARSLON VA MALIKSHOH DAVRIDA SALJUQIYLAR- QORAXONIYLAR ALOQALARI: RAQOBAT VA HAMKORLIK

Ulmas Muminov

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya: Maqolada Saljuqiylar davlati va Qoraxoniylar o'rtasidagi siyosiy, harbiy hamda dinastik munosabatlar tahlil etilgan. Xususan, Sulton Alp Arslon va Sulton Malikshoh davrida yuz bergan siyosiy jarayonlar, harbiy yurishlar, qarindoshlik aloqalari hamda ular Movarounnahr va Turkiston hududlari tarixida qanday ta'sir ko'rsatgani yoritiladi. Maqola Saljuqiylar-Qoraxoniylar o'rtasidagi raqobat va ittifoqlarning mintaqaviy barqarorlik, siyosiy mustaqillik va davlatlararo munosabatlarga ta'sirini ilmiy tahlil qilishga qaratilgan.

Tayanch tushunchalar: Saljuqiylar, Qoraxoniylar, Sulton Alp Arslon, Sulton Malikshoh, Movarounnahr, Turkiston, siyosiy munosabatlar, harbiy yurishlar, dinastik aloqalar.

Annotation: The article analyzes the political, military, and dynastic relations between the Seljuks and the Qarakhanids. In particular, it examines the political processes, military campaigns, and kinship relations that took place during the reigns of Sultan Alp Arslan and Sultan Malikshah, as well as their impact on the history of Transoxiana and Turkestan. The article focuses on a scholarly analysis of how the rivalry and alliances between the Seljuks and the Qarakhanids influenced regional stability, political independence, and interstate relations.

Keywords: Seljuks, Qarakhanids, Sultan Alp Arslan, Sultan Malikshah, Transoxiana, Turkestan, political relations, military campaigns, dynastic ties.

Kirish

XI asrning ikkinchi yarmi – XII asr boshlarida Movarounnahr va Turkiston siyosiy hayotida Saljuqiylar hamda Qoraxoniylar davlatlari o'rtasidagi munosabatlar muhim ahamiyat kasb etdi. Bu davrda ikki davlat o'rtasida hamkorlik va qarama-qarshilik, qarindoshlik aloqalari va siyosiy raqobatlar bir vaqtning o'zida kechdi.

Sulton Alp Arslon (1063–1072) davrida Saljuqiylar imperiyasi kuchayib, Qoraxoniylar ustidan harbiy yurishlar olib borildi. Keyinchalik Sulton Malikshoh (1072–1092) davrida Saljuqiylar imperiyasi o'z qudratining eng yuqori bosqichiga chiqdi va Qoraxoniylar ham G'arbiy, ham Sharqiy tarmoqlari bilan siyosiy jihatdan tobe bo'ldi. Biroq ikki sulola o'rtasidagi munosabatlar doimiy barqarorlikni saqlab qolmadi. Qarindoshlik aloqalariga qaramay, hududiy manfaatlar to'qnashuvi va siyosiy raqobat ko'plab harbiy to'qnashuvlarga sabab bo'ldi.

Mazkur mavzuni tadqiq etish mintaqqa tarixida yirik sulolalararo munosabatlarning qanday shakllanganini, Saljuqiylarning mintaqadagi hukmronlik siyosati qanday amalga oshirilganini ko'rsatadi.

Asosiy qism

Saljuqiylar 1020-yillardan 1060-yillargacha Qoraxoniylar davlatida bo'lgani kabi ikki hokimiyatli boshqaruv an'anasini qo'llagan bo'lsalar-da, bu an'anani davom ettira olmagan edilar. 1060 yilda Chag'ri Bey vafot etgach, davlatning yagona hukmdori bo'lib qolgan Tug'rul Bey ham 1063 yilda vafot etishidan oldin o'zidan keyingi taxt vorisi sifatida Chag'ri Beyning kichik o'g'li Sulaymonni nomzod qilib ko'rsatgan edi. Chag'ri Bey vafotidan so'ng uning xotini Tug'rul Beyga turmushga chiqdi va bu ayol keksaygan sulton ustidan katta ta'sir o'tkazishga muvaffaq bo'ldi. Shunday qilib, u Chag'ri Beydan bo'lgan o'g'li Sulaymonni doimiy ravishda valiahd sifatida ilgari surishga harakat qildi hamda vazir Amid al-Mulk orqali buni Tug'rul Beyga qabul qildiradi¹. Haqiqatan ham Tug'rul Bey vafotidan so'ng vazir Amid al-Mulk darhol Sulaymonning sultonligini ta'minlash uchun barcha choralarni ko'rdi. U askarlarni o'z tomoniga og'dirish maqsadida ularga 700.000 (yoki 300.000) dinor pul, 10.000 dona qimmatbaho matolari hamda qurol-aslahalar tarqatdi².

Biroq Sulaymon hali taxtga chiqmasidan avval uning akasi Alp Arslonning qarshiligiga duch keldi. Alp Arslon otasi hayotlik chog'idayoq mard va kuchli lashkarboshi sifatida tanilgan, Saljuqiylarning ko'plab janglarida qatnashgan va otasi tomonidan Xuroson taxtiga valiahd etib tayinlangan edi³. Taxt masalasida Tug'rul Bey ishora qilgan Sulaymonni vazir Amidulmulk va davlatning yirik amaldorlari qo'llab-quvvatlar ekan, Alp Arslonni esa g'ulom og'alari va yangi tashkil topgan professional qo'shin qo'llab-quvvatlardi. Ularning o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyatga ko'p chiday olmagan Sulaymon va tarafdorlari 1063 yilning qishida Alp Arslonning taxtga chiqishiga to'sqinlik qila olmadilar.

Sulton Alp Arslon taxtga chiqqach, birinchi ish sifatida vazir Amid al-Mulkni hibsga olib, uning o'rniga Nizomulmulkni tayin qildi. Nizomulmulk esa vazirlikka kelishi bilanoq Sulton Alp Arslonni gij gijlab, hanuzgacha undan cho'chib turilgan sobiq vazir Amid al-Mulkning qatl qilinishiga erishdi⁴. Sulton Alp Arslon taxtga chiqqach, xalifa tomonidan ham tan

¹ Yinanç, Çağrı Bey****, İA, MEB Yay., İstanbul 1977, III, 327.

² Turan, Selçuklular Tarihi, s. 103.

³ Yinanç, Alp Arslan****, İA, MEB Yay., İstanbul 1978, I, 384.

⁴ Reshidü'd-Din Fazlullah, s. 110.

olindi va unga “Adud al-Davla va Ziyo al-Davla” unvonlari berildi¹. Bag'dod masjidlari minbarlarida ilk bor “Sulton” unvoni bilan nomi o'qilgan hukmdor ham Alp Arslon bo'ldi².

Sulton Alp Arslon o'z hukmronligi davomida yurish siyosatini doimiy ravishda Anadolu yerlariga yo'naltirdi. Bu davrda Saljuqiylar va Qoraxoniylar o'rtasidagi munosabatlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, Alp Arslon shahzodaligi davridayoq G'arbiy Qoraxoniylar hukmdori Tamg'ach Ibrohimxon qo'lida bo'lgan Huttal va Chag'oniyonni bosib olgan (1061) va Qoraxoniylar yerlariga muntazam ravishda yurishlarni davom ettirgan edi³. Tug'ul Bey vafotidan so'ng taxtga chiqqan Alp Arslon birinchi ish sifatida yana Huttal va Chag'oniyonni o'z nazorati ostiga oldi⁴.

Sulton Alp Arslon 1065 yilda Jand shahriga borib, Saljuq Beyning qabrini ziyorat qilgach, Marv shahriga keldi. Bu yerda ko'plab hukmdor va amirlar ishtirokida katta to'y o'tkazilib, o'g'li Malikshoh G'arbiy Qoraxoniylar hukmdori Tamg'ach Ibrohimxonning qizi Tarkan Xotun bilan unashtirildi. Saljuqiylar tarixida mashhur bo'lgan bu nikoh marosimi uchun Tarkan Xotun ming nafar turk qul va cho'ri, shuningdek, nihoyatda katta miqdorda seplari bilan kelgan va Marv shahri to'la bezatilgan edi. 1065 yil sentyabr oyiga to'g'ri kelgan ushbu to'ydan so'ng Malikshoh katta marosim bilan valiahd deb e'lon qilindi⁵.

Tamg'ach Ibrohimxondan so'ng G'arbiy Qoraxoniylar hukmdori bo'lgan Shamsulmulk Nasr ham Sulton Alp Arslonning singlisi⁶ bilan unashtirilgach, ikki davlat o'rtasidagi qarindoshlik rishtalari yaxshi munosabatlarni ham ta'minladi. Ammo bu yaxshi munosabatlar uzoq davom etmadi. Sulton Alp Arslonning o'g'li, Xorazm hokimi Ayozi, Qoraxoniylar hukmdori Shamsulmulkning Samarqandda emas, balki davlatning sharqiy hududida bo'lgan bir paytida Movarounnahrda bostirib kirib, Samarqand va Buxoroga yurishlar uyushtirib, talon-toroj ishlariga qo'l urdi. Shamsulmulk esa Ayozi mamlakatni tark etmasidan oldin unga yetib olib mag'lubiyatga uchratdi, biroq Ayozi Xuroson tomon qochib ketishiga to'sqinlik qila olmadi.

Bu voqealardan Sulton Alp Arslonning singlisini aybdor deb bilgan Shamsulmulk, xotinini Ayozni Movarounnahrda hujum qilishga

¹ Agacanov, Selçuklular, s. 134.

² Ibnül-Adim, s.11.

³ ReGat Genç, Karahanlılar, Türkler, s.452

⁴ Hunkan, Türk Hakanlığı (Karahanlılar), s. 340.

⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 158.

⁶ Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 165.

undaganlikda aybladi va u homilador bo'lishiga qaramay oyoq kiyimlari bilan tepib¹ uni urib-urib o'ldirdi. Singlisining o'ldirilganini eshitgan Sulton Alp Arslon katta lashkar bilan G'arbiy Qoraxoniylar davlatiga yurish qilish uchun tayyorgarlik ko'rdi. Buni bilgan Shamsulmulk esa Sulton Alp Arslonga uning singlisi tabiiy o'lim bilan vafot etganini aytib, qasamyodlar qilib uni ishontirdi².

1071 yilda Malazgirt g'alabasidan qaytayotgan Sulton Alp Arslon Shams al-Mulkning singlisi bilan unashtirishni istadi va bu istak qabul qilindi. Shamsulmulksinglisini katta sepi bilan Xurosonga jo'natdi. Qiz Xurosonga yetib kelganida, seplar orasida Malikshoh lashkaridan talangan oltin laganni ko'rgan Sulton Alp Arslon bu harakatni o'g'lini kamsitish va davlatini xor qilish uchun qilingan deb hisoblab, buni o'ch olish uchun Movarounnahrda yurish qilishga qaror qildi.

Vizantiya imperiyasini bo'ysundirgan va Anadoluga katta-katta turk qabilalarini ko'chirib, ularni joylashtirish ishlarini boshlagan Sulton Alp Arslonning bu safar Turkiston yurishini ko'zlaganida, bunga ortiqcha sabab izlashning hojati yo'q. Bundan tashqari, Qoraxoniylar davlatining sharqiy va g'arbiy qismlari Movarounnahr hududidagi ta'sirini kuchaytirib, kengaytirayotganini diqqat bilan kuzatgan Sulton Alp Arslon buni hazm qila olmaganini ham aytish mumkin. Haqiqatdan ham, Sharqiy Qoraxoniylarning Farg'ona va Movarounnahrning Sirdaryo bo'ylarigacha siyosiy hukmronliklarini kengaytirganliklarini ko'ramiz.

Sulton Alp Arslon ana shu sabablardan 1072 yilning kuzida ikki yuz ming kishilik lashkar bilan Turkiston yurishiga otlandi. Uning qo'shinining oldingi qismlari Buxorogacha bo'lgan yerlarda talon-toroj qildi. Buxoro aholisi esa Samarqandga qochdi. Butun Qoraxoniylar xalqi Qur'onlar o'qib, Allohdan bu baloni ustlaridan daf etishini duo qila boshladi³. Sulton Alp Arslonning Movarounnahr ustiga ilk bora bunday katta lashkar bilan yurish qilganini inobatga olsak, bu safar uning asosiy maqsadi Qoraxoniylar davlatini butkul tugatish bo'lganini aytish mumkin. Zero, Sulton Alp Arslonning onasi ham Movarounnahr naslidan bo'lgani sababli, u Movarounnahr yerlari ustida o'zining ham meros huquqi bor deb hisoblagan edi⁴.

¹ Abu l-Farac, s.325

² Hunkan, Türk Hakanlığı (Karahanlılar), s. 342

³ Hunkan, Türk Hakanlığı (Karahanlılar), s. 343.

⁴ Yazıcızade Ali, s. 57.

Sulton Alp Arslonning lashkari muhim qarshilikka duch kelmasdan Qoraxoniylar hududlarida oldinga yurishni boshladi. Qo'shin Barzam qal'asi yaqiniga yetib kelib uni qamal qilganda, qal'a qo'mondoni Yusuf al-Xorazmiy qal'ani qutqarishning imkonsizligini tushunib, bir suiqasd rejasini tuzdi. Sulton Alp Arslonning qo'liga tushib qolmasligi uchun Yusuf al-Xorazmiy tungi paytda xotini va uch nafar farzandini o'ldirdi va ertasi kuni taslim bo'ldi. U sulton huzuriga olib kirilganida, Alp Arslon undan Qoraxoniylar haqida savollar so'radi; biroq Yusuf al-Xorazmiy bepisandlik bilan javob berishdan bosh tortgach, sulton uning o'ldirilishini buyurdi.

Sulton Alp Arslon to'rt qoziq qoqdirib, Xorazmiyning qo'l-oyoqlarini shularga bog'lashni buyurdi. Buni eshitgan Xorazmiy: «Odam shunday o'ldiriladimi?» deya e'tiroz bildirdi. Shunda sulton g'azablanib, qo'liga kamon va o'q oldi. U askarlarga Xorazmiyni qo'yib yuborishni buyurdi. Sulton Yusuf al-Xorazmiyga o'q uzdi, ammo nishonga tegmadi. Yusuf al-Xorazmiy darhol sulton tomon yugurib bordi. G'ulomlar va silohdorlar uni tutmoqchi bo'ldilar, biroq sulton bunga yo'l qo'ymadi. O'tirgan joyidan o'rnidan turganida sultonning oyog'i toyib yiqildi, bundan foydalanib Yusuf al-Xorazmiy darhol uning ustiga tashlanib, ko'ksidan xanjar urdi¹. Askarlar darhol aralashib, Yusuf al-Xorazmiyni qilich bilan parchalab tashladilar. Sultonni esa olib chiqib yotqizdilar.

Shu paytda Alp Arslon shunday dedi: «Men umrim davomida hech qachon kibr, g'urur va o'zini beqiyos ko'rish kabi narsalarni qalbimga yo'latmadim. Har doim Haq taoloni o'ylab, Uning ne'matlariga shukr qildim. Lekin kecha taxtgohimdan bu ulkan lashkarimni ko'rib, o'zimcha mag'rurlana boshladim. Haq taoloni xotiramga keltirishni unutdim. Yer yuzida endi menga qarshi chiqadigan hech kim yo'q, deb o'yladim. Mana shuning uchun Haq taolo Yusuf kabi xor bir kimsani qarshimga chiqardi. Men ham o'z qo'lim qudratiga suyanib, Yusufni past ko'rganim uchun, mana Haq taoloning menga bergan sabog'i: yarim asir bir kimsaning qo'lida mening o'limim tayyorlandi»².

O'q jarohati tufayli og'ir yaralangan Sulton Alp Arslonga darhol davolash ishlari boshlandi va shu fursatda u davlat arboblari huzurida vasiyatini bayon etdi:

1. Malikshoh Saljuqiylar taxtiga o'tqazilsin.
2. Nizomulmulk uning vaziri bo'lib qolsin.

¹ El-Hüseyni, s. 38

² Mevdudi, s.255.

3. Ukasi Ayoza otasi Chag'ri Beyning mulklari bilan birga besh yuz ming oltin berilsin.
4. Kavurdga Fors va Sheroz bilan birga belgilangan miqdorda mablag' berilsin hamda u Safariya Xotun bilan nikohlansin¹.

Sulton Alp Arslon davlat ichida taxt uchun kurashlarning oldini olish maqsadida, hukmronligining so'nggi yillarida Malikshohni allaqachon valiahd qilib ko'rsatgan va bu borada Abbosiy xalifasining tasdig'ini olgan edi. Yaralanganining og'irligi bois Sulton Alp Arslon to'rt kundan so'ng (1072 yil 24 noyabr) vafot etdi. Uning o'limi lashkarda va mamlakatda tartibsizliklar kelib chiqmasligi uchun Jayhun daryosidan o'tilguniga qadar yashirib turildi.

Sulton Alp Arslon vafotidan so'ng, avvalo Nizomulmulk va davlatning boshqa nufuzli arboblari uning vasiyatini bajarib, Malikshohni taxtga o'tqazdilar. Otasi Sulton Alp Arslon tomonidan alohida e'tibor va sinchkovlik bilan tarbiyalangan Malikshoh 9–10 yoshidayoq davlat ishlari bilan shug'ullana boshlagan, hatto Gurjiston yurishida vazir Nizomulmulkning yonida qatnashgan edi². Biroq Malikshoh juda yosh va tajribasiz edi. U hali 18 yoshini ham to'ldirmagan edi. Sulton Alp Arslondek bilimdon va tajribali hukmdordan keyin bunday yosh va tajribasiz shaxsning taxtga chiqishi tabiiy ravishda ayrim xavf-xatarlarni ham yuzaga keltirardi. Saltanat da'vosida bo'lganlar bu vaziyatdan foydalanishni xohlashar, imperiyaga bo'ysunuvchi davlatlar esa bundan o'z manfaati yo'lida foydalanishga urinardilar. Shuning uchun Malikshoh ham birinchi navbatda ichki va tashqi hujumlarga, taxtni egallash harakatlariga qarshi turish maqsadida Movarounnahrda tezda qaytdi va 1072-yil oxirlarida Nishopurga keldi.

Haqiqatan ham lashkarda Malikshohning amakisi Kavurd tarafdorlari ancha ko'p edi va ular unga maktublar yuborib, taxtni egallashga undayotgan edilar. Shundan so'ng Kavurd Malikshohga qarshi kurash boshlashga qaror qildi va 1073-yilda Hamadon hududida Sulton Malikshohning qo'shini bilan yuzma-yuz to'qnashdi. Yuz bergan jangda Sulton Malikshoh g'alaba qozonib, amakisi Kavurd va uning o'g'illarini asir olishga muvaffaq bo'ldi.

Abbosiy xalifasi al-Qoim Sulton Malikshoh bilan uning amakisi Kavurd o'rtasida yuzaga kelgan taxt kurashida Malikshohni qo'llab-quvvatlash

¹ Sevim-Merçil, s. 74

² Kafeoğlu, Meliksah, İA, MEB Yay., İstanbul, VII, 665–666.

uchun bevosita qo'shin ham yuborgan edi. Demak, nega Abbosiy xalifasi Kavurdni emas, balki Malikshohni qo'lladi? Albatta, buning sababi yosh sultonning qudrati Nizomulmulk kabi tajribali vazir qanotlari ostida mustahkamlanayotganini va Sulton Alp Arslon davridan beri davom etib kelayotgan kuchli aloqalarning davom ettirilishi shunga bog'liq ekanini ko'rganligi edi. Zero, Saljuq sultonlari taxtga chiqqanlarida Abbosiy xalifasining tasdig'iga muhtoj bo'lgan bo'lsalar-da, aslida ilgari bo'lgani kabi qudratli bo'lmagan xalifa ham sulton qudratini har doim o'z yonida ko'rishni istardi.

Sulton Malikshoh esa amakisi bilan bo'lgan kurashda g'alaba qozongach, Bag'dod shahnasi Gavharoyinni Abbosiy xalifasi al-Qoim huzuriga yubordi va o'z saltanatini tasdiqlatdi (1073).

Sulton Alp Arslonning vafotidan so'ng, Malikshoh hali Nishopurga yetib bormay turib, 1072-yil 15-dekabrda Qoraxoniy hukmdori Shamsulmulk, Alp Arslonning o'limidan foydalanib, Termizni qamal qildi. Shaharni talon-taroj qilgan Qoraxoniylar keyinchalik Balx valisi Ayazning shaharda yo'qligidan foydalanib, Balx tomon yo'nalishdi. Ayaz tezlik bilan Balxga qaytib, shaharni o'z nazoratiga oldi. So'ngra darhol Termizga yo'l oldi. Biroq u yerda Qoraxoniylarga qarshi muvaffaqiyat qozona olmadi (1073-yil yanvar).

Yuqorida qayd etilganidek, Sulton Alp Arslonning o'lim xabarini eshitgan Qoraxoniylar va G'aznaviylar vaqt boy bermay, Saljuqiylar hududlariga hujum boshladilar. Sulton Malikshoh avvalo ichki beqarorliklarni bartaraf etdi. So'ngra unga qarshi hujum qilgan davlatlarga yurish qildi. Uning birinchi nishoni Qoraxoniylar bo'lib, Malikshoh Termiz sari yo'l oldi. U Hirotga yetib kelganida Qoraxoniy hukmdori Shamsulmulkdan bir maktub oldi. Maktubda shunday deyilardi: "Termiz shahri va uning atrofidagi qal'alar Movarounnahr hududiga kiradi. Shu bois bu yerlar Qoraxoniy mulki sanalishi lozim. Agar ikki davlat o'rtasida barqaror tinchlik istalsa, bu yerlardan voz kechib, ularni Qoraxoniy davlatiga topshirish kerak."¹

Shundan keyin Sulton Malikshoh avval Balx shahriga, so'ngra Termizga borib, bu hududni o'z nazorati ostiga oldi. Shu paytda Shamsulmulkning elchisi Sulton Malikshoh huzuriga keldi va u bilan birga 50 botmon og'irlikdagi gurzi hamda 10 botmon og'irlikdagi qilich keltirgan edi. Elchi sultonga shunday dedi: "Shamsulmulk marhamat qilib

¹ Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s.28.

aytdilarki, bu qilich bilan jang qilsak, temir zirh bilan somon to'plami o'rtasida farq bo'lmaydi; bu gurzi bilan zarba ursak, unga odamlar emas, hatto tog'lar ham dosh berolmaydi." Malikshoh anchagina o'ylaganidan so'ng sahroga chiqib, gurzini qo'lga olib, boshining ustida yetti marta aylantirdi va keyin uni sakson qadam nariga uloqtirdi. So'ngra u qilich bilan urg'ochi tuyani bo'ynidan zarb bilan chopib tashladi. Shundan so'ng qo'lga bir o'q va bir kamon olib, elchiga tutqazib shunday dedi: "Bularni hoqoningga olib bor va ayt: gurzi bilan qilich uning bo'lsin, o'q bilan kamon esa bizniki bo'lsin."¹

Keyin Sulton Malikshoh Samarqand tomonga yurdi. Shamsulmulk esa shoshilinch ravishda shaharni tark etdi. U Malikshoh bilan tenglasholmasligini anglab, vazir Nizomulmulk huzuriga elchi yuborib, uning vositachiligi orqali sulh so'radi. Nizomulmulk elchini qabul qildi, biroq uning iltimosini sultonga o'tkazolmadi. Sulton Malikshoh Qoshg'argacha bordi. Shamsulmulk esa sultonga ko'plab tuhfa va in'omlar yuborib, elchisiga shunday deb topshirdi: "Falak sening ixtiyoringga bo'ysundi, mamlakatlar sening hukming ostiga kirdi. Agar eski sulolalardan birining hukmronligi shu yerlarning birida saqlansa, senga bundan qanday zarar bo'lishi mumkin? Agar xohlasang, mening kanizlarimdan ayrimlarini sening o'g'illaringga nikohlayin. Biz ham sening qullaringning va xizmatkorlaringning qizlarini olaylik." Buning ustiga Nizomulmulk Sulton Malikshohga shunday dedi: "Hoqon to'g'ri yo'lga keldi va uning so'zlari to'g'ri ekanligi ayon bo'ldi."

Shundan keyin Shamsulmulk Sulton Malikshoh huzuriga kelib, yerga ta'zim qildi va endilikda dushmanona harakat qilmaslikka qasam ichdi. Sulton Malikshoh esa uni hukmronligida qoldirib, Ray shahriga qaytdi (1074). Darhaqiqat, bu sulh Shamsulmulk vafotigacha davom etdi.

1080–1081-yillarda Shamsulmulk kulunç kasaliga chalinib, vafotidan oldin taxtni Hizr ibn Ibrohimga topshirdi. Sharqiy Qoraxoniylar hukmdori Umar Tug'rul Tegin bu siyosiy beqarorlikdan foydalanishga uringan bo'lsa-da, Hizr ibn Ibrohim uni tor-mor keltirdi. Bu ikki Qoraxoniylar davlatlari o'rtasida yuzaga kelgan notinchlikdan foydalanmoqchi bo'lgan Sulton Malikshohning ukasi Takash Buxoro tomonga yo'l oldi. Bu xabarni eshitgan Hizr ibn Ibrohim zudlik bilan Tekishga qarshi yurib, uni mag'lub etdi.

¹ Ahmed b. Mahmud, Selçukname I, s. 127

Hizr ibn Ibrohimdan so'ng taxtga chiqqan o'g'li Ahmadxon esa xalqqa zulm o'tkazishni boshladi. Aholi chidab bo'lmas ahvolga tushganida, Sulton Malikshoh va vazir Nizomulmulkka qayta-qayta maktublar yo'llab, sultondan bunday zolim hukmdorning zulmidan ularni qutqarishini iltimos qildilar. Allaqachon Qoraxoniylarning Saljuqiy yerlariga qilgan hujumlari sababli ularga nisbatan g'azabda bo'lgan Sulton Malikshoh uchun bu voqea aynan kutilgan fursat edi. U darhol Movarounnahr yurishiga tayyorgarlik ko'rishni boshladi (1087).

Katta bir qo'shin bilan Turkiston yurishiga chiqqan Sulton Malikshoh 1088 yilda Samarqandni qamal qildi va Ahmadxonni yashiringan joyidan chiqarib, piyoda holda o'z otining oldiga keltirdi. Ahmadxon yer o'pdi, biroq Sulton uni asir sifatida Isfahonga yubordi. Shunday qilib, G'arbiy Qoraxoniylar davlati Buyuk Saljuqiylar imperiyasiga bo'ysundirildi. U yerdan so'ng Sulton sharqiy Qoraxoniylar ustiga yurish qildi. O'zkentga yetib kelganida Sharqiy Qoraxoniy hukmdori Sulton Malikshohga sadoqatini bildirib, xutbalarda va tangalarda uning nomini tilga olishini ma'lum qildi. Shu tarzda Sharqiy Qoraxoniylar davlatini ham o'z itoatiga olgan Sulton Malikshoh 1090 yilda Isfahonga qaytdi.

Saljuqiylar keyinchalik Ahmadxonni o'z davlatining boshiga qaytarishni o'z manfaatlariga muvofiq deb topdilar. Shu bois, 1092 yilda, ularga har doim itoat etishi sharti bilan uni o'z mamlakati taxtiga qaytardilar. Shundan boshlab G'arbiy Qoraxoniylar davlatining ichki ishlariga istaganicha aralashgan Saljuqiylar, o'zlari istagan hukmdorni taxtga chiqarib, istaganlarini esa taxtdan tushirganlarini ko'rish mumkin.

Sulton Malikshoh yigirma yillik hukmronligi davomida Buyuk Saljuqiy imperiyasini Qoshg'ardan Bog'ozigacha, Kavkazlardan Yaman hududlarigacha kengaytira oldi. Qoraxoniylar kabi qudratli bir davlat ham imperiyaga bo'ysundirildi. Biroq uning hukmronligi va hayotining eng sermahsul davri hisoblangan bir paytda, atigi 38 yoshida, 1092 yil 19-noyabrda u vafot etdi. Uning o'limi haqida turlicha rivoyatlar mavjud: ba'zi manbalarda u ov go'shtidan zaharlangani, ayrim manbalarda isitma xurujiga duchor bo'lgani, yana boshqa manbalarda esa bir g'ulom askar tomonidan zaharlangani qayd etiladi.

Sulton Malikshoh davri adolat va yuksalish davri sifatida baholanadi. Uning o'limi bilan Saljuqiylar davlatining bu porloq davri yakunlandi. Saljuqiylar sulolasi ichida boshlangan va yillar davomida to'xtamagan taxt uchun kurashlar esa davlatning asta-sekin tanazzuliga olib keldi.

Xulosa va tavsiyalar

Maqolada o'rganilgan ma'lumotlar quyidagi ilmiy xulosalarni beradi:

1. **Saljuqiylar va Qoraxoniylar munosabatlari** ikki yo'nalishda – dinastik aloqalar va harbiy-siyosiy raqobat asosida kechgan.
2. **Sulton Alp Arslon davrida** ikki davlat o'rtasidagi qarindoshlik rishtalari mustahkamlangan bo'lsa-da, hududiy da'volar va siyosiy manfaatlar to'qnashuvi sababli barqarorlik uzoq davom etmagan.
3. **Sulton Malikshoh davrida** Saljuqiylar imperiyasi mintaqada ustuvor kuchga aylanib, Qoraxoniylarni o'ziga qaram qilgan. Bu jarayon Movarounnahr siyosiy mustaqilligini yo'qotishga olib kelgan.
4. Malikshohning vafoti (1092) bilan boshlangan taxt kurashlari Saljuqiylar imperiyasining siyosiy qudratini zaiflashtirdi va bu Qoraxoniylar hamda boshqa mintaqaviy kuchlar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi.

Tavsiyalar:

- Saljuqiylar va Qoraxoniylar munosabatlarini yanada kengroq ochib berish uchun arab, fors va turkiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish zarur.
- Ushbu davr tajribasidan bugungi Markaziy Osiyo siyosiy tarixida davlatlararo raqobat va hamkorlikni o'rganishda foydalanish mumkin.
- Dinastik nikohlar va siyosiy ittifoqlarning barqarorlikni ta'minlashdagi rolini tahlil qilish tarixshunoslikda alohida e'tibor talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahmed b. Mahmud, Selçukname I-II, (Haz. E. Merçil), Tercüman Yay., Istanbul 1977.
2. Çetin, Osman, Türk- İslâm Devletleri Tarihi, Düşünce Yay., Istanbul 2009.
3. Hunkan, Ö. S. Satuk Buğra Han, DİA, TDV Yay., Istanbul 2009, XXXVI, 181-182.
4. Hunkan, Ö. S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar), IQ KS Yay., Istanbul 2007.
5. Merçil, Erdoğan, Büyük Selçuklu Devleti -Siyasi Tarih-, Nobel Yay., Istanbul 2005.
6. Mevdudi, Selçuklular Tarihi, (1954), (1. Baskı), (Çev: A. Genceli), Hilal Yay., Ankara 1971.
7. Özaydın, Abdülkerim, Karahanlılar, DİA, TDV Yay., Istanbul 2001, XXIV, 404–412.
8. Residüd- Din Fazlullah, Cami'üt- Tevarih (Selçuklu Devri), (1960), (1. Baskı) (Çev. Erkan Göksu- H.Hüseyin Günes), Selenge Yay., Istanbul 2010.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

9. Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK Yay., Ankara 1995.
10. Turan, Osman, Selçuklular Tarihi, İstanbul Matbaası, İstanbul 1969.
11. Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Yay., İstanbul 2009.
12. Yazıcızade Ali, Tevarih-i Al-i Selçuk (Oğuzname-Selçuklu Tarihi), (Haz: Abdullah Bakır), Çamlıca Yay., İstanbul 2009

THE COUNCIL IN THE STATE ADMINISTRATION OF THE KARAKHANIDS (BASED ON DĪWĀN LUGHĀT AT-TURK)

Sarvar Kuldashev

Junior researcher at the History Institute of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract: *This article analyzes the political and social significance of councils and public assemblies during the Qarakhanid period, based on information from Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk. The study identifies the existence of two types of councils: one dedicated to matters of state governance, and another addressing the daily needs of the common people. It highlights how issues such as irrigation, land distribution, and agricultural planning were decided through collective consultation. The findings demonstrate that consultative and participatory mechanisms were deeply rooted in Turkic society, reflecting early forms of democratic practice. Although the direct involvement of rulers in popular assemblies is not explicitly mentioned, the importance of public opinion in decision-making is clearly emphasized.*

Keywords: Mahmud al-Kashgari, Dīwān Lughāt al-Turk, Qarakhanids, council, qurultay, public assembly, state governance, democratic traditions, Turkic society, historical source.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qoraxoniylar davrida kengashlar va xalq yig'ilishlarining siyosiy va ijtimoiy ahamiyati Mahmud al-Qoshg'ariyning "Devonu lug'oti turk" asari ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki turdagi kengash mavjudligi aniqlangan: biri davlat boshqaruvi masalalariga bag'ishlangan, ikkinchisi esa oddiy xalqning kundalik ehtiyojlarini hal qilishga yo'naltirilgan. Suv ta'minoti, yer taqsimoti va qishloq xo'jaligi rejalashtirilishi kabi masalalar kollektiv maslahat orqali hal qilinishi ta'kidlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, maslahatchilik va ishtirokchilik mexanizmlari turkiy jamiyatda chuqur ildiz otgan bo'lib, demokratik amaliyotlarning ilk shakllarini aks ettiradi. Garchi hukmdorlarning ommaviy yig'ilishlarda bevosita ishtiroki aniq qayd etilmagan bo'lsa-da, qaror qabul qilishda jamoatchilik fikrining ahamiyati aniq ta'kidlangan.*

Tayanch tushunchalar: Mahmud al-Qoshg'ariy, Devonu lug'oti turk, Qoraxoniylar, kengash, qurultoy, xalq yig'ilishi, davlat boshqaruvi, demokratik an'analari, turkiy jamiyat, tarixiy manba

During the period in which Mahmud al-Kashgari lived, the structure of state governance was based on the principle of monarchical rule, with the supreme ruler — the khagan — positioned at the head of authority. However, historical evidence suggests that even in this era, the khagan made significant political decisions in consultation with key officials. According to Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk, rulers would

convene a council (qurultay) composed of representatives from various social strata to deliberate on important state matters. Al-Kashgari uses the term *kengash* in the sense of “consultation in affairs” or “deliberation,” [13, 446] which highlights the collective nature of decision-making within the political system of the time.

Such assemblies, forming the basis of state governance, have played a critical role since the era of the ancient Hunnu Empire (2nd century BCE) [3, 156]. During the period of the Turkic Khaganates, councils were convened under the leadership of the ruler and typically included members of the royal family and high-ranking state officials [9, 174]. Although Arab and Persian sources do not provide explicit definitions of the terms council or *qurultay*, they do contain references to rulers holding such assemblies [11, 180-190; 1, 124; 6, 112; 8, 15].

A striking example from *Dīwān Lughāt al-Turk* notes that: “The Khagan held a council with his tribe to deliberate on the determination of the Turks’ twelve-animal calendar cycle” [13, 140]. Similar consultative practices were also observed within the Ghaznavid dynasty. As recorded by Abu’l-Fazl Bayhaqi, it was customary for the ruler to summon trusted individuals and members of the elite class to discuss matters of state [7, 140]. This indicates that the institution of the council was not unique to the Qarakhanids but was also a common administrative practice among other Turkic-Islamic dynasties of the period.

Councils and *qurultays* held in relation to state governance were often convened during times of military crisis, upon the death of a ruler to determine his successor, or for the enactment of new laws. These assemblies included officials of non-noble origin, members of the ruling dynasty, provincial governors, tribal leaders, elders, and scholars. Such councils played a central role in deliberating and executing major decisions of the state. In *Dīwān Lughāt al-Turk*, the phrase “*ol maṇa keṇeṣdi*” (“he consulted with me”) [12, 403] illustrates that rulers typically consulted with their advisors prior to undertaking any action.

The renowned vizier of the Seljuq dynasty, Nizam al-Mulk, likewise recorded that rulers customarily sought counsel from wise men and elders [14, 92]. This attests to the wider tradition of monarchs in various dynasties relying on advisors in their decision-making processes. The practice of convening councils thus held significant importance in state administration and remained a consistent feature across successive

regimes. Consulting with a council enabled rulers to base their decisions on collective wisdom and sound judgment.

According to information provided in *Dīwān Lughāt al-Turk*, such assemblies were frequently convened before military campaigns and included key commanders[13, 462]. Councils were not limited to the 11th century but continued to be held in later periods, albeit with certain changes in their composition. During the era of Mongol domination, the councils were primarily composed of the ruler's sons, relatives, military commanders, and tribal chieftains; religious scholars, however, were typically excluded from participation[4, 67-150]. In contrast, Zahir al-Din Muhammad Babur recorded in his memoirs that he held councils with beks, amirs, military leaders, members of the ruling family, and religious scholars alike[10, 67,89,137].

The continuation of council activities during and after the time of Mahmud al-Kashgari indicates that such consultative bodies constituted an integral part of the political system. Although the composition of these councils evolved over time, their role remained central in matters of state governance.

In the 11th century, in addition to elite assemblies for decision-making within Turkic dynasties, there also existed popular gatherings in which the general population participated. These assemblies addressed communal concerns such as irrigation management, division of pasturelands, planting of crops, and the organization of seasonal public ceremonies. This tradition is reflected in the proverb recorded in *Dīwān Lughāt al-Turk*: “A wide robe does not tear, and a matter discussed in council does not go awry” (*Keñ toñ tozmaydu, keñeshlik ish buzulmaydu*)[13, 444]. Prior to planting, peasants held consultations to decide what to sow, in what quantity, and how and when water should be distributed. Another entry in the *Dīwān* reinforces this practice: “If there is consultation at the time of sowing, there will be no dispute or discord at harvest.”

In addition, the sources show that many tasks were carried out collectively by the community. These included loading goods, herding livestock, irrigation, crop cultivation, and even the construction of military fortresses. The place where such communal gatherings were held is referred to as “*tirnak*”[12, 441] in *Dīwān Lughāt al-Turk*. Similar popular assemblies also existed among the Khazars, Pechenegs, and Oghuz Turks[16, 136, 180]. The Arab historian Ibn Fadlan confirms that such

meetings, also called *tirnak*, were part of Oghuz socio-political life[2, 30]. Another Arab geographer, Abu Dulaf, notes that among the Turks near Khotan, councils composed of ten members would gather to resolve each public matter[5, 85].

The evidence cited above confirms that public assemblies played an essential role in managing daily affairs during Mahmud al-Kashgari's time. However, *Dīwān Lughāt al-Turk* does not explicitly mention the participation of rulers in these local gatherings.

Conclusion: The information presented in *Dīwān Lughāt al-Turk* indicates that during the Qarakhanid period, two types of councils operated concurrently. One was responsible for addressing matters of state and governance, while the other focused on the daily needs and communal affairs of the general population. This distinction reflects the presence of democratic processes within Turkic societies. Although *Dīwān Lughāt al-Turk* does not explicitly mention the participation of rulers in the second type of council, the importance attributed to public opinion in decision-making processes is clearly evident.

References

1. Hudud al-'Alam, The Regions of the World a persian geography, 372 a.h. - 982 a.d. translated and explained by V. Minorsky. – London. 1937. – 548 p.
2. İbn Fadlân Seyahatnâmesi. Haz: Prof. Dr. Ramazan Şeşen. — İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2024. – 176 s.
3. Ögel B. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi. Cilt 1. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. – 608 s.
4. The Secret history of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. translated by Igor de Rachewiltz. Canberra. 2015. – 1317 p.
5. Абу Дулаф Мис'ар ибн аль-Мухалхиль. Рисала. История Казахстана в арабских источниках. Том II. Перевод с арабского, вступительная статья и комментарии: Б. Е. Кумек, Р. Б. Кумек. — Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – 132 б.
6. Абу Дулаф. Вторая записка. Издание текста, перевод, введение и комментарии Булгакова П.Г., и Халидова А.Б. – Москва: Наука, 1978. – С. 412;
7. Абу-л-Фазл Байхаки. История Масуда (1030–1041). Перевод с персидского, вступление и комментарии: А. К. Арэндса. – Москва: Наука, 1969. – 1010 с.
8. Ал-Йаъкуби. Книга стран (Китаб ал-булдан). Вступительная статья, перевод, комментарии и указатели, Л.А. Семенов. – Москва: Издательство “Восточная литература”, 2011;
9. Бобоёров, Ф. Фарбий Турк хоқонлиги тарихи ва танга-пул тизими. – Тошкент: “Tafakkur avlodi”, 2021. – 352 б.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 336 б.
11. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих Полный свод истории. Пер. с араб, яз., прим, и коммент. П.Г. Булгакова, Ш.С. Камолиддина. — Ташкент: Узбекистан, 2006. – 608 б.
12. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – 499 б.
13. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2017. – 488 б.
14. Низомулмулк. Сиёсатнома. (Сияр ул-мулк). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – 240 б.
15. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). Нашрга тайёрловчи Каримов Қ. – Тошкент: Фан, 1971. – 972 б
16. Kurat A. N. Peçenek Tarihi. – İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1972. – 320 s.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

**QORAXONIYLAR DAVRIDA SIYOSIY JARAYONLAR, MA'NAVIY
MEROS VA SIVILIZATSIYAVIY O'ZGARISHLAR**

Sirojiddin Boyto'rayev

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Marjona Ravshanova

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi va taraqqiyot bosqichlari, uning Movarounnahr hamda Yettisuv hududlaridagi siyosiy o'rni tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Sulolaviy kurashlar oqibatida davlatning Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'linishi, G'aznaviylar va Saljuqiylar bilan olib borilgan siyosiy-ijtimoiy munosabatlar o'rganiladi. Shuningdek, Qoraxoniylar davrida yuz bergan sivilizatsiyaviy o'zgarishlar turkiy qabilalarning islom dini orqali o'troq hayot tarziga o'tishi, yozma madaniyat va adabiyotning shakllanishi, ta'lim muassasalari tizimining rivojlanishi ham ilmiy tahlil markazida turadi. Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi mutafakkirlarning asarlari, "Devonu lug'oti turk" kabi nodir manbalar hamda diniy-ta'limiy faoliyatning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri keng yoritiladi. Qolaversa, Raboti Malik, Kalon minorasi, Mag'oki Attoriy masjidi kabi me'moriy yodgorliklar misolida Qoraxoniylar davridagi bunyodkorlik va san'at darajasi tahlil qilinadi.

Tayanch tushunchalar: Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, "Devonu lug'oti turk, Raboti Malik, Kalon minorasi, Mag'oki Attoriy, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Tyanshan, Ibrohim Tamg'achxon, Bolasog'un, Qashqar.

Abstract: The three articles analyze the stages of the formation and development of the Karakhanid state, its political role in the Transoxiana and the Seven Seas based on historical sources. The division of the state into Eastern and Western parts due to dynastic struggles, political and social relations with the Ghaznavids and Seljuks are studied. The transition to a sedentary lifestyle through the changes of a hundred civilizations, the life of written culture and literature, and the development of educational processes are also in the center of scientific analysis. The works of thinkers such as Ahmad Yassavi, Yusuf Khos Hajib, Mahmud Kashgari, rare sources such as "Divonu Lu'oti Turk" and the impact of religious and educational activities on the development of society are widely covered. In addition, attempts to analyze the level of creativity and art of the Karakhanids are made on the example of architectural monuments such as Rabati Malik, Kalon Minaret, and Magoki Attori Mosque.

Keywords: Ahmad Yassavi, Yusuf Khos Hajib, Mahmud Kashgari, "Divan Dictionary of Turkic, Rabati Malik, Kalon Minarasi, Magoki Attori, East Turkestan, Seven Waters, Tianshan, Ibrahim Tamgachkhan, Bolasogun, Kashgar.

Kirish: Qoraxoniylar yoxud Xoqoniylar davlati — Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Tyanshanning janubiy yon bag'rida tashkil topgan davlat bo'lib Qoraxoniylar sulolasi boshqargan. Qoraxoniylar davlatining barpo etilishida qarluq, chig'il va yag'mo qabilalari yetakchi rol o'ynagan. Qoraxoniylar davlatining saltanat darajasidagi rivoji va taraqqiyoti X asrning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Abdulkarim Sotuq Bug'roxon hokimiyatni egallab, o'zini «Qoraxon» deb e'lon qiladi, Bug'roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan ulug'langan. Mazkur davlat chegarasida islom dini keng yoyilgan. Qoraxoniylar o'z davlat chegarasini somoniylar sulolasiga tegishli hududlar hisobiga kengaytirish siyosatini olib borishgan edi. Somoniylar hokimiyati bu vaktga kelib, chuqur siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy inqirozga yuz tutib zaiflashib qolgan edi, ana shunday vaziyatda qoraxoniylar somoniylar poytaxti Buxoroni deyarli qarshiliksiz ishg'ol etishadi. Biroq, Hasan Bug'roxon betobligi tufayli Buxoroda uzoq turmay, Qashqarga qaytayotgan vaqti yo'lda vafot etadi. 996-yil qoraxoniylar yana Movarounnahr sari yurish boshlaydi, G'aznaviylar bilan olib borilgan muzokaralar natijasida o'rtada shartnoma tuzilib unga ko'ra, Sirdaryo havzasi qoraxoniylar qo'lga o'tadi. Amudaryoning janubidagi yerlarda va Xuroson hududida Sabuktegin hukmronligi o'rnatiladi, Somoniylar ixtiyorida esa Movarounnahrning markaziy qismigina qoladi halos. Somoniylar hokimiyati tugatilgach, X asr oxirlariga kelib, Qoraxoniylar davlati Amudaryoning yuqori va o'rta oqimlaridan to Yettisuvgacha, sharqda esa Torim daryosigacha bo'lgan katta hududga egalik qiladi, Amudaryo esa Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlati o'rtasida chegara bo'lib qoladi. Lekin ushbu 2 turkiy davlat o'rtasida ham Xuroson hududi uchun o'zaro urushlar bo'lib o'tadi, 1006 va 1008-yillarda qoraxoniylar Xurosonga qo'shin tortib Balx, Tus va Nishopur shaharlarini zabt etadi lekin Sulton Mahmud G'aznaviy qoraxoniylarga zarba berib, Xurosonni o'z qo'lida saqlab qoladi. G'aznaviylar keyinchalik dastlab o'zlari yer berib, homiylik qilgan saljuqiylar bilan ziddiyatga kirishib, o'rtada katta harbiy to'qnashuvlar yuz beradi. 1040-yillarda esa

Dandanakon jangida g'aznaviylar saljuqiylar tomonidan qaqshatqich zarbaga uchrab o'zlarini qaytib o'nglay olmaydi, G'aznaviylar davlatini bu inqirozidan, qoraxoniylarning mahalliy hukmdori Ibrohim Bo'ritegin foydalanib qoladi. U dastlab Xuttalon, Vaxsh va Chag'oniyonni g'aznaviylardan tortib oladi, keyinchalik butun Movarounnahrni va Farg'onani o'ziga bo'ysundirib mustaqil siyosat olib boradi. Oqibatda Qoraxoniylar davlati 1041-yilga kelib 2 mustaqil davlatga, sharqiy va g'arbiy qismga bo'linib ketadi. Sharqiy qismiga Yettisuv, Qashqar, Tarozi, Isfijob, Shosh va Sharqiy Farg'ona kirgan poytaxti Bolasog'un, madaniy markazi Qashqar bo'lgan. G'arbiy qismiga esa Movarounnahrdan to Farg'ona vodiysining g'arbiy chegarasigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan bo'lib, markazi Samarqand hisoblangan. Yagona Qoraxoniylar davlati bu tarzda ikkiga bo'linishi va ular o'rtasida sulolaviy kurashlarning davom etishi, yerdan foydalanishga iqtisodiy tartibotining keng yoyilishi va mahalliy hokimlarning kuchayishi markaziy hokimiyatni zaiflashtirib qo'ygan, natijada Qoraxoniylar davlati 1130-yilda saljuqiylar hukmdori Sulton Sanjarga tobe bo'lib qolgan va XII asrning 30-yillari oxirida Qoraxoniylar davlati sharqdan kelgan yangi istilochilar ko'chmanchi qoraxitoylar hujumiga duchor bo'lib, parchalanib ketdi, lekin Qoraxoniylar davlati garchi tarqoq holda bo'lsa-da, XIII asrning boshiga qadar mavjud bo'lgan. 1212-yilda qoraxoniylarning so'nggi vakili Usmon ibn Ibrohimning Alouddin Muhammad Xorazmshoh tomonidan qatl etilishi qoraxoniylarni sulola sifatida rasman barham topishiga olib keldi¹

Asosiy qism: Qoraxoniylar davrida ko'plab turkiy qabilalar islom dinini qabul qilib, yangi sivilizatsiyaning bir qismiga aylandilar. Sivilizatsiyaviy o'zgarishlar jamiyatlarning turmush tarzidagi o'zgarishlarga olib kelgan, bu davrda turklar og'zaki madaniyatdan yozma madaniyatga, ko'chmanchi jamiyatdan o'troq jamiyatga o'ta boshladilar. Bunda Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy kabi allomalarning o'troq hayotga o'tgan turkiylarga katta ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy tuzilma va ta'lim olimlar orqali ommaga singdirila boshlandi. Qoraxoniylar davrida ta'limda ham, fan va siyosatda ham katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xorazm, Buxoro,

¹ A.Sh.Rajabov, J.O.Qodirov. "Qoraxoniylar davlati" – Buxoro davlat pedagogika instituti:2022

Toshkent, Samarqand, Bolasog'un, Marv, Sayram, Qoshg'ar va boshqa shaharlar markazlari ta'lim, fan va san'at markazlariga aylangan va bu davrning buyuk allomalaridan Ibn Sino, Forobiy, Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariylarning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Islom dinining ta'limga bergan katta ahamiyatini anglagan ilm-fan arboblari turli ta'lim faoliyati bilan shug'ullanib, ta'limni har sohada rivojlantirishga harakat qildilar. Qoraxoniylar tasarrufidagi hududlarda turli xalqlar istiqomat qilgani sababli ham islom, ham xitoy-uyg'ur madaniyatlarining ta'siri katta bo'lib mintaqada islomning rivojlanishi bilan turkiy til adabiy tilga aylandi va birinchi marta islom diniga asoslangan turkiy adabiyot paydo bo'ldi shu sababli Qoshg'ar shahri ayniqsa, madaniy va diniy faoliyat markazi sifatida muhim mavqega ega edi. Turk hoqonligidan boshlanib, Uyg'urlar davrida jadallik kasb etgan turkiy xalqlar madaniyati va sivilizatsiyasi bilan qoraxoniylar davrida islom madaniyati va sivilizatsiyasi qo'shilib, birlasha boshladi va natijada yangi madaniy mahsulotlar vujudga keldi¹.

Turkiy xalqlar hatto islomdan oldin yaratgan asarlarini ham islomiylashtirgan bo'lib O'g'uz xoqon dostoni bu holatning yaqqol ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Turkiy xalqlar islom dinini qabul qilgandan so'ng, mintaqada sodir bo'lgan urushlar va boshqa voqealarni islomiy dostonlar shaklida yoza boshladilar. Qoraxoniylar davrining muhim timsollaridan biri bo'lgan "Devoni lug'otit turk"da shu tarzda yaratilgan dostonlarning ba'zi qismlari saqlanib qolgan. Jumladan, "Manas" dostoni ana shunday adabiy yodgorliklardan biridir².

Qoraxoniylar davlatida yaqinda islomni qabul qilgan yuz minglab odamlarning, fiqhni ijro etish uchun mas'ul bo'lganlarning ehtiyojlariga mos ravishda huquqshunoslar va fiqhga oid asarlarga ehtiyoj bor bo'lgan bu omillar ta'lim va bilimli kishilarga bo'lgan ehtiyojning ko'rsatkichlarini tashkil etadi, ehtiyojlarni qondirish uchun bu davrda zamonaviy madrasalar vujudga kela boshladi. Madrasa arabchada dars o'tiladigan joy va talabalar ta'lim oladigan bino ma'nosini bildiradi. Dastlabki yillarda masjidlar ta'lim-tarbiya qilinadigan joylar bo'lib ma'rifiy faoliyatning

¹ S.U.Ulashova, D.J.Ochilova "Qoraxoniylar davrida ta'lim"-Alfraganus universiteti: 2025

² Ablat Xodjaev, Dilrabo Turdieva. "Qoraxoniylar Xoqonligi tarixi"- Fan ziyosi nashriyoti Toshkent:2021

ko'payishi va xilma-xilligi bilan ta'lim markazi masjidlardan madrasalarga o'ta boshladi. Masjidlar o'rnida madrasalar paydo bo'la boshlagan bo'lsa ham, masjidlar ta'lim maskani bo'lib qolaverdi. Biroq, masjidlar ibodat markazlari bo'lganligi sababli ular ortib borayotgan ma'rifiy faoliyatni to'liq qondira olmadi va ta'lim va ibodatning uyg'unligidan kelib chiqadigan ba'zi muammolar madrasa muassasalarini qurish zaruratini tug'dirdi. Qolaversa, bir tomondan masjidlarda dars o'tish, ikkinchi tomondan namozgoh bo'lgan masjidlarda shovqin-suronli nosog'lom muhit yaratishga chaqirdi. Yana fan sohalarining ko'payib borishi bilan kengaytirilgan dasturga javob berish uchun masjidlardan alohida muassasalar kerakligi sababli barchasi madrasa muassasasining vujudga kelishiga zamin yaratdi. Ushbu o'zgarishlarga mos ravishda, o'rta asrlar islom olamidagi birinchi zamonaviy madrasalar tashkil qilina boshlandi. U 1066 yilda Samarqandda Ibrohim Tamg'achxon tomonidan ochilgan bo'lib ushbu muassasani boshqa muassasalardan ajratib turadigan ayrim farqlar mavjud edi. U alohida binoda tashkil qilingan bo'lib yotoqxona, kutubxona, aylangan ma'murlar va o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan dastur va fanlarga ega edi. Madrasa faoliyatini iqtisodiy ta'minlash ham davlat byudjeti hisobidan amalga oshirilib, bunda talabalar stipendiyalari, inflyatsiya darajasiga qarab belgilanadigan o'qituvchilarning ish haqi, doimiy resurslar, yillik byudjet kabi masalalarni qamrab olgan. Ibrohim Tamg'achxon tashabbusi bilan ta'limdagi bu inqilobdan so'ng XII asrning o'zida birgina Buxoroda olti ming maoshli fakih bo'lganligi ta'lim va mudarrislik faoliyatiga naqadar e'tibor berilganidan dalolatdir. Madrasalarning asosiy vazifasi aholining ehtiyojlarini qondiradigan imom, muazzin, voiz, mudarris va muftiy kabi bilimdon kadrlar tayyorlash bilan birga qozi, muhtasib, kotib, tarjimon, ayg'oqchi, faqih, vazir kabi davlat amaldorlarini ham tayyorlashdan iborat bo'lib madrasa bitiruvchilari sud ishlaridan tortib sug'orish va soliq masalalarigacha ko'p sohalarda faoliyat yuritib ehtiyojlarni qondirishi kerak bo'lgan. Madrasalarning tashkil etilishi va ko'payishi davlat va xalqning umumiy ehtiyoji bo'lgan

mutasaddi va ruhoniylarni tayyorlash zaruratidan ham kelib chiqqan, deyish mumkin¹

O'sha davrda bunyod etilib, hozirgacha saqlangan Raboti Malik, Masjidi kalon, Minorai Kalon, Vobkent minorasi, Jarqo'rg'on minorasi, Mag'oki Attori masjidi hamda ko'plab saroy, masjid, madrasa, minora, xonaqoh, maqbara, tim va karvonsaroy kabi inshootlar qoraxoniylar davrida hashamatli binolar qurish san'ati yuksak darajada taraqqiy etganligini ko'rsatadi. Ibrohim Tamg'achxon (1040—1068) birinchi marta Samarqandda davlat mablag'lari hisobiga madrasa qurdirdi va mintaqada madaniyatning rivojlanishini qo'llab-quvvatladi. Uning qo'l ostida Samarqandda jamoat shifoxonasi va madrasasi tashkil etilib, u yerda tibbiyot bo'yicha o'qitish ham olib borilgan. 1066-yilda uning buyrug'i bilan Qusam ibn Abbos maqbarasiga yaqin joyda madrasa qurilgan, shuningdek Samarqandda qasr ham qurdirganligi ma'lum. Raboti Malik saroy majmuasi 1068—1080-yillarda Samarqandda hukmronlik qilgan Qoraxoniylar Shams al-mulk buyrug'i bilan barpo etilgan. XIII asrdan boshlab mo'g'ullar O'rta Osiyoni bosib olganlaridan so'ng, XVIII asrning boshlariga qadar Raboti Malik savdo karvonlarini to'xtatish uchun karvonsaroy bo'lib xizmat qilgan. Raboti Malik — Markaziy Osiyo monumental me'morchiligining eng qadimiy yodgorliklaridan biri va jahon ahamiyatiga ega me'moriy yodgorlik hisoblanadi. Qoraxoniylar davrining Samarqanddagi eng ko'zga ko'ringan yodgorligi XII asrda qal'ada qurilgan Ibrohim ibn Husayn (1178—1202) saroyi bo'lib qazish paytida monumental rang tasvirning parchalari topilgan uning sharqiy devorda sariq kaftan kiygan va kamon ushlagan turkiy jangchi tasvirlangan, bu yerda otlar, ovchi itlar, qushlar va shu davrga o'xshash ayollar ham tasvirlangan. Qoraxoniylar davridan Buxorodagi qadimiy yodgorliklar: Kalon minorasi, Magoki Attori va Namozgox masjidlari va Turki Jandi saqlanib qolgan. 1119-yilda Shams al-mulk masjidining yangi binosi tiklangan va u bugungi kungacha shu shaklda saqlanib kelinmoqda. Arslonxon (1102—1130) hukmronligi ostida bo'lgan Qoraxoniylar davrida Buxoro me'morchiligining durdonalaridan biri Kalon minorasi

¹ N.Gumilev. "Qadimgi turklar"-Toshkent:2007

(1127—1129) barpo etilgan. „Ichki shahar“ning janubi-g'arbiy qismida u turar-joy maydonini sotib olib, bu yerda juma kuni masjidni tikladi (1121-yilda qurib bitkazilgan), hozirda Kalyan masjidi deb nomlanadi. Boshqa bir masjid Kalon masjididan bir oz janubda joylashgan bo'lib hozir uning o'rnida turar-joy binolari, ulardan bittasida — Arslonxonning mozori joylashgan. Shu bilan birga Qoraxoniylar davrida amaliy bezak san'ati — naqshinkorlik, ganchkorlik va kulolchilik yo'nalishlari ham ravnaq topgan¹

Xulosa: Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, Qoraxoniylar davlati o'zining siyosiy hayotida inqirozlarga duch kelib, XII asrning oxirlariga kelib sulola sifatida barham topgan bo'lsa-da, uning ma'naviy va ilmiy merosi O'rta Osiyo tarixida alohida o'rin egallaydi. Bu davrda islom dini turkiy xalqlar hayotiga chuqur singib, ta'lim, fan va madaniyatning yangi bosqichga ko'tarilishiga zamin yaratdi. Samarqand, Buxoro, Qashqar kabi shaharlarning ilm-ma'rifat markaziga aylanishi, madrasalarning davlat tomonidan moliyalashtirilishi, ilm-fan va boshqaruv sohasi uchun kadrlar tayyorlanishi — Qoraxoniylar davrining yuksak sivilizatsiyaviy yutuqlaridan hisoblanadi. Qoraxoniylar davrida shakllangan yozma adabiyot, me'moriy obidalar va diniy-ta'limiy meros bugungi kunda ham Markaziy Osiyo xalqlarining milliy-ma'naviy o'zligini anglashda muhim tarixiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rajabov A.Sh. J.O.Qodirov. "Qoraxoniylar davlati" – Buxoro davlat pedagogika instituti:2022
2. Ulashova S.U., Ochilova D.J. "Qoraxoniylar davrida ta'lim"-Alfraganus universiteti: 2025
3. Ablat Xodjaev, Dilrabo Turdieva. "Qoraxoniylar Xoqonligi tarixi"- Fan ziyosi nashriyoti Toshkent:2021
4. Gumilev N. "Qadimgi turklar"-Toshkent:2007
5. Sagdullayev A., Eshov B. "O'zbekiston tarixi" 1-qism. T: Universitet, 1999

¹ A.Sagdullayev, B.Eshov. "O'zbekiston tarixi" 1-qism. T: Universitet, 1999

SYMBOLS OF SOVEREIGNTY IN THE KARAKHANID AND SELJUK EMPIRES WITHIN THE TRADITION OF TURKIC-ISLAMIC STATEHOOD

Nigar Hamidova

Baku State University, Phd candidate (Azerbaijan)

Abstract: *This study explores the symbols of sovereignty in the Karakhanid and Seljuk Empires within the framework of the Turkic-Islamic state tradition. By analyzing historical sources and cultural evidence, it highlights the continuity of pre-Islamic Turkic concepts of authority—such as kut (divine legitimacy), tugh (standard), otagh (royal tent), nevbet (drums), sorg'huch (ornament), and the institution of the kurultay—and their transformation under Islamic influence. The research shows how the Karakhanid rulers preserved ancient Turkic symbols of power while adapting them to Islamic political culture, and how the Seljuks institutionalized these practices on a larger imperial scale. This comparative analysis demonstrates that sovereignty symbols were not only political insignia but also reflected the synthesis of Turkic traditions and Islamic legitimacy, ensuring the durability of Turkic-Islamic statehood.*

Keywords: *Karakhanids, Seljuks, symbols of sovereignty, Turkic-Islamic statehood, kut (divine legitimacy), tugh and insignia, otagh (royal tent), nevbet ceremony, Turkic traditions, Islamic political culture, kurultay institution, ideology of power.*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot turkiy-islomiy davlat an'anasi doirasida Qoraxoniylar va Saljuqiylar imperiyalarida suverenitet ramzlarini o'rganadi. Tarixiy manbalar va madaniy dalillar tahlili asosida islomdan avvalgi turkiy hokimiyat tushunchalari — qud (ilohiy legitimlik), tug' (bayroq/alam), otaq (xon chodiri), navbat (davul-surnay marosimi), sorg'uch (nishon, bezak) hamda qurultoy instituti — ning islom ta'siri ostida qanday davom etgani va o'zgargani yoritiladi. Tadqiqot Qoraxoniylar hukmdorlari qadimgi turkiy hokimiyat ramzlarini saqlab qolganini, shu bilan birga ularni islom siyosiy madaniyatiga moslashtirganini hamda Saljuqiylar bu amaliyotlarni yanada keng imperiyaviy darajada institutsionallashtirganini ko'rsatadi. Mazkur qiyosiy tahlil suverenitet ramzlari nafaqat siyosiy belgilar bo'lganini, balki turkiy an'analar va islomiy legitimlikning sintezini aks ettirib, turkiy-islomiy davlatlilik barqarorligini ta'minlaganini namoyish etadi.*

Tayanch tushunchalar: *Qoraxoniylar, Saljuqiylar, suverenitet ramzlari, turk-islom davlatchiligi, qut (ilohiy legitimlik), tug' va nishonlar, otaq (xon chodiri), navbat marosimi, turk an'analari, islom siyosiy madaniyati, kurultoy instituti, hokimiyat ideologiyasi.*

Before Islam, the essential requirement for a ruler was being chosen by God and possessing superior personal qualities—wisdom, strength, justice, and morality. In the Islamic period, these principles remained intact but were reinterpreted within an Islamic framework. In other

words, while the Turks embraced Islam, the continuity of their state traditions was preserved, with only the religious and cultural content undergoing transformation.

One of the earliest and most important sources of Turkish political thought is the Orkhon Inscriptions. These written monuments reflect the fundamental principles of state administration, the ruler's responsibilities, and his relationship with the people. In governance, justice, morality, and merit were emphasized. It was considered essential for the khagan to be strong, wise, courageous, and virtuous. A remarkable point is that when God chose a ruler, he valued not his lineage, but his personal qualities and ability to govern. This demonstrates that political legitimacy was based not only on origin, but also on competence and leadership skills. Among the Gokturks, it was also believed that sovereignty was granted by God. As written in the Orkhon–Yenisey inscriptions: *'In order that the Turkish people might not perish, but exist as a nation, the Turkic God placed my father Ilterish Khagan and my mother Ilbilge Khatun on the throne'* [13, p.65]

After adopting Islam, the Turks entered a new religious and political environment. However, this transition did not result in radical change, but rather in a process of synthesis and adaptation. The Karakhanids, as the first Islamic Turkish state, represent the most significant example of this transitional phase.

In *Kutadgu Bilig*, it is stated that God grants the ruler *kut* (divine blessing and fortune), thereby legitimizing his sovereignty. "Where there is *kut* bow and draw near. If you resist, you will wrestle with anxiety" [16, p.82]. "When this *kut* comes a person truly becomes happy, fulfilling thousands of desires..." [16, p.82]. "Whomever God grants this rulership too, he also grants a mind and heart suited for that task" [16, p.174]. This idea was already present in pre-Islamic Turkish political thought. Thus, even in the Islamic era, the belief in divinely sanctioned authority was preserved. After the Turks converted to Islam, many institutions of governance continued without interruption.

Among the European Huns, especially under Attila, the concept of *kut* played a crucial role in legitimizing sovereignty. It is written in the Orkhon–Yenisey inscriptions: "Because God willed it, because I possessed *kut*, I became the khagan" [13, p.59]. From these historical records it becomes clear that among the ancient Turks, political authority was

expressed through the concept of *kut*. During the period of the Karakhanid and Ghaznavid states, the perception of sovereignty continued in line with earlier traditions, while at the same time the influence of Islam grew stronger. According to Turkish statecraft, rulers were expected to be patient, just, moral, and diligent. A sovereign had to exercise full authority over both the state and the people, and in governance, he was obliged to treat everyone equally. Only with such a philosophy could a ruler achieve success. Those who served in state administration were regarded as capable, trustworthy, and talented individuals.

The foremost duty of these administrators was to protect and safeguard the people. In the shaping of the state, spiritual values were just as important as material ones, and religion was the most influential of these spiritual elements. Although Islam did not prescribe a specific model of government, its principles nevertheless had a decisive impact on the formation of political structures, including during the Karakhanid era. For this reason, the Karakhanid state played a particularly important role in the synthesis and application of Turkish-Islamic governance traditions.

Rulers were also expected to be balanced, generous, and benevolent. These qualities, inherited from the pre-Islamic period, were preserved in the Islamic era and came to be considered essential traits of political authority. The adoption of Islamic values posed little difficulty for the Turks, since these values largely corresponded to their own established traditions of governance.

The clearest reflection of this developmental phase can be seen in Yusuf Khass Hajib and Nizam al-Mulk. Nizam al-Mulk, while examining the administrative systems of the Samanids and Ghaznavids, incorporated elements of ancient Iranian traditions to introduce reforms in governance. Yusuf Khass Hajib, who lived much earlier, emphasized the continuity of ancient Turkish state traditions and considered their synthesis with Islam as the proper path forward.

In the Islamic period, Turkish states such as the Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks, and Ottomans continued to uphold the belief that sovereignty was granted by God. In ancient Turkish thought, *kut* was regarded both as a spiritual concept and as the foundation of political legitimacy. According to this worldview, the right to rule was bestowed by the Eternal Sky (Gök Tanrı), and the qualities possessed — or expected to be possessed — by a ruler were expressed through the notion of *kut*. Thus,

kut was considered the earthly reflection of both the state and divine will. If a ruler was deprived of *kut*, this was equivalent to relinquishing political authority itself.

From the very foundation of the Karakhanid state, *kut* remained a central principle of political authority and played a crucial role in ensuring the continuity of Turkish public law. Another important feature of Karakhanid governance was the principle of “dual administration.” As the successor of the Karluks, the Karakhanid dynasty emerged when the Karluk Yabghu assumed the title of “Great Khagan” from the Uighur ruler and established the Karakhanid state with Balasagun as its capital. The administration was then divided between two khagans. The eastern realm was ruled by the “Great Khagan,” who bore the title *Arslan Qara Khagan*, while the western territories were governed by his brother, who held the title *Bughra Qara Khagan* and remained subordinate to the Great Khagan [4, p66-67].

The dual system of governance that existed among the ancient Turks and later continued in the Turkic-Muslim states, which European historians mistakenly referred to as a “dual kingdom,” was in fact not the division of the state into two parts. The dual system was based on the absolute superiority of one side. To illustrate our point, let us refer to a passage from the Oghuz epic: “Oghuz divided the bow into three parts and gave them to his three elder sons, and he gave the three arrows to his three younger sons. He then decreed: “The lineage of the three sons to whom I gave the bow shall be called *Bozok*. The lineage of the three sons to whom I gave the arrows shall be called *Üchok*”. They also agreed as follows: “Those who were given the bow shall have a higher status and form the right wing of the army. Those who were given the arrows shall have a lower status and form the left wing of the army. For the bow rules like a king, whereas the arrow is but a messenger subject to it” [14, p.48]. This system continued to exist during the Seljuk period as well. In Nishapur, the *khutba* was read in the name of Toghrul Beg with the title *Malik al-Muluk* (“King of Kings”), and in Merv it was read in the name of Chaghri Beg [10, p. 6].

Among the symbols of authority in the Turkic state tradition, the *otagh* (royal tent) also held a special place. During the Karakhanid period, the term *chuvach* was used for the royal tent [4, p.69]. According to Mahmud al-Kashgari's explanation, *chuvach* was an exclusive tent made of

silk, belonging only to the khagans. This tent served to protect the ruler from the heat in summer and to provide shelter from rain and snow in winter [4, p.69]. When the khagans set out on campaign, *tugs* (standards) were raised, drums were beaten, and the *otagh* (royal tent) in which the ruler resided was specially decorated for the ceremonies. In 11th-century sources, the word *ordu* was sometimes also used in the sense of the ruler's tent [4, p.69]. The tents set up for the khagans during campaigns or hunting assemblies were likewise referred to by this name. Thus, the *otagh* was one of the symbols of authority and held great significance for the Karakhanid rulers.

During the Seljuk Empire, sources also provide information about the sultans setting up *otaghs* and tents. The Seljuk-period historian Ahmad ibn Mahmud, in his work *Seljuqnameh* wrote as follows: "Chaghri Beg arrived in Balkh and stayed there a tent and *otagh* was set up, and he sat upon the throne of kingship" [1, p.25].

In pre-Islamic Iran, depictions in writings and paintings show a parasol, peculiar to the East, mounted on a spear and opened in the form of a small dome, held above the head of a ruler on horseback. This *chetir* was also a symbol of authority [15, p. 28]. The *chetir* was a royal umbrella, fastened to the tip of a spear and opened in a dome-like shape, carried above the ruler's head when he went on campaign or took part in official ceremonies. This emblem was often made of satin fabric or velvet embroidered with golden threads.

In the Islamic-period Turkic states, the *chetir* was regarded as one of the principal insignia of sovereignty. The Karakhanid rulers carried a red *chetir*. The *chetir* appeared not only in palace ceremonies but also in battles as a state symbol. The person who carried the ruler's *chetir* was called the *chetrdar*. Among the Karakhanids, the colors of this symbol bore different meanings: the vizier's *chetir* was black (a symbol of service), while the ruler's *chetir* was white, signifying his status as *khan*.

The carrying of the *chetir* was preserved in later Islamic states as one of the main emblems of political authority. Among the Great Seljuks, the parasol, as a sign of sovereignty, bore an emblem depicting a bow and arrow. It is known that when Toghrul Beg entered Nishapur with 3,000 cavalry, a red *chetir* made of silk fabric was carried above his head. Upon the death of Sultan Berkyaruq (498/1104), Atabeg Amir Ayaz proclaimed the heir Melikshah as sultan and ordered the preparation of the *chetir*

along with other insignia of sovereignty, having Melikshah's emblem placed upon it [3, p. 193–194].

One of the symbols of sovereignty was the throne. In the Turkic tradition, the throne was placed in the center of the assembly or in the most important part of the palace. Since the East was considered a sacred direction in Turkic thought, thrones were always oriented toward the east. In the Karakhanid period, the Tirmiz Palace — which was later used by the Ghaznavids and the Seljuks — contained a two-storied throne room [4, p.70]. One of the oldest insignia of sovereignty was the banner, which began to be used more widely from the Middle Ages onwards. The banner of the Karakhanid dynasty was made of red silk fabric. Within the framework of Islamic civilization, it is evident that the Karakhanids possessed symbols of authority such as the *tugh* (standard) and the banner. The banner was also regarded as sacred and embodied the independence of the state. The prestige of khagans, commanders, and tribal chiefs was evaluated by the size and form of the banner they carried.

In ancient Turkic tradition, the term *tugh* encompassed the meanings of both banner and standard. The Orkhon–Yenisei inscriptions testify to this with expressions such as “*uch tughlug turk bodun*” (“the Turkic people with three banners”), and “*tugh tashırır erikli*” (“when the banner is raised and the campaign is begun”) [p.146], likewise, Mahmud al-Kashgari's statements such as “*bundan tokuz tughlug khan denir*” (“a ruler or khan who possesses nine standards”) [p.400] confirm this usage.

The *tugh*, besides being a symbol of sovereignty and independence, was considered one of the main indicators of military and political power. In the Turkic Khaganate, the khagan was known to have nine *tughs*. While initially nine were erected, among the Western Turks the tradition of seven *tughs* was observed. Mahmud al-Kashgari provides valuable information regarding the use of the *tugh* among the Karakhanids, for instance: “*When the khan's tent was set up, the khagan would sit in a silk tent, serving as shade in summer and protection from rain and snow in winter*” [6, p.400], or “*when my standard is raised and the war drums are beaten*”.

The expression “*nine-standard khan*” shows that the number nine was considered auspicious for the Karakhanids and that their khagans did not carry more than nine *tughs*. Thus, the *tugh* was both a symbol of sovereignty and of war for the Karakhanid state. According to Mahmud al-

Kashgari, *tugh* could also denote a musical instrument resembling a drum, which was played in front of the ruler [6, p.898].

During the Seljuk period, the banner was referred to in the sources under several different names. As one of the symbols of sovereignty, it was mentioned as *alam*, *liva*, *monjuk*, *sancaq*, etc. [7, p.123]. When Sultan Alp Arslan sought to have his name mentioned in the *khutba* in Baghdad, he sent Qadi Muhammad ibn Abd al-Rahman as an envoy to the city, requesting that coins be struck in his name and that a khalat of honor be bestowed upon him. Although coins bearing the sultan's name were indeed minted in the caliphal court, it was stated that the qadi would have to wait some time for the khalat of honor to be prepared. Instead of the khalat, it was said that a turban (*imama*) and a banner (*liva*) would be sent [11, p.7].

The tradition of *nevbet* was regarded among the Turks as a symbol of sovereignty as early as the Hun and Göktürk periods. Even if not yet called *nevbet*, it is known that from the time of the Huns, various musical instruments especially the drum was used among the Turks. In the early Turkic states, before war began or during grand ceremonies, the khagan's royal tent (*otagh*) was set up, the *tugh* (standard) was raised, and the drum was beaten [12, p.110].

Among the emblems of rulers in pre-Islamic Turkic states who bore diverse titles such as *khan*, *khagan*, *tanhu*, *shanyu*, and *ilteber* — were the *origin* (throne), *otagh* (royal tent), *tugh* (standard), *kotuz* (plume), along with the drum. The importance of the drum as a symbol of independence among the Huns can be understood from Chinese sources. In 119 B.C., during the war between the Huns and the Chinese, the famous Chinese commander Ho Ch'ü-ping attacked the Huns and captured, along with many prisoners, both banners and drums [12, p.113].

Since this drum was considered a symbol of honor and sovereignty for the Turks, it carried great importance. In the Gokturk period, the word *koburge*¹ was used to denote the drum. Chinese sources record that in front of the Gokturk khagan's royal tent (*otagh*) stood a wolf-headed standard, and alongside this standard were the Khaganate Drum and other insignia. The fact that newly enthroned khagans of the Gokturks were

¹ Orkhon–Yenisey inscriptions mention the term *koburge* in the Bilge Khagan monument. However, its interpretation has varied among scholars: H.N. Orkun translated it as “drum” (*davul*), while Ə. Rəcəbov rendered it as “bridge” (H.N.Orkun, *Eski türk yazıtları*, c. 1, s. 72, s.73; Ə.Rəcəbov, *Orxon-Yenisey abidələri*, s. 104, s.108)

given a wolf-headed standard and a drum provides further evidence that the drum was used as a symbol of sovereignty.

In the medieval Turkic states, including the Karakhanids, the *nevbet* also remained one of the main emblems of political authority. The verse in the *Kutadgu Bilig* stating, “*The cloud thundered, the nevbet drum was beaten, the lightning flashed, and the khagan’s standard was raised*” clearly demonstrates how significant the *tugh* (standard) and *nevbet* (royal drum) were as symbols of sovereignty in the Turkic Khaganate [16, p.30].

The *khalat* (robe of honor) was a valuable garment bestowed by caliphs and rulers upon statesmen and certain officials as a sign of reward and distinction. These garments were crafted with artistry and often bore the ruler’s name or symbols regarded as the emblem of the state. After their conversion to Islam, the Karakhanid rulers also began to wear the *khalat*. It is evident that this practice was adopted in the Karakhanid court immediately after the acceptance of Islam. The endorsement of the Abbasid caliphs held great significance for the Karakhanids, just as it did for all other Islamic states. They showed sensitivity in observing every tradition that was to be carried out in this regard.

Sorghuch/Qotuz – in Turkic, the term originally referred to the long feathers found on the heads of birds however, in historical sources it came to denote the precious ornaments attached to the headgear of rulers, princes, and statesmen. As a symbol of sovereignty, the qotuz or sorghuch was a tuft of wild ox or horsehair affixed to the *bork* (headgear) of the ruler [5, p.269].

These ornaments were often decorated with precious stones such as diamonds, emeralds, rubies, and pearls, or adorned with rare bird feathers. The wearing of the qotuz became a significant emblem of authority and legitimacy in Turkic-Islamic states, and for the Karakhanid rulers in particular, it functioned as one of the most important insignia of political power.

Kurultay from the pre-Islamic period onwards, the *Kurultay* was recognized as an official assembly where important decisions were discussed and adopted in Turkic states. Initially, these gatherings bore the character of feasts, entertainments, and contests however, over time they evolved into decisive organs of state governance.

The *Kurultay* was not only a body that ensured the unity and solidarity of the people but also symbolized the unification of religion and state

under a single authority. It functioned as the ruler's consultative council, where both internal and external affairs were deliberated and resolved. In Turkic khaganates, the *Kurultay* also served as a means of legitimizing political power, since the khagan consolidated his rule by presenting his decisions to the assembly (often referred to as *toy*).

By presiding over these gatherings alongside statesmen and military commanders, the ruler reinforced his authority, making the *Kurultay* itself an important emblem of sovereignty. In dynasties for which we possess detailed historical records such as the Tabghach, Gokturks, and Uighurs there existed, separate from the government, a great council where political, military, economic, and cultural matters were all discussed and resolved. Meetings were usually held in the ruler's tent (*otagh*) or in the palace.

Thus, the *Kurultay* in Turkic states was not merely a consultative organ but also one of the most essential political institutions, ensuring supervision of governance and regulating the state's affairs.

Conclusion

In conclusion, the symbols of sovereignty in the Karakhanid and Seljuk states were not merely ceremonial attributes but crucial instruments for legitimizing power and preserving cultural identity. The traditions inherited from the pre-Islamic Turkic world such as the *tugh*, *otagh*, *nevbet*, *sorghuch*, and *kurultay* were synthesized with Islamic political principles, giving rise to a unique model of Turkic-Islamic governance. The Karakhanids played a transitional role by adapting ancient Turkic practices to the Islamic framework, while the Seljuks institutionalized these symbols on an imperial scale, establishing the foundations of classical Turkic-Islamic statehood. Thus, sovereignty symbols functioned as both political insignia and embodiments of religious and cultural unity within the state.

References

1. Ahmed bin Mahmud. Selçuk-name. 2 cilt Hazırlayan: Erdoğan Merçil, c. 1. İstanbul: Garanti Matbaası, 1977. 180 s.
2. Balasaqunlu, Yusif. Qutadğu Bilig (Xoşbəxtliyə aparan elm). Bakı: Avrasiya Press, 2006. 439 s.
3. Chetr // İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. s.293-294.
4. Gülseri Okudan, Sarayı, askeri və idari yönleriyle Karahanlı devletinin teşkilat tarihi. İksad Publishing, 2019. s. 202.
5. Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyyatı, 1998. 466 s.
6. Kaşgarlı Mahmud. Dîvânu Luğâtî't-Türk / Hazırlayan: A. Ercilasun,

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

- Z.Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020. 995 s
7. Merçil, E. Selçuklularda hükümdarlık alametleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007. 284 s.
8. Orkun, H.N. Eski Türk Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. 192 s.
9. Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsir ibn Ali El-Hüseyinî. Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye / Çev., Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943. 150 s.
10. Sevim, A. Sıbt ibn'ül Cevzî'nin "Mir'âtü'z-zaman fi Tarihi'l-Ayan" eserindeki Selçuklularla ilgili bilgiler, II. Sultan Alp Arslan dönemi // Belgeler, Türk Tarih Kurumu Dergisi, c. XIX, sayı 23, 1998. 51 s.
11. Şahin Mustafa, Emre Aslan. Orta çağ Türk-İslam devletlerinde nevbet, Sayı 8, 2020. s.107-144.
12. Talat, T. Orhon yazıtları. Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Simurg, 1998. 128 s.
13. Togan, Z.V. Oğuz destanı. İstanbul: Enderun Yayınları, 1982. 164 s.
14. Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988. 520 s.
15. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig // tercüme: Muzaffer Tunçel, Ankara: T.C. Genclik ve Spor Bakanlığı, 2019. 514 s.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR SULOLASI BOSHQARUVI CHOG'IDA QO'SHIN

Islom Bo'riyev

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti kichik
ilmiy xodimi

Annotatsiya: Ushbu maqola Qoraxoniylar sulolasi boshqaruvi davridagi qo'shin tizimi, uning tarkibi va harbiy faoliyati haqida ilmiy tahlilni taqdim etadi. Qoraxoniylar sulolasi 840–1212-yillarda Turkistonda hukmronlik qilgan bo'lib, ularning qo'shini ikki asosiy turga – doimiy va nomuntazam (zahira) bo'linib, saroy qo'riqchilari, xossa, sulola a'zolari va turkiy urug'lar kuchlaridan tashkil topgan. Maqolada qo'shin tarkibi, xodimlar va unvonlarining turkiycha atamalar bilan nomlanishi, harbiy yig'in va jang jarayonlari, shuningdek, g'ulom tizimi va uning rivojlanishi ko'rib chiqilgan. Tadqiqot Qoraxoniylar harbiy siyosati va davlat tizimi tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, qo'shin, doimiy qo'shin, nomuntazam qo'shin, saroy qo'riqchilari, xossa, sulola a'zolari, turkiy urug'lar, g'ulom tizimi, jang, Turkiston, harbiy siyosat.

Abstract: This article presents a scholarly analysis of the military system, composition, and activities of the Karakhanid dynasty during their rule. The Karakhanids, who reigned in Turkestan from 840 to 1212, had an army divided into two main types: permanent and irregular (reserve). The army consisted of palace guards, khassa (the ruler's personal troops), forces of dynasty members, and Turkic tribal units. The study examines the army's structure, the ranks and titles with Turkic terminology, the processes of military mobilization and battles, as well as the ghulam (slave-soldier) system and its development. This research is an important source for understanding Karakhanid military policy and state administration.

Keywords: Karakhanids, army, permanent army, irregular army, palace guards, khassa, dynasty members, Turkic tribal units, ghulam system, battle, Turkestan, military policy.

Qoraxoniylar Turkistonda 840 – 1212-yillar oralig'ida hukmronlik qilgan turkiy suloladir. 10-yuzyillikning so'nglaridan Qoraxoniylarning hukmronligi Koshg'ardan Amudaryogacha cho'zilgan Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi So'g'd yerlarini o'z ichiga olgan. Qoraxoniylar sulolasi o'zbek xalqi davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutgan bo'lib, ularning harbiy sohasidagi ba'zi diqqatga sazovor ishlari keyingi chog'larda hukmronlik qilgan sulolalarda ham davom etgan. Qoraxoniylar davlatchilik tizimi o'zidan oldin o'tgan Turk xoqonligi, Turkash kabi turkiy sulolalarning davlatchilik tajribasi va an'alariga asoslangan. Qoraxoniylar davlat boshqaruvida bu tajribalardan unumli foydalanib, o'z navbatida, uni rivojlantirib, yangi taraqqiyot bosqichiga

olib chiqqan. Shuning uchun ham ushbu sulolaning harbiy tizimi o'ziga xos bo'lib, unda asosan eski turkiycha atamalar qo'llanilgan.

Qo'shin Qoraxoniylar hukmronligi chog'ida Turkistonda askar va harbiy qo'shin eski turkiychada «su» deyilgan. Turkiylar hamisha ko'p sonli askarlarni suvga, ularning yurishini suvning oqishiga o'xshatganliklari sabab qo'shin shunday atalgan. O'ylab ko'rilsa, ulkan qo'shin pishqirib oqyotgan katta daryoga yoki mavj urayotgan dengizga o'xshaydi. Tabiatan so'zamol va she'r, qo'shiq kabi og'zaki ijod namunalariga usta bo'lgan turkiylar qo'shinga nisbatan shunday go'zal o'xshatish qilishgan. «Su sanchildi» – lashkar yengildi, «ol suga yetildi» – u askarga yetib oldi singari so'z va iboralar kundalik turmushda keng qo'llanilgan¹. Su atamasi Xitoy manbalarida tilga olinganiga qaraganda, bu Xunlar imperiyasi davridan buyon ma'lum bo'lgan². Turk xoqonligi chog'i yozma bitiklarida ham ushbu atama qo'shin ma'nosini bildirgan³. 11-yuzyillikdagi turkiy yozma manbalarda bu atama aynan o'z holidan uchraydi. Shuningdek, bu chog'da qo'shin anglamida boshqa turkiycha so'zlar ham ishlatilgan. Masalan, «Qutadg'u bilig»da askar orat so'zi bilan ifodalangan. Su esa lashkar yoki bir necha askar ma'nosida keladi⁴. Arab va fors manbalarida su atamasi uchramaydi, biroq uni anglatuvchi lashkar va askar atamalari mavjud.

Qoraxoniylarda qo'shin urush vaqtlarida yig'ilgan bo'lib, urushdan tashqari boshqa ishlar bilan ham shug'ullangan. Demak, doimiy muntazam qo'shinden tashqari urush paytlarida yig'iladigan qo'shin ham mavjud bo'lgan. Lekin shuni unutmaslik kerakki, turkiylarning ko'chmanchi hayot-turmushi ularni doim jangovar holatda bo'lishga majbur etgan. Shu tomondan Qoraxoniylar qo'shinini ikki asosiy turga bo'lish mumkin: doimiy qo'shin va nomuntazam (zahira) qo'shin. Qoraxoniylarda asosiy (doimiy) qo'shin to'rtta muhim unsurdan iborat bo'lgan:

- 1) saroy qo'riqchilari,
- 2) xossa – hukmdorning shaxsiy qo'shini,
- 3) sulola a'zolari, noiblar va boshqa davlat arboblarning qo'shinlari;

¹ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент, 1963. – Б. 235, 268.; Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент, 1963. – Б. 84, 226.; Reşat Genç. Karahanlı devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – İstanbul, 1981. – S. 297.

² Gerard Clauson. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. – Oxford, 1972. – P. 781.

³ Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 1982. – Б. 71 – 112.

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Тошкент, 1971. – Б. 54, 307, 475 – 478.

4) davlatga bo'ysunuvchi Chigil, Qarluq, Ug'roq va boshqa turkiy urug'larga tegishli kuchlar¹.

Saroy qo'riqchilari (yotg'oq va turg'oq). Saroy qo'riqchilari yotg'oq atamasi bilan tavsiflanib, ularning asosiy vazifasi xoqon va saroyini yoki har qanday qal'ani kechasi himoya qilish bo'lgan. Bular vazifa tomonidan Buyuk Saljuqiylar imperiyasidagi xoqon qo'riqchilariga teng bo'lgan. Ularning boshlig'i esa «Qapug'chiboshi» deb nomlangan. Yotg'oqlarning vazifasi nafaqat saroyda, balki undan tashqarida ham hukmdorlarni himoya qilish edi. Urush va ov paytida, chavgon o'yini vaqtida, mamlakat bo'ylab sayohat qilishda hukmdor xizmatidagi saroy qo'riqchilariga Suboshi qo'mondonlik qilgan. U xoqonga hamrohlik qilishi shart bo'lgan yotg'oq va turg'oqlardan tashkil topgan yurish – “yortug”ni uyushtirgan. Shuning uchun aytish mumkinki, saroy qo'riqchilari xossaning, ya'ni xoqonning shaxsiy qo'shinining tarkibiy qismi o'laroq uni o'rab olib, hatto janglarda ham himoya qilganlar. Bunga qarama-qarshi yo'sinda, xoqon saroyda bo'lgan kunlarda tegishli qo'riqlash yerlariga tungi vaqtda yotg'oqlarni va erta tongdan boshlab turg'oqlarni qo'yish Qapug'chiboshining vazifasi bo'lgan. Qolaversa, boshqa saroy bo'linmalarini bu yerda bo'lgan vaqtlarida nazorat ostida ushlab turish va xizmatga tayyor holda tutish ham unga yuklatilgan. Yotg'oq so'zi G'aznaviylar va Saljuqiylar tomonidan ham shu ma'noda qo'llanilgan². Masalan, Mahmud G'aznaviyning askarlarini kechasi navbatma-navbat soqchilikka qo'yilgan³. Boshqa tarixiy manbalarda hukmdorning tungi qo'riqchilari haqida eslatmalar mavjudligi ham bu tizimning ahamiyatini ko'rsatadi. Vaqt o'tishi bilan bu lavozimlarning otlari o'zgargan, ammo ularning vazifalari saqlanib qolgan. Masalan, «Boburnoma»da soqchilar «chuxra» va «asas» kabi boshqa otlar bilan tilga olingan⁴.

Turg'oqlarga kelsak, bu boradagi yagona manbamiz bo'lgan “Qutadg'u bilig”ning tegishli qaydlariga ko'ra, ular kunduzi saroy yoki hukmdorni qo'riqlab turuvchi soqchilar bo'lgan. Ular saroy ichida ham, tashqarisida ham hukmdorni himoya qilish uchun mas'ul hisoblangan. Ammo manbalar yo'qligi sababli bu atama boshqa turkiy sulolalarda ham qo'llanganmi yoki yo'qligi aniq emas. Biroq atama turkiy bo'lib, bu bo'linmaning kelib

¹ Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 282 – 283.

² Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3-жилд. – Б. 49.; Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Б. 384, 408 – 415.; Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 284, 288.

³ Низомулмулк. Сиёсатнома. (Сияр ул-мулк). – Тошкент, 2023. – Б. 123.

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 2008. – Б. 69 – 84.

chiqishi o'z mazmuniga ko'ra Qoraxoniylar sulolasi boshqaruvi chog'idan oldinroq ekanligi tushuniladi. Boshqa tomondan, tug'chi, qishchi, qushchi, kamonchi, quroldor va bayroqdorlar ham xoqon qo'mondonligi ostida xizmat qilgan va saroy ichida ham, tashqarisida ham alohida vazifalarga ega bo'lganligi aniq. Bu yerda kamonchilardan ko'rinib turibdiki, saroy soqchilarining muhim qismi piyoda askarlar bo'lgan¹.

G'arbiy Qoraxoniylardan Abul-Muzaffar Tamg'ach Bug'raxon Ikkinchi Ibrohimga (1130 – 1132) Saljuqiy hukmdor Sulton Sanjar (1118 – 1157) tomonidan yuborilgan bir buyruqda xon va barcha amaldorlar otliq va piyoda qo'riqchilari – xorislari bilan uning huzuriga kelishlari va har biri o'zi uchun belgilangan iqto, tegishli otlar va unvonlarni olishlari so'raladi². Bu xoqondan tashqari, boshqa saroy va viloyat amaldorlari qo'mondonligi ostida piyoda va otliq qo'riqchilarning bo'lganligini aniq ko'rsatib turibdi. Shuningdek, Saljuqiylarda qo'riqchilar “xoris” deb atalganini hisobga olsak, bu atama G'arbiy Qoraxoniylarda ham shu chog'lardan qo'llanila boshlaganligi aniqlashadi. Ya'ni yotg'oq va turg'oq atamalari o'rnini xoris egallay boshlagan.

Shuningdek, saroy qo'riqchilari safida g'ulomlar ham xizmat qilgan. Tegishli manbalarda Sotuq Bug'raxondan boshlab bu sulolaga mansub hukmdorlarning g'ulomlari to'g'risida so'z yuritilgan. Bu Qoraxoniylarda g'ulomlik tizimining ancha eskiligini ko'rsatadi. Shuningdek, Yusuf Qodirxonning (1026 – 1033) Sulton Mahmud G'aznaviyga (998 – 1030) bergan sovg'alari orasida turkiy g'ulomlarning mavjudligi 11-yuzyillik o'rtalariga kelib Qoraxoniylar orasida g'ulomlik tizimi ancha keng tarqalganidan dalolat beradi. Hukmdordan tashqari boshqa davlat arboblarning, masalan, hojiblar va bosh darvozabonning ixtiyorida ham o'z shaxsiy g'ulomlari bo'lgan³.

Bu tizim joriy qilingan boshqa sulolalarda bo'lgani kabi, g'ulomlarni tayyorlashning asosiy usuli sotib olish orqali bo'lgan. Shuningdek, Qoraxoniylarda g'ulom so'zi o'rnida o'g'lon atamasi qo'llanilgan. “Devonu lug'atit turk”dagi “Bu o'g'lonni, ya'ni bolani ot evaziga sotib oldim” degan ma'nodagi gap ham buni isbotlaydi⁴. Shuningdek, bu qayd orqali o'sha paytda Qoraxoniylar boshqaruvidagi yerlarda g'ulomning narxi qancha bo'lganligi to'g'risida ham ma'lumot olish mumkin. G'ulomlar kichik

¹ Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 286 – 287.

² В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. I том. – Санкт-Петербург, 1898. – С. 24.

³ Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 287 – 290.

⁴ Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati't - Türk. Tür. terc. Besim Atalay. 1-cild. – Ankara, 1939. – S. 373.

yoshligidan xizmatga olinib xoqon va boshqa ko'zga ko'ringan arboblarning saroylarida tarbiyalab borilgan. Ularning urf-odat va tartib-qoidalarni o'rgangan, o'zini tutib xulq-atvorini to'g'ri saqlagan, so'zi va xatti-harakatida kamtar bo'lgan, har bir ishni o'z vaqtida bajargan, tilini tutgan, nafs va g'ururni yengib o'tganlari saroy qorovullari yoki umuman, xoqon qo'shinini tashkil etuvchigan askarlar bo'lib yetishishgan yoki turli lavozimlarga tayinlanishgan. Qolaversa, Saljuqiylarda bo'lgani kabi, Qoraxoniylarda ham marhum hukmdorning g'ulomlari va ayrim davlat arboblari yangi xoqonning xizmatiga o'tgan. Shu yo'l bilan ham g'ulomlarga bo'lgan talab qondirilgan¹.

Xossa – hukmdorning shaxsiy qo'shini Qoraxoniylarda xoqonning maxsus qo'shini-xossa ham saroy qo'riqchilari singari hukmdorga shaxsan bo'ysunuvchi askarlardan tuzilgan, deb taxmin qilinadi. Bu qo'shin soni to'g'risida ham aniq bir narsa aytish qiyin. Manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, G'arbiy Qoraxoniylar hukmdori Muhammad Arslonxonning (1102 – 1130) xossa qo'shini 12 ming turk qullaridan iborat bo'lgan². Biroq bu ko'rsatkich Qoraxoniylar Saljuqiylarga bo'ysungan chog'ga oid. Bunday qo'shin sulola ikkiga bo'linishigacha ko'proq bo'lgan, deyish mumkin. Biroq Yusuf Xos Hojibning "12 ming kishilik qo'shin katta kuch bo'lgan"ligi to'g'risidagi ma'lumotlarini hisobga olsak³, bu son xossa qo'shinlari qo'mondonligi ostidagi harbiy qismlar uchun odatiy o'lchov bo'lgan ko'rinadi.

Xoqonning maxsus qo'shini-xossa saroy qo'riqchilariga vazifa tomonidan o'xshab ketadi. Biroq ular umuman boshqa-boshqa bo'linmalardir. Saroy qo'riqchilari kecha-kunduz saroyini qo'riqlashgan hamda xoqonni saroyda va undan tashqarida himoya qilishgan bo'lsa, xossa bo'linmalari bevosita jang maydonida dushmanga qarshi kurashishgan. Shuningdek, ularning maoshi masalasida ham farq kuzatilgan. Dastlab ularning hammasiga maosh berilgan. Biroq keyinroq, xususan, Saljuqiylarga bo'ysungan G'arbiy Qoraxoniylarda xossa askarlari maosh o'rniga iqto olishgan⁴.

Sulola a'zolari, noiblar va boshqa davlat arboblarning qo'shinlari Qoraxoniylar sulolasi chog'ida davlatning ayrim viloyatlarini

¹ Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 290.

² Kivameddin Burslan. Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi. – İstanbul, 1943. – S. 239.; Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 291.

³ Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Б. 383.

⁴ Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 293.

boshqarish vazifasi yuklangan sulola a'zolarining ham o'z qo'mondonligi ostida alohida qo'shinlari bo'lgan. Bir qancha siyosiy voqealar buni ko'rsatadi. Masalan, davlatning ikkiga bo'linishiga sabab bo'lgan hodisalar chog'ida Ilig Nasr (999 – 1012) o'g'illari g'arbiy yerlarda hukmronlik qilgan Yusuf Qodirxonning (1026 – 1032) davomchilariga qarshi kuch ishlatgan. Keyinroq esa Abu Is'hoq Ibrohim (1040 – 1068) shu yo'sinda Sharqiy Qoraxonliklar tasarrufidagi Shosh, Iloq, Tunxos va Farg'onani qo'lga kiritgan. Yoki bo'lmasa, Sharqiy Qoraxoniylarning birinchi buyuk xoni Sulaymon Arslonxon (1042 – 1055) bilan o'z ukasi, Tarozi – Isfijob hukmdori Muhammadxon (1055 – 1057) o'rtasidagi urushda birinchisi yengilgan¹. Bu urushlarda hududlardagi sulola a'zolari hamisha o'z qo'mondonligi ostidagi harbiy kuchlarini bir-birlariga qarshi ishlatganlar.

Demak, har bir sulola a'zosi o'z nazorati ostidagi yerning kattaligiga qarab turli miqdordagi qo'shinga ega bo'lgan va bu esa hududdagi boshqaruv ularning ixtiyorida bo'lganini ko'rsatadi. Markaziy hokimiyat kuchliligicha qolar ekan, har bir sulola a'zosi janglarda qatnashib, o'z kuchlariga kuch qo'shib, qo'shinini yiriklashtirishga harakat qilgan. Markaziy hokimiyat kuchsiz bo'lgan yillarda ular deyarli mustaqil siyosat yuritishgan.

Sulola vakillaridan tashqari, hokimlar va boshqa davlat arboblarning ham ixtiyorida harbiy kuchlar bo'lgan. G'arbiy Qoraxoniylardan Abul-Muzaffar Tamg'ach Bug'raxon Ikkinchi Ibrohimga Saljuqiy hukmdor Sulton Sanjar tomonidan yuborilgan bir buyruqda xon va barcha amaldorlar otliq va piyoda qo'riqchilari – xorislari bilan uning huzuriga kelishlari va har biri o'zi uchun belgilangan iqto, tegishli otlar va unvonlarni olishlari so'ralgan². Bu xoqondan tashqari, boshqa saroy va viloyat amaldorlari qo'mondonligi ostida piyoda va otliq qo'riqchilarning bo'lganligini aniq ko'rsatib turibdi. Biroq sulola a'zolari yoki boshqa davlat arboblari qo'mondonlik qiladigan harbiy qismlarning tuzilishi to'g'risida yetarlicha ma'lumot yo'q. Yana shu narsa aniqki, vazirlar, hojiblar, kapug'chibashilar (qorovullar) kabi ko'zga ko'ringan amaldorlarning ham, sulola a'zolarining ham ixtiyoridagi bo'linmalarda jang qiladigan askarlarga maosh to'langan³.

¹ ابن الأثير. الكامل في التاريخ، المجلد العاشر. بيروت. ١٩٦٦م. ص. ١٧٣. ; History of Civilisation Of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A. D. 750 to the end of the fifteenth century. Part One. The historical, social and economic setting. – Paris, 1998. – P. 133 – 135.

² Туркестан в эпоху монгольского нашествия. I том. – С. 24.

³ Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 295.

Davlatga bo'ysunuvchi Chigil, Qarluq, Ug'roq va boshqa turkiy urug'larga tegishli kuchlar Qoraxoniylar boshqaruvi ostida yashovchi ma'lum turkiy urug'larga mansub kuchlar ham vaqti-vaqti bilan davlat qo'shiniga qo'shib, uni tashkil etuvchi unsurlar tarkibiga kirgan. Xususan, Qoraxoniylar qo'shini tarkibida chigillar salmoqli kuch bo'lgan. Masalan, 1089 – 1090-yillarda G'arbiy Qoraxoniylar qo'shinida chigillar qo'mondoni Aynuddavla Saljuqiylar bilan siyosiy munosabatlarida muhim o'rin tutgan. Manbalarda u lashkarboshi (sohib al-jaysh) o'laroq emas, balki “muqaddam al-jigiliyya”, ya'ni chigillarning yo'l boshchisi deb tilga olingani ham diqqatga sazovordir. Bu uning davlatdagi obro'si juda yuqoriligini va chigillarning qo'shini hukmdor sulolanikidan ayri birlik bo'lib, unga o'zlaridan chiqqan sardor qo'mondonlik qilganini anglatadi. Shuningdek, Issiqko'ldan Isfijob janubigacha, u yerdan Chu va Ili havzalarigacha bo'lgan ulkan hududda yashagan qarluqlar ham Qoraxoniylarning asosiy qo'shiniga vaqti-vaqti bilan qo'shib turgan. Qoraxoniylar harbiy kuchida qarluqlar salmoqli o'rin tutgan. Ularning yo'l boshchisi Ali Teginning Buxoro yaqinidagi Xarluh-O'rdu deb nomlangan harbiy qarorgohi bunga yaqqol misoldir. Biroq 12 yuzyillikda qarluqlar Qoraxoniylar hukmdorlari bilan siyosiy kurash boshlaydilar¹. Hattoki, manbalarda aytilishicha, Bolasog'unning Qoraxoniylar hukmdori bo'ysunmas qarluq va qangli qabilalari bilan to'qnash kelib, Qoraxitoylar xoni Go'rxonga murojaat qilib, o'z saltanatini taklif qilgan. Bu ham ular kattagina harbiy kuchga ega bo'lishganini ko'rsatadi. Qarluqlar Turkistonning Qoraxitoylar tomonidan egallanishida ham muhim o'rin tutishgan. Saljuqiylar sulton Sanjar va Qoraxoniylar xon Mahmud Ikkinchi ibn Muhammaddan (1132 – 1141) norozi bo'lgan qarluq qabilalari Turkistonga bostirib kirayotgan Go'rxonga qo'shib, unga yordam berishgan. Natijada 1137 yilda Xo'jandda Mahmud Ikkinchi urushda yengilgan².

Uyg'urlar bilan chegarada yashagan Ug'roq eli Qoraxoniylar qo'shinida ularga qarshi urushlarda qatnashgan. Xuddi shunday, 1041-yilda shimoli-sharqda yaqinlashib kelayotgan Yabaqu tahdidiga javoban Qoraxoniylar hukmdoriga vaqtincha bo'ysunishni qabul qilgan Basmil va Cho'mul urug'lari ham sulola qo'shini tarkibida urushga kirishgan. Ular Yabaquning taniqli sardori Buka Budrach qo'lga olinib o'ldirilgan jangda

¹ .۱۷۳. ص. المجلد العاشر، الكامل في التاريخ، Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 295.

² .۸۶ – ۸۱. ص. ۱۹۶۶م. بيروت. المجلد الحادي عشر، الكامل في التاريخ، ابن الأثير. Ata Malik Juvaini. Ta'rikh-i Jahân-Gushâ: The History of the World Conqueror. Trans. J. A. Boyle. 2 volumes. – Cambridge, 1958. Volume 1. – P. 354 – 356.; Denis Sinor. The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge, 1990. – P. 368.

qatnashgan. Biroq, Yabaqu tahdidi bartaraf etilgandan so'ng, ular bo'ysunishni tashlab, qo'zg'olon ko'tarishgan, biroq bu tezda bostirilgan¹. Demak, sulola hukmronligi ostida yashagan urug'lar o'zining harbiy kuchiga tayanib markaziy hukumatga qarshi chiqib turishgan. Biroq bu urug'larga tegishli harbiy kuchlarning tabiati va tuzilishi to'g'risida ma'lumotlar bugungacha topilmagan.

Nomuntazam (zahira) qo'shin Qoraxoniylarda asosiydan tashqari urushlar vaqtida yig'iladigan nomuntazam qo'shin ham bo'lgan. Bu to'g'rida «Devonu lug'otit turk» asarida ayrim ma'lumotlarni keltirilgan. «Su tilim irkildi» – ko'p askar to'plandi, «yag'i kelsa, imram tabrashur» – dushman kelsa, hamma yig'iladi, «uzmaq» – yollangan kishi, «xon susin qurdi» – xon askarini to'pladi va tartibga soldi, «beg susin bukdi» – xon askarini yig'di, «su bukindi» – askar to'plandi, «su qamug' chug'landi» – askarlar hammasi to'dalari bilan kelishdi, «su qamug' yig'ilishdi» – hamma askarlar to'planishdi, «su jumurlandi» – askar to'plandi singari o'sha chog'dagi iboralar qo'shinning turli yerlardan to'planganiga ishora qiladi². Bu iboralardan yana shu ko'rinadiki, Qoraxoniylar sulolasida qo'shin tarkibi turli urug'lardan iborat bo'lib, urush arafasida to'planish jarayoni amalga oshirilgan. Turkiylarda urush vaqtlarida qo'shin yig'ilishi ancha eskidan davom etib kelayotgan jarayondir. Masalan, hunnlar tinchlik chog'ida chorvachilik bilan shug'ullanib, urush vaqti kelganda bir necha ming suvoriylarni yig'ib, jangga jalb qila olishgan³. Turk xoqonligida ham aholining katta qismi chorvachilik bilan shug'ullangan va ularning davlat oldidagi majburiyatlari soliq to'lash, urush vaqtlarida otlar bilan ta'minlash va askarlikka borishni o'z ichiga olgan. Umuman olganda, turkiy ellarning urush paytida askar yig'ish jarayoni ularning ijtimoiy tuzilishi va siyosiy hayotini shakllantirishda muhim o'rin tutgan. Bu jarayon hukmdor o'ziga bo'ysunganlardan jangchilarni yig'ishi orqali amalga oshirilgan, bu esa harbiy tayyorgarlikni ta'minlashda hamda davlat xavfsizligini saqlashda yuqori ahamiyatga ega bo'lgan.

Urushdan so'ng hukmdor askarlarga uylariga qaytishlari uchun buyruq bergan. Masalan, «beg susin yasdi» – bek askarini yurtlariga tarqatdi, «su yasildi» – askarlar tarqalib ketdi, «men anar susin yattirdim»

¹ Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati't - Türk. Tür. terc. Besim Atalay. 3-cild. – Ankara, 1939. – S. 183.; Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – S. 296.

² Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1960. – Б. 115, 124, 251.; Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 2-жилд. – Б. 14, 27, 278, 285.; Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Б. 383.

³ Ahmet Taşağıl. Çin kaynaklarına göre eski türk boyları. – Ankara, 2004. – S. 7 – 14.

– men unga askarlarni tarqatishga buyurdim, «su yozlashdi» – askar har tarafga tarqaldi, «aning susi taraldi» – uning askari tarqatildi singari jumlar Qoraxoniylar hukmronligi chog'ida askarlarning urushdan bo'sh vaqtlarida o'z ishlariga qaytganini ko'rsatadi¹. Aytish mumkinki, urushdan boshqa paytlarda nomuntazam qo'shinning askarlari o'z yumushlari bilan band bo'lib, harbiy harakatlar boshlangan vaqtda jangga tayyorlanishgan. Ular jangda qatnashishgani uchun jangdan olingan o'ljani taqsimlash orqali rag'batlantirilgan. Bu esa jangchilarni o'z oilalarini boqish zaruriyatini ta'minlagan. Agar jangchi asir tushsa, u to'lov evaziga qutqarib olingan yoki urushda o'lgan bo'lsa, uning farzandlariga tovon to'langan va voyaga yetgunlariga qadar ularga g'amho'rlik qilingan². Harbiy harakatlar uchun vaqtinchalik yig'ilgan nomuntazam qo'shinning urushdan so'ng tarqalib o'z kasb-korlari bilan shug'ullanishi holatlari boshqa turkiy sulolalarda ham kuzatilgan odatiy jarayon sanalanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Turkistonda 400 yilga yaqin hukmronlik qilgan Qoraxoniylar sulolasi chog'ida nafaqat ijtimoiy yoki madaniy, balki siyosiy sohalarda, ayniqsa, harbiy ishida katta o'zgarishlar yuz bergan, bir qator yutuqlarga erishilgan. Jumladan, arablar tomonidan Turkiston yerlari egallanishidan keyin ancha unutilgan minglab yillik harbiy tutumlar qayta tiklangan. Harbiy soha bilan bog'liq jarayonlar, devondagi hujjatchilik ishlari turkiy tutumlarga asosan yuritilganligini sulolaning harbiy siyosatidagi o'ziga xos tomonlardan biridir. Qo'shin, uning tuzilishi, undagi unvon va mansablarning ham turkiycha atamalar bilan atalishi ham shular jumlasidandir. Ayniqsa, qo'shin tuzilishidagi murakkabliklar, asosiy va nomuntazam qo'shin tashkil etilishi, qisqa vaqtda minglab askarlarni yig'ish jarayonlari va boshqa shu singarilar Qoraxoniylar sulolasida harbiy ish, jangovar mahoratlar yaxshi darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Bular va boshqa ko'plab ma'lumotlar hozirgi O'zbekistonning harbiy tarixini, turkiy davlatchilik o'tmishini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. ابن الأثير. الكامل في التاريخ، المجلد العاشر. بيروت. ١٩٦٦م. ص. ٥١٩.
2. ابن الأثير. الكامل في التاريخ، المجلد الحادي عشر. بيروت. ١٩٦٦م. ص. ٣٧٦.
3. Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati't - Türk. Tür. terc. Besim Atalay. 1-cild. – Ankara, 1939. – 530 s.

¹ Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3-жилд. – Б. 67, 86, 103.

² Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Б. 391 – 393.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

4. Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati't - Türk. Tür. terc. Besim Atalay. 3-cild. – Ankara, 1939. – 452 s.
5. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1960. – 500 б.
6. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент, 1963. – 428 б.
7. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент, 1963. – 463 б.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга йўлловчи билим). – Тошкент, 1971. – 964 б.
9. Низомулмулк. Сиёсатнома. (Сияр ул-мулк). – Тошкент, 2023. – 304 б.
10. Ata Malik Juvaini. Ta'rikh-i Jahân-Gushâ: The History of the World Conqueror. Trans. J. A. Boyle. 2 volumes. Volume 1. – Cambridge, 1958. – 361 p.
11. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 2008. – 288 б.
12. Ahmet Taşağıl. Çin kaynaklarına göre eski türk boyları. – Ankara, 2004. – 206 s.
13. Gerard Clauson. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. – Oxford, 1972. – 988 p.
14. History of Civilisation Of Central Asia. Volume IV. The age of achievement: A. D. 750 to the end of the fifteenth century. Part One. The historical, social and economic setting. – Paris, 1998. – 474 p.
15. Denis Sinor. The Cambridge History of Early Inner Asia. – Cambridge, 1990. – 518 p.
16. Kivameddin Burslan. Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi. – İstanbul, 1943. – 306 s.
17. Reşat Genç. Karahanli devlet teşkilâtı (XI. Yüzyıl). – İstanbul, 1981. – 372 s.
18. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. I том. – Санкт-Петербург, 1898. – 761 с.
19. Ғ. Абдурахмонов, А. Рустамов. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 1982. – 166 б.

XI ASR I CHORAGIDA MOVAROUNNAHRDA QORAXONIYLAR VA SALJUQIYLAR SULOLALARI MANFAATLARINING TO'QNASHUVI

Pirnazar Rajapov

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti,
“Falsafa” kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XI asr boshlarida Movarounnahrda Qoraxoniylar va Saljuqiylar sulolalari manfaatlarining to'qnashuvi tahlil qilinadi. Maqolada Saljuqiylarning O'g'uz Yabg'u davlatidan ajralib Jand hududida kichik beylik tashkil qilishi, keyinchalik Somoniylar va Qoraxoniylar siyosiy jarayonlarida ishtirok etishi hamda Buxoroda ijtimoiy-siyosiy ta'sir o'tkazishi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, maqolada o'g'uzlarning Saljuqiylarga yordam roli va ularning siyosiy maqsadlari ham tahlil qilingan. Ushbu tadqiqot XI asr boshidagi Movarounnahr siyosiy sharoitlarini yoritishda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, Saljuqiylar, O'g'uzlar, Somoniylar, Abu Ibrohim, Arslon Eloqxon, Ali Tegin, Buxoro, Jand, Movarounnahr, Samarqand, siyosiy jarayonlar

Abstract: This article provides the first historical and scholarly analysis—based on primary sources—of the division of the Karakhanids into Eastern and Western branches, as well as the incorporation of the Eastern Karakhanid state into the Mongol Empire and the reasons behind it. It demonstrates that the regions of the Fergana Valley, Eastern Turkestan, and Semirechye were not conquered by the Mongols through warfare but were instead incorporated peacefully. The study also shows that many conclusions in Soviet historiography on this issue are unfounded and largely based on assumptions rather than solid evidence.

Keywords: Karakhanids, Eastern Karakhanids, Qara Khitans, Mongols, Naimans, Kuchlug, Khwarazmshahs, river, Ala al-Din Muhammad Khutani, Jebe Noyan, oppression.

Saljuq (taxminan 900-1007¹) o'g'uzlarning Qiniq qabilasiga mansub bo'lgan². Saljuq X asr boshlarida tug'ilgan bo'lib, otasi Duqaq vafot etganida 17-18 yoshlar atrofida edi. Saljuq otasi vafotidan keyin O'g'uz Yabg'u davlati (766-1055) qo'mondoni etib tayinlangan. Bir kuni Saljuq saroyga tashrif buyurarkan, yabg'uning yoniga o'tirdi. Lekin taomilga ko'ra, u yabg'uning xotini va bolalaridan keyingi o'rinda o'tirishi lozim edi.

¹<https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuk-bey>

²Hamidulloh Mustavfiy Qazvinii. Tarixi guzida (تاریخ گزیده). – Tehron: A.Navoiy, 1960. – S. 426.; Reşidud-din. Câmi ut-tevârih: Selçuklu devleti (Farsçadan Çevirenler Erkan Göksu H.Hüseyin Güneş). – İstanbul: Selenge yayınları, 2010. – S. 70.; Shayx Muhammad Sodiқ Muhammad Yusuf. Islom tarixi, II juz. – Toshkent: Hilol nashr, 2017. – B. 133.

Uning bu qilmishini hurmatsizlik deya baholagan yabg'u Saljuqni yo'q qilish payiga tushgan¹. Natijada Saljuqbey o'g'uz yabg'usi xotining fitnasiga uchib uni o'ldirishidan xavfsirab, askarlari va qabiladoshlari bilan qochib Jand shahri atroflariga borib o'rnashdi² va u yerda kichik beylik tashkil qildi.³

Keyinchalik, Somoniylar davlati ruxsati bilan Saljuqiylar Movarounnahrda kelib o'rnasharkan, Movarounnahr hamda Xuroson hududlari boshqaruvi uchun qoraxoniylar, g'aznaviylar va somoniylar bir-birlariga qarshi kurash olib borardilar. Chunki bu hududlarni qo'lga kiritgan davlat moddiy va ma'naviy kuch-qudratga ega bo'lardi. Bu makonlar serhosil yerlarga boy edi hamda savdo yo'llari ham mazkur mintaqalar orqali o'tardi.

Somoniylar davlatiga 999-yil qoraxoniylardan Nasr ibn Ali Eloqxon (vaf. 1012) tomonidan barham berilib, amirning oila a'zolari asir qilingan⁴. Somoniy Nuh ibn Mansurning o'g'illaridan Abu Ibrohim tutqunlikdan qochib, Xorazmga bordi va atrofiga o'z tarafdorlarini to'play boshladi. Abu Ibrohim hojibi Arslon Baluni Buxoroga yubordi. Arslon Baluning qoraxoniylarga qarshi muvaffaqiyatli yurishlari natijasida Abu Ibrohim Buxoroga kelib, Muntasir nomi bilan taxtga chiqdi. Lekin Eloqxon yaqinlashganini eshitgach, Xurosonga qaytdi. Ketma-ket mag'lubiyatlar natijasida Muntasir 1001-yil o'g'uzlardan yordam olish maqasida bir muddat ular bilan kun kechirdi. Bu orada o'g'uz yabg'usi Islomni qabul qiladi va Muntasir bilan do'stlik aloqalarini o'rnatadi⁵. O'sha vaqtdagi yabg'u Saljuqning o'g'li Arslon yabg'u (Isroil) bo'lgan⁶. Gardiyziyning qaydlari o'g'uzlarning salmoqli qismini atrofiga to'plagan Saljuqiylar o'zlarini o'g'uzlarning yetakchisi sanab, o'z qabiladoshlaridan birini yabg'u etib saylaganini ko'rsatadi. Bu hodisa Yangikentdagi Og'uz Yabg'u davlatining qulashi jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, Saljuqiylar Og'uz Yabg'u davlatini davom ettirgan oxirgi sulola bo'lishgan. Gardiyziyning

¹ M. Köymen. Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi I. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993. – S. 24.; A. Sevim, E. Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. – S. 16.

² Sadriddin Abulhasan Ali. Axbor ad-davlat as-Saljuqiyya (أخبار الدولة السلجوقية). – Lohur: Panjob universiteti nashriyoti, 1933. – B. 2.; Ibn Asir. Al-Komil fit-tarix (الكمال في التاريخ), VIII jild. – Bayrut: Dar al-Kutub al-ilmiyah, 1987. – B. 236.; Abul Farac. Abul Farac tarihi (çeviren Ömer Rıza Doğrul), 1.cilt. – Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1945. – S. 292-293.

³ İ. Kafesoğlu. Türk Dünyası El Kitabı. 1.cilt. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992. – S. 249-250.

⁴ O. Pritsak. Kara-Hanlılar // İslam Ansiklopedisi, 6.cilt. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977. – S. 254-255.

⁵ Gardiyziy. Zaynul-axbor (زين الأخبار). – Tehron: Ittihodiya, 1937. – B. 50.

⁶ Faruk Sümer. Oğuzlar. – Ankara: Ankara üniversitesi Dil ve tarih-coğrafya fakültesi yayınları, 1972. – S. 63.

qaydlariga tayanadigan bo'lsak, Saljuqiylarning Islomga kirishi 1001-yilga to'g'ri keladi.

Arslon yabg'u (vaf. 1032) Muntasirga yordam berishga rozi bo'ladi. 1003-yil avgustda ular Samarqand tomon yurib, Samarqanddan 7 farsah (42 km) uzoqlikdagi Ko'hak mavzeyida qoraxoniylar qo'shinini mag'lub etishadi. Natijada Eloqxon O'zganddan Samarqandga keldi. O'g'uzlar tunda hujumga o'tib, Eloqxonning qo'shinini tor-mor etishadi va 18 nafar qo'mondonini asir olishadi. O'g'uzlar katta g'animatni qo'lga kiritishdi. Somoniylar ortga qaytarkan, o'g'uzlar asirlarni ozod qilib, Eloqxondan uzr so'ramoqchi ekani haqida mish-mish tarqaldi. Natijada Muntasir 600 otliq va 400 piyoda askarlari bilan o'g'uzlardan ajralib, muzlagan Jayhunni kechib o'tadi va Xurosonga qaytadi. O'g'uzlar uni qo'lga olish uchun ta'qib qilishdi, biroq muzlar eriy boshlagani sababli Jayhunni kechib o'ta olishmadi¹. O'g'uzlarning maqsadi faqat g'animat edi. Ular Eloqxonning kuch to'plab qaytishidan xavfsirab, asirlarni ozod qilish va uzr so'rash orqali u bilan bitim tuzish payiga tushishgan.

Jayhun sohilidagi Omulda uzoq qolmagan Muntasir o'g'uzlardan xavfsirab, Xuroson sarhadlarida ko'chib yuradi va takror Movarounnahrga kirib, Dabusiyada Buxoro voliysini mag'lub etadi. Bu g'alabadan so'ng Muntasirning atrofiga katta kuch to'plandi, ular orasida o'g'uzlarning muhim bir guruhi bo'lgan Saljuqiylar ham bor edi. O'g'uzlar yordamida Muntasirning kuch-qudrati ortdi. Somoniylar shahzodasi yana kuchayib, yulduzi porlayotganini ko'rgan Eloqxon ularga qarshi qo'shin tortdi. 1004-yil mayda Samarqand yaqinida bo'lgan muhorabada Eloqxon takror yengilib, ortga chekindi. O'g'uzlar katta g'animat qozonishdi. Ular Abu Ibrohimdan ajralib yurtiga qaytishdi.

Eloqxon yurtiga qaytgach yana askar yig'ib, Muntasirga qarshi qo'shin tortdi. Jizzax va Xovos oralig'idagi Ustrushonada bo'lgan jangda Somoniylar shahzodasi yengildi. Chunki, oldingi jangda katta g'animat qozongan o'g'uzlarning aksari o'z yurtiga qaytib ketishgandi. Buning ustiga, jang boshlanarkan, Muntasir qo'shini tarkibidagi Abu Hasan Toq boshchiligidagi 5000 kishilik Saljuqiylar harbiy bo'linmasi qoraxoniylar tarafiga o'tib ketgan². Lekin Gardiyziy jangda o'g'uzlar ishtirok etgani haqida qayd qilmagan³. Jang maydonini tark etgan Muntasir sol orqali Jayhunni kechib o'tib, Xurosonga keldi. Bundan xabar topgan Mahmud

¹Gardiyziy. Zaynul-axbor (زين الأخبار). – Tehron: Ittihodiya, 1937. – B. 50.

²Faruk Sümer. O'guzlar. – Ankara: Ankara universitesi Dil ve tarih-coğrafya fakültesi yayınları, 1935. – S. 65.

³Gardiyziy. Zaynul-axbor (زين الأخبار). – Tehron: Ittihodiya, 1937. – B. 51.

G'aznaviy (997-1030) darhol Muntasirga qarshi qo'shin jo'natadi. Muntasir g'aznaviylarga bas kelishiga ishonchi komil bo'lmay, askar to'plash payiga tushgan va uzoq darbadarlikdan so'ng Xurosondagi Arab ibn Buhayj huzurida qo'nim topgan. U yerda 1004-yil yanvarda Mohro'y ismli moliya ma'murining fitnasi sabab arablar qo'lida jon berdi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, Abu Ibrohimning qoraxoniylar ustidan g'alaba qozonishida o'g'uzlar katta ro'l o'ynagan. Biroq, o'g'uzlarning maqsadi faqat o'lja olish bo'lgani uchun, istalgan paytda dushman tarafiga o'tib ketishardi.

1012-yil Nasr Eloqxon vafot etdi. Uning o'rniga Arslon Eloqxon unvoni bilan ukasi Mansur hokimiyatga keldi. U sulolaning eng qudratli vakillaridan edi. Arslon Eloqxon Talos, Shosh, Tunkat, Binkat, Farg'ona, O'zgand, Xo'jand, Ustrushona, Samarqand, Buxoro hududlari ustidan hukm yuritgan. Biroq, 1020-yil (hijriy 411) sulola vakillaridan Ali Tegin (1020-1034) Buxoroda mustaqil hukm yurita boshladi¹. Ayni shu davrda Saljuqning o'g'li Arslon yabg'u idorasida Saljuqiylarning Janddan janub tomon siljib Buxorodan 20 farsah shimoldagi Nur mintaqasiga o'rnashganini bilamiz. Saljuqiylarning Buxoro muzofotiga kelishi Ali Tegin bilan hamkorlik qilish emasdi, balki Shohmalikning tazyiqi bilan bog'liq edi.

Ali Tegin va Arslon yabg'u mustahkam ittifoq tuzishgan. Hatto O.Pritsak² Ali Tegin Buxoroni Arslon yabg'u yordamida qo'lga kiritganligi haqida taxminiy mulohazalarini bildirgan. Lekin manbalarda bu borada aniq dalillar keltirilmagan bo'lsa-da, O.Pritsakning fikrlari ma'lum ma'noda asosli. Chunki, u Ali Teginning Muhammad ibn Aliga (Arslon Eloqxonning ukasi) qarshi jangida ittifoqchisi sifatida qatnashgan Arslon yabg'u uning g'alaba qozonishida hal qiluvchi ro'l o'ynagan.

Qoraxoniylarning buyuk xoni Arslon Eloqxon 1025-yil Yusuf ibn Horun (unvoni Qodirxon) foydasiga hokimiyatdan voz kechdi. Yusuf Qodirxon (1025-1032) ning ukalari Ahmad va Ali Tegin unga qarshi ittifoq tuzishdi. Ahmad o'zini xon deb e'lon qilib, Bolasog'un, Xo'jand va Farg'onada mustaqil hukmronlik qila boshladi. Natijada Yusuf Qodirxon Mahmud G'aznaviy bilan birlashdi. Ali Tegin g'aznaviylarga qarshi tez-tez talonchilik bosqinlari uyushtirib turganligi uchun Mahmud G'aznaviy ham u bilan qo'shniligidan mamnun emasdi. 1025-yil Mahmud G'aznaviy

¹Ibn Asir. Al-Komil fit-tarix (الكامل في التاريخ), VIII jild. – Bayrut: Dar al-Kutub al-ilmiyah, 1987. – B. 237.; O.Pritsak. Kara-Hanlilar // Islam Ansiklopedisi, 6.cilt. – Istanbul: Milli Egitim Basimevi, 1977. – S. 254-255.

²O. Pritsak. Kara-Hanlilar // Islam Ansiklopedisi, 6.cilt. – Istanbul: Milli Egitim Basimevi, 1977. – S. 256.

Jayhunni kechib o'tib Ali Tegin sarhadlariga kirarkan, Qoshg'ardan Yusuf Qodirxon ham qo'shini bilan yetib keldi. Ikki buyuk hukmdorning siquvi ostida qolgan Ali Tegin dashtga qochdi. Uning ittifoqdoshi Arslon yabg'u ham shunday yo'l tutdi. Mahmud G'aznaviy Ali Teginni ta'qib qilish uchun hojib Bilga Teginni yubordi. Bilga Tegin uning ayoli va qizlarini asir qilib qaytdi. Arslon yabg'uga kelsak, Mahmud G'aznaviy uni o'z o'rdagohiga da'vat etdi. Arslon yabg'u 300 kishilik hamrohi bilan uning qarorgohiga keldi. Mahmud G'aznaviy Arslon yabg'uning qo'shini sonidan gap ochganida Arslon qo'lidagi yoy va uchta o'qqa ishora qilgan¹. Bu yabg'ulik alomati bo'lganiga shubha yo'q. Mahmud G'aznaviy Arslon yabg'uning katta kuch-qudratga egaligini angladi va payti kelib uning o'z o'lkasiga tahdid solishidan xavfsirab hiyla yo'li bilan uni qo'lga oldi. Arslon yabg'u Hindistonga, Mo'lton yaqinidagi Kalinjar qal'asiga olib borilib, zindonband qilindi va umrining oxirigacha shu qal'ada qoldi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'g'uz yabg'usi bilan ixtilof chiqqach, uning qo'mondoni Saljuq qabiladoshlari bilan Jand shahriga kelib o'rnashadi va u yerda kichik beylik tuzadi. Keyinchalik Saljuqiylar somoniylar sulolasining so'nggi vakili Abu Ibrohimning qoraxoniylarga qarshi kurashlarida ishtirok etish orqali bevosita Movarounnahrda siyosiy jarayonlarga aralashishadi. Ta'kidlash joizki, XI asr boshlarida somoniylar va qoraxoniylar o'rtasidagi siyosiy kurashlar Buxoroda kechardi. Chunki, Abu Ibrohim somoniylar davlati markazi Buxoroni qoraxoniylardan tortib olgach, uni qo'lida saqlab qolishga harakat qilgan. Lekin Abu Ibrohimning harakatlari zoye ketib, somoniylar davlati barham topgan bo'lsa-da, Saljuqiylarning Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga aralashuvi to'xtab qolmagan. Xususan, qoraxoniylar sulolasi vakillaridan Ali Tegin 1020-yil xoqon Arslon Eloqxonga qarshi isyon ko'tarib Buxoroni egallab olgach, Saljuqiylar Janddan janub tomon siljib Buxoro shimolidagi Nur mintaqasiga kelib o'rnashishgan. Natijada Saljuqiylar Ali Teginning qoraxoniylarga qarshi kurashlarida ishtirok etishadi. Lekin Saljuqiylar Buxoroga Ali Tegin bilan ittifoq tuzish maqsadida kelishmagan. Aslida ularning Buxoro muzofotiga kelishiga Jand hokimi Shohmalikning tazyiqlari sabab bo'lgan. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, ana shunday bir tahlikali zamonda Buxoroyi Sharif Saljuqiylar uchun boshpana vazifasini o'tagan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

¹Faruk Sümer. Oğuzlar. – Ankara: Ankara üniversitesi Dil ve tarih-coğrafya fakültesi yayınları, 1935. – S. 67-68.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Abul Farac. Abul Farac tarihi (çeviren Ömer Rıza Doğrul), 1.cilt. – Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1945. – 366 s.
2. Allabergenov, M., Mustafaeva, S., Ziyamukhamedov, J., Yusupov, S., Khalimova, F., Madrahimova, G., ... & Sattorova, Z. (2024). Intelligent Educational Environments and Ubiquitous Computing for Continuous Learning and Digital Literacy Development. J. Wirel. Mob. Networks Ubiquitous Comput. Dependable Appl., 15(4), 179-191.
3. A.Sevim, E.Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. – 599 s.
4. Faruk Sümer. Oğuzlar. – Ankara: Ankara üniversitesi Dil ve tarih-coğrafya fakültesi yayınları, 1972. – 574 s.
5. Gardiyziy. Zaynul-axbor (زين الأخبار). – Tehron: Ittihodiya, 1937. – 107 b.
6. Hamidulloh Mustavfiy Qazviniiy. Tarixi guzida (تاريخ گزیده). – Tehron: A.Navoiy, 1960. – 915 s.
7. Ibn Asir. Al-Komil fit-tarix (الكمال في التاريخ), VIII jild. – Bayrut: Dar al- Kutubal-ilmiyah, 1987. – B. 532.
8. M. Köymen. Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi I. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993. – 392 s.
9. O.Pritsak. Kara-Hanlılar // İslam Ansiklopedisi, 6.cilt. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977. – S. 251-272.
10. Reşidud-din. Câmi ut-tevârih: Selçuklu devleti (Farsçadan Çevirenler Erkan Göksu H.Hüseyin Güneş). – İstanbul: Selenge yayınları, 2010. – 311 s.
10. Sadriddin Husayniy. Axbor ad-davlat as-Saljuqiyya (أخبار الدولة السلجوقية). – Lohur: Panjob universiteti nashriyoti, 1933. – 245 b.
11. Zokirov, B. I. U. (2021). Works of foreign tourists visiting Central Asia in the XIX century as a source in the study of regional ethnotoponyms. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY, 2(10), 33-38.
12. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom tarixi, II juz. – Toshkent: Hilol nashr, 2017. – 544 b.

IKKINCHI KENGASH:
QORAXONIYLAR DAVRIDA ILM-FAN VA MADANIYAT

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВРИ ИЛМ-ФАНИ
ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ТАЛҚИНИДА

Боқижон Тўхлиев

филология фанлари доктори, профессор

Аннотация: Мақолада Қоракхонийлар давридаги илм-фанга бўлган қарашлар Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари мисолида таҳлил этилади. Юсуф Хос Ҳожиб – қомусий олим. Шунга қўра, унинг асари – “Қутадғу билиг”да ҳам илм-фаннинг турли йўналишларига оид атама ва тушунчаларнинг адабий-эстетик баҳоларининг кўп учраши мутлақо табиий ҳолдир. Асар XI асрдаги қоракхонийлар даври давлат қурилиши, шу давлат олиб борган сиёсат, мамлакатнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий ҳаётига оид кўплаб маълумотларни ҳам қамраб олади. Табиийки, Юсуф хос Ҳожиб буюк мутафаккир сифатида асосий урғуни мамлакатдаги ижтимоий-маънавий ҳаётга қаратади. Бунда адабиёт ва санъат масалаларига алоҳида эътибор сезилади. Адибнинг билим ва билимдонликка оид ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам тўлиғича бадиият либосида тақдим этилади. Шунга қўра, унда айни тушунчалар ҳам юксак бадиият билан, хотирадан ўчиб кетмайдиган образлилик билан зийнатланган ҳолда тақдим этилади.

Таянч тушунчалар: Юсуф хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг”, билим, фан, қоракхонийлар, адабиёт, бадиият.

Abstract: The article analyzes the views on science during the Karakhanid period using the example of Yusuf Khos Hojib's work "Kutadgu Bilig". Yusuf Khos Hojib is an encyclopedist. Accordingly, it is quite natural that in his work - "Kutadgu Bilig" there are many literary and aesthetic evaluations of terms and concepts related to various areas of science. The work also includes a lot of information about the state-building of the Karakhanid period in the 11th century, the policy pursued by this state, and the economic and social life of the country. Naturally, Yusuf Khos Hojib, as a great thinker, focuses on the socio-spiritual life of the country. In this, special attention is paid to the issues of education and art. The writer's socio-political views on knowledge and knowledge are also fully presented in the guise of art. Accordingly, the same concepts are presented in it with high artistic merit, adorned with imagery that will not fade from memory.

Key words: Yusuf Khos Hajib, "Kutadgu Bilig", knowledge, science, Karakhanids, literature, art.

Қоракхонийлар даври туркий халқларнинг Шарқ Ренессансига қўшган улкан ҳиссасини алоҳида бир даври экани яхши маълум.

Дунё олимлари бу ҳақиқатни аллақачон турли шаклларда ифода этишган.

Қорахонийлар – туркий давлатчилик тарихидаги олтин даврдир. Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий ҳамда Аҳмад Югнакийлар мана шу олтин даврнинг буюк мутафаккирларидир.

Маҳмуд Кошғарий илмий йўналишда, Юсуф Хос Ҳожиб эса адабий жабҳада улкан қомусий асарлари билан ўзларига мангу ҳайкал қўйиб кетишди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони мана шу даврда яратилган муҳташам ёдгорлик сифатида, фақат бадий адабиётнинггина эмас, ўша даврдаги давлат қурилиши, шу давлат олиб борган сиёсат, ижтимоий-маънавий ҳаёт ҳақида беқиёс маълумотларни ўз бағрида жамлаган қомусий бир асар ҳамдир. У ўз давридаги илм-фанада ҳам тегишли тасаввур ва билимларини бериши билан алоҳида аҳамият касб этади.

Қорахонийлар даври туркий халқларнинг Шарқ Ренессансига қўшган улкан ҳиссасини алоҳида бир даври экани яхши маълум. Дунё олимлари бу ҳақиқатни аллақачон турли шаклларда ифода этишган.

Қорахонийлар – туркий давлатчилик тарихидаги олтин даврдир. Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий ҳамда Аҳмад Югнакийлар мана шу олтин даврнинг буюк мутафаккирларидир.

Асарда “Йаңлуқ ағырлықын танурлайур билиг бирлэ” деган алоҳида бобнинг ажратиб кўрсатилгани бежиз эмас. Унинг маъноси “Инсоннинг қадр қиммати билим билан белгиланади” демакдир. У шундай бошланади:

Төрүтти өдүрди сэчу йаңлуқуғ,
Аңар бэрди эрдәм, билиг, өг, уқуғ.
Аллоҳ инсонни яратди ва парвариш қилди,
Унга турли ҳунарлар, билим ва ақл-идрок берди [3.144].

Демак, билимли бўлиш инсонга худонинг улуғ иноятидир. Инсоннинг шарафи билим билан белгиланади, ақл-идроки билан ҳар қандай муаммоларни ҳал қилиш имконига эга бўлади. Қолаверса, инсоннинг эзгулик қилишга интилиши ҳам мана шу билимнинг шарофати биландир:

Билиг бэрди йаңлуқ бэдүди бу күн
Уқуш бэрди өтрү йазылды түгүн.

Байат кимкә бәрсә уқуш өг билиг

Өкүш эдгүлүккә узатты әлиг.

Мазмуни:

(Худо) билим бергани учун, инсон улуғ бўлди,

Ақл-идрок бергани учун кўплаб тугунлар ечилди.

Худо кимга ақл-идрок, билим берадиган бўлса,

У кўплаб эзгуликларга қўл чўза олади. (3.146-147)

Аслида туркий халқларнингш билим ва билимдонликка жуда қадим замонлардан буён алоҳида эътибор беришганини Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзининг кўплаб фикр-мулоҳазалари билан тасдиқлайди. Унинг асари “Девону луғот ит-турк”да кўплаб бадий намуналар айна мана шу мавзунинг устуворлигини кўрсатиб турибди. Асарда жумладан, “Qut belgüsi – bilig. Ma’nosi: “Baxtning belgisi bilim” [217] деган мақол келтирилган. Демак, туркий халқлар билимнинг барча эзгуликларнинг пойдеворидир деган ҳукмга жуда қадимги замонлардаёқ келиб бўлган.

Инсон билим ва уқув-идрокнинг қадрига етса, унинг эвази ҳам шунга мос ва муносиб бўлади:

Билигни бэдүг бил, уқушни улуғ,

Бу эки бэдүтүр өдүрмиш қулуғ .

Бу сөзкә тануқы муну кэлди сөз,

Бу сөзни эшитгил, сөзүң мэндә өз,

Уқуш қайда болса, улуғлуқ болур,

Билиг кимдә болса, бэдүглук алур.

Уқушлуғ уқар-ул, билиглиг билир,

Билигли, уқуғлы тиләккә тәгир (3.148-151).

Мазмуни:

Билимни буюк, уқув-идрокни улуғ деб билгин,

Мана шу иккаласи яратилган бандасини юксалтиради.

Бу сўз исботи учун шундай сўз бор:

Бу сўзни эшитгин ва уларни мендан ол.

Ақл-заковат қаерда бўлса, (ўша ерда) улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюкликка эришади.
Ақл-идрокли уқади, билимли билади,
Билимли ва ақл-идрокли киши тилакларини топади.
Билим инсонни дунёдаги барча ёмон ва нолойиқ ишлардан,
дарду балолардан асрайди, муҳофаза қилади:

Билиг маънисы бил, нэку тэр билиг,
Билиг билсэ өтрү йыраp эрдэ иг [3.152]

Мазмуни:

Билимнинг маъносини билиб ол, билим нима дейди, эшитгин:
Инсон билимларни билса, ундан касаллик йироқ кетади.

Муаллиф бу мавзуни давом эттиради. Билисиз кишини касал
(лик)ка ўхшатар экан, бу дарднинг давоси билим эканини
таъкидлайди. Барча нодон ва жоҳил кишиларни “билигсиз” деб
номлар экан, уларни бундай бемаза касалликдан тезроқ қутилишга
чорлайди:

Билигсиз киши барча иглиг болур
Игиг эмлэмэсэ киши тэрк өлүр.
Йуры, эй билигсиз, игиңни ота,
Билигсиз, отын-сэн, э билгэ, қута.

Мазмуни:

Билимсиз кишиларнинг барчаси касал бўлади,
Агар касаллик даволанмас, киши тезда вафот этади.

Келгин, эй билимсиз, касалингни давола,
Эй билимсиз, сен пасткашсан, эй доно, бахтли бўлгин! [3.153-
154]

Адиб билим ва ақл-идрок изоҳини давом эттиради.
Инсонларнинг ақл-хушли ва билидон бўлишга даъват этади:

Уқуш-ул бурундуқ аны йэтсэ эр
Тилэккэ тэгир ул түмэн арзу йэр.

Уқуш болса эркэ көр асғы өкүш
Билиг билсэ өтрү болур эр көшүш

Уқуш бирлә ишләр қамуғ иш күдүг
Билиг бирлә бэгләр бу булмыш өдүг

Мазмуни:

Агар инсон англаб етса, ақл-идрок бошвоқ (кабидир),
(У билан) тилагига етади, кўплаб орзуларига эришади.

Ақл бўлса, кишига унинг кўп нафи бўлади,
Билим эгалласа, кейин у азиз бўлади.

Ақл билан у ҳар қандай иш-юмушларни адо этади,
Бекелар билим билан даври-даврон сурадилар. [3.156-158]

Аслида “Қутадғу билиг”даги бош масалалардан бири комил инсонни тарбиялашдир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асари орқали ўз тасаввурида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай кўрган бўлса, шундайлигича тасвирлашга ҳаракат қилади.

Адиб билим ва билимдонликни жуда улуғлайди. У киши кўнглини денгизга ўхшатар экан, билимни шу денгиз тубидаги инжуга қиёслайди. Агар шу инжу денгиз тубидан чиқарилмас экан, унинг оддий сой тошидан қандай фарқи қолади?!

Бу – инсон қалбидаги билим билан боғлиқ хазиналарнинг умуминсоният мулкига айлантириш керак деганидир.

Бу – алоҳида олинган бир шахснинг илмий билимлари, айти пайтда ижтимоий ҳодиса сифатида бутун юртга, жамиятга, керак бўлса, бутун инсониятга хизмат қилиши керак, деганидир.

Ақл-идрокли беклар – мамлакат бошлиқлари ўзларига маслаҳатчи қилиб билимдон донишмандларни танлаши бежиз эмас. Жаҳонда билимдан қадрлироқ ҳеч нарса йуқ. Билимсизлик аслида киши учун ҳақоратдир. Ҳаттоки билимсиз одам тўрга чиқиб ўтирса ундай тўрни тўр деб бўлмайди. Уни пойгақдан ҳам паст деб билиш керак. Аммо пойгақда билимдон киши ўтирса, у жойни тўрдан ҳам аъло деб билиш лозим:

Билимсиз одам кўзи кўр кишига ўхшайди. Унинг қўлидан етаклаб йўл кўрсатиш, яъни билимга чорлаш шарт. Уқув-идрок зулмат тунидаги машъалдир. Билим кишини шу зулматдан озод қилади. Билимнинг қадри шу даража баландки, у дўзах ўтидан ҳам кишини халос қилиши мумкин.

Билим – бойлик. Аммо унинг бошқа бойликлардан фарқи бор. Ҳар қандай бойлик ўғрининг қўлига тушса тамом, ундан айрилиб қолиш мумкин, бироқ билимни ҳеч бир ўғри ўғирлай олмайди. Аксинча, у қанча кўп ишлатилса, шунча кўпайиб бораверадиган бойликдир. А.Н.Кононовт аъкидлаганидек, инсоний фазилатлар орасида билим бошья барчасидан энг афзал фазилатдир” [1.8].

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳар бир сўзида, ҳар бир мисрасида туркий халқлар учун хос бўлган фикрлаш тарзи, мушоҳада усули кўзга ташланади. Унинг қиёсларида, ўхшатишларида, тасвирида туркий халқларга хос бўлган анъаналар давом эттирилади. Масалан, билимдонлик кишини ҳар хил нолойиқ ишлардан асрайди деяв экан, буни қуйидагича ифодалайди:

Кишан ул кишика билиг ҳам уқуш,
Кишанлиг ярағсизқа бармас ўкуш.
Севуграк атин эр кишанлиг тутар,
Кераклиг атин эр кўдазлиг тутар.
Кишанлиг кўрамаз, керакча юрив,
Тушағлиғ йирамаз тилакча барив

Мазмуни:

Билим ҳам заковат киши учун гуё бир кишандир.
Кишанли эса ортиқ яроқсиз (ишлар)га бора олмайди.
Севимлироқ отини киши кишанда тутуди,
Керакли отини эр авайлаб тутуди.
Кишанланган (от) кўздан қочмайди, лозим ерда юради,
Тушовланган (от) узоқлашмайди, эгаси истаган ерда бўлади.

[3.398-310].

“Кишан” образи Юсуф хос Ҳожибнинг ўзига хос бадийй топилдиғидир. Ушбу сўз XI асрда уй ҳайвонларнинг оёғига боғланадиган “тушов” маъносини англатган. У “от-улов ва молларнинг узоққа кетиб қолмаслиги учун уларнинг олдинги икки

оёғини маташтириб боғлайдиган арқон ёки мослама”дир [4/220]¹. Бу ердаги “кишан” отанинт назорати, фарзанднинг нолойиқ ва номунуносиб ишларга аралашиб қолишининг олдини олуви воситаси маъносини англатиб келаётир.

Шоир яхши одамнинг барча фазилатлари: вазминлик, босиқлик, чидам, тўғрилик, ростгўйлик, очиқлик, мулойим ҳам хушфеъллик, сезгирликни ҳам билим билан боғлайди.

Билим ўқиш–ўрганиш, ҳаётий тажриба билан боғлиқ. Киши онасидан туғилганида билимсиз туғилади. Билиб, ўрганиб сўнг камолга етади. Билимдонлик – кишига чирой. Аслида ҳақиқий гўзаллик ҳам шунда. Ҳатто бойлик, давлат ҳам доноларга кўпроқ ярашади. Чунки билимсиз фақат бойлик билан юксалади. Доно эса давлатли бўладиган бўлса ҳақиқий чирой касб этади:

Билигсизка давлат ярашса келиб,
Билигликка артуқ ярашур тегиб.
Билигсиз била турса давлат қали,
Билиглиг била турға тенг–туш кўриб.

Мазмуни:

Агар нодонга келган давлат унга ярашса,
Донога келган давлат унга ниҳоятда ярашади.
Агар (давлат) нодонга келиб қарор топса,
У доно учун мос ва мувофиқ бўлиб туради.

Мисралардаги билиглиг, билигсиз сўзларининг таркорланаётгани бежиз эмас. Улардаги асосий фикр мана шу тушунчалар асосига қурилгани туфайли ҳам мазкур такрорлар адиб кўзда тутган маъноларни янада кучайтириб, таъкидлаб тақдим этиш учун асос бўлмоқда. Улар ўртасидаги мантиқий зиддият эса ҳодисалар моҳиятини яна бир марта таққослашга, уларни ўзаро қиёслаб кўришга ундаб туради. Бир қарашда бу ерда келиб:тегиб:кўриб сўзларининг фақат қўшимчаларига кўрагина қофиядошликни ташкил этаётгани улардаги оҳангдорликни пасайтиргандек кўриниши мумкин. Аслида бундай пасайиш

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдди, тўртинчи жилд, – Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008, 220-бет.

сезилмайди. Назаримизда, бунга маънони кучайтириб бераётган “билигсиз – билиглиг зиддияти, яъни тазодлар иштироки, шунингдек, билиг сўзининг такрори билан боғлиқ илтизом, ҳамда “б” товушининг такрори туфайли юзага келаётган аллитерация мана шу пасайишни тўла қоплаган, ҳато шеърӣ жарангдорликнинг анчайин юксак даражасини таъминлаган.

Билим бошқалар меҳнатининг қадрига етишда ҳам таянч бўлади. Билимсиз кишилар бошқаларининг жон куйдириб қилган меҳнатларини англамайди ҳам, қадрламайди ҳам. Аниқроғи бунинг уддасидан чиқа олмайди. Шунга кўра, Юсуф Хос Ҳожиб назарида билимсизлар дононинг олдида бўйнини эгиб туриши керак.

Шунинг учун давлат бошлиғи эл-юрт ишларини билимдон кишиларга бермоғи жоиз. Билимсизлар халқ орасида тутун қўпоришдан бошқа нарсага ярамайди.

Билимсиз одамнинг халқ бошида раҳбарлик қилиши элга офатдир. Ундан халқ пароканда бўлади.

Билим ўрганиш киши кунларини нурафшон қилади, билимдон қанчалик кичик бўлмасин, у эл назарида улғайиб бораверади. Аслида инсонни ҳайвондан ажратган нарса ҳам билимдир. Юсуф Хос Ҳожиб билимнинг қудратини алоҳида ифтихор, кўтаринки руҳ билан тасвирлайди.

Албатта, асардаги етакчи қаҳрамон элиг Кунтуғдидир. Кунтуғди – туққан кун, яъни порлаб чиққан қуёш рамзи. У асарда рамз сифатда элиғни, яъни мамлакатни идора қиладиган энг катта бошлиқни англатади. Айни пайтда, у Адолатнинг ҳам рамзидир. Шоир элиг (подшо)ни Адолат деб номлашдаёқ ўз мақсадини ойдинлаштиради.

Кунтуғдидаги эзгулик нималарда намоёк бўлади?

Биринчидан, у доимо мамлакат, эл-юрт тақдирини ўйлайди, ҳеч қачон ўзи ёки ўз манфаатлари доирасида қолиб кетмайди. Унинг учун халқ бахти, мамлакат дахлсизлиғи, эл-юрт ободлигидан ортиқ бахт йўқ.

Иккинчидан, у кўзлаган мақсадларини амалга ошириш учун жамиятдаги илғор фикрли, янгилик ва эзгулик тарғиботчилари, ҳимоячилари зарурлиғини англайди ва доимо уларни излаб, топиб, мамлакатни бошқариш ишларига жалб этади. Унинг дастлабки вазири Ойтўлди бутун куч ва имкониятни мамлакат равнақига

сарфлаган бўлса, унинг ўғли Ўгдулмиш элигинг маслаҳат ва йўриқлари туфайли ота ишларини давом эттиради. Элиг билан ёнма-ён туриб донишманд Ўзғурмишни шаҳарга таклиф этиб, унинг ўғитларидан халқ бахт-саодати йўлида фойдаланади. Алоҳида таъкидлаш жоизки, уларнинг барчасида такрорланадиган асосий фазилатлар тўлалигича билим, билимдонлик, донишмандлик билан алоқадордир.

Нихоят, учинчидан, Кунтуғдиннинг шахсий фазилатлари ҳам тўлалигича эзгулик меъёрларидан келиб чиқиб тасвирланган. У доно, билимдон, номи оламга ёйилган, ҳиммат ва мурувватли эди.

Қилинчи кўни эрди, қилқи ўнгай,
Тили чин, бутун ҳам кўзи, кунгли бай.

Билиглиг бег эрди, уқушлуғ удуг,
Эсизка ўт эрди, йағиқа йудуг.

Мазмуни:

Қилмишлари тўғри феъл атвори ўнгай (кулай),
Тили чин, ҳалол ҳамма кўзи пок кўнгли бой (эди),
Билимли, заковатли халқ ҳушёр бек эди,
Ёмонларга (мисли бир) олов, ёвга офат эди.

Кунтуғдиннинг эзгу сиёсати туфайли будун (халқ) бойиди, ҳатто “бўри билан кўй бирга бир сувлуқдан сув ичди”. Унинг бундай шухрати оламга ёйилди. Доно Онтўлди ҳам унинг овозасини эшитиб, элиг билан биргаликда халқ ташвишини камайтириш ишига астойдил камарбасталик қилди.

Алоҳида қайд этиш жоизки, билим ҳамда билимдонлик тасвири ва тарғиби Юсуф Хос Ҳожиб адабий-эстетик қарашларининг муҳим қиррасини ташкил этади. Бу ҳолатни вазир Ойтўлди – яъни Давлат тасвирида очик-ойдин кўриш мумкин:

Йигит эрди ўғлан қилинчи амул,
Уқушлуғ, билиглиг ҳам ўглул амул.
Юзи кўрклўг эрди кўриб кўз қамар,
Сўзи юмшоқ эрди, тили туз тамар.
Қамуғ турлуғ эрдам тугал ўғраниб,
Юрир эрди эрдам алигқа алиб...

Мазмуни:

Жавонмард йигит эди, феъл-рафтори мулойим,

Заковатли, билимли, ақлли, вазмин киши эди
Юзи (шу даражада) кўркли эди(ки), кўриб кўз қамашарди.
Сўз(лар)и юмшоқ эди, тилидан бол ёғарди,
Барча хил санъат-хунарни тугал ўрганиб, ,
Санъат-хунарларни қўлига олиб (яъни эгаллаб) юрар эди.

Эътиборга лойиқ жиҳатлардан яна бири шундаки, адиб олимлар учун алоҳида боб ажратган. У Билгә ʔалимлар бирлә қатылмақны өгрәтур (Доно олимлар билан аралашишни ургатади) деб номланган. Аллома олимларга жуда юксак баҳо беради. Уларнинг жамиятдаги юксак мавқени қайта-қайта таъкидлайди. Олимларнинг илмини халқ йўлини ёритиб турувчи машъалага қиёслайди:

Тақы бир қуту билгә ʔалимлар-ул,
Улар ʔилмы халққа йаруттачы йол.
Тағин бир тоифаси доно олимлардир,
Уларнинг илми халққа йўл ёритувчи (нарса)дир (3.4237).

Шунинг учун ҳам уларнинг қадрига етиш, билимлари қанча бўлишидан қатъи назар, уларни ўрганиш йўлидан бориш керак:

Уларны қатыг сәв, ағырла сөзин,
Билигләрин өгрән, өкуш йа азын.
Уларни қаттик сев, сўзларини қадрла,
Кўпми ёки озми (уларнинг) билимларини ўрган (3.4238)

Бу бежиз эмас. Улар билимлари туфайли ҳамма нарсанинг яхши ва ёмонлигини, бунинг сабаб ва оқибатларини яхши билишади. Шунинг учун ҳам уларнинг билимларини ўрганиш ва уларга риоя этиш фойдали бўлади, холос:

Улар-ул йарар йа йарамасларығ,
Сэчиб адра тутған көни йол арығ.
Оса, ʔилмы өгрән, билигләри бил,
Нәңин эдгулук кыл көдәз тәгру тил.
Булар-ул ҳақиқат бодын тиргүки,
Улар билги-ул чын шариъат көки.
Мазмун:

Улардир ярайдиган ё ярамайдиган (нарсаларни)
Тушуниб, айириб, тўғри, пок йўл тутадиган (кишилар).
Ўйла, илмини ўрган, билимларини бил (иб ол),
Нарса (бериш) билан яхшилик қил, ширин сўз бўлиб эҳтиёт тут.
Булар ҳақиқат бўйнининг тирговичидирлар,
Уларнинг билими чиндан шариат негизидир [3.4239-4241].

Жамиятни олимларсиз тасаввур қилиш мумкинми? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Улар жамият ҳаётида ниҳоятда муҳим, жиддий ўринда туради. Уларсиз ҳаётнинг ўзини ҳам тасаввур этиш мумкин эмас. Инсон ҳаёти учун зарур бўлган егуликлар, экин-тикинлар ҳам уларнинг шарофати билан мавжуд ва мўл-кўл бўлади:

4242 Йоқ эрсэ, ажунда бу ʻалим бөгү,
Тикиб унмэгәй эрди йэрдә йэгу.
Мазмуни:
Оламда бу олим донолар бўлмаганида,
Ерда емиш экилиб унмаган бўлар эди [34242].

Олимларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўринлари ҳам ниҳоятда жиддий ва зарурийдир. Улар халқни тўғри йўлга бошлаш жараёнида ҳам бебаҳо мавқега эга. Уларнинг шарофати билан халқнинг кўзи очилади, улар ўз йўлларининг тўғри ёки нотўғрилигини билиб олигади:

4243 Улар ʻилмы болды будунқа йула
Иаруса йула тунлә азмас йол-а.
Мазмуни:
Уларнинг илми халққа машъал бўлди,
Машъал ёриса, тунда йўлдан адашилмайди 3.4243].

Юсуф Хос Ҳожиб олимларнинг меҳнатини қадрлаш, уларнинг ҳурматларини жойига қўйиш бобида ҳам кўплаб жўяли йўл-йўриқларни кўрсатади:

Тэңиндә улуш қыл сучиг сөз билә,

Аш ичгу йэтүргил, тапуг қыл кулә.
Тилин сэрмә, ирмә, болун иймәнуг,
Ағу-ул уларның оты бир тэмүг.
Тилин ирмә сэрмә туз этмәк нэтүр,
Ағыр тут уларығ, ағырла, көтүр.
Эшит ыилмы, ишлэт, тилин сөңдама
Йа қылкын, қылынчын йавуз тэб тэмә.

Мазмуни:

Хузурингда ширин сўз билан бахра кўрсат,
Овқат, хўрак едиргин, кулиб таъзим қил.
Тилинг билан койима, аччиқ гапирма, андишали бўлгин,
Уларнинг дориси бир томчи оғудир.
Тилинг билан койима, туз-нон едир,
Уларни қадрли тут, қадрла, улуғла.
Илм(лар)ини эшит, ишлат, ишларини таъқиб қилма,
Е хулкени, феъл-атворини ёмои дема [3.4745-4747].

Олимнинг илми улуғ нарса. Ҳақиқат уларнинг илмига боғлиқ.
Улар халққа мана шу ҳақиқат йўлини кўрсатади. Қолаверса, халқни
бир қўй суруви деб билсанг, олимлар мана шу сурувнинг такаси –
йўл бошловчиларидир. Така бутун сурувни йўл бошлаганидай,
олимлар ҳам халқни тўғри йўлга бошлай олади. Худди мана шу
фазилатларига кўра, улар сенга жуда кўп наф етказади.

Улардын кэрәки сәңә ыилмы-ул,
Көниликкә йэтсә, айу бәрсә йол.
Булар-ул сүрүг қойқа эркәч саны,
Қойуғ башласа сурса йолча көни.
Қатылғыл, буларның билә эдгуләш,
Қутадағай сәңә эки ажун улаш.
Буларда баса қач қуту бар адын,
Бақа көрса билги билигдә адын.

Мазмуни:

Улардан сенга кераги илм(лар)идир,
(Токи) ҳақиқатга етмоқчи бўлсанг, (улар) йўл айтиб берсалар.
Булар қўй суруви орасидаги така кабидирлар,
(Токи) қўйни бошласа, тўғри йўл бўйлаб олиб борса.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Булар билан аралашгин, яхши (муносабатда) бўл,
Икки олам сенга доим бахт (эшигини) очади [4248–4250].

Матндан кўриниб турибдики, муаллиф олимларнинг ижтимоий мавқеига алоҳида урғу беради. Уларнинг жамият ва мамлакат тақдирида жуда муҳим ва аҳамиятди ўрин тутишларини ҳукмдорга тушунтириб, кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Демак, қорахонийлар даври илм-фанининг Юсуф Хос Ҳожиб талқинидаги умумий манзараси танлаб олинган парчалардагина шундай ранг-баранг ва жиддий экан, бу йўналишдаши илмий-тадқиқот ишлари ҳам шунга мос ва мувофиқ равишда жиддий, мунтазам ва бардавом бўлиши керак.

Адабиётлар:

Кононов А.Н. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме “Кутадгу билиг. – // Советская тюркология, 1970, № 4, с. 3-12.

Koshg'ariy, Mahmud. Turkiy so'zlar devoni [Dīvānu luġāti-t-türk] [Matn]. Nashrga tayyorlovchi: Qosimjon Sodiqov: –O'zbek adabiyoti xazinasidan. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2025. – 624-b.

Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Саодатга элтувчи билим). Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Тошкент, Фан, 1971. – бет. 964.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, тўртинчи жилд, – Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008, 608-бет.

ALP ER TO'NGA TIMSOLI TURKIY XALQLAR NOMODDIY MADANIY MEROSINING MANBAI SIFATIDA

Mashhuraxon Adiljon

Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti bo'lim mudiri,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alp Er To'nga (Afrosiyob) obrazi turkiy xalqlarning nomoddiy madaniy merosi manbai sifatida ko'rib chiqiladi. Qahramonning tarixiy shaxs va mifologik timsol sifatidagi ikki qirrali talqinlari, shuningdek, uning og'zaki va yozma manbalardagi izlari tahlil qilinadi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarlarida Alp Er To'ngaga berilgan baholar, "Alp Er To'nga marsiyasi"da aks etgan xalq qayg'usi, mardlik va vatanparvarlik g'oyalari, shuningdek, turkiy epik an'analarda qahramonlik merosining uzluksizligi ilmiy jihatdan asoslanadi. Maqolada qahramonning davlatchilik g'oyalari, siyosiy birdamlikka qo'shgan hissasi hamda turkiy xalqlar tarixiy xotirasidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, Alp Er To'nga timsolining YUNESKO doirasidagi nomoddiy madaniy meros konsepsiyasiga mos jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ushbu obrazning ma'naviy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglash va yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Tayanch tushunchalar: Alp Er To'nga, Afrosiyob, turkiy xalqlar, nomoddiy madaniy meros, Qutadg'u bilig, Devonu lug'otit turk, marsiya, qahramonlik an'analari, turkiy epos, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar.

Abstract: This article examines the figure of Alp Er Tunga (Afrosiyab) as a fundamental source of the intangible cultural heritage of Turkic peoples. It analyzes the dual representation of the hero—as both a historical leader and a mythological symbol—and explores his portrayal in oral traditions and classical written sources. Special attention is given to the depictions found in Yusuf Khas Hajib's Qutadghu Bilig and Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt al-Turk, as well as to the lament "Alp Er Tunga's Elegy," which reflects collective memory, heroism, patriotism, and communal grief. The article highlights the continuity of heroic tradition in Turkic epics and investigates the role of Alp Er Tunga in state-building concepts, political unity, and historical consciousness among Turkic societies. It also discusses the relevance of his image within UNESCO's framework of intangible cultural heritage. The research concludes that the image of Alp Er Tunga serves as an enduring moral-educational model and a core component of Turkic cultural identity.

Keywords: Alp Er Tunga, Afrosiyab, Turkic peoples, intangible cultural heritage, Qutadghu Bilig, Dīwān Lughāt al-Turk, elegy, epic tradition, heroic memory, cultural identity.

Turkiy xalqlar tarixi va madaniy merosida qahramonlik dostonlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ular xalqning milliy o'zligini anglash,

ma'naviy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Shunday doston qahramonlaridan biri Alp Er To'nga timsolidir. Manbalarda u buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida tilga olinib, xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotida mardlik, jasorat, vatanparvarlik ramzi sifatida asrlar davomida yashab kelmoqda.

YUNESKO tasnifiga ko'ra, nomoddiy madaniy meros og'zaki an'analar va ifoda shakllari, ijtimoiy urf-odatlar va marosimlar, xalq musiqasi, folklor va milliy qadriyatlarni qamrab oladi. Alp Er To'nga qiyofasi ana shu yo'nalishlarning deyarli barchasida namoyon bo'lib, turkiy xalqlarning ma'naviy dunyoqarashi va ijtimoiy xotirasini shakllantirishda alohida o'rin tutadi.

Tarixiy xotirada qahramonlik, jasorat va mardlik timsollari muhim ahamiyatga ega bo'lib, bunday obrazlar keyingi avlodga og'zaki va yozma meros orqali uzatiladi. Ular xalq ma'naviyati va madaniy identifikatsiyasining asosiy tarkibiy qismiga aylanadi. Shular orasida Alp Er To'nga (Afrosiyob) timsoli turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining uzoq tarixga ega manbai sifatida alohida o'rin tutadi.

U haqdagi dastlabki ma'lumotlar Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida va Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida uchraydi. Shuningdek, "Alp Er To'nga marsiyasi" xalq og'zaki ijodi namunalariidan biri sifatida qahramonning mardligi, vafoti va uning ijtimoiy-ma'naviy qiymatini ifoda etadi.

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig"da Alp Er To'ngani turk beklarining sarasi sifatida e'tirof etadi. Uning bilimli va ko'p hunarga ega qahramon sifatidagi tavsifi qahramonning davlatchilik va ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unligini ko'rsatadi. Asarda inson nutqi va uning qiymati haqida fikr yuritilar ekan, shunday deyiladi: "Kishi so'zini tili bilan so'zlaydi. So'zlari yaxshi bo'lsa, uning yuzi nurlanadi, obro'-e'tibor topadi. Buning misollari turk xalqlari orasida ko'p. Turk beklarining yetakchisi, eng ulug'i Alp Er To'nga edi". Muallif uning bilimdonligi va hunarmandchilikda mahoratligi haqida to'xtalib, har bir yigit uchun bilim va hunar zarur fazilat ekanini ta'kidlaydi.

*Hunarlar kerak er yigitga, bilim,
Agar yetsin desa har ishga qo'lim.*

Juda yaxshi degan oziqli botir,

Tugunlar yozishga oziqli qodir"^[1, 19–20].

Tojik manbalarda esa u Afrosiyob nomi bilan tilga olinadi. Bu holat qahramonning turli madaniy muhitlarda turlicha talqin etilganidan dalolat beradi. Ayni paytda, bu talqinlar turkiy va forsiy an'analarda umumiy tarixiy qahramonlik obrazi shakllanishini ko'rsatadi.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida Alp Er To'ngani Afrosiyob bilan uyg'unlashtirib, turkiy xalqlarning og'zaki xotirasini yozma manba asosida mustahkamlaydi. Uning qayd etishicha, "to'nga" so'zi yo'lbars yoki babir kabi yirtqich hayvon ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, qahramonning jasorati va kuch-quvvatini ifoda etadi. Bu holat turkiy xalqlarda hayvon obrazlari orqali qahramonlik va mardlikni ifodalash an'anasi keng tarqalganini ko'rsatadi.

Shu ma'noda, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham quyidagi misralar orqali "to'nga" atamasi qahramonlik ramzi sifatida talqin etiladi: "Babir atalg'an yirtg'uchi hayvon. Forslarning Afrosiyob deganlari turk bekining ismi. Ba'zi botur kishilarning laqabi ham bo'lgan, ba'zilarga xitob qilinganda "arslonim, qo'zim" deganidek, "to'ngam-to'nga" ham deyilar emish.

Qatig'lan ani keldir emdi manga,

Qurug' kelma ansiz manga ey to'nga. ("Qutadg'u bilig").

Bu so'z "Hibatu-l-haqoyiq"da ham bordir. biroq Najib Osimbek qanday nechundir, "jamoat, xalq" deb ma'no beradir" [2: 106].

Demak, turkiy adabiy manbalarda "to'nga" so'zining turli qirralarda talqin etilishi, bir tomondan, Alp Er To'nga qiyofasida ifodalangan qahramonlik fazilatlarini, ikkinchi tomondan esa xalq ma'naviyatidagi keng ma'noiy qirralarni ochib beradi

Tarixiy manbalarda qahramon timsoli ikki xil qiyofada, bir tomondan, jasorat va mardlik ramzi, ikkinchi tomondan, zolim hukmdor sifatida

talqin

qilingan

[3, 493]. Alp Er To'nga (Afrosiyob) haqidagi ikki qirrali tasvirlar turkiy xalqlarning nomoddiy madaniy merosida qahramonlik va adolat mavzusining qanchalik chuqur ifoda etilganini ko'rsatadi. Bir tarafdand, u og'zaki ijodda batir qahramon, milliy g'urur va jasorat timsoli bo'lib ulug'lansa, ikkinchi tarafdand, ayrim adabiy manbalarda zolim podshoh sifatida baholangan. Bu qarama-qarshi talqinlar qahramon obrazining ko'pqirrali va murakkabligini bildiradi.

Ayniqsa, "Alp Er To'nga yig'isi" turkiy xalq og'zaki ijodi namunasi sifatida tarixiy xotirani asrashda muhim ahamiyatga ega. Asarda

qahramonning vafoti munosabati bilan yaratilgan marsiya xalq ruhiyati, yurtparvarlik hissi va umumiy qayg'uni ifoda etadi. Unda "Alp Er To'nga o'ldimi?", "Dunyo yomon qoldimi?" kabi qator badiiy savollar orqali qahramonni yo'qotish iztirobi ifodalanadi [4, 29–42].

Marsiyaning turli talqinlari ham qahramon timsoli va uning ma'naviy-ramziy qiymatini yanada oydinlashtiradi:

Talat Tekin marsiyadagi so'zlarni turkiy tillar leksik uzluksizligi nuqtai nazaridan tahlil qiladi.

Besim Atalay "to'nga" atamasini yo'lbarsga qiyoslab, qahramonlarga hayvon nomini berish turkiy an'ana ekanini ta'kidlaydi.

Fitrat esa marsiyadagi so'zlarni hozirgi o'zbek tili bilan bog'lab, nomoddiy merosning uzluksizligini ko'rsatadi [4, 35–42].

Marsiyadagi asosiy g'oyalar qahramonsiz qolgan dunyo, taqdirning qasosi va xalq qalbidagi chuqur iztirob bilan bog'liq. Bu esa qahramonning turkiy xalq og'zaki ijodi an'analarda jasorat, milliy birdamlik va ma'naviy tayanch sifatida yashaganini ko'rsatadi.

Alp Er To'nga qiyofasi og'zaki an'analarda qahramonlik va davlatchilik ramzi sifatida talqin qilinadi. Uning obrazi faqat tarixiy shaxs emas, balki umumturkiy ma'naviy qadriyatlarni ifoda etuvchi ramz sifatida shakllangan. Mahmud Qoshg'ariy "turklar Alp Er To'ngani afsona va qo'shiqlar orqali eslatadilar", deb qayd etgani bejiz emas. Bu esa uning nomoddiy meros sifatida turli xalqlar og'zaki ijodi orqali saqlanib kelganini tasdiqlaydi.

Alp Er To'nga timsoli tarbiyaviy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. U jasorat, sadoqat, adolat va vatanparvarlik kabi yuksak insoniy fazilatlarni ifoda etuvchi qahramon sifatida yosh avlod ma'naviyatini shakllantirishda muhim vosita bo'lib kelgan. Zamonaviy tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, qahramonlik dostonlari yoshlarni milliy ruhda tarbiyalashning muhim manbai hisoblanadi. Shu bois, Alp Er To'nga haqidagi rivoyat va qo'shiqlar bugungi kunda ham xalq ma'naviy hayotida o'ziga xos tarbiyaviy o'rinni egallab turibdi.

Shu nuqtai nazardan, V.M. Jirmunskiy epos tarkibidagi obrazlar tizimini tahlil etar ekan, markaziy qahramonlardan biri bo'lgan Uruzni (Aruz) Alp Er To'nganing o'g'li sifatida talqin qiladi. Olim bu fikrini asoslash maqsadida Uruzning pahlavonlik holati tasvirlangan matnlarga murojaat qiladi. Tadqiqotchi Uruzni Alp Er To'nganing ma'naviy va qahramonlik merosxo'ri sifatida baholar ekan, shu bilan birga, otasi Salur

Qozon (Salar Qozon)ga berilgan unvonlarni ham Afrosiyob (Alp Er To'nga)ga nisbatan qo'llaydi [5, 22]. Bu holat turkiy eposlarda qahramonlik merosining uzluksizligi va avlod iftixori sifatida davom etganini yaqqol ifoda etadi.

Tarixiy rivoyatlarga ko'ra, miloddan avvalgi VII asrda Alp Er To'nga Turon davlatini tashkil etgan va turli qavmlarni birlashtirishda muhim rol o'ynagan. Afrosiyob nomi bilan mashhur bo'lgan mazkur hukmdor Buxoro, Samarqand va Koshg'ar kabi markazlarda siyosiy boshqaruvni yo'lga qo'ygani haqida turli manbalarda qayd etilgan. Bu ma'lumotlar turkiy xalqlarda davlatchilik madaniyati va siyosiy birdamlik g'oyalari qadimdan shakllanib, keyingi avlodlarga meros sifatida o'tganini ko'rsatadi.

Alp Er To'nga turkiy xalqlarning tarixiy xotirasining eng qadimiy qahramonlaridan biri sifatida davlatchilik an'analari va nomoddiy madaniy meros tizimida alohida o'rin tutadi. Manbalarda u miloddan avvalgi 654 yillarda Turon hududida saklar yoki skiflar (turkiy qavmlar)ning dastlabki siyosiy tuzilmasini barpo etgan hukmdor sifatida tilga olinadi. Bu holat turkiy xalqlar tarixida davlatchilik g'oyasi va siyosiy birdamlik tushunchalari juda qadimiy ildizlarga ega ekanini anglatadi.

Alp Er To'nga Turon dashtlarida (Osiyo va Yevropa qit'alarida) yashagan o'nlab turkiy urug' va qabilalarni yagona siyosiy markaz atrofiga birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Uning boshqaruvi davrida davlatchilik an'analari, harbiy-tashkiliy tuzilmalar va ma'muriy tizim shakllangan. Afrosiyob nomi bilan mashhur bo'lgan bu hukmdor Turon davlatini qariyb 30 yil davomida adolat va oqillik bilan boshqargani haqida turli manbalarda ma'lumotlar saqlangan [6, 78–79].

U turkiy qavmlarni birlashtirish jarayonida davlat arbobi, qudratli sarkarda sifatida ham namoyon bo'lgan. Manbalarda uning jasurligi, dushmanlarga zarba berishdagi mahoratli taktik harakatlari, qo'rqmasligi va strategik fikrlashi alohida ta'kidlanadi. U Irtish daryosi bo'ylariga yurish qilib, basmil kabi qavmlarni bo'ysundirgan, sharqda esa uyg'urlar bilan tinimsiz kurash olib borgan. Bu jarayonlar turkiy xalqlarning siyosiy birdamligi va hududiy yaxlitligini ta'minlashga xizmat qilgan.

XXI asrda turkiy xalqlar milliy o'zlikni mustahkamlash jarayonida Alp Er To'nga obrazi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Adabiyot, teatr, kino va ommaviy madaniyatda qahramonning yangi talqinlari paydo bo'lmoqda. Shu bilan birga, YUNESKOning nomoddiy madaniy merosni

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

himoya qilish dasturlari doirasida Alp Er To'nga timsolini turkiy xalqlarning umumiy ma'naviy merosi sifatida targ'ib qilish imkoniyatlari mavjud. Bu esa turkiy xalqlarning tarixiy xotirasini tiklash, umumiy qadriyatlarini xalqaro miqyosda namoyon etish va ularni avlodlar xotirasida mustahkamlashda muhimdir.

Alp Er To'nga timsoli turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining eng qadimiy va muhim manbalaridan biri hisoblanadi. U og'zaki ijod, musiqa, marosimlar va ma'naviy qadriyatlar orqali xalqning milliy xotirasini saqlab, avloddan avlodga yetkazib kelmoqda. Alp Er To'nga obrazi turkiy xalqlarning milliy o'zligini anglash, ma'naviy dunyoqarashini boyitish va kelajak avlodni tarbiyalashda doimo muhim ahamiyatga ega bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.** Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Боқижон Тўхлиев. – Тошкент. 2019. – 19–20-бетлар.
- 2.** Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари / Нашрга тайёрловчи О.Ҳамроева; масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев. – Тошкент, 2008. – 124 б.
- 3.** Маҳмуд Қошғарий. Девони луғотит турк (Туркий сўзлар девони). Уч томлик. I том. / Таржимон ва нашрга тайёрловчи: Солиҳ Муталлибов. – Тошкент. 1960. – 500 б.
- 4.** Yusuf Avcı. Türk edebiyatinin en eski örnekleri (manzum parçaların karşılaştırılması). No: 8 Örme İşhanı Topkapı/İstanbul. Tel: 0212 493 11 06. Birinci Baskı. 2014. ISBN: 978-605-4646-70-8. T.C: Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 11805. – S. 29–42.
- 5.** Орзигул Ҳамроева. XX аср бошлари ўзбек матншунослиги тараққиётида Фитрат мажмуаларининг ўрни [Матн]. – Тошкент, 2019. – 208 б.
- 6.** Қаҳрамон Ражабов. Алп Эр Тўнга. [Матн]. – Тошкент, 2025. – 144 б.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDAGI OLIY TA'LIM
MASKANLARINING TARIXIY TAHLILI

Gulnara Salijanova

Toshkent shahri Chilonzor tumani 188-sonli o'rta maktabning oliy toifali
tarix fani o'qituvchisi, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylar hukmdorlar davrida Turon-Turkiston hududidagi oliy ta'lim maskanlarining tarixiy tahlili bayon etilgan. Ma'lumki, Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi yillarida Turon-Turkiston xalqlari madaniyat va fan sohasida zamonasining madaniyat beshiklaridan biriga aylangan. Bu haqda mazkur davrda shu hududda mavjud bo'lgan oliy ta'lim maskanlari - madrasalar, ularning iqtisodiy poydevori, ilmiy salohiyati, ularda jamiyat uchun tayyorlab yetkazilgan olim-u ulamolar guvohlik beradi. Madrasalar, oliy ta'lim o'choqlari sifatida Turon-Turkiston hududi da X asrning boshlaridan mavjud bo'lgan. X asr tarixchisi Abu Bakr Muham mad Narshahiyning "Buxoro tarixi" asari mazkur fikrga dalil bo'la oladi. Bu manbada ta'kidlab o'tilgan Buxorodagi 325/937 - yildagi yong'inda zarar ko'rgan madrasa, arab Xalifaligidagi dastlabki madrasa deb e'tirof etilgan Nishopurdagi madrasadan ancha ilgari barpo etilgan. Arab Xalifaligi hududida barpo etilgan bu kabi oliy o'quv yurtlari XII asrda Ispaniya orqali Yevropa universitetlarining shakllanishiga o'z ta'sirini o'tkazgan. X asrgacha madrasalarda o'qituvchi - mudarrislar asosan ma'ruza usulida masjidlarda dars o'tgan bo'lsalar, X asrdan boshlab ular o'qitish uslubini tadrish - o'quv qo'llanmasini tushuntirib berish bilan almashtirganlar. Tushuntirish usulida dars o'tish turli munozaralarni keltirib chiqarganligi, masjidlar esa munozara uchun noqulay joy bo'lganligi bois, yangi o'qitish uslubiga mos o'quv yurtlari - madrasalar barpo etilgan. Madrasalar qurish va ularni vaqf mulklari hisobidan moddiy ta'minlash madrasa muassislari uchun an'anaviy bo'lgan. Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida mavjud bo'lgan mazkur an'ana, Qoraxoniylar sulolasi davrida ham davom etgan.

Qoraxoniylar hukmdori Ibrohim ibn Nasrning 1066-yilda Samarqandda shifoxona va madrasa qurdirib, ularga ta'sis etgan vaqfnomasi o'sha davrda vaqf mulki tarkibiga kirgan mulklar klassifikatsiyasi, ulardan qanday maqsadlarda foydalanilganligi, vaqf daromadlari kimlar o'rtasida va qancha miqdorda taqsimlanganligi haqida ma'lumot beradi. Vaqfnomaning guvohlik berishicha, vaqf daromadlarining katta qismi madrasa mudarrislariga maosh, talabalarga stipendiya sifatida tarqatilgan. Chunonchi, adabiyot va Qur'on o'qituvchisi 100 dirham, fiqh (huquq) fani o'qituvchisi 125 dirham, kutubxonachi 100 dirhamdan maosh, talabalar esa 30 dirhamdan stipendiya olganlar. O'sha davrda Turon-Turkiston hududida oddiy madrasa mudarrisi maoshiga 2-3 ta qo'y yoki 150-250 kg yopilgan non sotib olish mumkin bo'lgan. Bunday iqtisodiy ta'minot mudarris va talabalarni ilm olishdan chalg'imagay, bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga imkoniyat yaratgan.

Qolaversa, Sharq Renessansi davri mobaynida bu hududda turli toifadagi kutubxonalarning keng tarqalganligi va ularda zamonasining barcha fanlari

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

sohalariga oid kitoblarning mavjud bo'lganligi, mudarris va talabalar orasidan jahonga mashhur allomalar yetishib chiqishi uchun sharoit yaratgan.

Kalit so'zlar: *Qoraxoniylar, Turan-Turkiston, madrasa, mudarris, talaba, vaqf mulki, vaqfnoma, ma'ruza, tadris, kutubxona.*

Abstract: *This article presents a historical analysis of higher education institutions during the reign of the Karakhanid rulers in Turan-Turkestan region. It is known that during the reign of the Karakhanid dynasty, the peoples of Turan-Turkestan became prominent centre of culture and science of their time. This is evidenced by the higher education institutions, madrasas, existing in this region during this period, their economic foundation, scientific potential, and the scholars and scholars they prepared for society.*

Madrasas, as centers of higher education, existed in the Turan-Turkestan region from the beginning of the 10 th century. The work "Yistory of Bukhara" by the 10 th century historian Abu Bakr Muhammad Narshahi can be used as evidence for this idea. The madrasa in Bukhara, which was damaged in a fire in 325/937, mentioned in this source, was built much earlier than the madrasa in Nishapur, which is recognized as the first madrasa in the Arab Caliphate. Such higher education institutions established in the Arab Caliphate influenced the formation of European universities in the 12 th century through Spain.

Until the 10 th century, madrasa teachers taught mainly in mosques using the lecture method, but from the 10 th century onwards, they replaced this teaching method with explaining the teaching manual. Since teaching using the explanation method caused various disputes, and mosques were an inconvenient place for debate, educational institutions suitable for the new teaching method, madrasas, were established.

It was traditional for the founders of madrasas to build madrasas and provide them financially from waqf properties. This tradition, which existed during the reign of the Samoni dynasty, continued during the Karakhanid dynasty.

The endowment certificate of the Karakhanid ruler Ibrahim ibn Nasr, who built a hospital and a madrasa in Samarkand in 1066, provides information on the classification of properties that were part of the endowment property at that time, for what purposes they were used, and among whom and in what amounts the the endowment income was distributed. According to the endowment certificate, a large part of the endowment income was distributed as salaries to madrasa teachers and scholarships to students. For example, a teacher of literature and the Quran received a salary of 100 dirhams, a teacher of jurisprudence (law) received 125 dirhams, a librarian received a salary of 100 dirhams, and students received scholarships of 30 dirhams. At that time, in the Turan-Turkestan region, the salary of an ordinary madrasa teacher could buy 2-3 sheep or 150-250 kg of baked bread. This kind of economic provision made it possible for teachers and students to acquire knowledge in depth without being distracted from learning.

In addition, during the period of the Eastern Renaissance, the spread of various types of libraries in this area and the availability of books related to all the sciences of

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

the time in them, among the teachers and students to the world created conditions for the emergence of famous scholars.

Key words: Karakhanids, Turan-Turkestan region, madrasa, mudarris, student, foundation property, foundation, lecture, study, library.

Kirish. Alp Er To'ng'anning avlodlari bo'lmish Qoraxoniylar hukmronligi davrida Turon yoki Turkiston xalqlari madaniyat va fan sohasida o'z zamonasining madaniyat beshiklaridan biriga aylangan edi. Bu haqda o'sha davrda Turon hududida mavjud bo'lgan oliy ta'lim maskanlari bo'lgan oliy ta'lim maskanlari – madrasalar, ularning iqtisodiy poydevori, ilmiy salohiyati, ular yetkazib chiqargan olim-u ulamolar guvohlik beradi.

Madrasa so'zi arab tilidagi «darasa» - «o'qimoq», «o'rganmoq» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, Islomda o'rta va oliy o'quv yurtlari ma'nosini bildirgan. Ularda ulamo, maktabdor va davlat apparati xodimlari tayyor langan.¹ Madrasalar VII-VIII asrlarda Islom dini ulamolari musulmon ilohiyoti masalalarini sharhlab berib turadigan markazlar sifatida arab davlatlarida paydo bo'lgan bo'lsa ham, ammo ular vujudga kelishining tarixiy ildizlari Misrning Iskandariya shahrida er. av. IV asrda Iskandar Zulqarnayn maslakdoshlaridan Ptolemey Soter (er. av. 323-282) tomonidan tashkil etilgan universitetga borib taqaladi.²

Ma'lumki, Movarounnahr va Xuroson Arab xalifaligidan mustaqil davlat sifatida ajralib chiqqunga qadar xalifalikda mavjud bo'lgan ta'limning yo'nalishlaridan biri xalifalikdagi hukmron huquq, ayni zamonda mafkura hamda din bo'lgan Islom ta'limotini o'qitish va amaliyotda aholi o'rtasida u egallagan mavqe'ni mastahkamlash edi. Hijriy IV (melodiy X) asrgacha bu sohada ta'limning eng yuqori bosqichi «imla», ya'ni ma'ruza qilish hisoblangan. Ayniqsa, ilohiyotchi va adiblar juda ko'p ma'ruza qilar dilar. Masalan, Abu Ali al-Komiy bir o'qishda besh jildlik ma'ruza qilgan. Tinglovchi varaqning ustiga «Ma'ruza: falonchi shayximiz tomonidan, falon joyda, falon kuni ma'ruza qilingan» deb yozib qo'ygan.³ Bunday ma'ruzalar dastlab masjidlarda o'qitilgan.

Ammo IV (X) asrdan boshlab mudarrislar bu uslubdan voz kechgan. Bu davr madrasalari ta'limida tinglovchilardan biri ma'ruzani ovoz

¹ УзР МДА, Ф.И-19, 1-руйхат, №333а)-иш, В.10; Керенский О.М. Медресе Туркестанского края... - С.3; Ислам: Справочник... - Б.180; Салижанова Г.Ф. Туркистонда миллий анъанавий укитиш-маърифатчилик учоклари... : Дисс... - Б.87; Узбекистон Миллий Энциклопедияси... - 5-жилд. – Б.376

² Бу ва бошқа университетлар фаолияти, уларда етишиб чиккан мовароуннахрлик алломалар хакида №1-Иловага қаранг.

³ Мец А. Мусульманский Ренессанс... - С.151.

chiqarib o'qib bergan, mudarrislar esa muxtasar asarni tushuntirib berish – tadris bilan cheklana boshlaganlar. Tadris, ya'ni tushuntirish usulida dars o'tish turli munozaralarni ham keltirib chiqarganligi, masjidlar esa munozalar uchun noqulay joy ekanligi sababli bu paytda o'qitishning yangi uslubiga mos o'quv yurtlari – madrasalar paydo bo'ldi. Bu davrda o'quv yurtlarining jamiyatda egallagan mavqe'i qanchalik yuksak bo'lganligiga o'z zamonasining mutafakkiri Yusuf Xos Hojibning "Qudatg'u bilig" asaridagi quyidagi satrlar guvohlik beradi: "Uquv qut beradi, bilim - shon-sharaf, Shu ikkov tufayli ulug'dir inson".¹

Ayrim tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, xalifalikdagi dastlabki madrasalar Nishopurda X asrning oxirlarida vujudga kelgan.² Ammo movarounnahrlik tarixchi Abu Bakr Muhammad Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarida ta'kidlanishicha, Buxoroda 325/937 yildagi yong'inda zarar ko'rgan madrasa³ Nishopurdagi madrasadan ilgari barpo etilgan. Madrasalarning paydo bo'lishi haqida akademik V.V.Bartold shunday yozadi: «Madrasa o'quv yurti sifatida hatto musulmon dunyosining poytaxti Bag'dodda ham faqat XI asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan..., vaholanki, Movarounnahrda madrasalar bu vaqtda ko'pdan buyon faoliyat ko'rsatardi».⁴ Uning fikricha, buddaviylar vixarasi (shu dinga mansub zohidlar jamoa bo'lib yashab tahsil olgan joy) Turonzamin madrasalari uchun namuna bo'lib xizmat qilgan.⁵ Buddaviylar ta'lim tizimining asosiy unsurlarini Islom dini va fani, arab tili va madaniyatini o'rganishga ko'chirish o'zining tadrijiy rivojlanishi natijasida ilm toliblari birgalikda yashab tahsil oladigan joy – madrasalarning barpo etilishiga olib keldi.⁶ Bu o'quv yurtlari keyinchalik, aniqrog'i XII asrda Ispaniya orqali Yevropa universitet larining shakllanishiga o'z ta'sirini o'tkazgan.⁷

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қудатғу билиг. - Тошкент: Юлдузча, 1990. - 17-бет.

² Мец А. Мусульманский Ренессанс... - С.151-152.

³ Абу Тохирхожа Самаркандий. Самария... - Б. 161; Левина В.А. О резной деревянной двери медресе Улугбека в Бухаре... - Вып. XLIX. - Кн.6. - С.161; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху могольского нашествия... - Т. I. - С.154; Негматов Н.Н. Государство саманидов... - С.139; Гулнор ал-Фаргоний. Мадрасаларда қандай уқитилган?... - Б.20; Уша муаллиф. Жаҳид мактаблари қандай бўлган?...; Уша муаллиф. «Имла» дан «Шуравий» гача...; Ахунжанов Э.А. Историко-типологическое исследование истории книги... : Дисс... - С.38; Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerchakhy... - III-e ser., V.XIII. - S.93-94.

⁴ Бартольд В.В. О погребении Темура //Сочинения. - Т. II. - Ч.2. - С.429.

⁵ Он же. Учение мусульманского Ренессанса //Сочинения. - Т. VI.-С.619.

⁶ Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи... - Б.63-64.

⁷ R.Y.Ebied, M.Z.L Young. New light on the origin of the term "baccalaurete" //The Islamic Quarterly. A Rewiew of Islamic Culture. - L., V.XVIII. - N1-2. - January-julu, 1974. - P.3-7.

Tadris usulida o'qitilgan madrasalardagi balandroq joylarda o'qituvchining yordamchisi – «mustamli» o'tirib, u auditoriya tinch bo'lishini nazorat qilgan, yiroqda o'tirganlarga o'qituvchining ma'ruzasini yetkazib bergan. Keyin ovozi yaxshi talabalardan biri Qur'onning bir nechta surasini o'qigan, o'quvchi o'qishni tugatgach, o'qituvchi undagi odatda bo'lmagan shakllar yoki iste'molda bo'lmagan so'zlarini tushuntirgan, sharxlagan va o'z tinglovchilaridan ularning ahamiyati haqida so'ragan. Talabalarining mashg'u lot paytida savol berish huquqlari bo'lgan.¹

O'quv yurtlari, jumladan madrasalar qurish va ularni vaqf mulklari hisobidan moddiy ta'minlash Islom dinida ulug' savob hisoblanganligi bois, ularni barpo etish va ularga homiylik qilish butun o'rta asrlar davomi ma'rifatparvar metsenatlarning diqqat markazida bo'lib kelgan.²

Qoraxoniylar davrida undan ilgarigi hukmron sulola – Somoniylar davrida bo'lgani kabi an'anaga ko'ra madrasa muassislari uni albatta vaqf mulklari bilan ta'minlaganlar.³ Sababi bunday mulklar madrasalarning asosiy iqtisodiy tayanchi bo'lgan. Vaqf mulklari hisobidan avvalo madrasa mudarrislari va talabalar ta'minlanganlar. Mudarrislarni jamiyat uchun qanchalik muhim kadrlar bo'lganligi haqida Yusuf Xos Hojib shunday yozadi: "E'zozla ularni to bor imkonining, Bilimlarin o'rgan toki bor joning".⁴

Qoraxoniylar hukmdori Ibrohim ibn Nasrning 1066-yilda Samarqandda shifoxona va madrasa qurdirib, ularni vaqf mulklari bilan ta'minlanganligi haqidagi vaqfnoma yuqoridagi fikrlarning yaqqol dalilidir.⁵ Tarkibiga maqbara, masjidlar, o'quv zallari, kutubxona, qiroatxona, darsxonalar, talabalar uchun hujra va bog' kiritilgan Samarqandda XI asrning uchinchi choragida barpo etilgan madrasa kompleksiga vaqf qilingan mulk hisobidan madrasa talabalari, mudarrislar hamda xizmatchilari moddiy ta'minlanganlar. Vaqfnomada har oyda madrasa talabalariga 30 dirxamdan, kassir, farrosh hamda madrasa qorovuliga 50 dirxamdan,

¹ Мец А. Мусульманский Ренессанс... - С.152; The Irshad al-arib ila ma'rifat al-adib or Dictionary of Learned Men of Yaqut. - V.I-VII. - V.VI. - P.282.

² Урта асрларда илм-фан ва таълим меценатларининг маърифатпарварлик фаолияти диссертациянинг №19-ИЛОВА сида ёритилган.

³ Алишер Навоий. Вақфия... - Б.29-36; УзР МДА, Ф.И-47, 1-руйхат, №333-иш, В.14; Наливкин В.П. Очерк благотворительности у оседлых туземцев... - С.145; Керенский О.М. Медресе Туркестанского края... - С.7.

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қудатғу билиг... - Б.93.

⁵ Deux actes de waqf d'un Qarachanide d' Asie Centralr... - P.305-334; Болшаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгачхана в Самарканде... - С.170-178; Omer Soner Hunkan. The first modern Turkish University in medieval Samarkand: Tamgach khan Ibrahim madrasah. // Trakya University Edebiyat Fakultesi degrisi/ Cilt: 4, Sayi: 8, temmuz . - 2014, S. 17-44.

adabiyot o'qituvchisi va Qur'on o'qituvchisiga 100 dirxamdan, fiqh (huquq) fani o'qituvchisiga 125 dirxam, 4 ta qoriga 62,5 dirxamdan, kutubxonachiga 100 dirxam maosh to'lanishi ta'kidlangan. Unga muvofiq o'sha paytda Movarounnahrda oddiy madrasa mudarrisi o'z maoshiga 2-3 ta qo'y yoki 150-250 kg yopilgan non sotib olishi mumkin bo'lgan.¹ Bunday iqtisodiy ta'minot mudarrislar va talabalarni boshqa qo'shimcha daromad topishga chalg'imag, ilm bilan jiddiy shug'ullanishlariga imkon bergan.

Mo'g'ullar istilosi davrida ham madrasalarni moddiy ta'minoti avvalgiday, vaqf mulklari hisobidan bo'lib saqlanib qolgan. Tuluyxonning bevasi Movarounnahr boshqaruvchisi Mas'udbekning zamondoshi malika Siyurkukteni-bekaning o'zi qurdirgan Xoniya madrasasi hisobiga 1000 bolish pul vaqf qilganligi bu fikrning dalilidir.²

Tarixiy manbalarda saqlangan ma'lumotlarga qaraganda, yuqorida aytib o'tilganday, dastlabki madrasa Somoniy hukmdorlar davrida qurilgan bo'lsa, Qoraxoniylar, Saljuqiylar va Mo'g'ullar hukmronligi davrida ham bu tashabbus davom etgan. Chunonchi, Qoraxoniy Tamg'och Bug'raxon Ibrohim tomonidan Samarqandda qurilgan xanafiylar madrasasidan tashqari mutazaliylar va kerramiylar tomonidan qurilgan 17 ta madrasa (XI asr), Buxoroda Arslonxon tomonidan qurilgan madrasa (XI asr).³ Saljuqiy hukmdorlarning vaziri Nizom ul-Mulk (vaf. 485|1092) tomonidan yoki uning tashabbusi bilan Bag'dod, Nishopur, Omul, Mo'sul, Basra, Xiro, Damashq, Jazirat al-Umaro, G'azna va Marv shaharlarida qurilgan Nizomiya madrasalari hamda Qoraqalpog'istonning Xo'jayli tumanida qurilgan xalifa Yerejep madrasasi,⁴ mo'g'ul-tatarlar istilosi davrida movarounnahrlik boshqaruvchi Mas'udbek tomonidan Buxoroda

¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей: В 2 т.-х... - Т.1. - Кн.1. - С.148; Большаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгачхана в Самарканде... - Вып.Х. - С.173; Караев О. История караханидского каганата... - С.223; Он же. История государства караханидов: Дисс... - С.284; Deux actes de waqf d'un qarachanide d'Asia Centrale... - V.CCLV. - P.325-329.

² The Ta'rikh-i jahan gusha of 'Ala u'd-Din 'Ata Malik-i-Juwayni... - Pt. III. - P.94.

³ Наршахи М. История Бухары... - С.118; Большаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгачхана в Самарканде. - Вып. Х... - С.170-178; Левина В.А. О резной деревянной двери медресе Улугбека в Бухаре... - Вып.XLIX. - Кн.6. - С.161; Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана... - Т.П.- Ч.1. - С.226; Караев О. История караханидского каганата... - С.215; Он же. История государства караханидов...: Дисс... - С.274; Рауфов Т.В. Ремесло и торговля в Мавераннахре...: Дисс... - С.88; Зокидов П.Ш. Меъмор олами... - Б.112; Хидоятлов Г.А. Менинг жонажон тарихим... - Б.113; Deux actes de waqf d'un Qarachanide d'Asie Centrale... - V.CCLV. - P.35-329; The History of Bukhara... - P.15; 29.

⁴ Низомулмулк. Сиёсатнома, ёки Сияр-ул-мулк... - Б.7; Садр ад-Дин Али ал-Хусайний. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя... - С.73; Оруджева Л.М. Произведение аз-Занджани «Мабадиу фи-т тасриф»... - С.26-27; Ходжаниязов Г., Юсупов О. Святые места Кара-Калпакстана... - С.17; Ибн ас-Субхий. Табакат аш-шафи' ал-Кабир... - Жуз' III.- Сах.137; Хиндушах Нахичевани. Тажориб ас-салаф... - Сах.270-279.

qurilgan Mas'udiya va malika Siyurkukteni-beka (Tuluxonning bevasi) tomonidan qurilgan madrasalar¹ shular jumlasidandir.

Movarounnahrda madrasalar nafaqat hukmdorlar, balki aholining barcha ma'rifatparvar badavlat kishilari tomonidan barpo etilib, ular shaharlarda yoki katta bozorlari bo'lgan qishloqlarda joylashgan. Eng ahamiyatli madrasalar shahar markazlarida, bozor yonida yoki shahar atrofidagi bosh ko'chalar bo'ylab qurilgan. qishloq madrasalari deyarli har doim bozor yonida bo'lgan.² Madrasalar, odatda ularning asoschilari nomi bilan atalgan. Shuning uchun ular nomida madrasa asoschilari bo'lgan xon, bek, eshon yoki boshqalarning ism yoki tahallusi saqlanib qolgan. qishloq madrasalari ko'pincha madrasa joylashgan qishloq nomi bilan nomlangan.³

Madrasa pedagoglari «mudarris» deb atalganlar. Manbalarining guvohlik berishicha, X asrdan boshlab ayrim kishilar mudarrislikni o'ziga kasb qilib olgan edilar. Chunonchi, o'zini Ibn Sinoning shogirdi, deb tanishtirgan bir mudarrisning ancha shogirdlari bo'lib, ulardan ayrimlari Uqlidisni (Evklidni), ya'ni handasani, boshqalari tabobatni yoki al-jabrni o'zlashtirganlar.⁴ Mudarrislar madrasaning o'quv ishlarini olib borib, ularga mukarrirlar (asissentlar) yordam berganlar. Mudarrislarining chuqur bilim egasi bo'lish bilan birga o'tkir notiq, badiiy so'z ustasi bo'lishi ham talab etilgan, ular madrasaning butun predmet va o'quv tarbiya ishlariga rahbarlik qilish bilan birga yuqori bo'limlarda dars berganlar, quyi bo'limlarda esa uning yordamchilari – mukarrirlar dars o'tishda yordamlashganlar.⁵

Madrasalar talabalari «mulla», ya'ni savodxon; «tolibi ilm» yoki «tolib», ya'ni ilmga chanqoq, ilm izlovchi; «shogird», ya'ni o'quvchi deb atalgan.⁶ Shariatga muvofiq, birorta mudarrisning har qanday yoshda o'qish uchun murojaat qilgan ilm tolibiga rad javobi berish huquqi bo'lmagan ligi,⁷ madrasa o'quv kursining ma'lum fanlar bilan cheklanib

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия... - Т.І. – С.550; Узбекистон тарихи: 3 жилдлик. – 1-жилд. – 1-китоб. – Б.338; Djami el-te'varikh. Histoire gene'rale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din... - V.II. – S.85-86; Tabakat-I Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia... V.I-II. – V.I. – S.1147\$ The Ta'rikh-i jahan gusha of 'Ala u'd-Din 'Ata' Malik-i-Juwayni... - Pt.1. – P.84-85; Pt.III. – P.9.

² Керенский О.М. Медресе Туркестанского края... - С.5.

³ УзР МДА, Ф.И-47, 1-руйхат, №333а)-иш, В.14-15.

⁴ Насир-и Хисрау. Сафар-намэ. Книга путешествия... - С.32.

⁵ Наливкин В.П. Сведения о состоянии туземных медресе... - С.19; Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования ... - С.54; Исмоилов Ш.Ш. XIX асрнинг охирларида Туркистондаги халк маорифи ... - Б.50-54.

⁶ Керенский О.М. Медресе Туркестанского края... - С.29.

⁷ УзР МДА, №1252 иш, В.5.

qolmaganligi, qolaversa talabalar qobiliyati va iqtidorining turlicha bo'lganligi kabi sabablarga ko'ra mullalar yoshida katta farq bo'lgan.

Madrasa talabalari «intern» yoki kunduzgi bo'limda o'qib, madrasa hujralarida yashab saboq oluvchi doimiy talabalar hamda «ekstern», ya'ni darslarga sirtidan qatnovchi talabalar toifalariga ajratilgan. Sirtidan o'quvchi talaba bo'lish uchun madrasa mudarrisi huzuriga kelib, unga o'qish niyatida ekanligini aytishning o'zi kifoya qilgan. Madrasaning kunduzgi bo'limida o'qib, hujraga ega bo'lish uchun madrasa mudarrisi, agar mudarrislar bir nechta bo'lsa, ularning barchasining, ba'zan katta mullalarning ham rozi ligini olish kerak bo'lgan. Mudarrisga notanish bo'lgan va uzoqdan kelgan talabalar madrasaga o'qish uchun qabul qilinayotganda, uning o'qish va yozishga bo'lgan qobiliyati sinab ko'rilgan.¹

Movarounnahrda mustaqil davlatchilik shakllangan Somoniylar hukmronligi davrida ham, undan keyingi, shu jumladan Qoraxoniylar hukmronligi davrida ham oliy ta'lim arab halifaligi davridagi kabi o'zining xalqaro saviyasini saqlab qolgan. Movarounnahrlik ilm toliblari Iroq, Shom (Suriya), Misr, Arab davlatlari, Eron, Xurosondagi xalqaro madrasalar hamda Marv, Buxoro, Samarqand, Urganch kabi shaharlardagi mashhur mahalliy madrasalarda tahsil olganlar va fanning ayrim sohalarida jahonning yetuk mutaxassislar bo'lib yetishganlar. Ular qatorida Ray, Bag'dod, Kufa, Basra, Makka va Madina shaharlari, Shom, Misr mamlakatlaridagi madrasalarda tahsil olgan Abul Husayn Muslim ibn al-Hajjoj an-Naysaburiy (204/819 - 261/875 y.); Marv madrasalarida tahsil olgan Abul Qosim Is'hoq ibn Muhammad Hakim Samarqandiy (vaf. 335/946 y.); Ray, Bag'dod, Basra, Kufa, Misr davlatlaridagi madrasalarda tahsil olgan Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir at-Tabariy (224-225/839 - 310/923 y.), Bag'doddagi «Nizomiya» madrasasini tugatib, shu yerda muddarislik qilgan so'g'dlik Abu-l Qosim Ali ibn Abi Yala ibn Zayd ad-Dabusiyy (vaf. 1040 y.); Nishopur, Marvdagi madrasalarda o'qigan ilollik Abu Abdulloh Muhammad ibn Dovud al-Iloqiy (vaf. 1144 y.); Bag'dod, Dimashq, Xuroson va Misr madrasalarida tahsil olgan Amudaryoning Vaxsh shahrilik Abu Ali al-Xasan ibn Ali al-Vaxshiy (vaf. 1063-1078 yy.); Makka shahrida tahsil olgan Abu Yusuf ibn Ahmad ibn Hamza ibn Mohun ibn Bus ibn Moh al-Marg'inoniy (vaf. 416/1025 y.); Bag'dod, Shom (Suriya)

¹ Наливкин В.П. Что даёт Средне-Азиатская мусльманская школа... - С.240; Наливки В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы... - С.61-64.

madrasalarida tahsil olgan Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Bolasog'uniiy at-Turkiy (vaf. 1112 y.); Balx, Buxoro va Samarqandda tahsil olgan Abul-Fatx Abdurrashid ibn Ali Xanifa al-Valvalidjiy (1074 y. tug'ilgan); Marvarrud madrasalarida tahsil olgan Abu-l Mukarim Hamza Xudaboziiy (Buxoro yaqinidan) (1107 y. Makka va Madinaga xaj safariga borgan); Buxoro madrasalarida tahsil olgan Muhammad ibn Ahmad al-O'shiy (vaf. 1216 y.) kabi¹ juda ko'plab allomalar bo'lgan.

Madrasalarni o'quv kursini tamomlagan talabalarning bilimlari mutaxassislar va omma oldida imtihon qilingan.² Madrasalarning bitiruvchilari adib, shoir, imom, tilshunos, faqih (huquqshunos), qozi, mutakallim (ilohiyotchi), muhaddis, hofiz, muqri, noqid (tanqidchi), shorih (sharhlovchi), munozir (munozarachi), mufassir (tafsir ilmi bilimdoni), kotib, muallim, mu'addib, mudarris, nodim (soqiy), muhandis kabi³ 20 dan ortiq mutaxassisliklarni egallashlari mumkin edi.

Turon yurti Arab xalifaligidan mustaqil davlatga aylangunga qadar xalifalikda mudarrislik uchun ma'lum miqdorda maosh belgilanmagan bo'lsa,⁴ mahalliy hukmdor sulolar davrida Turkiston madrasalarida mudar rislar, talabalar hamda madrasaning boshqa xizmatchilari madrasani barpo qilgan shaxslar tomonidan ajratilgan vaqf mulklaridan keladigan daromadlar hisobidan aniq miqdordagi moddiy ta'minot olganlar.⁵

Sharq Renessansi, jumladan Qoraxoniylar hukmdorlar davrida Turon madrasalarida ta'lim ildizlarining qay darajada mustahkam bo'lganligiga bu yerda kutubxonalar va kitob savdosining keng tarqalganligi ham

¹ Бурхониддин Али Хидоя: Комментарии мусульманского права: В 4 т-х... - Т. I. – С.28; История ат-Табари... - С.5-6; Абдулахад Н., Хошимов Б. Бурхониддин ал-Маргиноний даври... - Б.38; Мустакил Ўзбекистон: фалсафа фанларининг долзарб муаммолари... - Б.222-226; Рауфов Т.В. Ремесло и торговля в Мавераннахре... - С.61-62; 64-65; Му'дjam ал-булдан... - Жуз' I. – Сах.281-291; 470; Жуз' II. – Сах.348; 438; Жуз' V. – Сах.374.

² Керанский О.М. Медресе Туркестанского края... - С.19-22.

³ Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей... - С.74; Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке... - С.144; 155-157; Расулев А.Х. Создание и развитие советского суда в Узбекистане... - С.9; Акрамов И. XIX аср охири ва XX аср бошларида Самарканд вилояти мадрасалари... - Б.58; Рауфов Т.В. Ремесло и торговля в Мавераннахре... : Дисс... - С.68-74; Му' дjam ал-булдан... - Жуз' I. – Сах.260-470; Жуз' II. – Сах.189-477; Жуз' V. – Сах.374..

⁴ Мец А. Мусульманский Ренессанс... - С.155.

⁵ Большаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгачхана в Самарканде... - Вып.Х. - С.170-178; Караев О. История караханидского каганата... - С.223; Он де. История государства караханидов... : Дисс.. – С.274-275; Абул Фарадж ибн ал-Джаузи. Ал-мунтазам фи-т тарих ал-мулк ва-л умам... - Жуз'VIII. – Сах.238\$ Deux acres de waqf d'un Qarachanide d' Asie Centrale... - V.CCLV. – P.328-329; Djami el-te'warikh. Histoire gene'rale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din... - V.II. – S.85-86; Tabakat-I Nasiri: A General History of the Muham madan Dynasties of Asia... - V.I. – P.1147\$ The Ta'rikh-I jahan gusha of 'Ala u'd-Din 'Ata' Malik-I Juwayni... - Pt.I. – P.9; Cahen Cl. The Historiography of the Seljuqid Period... - P.59-78; Сибт ибн ал-Джаузи. Мир'ат аз-заман фи-т тарих ал-айан... - Кисм .I. – Сах.124; 135; Хиндушах Нахичевани. Тажариб ас-салаф... - Сах.270-279.

guvohlik berib turibdi. Turon-Turkiston hududidagi masjid, madrasalar huzurida, shuningdek, davlat amaldorlari, zodagon kishilarning chorbog'i bo'lgan har bir shahar va yirik qishloq aholi punktida albatta, biror turdagi kutubxona mavjud bo'lgan. Somoniylar hukmronligi davridan boshlab hukmdorlar, mas jid va madrasalar hamda alohida shaxslarga tegishli kutubxonalar bo'lib, ular qanday maqsadlar va kitobxonlar auditoriyasiga mo'ljallanganligiga qarab quyidagi turlarga ajratilgan: a) madrasalar huzuridagi kutubxonalar; b) hukmron din muassasalari - masjidlar kutubxonalari; v) shahar, qishloq va mahallalarda keng jamoatchilik foydalanishi uchun mo'ljallangan vaqf kutubxonalari; g) masjid va maqbaralarga birikib ketgan maqbara va xonaqohlar qoshidagi kutubxonalar hamda tibbiyot o'quv yurtlari huzuridagi kutubxonalar.¹ Bu kutubxonalarning barcha turlari keng jamoatchilik uchun ochiq bo'lib, ilm olishga intilgan har bir ilm tolibiga o'zi istagan yo'na lishda ilm olishi uchun imkoniyat yaratgan.

Ayniqsa hukmdorlar saroylarida tashkil etilgan kutubxonalar xazinasini juda boy bo'lib, ma'rifatparvar hukmdorlar bu xazinadan foydalanish uchun yetuk olimlarga ruxsat berganlar. Fikrimizga Abu Ali ibn Sinoning Somoniy Nuh ibn Mansur (vaf. 387/997 y.) saroyidagi kutubxonadan foydalanganligi, Xorazmdagi Ma'mun ibn Ma'mun Abul-Abbos (vaf. 1017 y.) ning boy saroy kutubxonasida Abu Rayhon Beruniy, Abusahl Masixiy, Abulhayr Xammar, Abunasr Iroq, keyinroq Abu Ali ibn Sino kabi olimlar to'planib o'ziga xos o'rta asr akademiyasi tashkil etganlari hamda bu kitoblar hazinasidan foydalanib, o'zlari ham qator yirik asarlar yaratganlarini dalil sifatida keltirish mumkin.²

Maqolaga xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida Turon-Turkiston o'lkasida oliy ta'lim maskanlari jamiyat uchun o'z davrining ziyoli mutaxassislarini yetkazib bergan. Bu davrda madrasalar xalqaro maqomga ega bo'lgan va ularda butun Islom dunyosi uchun xalqaro til bo'lgan arab tilida o'qitilgan. Adabiyot fanidan forsiy va turkiy tillardagi asarlardan foydalanilgan. Turon talabalarining nafaqat mahalliy turkiy tillarni, balki o'z davrining xalqaro tillarini ham

¹ Ахунжанов Э.А. Историко-типологическое исследование истории книги...: Дисс... - С.215-216; Зохийдий А. Туркистонда урта аср араб-мусулмон маданияти... - Б.29.

² Абу Али ибн Синонинг узи ёзган таржимаи холи... - Б.100-101; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия... - Т.І. – Кн.1. – С.250; Жизнеописание Абу Али Хусейна ибн Абдаллаха ибн Сины... - С.34; Холбоев С. Дорилфунун тугилган замин...; Узбекистон Миллий Энциклопедияси. – 5-жилд. – Б.537; Ахунжанов Э.А. Историко-типологическое исследование истории книги...: Дисс... - С.219.

mukammal bilishi yurtimizdan jahonga mashhur allomalarning yetishib chiqishi uchun zamin bo'lgan.

Madrasalarning ma'rifat metsenatlari tomonidan hayriya mulklari bo'lmish vaqf mulklari hisobidan iqtisodiy ta'minlanishi, talaba va mudarrisning kundalik turmush tashvishlaridan holi bo'lib ilm bilan shug'ullanishlariga imkoniyat yaratgan.

Butun "Sharq uyg'oniy davri" da bo'lgani kabi, Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida ham yurtimizda turli toifadagi ko'plab kutubxonalar ning mavjud bo'lganligi, kitob savdosining rivojlanganligi ilm toliblarining ilmiy ehtiyojlarini qondirgan, bilimlarining oshishiga imkoniyat yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

Manbalar:

1. ЎзР МДА, Ф.И. -19, 1-рўйхат, 333 а) – иш, 10-варақ.
2. ЎзР МДА, Ф.И-47, 1-рўйхат, 333-иш, 14-15 варақ.
3. Абу Али ибн Сино. Жизнеописание //Избранные произведения. - Т.І.-Душанбе: Дониш, 1980.-С.57-58.
4. Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳоли //Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан материалар . -Т.: Фан, 1959 .-Б. 100-101.
5. Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария /Муҳаррир: Б.Аҳмедов ва бошқ. //Мерос туркуми.-Т.: Камалак, 1991.-Б.25-28.
6. Ала ад-Дин Ата Малик Жувайни. Тарих-и Жахангуша /Перевод под ред.: А.А.Ромаскевича //Материалы по истории туркмен и Туркмении. /Под ред.: С.Л.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубов ского.-Т.І.-М.-Л.: АН СССР, 1939.-С. 442-449.
7. Алишер Навоий. Вақфийя /Масъул муҳаррир: М.Ҳакимов; Нашрга тайёрловчи: И.Шамсимухамедов.-Т.: Фан, 1991.-106 б.
8. Бурхониддин Али. Хидоя: Коментарии мусульманского права: В 4 т-х /Отв. ред., авт. вступ. статьи и коммент. А.Х.Саидов.-Т.І.-Т.: Ўзбекистон, 1994.-480 с.
9. История ат-Табари. Избранные отрывки /Перев. с арабск. Б.И. Беляева.-Т.: Фан, 1987.-442 с.
10. Керенский О.М. Медресе Туркестанского края. - СПб.: Б.И., 1892.- 37с.
11. Наливкин В.П. Очерк благотворительности у оседлых туземцев Туркестанского края //Сборник материалов по мусульманству.-Т.: Б.И., 1900.-С.134-145.
- 12.Наливкин В.П. Что даёт Средне-Азиатская мусульманская школа в образовательном и воспитательном отношениях? //Туркестанский литературный сборник в пользу прокаженных.-СПб.: Б.И., 1900.-С.215-276.
- 13.Наливкин В.П. Сведения о состоянии туземных медресе Сыр-Дарьинской области в 1890/91 учебном году.-Т.: Типолитография Лахтина, 1916.-76 с.
- 14.Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы.-Казань: Б.И., 1886.-245 с.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

15. Наршахи М. История Бухары /Перевод с персид. яз. Н.Лыкошина.-Т.: Типолитогр. Ф.И.Каменских, 1897.-124 с.
16. Насир-и Хисрау. Сафар-намэ. Книга путешествия /Перевод Е.Э. Бертельса.-Л.: АН СССР, 1933.-206 с.
17. Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре бесе ды /Перев. с персид. С.И.Баевского и З.Н. Ворожейкиной.- М.: Восточная литература, 1963.-173 с.
18. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр-ул-мулук /Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Ш.Хусайнзода, А.Эркинов.-Т.: Адолат, 1997.-256 б.
19. Рашид ад-Дин. Сборник летописей : В 2 т-х /Перев с персид. Л.А. Хетачурова. Ред. и примеч. А.А.Семенова.-Т.И.-Кн.1-М.-Л.: АН СССР, 1952.-221с.
20. Садр ад-Дин Али ал-Хусайний. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя («Зубдат ат-таворих фи ахбар ал-умара ва-л мулук ас-селджукийя») («Сообщения о Сельджукском государстве. Сливки летописей сообщающих о селджукских эмирах и государях») /Изд. текста, перев., введ., примеч. и прилож. З.М.Бунятова.-М.: Восточная литература, 1980.-274 с. (246 с. персид.).
21. Юсуф Хо Ҳожиб. Қудатғу билиг. - Тошкент: Юлдузча, 1990. - 192 б.
22. Абул Фарадж ибн ал-Джаузи. Ал-мунтазам фи-т тарих ал-мулук ва-л-умам.-Хайдарабад.- Жуз' VIII, IX, X.- 1958-1960. -Жуз' VIII. -1958.- Саҳ.238; Жуз' IX.- 1960. - Саҳ.5-13.
23. .Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerchakhy, suivie de textes relatifs a'la Transoxiane /Texte pers. publie par Ch. Schefer. - Paris, 1892 //PELOW - "Publication de l'Ecole des languos orientales Wivantes" III-e ser.,Vol.XIII.- Madjma at-tavorih. - S.47-51; 93-94; 230-244.
24. Deux actes de waqf d'un Qarachanide d' Asie Centrale /Par Mohammed Khadr trade avec une introd. par Cl. Cahen //J.Asatic. - 1967. - T.CCLY.- Pp.305-334.
25. Djami el-te'varikh. Histoire gene'rale du monde par Fadl Allah Rashid ed-Din. Tarikh-i moubarek-i Ghazani. Histoire des Mongols edite'e par E.Bloch.- V.II. - Contenant l'histoire des empereurs mongols successeurs de Tchinkkiz Khaghan. - Leyden-London, 1911 //GMS - "E.J.W.Gibb Memorial". Series.- XVIII, 2. - Ss.85-86.
26. .Му'джам ал-булдан. Аш-Шайх ал-Имом Шаҳоб ад-Дин Аби Абдул лоҳ Йақут б. Абдуллоҳ ал-Хамавий ар-Руми ал-Бағдодий.- Жуз' I-V. - Байрут, Лубнон, 1989.- Жуз' I. - Саҳ. 260-470; Жуз' II.- Саҳ.189-477; Жуз' V. - Саҳ.374.
27. Ибн ас-Субхий. Табақот аш-шафи' ал-Қабири. - Қоҳира, 1129 ҳ. - Жуз' III.-Саҳ.137.
28. Omer Soner Hunkan. The first modern Turkish University in medieval Samarkand: Tamgach khan Ibrahim madrasah. // Trakya University Edebiyat Fakultesi degrisi/ Cilt: 4, Sayi: 8, temmuz. - 2014, S. 17-44.
29. Сибт ибн ал-Джаузи. Мир'ат аз-заман фи-т-тарих ал-айан - Анкара: Биннашри Ала Савим, 1968.- Ал қисм ал-аввал.- Саҳ.124-135.
30. Tabakat-i Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A.H.194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Irruption of the Infidel Mughal into Islam. By the Maulana Minhaj-ud-Din Abu-Umar-i-'Usman /Transl. from Original Persian Manuscripts. By H.G.Reverty. – Vol.I-II. – London, 1881: Index, Calcutta, 1897(BI, NS. – Bibliotheca Indica: a collection of oriental works, published by the Asiatic Society of Bengal, Works issued by The Hakluyt Society.- Vol.I.-P.1147.- Vol.II. – P.272-273.

31. The History of Bukhara /Transl. from a Pers. Abr. of the Arabic Orig. by Narschakhi R.N.Frye. – Cambridge, Mass., 1954. – 178 p.

32. The Irshad al-arib ila ma'rifat al-adib or Dictionary of Learned Men of Yaqut /Ed. by D.S.Margoliouth. – Vol.I-YII. - Leyden-London, 1907-1927. – Vol.V.I. – Pp.12-464.

33. The Ta'rikh-i jahan gusha of 'Ala u'd-Din 'Ata' Malik-i-Juwayni (composed in A.H.658 + A.D.1260) /Ed. with an introduction, notes and indices from several old MSS. by Mirza Muhammad ibn 'Abdu'l -Wahhab-i Qazwini. – Pt.I. – Containing the history of Chingiz Khan and his successors.- Leyden-London, 1912; Pt.II. Containing the history of the Khwa'razmshah dynasty.- Leyden-London, 1916; Pt.III.Containing the history of Mangu Qa'an, Hulagu and the Isma'ilis.- Leiden-London, 1937 (GMS.-«E.J.W.Gibb Memorial» Series.- XVI, 1-3).- Pt.I.- Pp.84-85; Pt.III.- P.9.

Adabiyotlar:

1.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1898-1900 гг. – В 2-х томах. – Т.1. – 350 с.

2. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Санкт-Петербург: Изд-во АН СССР, 1927. – 180 с.

3. Бартольд В.В. О погребении Темура. – Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1915. – 32 с.

4. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и арабского халифата. // Учёные мусульманского Ренессанса. //Сочинения. – Т.VI. – М.: Наука, 1966. – 785 с. (С.617-630).

5. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы) . – М.: Изд-во Академии Педагогических наук РСФСР, 1960.- 509 с.

6. Большаков О.Г. Два вакфа Ибрахима Тамгачхана в Самарканде //Страны и народы Востока. - Вып. X. Средняя и Центральная Азия. - М.: Наука, 1971.-(292 с)-С. 170-178.

7. Мустақил Ўзбекистон: фалсафа фанларининг долзарб муаммолари /Маърузаларнинг қисқача матнлари. 31 май 2000 й.-VII.-Т.: Фан, 2000.-265 б.

8.Солижонova Г. Мадраса //Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси: 12 жилдлик. – 5-жилд. Конимех-Мирзоқуш /Тахрир ҳайъати: М.Аминов ва бошқ. - Т.: ЎЗМЭ, 2003. – 376-377-бетлар.

9. Ходжаниязов Г., Юсупов О. Святые места Кара-Калпакстана //Материалы к своду памятников материальной и духовной культуры каракалпков и Каракалпакии (на каракалпак. яз.). - Нукус: Полиграфист, 1994- 72с.

10. Абдулаҳадов Н., Ҳошимов Б. Бурҳониддин ал-Марғиноний даври ва

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

унинг авлодлари.- Фарғона: Фарғона, 2002.- 80б.

11. Зоҳидий А. Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти.-Т.: И. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 1993.- 120 б.

12. Ислон: Справочник /М.А. Усмонов таҳрири остида-3 нашр -Т.: Ўз СЭ, 1989.-336 б.

13. Караев О. История караханидского каганата (X-начало XIII вв.)-Фрунзе: Илим, 1983.-302 с.

14. Мец А. Мусульманский Ренессанс. - М.: Наука, 1973. - Изд.2-ое.- 475 с.

15.Негматов Н.Н. Государство саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX-X вв.).-Душанбе:Дониш, 1977.-280 с.

16. Оруджева Л.М. Произведение аз-Заиджани «Мабадиу фи-т-тас риф».-Баку : Элм, 1977.-147 с.

17.Охунжонов Э.А. Ватан кутубхоначилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 307 бет.

17. Солижонova Г.Ф. Туркистонда миллий анъанавий ўқитиш - маърифатчилик ўчоқлари, уларнинг ижтимоий аҳамияти (XIX аср охири-XX аср бошлари) //Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ёш олимлари конкурсида иштирок этиш учун тақдим этилган илмий иш.-Т.: ЎзРФА Тарих институти, 1998.- 183 б.

18. Ўзбекистон тарихи: III жилдлик.-I-жилд.-1-китоб.-Т.: Фан, 1956. - Б.338-339.

19. Акрамов И. XIX аср охири ва XX аср бошларида Самарқанд вилояти мадрасалари //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.-1994.-№3-4.-Б. 58

20. Гулнор ал-Фарғоний. Мадрасаларда қандай ўқитилган? //Фан ва турмуш.-1997.-№6.-Б. 20-21.

21.Гулнор ал-Фарғоний. Мадрасаларда қандай ўқитилган? //Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-1997.- 27 июнь.

22.Гулнор ал-Фарғоний. «Имла» дан «шўравий» гача //Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-1997.- 7 нояб.

23. Исмоилов Ш.Ш. XIX асрнинг охирларида Туркистондаги халқ Маорифи тарихидан (Мадрасалар мисолида) //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.-1974.-№11.-Б.50-54.

24. Расулов Б. Туркистон мадрасалари //Фан ва турмуш.-1996.-№2. - Б. 11-12.

25. Солижонova Г. Жадид мактаблари қандай бўлган // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1997. – 18 июл.

26. Холбоев С. Дорилфунун туғилган замин //Ўзбекистон адабиёти ва санъати.- 1990.- 16 нояб.

Dissertatsiyalar

1. АхунжановЭ.А. Историко-типологическое исследование истории книги и книжного дела в Туркестане: древность, средние века: Дисс. ... д-ра ист. наук.-Т., 1998.- 360 с. (+108 с.)

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

2. Караев О.К. История государства караханидов (X – начала XIII вв.): Дисс. ... д-ра ист. наук.- Фрунзе, 1983.- 368 с.

3. Салижанова Г.Ф. Туркистонда ўқитиш-маърифатчилик ўчоқлари, уларнинг ижтимоий аҳамияти (XIX охири – XX аср бошлари): Тарих фан. номзоди ... дисс. – Т., 1997. – 178 б.

Xorijiy adabiyotlar

1. Cahen Cl. The Historiography of the Seljuqid Period //In: «Historians of the Middle East» /Ed. by B.Lewis, P.M.Holt.- London, 1962.-Pp.-59-78.

2. Хиндушах Нахичевани. Тажориб ас-салаф /Би тасҳиҳ Аббос Иқбол. – Техрон, 1344 ҳ.- Саҳ.270-279.

QORAXONIYLAR HUNARMANDCHILIGIDA TARIXIY XOTIRANING AKS ETISHI (badiiy metall va zargarlik misolida)

Sharifa Toshova

sharifaxon.tosheva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot Qoraxoniylar davrida hunarmandchilikni nafaqat amaliy ishlab chiqarish sohasi, balki turkiy xalqlarning tarixiy xotirasi va etnik identikligini o'zida mujassam etgan murakkab madaniy hodisa sifatida o'rganadi. Ayniqsa metall va zargarlik buyumlariga badiiy ishlov berishga alohida e'tibor qaratilib, unda dekorativ naqshlar va ikonografik elementlarda aks etgan ko'p qatlamli semiotik tizimlar ochib beriladi. Bularga hayvon uslubidagi naqshlar, solyar va astral ramzlar, totemik tasvirlar va turli xil tamg'a shakllari kiradi.

Maqola ushbu vizual va moddiy kodlarni har tomonlama tahlil qilish orqali hunarmandchilik mahsulotlarining kengroq ijtimoiy tuzilmalar, ramziy amaliyotlar va madaniy o'ziga xosliklar bilan kesishish usullari yoritiladi. Bunday yondashuv o'rta asr turkiy moddiy madaniyatining ramziy, g'oyaviy va intellektual jihatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tayanch tushunchalar: Turon, turkiy uslub, Qoraxoniylar, hunarmand, badiiy metall, zargarlik buyumi, madaniy xotira, o'zlik.

Abstract: This study examines craftsmanship during the Karakhanid period not only as a sphere of practical production, but also as a complex cultural phenomenon embodying the historical memory and ethnic identity of Turkic peoples. Particular attention is devoted to the artistic processing of metal and jewelry objects, revealing multilayered semiotic systems expressed in decorative patterns and iconographic elements. These include animal-style motifs, solar and astral symbols, totemic images, and various forms of tamga signs, all of which served as means of ensuring cultural interconnectedness.

Through a comprehensive analysis of these visual and material codes, the article explores the ways in which craft products intersected with broader social structures, symbolic practices, and cultural specificities. Such an approach makes it possible to gain a deeper understanding of the symbolic, ideological, and intellectual dimensions of medieval Turkic material culture.

Keywords: Karakhanids, Turkic style, craftsman, artisans, metalwork, jewelry, cultural memory, identity.

Kirish

Turon (hozirgi O'zbekiston, Turkmaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston hududlari) hunarmandchiligi ko'p tuzilmali, ko'p etnosli va ko'p konfessiyali jamiyatga xos bo'lgan estetik ideallarni qamrab olgan. Chunonchi, VI–IX asrlardayoq Turonning markaziy hududlari san'ati va

hunarmandchiligida turkiy-so'g'd an'analari omuxtalashib ulgurgan edi¹. Masalan, So'g'd, Farg'ona va Yettisuvning o'troq va ko'chmanchi aholisi orasida badiiy metal va keramika nihoyatda rivoj topgani haqida to'xtalib V.P. Darkevich, unda turk, so'g'd, eron va tan unsurlari uyg'unlashib ketgani, ularni ajratish mushkulligini e'tirof etgan². Boshqa bir necha tadqiqotchilar ham bu masalada ayni fikrda.

IX–X yuzyilliklarga kelib mintaqada hunarmandlari o'z uslubida mohirona bir shaklda islom estetikasi qonunlarini ham singdirib ulgurgandi. Yana bir masala, X–XII yuzyillikda Qoraxoniylar hunarmandchiligi haqida so'z yuritganimizda, eng professional mutaxassis ham ma'lum bir tarixiy ashyoni aniqlik bilan qoraxoniylar ustalariga tegishliligini tasdiqlashi qiyin. Chunki, bu chog'larda Turon kengliklarida Qoraxoniylardan tashqari G'aznaviylar (961-1186) va Saljuqiylar (1040-1157) kabi turkiy sulolalar ham hukm surardi. Agar G'aznaviylar yoki Saljuqiylarni Qoraxoniylar davlati bilan taqqoslansa, oldingilarida fors madaniyati ta'siri ko'proq seziladi. Qoraxoniylar esa, turkiy an'analarni mustahkam bir shaklda saqlab qola olgaganiga guvoh bo'lamiz. Shuning uchun maqolada Qoraxoniylar hunarmandchiligi haqida gap ketganda, u xususan Qoraxoniylarga, umuman butun turkiy xalqlarga tegishliligini nazarda tutamiz.

Qoraxoniylar davri Turon tarixida siyosiy va madaniy jihatdan yangi bosqichni boshlab berdi. Bu chog'da shaharlar hayoti, iqtisodiyot, hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-fan va san'at sohalarida benihoya rivojlanish va yuksalish yuz ko'rsatdi. Qoraxoniylar iqtisodiyotining asosiy ildizi hisoblangan hunarmandchilik nafaqat amaliy ehtiyojni qondirish vositasi, balki xalqning madaniy tafakkuri, estetik didi va urf-odatlarining ifodasi hamdir. Ayniqsa, hunarmandchilikning badiiy metall, sopol, kigiz, so'zanachilik kabi sohalarida mahsulotlarida kosiblar turli naqshlar, bezaklar, ramzlar, totem belgilari orqali o'zlari mansub bo'lgan etnos va xalqning boy madaniy merosini avlodlarga yetkazish imkoniga ega edilar. Chunonchi, biror bir xalqqa tegishli bo'lgan amaliy san'at va hunarmandchilik buyumlari va ularda aks etgan har qanday tasvir, ramz va ranglar o'sha xalqning uzoq o'tmishi davomida kechirgan turmush tarzi, ruhiy holati, diniy e'tiqodlari, tabiat hodisalari haqidagi tasavvurlari majmuasining, boshqacha qilib aytganda, o'sha etnosning boshqalardan

¹ Гюль Э. К проблеме тюрко-согдийского культурного симбиоза.

² Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв.: Произведения восточной тюркетики на территории Европейской части СССР и Зауралья. Москва: Наука, 1976. – С. 91.

farqlari, ularning o'ziga xosligini tashuvchi kodlaridir. Bunda hunarmandlar yuqorida aytilganidek, hamisha jamiyatda mavjud an'analarni yangi tajribalar va innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirgan holda avlodlarga yetkazuvchi ko'prik sifatida muhim vazifani bajarishadi. Shunday qilib, an'analarni asrab qolinishi va ularni yangilangan shaklda avlodlarga yetkazilishi avlodlarning samarali madaniy davomiyligini ta'minlaydi, ishlab chiqarish va ijtimoiy ong sohasida, milliy-madaniy o'ziga xoslikni aktuallashtiradi va mustahkamlaydi¹.

Bir qator ustunliklar bilan birga, Qoraxoniylarning qulay geosiyosiy hududda joylashgani ularga Buyuk ipak yo'li bo'ylab islom davlatlari va Xitoy o'rtasida olib boriladigan savdo-sotiq aloqalarida yetakchilikni qo'lga olish imkonini berdi. Natijada ular nafaqat xalqaro maydonda alohida maqomga ega bo'ldi, balki iqtisodiy jihatdan qudratli davlatga aylandi. Iqtisodiyotdagi barqarorlik, shaharlar va dasht aholisi o'rtasida tovar ayirboshlashning o'sishi hunarmandchilikni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratdi. Hunarmandchilik shaharlardagi iqtisodiy faollik, savdo-sotiq va madaniy almashinuvning asosiy tayanchlaridan biri sifatida rivoj topdi.

Buning ustida, qoraxoniylar xoqonlaridan bir qanchalari mamlakatda ichki urushlarga chek qo'ya olgani hamda adolatli boshqaruvi bilan shahar aholisining, aynan hunarmand qatlamining hak-huquqlarini jamiyatning imtiyozli qatlami va qaroqchilardan himoya qilgani ham hunarmandchilik rivojini ta'minlagan omillardan biri bo'ldi. Masalan, o'ziga Tabg'ochxon Turkistoniy nisbasini olgan Ibrohim ibn Nasrni (1040-1070)² Sadiddin Afiy adolatli, ideal hukmdor sifatida ta'riflaydi va u haqida bir necha rivoyatlarni hikoya qiladi. Bir tuni qaroqchilar Samarqand darvozasi devoriga shunday yozibdi: "Biz piyoz kabimiz, bizni qancha ko'p kesishsa, shuncha tez o'sib ko'payamiz". Tabg'ochxon ularga javoban shunday degan ekan: "Men bu yerni bog'bon kabi qo'riqlayman, unib chiqqanlaringizni qo'porib tashlayveraman". Yana bir omil – Qoraxoniylarning diniy bag'rikenglik siyosati musulmonlar bilan birga, zardushtiylar, nestorian xristianlari, yahudiylar, manixeylar jamoalari

¹ Гончаров С. З., Чупина И. П. Ремесленничество: креативно-антропологический и социокультурный аспекты // Россия XXI века: проблемы, противоречия и перспективы обновления (60-летию Великой Победы посвящается): материалы межрегион. науч.- практ. конф., 12 апр. 2005 г., г. Екатеринбург / Изд. РГППУ, 2005. – С. 281. https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/19492/1/rXXIV_2005_088.pdf

² Bu hukmdor "Nosir al-haq" ("haqiqat himoyachisi"), "Izz al-umma" ("ummatning shoni"), "Muayyid al-adl" ("adolat himoyachisi") kabi titullar bilan ham mashhur bo'lgan.

tinch-totuv yashaganlari tufayli ham amaliy san'atning rivojlanishida g'oyaviy-madaniy muhit ta'minlagan¹.

Materiallar tahlili Islomda qimmatbaho metallardan idishlar yasash qo'llab-quvvatlanmagan bo'lsa-da, yozma manbalarda keltirilgan ma'lumotlar va arxeologik topilmalar Qoraxoniylar saroylari devorlarida ishlangan saroy hayoti, mahobatli bazmlar tasvirlari X–XII asrlarda hukmdorlar va oqsuyaklar uchun bunday buyumlarni yasash an'anasi davom etganini ko'rsatmoqda. Masalan, Abu Said Gardiziy o'zining “Zayn al-axbor” kitobida Sharqiy Turkistonning Qoraxoniylar hukmdori Qodirxon Yusuf (1013-1032) va Sulton Mahmud G'aznaviy (997-1030) o'rtasida 1025-yilda Samarqandning janubida bo'lib o'tgan uchrashuvini tavsiflar ekan, dasturxonda qo'yilgan anvoysi noz-ne'matlar, oltin va billur kosalar, ikkala tomon bir-biriga hadya qilgan oltin va kumush idishlar, qurollar, qimmatbaho, yarim qimmatbaho toshlar haqida hikoya qiladi². Ammo bizgacha oltindan yasalgan idishlar juda kam yetib kelgan. Chunki, eski zargarlik buyumlarini eritib yangisini yasash yoki eritib lom shaklida mamlakatdan olib chiqib ketish amaliyoti tarix davomida takrorlanib turgan.

Metallga badiiy ishlov berish

Qoraxoniylar davrida hunarmandchilikning muhim tarmoqlaridan biri – metallga ishlov berish san'ati bo'lib, u ijtimoiy-iqtisodiy hayotda alohida o'rin tutgan. Ayniqsa, temirchilik, qurolsozlik, kandakorlik (ya'ni metall buyumlar yuzasiga o'yma va zarb bilan naqshlar tushirish) keng tarqalgan edi. Qadimdan turkiy xalqlar orasida temirga ishlov berish muqaddas hunar sanalgan. Qoraxoniylar davrida bu an'ana davom etdi. Temirchilar qilich, xanjar, uy-ro'zg'or buyumlarini yasashgan. Yasalgan buyumlar faqat texnik ustalik emas, milliy o'zlikni ham aks ettirgan. Masalan, tamg'alar (urug'-qabila belgilari), hayvoniy uslubdagi ramzlar (masalan, yo'lbars, burgut, qoplon shakllari harbiy kuch timsoli bo'lish bilan birga, xalqning dunyoqarashi, himoya falsafasi va urf-odatlarini ifodalagan. Bizgacha yetib kelgan metall buyumlar yuksak mahorat bilan yasalishi jihatidan ajralib turadi va o'rta asrlar san'ati va hunarmandchiligining durdonalari hisoblanadi. Turonda olib borilgan

¹ Ильясова С. Р., Ильясов, Дж. Я., Имамбердиев, Р. А., Исакова, Е. А. “Нет блага в богатстве...” Глазурованная керамика Ташкентского оазиса IX – XII веков. – Москва: Фонд Марджани, 2016. – С. 72.

² Абу Са'ид Гардизи. Зайн ал-ахбар. Украшение известий – Ташкент: “Фан”, 1991. – С. Bunday ma'lumotlar Saljuqiylar sultonlari vaziri Nizom al Malikning mashhur “Siyosatnoma”, G'aznaviylar tarixchisi Abulfazl Bayhaqiyning “Tarixi Bayhaqiy” va boshqa bir qancha manbalarda ham uchraydi.

ko'p yillik arxeologik tadqiqotlar natijasida rivojlangan o'rta asrlar davriga oid ko'zga ko'ringan hunarmandlar tomonidan mohirlik bilan yasalgan badiiy metall namunalarining katta kolleksiyalarini muzeylarda to'plandi. Ular asosan gulli bezaklar bilan bezatilgan bronza qozon, ko'za, kosa, piyola va qoshiqlarning ajoyib to'plamlaridir. Dasht aholisining shaharlarga ko'p miqdorda kirib kelishi, dasht badiiy an'alarining tarqalishiga yordam berdi. Islomdan oldingi davr va islom an'analari qorishuvi natijasida hunarmandchilikda yangicha badiiy an'alar asosi shakllandi. Quyida buni misollar orqali ko'rib chiqamiz.

XI asr o'rtalarida Turon hunarmandchiligida badiiy uslubning o'zgarishi boshlandi. Qoraxoniylar davri hunarmandlari arab xattotligi bilan uyg'unlashgan islamiy uslub bilan ko'chmanchilarning didini aks ettiruvchi o'simlik, antropomorf va zoomorfik mavzularni uyg'unlashtirishga erishdi. Buyumlarda tasvirlarning mavzulari va motivlari juda xilma-xil. Geometrik, gul naqshlari, "kufiy", "nasx" yozuvi bilan ezgu tilaklar hamda haqqoniy tabiiy muhit va uning atrofidagi hayvonot dunyosi tasvirlangan. Ba'zi hollarda mifologiya, hayoliy mavjudotlar tasvirlansa, ko'pincha, saroy hayoti, ov sahnalari va real hayvonot dunyosi namoyon bo'ladi.

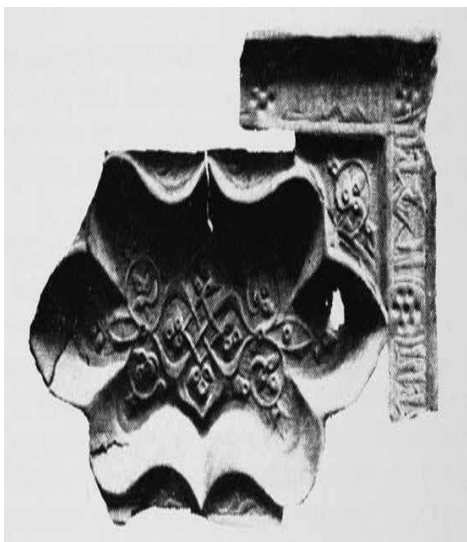
Chorvachilik bilan shug'ullangan ko'chmanchi turkiy xalqlar madaniyatida jonzoatlarni tasvirlash an'anasi qadimdan mavjud. Ular totem hayvonlar va qushlarning muqaddasligi va ilohiy qudratiga ishonishgan. XI–XII asrlarning bronza buyumlarini bezashda "hayvonlarni quvlash" sahnalarida quyon, it, tulki, gepardlar, "burj belgilari" kompozitsiyasidagi tog' takalari va buzoqlar, shuningdek, fantastik mavjudotlar: qanotli sfinksar, griffonlar, odam boshli qushlar, senmurg'lar ayniqsa mashhur. Ularning aksariyati cho'l dunyosi merosi bilan bog'liq bo'lib, hukmdorlar va zodagonlarning ko'chmanchi turmush urf-odatlar – ovchilik, kuch va epchillikga sodiqlikni namoyon etadi. Zoomorf shaklidagi tasvirlar turkiy uslub an'analari bilan bog'liq¹.

Islom dinida jonli maxluqot – inson va hayvonlarni rasmini chizish va haykallarini ishlashni ta'qiqlaganiga qaramay, Turonda hokimiyat turkiy sulolalar boshqaruviga o'tishi bilan bu ta'qiqlar chetlab o'tildi. Farg'onadan topilgan bir patnis dizaynida patnisning pastki qismidan yuqoriga chirmashib chiqqan gul naqshlari bilan o'ralgan, qo'lida piyola

¹ Хакимов А. Искусство и ремесла тюркских народов Центральной Азии в контексте историческое взаимодействия оседло-земельческих и кочевнических культур // Центральная Азия в средневековья и нового времени. Отв. Ред. Д. Алимова, Ф. Шварц. – Ташкент-Вена: Академнашр, 2019. – С. 327.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

tutgan hukmdor tasvirlangan. Qahramonning yuzida tipik turkiy xususiyatlar balqib turibdi. Hukmdorning tasviri Yevrosiyo cho'lining balballarni eslatadi¹.

1. Марказида ўсимликсимон нақш солинган бронза патнис бўлаги. Ўш шаҳридаги музей. Қирғизстон (Хакимов А. А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства // Художественная культура Средней Азии IX–XIII вв. Ташкент. 1983.. С. 93).
2. “Вак-вак” ўсимлик нақшлари орасида ўтирган хукмдор тасвири туширилган бронза патнис. XI–XII асрлар. Фарғона. Мовароуннаҳр Эрмитаж. (The Art of Central Asia. 1988. Ill. С. 179).

Bu davrning mashhur metall buyumlari orasida otliqlarning tasvirlari, shu jumladan otga o'tirgan holda orqaga qayrilib nayza uloqtirayotgan chavandozlar tasvirlangan bronza oynalar mavjud (XI–XII yuzyilliklar, Ermitaj). Bu motiv chuqur ildizlarga ega va turli tarixiy davrlarda turli xalqlar orasida uchraydi. Uning genezasini tahlil qilgan G.Pugachenkova orqaga o'girilib o'q otgan “ko'chmanchi muhitdan kelgan” chavandoz obrazi ekanligini e'tirof etgan va o'z fikrini IX asr arab tarixchisi Johizning “O'rta Sharq muhitida otda chopib turgan holda kamondan o'q uzish tamoyili turklarga xos”, degan ma'lumoti bilan dalillaydi².

Turkiy xalqlar an'analarini ifodalaydigan, “dasht naqshlari” nomi bilan mashhur bo'lgan bezakli-naqsh tamoyilini tamsil etadigan buyumlar ham anchagina. Bizgacha asosan bronza va misdan yasalgan, nisbatan

¹ Гэль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана античность и средневековье – Ташкент: PRINT-S, 2005 – С. 136.

² Пугаченкова Г.А. К датировке и интерпретации трех предметов «восточного серебра» из коллекции Эрмитажа. // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. Под ред. Б.Литвинского. – Москва: изд. Наука, 1981. – С. 56.

ixcham va kamroq detallashtirilgan naqshli buyumlar yetib kelgan. Bunga bronza va jezdan yasalgan to'rtburchak va dumaloq patnislar misol bo'ladi. Ushbu turdagi mahsulotlarda naqsh sodda, ayni paytda ifodali. U o'troq xalqlarning "ko'pma'noli" bezakli san'atidan farq qiladi¹. Farg'onadan topilgan ko'zada sirtida mashhur naqsh turlaridan sanaluvchi, meander² shaklida ishlangan naqsh ko'chmanchi xalqlarning kigizlarida solinadigan naqshlarni eslatadi³. Bir so'z bilan aytganda, torevtika moddiy madaniyat turlaridan biri sifatida, ko'p asrlar davomida tarixiy, madaniy ma'lumotlar, ma'naviy hayot, xalqlar o'rtasidagi hamkorlik haqidagi bilimlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

Zargarlik

Qoraxoniylar davrida zeb-ziynat buyumlari Buxoro, Samarqand, Panjikent, Axsikent, Iloq va boshqa yodgorliklarida olib borilgan ko'p yillik arxeologik qazishmalar natijasida to'plangan va O'zbekiston hamda Rossiya davlati Ermitaj muzeyi (Sankt-Peterburg) kollektsiyalarida alohida zargarlik buyumlari sifatida saqlanmoqda⁴. Jumladan, Ermitajda Qoraxoniylar chog'iga oid oddiy kishilar uchun mo'ljallangan eng ko'p tarqalgan bronza va toshdan yasalgan taqinchoqlarning uncha katta bo'lmagan to'plami saqlanadi⁵. Bundan tashqari, Qoraxoniylar davri saroylari devorlardagi rasmlarda, sopol idishlarda, metallardan yasalgan buyumlarda ham taqinchoqlar suratlarini uchratamiz. Ular o'sha davr zeb-ziynatlari haqidagi tasavvurlarimizni kengaytiradi.

Taqinchoqlar milliy madaniyat va tarixning salmoqli qismi bo'lib, uning ildizlari o'tmish qa'riga singib ketgan. Zargarlik buyumlari xalqlarning qadimiy inonchlari, urf-odati va tarixi ko'zgusidir. Bu buyumlarning materiallari, shakllari va naqshlarining barchasi o'ziga xos ramziy ma'noga ega bo'lgan. Taqinchoqlar nafaqat bezak, balki muqaddas, sehrli va himoya funktsiyasiga ega bo'lgan. Zargarlik buyumlarida sehrli g'oyalarning semantik aksi namoyon bo'ladi. Shuningdek, taqinchoq egasining ijtimoiy maqomini ham ko'rsatib turuvchi belgi sanalgan.

¹ The art of Sentral Azia. –Leningrad: Aurora, 1988. – P. 141-142.

² Меандер – tik burchaklardan yoki spiral shaklidan tashkil topgan handasaviy bezak, turidir. Bu bezak ko'chmanchi qabilalar san'atida Yunon madaniyati bilan tanishgan davrlardan beri saqlanib qolgan.

³ Гюль Э. Искусство эпохи Караханидов. <http://www.kyrgyz.ru/?page=324>.

⁴ Ниязова М.И. Древнейшие и древние ювелирные изделия как источник по истории культуры Бухары // Автореферат-Самарканд, 2007. С. 158.

⁵ Торгоев А. Тақинчоқлар // Ўзбекистон маданий мероси муаллифлик туркуми: “Давлат Эрмитажи тўплами (Санкт-Петербург, Россия). Иккинчи қисм. VIII–XV асрлар Мовароуннахр санъати» китоб-альбоми – Тошкент: «КОЛОРИПАК» МЧЖ, 2020 – С. 169.

Mohir metal ustalari bo'lgan qoraxoniylar kosiblari ayollar uchun turli-tuman zeb ziynat buyumlarini yasaganlar. Qoraxoniylar davrida zeb-ziynat buyumlari zodagon begoyimlar uchun oltin va kumushdan tayyorlangan bo'lsa, o'rtahol xonimlar uchun aynan oltin, kumush taqinchoqlarining qolipidan foydalangan holda bronza, jez va misdan tayyorlangan. Mahmud Qoshg'ariy "Devoni lug'at ut-turk"da ayollarning o'nlab taqinchoqlari nomlarini qayd etgan. Ulardan ba'zilar quyidagilar: But – a'yonlarning o'g'il-qizlari peshonalariga taqadigan qimmatbaho tosh. Qiz but uridi – qiz firuza taqdi. Kopa – zirak, isirg'a. Isirg'aning Qoshg'ar baldoq, oybaldoq, halqa kabi to bizning zamonimizgacha yetib kelgan turlari nomlaridan ham Qoraxoniylarga tegishliligi ko'rinib turibdi. Uzuk – xotinlar laqabi; sof, oltin kabi toza, pok xotin mazmunida oltin uzuk deyiladi. Okmak – Xotinlarning ko'ylaklariga taqiladigan oltin yoki kumushdan qilingan xalqa, zirak. Qur – qurshovchi, belbog' kamar. Ichqur xotinlarning qo'ltiq ostiga taqadigan ziynat asbobi. Kiz – mushk qutichasi. Kezlik – xotinlarning kiyimlariga taqib o'zlari bilan olib yuradigan kichkina pichoqcha. "Bilazuk" nomi ham ilk bor Mahmud Qoshg'ariyda uchraydi.

Bu davrda Turonning sharqiy hududlarida taqinchoqlar uchun ko'proq kumush ishlatilgan. Buning sababi shundan iboratki, Sirdaryoning sharqida yashovchi turkiylar orasida odatda kumush oltindan yuqoriroq qiymatga ega bo'lgan. X asrning oxirida Qoraxoniylar davlatining sharqida kumush taqinchoqlarni yasash bo'yicha markazi Toshkent vohasi va Janubiy Qozog'iston hududlarida bo'lgan hunarmandchilik maktabi yaratildi.

Bizgacha yetib kelgan mahsulot zeb-ziynat turlaridan baldoq, uzuk, bilaguzuk, sirg'a, medalxon, qadama, nina to'g'nagich, shokila va boshqalardan iborat. Bu davr taqinchoqlari orasida bir-biri bilan tutashmagan, kumushdan yasalgan, burmali hamda uchlarida ilon boshlari bor bilaguzuklar eng ko'p tarqalgan taqinchoqlar edi. Burama bilaguzuklar bilan bir qatorda oltin va kumushdan yasalgan qulfli bilaguzuk ham bo'lgan. Bunday bilaguzuklarning kumush nusxalari, odatda qora rangga aylantirilgan naqshlar bilan qoplangan. Arxeolog Torgoevning e'tiroficha, kumushda qora rang bilan chizish Rus va Volga bo'yi bulg'orlaridan oldin Sirdaryo bo'yi va Movarounnahr hududlarida tarqalgan¹. Ayollar qo'llarini bilaguzuklar (ba'zan kelin va qizlarning qo'llarini deyarli to'liq qoplaydigan ko'plab bilaguzuklar va uzuklar) bilan

¹ Торгоев А. Тақинчоқлар – С. 168.

bezatish urfi qozoq va turkman ayolaari orasida hozirgi davrimizda ham saqlanib qolgan.

Bunday bilaguzuklar Qoraxoniylarning sharqiy hududlarida joylashgan Choch, Fargona, Yettisuv, Ustrushona tog'li hududlarida ko'p uchraydi. Buxoroda, Poykendda ham bir nechta topilgan. Umuman juft ilonlar tasviri genezisi qadimiy bo'lib, tosh va metaldan ishlangan turli buyumlarda, hatto qoyatoshlardagi suratlarda ham uchraydi. Ilon ezgulik va yovuzlik, xonadon himoyachisi ramzi, boylik va xazina soqchisi hisoblangan. Bundan tashqari, ilonlar inson hayoti ibtidosining erkak va ayol jinsidan boshlanganiga ishora qiladi. Ayollar qo'llarini kumush bilaguzuklar (ba'zan kelin va qizlarning qo'llarini deyarli to'liq qoplaydigan ko'plab bilaguzuklar va uzuklar) bilan bezatish urfi qozoq va turkman ayolaari orasida hozirgi davrimizda ham saqlanib qolgan.

1. Tilla zirak. Marvarid. IX–X asrlar. Afrosiyob. 2. Кумуш билакузуклар. XII аср. Каттақўрғон тумани. Самарқанд вилояти. (Ҳакимов, А. Ўзбекистон санъат тарихи. Қадимги давр, ўрта асрлар, ҳозирги замон. Тошкент, 2022. В. 189.)

Bu turdagi blaguzuklar bilan “z” harfi shaklidagi sirg’alar mos tushgan. Munchoqtepa qishlog’i qazilmalaridan topilgan “z” harfi shaklidagi katta oltin sirgalar namunasi Rossiya Davlat Ermitaji muzeyida saqlanmoqda. Bunday oltin sirg’a Afrosiyobdan ham topilgan. Bu turdagi sirg’alarni olimlar mug’ullar davriga oid deb hisoblashgan. Biroq, Munchoqtepa sirg’asida mug’ullar yurishlarida hosil bo’lgan yong’in qatlamidan topilgani bois Qoraxoniylar davri bilan davrlashtirila boshlandi. Keyinchalik Qozog’iston arxeologlari topilmalari bunday sirg’alar 11 yuzyillikda urfda bo’lganini isbotladi. Yarim oy shaklidagi va

“z” harfi shaklidagi oltin halqali sirg'alar dumaloq simdan yasalgan. Yarim oyning shakli XX asr boshlarida zargarlar yasagan mis sirg'alar bilan bevosita o'xshashliklarga ega.

IX–XII asrlar zargarlik san'ati badiiy hunarmandchilikning boshqa turlari kabi uslub jihatidan o'zgarishlarga uchradi. Zargar ustalar tomonidan hayvonlar, qushlar va baliqlarning figuralari tasvirlari o'yilgan ko'plab bronza tumor-kulonlarni bezaklashda o'simlik-geometrik naqshning ortib borayotgan ustunligini kuzatish mumkin. Ko'chmanchi an'analar ta'sirida shahar muhitida dastlab nafaqat bezak, balki birinchi navbatda himoya rolini o'ynash uchun mo'ljallangan ko'plab tumorlar paydo bo'ldi. Shahar hunarmandlari ijodiga xos bo'lgan yirik, yopiq shakllar, islmiy uslubdagi naqshlar bilan bezatilgan tumorlar cho'l estetikasiga xos bo'lgan, yengil konstruktsiyalar, shuningdek, ochiq filigran yordamida yasalgan sof bezakli tumorlar bilan almashtirildi. Tomchi shaklida, o'simlik bezagi orasida joylashtirilgan hayvonlar, qurbaqa va baliq shaklida bronzadan yasalgan osma tumorlar keng tarqaldidi. Turkiy xalqlar inonchida qurbaqa tasviri yomg'ir chaqirish, baxt va farovonlik sifatida ko'rilgan¹.

Qoraxoniylar davrda romb va dumaloq shaklda yasaliib, o'simliklar bilan bezatilgan osma taqinchoqlar hamda oysimon osma ko'krak taqinchoqlari ko'plab tarqalgan. Keng yaylovlarda yashagan turkiy xalqlar rassom va kosiblari avvalo tabiatdan ilhom olgan. Ularning e'tiqodlari tizimida solyar, astral motivlar tarixiy-an'anaviy mohiyat kasb etgan. Dumaloq shakli quyosh timsoli, oy ayollik ibtidosi sifatida qaralgan. Romb shakli hosildorlik va serfarzandlik ramzi sanalgan. Bu belgi ilk bor Paziriq gilamlarida uchraydi. Ular ba'zan qurg'oqchilikdan aziyat chekkani uchun yomg'ir chaqirish marosimlari uyushtirishgan va tomchi shaklidagi naqshlar, taqinchoqlar yasashgan.

Uzuklar ayollar va erkaklar zargarlik buyumlari orasida alohida o'rin tutadi. Qadim zamonlardan beri ularga sehrli xususiyatlar yuklangan. Uzuklar mo'jizaviy kuchga ega va yovuz ruhlardan himoya qiladi deb ishonishgan. Qoraxoniylar davriga oid juda ko'p turdagi uzuklar topilgan. Ulardan birida arab yozuvida “Tashvishlar hovuchlab kelsa ham ulardan o'zingni asra” (O.M. Yastrebova o'qigan) degan yozuv bitilgan. Bu turkiy xalqlar hunarmandchiligida islomiy unsurlarning singdirilishi bilan

¹ Ремпель Л.И. Цель времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1987. – С. 37.

ifodalanadi. Zargarlar o'z ishlarida yarim qimmatbaho toshlardan (yashma, kalsedon, ametist, firuza, serdolik, marjon) va qimmatbaho toshlardan (topaz, marvarid, yoqut) keng foydalanganlar. Bu bezakli qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar o'z egalarini kasallikdan, yomonlikdan, baxtsizlikdan va hasaddan himoya qilishiga ishonishgan. Toshli naqshlar ko'pincha "ko'z" (oko) - kuch, qo'llab-quvvatlash va himoya qiluvchi hamma narsani ko'ruvchi, qudratli ko'z deb atalgan. Toshlar mo'jizaviy kuchga ega. Misol uchun, firuza baxt keltiradi, amber ko'p kasalliklarni davolaydi va baxtsizlikdan saqlaydi, marjon esa la'nat va tuhmatdan himoya qiladi.

Hukmdorlar va badavlat erkaklarning atributlari qimmatbaho toj, qilich va uzuklardan tashqari, qimmatbaho kamar va uning bezakli to'qalari ham kirgan. Qoraxoniylar davriga oid kamar garnaturalari politrasi judo boy. Kamarlar Afrosiyob, Buxoro, Axsikent kabi ko'plab yodgorliklardan topilgan. Kamarlarni asosan amaldor, harbiy va savdogar erkaklar taqqan. Ular birinchi navbatda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan zaruriy jihoz hisoblansa, boshqa tomondan erkakning jamiyatdagi ijtimoiy mavqe'ini ham ko'rsatib turgan. Bizgacha ko'proq ko'proq temir va bronzadan yasalgan kamarlar to'qalari yetib kelgan. Kamar to'qalarining ikki xili: to'rtburchak va tuxumsimon shakli ko'p uchraydi. Ular hayvon uslubida, antropomorfik tasvirlar yoki geometrik naqshlar va yarim qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Ermitaj jamlanmasidagi kamarlardan birida o'sha davr bronza idishlaridagi tasvirlarga o'xshash qanotli sher rasmi tushirilgan va "an nasr" (g'alaba) degan yozuv bitilgan.

Xulosa

Qoraxoniylar davridagi hunarmandchilik – oddiy kasb-hunar faoliyati emas, balki bir xalqning iqtisodiy salohiyati, mehnat madaniyati va estetik qarashlarining yorqin ifodasi bo'lgan. Hunarmand mahsulotlari orqali xalqning madaniy yuksalishi, diniy etiqodi, turmush tarzi va san'atga bo'lgan munosabati yaqqol namoyon bo'lgan. Shu sababli hunarmandchilik Qoraxoniylar davrining iqtisodiy poydevori bo'lish bilan birga, boy madaniy merosining muhim ko'zgusiga aylangan. Qoraxoniylar davrida hunarmandchilik, ayniqsa metallsozlik, kandakorlik va zargarlikda turkiy omillar keng ifodalangan. Bu omillar nafaqat modiy ishlab chiqarish mahsuloti, balki turkiy xalqning madaniy xotirasi va o'zligining ajralmas qismidir. Tarozdan Termizgacha bo'lgan yirik markazlarda topilgan arxeologik topilmalar orqali turkiy xalqlarning

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

estetik, madaniy va ijtimoiy dunyosi nihoyatda teran ekanligini ko'rsatadi. Qoraxoniy kosiblar ba'zi islom madaniyati va o'troq xalqlar an'analarini qabul qilganlariga qaramay, qadimgi dasht badiiy an'analariga "hayvon uslubi" motivlari va texnikasi, tamg'a va totem elementlariga sodiq qoldilar. O'z navbatida ko'chmanchi "dasht" naqshlari o'troq xalqlar, shahar hunarmandlari uslubiga kirib borgan.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR SULOLASI MEROSI KIMNIKI?

Munira Xatamova

Alfraganus universiteti dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda kechayotgan integratsiya jarayonlarining tarixiy ildizlari va ularning bugungi mintaqaviy birdamlikni mustahkamlashdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Muallif mintaqa xalqlarini birlashtiruvchi omil o'laroq umumiy sivilizatsiyaviy meros, etnosiyosiy uzluksizlik va tarixiy xotiraning o'rnini uqdiradi. Qoraxoniylar sulolasining davlatchilik an'analari, islom sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan ulushi, shaharchilik va me'morchilikdagi yutuqlari, shuningdek, "Devonu lug'at at-turk" va "Qutadg'u bilig" kabi asarlari orqali mintaqaviy madaniy birlikning shakllanishi yoritib beriladi. Bolasog'un kabi boshkentning tarixi va ularning Qoraxoniylar davlatida tutgan o'rni haqidagi ma'lumotlar asosida Markaziy Osiyoning umumiy tarixiy makoni va birlashtiruvchi omillari ilmiy tomonlama asoslab berilgan. Maqola mintaqaning o'tmishini bitta sivilizatsiyaviy jarayon o'laroq ko'rish kerakligini ilgari suradi va bugungi siyosiy-madaniy integratsiyani tarixiy meros bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi.

Tayanch tushunchalar: Markaziy Osiyo, integratsiya jarayonlari, mintaqaviy birdamlik, umumiy sivilizatsiyaviy meros, etnosiyosiy uzluksizlik, Qoraxoniylar sulolasi, islom sivilizatsiyasi, turk davlatchiligi, Bolasog'un, madaniy birlik.

Annotation: This article analyzes the historical foundations of integration processes in Central Asia and their significance for strengthening contemporary regional cooperation. The author highlights the unifying role of shared civilizational heritage, ethnopolitical continuity, and historical memory among the peoples of the region. The study examines the Karakhanid dynasty's state traditions, its contribution to the development of Islamic civilization, achievements in urban culture and architecture, as well as the role of key works such as *Dīwān Lughāt at-Turk* and *Qutadghu Bilig* in shaping regional cultural unity. Based on historical data concerning centers like Balasaghun and their role within the Karakhanid state, the article substantiates the concept of Central Asia as a common historical space with strong integrative factors. The article argues for viewing the region's past as a unified civilizational process and interprets contemporary political and cultural integration within the context of this historical legacy.

Keywords: Central Asia, Integration processes, Regional solidarity, shared civilizational heritage, Ethnopolitical continuity, Karakhanid dynasty, Islamic civilization, Turkic statehood, Balasaghun, Cultural unity.

Kirish

Jahonda kechayotgan globalizatsiya ko'lami turli mamlakatlar madaniyatlarining yaqinlashuvi va birlashuviga, yagona madaniy

makonning shakllanishiga turtki bermoqda. Madaniy jarayonlar to'liqini to'g'ridan-to'g'ri siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar bilan bog'liq.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari o'zaro do'stlik, yaxshi qo'shnichilik va strategik sheriklik munosabatlarini yanada mustahkamlash, savdo-iqtisodiy va madaniy-gumanitar hamkorlikni kengaytirish tomon intilmoqda. Shuning uchun, O'zbekiston Prezidenti Sh.M. Mirziyoev *“Markaziy Osiyo o'z taraqqiyotining yangi, tarixiy ahamiyatga molik bosqichiga qadam qo'ymoqda. Bugun biz chinakam birdamlik bosqichiga o'tayapmiz. Bizning mintaqamizda uzoq yillar davomida ilk bor birgalikda oldinga qarab borishimiz uchun poydevor bo'lib xizmat qilayotgan o'zaro ishonch, yaxshi qo'shnichilik va hurmat muhiti shakllanmoqda. Bu — o'z-o'zidan paydo bo'lib qolgan jarayon emas, balki umumiy taqdiri va birgalikda taraqqiy etish salohiyatini anglab yetgan mamlakatlarimiz yetakchilarining aniq maqsadga qaratilgan sa'y-harakatlari va siyosiy irodasi natijasidir. Ayni paytda bu jarayon o'zaro ishonch muhitida tobora qizg'in tus olayotgani Markaziy Osiyo mamlakatlari xalqlari tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan mintaqaviy hamkorlik keng ko'lamdagi zaruratga aylanganidan dalolatdir”*¹ deb alohida uqdirib o'tgan.

Chindan ham, bugun mintaqada vaziyat ancha o'zgargan bo'lib, xalqlar yaqinlashgani, birlashgani, uzoq yillik muammolar stol atrofida o'tirilib, o'z yechimini topayotgani kuzatilmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Prezidenti 2017 yilning 10 noyabrida BMT shafeligida Samarqandda bo'lib o'tgan *“Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik”* mavzusidagi xalqaro konferensiyada Markaziy Osiyo davlatlari yetakchilarining maslahat uchrashuvlarini o'tkazish taklifini ilgari surgan edi². Bugunga kelib bu maslahat uchrashuvlari mintaqaviy birlikni shakllantirishda yaxshi udumga aylanib ulgurdi.

Mintaqa davlatlari yetakchilarining siyosiy irodasi bilan *“mintaqaviy o'zlik”* tushunchasi borgan sari mustahkamlanib bormoqda. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iz, Tojikiston va Turkmaniston o'rtasidagi yaqin bordi-keldilarda, mintaqaviy birlik va mintaqaviy o'zlikni mustahkamlashda

¹ Mirziyoyev Sh. Markaziy Osiyo yangi davr ostonasida // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/oz/lists/view/8653>. Yuzlanilgan chog': 14.11.2025.

² Марказий Осиё давлат раҳбарларининг биринчи маслаҳат учрашуви // <http://uza.uz/uz/politics/markaziya-faf-osiye-davlat-ra-barlarining-birinchi-masla-at-uchra-15-03-2018>. Yuzlanilgan chog': 30.11.2019.

doim tarixiy xotira va o'tmishning umumiyliigi, madaniyatlar, urf-odatlar va e'tiqodning umumiyliigi muhim omil bo'lib kelgan.

Markaziy Osiyodagi bugungi integratsiya jarayonlari yaqindagina yuz berib qolmagani, balki uning tarixiy ildizlari ancha uzoq kezlarga borib taqalishi oydinlashadi. Chunki mintaq va unga tutash tegralar Kushon, Qang', Eftal, Turk, Arab, Somoniy, Qoraxoniy kabi yirik siyosiy tuzilmalar – imperiyalar bo'lib kelganki, keng etnosiyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy aloqalar shu siyosiy tuzilmalar doirasida yuz bergan.

Mintaqaning antik va ilk o'rta yuzyilliklar chog'lari o'rganilar ekan, eng oldin, uning etnosiyosiy manzarasi doimo o'zgaruvchan, biroq ma'lum darajada bitta tizim o'laroq shakllanganini ko'zda tutish kerak. Turli jo'g'rofiy muhitlar – tog'li tegralar, vohalar va keng dashtlar, turli xo'jalik shakllari – dehqonchilik, chorvachilik hamda yarim ko'chmanchilik turmush tarzi, shuningdek, turli tillarda so'zlashuvchi etnik guruhlarining bir davlat yoki siyosiy uyushma ichida birgalikda yashab kelgani Yevroosiyoning ulkan bo'lagi uchun umumiy qonuniyat bo'lgan.

Tarixiy manbalarning solishtirma tahlili shuni ko'rsatadiki, Yevroosiyoda dasht mintaqasida asosiy o'zgarishlar siyosiy elitalarning almashishi bilan bog'liq bo'lgan, biroq bu butun aholi tarkibi yoki madaniy asosning tubdan yangilanishi degani emas. Qabila va urug'lar o'rtasidagi munosabatlar ierarxik, biroq dinamik xarakterga ega bo'lib, qaysi bir guruh harbiy-iqtisodiy tomonlama kuchaysa, o'sha guruh yetakchilikni o'z qo'liga olgan. Bu holat siyosiy birlashmalarning tabiiy shakllanishiga olib kelgan: yetakchi qabilaning oti butun siyosiy uyushmani belgilab, boshqa guruhlar esa uning siyosiy boshqaruvini qabul qilgan holda, bitta imperiya ichida birlashib yashayvergan.

Bu jarayonni "etnosiyosiy uzluksizlik" o'laroq baholasa bo'ladi, to'g'rirog'i, siyosiy boshqaruvchilar almashsa-da, mintaqaning demografik, madaniy va iqtisodiy tarkibi uzluksizligi saqlanib kelgan. Aytaylik, Xionlar, Eftallar, Turkklar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar chog'ida siyosiy yetakchilik o'zgarib turgani bilan, mintaq aholisi o'z madaniyati, tili, urf-odatlarini kabi tomonlarni saqlab kelgan. Bunday tarixiy qonuniyatlarni anglash Markaziy Osiyo davlatlari bugungi tarixshunosligi uchun alohida ahamiyatga ega. Afsuski, bugungi ayrim izlanishlarda mintaqaning umumiy sivilizatsiyaviy merosi tor milliy doirada talqin qilinishi, bugungi siyosiy chegaralardan kelib chiqib o'tmishga baho berish holatlari uchrab turibdi. Shu bilan birga, biror-bir tarixiy shaxslar yoki

sulolalarni “talashish”, ularni faqat bir millatga mansub etib ko'rsatish tendensiyasi ham bugungi tarixiy ongga salbiy ta'sir qiladi. Chunki Markaziy Osiyoda shakllangan ko'plab sulolalar birgina etnik doira bilan cheklanib qolmagan, balki aralash etnosiyosiy tizimlarning mahsulidir.

Qoraxoniylar sulolasi – Markaziy Osiyoni birlashtiradigan fenomen

Bugungi tarixshunoslikda Markaziy Osiyo mintaqasining o'tmishini keng sivilizatsiyaviy va mintaqaviy birlik ko'z qarashidan kelib chiqib o'rganish, o'zaro bog'liqlikni anglash, umumiy tarixiy merosni qayta kashf etish muhim. Bunday yondashuv birgina ilmiy haqqoniylikni emas, balki mintaqadagi xalqlar o'rtasida o'zaro ishonch, madaniy yaqinlik va birdamlikni ham mustahkamlaydi.

O'zbekistonlik ayrim bilim kishilarining eng eski chog'lardan sug'orma ekin-tikinlik bilan shug'ullanib, o'troq xalq bo'lgan o'zbeklar uchun boshqaruvchi urug'lari ko'chmanchi bo'lgan Qoraxoniylar o'tmishini o'rganishga o'gay ko'z bilan qaragandek va negadir qo'shnilarimiz Qozog'iston, Qirg'iz izlanuvchilariga yuklayotgandek holatlar kuzatilganini aytib o'tish kerak. Aslida esa bugungi Markaziy Osiyo xalqlarining davlatchiligi va o'zaro tig'iz bordi-keldisining ildizlarini yechishda Qoraxoniylar boshqaruvi kezlari o'zgacha o'rin tutadi. Bu birgina mintaq xalqlarining kelib chiqishi va o'tmishi birligini, balki davlatchilik udumlari, urf-odatlar ham umumiy ekanini yorqin ko'rsatib beruvchi yoki yanada ochiqroq aytganda, Qoraxoniylar fenomeni Markaziy Osiyoni birlashtiradigan yorqin (ideal) chog'dir. Biroq uzoq kezlarda ichra Qoraxoniylar sulolasi va ularning merosi jahon tarixshunosligida yetarlicha o'z o'rnini topmadi. Shu yerda taniqli sharqshunos V.V. Bartoldning Qoraxoniylar sulolasi boshqaruvi kezlari Movarounnahrda madaniy tushkunlik yuz berganiga shubha yo'q deb qaraganini keltirishning o'zi yetarli¹. Bartoldning ushbu to'xtami yoki ko'z-qarashi o'sha chog'lardagi chinakam holatni qanchalik to'g'ri ochib beradi?

Turondagi ilk turk musulmon sulolasi bo'lmish Qoraxoniylar xoqonligi (chamasi 950–1213) chegaralari o'zining eng yuqori cho'qqisida Tarim havzasidan to Amudaryogacha cho'zilgan bo'lib, shu bilan turklarning mintaqadagi ming yillik hukmronligi boshlanadi. Qoraxoniylarning boshqaruv markazlari bo'lgan Koshg'ar, Bolasog'un, O'zgand, Buxoro va

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения в 9 томах. – Т. I. – Москва: Восточная литература, 1963. – С. 62–63.

Samarqand shaharlari gullab-yashnagan, ayniqsa, islom dini bilan bog'liq maqbara va madrasalar qurilishi ortgan.

Qoraxoniylar islomni davlat dini o'laroq mustahkamlab, mintaqada islom sivilizatsiyasiga ulkan ulush qo'shganlar. Bu jarayon turk davlatchiligining yangi, musulmon sivilizatsiyasi bilan uyg'unlashgan bosqichini boshlab berdi. Qoraxoniylar islomni birgina diniy e'tiqod deb emas, balki davlatni birlashtiruvchi, ijtimoiy tuzumni mustahkamlovchi va boshqaruvni legitimlashtiruvchi ma'naviy-mafkuraviy omil o'laroq qaraganlar. Shuning uchun, islom Qoraxoniylarda siyosiy barqarorlik va madaniy birlikni ta'minlovchi bosh g'oyaviy asosga aylandi¹.

Islom huquq tizimi — shariat va an'anaviy turk urf-odat qonunchiligi o'rtasidagi tenglik Qoraxoniylar davlat boshqaruvining asosiy xususiyatlaridan biri bo'ldi. Ushbu ikki huquqiy udumning uyg'unlashuvi markazlashgan davlat tizimini shakllantirishda, mahalliy tuzilmalarni saqlab qolishda va turli etnik-ijtimoiy guruhlarini bir siyosiy makonda birlashtirishda muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Qoraxoniylar chog'ida davlat ma'muriyati, harbiy tuzilma va shaharchilikda ham islomiy an'analar ta'siri kuchaydi. Madrasalar, masjidlar, xonqohlar va boshqa me'morchilik qurilmalarini tiklanishi shahar sivilizatsiyasining yangi bosqichini belgiladi². Shuningdek, Qoraxoniylar xoqonlarining islomiy unvon va laqablarni qabul qilishi ularning hokimiyatini ma'naviy tomonlama mustahkamlab, sulolaning siyosiy birdamligini ta'minladi.

Bunga Qoraxoniylardan Qodirxon Yusuf (v. 1101–1102) Buxoroda Kular-Takin madrasasini, Arslonxon esa 1121–1122 yillarda keyinchalik faqihlar madrasasiga aylantirilgan saroy qurdirganini keltirish kerak³. Qoraxoniylar xoqonlari Ibrohim ham, uning o'g'li Nasr Shams al-Mulk ham yirik quruvchilik loyihalari bilan shug'ullanganlar. Ibrohim Samarqandda kasalxona qurdirgan bo'lib, u yerda birgina kasallarga g'amxo'rlik

¹ Bosworth C.E. The Turks in the Early Islamic World. – Burlington, VT: Ashgate, 2007; Biran M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitay Edge // Cahiers d'Asie Centrale. – 2001. – №9. – P. 77–89; Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karakhanlılar). – İstanbul, 2007; Duturaeva D. Between the Silk and Fur Roads: The Qarakhanid Diplomacy and Trade 2016 // Orientierung: Zeitschrift zur Kultur Asiens. – 2016. – № 28. – P. 173–212.

² Tosheva D.Sh. Making the Islamic Façade: Transformation in the Funerary Structures of Central Asia in the Tenth and Eleventh Centuries. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at The University of Queensland in 2021 School of Architecture. – Brisbane, 2022.

³ ан-Наршахи, Абу Бакр Мухаммад ибн Джа'фар. Та'рих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш.С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. Ташкент: SMIA-SIA, 2011. – С. 28, 39–40.

qilinmagan, balki kambag'allarga ham boshpana berilgan. Ibrohim kasalxona uchun tabiblar va yordamchi xodimlarning oyligi, kasallar va kambag'allarning yeb-ichishi, binolarning yoritilishi, oshxona uchun o'tin yoqilg'isi va xonalarni ta'mirlash xarajatlarini o'z bo'yniga olgan¹.

Samarqandda u, shuningdek, bir madrasa qurdirgan va o'qituvchilar oyligi, talabalar uchun stipendiyalar, kutubxona uchun kitoblar, binolarni yoritish va boshqa ehtiyojlar uchun mablag' ajratgan. Karvon savdosi rivojiga qulaylik yaratish uchun uning o'g'li Buxoro bilan Samarqand orasidagi dashtlarda (Ribot-i Malik – “Podshoh riboti”) va Samarqanddan Xo'jandga olib boruvchi yo'lda ribotlar (karavonsaroylar) qurdirgan.

Nasr Shams al-Mulk, shuningdek, Buxorodagi masjid va minorani qayta tuzatgan va shahar yaqinida, keyinchalik Shamsobod deb tanilgan yerda ajoyib bir saroy va go'ruq (qo'ruq) qurdirgan². Muhammad ibn Nasr (Ibrohimning akasi) va uning o'g'li Abbos Farg'onada (hozirgi Shoh Fozil maqbarasi nomi bilan mashhur) bir maqbara qurdirgan bo'lib, uning ichki qismi murakkab alebastr o'ymakorligi va har ikki kishi nomini yozib qoldirgan bitiklar bilan bezatilgan. Ushbu davrda Qoraxoniylar haligacha ko'chmanchi udumlarini saqlab qolgan edilar, biroq qurilgan jamoat va diniy inshootlarning ko'lami va rang-barangligi mintaqaning o'troq aholisi madaniyati va an'analari yanada keng va chuqur darajada o'zlashtirilganini ko'rsatadi³.

Qoraxoniylar boshqaruvi kezlarida qurilgan Taraz yaqinidagi Oyisha-bibi, Babaji-xotun va Qoraxon maqbaralaridan Oyisha-bibi maqbarasi, Burana minorasi kabilar YuNESKOning Butunjahon ro'yxatiga kiritilgan. Shuningdek, YuNESKO Butunjahon merosi markazi yaratgan “Markaziy Osiyoning xom g'ishtdan qurilgan yodgorliklari” dastur loyihasi mintaqaning loy, xom va pishiq g'ishtdan qurilgan tarixiy-me'moriy merosini o'rganish va ommalashtirish borasidagi ishlarni birlashtiradi. Bu kabi loyihalar umumiy o'tmish va umumiy makonni anglagan holda mintaqaviy birlik va mintaqaviy o'zlik tomon qo'yilgan amaliy qadamlardir. Mintaqa bo'ylab saqlanib qolgan pishiq g'ishtdan tiklangan mahobatli tarixiy yodgorliklarning ko'pchiligi Qoraxoniylar boshqaruvi kezlariga to'g'ri keladi. Bir so'z bilan aytganda, Qoraxoniylar xoqonlari

¹ History of civilizations of Central Asia. – Vol. 4: The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century; Pt. II: the achievements. Eds. C.E. Bosworth, M.S. Asimov. – UNESCO Publishing, 2000. – P. 137.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Таржимон А. Расулев. – Тошкент: Фан, 1966. – 33-бет.

³ History of civilizations of Central Asia. – Vol. 4: The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century; Pt. II: the achievements. Eds. C.E. Bosworth, M.S. Asimov. – UNESCO Publishing, 2000. – P. 137.

quruvchilik va shaharchilik bilan bog'liq ishlarga bosh-qosh bo'lishgan ekan, Qoraxoniylarning bugungacha saqlanib qolgan moddiy merosi umummintaqaviy tarixiy meros sanaladi va mintaqaxalqlari uchun birdek tegishlidir.

Xuddi shu kezlar butun dunyoga ikkita javohir asarni bergan: bularidan biri Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at at-turk" asari bo'lsa, boshqasi Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik"dir. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni"da turk tili asar yaratish vositasi emas, balki lingvistik tahlil uchun qurol o'laroq ishlatilgan bo'lsa, "Qutadg'u bilig" o'sha chog'larda Turon – Turkistonda adabiy turk tilining o'rnini ko'rsatish orqali jamiyatning yuqori sivilizatsiyaviy rivojlanish darajasini belgilab bergan o'rnak edi. Shuning uchun, ikkala asar ham o'zining adabiy, ilmiy va badiiy qiymati bilan jahon durdonalari qatoridan o'rin olish bilan birga eng oldin bugungi Markaziy Osiyo mintaqasi xalqlari uchun birdek umumiy boylik o'laroq bilinadi.

Qoraxoniylar boshkenti Bolasog'unning o'rne

Qoraxoniylar chog'ida Qoshg'ar, Bolasog'un, O'zgand, Buxoro va Samarqand kabi boshkentlar yuksalib, har bir o'sha kezlardagi megapolislar maqomiga yetgan. Izlanuvchilarga ko'ra, Bolasog'un VIII yuzyillik o'rtalaridayoq shahar o'laroq bilingan. Arab-fors jo'g'rofiy asarlarida Yettisuvdagi shahar va qishloqlar orasida Beklig deb atalgan manzilgoh bo'lib, u sug'dchada "Semekna" deb aytilgan. Bu qishloqni "Inal bek-tegin" unvonli hokim boshqargan bo'lib, uning qo'l ostida 3000 jangchi bo'lgan, bundan tashqari, shaharning o'zi 7000 ta askar chiqargan¹. "Beklig" (yoki "Beklelig", "Semekna") qishlog'ini Bolasog'un bilan tenglashtirgan K.M. Baypakovga ko'ra, "Beklig"ning kelib chiqishini eski turkcha "shahar" anglamidagi "baliq" so'zi bilan qiyoslagan, mo'g'ulcha "balg'asun" ham, "Bolasog'un" ham turkchada "shahar"ni bildirgan so'zdan yasalgan². K.M. Baypakov Bolasog'unning etimologiyasini yana boshqacha ham tushuntirgan: "Bolasog'un" ikki so'zdan: "bala" – baliq-beklig va "sag'un" –harbiy-ma'muriy unvonning birikishidan yasalgan bo'lishi kerak³.

¹ Hudud al-'Alam. The regions of the world. Translated by R.V. Minorsky. London, 1970. – P. 99.

² Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Гылым, 1998. – С. 148.

³ Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана... – С. 148.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Beklig va Balasog'un bir deb bilgan Baypakov, birinchisi "Shaharning o'zi"ni bildiradi, ikkinchisi esa "Sangun shahri" deb tushuniladi. Sug'dchada "Beklig" – "Semekna" deb atalgan va V.V. Bartold uni sug'd manzilgohi deb bilgan. Chunki Kulteginga o'rnatilgan bitiktoshning 52–53 qatorlarida Yettisuv sug'd shaharlardan kelgan elchilardan biriga Nek Sengun boshchilik qilgani aytilgan va Baypakovga ko'ra, u aynan Beklig – Semekna – Balasog'un hokimi bo'lgan¹.

Chu va Talas daryolari orasidagi yerlar "Devonu lug'ati-t-turk"da *Arg'u* deb², turklarning moniy adabiyotlarida esa *Arg'u-Talas* deb yuritilgan³. Bugungacha Yettisuv shaharlariga Sug'dning ta'siri borasidagi masala tortishuvliligicha qolmoqda⁴. O'tgan yuzyillik boshlarida V.V. Bartold Yettisuvda shahar madaniyati sug'dlar, to'g'rirog'i, Amudaryo – Sirdaryo orasidagi madaniy o'lkalar aholisi tufayli yuzaga kelgan, deb topgan edi⁵. A.I. Terenojkin esa V.V. Bartoldga suyanib "sug'd kolonizatsiyasi" atamasini kiritgan bo'lsa-da, Yettisuvda o'troq turmushning yuzaga kelishni usunlarga borib taqagan⁶. Keyinroq bir qancha izlanuvchilar ham Yettisuvda sug'd manzilgohlari bo'yicha qarashlarni yanada rivojlantirishdi⁷.

P.N. Kojemyakoga ko'ra, Chu vodiysida ekin-tikinchilik usunlar chog'idanoq bo'lgan, keyinroq o'troq manzilgohlarining rivojlanishi bu yerga Choch va Sug'ddan sug'dlarning ko'chib kelishi bilan bog'liq⁸. Umuman, arxeologlar Yettisuvdagi o'troq madaniyat sug'dlarga, ko'chmanchi madaniyat yodgorliklari esa turklarga tegishli ekani, biroq o'troqlashayotgan ko'chmanchilarning sezilarli foizi bu yerdagi shaharlarning o'ziga xosligini yuzaga keltirgan deb topishgan⁹.

¹ Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана ... – С. 148–149.

² Кошгарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 148-бет.

³ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 129-131.

⁴ Бу масаланинг тарихшунослиги ҳақида қаранг: Кольченко В.А. К вопросу о «согдийцах» в Чуйской долине // Диалог цивилизаций. – Вып. 3. – Бишкек, 2003. – С. 48-55.

⁵ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения: в 9 т. – Т. II. Ч. 1. – М., 1963. – С. 32-33.

⁶ Тереножкин А.И. К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии // ВДИ. – 1938. – №1. – С. 204-215.

⁷ Горячева В.Д. Городская культура Тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). – Бишкек, 2010. – С. 34.

⁸ Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. – С. 167-168.

⁹ Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина. - Материалы и исследования по археологии СССР (МИА). № 14. – М.-Л., 1950. – С.145-147; Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения... – С. 167-168.

Shu yerda qozoq va qirg'iz izlanuvchilarining Qoraxoniylar boshkenti bo'lgan Bolasog'un shahrining o'rni yuzasidan tortishuvlari o'rinsiz ekanini uqdirish kerak¹. Islom jo'g'rofiyachilarining yetuk maktablari tomonidan tuzilgan "Jahon atlaslari"da dunyoning o'rtasi deb Makka belgilangani holda, Mahmud Koshg'ariy qoraxoniylar oilasiga sadoqatini saqlab qolib, o'z xaritasida Koshg'ar va Bolasog'un tegralarini dunyoning o'rtasi etib belgilagan². "Xoqoniy turkcha"si eng nafis til ekanini urg'ulab, xaritaning o'rtasiga Bolasog'un va Koshg'ar – ikki boshkenti bilan Qoraxoniylar yerlarini o'rnashtirgan.

Bolasog'un shahri va uning o'rni to'g'risida yozma manbalarda qanday bilgilar uchrashiga bir ko'z tashlasak. Shu kungacha yetib kelgan ilk bilgilardan biri bu saljuq sultonlari vaziri Nizom al-Mulkning (XI yuzyillik) yozishicha, 943 yildan oldinroq Balasog'unni egallagan Qoraxoniy turklari islom dinini qabul qilganlar.

Muqaddasiyga ko'ra (X asrning so'nggi), Balasog'un "turli noz-ne'matlarga boy, katta aholi manzilgohi" edi. Mahmud Koshg'ariy esa *"O'rdu – shoh turadigan shahar, o'rda"* deb, boshqa yerda yana *"O'rdu – Bolasog'un yaqinidagi hukmdor qarorgohi. Bolasog'unni yana Quz O'rdu ("Shimoliy o'rdu" – M.X.) ham deyishadi"* tarzida tushuntirgan³. *"Bolasog'unliklar sug'dcha va turkcha so'zlaydilar. Tiroz (Talas) va Madinat ul-bayda (Isbijob) shaharlari xalqi sug'dcha, ham turkcha so'zlaydilar. Ispijabdan to Balasog'ungacha bo'lgan Arg'u mamlakati butun aholisining tilida ham kamchilik bor. Qashqarda kanjakcha so'zlashadigan qishloqlar bor, biroq asosiy shaharda xoqoniy turkchasida so'zlaydilar"*⁴.

*"Sug'dak – Bolasag'unda yashaydigan qabila. Ular Buxoro va Samarqand orasidagi Sug'ddan kelib chiqqanlar; biroq turklar singari kiyinib, ularning urf-odatlarini o'zlashtirganlar"*⁵. *"Shu – Bolasag'un yaqinidagi shahar"*⁶.

¹ Бугунги кунда айрим тарихчилар (У. Шалекенов) Боласоғун гўёки Қозоғистоннинг жанубидаги Оқ-тўбе кишлоғи ўрнида бўлганини илгари суришган.

² Академик И.Ю. Крачковский. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. Том четвертый. Редактор IV тома Г.В. Церетели – Москва-Ленинград: Изд-во АН, 1957. – С. 269.

³ Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). 1-том. – 145, 291-бетлар.

⁴ Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). 1-том. – 66-бет; Mahmūd al-Kāshgarī. Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) / Edited and translated with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Part I. – Harvard University, 1982. – P. 84.

⁵ Kaşgarlı Mahmud. Divānū Lugati't-Türk. Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun Ziyat Akkoyunlu. – Ankara: TDK, 2014. – S. 206.

⁶ Kaşgarlı Mahmud. Divānū Lugati't-Türk. Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun Ziyat Akkoyunlu. – Ankara: TDK, 2014. – S. 519-520.

Arg'ular yashagan Bolasag'un shahri bugun Qirg'izning To'qmoq shahri yaqinidagi Burana yodgorligi tegrasida bo'lgan deb qaraladi. Shahar aholisining sezilarli bir bo'lagini sug'dlar tashkil etganini Koshg'ariy keltirgan bilgilardan tashqari, ko'plab topilmalar – sug'dcha yozuvli sopol va metall buyumlar, tangalar va boshqalar ko'rsatib turibdi¹.

Ala-ad-Din Ota-Malik Juvayniyning “Tarixi jahonkusho” asarida yozilishicha, Balasog'un shahrini uyg'ur xoqoni Bo'ku-xon qurdirgan²,

Mahmud ibn Vali (1634–1641) Balasog'unning o'rni borasida: *“Balasog'un — Turkistonzamin shaharlaridan biri bo'lib, u Mo'g'ulston nomi bilan mashhur bo'lgan. Mo'g'ullar bosqiniga qadar bu yerda to'la musulmon aholisi yashagan. Shahar ko'plab olimlarni yetishtirgan. Mustavfiy shunday yozadi: [Balasog'un] — keng va yoqimli mamlakat bo'lib, u oltinchi–ettinchi iqlim mintaqalarida joylashgan. Iqlimi juda sovuq. Ayrim yilnomalarda uning qal'a devorlari kengligi ikki yarim gaz bo'lgani qayd etilgan. [Balasog'un]da 40 jome' masjidi, 200 oddiy masjid, 20 xonaqo va 10 madrasa bo'lgan.*

Mo'g'ullar bosqinidan keyin, mo'g'ullar urf-odatlarini unga zarar yetkazmaguncha, u obod va gullab-yashnagan shahar bo'lib turgan. Biroq o'sha vaqtdan bugungacha u vayrona va tashlandiq holatda qolgan.

Bir qashg'arlik sayyoh, ushbu kitob yozilayotgan chog'da Balxda bo'lganida, shunday hikoya qiladi: “Bir kuni Qashg'ar hokimi mo'g'ullarni jazolash uchun Mo'g'ulistonga yurish qildi. Ikki oydan so'ng, sharqdan shimolga yo'l olganimizda, bir joyga yetdik. U yerda qum ostida to'rt-besh ziro'cha balandlikda binolarning tomlari — minorlar, saroylar, madrasalarning ark va devorlari ko'rinib turardi; ularning belgilarini to'rt farsang uzoqlikdan ham ko'rish mumkin edi. Shu joydan uzoq bo'lmagan yerda biz qalmoqlarni uchratdik va jang bo'lib o'tdi. Ko'p asirlar qo'lga olindi. Qaytishda, o'sha joydan o'tayotganimizda, asirlardan bu yerning nomini so'radik. Ular shunday javob berishdi: biz bilamizki, bu yerda ilgari Balasog'un degan shahar bo'lgan. Chingizxon avlodlaridan ayrimlari boshqaruvi davrida bu yer qumlar ostida qolgan. Bugun ham ayrim joylarida qum ostidagi ayrim xonalar chiqib qoladi, ular ichida idish-tovoqlar, ko'zalar, sopol buyumlar butun holda saqlangan, biroq gilamlar va boshqa buyumlar yo'qolgan. Ayrim xonalarda esa kishilarning jasadlari ham

¹ Кожемяко П. Н. Отчет о раскопочных работах на Краснореченском городище в 1962-1963 гг. // Красная Речка и Бурана. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 25–68.

² Ала-ад-Дин Ата-Мелик Джувеини. Чингиз-хан. История завоевателя мира / в переводе Е.Е.Харитовой. — Москва, 2004. — С. 38.

yotgan bo'ladi. Umuman aytganda, bu shahar o'tmishda o'sha o'lkaning eng go'zal shaharlaridan biri bo'lgan, biroq bugun uning nomi ham unutilgan"¹.

"Tarixi Rashidiy"ni yozgan Mirzo Muhammad Haydar (XVI yuzyillik) esa quyidagilarni qoldirgan: *"Ju mamalakatining bir yerida ulkan shahar qoldiqlari bor. Uning minoralari, gumbazlari va madrasalari ayrim yerlarida saqlanib qolgan. Ushbu shaharning otini biron bilmaydi, faqat mo'g'ullar uni Monara deyishadi. [U yerda] 1311-1312 yillarda o'lgan Imom Muhammad Fakih Bolasog'unining qabri saqlanib turibdi"*².

Shunday qilib, Mahmud ibn Vali va Muhammad Haydar bir-biridan mustaqil me'morchilik yodgorliklari, deylik, minorasi (munora, burana) saqlanib qolgan yodgorlik qoldig'i to'g'risida deyarli bir xil ma'lumot beradi, Mahmud ibn Vali esa uning eski otini keltirib, Balasog'unni Burana bilan tenglashtiradi. Bu bilgilardan kelib chiqqan izlanuvchilar (Baypakov, Nastich, Goryacheva va boshqalar) taniqli Bolasag'un shahri bugungi Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinidagi Burana yodgorligi tegrasida bo'lgani to'g'risida to'xtamga kelganlar.

Biroq, etnograf U.X. Shalekenovning uqdirishicha, Balasog'un Chu daryosining o'rta oqimidagi Aqto'be Stepninskiy qishlog'i o'rnida bo'lgan³. Biroq, K.M. Baypakovga ko'ra, U.X. Shalekenov bunda bir qator holatlarni ko'zda tutmagan, uning ko'z-qarashini yo'qqa chiqaradigan bosh argument bor. Balasog'un XIII–XIV yuzyillik boshlarida bo'lgan, ya'ni turar-joyda shu davrga oid arxeologik materiallar bo'lishi kerak. Aqto'beda bu yuzyiliklarga tegishli qatlam yo'q — aholi punkting faoliyat chegarasi XII–XIII asr boshlariga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, Aqto'be Buyuk Ipak yo'lining asosiy yo'lidan uzoqda va Aqto'bening o'zi egallagan tegra Buranadan besh baravar kichikdir⁴.

To'xtam

Qoraxoniylar saltanatining chegaralari bugungi O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Shinjon (SUAR) va Tojikiston yerlarini qamrab olgani uchun, ularning madaniy va siyosiy merosi bugungi kunda butun mintaqaxalqlari uchun umumiy tarixiy boylikdir. Davlatchilik an'analari, islom sivilizatsiyasiga xos me'moriy va ma'naviy qadriyatlar, shuningdek, turk tilining rasmiy va adabiy maqomda mustahkamlanishi Qoraxoniylar

¹ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введ., пер. и прим., указ. Б.А.Ахмедова. – Ташкент, 1977. – С. 24.

² Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана... – С. 146–147.

³ Шалекенов У.Х. Актобе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – С. 13-40.

⁴ Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана... – С. 147.

sulolasi chog'ining eng muhim yutuqlari bo'lib, ularning merosi bugungi O'zbekiston, Qirg'iziston, Qozog'iston, Tojikiston va uyg'ur madaniyatida uyg'un holda ko'rinadi. Qoraxoniylar sulolasi mintaqadagi bugungi o'zbek, qirg'iz, qozoq, uyg'ur, tojik kabi xalqlar etnogenezida sezilarli o'rin tutgan. Shu tomondan Qoraxoniylar sulolasi merosi biror-bir xalqniki emas, balki umummarkaziy osiyo madaniyatining ajralmas qismi o'laroq qaralishi kerak.

Qoraxoniylar sulolasi davlatchilik modelining turk-islom an'analar tizimidagi ahamiyati ulkan bo'lib, ularning siyosiy va madaniy merosi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi o'tmishida yangi davrni boshlab bergan bosqich o'laroq qaralishi kerak. Bu model keyinchalik Saljuqiylar, Xorazmshohlar, hatto, Temuriylar kezlarida ham davom etdi. Turk-islom davlatchilikning huquqiy, ma'muriy va mafkuraviy asoslari aynan Qoraxoniylar tomonidan shakllantirilgan ana shu sintezga tayangan holda yanada takomillashib bordi.

Siyosiy-madaniy va mafkuraviy tomonlama bugun Qoraxoniylar merosi O'zbekistonda – Samarqand va Buxoro, Qirg'izda – Balasog'un (Burana minorasi) va O'zgand boshkentlari orqali davlatchilik udumlarida, Qozog'istonda – Jetisu tarixiy tegrasi va Oyisha-bibi, Babajixotun va Qoraxon maqbaralari madaniy merosi bilan, Tojikistonda – Xo'jand, Panjakent, Istaravshan (O'ratepa) va Hisor atroflaridagi Qoraxoniylar bilan bog'liq arxeologik yodgorliklar orqali, Shinjonda uyg'urlar orasida esa Qoshg'ar madaniyati orqali saqlanib kelmoqda.

Qoraxoniylar sulolasi merosi tarixiy tomonlama bir millat yoki bitta chegara bilan cheklanmaydigan, balki butun Markaziy Osiyo xalqlariga tegishli madaniy, siyosiy va ma'naviy boylikdir. Qoraxoniylar boshqaruvi chog'ida shakllangan turk-islom davlatchilik udumlari, til va adabiyotning yuksalishi, ilmiy-ma'naviy taraqqiyot jarayonlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Qo'llanilgan manba va adabiyotlar:

1. Академик И.Ю. Крачковский. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. Том четвертый. Редактор IV тома Г.В. Церетели – Москва-Ленинград: Изд-во АН, 1957.
2. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Гылым, 1998.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения в 9 томах. – Т. I. – Москва: Восточная литература, 1963. – С. 62–63.
4. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Сочинения: в 9 т. – Т. II. Ч. 1. – М., 1963.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

5. Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина. - Материалы и исследования по археологии СССР (МИА). № 14. – М.-Л., 1950.
6. Горячева В.Д. Городская культура Тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). – Бишкек, 2010.
7. Джувейни, Ала-ад-Дин Ата-Мелик. Чингиз-хан. История завоевателя мира / в переводе Е.Е.Харитоновой. – Москва, 2004.
8. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964.
9. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959.
10. Кожемяко П. Н. Отчет о раскопках на Краснореченском городище в 1962-1963 гг. // Красная Речка и Бурана. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 25-68.
11. Кольченко В.А. К вопросу о «согдийцах» в Чуйской долине // Диалог цивилизаций. – Вып. 3. – Бишкек, 2003. – С. 48-55.
12. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960.
13. Марказий Осиё давлат раҳбарларининг биринчи маслаҳат учрашуви // <http://uza.uz/oz/politics/markaziyafaf-osiye-davlat-ra-barlarining-birinchi-masla-at-uchra-15-03-2018>. Yuzlanilgan chog': 30.11.2019.
14. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введ., пер. и прим., указ. Б.А.Ахмедова. – Ташкент, 1977.
15. Mirziyoyev Sh. Markaziy Osiyo yangi davr ostonasida // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. <https://president.uz/oz/lists/view/8653>. Yuzlanilgan chog': 14.11.2025.
16. ан-Наршахи, Абу Бакр Мухаммад ибн Джа'фар. Та'рих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш.С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. Ташкент: SMIA-SIA, 2011.
17. Наршахий, Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Бухоро тарихи. Таржимон А. Расулев. – Тошкент: Фан, 1966.
18. Тереножкин А.И. К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии // ВДИ. – 1938. – №1. – С. 204-215.
19. Шалекенов У.Х. Актобе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1980.
20. Biran M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitay Edge // Cahiers d'Asia Centrale. – 2001. – №9. – P. 77-89.
21. Bosworth C.E. The Turks in the Early Islamic World. – Burlington, VT: Ashgate, 2007.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

22. Duturaeva D. Between the Silk and Fur Roads: The Qarakhanid Diplomacy and Trade 2016 // Orientierungen: Zeitschrift zur Kultur Asiens. – 2016. – № 28. – P. 173–212.
23. History of civilizations of Central Asia. – Vol. 4: The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century; Pt. II: the achievements. Eds. C.E. Bosworth, M.S. Asimov. – UNESCO Publishing, 2000.
24. Hudud al-'Alam. The regions of the world. Translated by R.V. Minorsky. London, 1970.
25. Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). – İstanbul, 2007.
26. Mahmūd al-Kāšyarī. Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) / Edited and translated with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Part I. – Harvard University, 1982.
27. Kaşgarlı Mahmud. Divānū Lugati't-Türk. Hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun Ziyat Akkoyunlu. – Ankara: TDK, 2014. – S. 206.
28. Tosheva D.Sh. Making the Islamic Façade: Transformation in the Funerary Structures of Central Asia in the Tenth and Eleventh Centuries. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at The University of Queensland in 2021 School of Architecture. – Brisbane, 2022.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
O'RTA CHOG'LARDA TURONDA IPAK VA IPAKCHILIK TALQINI

Ahrorbek Azizov

Fanlar akademiyasi Tarix instituti kichik ilmiy xodimi, PhD

Annotatsiya: Turon qadimdan ishlab chiqarish va savdo markazi sifatida insoniyat tamaddunida katta ahamiyat kasb etgan. Xususan, yirik ipakchilik markazlari aynan shu hududda joylashgan. Ushbu maqolada Turon hududi o'rta chog'idagi ipakchilik, ipak matolari va ularning madaniyatdagi o'rni "Devonu lug'otit turk" manbasi asosida tahlil etilgan. Asarda keltirilgan ipakchilik mahsulotlari turlari, dastgohlari, ipak matolardan foydalanish maqsadlari, ipak matoning ijtimoiy darajani anglatuvchi xususiyatlari va harbiy tizimdagi o'rni ochib berilgan. O'rta chog'lardagi ipak matolardan turmush tarzi va xo'jalikda foydalanilishi yoritib berilgan. Shuningdek, ipak matolarning ayrim ramziy mazmunlarining o'rta chog'lardagi talqini yoritib berilgan.

Tayanch tushunchalar: Margilon, taktu, chikin, tekchak, mindatu, yurun, sakalduruk, barchin, eshkurati.

Abstract: As a hub for trade and production, Turan has played a significant role in human civilization since antiquity. Specifically, this region is home to significant silk producing hubs. Based on the source "Devonu lugotit turk," the article examines the manufacturing of silk, silk textiles, and their role in the medieval culture of the Turan region. Types of silk products, weaving looms, uses for silk fabrics, and traits of silk fabrics that indicate social standing and position within the military system are all revealed in this study. Highlighted are the way of life and practical applications of silk textiles during the Middle Ages. Additionally, highlighted is the interpretation of some of the symbolic implications associated with silk cloths during the Middle Ages.

Key words: Margilan, taktu, chikin, tekchak, mindatu, yurun, sakalduruk, barchin, eshkurati.

KIRISH

Dunyo tamaddun o'choqlaridan biri hisoblangan Turon ishlab chiqarish va savdo markazi ham hisoblangan. Bu mintaqaning yirik shaharlarida turli mahsulotlar ishlab chiqarish qo'lga qo'yilgan bo'lib, yer yuzining ko'plab nuqtalarida ushbu mahsulotlar mashhur bo'lgan. Ana shunday mahsulotlar ichida turli matolar ham bo'lib¹, sifatli, bejirim va qimmatbaho sanalib, e'tiborli kishilarga sovg'a² tariqasida taqdim etilgan. Bunday mahsulotlar tayyorlangan markazlarda ipakchilik tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy hayotda soha muhim ahamiyat kasb etgan.

¹ Хўжаев А. Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи манбалари: Туркистон Хитой ёзма манбаларида (милoddan олдинги 10 – милodий 11-юзийликлар). – Т: Фан, 2024. 289-бет.

² Ибн Хавкал. Мовароуннахр. – Т: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. 105-бет.

Ana shunday yirik ishlab chiqarish markazlari bo'lgan Qo'qon, Andijon qatorida Marg'ilon¹ shahri bo'lib, ipakchilik mahsulotlari bilan ko'plab mamlakatlarda taniqli hisoblangan. Bu shaharda katta miqdorda ipak ro'mol tayyorlangan. Ushbu mahsulot fors tilida "kurk", turkiyda esa "tibat"² deb atalgan. Shuningdek, Marg'ilonda tayyorlangan ipak mahsulotlar Buxoro va Qoshg'arga sotiladi. Bu yerdan ip g'altaklarni Yormozar va Oloy tog'lari orqali tog'liklar olib ketganlar³. Ipak ishlab chiqarish tizimi 18 – 19-yuzyilliklarda o'zining eng yuksak cho'qqisiga chiqib ulgurgan edi⁴. Demak, ipakchilik Marg'ilonda bir necha ming yillar davomida ishlab chiqarishning yetakchi sohasiga aylandi va mintaqqa iqtisodiyotida o'z o'rniga ega bo'ldi.

Ipakchilik va ipak mahsulotlarini ishlab chiqarish turkiy xalqlar o'rtasida qadimdan ma'lum bo'lgan⁵. Ularning tarixiy manbalarda nomlari va xususiyatlari to'g'risida muhim ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ayniqsa, 9 – 13-yuzyilliklarning nodir tarix, tilshunoslik va elshunoslikka oid bo'lgan Mahmud Koshg'ariyning yirik asari "Devonu lug'otit turk"da ipakchilik, ipakchilik ishlab chiqarish uskunolari, ipak mahsulotlari turlari va ularning xususiyatlari, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotdagi o'rni qayd etib o'tilgan.

ASOSIY QISM

Ipak mahsulotlari iqtisodiy nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan, Qoraxoniylar xoqonligida ipak muhim savdo ayirboshlash vositasi sifatida qo'llangan. Xoqonlikda maxsus ipak g'aznasi tashkil etilgan bo'lib, ushbu g'aznaga mas'ul mansabdor – "ag'ichi"⁶ hisoblangan. Demak, davlatdagi ipak matolari to'pi zaxirasi muhim iqtisodiy birlik – vosita yoki ushbu zaxiralar tashqi savdo uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, xoqonlikning o'zida ipakchilikka ixtisoslashgan ishlab chiqarish korxonalari soliqni mahsulot tarzida ham to'laganlar. Ushbu soliqlar va zaxiralar yig'ilib, ipakka mo'ljallangan alohida g'aznani joriy etishni taqozo etgan. Shuningdek, ipak mahsulotlarini qo'shni mamlakatlarga yuborilgan elchilar orqali sovg'a

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – С-Пб, 1891. 69 – 75 с.

² Meer Izzut-oollah. Travels in Central Asia. Translated by Captain Henderson. – C: Foreign department press, 1872. 51 p.

³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – С-Пб, 1891. 62 – 69 с.

⁴ Meer Izzut-oollah. Travels in Central Asia. Translated by Captain Henderson. – C: Foreign department press, 1872. 16 p.

⁵ Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. – Ф: Фарғона, 2013. 55-бет.

⁶ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 155-бет.

tariqasida yuborish yoki mamlakatga kelgan elchilarga qimmatli tortiq sifatida taqdim etilgan. Ushbu an'ana keyingi yuzyilliklarda ham elchi alshashinuv tartibidan joy olgan¹. Bunday qimmatli sovg'alar, davlatning iqtisodiy qudratini namoish etgan va elchilarga yuksak ehtiromni anglatgan.

Ipakchilikning taraqqiyoti natijasida Turon hududida ko'plab turdagi ipak mahsulotlari tayyorlangan. Ushbu mahsulotlarning qayta ishlanmagan, ip holatidagi, mato holatiga keltirilgan, muayyan kiyim uchun mo'ljallangan bir qancha turlari mavjud bo'lgan. 9 – 13-yuzyilliklarda yigirilmagan hom ipak ipi – “taxtu”² deb atalgan. Bunday hom ashyo holatida ham ipak ayrboshlash vositasida sifatida qo'llangan. Ipak ip holatiga keltirilgach, uning qiymati yanada oshgan va ipak ip – “chikin”³ hosil bo'lgan. Ipak iplari puxta ishlov berish orqali ajratib olingan va olingan ipak ipning sifati matolarning sifatli chiqishiga sezilarli ta'sir o'tkazgan.

Sifatli ipak iplaridan turli matolar to'qilgan va turonliklar tomonidan ushbu matolardan bir-biridan nafis kiyimlar tikilgan. Qimmatli ipak matolardan tayyorlangan kiyimlar ijtimoiy darajani bildirgan. Turonda ishlangan matolar nafisligi bo'yicha Chinda to'qilgan ipak matolari bilan raqobat qilgan. Ayniqsa, eng keng tarqalgan ipak gazlama – “mindatu”⁴, kiyimlikka mo'ljallangan ipak mato – “yurun”⁵, ipak kiyimlik – “to'rqu”⁶, ustki ko'ylak uchun ishlatiladigan maxsus ipak – “eshuklik barchin”⁷ kabi o'z davrining qimmatli mahsulotlari Turonda ishlab chiqarilgan. Ushbu turdagi matolar Chinning ipak gazmollari – “zungum”⁸, “texchak”⁹, naqshli va gul solingan ipak kiyimlik – “eshkurati”¹⁰, naqsh solingan boshqa turdagi ipak gazlama – “jixansi”¹¹, qizil rangli zar tikilgan ipak gazmol –

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). – Т: O'zbekiston, 2010. 171-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 393-бет.

³ Ўша манба. 392-бет.

⁴ Ўша манба. 452-бет.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 392-бет.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. – Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. 171-бет.

⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 168-бет.

⁸ Ўша манба. 448-бет.

⁹ Ўша манба. 441-бет.

¹⁰ Ўша манба. 162-бет.

¹¹ Ўша манба. 450-бет.

“chuz”¹lar bilan sifat jihatidan bellashgan. Ipak gazlamalarni raqobatbardosh qilib to'qish orqali nafaqat Chin ipak matolariga qaram bo'lib qolmaslik iqtisodiy maqsadga erishilgan, balki, mintaqa o'ziga xosligi hamda ijtimoiy daraja ipak matolarining rangi va sifati orqali ko'rsatilgan.

Ipakchilik ishlab chiqarishi turli qurilmalar va vositalarni yaratishni taqozo etgan. Natijada, Turon ishlab chiqarish tizimida o'ziga xos qurilmalar, asboblari ishlab chiqilgan. Xususan, ipak ip ishlab chiqarish maqsadida “chig'ri”² – ipak va ip o'raydigan charx va g'altak yasalgan. Shuningdek, shoyi to'quvchi ustalar do'konlarida bir-birining ustiga tugilgan iplardan foydalangan. Bunday iplar “kizuk”³ deb atalib, ular bilan pasti yuqorisidagi ya'ni arqog'ni o'rishdan ajratiladi. Bu ipni ajratib olishdagi muhim jarayonda ishlatiluvchi vosita va uslub hisoblanadi.

Rang-barang qilib ishlangan matolar asosan, xoqon oilasi, beklar, mansabdorlar yoki boy xonadon vakillariga mansublikni anglatgan. Ranglar dabdaba va siyosiy qudratni bildirgan hamda ipak matolarini to'qishda bunday darajani bildirish maqsadida ko'pincha to'q ranglardan foydalanilgan. Masalan, “al” – to'q sariq rangdagi ipak kiyimlik bo'lib, undan xon bayroqlari va amaldorlarning otlariga yopiladigan yopinchiq qilingan⁴. Shu orqali taniqlilik va uzoq masofadan kelayotgan kishilarni ogohlantirilgan.

Yuqori martaba yoki mansabdagi amaldorlarga ipakdan maxsus hadyalar berilgan. Bu hadyalar ichida xoqonlikda “yug'rush” bo'lib, turklarda xalq orasidan chiqib, vazirlik darajasigacha ko'tarilgan odamga beriladigan hadya muhim hisoblangan. Yug'rush hoqondan bir daraja past martaba egasi bo'lib, unga qor, yomg'ir va issiqdan saqlanish uchun qora ipak chodir (soyabon) taqdim etilgan⁵. Ushbu hadya uni “yug'rush” lavozimiga tayinlanganini bildirgan va xoqon himoyasiga kirganini anglatgan.

Beklar, ulug' kishilar va boy xonadon vakillari el uchun turli ziyofatlar uyushtirgan. Bunday ziyofatlarga odatga ko'ra, muayyan sovg'a

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 314-бет.

² Ўша манба. 397-бет.

³ Ўша манба. 371 – 372-бетлар.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. – Т: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. 46-бет.

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 47 – 48-бетлар.

yoki tortiqlar bilan borilgan. Taklif etilgan kishilar ulug' kishilar uchun eng qimmatli sovg'a sifatida shoyi gazlama ya'ni "bichish"¹ni hadya etishi odat hisoblangan. Yuqori martabali kishilarga tayyorlangan bunday maxsus gazlama mezbon darajasi qay darajada yuqori ekanini bildirgan.

Ipak matolarni to'qishda ranglar muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, to'q rangdagi ipak gazlamalar xaridorgir hisoblangan. Xususan, eng keng tarqalgan rangdagi ipak matolardan biri to'q sariq bo'lib, ushbu rangdagi ipak kiyimlik – "ay"² deb atalgan. "Ay" daraja hamda martabasi yuqori kishilar uchun maxsus to'qilgan. Shuningdek, to'q sariq rang xoqonlikda xoqonga tegishli tug' rangini ham bildirgan.

Ipakdan qilingan matolar turli ranglar va gullar solinishidan tashqari, yanada go'zal hamda nafis bo'lishi uchun maxsus zar tikilgan. Qayta ishlangan rangdor ipak matolar juda qimmatli bo'lgan va yuqori tabaqaga mansub kishilardagina shunday gazlamalar mavjud bo'lgan. Bunday qizil va qora rangli zar solingan ipak – "chuz"³ bo'lib, qayta ishlangan mato hisoblangan. Matolarga zar solish orqali martaba va kiyim egasining darajasi ko'rsatilgan.

Maxsus to'qilgan ipak matolar ba'zan muayyan maqsadlarda foydalanish uchun tayyorlangan. Ayniqsa, yuksak martabali kishilar, beklarning otlari ustiga yopiladigan parda yoki vaqot etganlarida qabrlari o'raladigan yopinchiq "o'rtug"⁴ ipakdan tayyorlangan. Bunday ipak yopinchiqlar sifati yuqori bo'lganligi sababli uzoq vaqt rangi o'zgarmagan va chang-to'zondan, quyosh taftidan egasini hamda hayvonni himoya qilgan. Qabrlarga yopiladigan ipak yopinchiq esa, birinchi navbatda marhumning hayotlik vaqtidagi darajasiga mos kelishi shart bo'lgan.

Turon aholisi kundalik hayotida shahsiy gigienik vosita sifatida foydalanishi maqsadida ipak matolaridan qilingan maxsus ro'molchalardan keng foydalangan. Bunday burun artadigan ipaklik ro'molcha "ulatu"⁵ bo'lib, har bir kishi o'zi bilan olib yurishi mumkin bo'lgan. Shahsiy gigienik vosita sifatida ipakdan foydalanish asosan, yuqori tabaqa vakillari orasida keng tarqalgan.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 348-бет.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. – Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. 30-бет.

³ Ўша манба. 134-бет.

⁴ Ўша манба. 54-бет.

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 155-бет.

Ipakdan tayyorlangan kiyimlar qatorida kiyimning tarkibiy qismlari ham mavjud bo'lgan. ulardan kiyimlar uchun turli popuklar yoki tasmachalar tayyorlangan. Xususan, “saqalduruk” – qalpoq tushib ketmasligi uchun unga bog'lanib, jag' tagidan o'tkazilib qo'yiladigan chizimcha ipakdan to'qilgan¹. Bunday kiyim qismlari iqlim va mashg'ulot bilan ta'sirida yaratilgan. Turkiylar asosan, otda harakatlanish va ot bilan o'ynaluvchi o'yinlarda shunday maxsus tizginchali qalpoq kiyganlar. Ipakdan qilingan tizgincha nisbatan mustahkam bo'lib, qalpoqning boshdan tushib ketmasligini ta'minlagan.

Kiyimning qanday matodan qilingani darajani anglatishiga oid turkiylar xalq og'zaki ijodida bir qancha maqollar bizgacha yozma manbalar orqali yetib kelgan. Ana shunday maqollardan birida ipak mato oliy tabaqaga mansub kishilarga taaluqli bo'lganligi qayd etilgan:

Bardi senga yek oturu tutup bal,
Barchin keziban talu yuvig'a bolup qal.

Shayton seni uchratdi, senga asal tutib, dunyo shirinligi – rohatini berdi. Mag'rur bo'lib ipakli kiyimlar kiyding. Agar uning aldovini tushanmaydigan bo'lsang, shunday qolib rohatlana ber². Ipak mato turkiylarning maqollarida dabdaba va darajani anglatgan. Bunday kiyimni kiyish uchun unga avvalo, loyiq bo'lish lozim hisoblangan. Keyingi yuzyilliklarda ham ipak kiyim yuqori tabaqa vakillariga tegishli hisoblangan. Ipak kiyim nihoyatda murakkab bezaklar bilan bezalishi, to'q ranglar tanlanishi, ayniqsa, malikalar uchun nihoyatda uzun bo'lishi talab etilgan³. Ipak kiyimga qanchalik zeb berilsa, uning shunchalik yuqori tabaqa vakili ekanligini tushunish mumkin bo'lgan.

Ipak kiyimlarning ranglari ma'lum mazmun va ahamiyat kasb etgan. Ranglar orqali kishining maqsadi yoki intilishlarini anglash imkoniyati mavjud bo'lgan. Masalan, to'q qizil rangli ipak xotinning eriga nisbatan xurmati, yalinishi va hushomadini anglatgan⁴. Ipak kiyim urning darajasini bildirish bilan birgalikda ayollarning eridan so'rashi shart bo'lgan o'tinchi borligini bildirgan. Devonda bu xususida ushbu maqol keltirilgan:

¹ Ўша манба. 482-бет.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 171-бет.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). – Т: O'zbekiston, 2010. 180-бет.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 375-бет.

Qilnu bilsa, qizil kezar, yaranu bilsa, yashil kezar – xotin nozu karashmani bilsa, qizil rangli ipak kiyadi, ya'ni er xurmatiga sazovor bo'lgan kiyim kiyinadi. To'q qizil rangli ipak – “bayin” deb atalgan va kelinchak guli hisoblangan¹.

Xalq og'zaki ijodida ipak tabaqani anglatgan va o'zaro kishilar bir-biriga mos bo'lishi shartligi belgisi sifatida maqollarda qo'llangan:

Barchin yamag'i barchinqa, qarish yamag'i qarishqa – ipaklikka ipaklik yamoq munosib bo'lsa, yungga yung yamoq loyiqdir. Bu maqol har narsa o'ziga munosib bo'lishi kerak, degan ma'noda qo'llanadi².

Turkiylarda uylarni bezash va turli uy jihozlarini tayyorlashda ipak matolardan foydalanib kelingan. Ipakdan qilingan parda – “to'lfir” hisoblangan³. Ba'zan, muhim voqealarda ipaklar bilan uylar bezatilgan. Xususan, to'y kuni kelinning uyi ipak matolar bilan bezab chiqilgan va bunday uy “mundaru” deb atalgan⁴. Bundan tashqari, ipak matosining to'shak uchun maxsus turi ham to'qilgan. Bunday mato “to'shaklik barchin”⁵ bo'lib, to'shakka mos ravishda tayyorlangan. Ma'lumki. To'shaklar nisbatan qalinroq bo'lgan matolardan qovuladi va bu ularning matosi yuzasi qalin qilib to'qilishini taqozo etadi. Bundan tashqari, ipak matolarning to'shakka, yostiqa, parda va boshqa uy jihozlariga mo'ljallangan o'lchamlardan ortgan qirqimlar ham ishlatilgan. Ana shunday qirqimlar yostiqlarga quloqlik yoki popuk tarzida ishlatilgan va “o'nguk”⁶ deb atalgan. Umuman olganda, ipak matioldan uyni bezashda va turli uy jihozlarini tikishda har xil usullarda qirqib foydalanilgan.

Xoqonlik davrida ipak matolar davlat boshqaruvi va harbiy tizimda ham qo'llanilgan. Ma'lumki, davlat ramzi – “tug” bo'lib, xon tug'lari to'q sariq rangli shohi yoki ipakli matodan qilingan⁷. Bundan tashqari, xon yurishlarga otlanganda unga maxsus ipak chodir tayyorlangan⁸. Xon chodiri bosh chodir bo'lib, ulkan va boshqa chodirlardan ajralib turishi shart bo'lgan.

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 27 – 28-бетлар.

² Ўша манба. 35-бет.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 425-бет.

⁴ Ўша манба. 481-бет.

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. – Т: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. 201-бет.

⁶ Ўша манба. 8-бет.

⁷ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 140-бет.

⁸ Ўша манба. 90-бет.

Turkiylarning qo'shinlarida har bir bo'linma, askar va qo'shin alohida belgilarga ega bo'lgan. Har bir askar o'zini jangda taniqli qilish uchun "batraq" – uchiga maxsus ipaklik osilgan yog'ochni olib yurgan¹. Shuningdek, botirlar otlarining bo'yniga ham belgisi nishon "bechkam" – ipakli narsa yoki yovvoyi sigir (qo'tos)ning dumini urush kunlarida jang belgisi tarzida taqib oladilar. O'g'uzlarda ham shunday belgi joriy etilgan bo'lib, uni "parcham" deb atalgan². Bundan tashqari, mohir jangchilar, botirlar orasida ayrim odatlar bo'lib, ularning darajasi hamda martabasini ko'rsatgan. Ushbu odatlardan biriga ko'ra, mohir jangchilar otlarining dumini ipak yordamida o'rib olganlar³. Bu kabi belgilar ham taniqlilik va harbiy martabani, darajani bildirib turgan.

Davlat boshqaruvi va harbiy tizimda ipak matolar ma'lum bir belgi yoki ramz tarzida ishlatilgan bo'lsa, xo'jalikda ham vosita sifatida ishlatilgan. Masalan, ipak matosi ko'zacha va boshqa idishlardagi sharob suzilib tushishi maqsadida idishlar og'ziga bog'langan va bunday bog'lamlar "sarim"⁴ deb atalgan. "Sarim" bog'lamasi ipakning xususiyati tufayli ichimliklarni quyiqlasidan ajratishda qo'llangan. Bundan tashqari, turkiylar tomonidan tayyorlanadigan ayrim taomlarda ipak matolaridan foydalanilgan. Ana shunday taomlardan yuiri "sug'ut" – hasip bo'lib, uni tayyorlashda ipak ichiga gurunch, go'sht va xushbo'y dorivorlar solib pishirilgan⁵. Ipakning sifati va xususiyati hasipning ichiga solingan masallig'larning uzunchoq maxsus tikma shakl ichidan chiqib ketishi oldini olgan. Shuningdek, ipak yegulik ta'miga salbiy ta'sir o'tkazmagan va matoning xususiyati masalliqlar yaxshi pishishi imkonini bergan.

Xulosa va tavsiyalar

Turon xalqlari turmush tarzida, boshqaruv, harbiy tizimida, shuningdek, uy joylari va kiyimlarida ipak keng ista'molda bo'lgan. Ipakchilik bu davrda san'at darasiga ko'tarilgan bo'lib, xalqaro savdoda ayirboshlash vositasi sifati katta ahamiyatga ega edi. Bundan tashqari, Turon ipakchiligi mahsulotlari sifati hamda xususiyatiga ko'ra, Chin ipak gazlamalariga raqobat qila olgan. Shuningdek, turli ranglarda ipak

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 432-бет.

² Ўша манба. 446-бет.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 428-бет.

⁴ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 338-бет.

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 338-бет.

tayyorlash, bezash va hadya qilish kishilarning ijtimoiy darajasi, mavqei hamda jamiyatdagi o'rnini bildirgan.

Demak, Turon xalqlari turmush tarzi va madaniyatida ipakchilik va ipak mahsulotlari chuqur o'rin egallagan. Natijada, milliy aholi vakillarining moddiy va nomoddiy madaniyatida ushbu jihat aks etdi va bir necha yuzyilliklar davomida avloddan-avlodga o'tib keldi. Turon ipakchiligi va ipak mahsulotlari mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy hayotiga singib ketdi hamda ipak bilan bog'lig' razmlar, belgilar, ishonch ko'rinishlari, tasavvurlar tizimi shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Meer Izzut-oollah. Travels in Central Asia. Translated by Captain Henderson. – C: Foreign department press, 1872. 100 p.
2. Алимова Н. Ўзбекистонда ипакчиликнинг аҳволи ва трансформatsия жараёни (1865 – 1991 йиллар). – Т: Доно, 2019. 178 бет.
3. Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр. – Т: «Ўзбекистон миллий энииклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. 400 бет.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1960. 500 бет.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 428 бет.
6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилд. – Т: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1963. 463 бет.
7. Назаров Ф. Записки о некоторыхъ народахъ и земляхъ Средней части Азии. – С-Пб, 1891. 98 с.
8. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). – Т: O'zbekiston, 2010. 264 бет.
9. Хўжаев А. Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи манбалари: Туркистон Хитой ёзма манбаларида (милoddан олдинги 10 – милodий 11-юзийилликлар). – Т: Фан, 2024. 464 бет.
10. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. – Ф: Фарғона, 2013. 288 бет.

UMAY FENOMENI: QORAXONIYLAR DAVRIDAGI ONA ARXETIPINING SEMANTIK O'ZGARISHI

Dilbar Haydarova

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

e-mail: khaydarovadilbar96@gmail.com,

ORCID ID: 0009-0006-3690-6498

Annotatsiya: X–XI asrlar Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyo tarixida diniy-madaniy sintez jarayoni jadal kechgan bosqichlardan biridir. Aynan shu davrda islom dini hokimiyatning mafkurasiga aylangan bo'lib, Qoraxoniylar islomni davlat darajasida qabul qilgan ilk turkiy xalqlar hisoblanadi. Bu jarayon qadimgi turkiy e'tiqodlarning yangi diniy tilda qayta talqin qilinishiga sabab bo'lgan. Mazkur maqola qadimgi turkiy mifologiyaning markaziy arxetiplaridan biri – Umay Ona fenomenining Qoraxoniylar davridagi semantik transformatsiyasini o'rganishga bag'ishlangan. Asosiy manbalar sifatida “O'rxun–Enasoy bitiklari” va Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asari tanlanib, ular qiyosiy–matnshunoslik, tarixiy-tipologik, semantik va mifopoetik metodlar yordamida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Qoraxoniylar davrida Umay ona tangrichilik ishonchidan islomiy diskursga o'tgan bo'lib, “farishta”, “momo kulti”, “bolani himoya qiluvchi kuch” kabi obrazlar orqali yangi diniy mazmun kasb etgan. Shu bilan birga, Umay kultining qadimiy onalik, nasl davomchisi va baraka g'oyalari xalq orasida folklor an'analari orqali davom etgan. Maqola Umay fenomenining islomlashuv sharoitidagi semantik moslashuvini, uning gender va madaniy identitetdagi o'rnini ilmiy asosda ochib berishga qaratilgan.

Tayanch tushunchalar: turkiy mifologiya, Umay Ona, maternal arxetip, Qoraxoniylar, islomlashuv, semantik transformatsiya, Mahmud Koshg'ariy, ayollik arxetipi, madaniy xotira.

Abstract: The Karakhanid era (10th–11th centuries) represents one of the most dynamic stages in the religious and cultural synthesis of Central Asian history. During this period, Islam became the ideological foundation of state power, and the Karakhanids were the first Turkic dynasty to adopt Islam as a state religion. This transformation prompted the reinterpretation of ancient Turkic beliefs within a new Islamic discourse. The present article explores the semantic transformation of the Umay Ana archetype, one of the central figures in ancient Turkic mythology, during the Karakhanid period. The study is based primarily on the “Orkhon–Enisey inscriptions” and Mahmud al-Kashgari's *Divanü Lugat-it-Türk*, analyzed through comparative philological, historical-typological, semantic, and mythopoetic methods. The findings reveal that during the Karakhanid period, the image of Umay transitioned from the cosmological framework of Tengrism into the Islamic worldview, reappearing as an angelic, maternal, and protective figure within Islamic discourse. At the same time, her ancient attributes—fertility, protection of lineage, and blessing—continued to exist in folk rituals and oral traditions. The article thus investigates the semantic adaptation of

the Umay phenomenon within the process of Islamization and its role in the formation of gendered and cultural identity in medieval Turkic society.

Keywords: *Turkic mythology, Umay Ana, maternal archetype, Karakhanids, Islamization, semantic transformation, Mahmud al-Kashgari, female archetype, cultural memory.*

Kirish

Qoraxoniylar sulolasi davri (X–XI asrlar) Markaziy Osiyo tarixida nafaqat siyosiy jihatdan, balki diniy-falsafiy va madaniy-ma'naviy nuqtayi nazardan ham tub burilish bosqichi bo'ldi. Islom dini davlat mafkurasi darajasida qabul qilinishi bilan birga, qadimgi turkiy e'tiqodlar, mifologik timsollar va arxetiplar yangi ideologik tizimga moslashtirilgan holatda xalq orasida yashab qoldi. Ana shunday transformatsion jarayonlar orasida Umay Ona obrazi o'zining qadimiy ildizlari va sintezlashuv qobiliyati bilan alohida o'rin tutadi. U turkiy xalqlarning kosmogonik qarashlarida Ko'k Tangrining umr yo'ldoshi, nasl davomiyligi, hosildorlik, baraka va himoya tushunchalarini mujassam etgan onalik arxetipi sifatida e'tirof etilgan (Bayat, 2022. S., Jo'raqo'ziyev, 2018. S. 38, Patapov, 1973. S.265-286, Bilgili, 2022. S. 22).

Turkiy mifologik tizimda Umay Ona – yer va osmon o'rtasidagi ruhiy vositachi, hayotni boshqaruvchi, farzandni himoya qiluvchi, oilaviy barqarorlikni ta'minlovchi iloha, o'choq-olov homiysi sifatida namoyon bo'ladi. "O'rxun-Enasoy yodgorliklari"da uning nomi Tanri va muqaddas yer-sular bilan bir qatorda tilga olinadi: "*Tanrı, Umay* (𐎧𐎶𐎵- *Umay*) *İlahe, mukaddes yer-su üzerine çöktü*" (Tonyukuk bitigi). Bu ifoda turkiy e'tiqod tizimida Umay Onaning yaratuvchi qudrat va muqaddas homiylik funksiyasini ko'rsatadi (Klyashtorny, 1996). Shu bois turkiy xalqlar o'z onalari va ayollarini Umayga tenglashtiradi. Buning dalili sifatida Kul Tegin bitiktoshidagi quyidagi satrlarni keltirish mumkin:

Asl matn: : ᠮᠠᠢᠳᠡᠭ ᠣᠨᠠᠮ ᠬᠣᠲᠤᠨ ᠴᠣᠲᠢᠭᠠ ᠢᠨᠢᠮ ᠬᠤᠯ ᠲᠡᠭᠢᠨ ᠡᠷ (ᠳᠡᠭᠠᠨ) ᠣᠲᠤ (ᠨᠣᠮ) ᠲᠣᠫᠳᠢᠶᠢᠨ.
Transkripsiyasi: Умайтэг: өгүм: қатун: қутынга: иним: Күлтигин: эрат: булты:
Ma'nosi: "Umaydek onam хотун qutiga. (baxtiga) inim Kul Tegin er (degan) ot (nom) topdi".

Bu satrlar qadimgi turkiy dunyoqarashda Umayning transsendental ayollik qudrati sifatida e'tirof etilganini ko'rsatadi (Jo'raqo'ziyev, 2018. S. 42-43)

Islom dini kirib kelganidan so'ng, qadimgi timsollarni butunlay inkor etish emas, balki xalq orasida ularni yangi diniy semantika asosida qayta talqin qilish jarayoni boshlandi. Shu sababli, Qoraxoniylar davrida Umay ona obrazining islomiy kontekstda "farishta", "muqaddas ona", "bola homiysi" kabi yangi ramziy qiyofalarda namoyon bo'lishi diniy-madaniy sintezning tabiiy oqibatidir. Bu hodisa qadimgi e'tiqod va yangi din o'rtasidagi uzviylikni, shuningdek, ayollik va onalik konsepsiyalarining uzluksiz transformatsiyasini ko'rsatadi. Qoraxoniylar davrida eng birinchi bo'lib, bu mifologik obrazga Mahmud Koshg'ariy quyidagicha izoh bergan edi: *"xotin kishining, ichidan tushib bo'lganda chiqadigan qopchiqqa o'xshash narsa. U bolaning qorindagi egasi deyiladi. "Umayqa topinsa, o'g'il bo'lur"* degan masal bor, ma'nosi: o'shanga xizmat qilgan o'g'il ko'radi. Xotinlar shunga e'tiqod qilishadi (Koshg'ariy, 1935. S.301.).

Bu o'rinda "Devonu lug'atit-turk" asaridagi lingvistik materiallar muhim metodologik ahamiyatga ega. Masalan, "ene", "ana", "apa" singari birliklar qadimgi turkiy tilda faqat qarindoshlik atamalari emas, balki sotsial-mifologik terminlar sifatida qo'llanilgan. Ular "parvarish qiluvchi", "himoya beruvchi", "baraka keltiruvchi" ma'nolarni o'zida mujassam etgan. Demak, bu leksemalar Umay kultining xalq ongida ijtimoiylashgan shakli bo'lib xizmat qilgan (Troitskiy, 1982).

Etnografik manbalar ham bu e'tiqodning hayotiy davomiyligini tasdiqlaydi. S.M. Abramzon (1971) tomonidan qirg'iz xalqi orasida qayd etilgan marosimlarda bola tug'ilganda onaga "Umay enega topshirdim" degan so'zlar aytilgan. Bu ibora, o'z navbatida, marosimiy tilda qadimiy mifologik e'tiqodning islomiy davrgacha davom etgan izlarini ko'rsatadi. Doyalar "Umay Ona, qush ona" deb boshlanuvchi duolarni aytgan, bu orqali ona va bola salomatligi uchun Umaydan madad so'ralgan (Patapov, 1990). Qadimiy manbalardagi bu izlar Umay fenomenining arxaik universalligini ko'rsatadi. U nafaqat diniy, balki ijtimoiy va antropologik tizimlarda "hayot himoyachisi" sifatida yashagan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Umay fenomeni nafaqat mifologik timsol sifatida, balki turkiy tafakkurning gender, diniy va madaniy xotira tizimida o'ziga xos o'rin tutadi. Uning semantik o'zgarishini o'rganish orqali biz qadimgi turkiy dunyoqarashning islomiy davrda qay tarzda davom etganini, qanday ma'nolarni yo'qotganini va nimalarni saqlab qolganini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Maqsad va vazifalar

Tadqiqotning asosiy maqsadi — Umay Ona arxetipining Qoraxoniylar davridagi semantik transformatsiyasini aniqlash, uning qadimgi turkiy mifologiyadagi arxetipik mohiyatini islomlashuv sharoitida qayta talqin etilish mexanizmlarini yoritishdir.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Qadimgi turkiy manbalar (O'rxun–Enasoy bitiklari, “Devonu lug'atit turk”) asosida Umay obrazining mifopoetik ildizlarini tahlil qilish.
2. Umay ona haqidagi e'tiqodlarning lingvistik va etnografik qatlamlarini o'rganish, ularning semantik rivojlanish dinamikasini aniqlash.
3. Islomlashuv davrida Umay arxetipining diniy va ijtimoiy konnotatsiyalarini aniqlab berish.
4. Umay obrazining qiyosiy madaniyatlar kontekstida (Demetra, Isis, Anahita va boshqalar) o'xshashlik va tafovutlarini aniqlash.
5. Qoraxoniylar davrida yuz bergan diniy-madaniy sintezning umumiy modelini turkiy onalik arxetipi misolida asoslash.

Etimologik tahlil

“Umay” atamasi turkiy tillarning eng qadimiy qatlamlariga mansub bo'lib, u semantik jihatdan “issiq”, “yumshoqlik”, “o'rash”, “homiylilik” ma'nolarini o'zida mujassam etadi. Ba'zi manbalarda bu so'z “um” (ona bachadoni) ildizidan kelib chiqqan bo'lib, “hayotni beruvchi”, “tug'ilish manbai” degan semantik maydonga ega (Bayat, 2007). Qadimgi turkiy til tizimida “umay” shuningdek, “yo'ldosh” (platsenta) ma'nosida ham ishlatilgan bo'lib, bu jarayon onalik va biologik hayotning bevosita bog'liqligini ifodalaydi (Koshg'ariy, 1072/1993).

S.M. Abramzon bu terminni fors mifologiyasidagi **Humoy qushi** bilan bog'lab, uning semantik ildizlarini Eron va Hind madaniy qatlamlari bilan aloqador deb ko'rsatadi (Abramzon, 1971). Hind mifologiyasida “Uma” — Shiva ilohining rafiqasi bo'lib, ayollik, poklik va nasl homiysi ramzi sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan “Umay–Uma” o'xshashligi faqat fonetik emas, balki arxaik semantik hamjihatlikning natijasidir. Husayin Namik ham o'z tadqiqotlarida shunday qarashni o'rtaga tashlaydi: “Menimcha, Umay so'zining kelib chiqishini sanskrit tilidan izlash kerak. “Uma” sanskritchada “iloha” degan ma'noni anglatadi” (Orhun, 1986. S.76). Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu termin turli turkiy tillarda quyidagi shakllarda saqlanib qolgan:

- qirg'iz tilida: *Umay ene* — bola homiysi, chaqaloqni balolardan asrovchi ruh;
- oltoy tilida: *Imey* yoki *Ymay* — osmon onasi, hayot beruvchi iloh;
- yoqut tilida: *Ima* — bola ruhini himoya qiluvchi ona;
- qoraqalpoq tilida: *Umay enä* — chaqaloq bilan muloqot qiluvchi ona ruhi.

Qolaversa, Umayning tatar tilidagi variantlarini Giyilmanov shunday keltiradi: Umach, Umaka, Chu-imiy, Ammiy, Imi. Biroq olim ushbu so'zlarning etimologiyasiga alohida to'xtalmagan. Ammo bu so'zlar Umayning turli variantlari ekanligini ta'kidlagan (Giyilmanov, 1996. S.24-26).

Qirg'izlarda Umay ikki xil ma'noga ega: 1) Umay o'z uyasini havoda quradigan afsonaviy qush; 2) bolalar himoyachisi bo'lgan afsonaviy ayol. Umay haqida qirg'izlar orasida shunday naql bor: "Mening qo'lim emas, Umay enamning qo'li" (Yudahin, 1948. s.783). Ushbu iboralar o'zbeklar orasida ham mavjud bo'lib, unda Umay nomi qo'llanilmaydi: "Mening qo'lim emas, enalarimning qo'li" shaklida O'zbekistonning turli hududlarida ayollar orasida keng qo'llaniladi. Bunda ayollar muhim bir ish qilish oldidan momolardan madad so'rashni maqsad qiladi. Buni "momolar kulti" bilan izohlashimiz mumkin. Ayni vaqtda o'zbeklar orasida momolar kultining saqlanib qolingani, ayrim toifa qiz-ayollar orasida "qo'l bermoq", "qo'l olmoq" udumlarining mavjudligi Islomdan oldingi mahalliy e'tiqod – Tangrichilik unsurlari, xususan, Umay ona ishonchi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Uyg'urlar orasida Mahmud Koshg'ariy ta'rifiga o'xshash tushuncha mavjud. Umay so'zining uyg'ur tilida ikki ma'nosi bor: 1) Tug'ruqning oxiri, tug'ruq kechadigan joy; 2) bolalarni himoya qiluvchi ruh (Jefero'g'lu. 1934. S.206). Bu lingvistik variantlar Umay kultining barcha turkiy xalqlarning umumiy mifologik xotirasiga singib ketganligini tasdiqlaydi.

Bu tahlillar shuni ko'rsatadiki, Umay fenomeni o'zining etimologik asosida ham mifologik, biologik va sotsial qatlamlarni birlashtiruvchi kompleks semantik modeldir. Bu modelning transformatsiyasi Qoraxoniylar davridagi diniy sintez jarayonida yangi — islomiy qobiqda davom etdi.

Qiyosiy tahlil

Qoraxoniylar davrida Umay obrazining semantik o'zgarishi ikki yo'nalishda kechgan:

1. **Transformatsiya** — qadimgi e'tiqodlarning islomiy tilda qayta talqin etilishi.
2. **Davomiylilik** — xalq ongida qadimgi mifologik e'tiqodlarning yashab qolishi.

Bu ikki tendensiya natijasida Umay Ona islomiy tafakkurda “malak”, “muborak onalar”, “farishta homiylar” qiyofasida qayta shakllanadi. Masalan, chaqaloqni “beshikka belash” marosimida bola boshiga temir yoki pichoq qo'yish urfi — bu qadimgi Umayning himoyasiga olinishning islomlashgan shaklidir. Qadimgi davrda temir magik himoya vositasi bo'lgan, Qoraxoniylar davrida esa bu “ins-jinslardan saqlovchi” islomiy elementga aylangan.

Mahmud Koshg'ariy asaridagi “ene” leksemasining semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, bu so'z nafaqat “ona”, balki “qabila homiysi”, “urug'-ayol” ma'nolarini ham anglatgan. Bu esa turkiy jamiyatda ona kultining ijtimoiy institut darajasiga ko'tarilganini bildiradi (Eliade, 1987).

Umay fenomenining analoglari boshqa qadimiy madaniyatlarda ham uchraydi. Masalan:

- **Yunon mifologiyasidagi Demetra** — hosildorlik va nasl ilohasi;
- **Misr madaniyatidagi Isis** — ona va himoya timsoli;
- **Eron miflaridagi Anahita** — suv va nasl barakasi ilohasi;
- **Hind mifologiyasidagi Uma** — ayollik va tinchlik ramzi.

Bu arxetiplar orasidagi o'xshashlik shundan iboratki, barchasida hayotni yaratish, himoya qilish va naslni davom ettirish g'oyasi asosiy semantik o'rinni egallaydi. Turkiy Umay bu universal onalik arxetipining Markaziy Osiyo sivilizatsiyasiga xos shaklidir.

Qoraxoniylar davridagi diniy sintez jarayonida bu obrazlar **monoteistik diskurs** ichiga singdirildi. Islom dini politeistik unsurlarni inkor etsada, Umay fenomeni o'zining onalik mohiyatini yo'qotmadi — u semantik niqob orqali yashab qoldi. Shu sababli, Umay obrazini “yo'q bo'lib ketgan mif emas”, balki islomiy semantika ichiga singgan yashirin arxetip deb baholash to'g'ridir.

Bu jarayon madaniy antropologiya nuqtayi nazaridan sinkretizm deb ataladi — ya'ni qadimgi va yangi dunyoqarashlar o'rtasidagi uzviy uyg'unlik. Shu tarzda Umay Ona qadimiy turkiy onalik arxetipidan islomiy muqaddas ayollik obraziga o'tgan. Bu esa Qoraxoniylar davridagi diniy tafakkurning murakkab lekin uzviy rivojlanish modelini ko'rsatadi.

Natijalar va mulohazalar

Qoraxoniylar davrida yuz bergan islomlashuv jarayoni Markaziy Osiyo xalqlari dunyoqarashida ikki yo'nalishda kechdi: bir tomondan, diniy inklyuziya — ya'ni yangi e'tiqod tizimining qabul qilinishi; ikkinchi tomondan, madaniy inkubatsiya — qadimiy tasavvurlarning yangi ideologik qobiqda yashab qolishi. Umay fenomeni ana shu ikkilamchi bosqichlarning eng yorqin timsolidir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Qoraxoniylar davrida maternal arxetip diniy va ijtimoiy tafakkurda o'zining asosiy funksiyalarini — naslni asrash, baraka, himoya, hosildorlik va ruhiy muvozanatni — saqlab qoldi, lekin ularning semantik formasi o'zgardi. Umay Ona endi Tangrining umr yo'ldoshi emas, balki Tangri irodasiga xizmat qiluvchi farishta yoki muqaddas ona sifatida talqin qilindi. Bu o'zgarishning mohiyati shundan iboratki, qadimgi matriarxal kosmologiya islomiy patriarxal teologiya bilan sintezlashdi (Eliade, 1987).

Bu jarayonni quyidagi uch bosqich orqali tushuntirish mumkin:

1. **Sakral-mifologik bosqich** — qadimgi davrda Umay Ona koinotning yaratuvchi onasi, hayotning manbai sifatida ko'rilgan.
2. **Sintez bosqichi (Qoraxoniylar davri)** — Umay islomiy farishta tushunchasi bilan uyg'unlashgan holda “ko'rinmas homiy ona” sifatida talqin etilgan.
3. **Post-islomiy bosqich** — Umay obrazining xalq ongida folklor, marosim va ayollar og'zaki ijodida “ene”, “momo”, “muqaddas ona” timsolida saqlanishi.

Bu bosqichlarda Umay arxetipi nafaqat diniy obraz sifatida, balki ijtimoiy gender tizimining markaziy tayanchi sifatida ham mavjud bo'lgan. Onalikning ilohiylashtirilishi orqali qadimgi turkiy tafakkurda ayollikning muqaddaslik darajasi mustahkamlangan, bu esa islomiy davrda moral-diniy qadriyat sifatida davom etgan.

Shuningdek, Umay Ona bilan bog'liq marosimiy amaliyotlar Qoraxoniylar davridan keyin ham xalq hayotida yashab qolgan. Masalan, bola tug'ilgach, temir yoki pichoq qo'yish, chaqaloqni quyosh nurida tutish, chaqaloq kindigini moylash marosimida maxsus qo'shiq aytish kabi udumlar Umay kultining transformatsiyalangan ko'rinishlaridir.

Bu udumlarda qadimgi “homiy ona” timsoli islomiy “baraka” tushunchasiga singdirilgan (Bayat, 2007; Patapov, 1990).

Antropologik jihatdan qaraganda, Umay fenomeni turkiy ayollikning sivilizatsion modelini ifodalaydi: u jismoniy onalik (biologik), ruhiy onalik (himoya), va kosmik onalik (tabiat bilan uyg'unlik) bosqichlarini birlashtiradi.

Shu jihatdan, Qoraxoniylar davrida bu model diniy ko'rinish olgan, ammo uning madaniy genetikasi asrlar davomida saqlanib qolgan. Demak, Qoraxoniylar davridagi diniy sintez natijasi sifatida Umay Ona obrazining yo'qolishi emas, balki konseptual yangilanishi yuz bergan. Islomiy diskursda u metafizik onaga, ya'ni "hayotni himoya qiluvchi ruh"ga aylangan.

Bu tahlillar Mircea Eliade (1987) ta'riflagan "sakral va profan o'rtasidagi chegaraning o'zgaruvchan tabiati"ni eslatadi: qadimgi Umayning muqaddas tabiati yangi diniy formatga moslashgan, lekin o'z sakral mohiyatini saqlagan. Shuningdek, Fuzuli Bayat (2007) tomonidan ilgari surilgan "madaniy genetik kod" nazariyasiga ko'ra, Umay fenomeni turkiy madaniyatning arxetipik DNKsidir — u din, siyosat yoki til o'zgarishidan qat'i nazar, ong ostida saqlanadi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi:

1. Umay Ona fenomeni qadimgi turkiy mifologiyaning markaziy arxetipi bo'lib, u nasl, hosildorlik va himoya tushunchalarini mujassam etadi.
2. Qoraxoniylar davrida yuz bergan islomlashuv jarayoni bu arxetipni yo'q qilmagan, balki yangi semantik kontekstga o'tkazgan — ya'ni "iloh"dan "farishta"ga aylantirgan.
3. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari bu transformatsiyaning til va ongda aksini ko'rsatadi.
4. Umay obrazining qiyosiy madaniyatlardagi analoglari (Demetra, Isis, Anahita, Uma) orqali bu arxetipning universal onalik modeli ekanligi isbotlanadi.
5. Qoraxoniylar davrida Umay kultining islomiy talqinini o'rganish gender, mifologiya va madaniy xotiraning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.
6. Umay Ona fenomeni bugungi kunda ham turkiy xalqlarning ayollik identiteti va madaniy merosida yashab kelayotgan semantik davomiylik timsolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Caferoğlu A. *Uygur sözlüğü*. – İstanbul, 1934. – B. 206.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

2. Abramzon S.M. *Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi*. – Leningrad: Nauka, 1971.
3. Bayat F. *Türk mitolojisiinde Umay Ana kültü*. – Ankara: Akçağ, 2007.
4. Burdukov A.V. *Russko-mongol'skiy slovar'-razgovornik*. – Leningrad, 1935. – B. 301.
5. Bekhzod, Z. (2025, December 19). ЭТНОТОПОНИМЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ДОИР ФАНЛАРАРО ЁНДАШУВЛАР ҲУСУСИДА. Historical realities and philosophical ideals: dialogues between disciplines. Historical realities and philosophical ideals: dialogues between disciplines, Uzbekistan, Tashkent. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17985099>
6. Eliade M. *The Sacred and the Profane*. – New York: Harcourt, 1987.
7. Giyilmanov G. *Tatar miflari*. – Kazan, 1996.
8. Jo'raqo'ziyev N. *Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar va turkiy folklorda kosmogonik mifologiya*. – Toshkent, 2018.
9. Klyashtorny S.G. *Drevnetyurkskaya ideologiya*. – Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 1996.
10. Koshg'ariy M. *Devonu lug'atit turk*. – Toshkent: Fan, 1993. – B. 144. Yana qarang: Burdukov A.V. *Russko-mongol'skiy slovar'-razgovornik*. – Leningrad, 1935. – B. 301.
11. Orkun H.N. *Eski Türk Yazıtları*. – Ankara, 1986.
12. Patapov A.A. *Umay obrazining turkiy xalqlar madaniyatidagi davomiyligi*. – Moskva: Nauka, 1990.
13. Potapov L.P. *Umay – bozhestvo drevnikh tyurkov v svete etnograficheskikh dannykh // Tyurkologicheskiy sbornik 1972*. – Moskva: Nauka, 1973. – B. 265–286.
14. Troitskiy A.L. *Ocherki narodnoy kul'tury uzbekov*. – Moskva: Nauka, 1982.
15. Yudahin K.K. *Kirgiz sözlüğü*. – Cilt II. Tarj. A. Taymas. – İstanbul, 1948.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR DAVRIDA ILM-FAN VA MADANIYAT

Anvarjon Abduqahorov

Navoiy davlat universiteti, ilmiy tadqiqotchi

e-mail: anvarabduqahhorov34@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraxoniylar davlati (IX–XII asrlar)ning tashkil topishi, siyosiy tuzilishi, iqtisodiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar ilmiy jihatdan yoritib berilgan. Qoraxoniylar sulolasining Movarounnahr va Sharqiy Turkiston tarixidagi o'rni, ularning Somoniylar davlatini tugatishi hamda hududiy kengayish jarayoni tahlil qilingan. Shuningdek, davlatning ichki nizolar va tashqi bosqinlar ta'sirida kuchsizlanishi, oxir-oqibat Qoraxitoylar va keyinchalik mo'g'ullar hukmronligiga bo'ysunishi masalalari o'rganilgan. Maqolada Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy va Ahmad Yassaviy kabi mutafakkirlarning asarlari orqali Qoraxoniylar davrida madaniyat, adabiyot va ilm-fanning yuksak darajada rivojlanganligi ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyo tarixida nafaqat siyosiy jarayonlar, balki madaniy taraqqiyotning ham muhim davri bo'lganligini tasdiqlaydi.

Tayanch tushunchalar. Qoraxoniylar davlati, Movarounnahr, Somoniylar, Qashqar, Buxoro, siyosiy tarix, madaniyat, islom dini, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the formation, political structure, and socio-economic as well as cultural development of the Qarakhanid State (9th–12th centuries). It examines the role of the Qarakhanid dynasty in the history of Transoxiana and Eastern Turkestan, focusing particularly on their overthrow of the Samanid state and the subsequent territorial expansion of their political power. The study additionally explores the internal conflicts and external invasions that weakened the state, ultimately leading to its subjugation first by the Qara Khitai (Western Liao) and later by the Mongols. Drawing on the works of prominent intellectuals such as Yusuf Khashaj, Mahmud al-Kashgari, and Ahmad Yasawi, the article demonstrates the significant cultural, literary, and scientific flourishing that occurred under Qarakhanid rule. The findings confirm that the Qarakhanid State represents not only an important period of political transformation in Central Asia, but also a major stage in the region's cultural and intellectual advancement.

Keywords: Qarakhanid State, Transoxiana, Samanids, Kashgar, Bukhara, political history, culture, Islam, Yusuf Khashaj, Mahmud al-Kashgari, Ahmad Yasawi.

Kirish. O'rta asrlar Sharqiy Turkiston va Movarounnahr hududlarida shakllangan davlatlardan biri – Qoraxoniylar davlati (840–1212) Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi. Bu davlat turkiy qabilalar ittifoqidan vujudga kelib, IX–XII asrlarda mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida hal qiluvchi kuchlardan biri bo'ldi. Uning

markazi dastlab hozirgi Qirg'iziston hududidagi Balasog'un va O'zganda joylashgan bo'lsa, keyinchalik Samarqand va Buxoro kabi yirik shaharlarda ham siyosiy markaz sifatida faoliyat yuritgan. Qoraxoniylar sulolasi tarixiy manbalarda turlicha nomlar bilan qayd etilgan: "Ilakxonlar saltanati", "al-Hoqoniya", "al-Haniya", "al-Afrasiya" kabi. Mahmud Koshg'ariy esa uni "Et-Türkü'l-Hakaniyye" – "Turk xoqonligi" deb atagan. Nomining o'zi ham turkiy davlatchilik an'analari va qadimiy dunyoqarashni ifodalaydi. "Qara" so'zi turkiy dunyoqarashda nafaqat rangni, balki ulug'vorlik, qudrat va buyuklikni bildirgan, "xon/xoqon" esa oliy hukmdor unvonini anglatgan.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi IX asrning o'rtalariga, qarluqlar, yag'molar, chigillar, arg'ular kabi qabilalarning siyosiy ittifoqiga borib taqaladi. 960-yillarga kelib ular islomni qabul qilib, musulmon turkiy davlat sifatida Markaziy Osiyo siyosiy maydoniga chiqdilar. Abdulkarim Satuk Bug'roxi bu jarayonda alohida o'rin tutib, Qoraxoniylar hukmdorlari orasida birinchi bo'lib "Qoraxon" unvonini olgan. Qoraxoniylarning mintaqaga kirib kelishi Movarounnahr tarixida burilish yasadi. Ular Somoniylar saltanatini tugatib, 999-yildan boshlab Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlarni o'z hukmronligi ostiga oldilar. Shundan so'ng davlat hududi Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg'ona va So'g'd yerlarini qamrab olgan yirik siyosiy tuzilmaga aylandi. Biroq XI asrdan boshlab G'aznaviylar, keyinchalik Saljuqiylar bilan bo'lgan kurashlar, shuningdek, davlatning sharqiy va g'arbiy qismlarga bo'linib ketishi markaziy hokimiyatning zaiflashuviga olib keldi. Nihoyat, XII asrning 30-yillarida Qoraxoniylar Saljuqiylarga, keyinchalik Qoraxitoylarga tobe bo'lib qoldi. 1212-yilda esa Xorazmshoh Alouddin Muhammad tomonidan sulolaning so'nggi vakili qatl etilishi bilan Qoraxoniylar tarix sahnasidan chiqdi. Shunga qaramay, Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyo madaniyati va ma'naviy hayotida o'chmas iz qoldirdi. Bu davrda islom dini keng yoyildi, shaharsozlik, me'morchilik, ilm-fan va adabiyot taraqqiy etdi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarlari, Ahmad Yassaviyning tasavvufiy g'oyalari o'sha davrning buyuk ma'naviy merosini tashkil etadi. Samarqand, Buxoro va Qashqardagi me'moriy yodgorliklar esa Qoraxoniylar saltanatining moddiy-madaniy taraqqiyotidan dalolat beradi. Demak, Qoraxoniylar davlati nafaqat siyosiy jihatdan, balki etnik, madaniy va diniy rivojlanish jarayonlarida ham

Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqining shakllanishida muhim tarixiy bosqich bo'lib xizmat qilgan.

Asosiy qism. Qoraxoniylar sulolasi IX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistondagi qarluq, yag'mo, chigil, arg'u, tuxsi kabi turkiy qabilalarning siyosiy birlashuvidan vujudga kelgan. Ularning asosiy tayanchi Yettisuv va Sharqiy Turkiston bo'lib, asta-sekin Movarounnahr ham kirib kelganlar. Sulola nomi hukmdorlarga berilgan unvon – **“Qoraxon”** dan kelib chiqqan. “Qara” so'zi qadimgi turkiy dunyoqarashda faqat qora rangni emas, balki “buyuk”, “ulug'”, “qudratli” ma'nosini ham anglatgan. “Xon” esa oliy hukmdor, davlat boshlig'i sifatida tushunilgan. Demak, “Qoraxon” unvoni “buyuk xon” degan ma'noni bildiradi. Shuning uchun davlat manbalarda “al-Hoqoniya”, “Ilakxonlar davlati”, “al-Haniya” nomlari bilan ham tilga olingan. Mashhur tilshunos Mahmud Qoshg'ariy esa uni “Et-Türkü'l-Hakaniyye” – “Turk xoqonligi” deb atagan. Sulolaning asoschisi sifatida tarixda **Abdulkarim Satuk Bug'roxon** tilga olinadi. U dastlab o'zga dinlarga e'tiqod qilgan bo'lsa-da, 960-yilda islomni qabul qilib, musulmon turkiy hukmdor sifatida tarixga kirdi. Uning faoliyati natijasida Qoraxoniylar davlatida islom dini rasmiy din darajasiga ko'tarildi. Bu voqea turkiy xalqlar hayotida katta burilish yasab, keyingi asrlarda ularning madaniyati, adabiyoti va turmush tarzida chuqur iz qoldirdi.

Qoraxoniylar davlati feodal tuzum asosida boshqarilgan bo'lib, hokimiyat ko'pincha ikki sulola o'rtasida bo'linib ketgan:

Sharqiy ulus markazi Balasog'un (keyinchalik Qashqar) bo'lib, Sharqiy Turkiston va Yettisuvni o'z ichiga olgan.

G'arbiy ulus markazi Samarqand bo'lib, Movarounnahr va unga tutash hududlarga hukmronlik qilgan.

Har bir ulusda hukmdor “xoqon”, “arslonxon”, “bug'roxon” kabi unvonlar bilan atalgan. Ulug' hukmdor **“Tabg'ach xoqon”** deb yuritilgan. Lekin davlatning ikki markazga bo'linishi ko'pincha siyosiy barqarorlikni izdan chiqarib, ichki nizolarga sabab bo'lgan. Qoraxoniylar dastlab Sharqiy Turkiston va Yettisuvda kuch to'plab, keyinchalik Movarounnahr ham kirib kelganlar. 999-yilda Nasr ibn Ali Buxoroni egallab, Somoniylar sulolasiga barham berdi. Shu tariqa Qoraxoniylar Markaziy Osiyodagi yetakchi davlatga aylandi.

Ularning hududlari g'arbda Amudaryogacha, sharqda Sharqiy Turkistongacha, shimolda Yettisuv, janubda esa Farg'ona vodiysi va So'g'd

yerlarigacha cho'zilgan. Biroq bu hududiy kengayish boshqa yirik davlatlar – G'aznaviylar va Saljuqiylar bilan to'qnashuvlarga sabab bo'ldi. XI asrning o'rtalaridan boshlab Qoraxoniylar Saljuqiylarga siyosiy jihatdan qaram bo'lib qoldi. XII asr boshida esa Qoraxitoylar istilosi natijasida ularga tobe bo'ldi. Nihoyat, 1212-yilda Xorazmshoh Muhammad II Buxoroda Qoraxoniylarning so'nggi hukmdorini qatl etib, davlatga butunlay yakun yasadi. Qoraxoniylar davlati iqtisodiy jihatdan juda qudratli edi. Ipak yo'li ustida joylashgani bois xalqaro savdo-sotiq ancha rivojlangan. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Balasog'un, Qashqar va O'zgand kabi shaharlar yirik savdo markazlariga aylangan.

Dehqonchilik: Amudaryo va Sirdaryo vohalarida sug'orma dehqonchilik keng rivojlanib, bug'doy, arpa, sholi, meva va sabzavot yetishtirilgan.

Chorvachilik: Ko'chmanchi turkiy qabilalar ot, qo'y, tuya boqish bilan shug'ullangan.

Hunarmandchilik: Temirchilik, kulolchilik, to'qimachilik, zargarlik mahsulotlari nafaqat ichki bozorda, balki tashqi savdoda ham katta talabga ega bo'lgan.

Davlatda soliqlar tizimi joriy qilingan bo'lib, aholining dehqonchilikdan olingan hosili va chorvachilikdan tushgan daromadi asosiy manba hisoblangan. Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyo tarixida madaniyatning yuksalish davri sifatida alohida o'rin tutadi. Bu davrda turkiy yozma adabiyot, ilm-fan va tasavvuf keng rivoj topdi.

Adabiyot: Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari davlat boshqaruvi va odob-axloq haqidagi pand-nasihatlar to'plami bo'lib, turkiy xalqlarning siyosiy va ma'naviy qarashlarini ifodalagan.

Tilshunoslik: Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarini yaratib, turkiy tillarning boy lug'aviy xazinasini, folklorini va etnografiyasini jamlab qoldirgan.

Tasavvuf: Ahmad Yassaviy "Hikmatlar" orqali islom dini, sufiylik va axloqiy tarbiyani xalq orasida keng yoygan.

Me'morchilik: Samarqand, Buxoro va Qashqardagi masjid, madrasa va maqbaralar Qoraxoniylar davri me'morchilik san'atining yuksak namunalaridir.

Bu davr nafaqat siyosiy, balki madaniy jihatdan ham turkiy xalqlarning uyg'onish davri bo'lib, keyinchalik Temuriylar va boshqa sulolalar davriga zamin yaratgan.

Xulosa.

Qoraxoniylar davlati (IX–XII asrlar) Markaziy Osiyo tarixida alohida o'rin egallagan sulola bo'lib, u turkiy qabilalar ittifoqidan vujudga kelib, o'z davrining yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaziga aylangan. Ularning siyosiy hokimiyati Somoniylar davlatining tugatilishi bilan yanada kuchayib, Movarounnahr va Sharqiy Turkistonning katta qismi ularning qo'lga o'tgan. Biroq davlatning sharqiy va g'arbiy uluslarga bo'linishi, tashqi dushmanlar bilan uzluksiz kurashlar hamda ichki nizolar asta-sekin markaziy hokimiyatning zaiflashuviga olib kelgan. Natijada XII asr oxiridan boshlab Qoraxoniylar Qoraxitoylarga qaram bo'lib qoldi va 1212-yilda butunlay barham topdi.

Shunga qaramay, Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyo tarixida siyosiy inqiroz davri sifatida emas, balki madaniy yuksalish davri sifatida qadrlanadi. Chunki bu davrda:

islom dini keng yoyilib, turkiy xalqlar ma'naviy hayotida muhim burilish yuz berdi;

shaharsozlik, hunarmandchilik va xalqaro savdo rivojlanib, iqtisodiy hayot barqarorlashdi;

Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yassaviy kabi mutafakkirlarning asarlari turkiy xalqlarning ma'naviy merosini boyitdi;

Samarqand, Buxoro va Qashqardagi me'moriy obidalar o'z davrining yuksak san'at namunasi bo'ldi.

Qoraxoniylar davlati Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy tarixida muhim bosqich bo'lishi bilan birga, etnik, diniy va madaniy rivojlanish jarayonlarida ham katta rol o'ynadi. Aynan shu davrda turkiy xalqlarning milliy ongida islomiy qadriyatlar mustahkamlandi, turkiy yozma adabiyot va ilm-fan yuksak darajaga ko'tarildi. Shu bois Qoraxoniylar davlati merosi bugungi kunda ham o'z tarixiy va ma'naviy ahamiyatini yo'qotmagan, balki o'zbek xalqining va butun turkiy dunyoning tarixiy xotirasida muhim o'rin tutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Muhammadjonov A. R. *O'zbekiston tarixi*. Toshkent, 1994.
2. Narshaxiy. *Buxoro tarixi*. Toshkent, 1991.
3. Shoniyozov Q. *Qarluq davlati va qarluqlar*. Toshkent, 1999.
4. Davidovich, E. A. (1998). "The Karakhanids". In: Asimov, M. S.; Bosworth, C. E. (eds.). *History of Civilisations of Central Asia*. Vol. 4, Part I. UNESCO Publishing, p. 120.
5. Korayev O. *Istoriya Karaxanidskogo kaganata X – nachalo XIII vv.* Frunze, 1983.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

6. Kochnev B. D. *Numizmaticheskaya istoriya Karakhanidskogo kaganata (991–1209 gg.)*. Moskva: Sofiya, 2006.
7. Golden, Peter B. *Central Asia in World History*. Oxford University Press, 2011.

UCHINCHI KENGASH:
QORAXONIYLAR DAVRIDA TIL VA ADABIYOT

**QORAXONIYLAR DAVRI ASARLARIDA ISHLATILGAN TILSHUNOSLIK
ATAMALARI**

Qosimjon Sodiqov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Til bilimi sohasida ilk o'rta asrlarning sharq, xususan, turkiy tilshunosligi g'arb ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. O'sha davr tilshunosligida til bilimi atamalari tizimi tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan. Qoraxoniylar davri ilmiy va adabiy asarlarida ularning katta bo'lagi tamg'alanib qolgan.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atamaga (=terminga) nisbatan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelmaydi. Ular ba'zan ko'panglamlilik xususiyatiga ham ega. Turkiy so'zlarning atamaga aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda turk bilginlari va o'qimishlilari ichida lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamalari tizimining turg'un bir holga kelishi va takomilida o'sha davr tilshunoslari, tarixchilari va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir.

Ushbu maqolada qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari, ularning matndagi ma'nolari va atamaga aylanish jarayoni ochib berilgan.

Tayanch tushunchalar: turkiy tilshunoslik tarixi, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, til, so'z, nutq, yozuv, yozma til.

Abstract: As scientific sources testify, early and medieval eastern, in particular, Turkic linguistics were significantly ahead in their development of the level of linguistic knowledge in Europe. This is evidenced by the fact that by this period an integral system of linguistic terms had already been formed in the East, a significant part of which was preserved in written monuments of the Karakhanid period. And what is especially noteworthy is that many of them are of Turkic origin. And in this regard, the merit of linguists, historians and literary figures of this period is invaluable.

The lion's share of linguistic terms and requirements for them are inherited by modern Eastern linguistics. However, over time, they nevertheless underwent changes, which affected, first of all, their semantics. In particular, they developed polysemy.

This article is devoted to the study of the history of the formation and development of Turkic linguistic terms of the Karakhanid period.

Keywords: history of Turkic linguistics, written and literary language of the Karakhanid period, language, word, speech, writing, written language.

So'zboshi

Fan tarmog'ining tarixi tilda o'sha sohaga tegishli atamalar (terminlar) tizimining shakllanishidan boshlanadi. Til bilimining yuzaga kelishi va taraqqiyoti bilan bir paytda, uning atamalari ham yaratila boshlaydi. Ayni o'lchovga tayanadigan bo'lsak, turkiy tillarda til bilimining yuzaga kelish tarixi ilk o'rta asrlardan boshlanganiga guvoh bo'lamiz (*qarang*: Содиқов 2020,171–189).

Tilshunoslik atamalarining to'liqligi, keng qamrovliligi, o'z navbatida, o'sha davr tilshunosligining yuqori bosqichda ekanini ko'rsatuvchi omillardan biri sanaladi; til bilimining nechog'liq rivojlanganini shundan ham bilsa bo'ladi.

O'rta asrlar sharq ilmida, xususan, turkiy tilshunoslik tarixida bilim va uning tarmoqlari bilan bog'liq butun boshli atamalar tizimi puxta, tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan edi. Bularning bari o'sha chog'larda yaratilgan adabiy, tarixiy, ilmiy asarlarda tamg'alanib qolgan.

Qoraxoniylar davri turkiy yozma adabiy
tilining atalishi

Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'at-t-turk» asarida qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini «turkcha» (تُرکّی) atamasi bilan bir qatorda, «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xaqaniyya*) deb ham atagan edi. U o'z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib, «turk tili», qolganlarini esa o'z otlari (*o'g'uzcha, qipchoqcha* va b.) bilan atagan. Muhimi shundaki, ana shu «turk tili» atamasining o'rnida «xoqoniya tili», «xoqoniya turkchasi» otini ham qo'llagan: «Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بالتُرکّی ه الخاقانیة) so'zlaydilar» deb yozadi u (ТҚД.40). Mahmud Koshg'ariy ushbu atama ostida o'z davri turkiy yozma adabiy tilini ko'zda tutgan edi.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida «turkiy til, turkcha til» ma'nosida *türkčä* (تورکچا), *türk luyatı* (ترک لویاتی) atamalarini ishlatgan. Mana misoli:

*Munar menzätü keldi türkčä maşal,
Oqïyil munï sen, köñül ögkä al.*

«Bunga o'xshaydigan turkcha maqol bor, / Sen bu maqolni uqqin,
ko'ngilga va miyangga joyla» (QBN.18b,5);

Yoki:

Mašriq vilāyatida, qamuy Türkistān elindä buyraxan tilinčä, türk luyatiča bu kitābtin yaxšıraq hargiz kim ersä tašnıf qılmay turur. – «Mashriq viloyatida, butun Turkiston elida bug'raxon tilincha, turk lug'aticha hech kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» (QBH.1b,13–2a,2).

Yusuf Xos Hojib *buyraxan tili* (بغراخان تیلی), *xan tili* (خان تیلی) atamalarini ham qo'llagan. Buning bilan Tavg'ach ulug' Bug'raxon zamonidagi turkiy yozma adabiy til ko'zda tutiladi. «Qutadg'u bilig»ning muqaddimasida shunday jumlanı o'qiymiz: *Türkistān ellärindä buyraxan tilinčä bu kitābdin yaxšıraq hargez kim ersä tašnıf qılmadı.* – «Turkiston ellarida bug'raxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» (QBQ.1b,10–11).

Yoki:

*Bu Buyraxan vaqtı ičrä anı,
Yemä xan tilinčä bu aytmiš muni.*

«Bu Bug'raxon vaqtida uni (yozib), / Yana buni xon tilida aytibdi» (QBQ.2b,14).

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»ning so'nggi bobida o'z kitobi *türkčä* (ترکجه) ~ *türkî* (ترکی) da bitilganini ta'kidlaydi: *Anın uš čiqardım bu türkčä kitāb* («Shuning uchun ham bu turkcha kitobni yozdim») deya bitadi muallif (YugB.49,11).

Arslon Xo'ja tarxonning «Hibatu-l-haqoyiq»qa ilova qilingan she'rida yozilishicha, asar *kāšyarî til* (کاشغری تیل) ~ *kāšyar tili* (کاشغر تیلی) da bitilgan. Mana uning yozganlari:

*Tamāmi erür kāšyarî til bilä,
Ayïtmiš Adīb rīqqatî til bilä.*

*Agar bilsä kāšyar tilin har kiši,
Bilür ol Adībnuñ nekim aymiši.*

«Asar *kāšyarî til* bilan yozib tugatildi, / Adib uni adabiy til bilan aymishdir.

Agar qay bir kishi *kāšyar tili* ni bilsa, / Adibning nima aytganlarini
bilib oladi» (YugA.119,6–120,3).

Anglashiladiki, yuqorida tilga olingan *türkčä, türki, türk luyatı* va ularning o'rnida qo'llangan «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xaqaniyya*), *buyraxan tili, xan tili, kāšyarî til ~ kāšyar tili* atamaları qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini anglatgan.

Til, so'z, yozuv bilan bog'liq tushuncha va atamalar

Kishilik o'tmishida lingvistik bilimlar tarixi «til»ni anglashdan, u haqdagi tushuncha-qarashlarning yuzaga kelishidan boshlangan. Shuning uchun ham *til* so'zini lingvistik tushunchalarning birinchisi, lisoniy qarashlarning tayanch nuqtasi desa bo'ladi.

til atamasi bo'shlangich davrda, harqalay, «jamiyatdagi aloqa vositasi» anglamida ishlatilgan, «kishi nutqi» anglami esa keyinchalik shakllangan bo'luvi kerak.

«Kishi nutqi» anglamidagi *til* so'zining talaffuzi «aloqa vositasi» va «nutq» anglamidagi *til* dan farq qilgan ko'rinadi. Sababi shundaki, «Qutadg'u bilig»ning arab yozuvli Namangan nusxasida **تل** so'zi «nutq a'zosi» anglamida kelganida, unga tushum kelishigi qo'shimchasining yo'g'on *ḡayn* li varianti qo'shilgan (تليغ). Shuning uchun uni *tiliy* deb o'qilgani to'g'ri. Mana o'sha bayt:

*Tiliy keḏ köḏäzgil, köḏäzildī baš,
Sözünü qisuryil, uzatildī yaš.*

«Tilni juda ehtiyot qilgin, bosh saqlanadi, / So'zni qisqa qilgin, yoshing uzayadi» (QBN.13b,9).

Ayrim o'rinlarda **تيل** so'zi «nutq a'zosi» anglamida kelganida ham, unga tushum kelishigi qo'shimchasining ingichka *kāf* li varianti qo'shilgan (تيليك). Shuning uchun uni *tilig* deb o'qiladi. Mana o'sha bayt:

*Öküš sözläsä, yaňşadī ter tilig,
Yana sözlämäsä, ayin ter tilig.*

«Ko'p so'zlasa, tilni ezmalandi deyiladi, / So'zlamasachi, tilni soqov deyiladi» (QBN.13b,7).

Anglashiladiki, «nutq a'zosi» bilan «jamiyatning aloqa vositasi» bo'lgan *til*, kelib chiqishiga ko'ra, boshqa-boshqa so'zlardir. Tarixan ularning birinchisi yo'g'on o'zakli, keyingisi esa ingichka o'zakli so'z bo'lgan: *tīl* va *til*. Keyinchalik bu so'zlar talaffuzda farqlanmay qolgan.

Basharti shunday ekan, olimlarning *til* so'zi «demoq, aytmoq» anglamidagi *ti*- fe'lidani yasalgan (*ti+l>til*), degan fikriga (*qarang*: Насилов 1974,22) qo'shilish qiyin. Shunday bo'lganida, bu so'z «Qutadg'u bilig»da *tīl* shaklida yo'g'on unli bilan talaffuz qilinmagan bo'lar edi. Demak, ular «demoq, aytmoq» anglamidagi *ti*- fe'liga emas, boshqa bir so'zga bog'lanadi.

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra:

tīl – «til» (اللسان). Maqolda (shunday kelgan): *Erdām baši – til*. Ma'nosi: «Eng yaxshi xulqning boshi tildir».

tīl – «til» (اللفه). Chunonchi, *uyyur tili* – «uyg'ur tili»; *xitay tili* – «xitoy tili» kabi.

til – «so'z» (الكلام); *ol begkā til tegürdi* – «u bekka so'z tegizdi; haqoratomuz so'z so'zladi».

tīl – «josus»; *yayīdīn tīl tutti* – «yov josusini tutib oldi» (ТЦД.588).

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviysida:

tīl (تيل) – *anat.* «til»:

Biligsiz tili tutči berklig keräk,

Biliglig kiši tilqa erklig keräk.

«Nodonning tili doim berk bo'lishi kerak, / Bilimlining tili so'zga erkin bo'lishi kerak» (QBN.41a,13);

Biliglig bilig berdi tilqa pīšiγ. – «Bilimli [ya'ni Tangri] tilga pishiq bilim berdi» (QBN.13b,1).

tīl dan yasalgan so'zlar:

tīlday (تيلداغ) – «yolg'on»:

Sen aymış bu söz barča anday turur,

Haqiqat körü barča tīlday turur.

«Sen aytgan soʻz barchasi oʻshandaydir [yaʼni toʻgʻridir], / Haqiqat koʻzi bilan qaralsa, (bularning barchasi) yolgʻondir» (QBQ.101b,3).

tılmač (تيلماج) – «tilmoch, tarjimon»: *Uqušqa, biligkâ bu tılmači tıl.* – «Uquvga, bilimga tilmosh – bu tildir» (QBN.13a,8).

tıl (تيل) – (1) «til; jamiyat tili»; ijtimoiy hodisa: *Qamuy tıl bilir ersä, ačsa tilig.* – «(Elchi) barcha tilni [yaʼni borgan mamlakatidagi tilni] bilsa, tilini soʻzga ochsa [yaʼni oʻsha tilda soʻzlasa]» (QBN.99a,8).

(2) «nutq; kishi nutqi»:

*Birisi bitigči, xatı belgölüg,
Birisi yalawač, tili ülgölüg.*

«Biri, xati belgili [yaʼni ravon, tushunarli] kotib, / Biri, nutqi oʻlchovli [yaʼni fikrlab, meʼyori bilan soʻzlovchi] elchi» (QBN.102b,1).

«Hibatu-l-haqoyiq»da shunday toʻrtlik bor:

*Ešitkil, biliglig negü dep ayur:
Adablar başı tıl, ködäzmäk turur.
Tiliñ bektä tutyıl, tišing sinmasun,
Xalı čiqsa bektin, tišingni siyur* (YugC.13,7–10).

Ushbu toʻrtlikdagi *bek*- «mahkam, mustahkam» degani, lekin bu oʻrinda koʻchma maʼnoda «qafas»dir.

Toʻrtlikda *adablar başı tıl* deyilganda, *tıl* – «kishining nutqi»; *tiliñ bektä tutyıl* deyilgandagi *tıl* – «nutq aʼzosi»ni anglatadi.

Sheʼrning maʼnosi shunday boʻladi:

«Eshitgil, bilimli kishi [yaʼni donishmand] nima deb aytadi: / Adablarning boshi til(dir, uni) saqlamoq kerak.

Tilingni berkda [yaʼni qafasda] tutgʻil, tishing sinmasin, / Agar berkdan [yaʼni qafasdan] chiqqudek boʻlsa, tishingni sindiradi».

(3) «sir»:

*Qatıylanyu, ašnu til alyu keräk,
Bu tildin yayı qılqı bilgü keräk.*

«Mustahkamlanib, so'ng (sir biluvchilar ko'magida) til olish kerak, /
Bu tildan [ya'ni sirdan] yov qilig'ini bilish kerak» (QBN.89b,4).

(4) «so'z, gap; og'zaki so'z»: *Sözünü tilin ay, tilini eşit.* – «So'zingni til
bilan ayt [ya'ni og'zaki ayt], tilini [ya'ni so'zini] eshit» (QBQ.155b,2).

(5) «istak, xohish»:

*Biligligkä sözlädim uşbu sözüüm,
Biligsiz tilini bilümäz özüm.*

«Ushbu so'zimni bilimliga so'zladim, / Bilimsiz tilini [ya'ni istagini]
o'zim tushuna olmadim» (QBN.14b,7).

til so'zidan yangi so'zlar va iboralar ham yasalgan:

til aç- (تیل aç) – «til och-»: *Munı körsä kezlär, til açmaz, tuyur.* –
«Nuqsonini ko'rsa berkitadi, til ochmaydi, yashiradi» (QBQ.147b,16).

til al- (تیل al) – «til ol-; sir bil-»: *Qatıylanyu, ašnu til alyu keräk.* –
«Mustahkamlanib, so'ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak»
(QBN.89b,4).

tilin ay- (تیلین ay) – «tilda ayt-, til bilan ayt-, og'zaki ayt-»; elchiga
buyruq: *Sözünü tilin ay, tilini eşit.* – «So'zingni til bilan ayt [ya'ni og'zaki
ayt], tilini [ya'ni so'zini] eshit» (QBQ.155b,2).

tilin kön- (تیلین kön) – «tilda iqror bo'l-»; e'tiqodga nisbatan:

*Anı qodtı, tuttı könilik yolın,
Kirür-men könilikkä, köndüm tilin.*

«U (avvalgi niyatini) qo'ydi, to'g'rilik yo'lini tutdi, / Men to'g'rilik
(yo'li)ga rozi bo'laman, tilimda iqror bo'ldim» (QBQ.156b,14).

til (تیل) – *anat.* «til; inson tili»: *Tilim, tınma, öggil yaratıylını.* – «Tilim,
tinma, maqta yaratuvchin» [ya'ni Tangri taoloni] (QBN.20b,9).

(2) «molning tili; shifobaxsh et» sifatida:

*Öz inçlik tiläsä eräži uzun
«Til» atliý etig ye, tiril ey tüzün.*

«Vujudning farog'ati, uzoq osoyishtaligini istasang, / «Til» deb ataluvchi etni yeb tur, ey sarishta» (QBN.168a,12).

Bu so'zdan yasalgan *tilçi* (تیلچی) – «vositachi»:

*Yalawač tedüküm bu tilçi turur,
Bu tilçi sözün aysa, ölmäz, qalur.*

«Elchi deganim, bu – vositachidir, / Bu vositachi so'zlarini aytsa, o'lmaydi, qoladi [ya'ni elchiga o'lim yo'q]» (QBN.139a,8).

Eng muhimi, qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan sof turkiy tilshunoslik atamaları o'zining ko'pma'noliligi bilan ham ajralib turadi.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atama, ya'ni terminga nisbatan qat'iy qoida ishlaydi: u bir ma'noli bo'lmog'i kerak, degan talab qo'yiladi. Lekin bu talabni turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan qo'llash uqadar to'g'ri emas, nazarimizda. Turkiy so'zlarning atamaga aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Ya'ni ular ko'pma'nolilik xususiyatiga ega.

Buni bir qancha o'rnakda ko'rib chiqamiz.

Shulardan biri *söz* (سوز) atamasi bo'lib, u ilkin ma'noda «muayyan tushunchani bildiruvchi so'z, kalom»ni anglatgan. Kishilar o'rtasidagi o'zaro muloqatda uning vazifasi kengayib, «gap», hatto «nutq»ni ham anglata boshlagan. Masalan, *sözlädi* deganda «so'zni aytdi, talaffuz qildi» emas, «gapirdi; fikrini bildirdi; xabar berdi» anglashiladi.

Rasmiy muloqotda *söz* «yurt egasining buyrug'i, elga qarata aytgan so'zi»ni anglatgan. Yozuv yuzaga kelmasdan ancha burun, o'zaro rasmiy muomaladan boshlab yurt egasining elga murojaati ham, jamoa orasidagi o'zaro kelishuv munosabatlari ham *söz* dan boshlangan. Yurt egasi qo'l ostidagi kishilarga, elga o'z so'zini, buyrug'ini aytgan.

Yozma hujjatchilik yuzaga kelgandan keyin ham *söz* kalimasi rasmiy bitiglarda ayni vazifada ishlatila boshladi. Jumladan, ilk o'rta asrlarda yaratilgan yorliqlarning unvonlarida *sözüm* kalimasi qo'llangan. U «bu mening farmonim, yorlig'im» degan ma'noni anglatadi (Содиқов 2020,501–502). Masalan, Shohruh mirzoning Talxan ota mozorining

mujovuri nomiga bergan yorlig'i *Šāhruh bahadur sözüm devānlaryā*; Sulton Umarshayxning Marg'ilon ulug'laridan Mir Sayid Ahmadga bergan yorlig'i *Sultān 'Umar-šayx bahadur sözüm devānlaryā*; Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yo'llagan bitigi *Sultān Abu Sa'id kārāgān sözüm* deb boshlangan (Содиқов 2016,144–158). Endi bu o'rinda söz ilmiy atamaga (terminga) aylandi.

söz ning qoraxoniylar davri yodgorliklarida qo'llangan ma'nolari quyidagicha:

(1) «so'z, tushunca» ma'nosida keladi:

*Keyik tayi kördüm bu türkçä sözüg,
Ani aqru tuttum, yaqurdum ara.*

«Bu turkcha so'zni tog' kiyigidek ko'rdim, / Uni ohista tutdim, avrab (o'zinga) yaqinlashtirdim [ya'ni o'rgatdim]» (QBH.92b,30).

*Uquš körki til-ol, bu til körki – söz,
Kişi körki yüz-ol, bu yüz körki – köz.*

«Uquvning ko'rki tildir, bu til ko'rki – so'z, / Kishining ko'rki yuzdir, bu yuz ko'rki – ko'z» (QBH.10a,23).

(2) «kishining nutqi»ni anglatadi:

*Bilip sözläsä söz, biligkä sanur,
Biligsiz sözi öz başini yeyür.*

«So'zni bilib so'zlasa, donolik sanaladi, / Bilimsizning so'zi o'z boshini yeydi» (QBN.13b,3).

(3) «so'z, muomala»ni bildiradi:

*Kitāblar oqır ham bilir ersä söz,
Uqar ersä şe'r ham qoşar ersä öz.*

«(Elchi) kitoblar o'qisa hamda so'zni [ya'ni muomalani] biladigan bo'lsa, / She'rni uqadigan bo'lsa hamda o'zi ham to'qiydigan [ya'ni she'r yozadigan] bo'lsa» (QBQ.76b,2).

(4) «aytilgan fikr, mulohaza»: *Bayat ati birlä sözüg başladı.* – «Xudo nomi bilan [ya'ni bismilloh bilan] so'zini boshladi» (QBN.118b,2).

(5) «yorliq, farmon, buyruq»:

*Neçä ma bilig bilsä beglär özi,
Bitigçi keräk-ök bitisä sözi.*

«Beglarning o'zi qanchalik bilimli bo'lmasin, / Yorliq (yoki xabar) yozgudek bo'lsa, albatta kotib kerakdir» (QBN.100b,2).

(6) «o'git, pand-nasihat, ibratli so'z»:

*Señä sözlädim men sözüm, ey oyul,
Señä berdi bu pand özüm, ey oyul.*

«Senga so'zimni so'zladim, ey o'g'il, / Senga pand-nasihat qildim, ey o'g'il» (QBN.14a,5).

*Bu sözkä tanuyi maşal keldi, söz,
Bu söz işkä tutyil, sözün munda uz.*

«Bu so'zga isbot uchun maqol, so'z bor, / Bu so'zni [maqolni] ishga tutgin, so'zingni shu yerda uz» (QBH.8b,23).

«Hibatu-l-haqoyiq»da:

*Adib Aḥmad atim, adab-pand sözüm,
Sözüm munda qalur, barur bu özüm.*

«Adib Ahmad otim, adab-pand so'zim, / So'zim bu (dunyo)da qoladi, o'zim esa o'tib boraman» (YugB.49,7–8).

(7) «sir, yashirin so'z»:

Bu iki kishida bolur barča söz. – «Barcha so'z [ya'ni barcha sir] ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo'ladi» (QBN.100b,9).

(8) «ta'lim»:

*Qamuy nāḡgā öḡdi-törü bar, sözi,
Törü tüz yuritsa, yarur er yüzi.*

«Hamma narsaning tartib-qoidasi, ta'limi bor, / Tartibni to'g'ri tutsa, kishining yuzi yorug' bo'ladi» (QBN.167a,2).

(9) «maslahat, ko'rsatma»:

*Nekü ter eşitkil otači sözi,
Munuḡ ma'nisī uq, tirilgil qozī.*

«(Bu to'g'rida) tabib so'zini [ya'ni ko'rsatmasini] eshitgin, nima deydi, / Buning ma'nisini uq, yashagin (ey) qo'zi» (QBN.167b,14–15).

(10) «ta'rif, bayon»:

Tügäl boldi emdi aš-ičgü sözi. – «Endi ovqat-ichimlik(lar) ta'rifi tugal bo'ldi» (QBN.169a,3).

(11) «va'da»:

*Tilin sözlänmiş sözdän yanmaz erän,
Sözindän yaniyli işälär sanī.*

«Til bilan so'zlangan so'zdan er kishilar qaytmaydi, / So'zidan [ya'ni va'dasidan] qaytuvchi (kishi) xotinlar qatoridir» (QBQ.159b,7).

(12) «ma'lumot; xabar»:

*Yana čiqti oylan, ayitti sözin,
Qayun kelmişin ham tiläkin, özin.*

«O'g'lon yana chiqdi, so'zini [ya'ni xabarlarini] so'radi, / Qayerdan kelganini hamda maqsadini, o'zini (so'radi)» (QBN.214a,2).

(13) *söz* «badiiy asar; kitob» ma'nosida ishlatilgan:

*Yil altmış iki erdi dört yüz bilä,
Bu söz sözlädim men tutup jan serä.*

*Tügäl on sekiz ayda aydım bu söz,
Ödürdüm, adırtđım, söz ewdip terä.*

«To'rt yuz oltmish ikkinchi yil edi, / Men jonni koyitib ushbu so'zni so'zladim [ya'ni asarni so'zladim; asarni hikoya qildim].

Bu so'zni [ya'ni asarni] o'n sakkiz oyda tugal aytib bo'ldim, / Tanladim, farqladim, so'z(lar)ni yig'ib terdim» (QBH.93a,3-4).

(14) «oyat»ni bildiradi:

Yaşıl kökdin indi yayız yerkä söz. – «So'z moviy ko'kdan qo'ng'ir yerga tushdi [ya'ni ikki narsaga: (a) oyatlarga; (b) so'zning ulug' va qutlug' ekaniga ishora]» (QBN.14b,15).

(15) «hadis»:

Yusuf Xos Hojib asarning na't bo'limida yozadi:

*Köñül badım emdi anıñ yoliña,
Sewip sözi tuttum bütüp qavliña.*

«Endi ko'ngilni uning [ya'ni Muhammad alayhis-salomning] yo'liga bog'ladim, / Qavliga inonib, sevib uning so'z(lar)iga [ya'ni hadislariga] amal qildim» (QBN.9a,4).

Eski turkiy tilda *söz* dan yangi so'zlar va iboralar ham yasalgan. Bular: *söz ač-* (سوز اچ) – (1) «so'z och-»:

*Yanut berdi Ögdülmiş, aydi: Özüm
Tiläk birlä keldi, ačayın sözüm.*

«Javob berdi O'gdulmish, aytdi: O'zim / Tilak bilan keldim, ochayin so'zim» (QBQ.149a,12).

(2) «sir och-, sir ayt-»:

*Bu iki kişikä söz açyu keräk,
Söz açsa, awayları yüdgü keräk.*

«Bu ikki kishiga so'z ochish [ya'ni sir ochish] kerak, / So'z ochsa [ya'ni sir ochsa], (ularning) injiqliqlarini ko'tarish kerak» (QBN.100b,8).

söz açmaq (سوز اچماق) – «so'z ochmoq; sir aytmoq»:

*Birisi – bitigçi, birisi – vazir,
Bu ikki kişikä söz açmaq tegir.*

«Birisi – kotib, birisi – vazir, / Bu ikki kishiga so'z ochmoqqa [ya'ni sir aytmoqqa] to'g'ri keladi» (QBN.100b,7).

söz ay- (سوز ای) – «so'z ayt-»: *Şakarda süçügräk söz aydım senä.* – «Senga shakardan shirinroq so'z(lar) aytdim» (QBN.142b,3).

söz ayit- (سوز اییت) – «so'z so'ra-»:

*Ayit söz ularqa yemä bütme terk,
Biligli bayat-ol, muni tutyu berk.*

«Ulardan so'z so'ra, shuningdek, darrov ishona qolma, / (Tugal) biluvchi Xudodir, buni qattiq tutish kerak» (QBN.159a,2).

söz başi (سوز باشی) – «so'zboshi»: *Söz başi. Kuntuydi elig 'adl şifatini (ayur).* – «So'zboshi. Kuntug'di elig adl sifatini aytadi» (QBQ.4b,13).

söz bilig (سوز بیلک) – *adab.* «adabiyot; adab ilmi; so'z ilmi»:

*Munar menzätü sözlamiş söz bilig,
Bu söz işkä tutyil, ey qılqı silig.*

«So'z ilmida bunga moslab so'z aytilgan, / Bu so'zga amal qilgin, ey xulqi muloyim» (QBN.152b,11).

söz çıqar- (سوز چیقار) – «so'z chiqar-, sir ayt-»:

*Bitig'chi-ilmıya bolunsa özün,
Könül sirri bek tut, çıqarma sözün.*

«O'zing maktub bituvchi bosh kotib bo'lsang, / Ko'ngil sirini yashirin
tut, so'zingni chiqarma» (QBQ.126b,11).

söz kes- (سوز كس) – «so'z kes-, so'z tugat-»:

*Sözin kesti Ögdülmiş, aydi: Qadaş,
Bu yanliy turur 'ām yoriqi, adaş.*

«O'gdulmish so'zini tugatdi, aytdi: (Ey) qarindosh, / Avomning fe'l-
atvori bu yanglig' bo'ladi, ey jo'ra» (QBN.165b,3).

söz qat- (سوز قات) – «so'z so'ra-»:

*Qaçan söz qatar ersä beglär seña,
Uzatma sözünni, ey ersig toña.*

«Beglar sendan qachon so'z so'raydigan bo'lsa, / So'zingni cho'zma, ey
javonmard bahodir» (QBQ.126a,8).

söz qiy- (سوز قی) – «so'zni buz-; va'dani buz-»:

*Yana-oq бүтүрди, ayur: Ey qadaş,
Sözün qiyima, kelgil, ey könli tüdäş.*

«Yana qayta ta'kidladi, aytdi: Ey qarindosh, / So'zingni buzma, kelgin,
ey ko'ngli yaqin» (QBQ.157a,15).

söz sözlä- (سوز سوزلا) – «so'z so'zla-, so'z ayt-, gapir-»: *Öküş sözlämä
söz, birär sözlä, az.* – «So'zni ko'p so'zlama, bir-bir so'zla, oz (so'zla)»
(QBN.13b,5).

söz suwı (سوز سفی) – «so'z suvi, ya'ni «ta'siri»:

*Öküş sözlämä söz, serin, til köδäz,
Öküş sözlämiş söz suwı qaldı az.*

«So'zni ko'p so'zlama, o'yla, tilni saqla, / Ko'p so'zlagan so'zning suvi
[ya'ni ta'siri] oz qoladi» (QBN.156b,7).

söz tut- (سوز توت) – «so'z tut-; sir saqla-»:

*Bu iki kishida bolur barça söz,
Bu söz tutmasa, öz işin buzdı öz.*

«Barcha so'z [ya'ni barcha sir] ana shu ikki kishida [kotib va vazirda]
bo'ladi, / Ular so'z saqlamasa [ya'ni sir saqlamasa], o'z ishini o'zi buzadi»
(QBN.100b,9).

söz uzat- (سوز اوزات) – «so'zni cho'z-»:

*Qaçan söz qatar ersä beglär senä,
Uzatma sözünñi, ey ersig toña.*

«Beglar sendan qachon so'z so'raydigan bo'lsa, / So'zingni cho'zma, ey
javonmard bahodir» (QBQ.126a,8).

söznün içi (سوزنونک ایچی) – *tilsh.* «so'zning ichi, ma'nosi»: *Yana bilsä
söznün içi ham taşı.* – «Yana (elchi) so'zning ichini [ya'ni ma'nosini] hamda
tashini [ya'ni shaklini] (yaxshi) bilsa» (QBQ.75a,14).

söznün taşı (سوزنونک تشی) – *tilsh.* «so'zning tashi, ko'rinishi, shakli»
(QBQ.75a,14).

sözçi (سوزچی) – «so'zchi, vakil»:

*Qatıy arzuladı seni körgükä,
Meni sözçi idti oqıp eltgükä.*

«Seni ko'rishni qattiq orzuladi, / Chaqirib, olib borishga meni vakil
qilib yubordi» (QBQ.149a,14).

sözlä- (سوزلا) – (1) «so'zla-, gapir-»: *Öküş sözläsä, yañşadı ter tilig.* –
«Ortiqcha so'zlasa, tilni ezma(landi) deyiladi» (QBN.13b,7).

(2) «ig'vo qil-»: *Boḍun tili yawlaq, seni sözlägäy.* – «Xalqning tili yomon, seni ig'vo qiladi [so'zma-so'z. so'zlaydi]» (QBN.13a,14).

sözlämäk (سوزلاماك) – «so'zlamak»: *Sözlämäkmü yegräk azy šük turmaqmu?* – «So'zlamak yaxshiroqmi yoki jim turmoq?» (QBQ.5a,6).

ič söz (ايچ سوز) – «sir, yashirin so'z»ni anglatadi:

*Bitigčikä ayyu keräk ič sözün,
Ködäzsä bitigči öküš ya azin.*

*Bu ič söz tutuyli bütün-čin keräk,
Bütünlükkä artuq bütün dīn keräk.*

«(Hukmdor) kotibga ich so'zni [ya'ni sirni] aytsa bo'ladi, / (Qachonki) kotib (ich so'zning) ko'p yoki ozini saqlay olsa.

Bu ich so'z [ya'ni sir] tutuvchi chinso'zli, ishonchli bo'lishi kerak, / Bunga qo'shimcha yana iymoni but bo'lishi kerak» (QBQ.78a,2–3).

Eski turkiy tilda keng ko'lamda va turli ma'nolarda ishlatilgan so'zlardan yana biri *bitig* dir. Bu atama «yoz-, bit-» anglamidagi *biti-* fe'lidan yasalgan; *-g* – ot yasovchi qo'shimcha. Endi buning ma'nolarini ko'rib chiqaylik.

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra:

bitig – «kitob».

bitig – «yozuv; yozmoq». Bu ayni chog'da masdardir; *aniñ bitigi belgölüg* – «uning yozuvi ma'lum, belgili».

bitig – «tumor» (o'g'uzcha) (TCD.247).

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida *bitig* so'zi quyidagi ma'nolarda ishlatilgan:

bitig (بتيك) – (1) *tilsh*. «yozuv»:

*Qamuy eḍgü sözlär bitigdä bolur,
Bitinmiš üçün söz unıtmas qalur.*

«Barcha ezgu so'zlar yozuvda bo'ladi, / Yozilgan bo'lgani uchun so'z unutilmaydi, (mangu) qoladi» (QBN.101a,10).

(2) *adab.* «kitob; asar»: *Sözüm sözlädim men, bitidim bitig.* – «Men so'zimni so'zladim, kitob yozdim» (QBN.19b,8).

(3) «qonun kitoblari»:

*Tetiglik bilä bilsä türlüg bitig,
Bitig bilsä, ötrü bolur er tetig.*

«(Elchi) tetiklik bilan turli bitiglarni [ya'ni qonun kitoblarini] bilsa, / Bitig [ya'ni qonun kitoblarini] bilsa, so'ng kishi tetik bo'ladi» (QBQ.76a,15–16).

(4) «xat, maktub»:

*Davāt quldī, kāyid, bitidi bitig,
Bitig birlä etti işinkä etig.*

«Davot va qog'oz so'radi, maktub yozdi, / Maktub bilan ishiga zamin hozirladi» (QBN.118b,1).

(5) «hujjat»:

*Bilir bolsa tegmä bu türlüg bitig,
Anin saqlasa, ötrü qilsa etig.*

«(Hisobchi) har turli hujjatlarni biladigan bo'lsa, / Shu bilan ziyraklansa, so'ng ish qilsa» (QBN.104a,5).

(6) «xotira»:

*Ölürin bilip qilmiş özkä etig
Bitip qođmiş atin tirigkä bitig.*

«O'lishini bilib o'ziga hozirlik ko'rgan (kishi) / Otini tiriklar uchun xotira qilib yozib qoldiradi» (QBN.16b,5).

(7) «o'git, nasihat»:

*Bu bitig oqiyil, nekü ter eşit,
Bilig birlä başlap, özünkä eş et.*

«Bu o'gitni o'qigin, nima deyilgan eshit, / Bilim bilan boshlab, o'zingga esh qil» (QBQ.76a,11).

(8) «tumor»: *Bu aymış: bitig tutsa, yeklär yïrar.* – «Bu [ya'ni azayimxon] aytadi: tumor tutsa, jinlar qochadi» (QBN.158a,3).

bitig dan yangi so'zlar ham yasalgan:

bitigçi (بتیک جی) – (1) «kotib»:

*Bitigçi nekü-teg keräk ey tetig,
Añar beg inänip bitisä bitig.*

«Kotib qanday bo'lmogi kerak, ey zehnli, / (Toki) bek unga ishonib, xat yoza olsa» (QBN.100b,12).

(2) hisob-kitobni daftarlarga yozib boruvchi; hujjat ishini olib boruvchi: *Bitigçi keräk uz, qamuy xat bilir.* – «Bitigchi [ya'ni hisob-kitobni qayd etuvchi] mihir, hamma xat-hujjatni biladigan bo'lishi kerak» (QBN.103b,13).

bitigçi-ilimya (بتیک جی ایلمغا) – *bitigçi* – umumiy ma'noda «kotib, xat bituvchi»; *bitigçi-ilimya* esa «xonning xat va yorliqlarini bituvchi kotib»dir: *Ögdülmiş eligkä bitigçi-ilimya nekü-teg keräkin aytur.* – «O'gdulmish eligka xat bituvchi kotib qanday bo'lmofi kerakligini aytadi» (QBN.100a,14).

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra: *ilimya* – shoh maktublarini «turk xati» (خط التریکه) bilan yozuvchi kotib (TCD.119).

Yodgorliklarda «yozma til» va «nutq»ni anglatuvchi atamalar

Qadimgi va eski turkiy yozma yodgorliklarda tilshunoslik atamalarining ayrimlari birikma shaklida ham ishlatilgan.

bitig söz (بتیک سوز) – (1) yozma so'z; matn; eligning yorlig'i:

*Nečä ma özüm sözläsä söz tilin,
Elig yarliyi – bu bitig söz adin.*

«Men tilda qancha so'z so'zlaganim bilan, / Eligning yorlig'i – bu yozma so'z boshqadir» (QBQ.95b,2–3).

(2) *tilsh.* yozma nutq; yozma adabiy til:

Balāyat bilā xaṭ tenāššā qalī
Eḍi eḍgü til bu bitig söz tili.

«Agar fasohat bilan (chiroyli) xat tenglashsa, / Bu yozma nutq tili juda ezgu til bo'ladi» (QBN.101a,8).

bitig söz yañi (بتیک سوز یانی) – *tilsh.* «yozma nutq usuli»: Eḍi eḍgü yañ bu bitig söz yañi. – «Yozma nutq usuli juda yaxshi usuldir » (QBN.101a,9).

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»da «nutq» ma'nosida *til söz* (تیل سوز) atamasini ishlatgan. Mana uning o'rnagi:

Xiradliq-mu bolur tili boş kişi?!
Telim başnı yedi bu til söz boşı (YugC.14,4–5).

Keltirilgan o'rnakdagi *til söz boşı* birikmasini R.R. Arat turkcha o'girmada *boş-boğazlık ve ağız gevşekliği* deb bergan:

Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi (Arat 1992,87).

Adib Ahmadning bu so'zlari qozoqcha o'girmasida shunday:

Тілін тартпаған кісіні ақылды деуге бола ма?
Тіл мен сөздің бостығы талай басты жеді (Йүгінеки,53).

Vaholanki, ushbu birikmadagi *til söz* – «til va so'z» emas, balki «nutq» degani; *til söz boşı* esa «nutqqa erk berish», ya'ni «tilga erk berish» anglamidadir. Shunga ko'ra, Adib Ahmad so'zini shunday o'girish mumkin:

«(Hech bir zamonda) tili bo'sh [ya'ni tiliga erk beruvchi] kishi aqlli bo'larmidi?!

Bu nutqning bo'shi [ya'ni nutqqa, tilga erk berish] ko'p kishining boshini yedi».

til söz atamasini «nutq; og'zaki so'z» anglamida Yusuf Xos Hojib ham ishlatgan:

*Kişi köñli bilgü tanuq erdi til söz,
Köñül til ala boldı, kimkä bütäyi.*

«Nutq kishi ko'nglini bilish uchun belgi edi, / Ko'ngil (bilan) til ola bo'ldi [ya'ni bir-biriga teskari bo'ldi], kimga ishonayin» (QBQ.193a,16).

Yusuf Xos Hojib «og'zaki so'z, nutq» anglamida *tilin söz* (تيلين سوز) atamasini ham qo'llagan:

*Yoq ersä bitig bu kişilär ara,
Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä.*

«Bu kishilar orasida yozuv bo'lmaganida / Og'zaki so'zga kim ham ishongan bo'lardi, ko'rgin-a» (QBN.101a,13).

Yana Adib Ahmad «nurq»ni *ayız til* (اغيز تيل) ham degan. Mana uning misoli:

*Ayız til bezägi köni söz durur,
Köni sözlä sözni, tiliñni bezä* (YugC.16,5–6).

R.R. Arat *ayız til bezägi* birikmasini turkcha o'girmada *ağzın ve dilin ziyneti* deb bergan:

Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür;
sözü doğru söyle, dilini süsle (Arat 1992,88).

Adib Ahmadning bu so'zlari qozoqcha o'girmasida shunday:

Тіл мен жақтың көркі – шын сөз,
Шын сөйле, әңгімеңді тартымды ет (Йүгінеки,53).

Vaholanki, ushbu birikmadagi *ayiz til* – «og'iz va til» emas, balki «nutq»; *ayiz til bezagi* esa «nutqning bezagi»dir. Shuningdek, *tilini bezä* deganda ham, *til* – «nutq»ni anglatadi; «nutqingni beza» degani. Shunga ko'ra, Adib Ahmad aytgan o'gitning ma'nosi quyidagicha bo'ladi:

«Nutqning bezagi to'g'ri so'z turur,
So'zni to'g'ri so'zla, tilingni [ya'ni nutqingni] beza».

Tuganchi

Til bilimi sohasida ilk va o'rta asrlarning sharq, xususan, turkiy tilshunosligi g'arb ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. İlk o'rta asrlar tilshunosligida til bilimi atamaları tizimi tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan. Qoraxoniylar davri asarlarida ularning katta bir bo'lagi tamg'alanib qolgan.

Qoraxoniylar davri adabiy tili yozma manbalarda *türkçä, türkî, türk luyatî* atamaları bilan bir qatorda, «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xaqaniyya*), *buyraxan tili, xan tili, kâşyarî til ~ kâşyar tili* deb ham atalgan.

Temuriylar davridagi *čiyatay tili ~ čayatay lafzi*, ko'p jihatdan, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, yozma adabiyoti va yozuv madaniyati an'alarini tutdi. *Čiyatay tili* qoraxoniylar davri yozma adabiy tilining davomidir.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atamaga nisbatan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelmaydi. Turkiy so'zlarning atamaga (=terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Turkologlar qadimgi turkiy so'zlarning atamaga aylanish qonuniyatlariga tayanib, atamashunoslik o'lchovlarini yangidan ishlab chiqmog'i kerak.

Eski turkiy yozma yodgorliklarida ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda tilshunoslik, turk jamiyatida, xususan, olimlar va o'qimishlilar doirasida lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamaları tizimining turg'un bir tizimga tushuvi va takomillashuvida o'sha davr shoirlari, tilshunoslarining xizmati ulug'dir.

Havola etilayotgan yozma manbalar:

ТСД – Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони [Dīvānu luyāti-t-türk].
Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Истанбул, 2021.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Yug – Adib Ahmad Yugnakiyning «Hibatu-l-haqoyiq» asari: Arat 1992: *A* – asarning 1444 yili Samarqandda ko'chirilgan uyg'ur yozuvli nusxasi: S. I–LXII; *B* – asarning 1480 yili Istanbulda uyg'ur yozuvida yozilib, tagma-tag arab xatida o'qilishi berilgan nusxasi: S. LXIII–CXVII; *C* – asarning XVI yuzyilda arab xatida ko'chirilgan nusxasi: S. CXVIII–CLXVI.

Йүгінеки – Ахмед Йүгінеки. Ақиқат сыйы. Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов. – Алматы, 1985.

QB – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari: *H* – Vena (Hirot) nusxasi: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: Радлов В.В. Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890; *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; *N* – Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zR FA Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; *Q* – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168-ko'rsatkichli qo'lyozma: *Yusuf Has Hacib*. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015.

Ilmiy asarlar:

Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci. Atebetü'l-Hakayık. R.R. Arat. – Ankara, 1992.

Насилов 1974 – Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв. – Москва, 1974.

Содиқов 2016 – Содиқов Қ. Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий ҳужжатлар. Тошкент, 2016.

Содиқов 2020 – Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**QADIMGI TURKIY ADABIY MANBALARI UYG'UNLIGIGA OID
KUZATUVLAR**

Nasimxon Rahmonov

O'zbekiston milliy universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asaridagi she'riy parchalarining adabiy manba sifatidagi qiymati va qadimgi turkiy adabiyotdagi o'rni tahlil qilinadi. Muallif ushbu parchalarning ham xalq og'zaki ijodi, ham individual ijod mahsuli ekanligini, shuningdek, ularning islomdan oldingi davrga aloqadorligini ta'kidlaydi. Maqolada turkologlarning (K.Brockelman, P.Pelo) she'riy parchalarning tuzilishi (qofiya, alliteratsiya) borasidagi munozaralari ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor "Devonu lug'atit-turk", Urxun-Yenisey yodnomalari va "Qutadg'u bilig" o'rtasidagi g'oyaviy, syujet va didaktik mazmundagi uzviylikka qaratilgan. Xususan, Tangutlarga qarshi jang lavhalari va o'git-nasihat mazmunidagi fardlar qiyosiy tahlil qilinib, qadimgi turkiy adabiy an'ananing uzluksizligi isbotlanadi.

Tayanch tushunchalar: Devonu lug'atit-turk, qadimgi turkiy adabiyot, Qutadg'u bilig, Urxun-Yenisey yodnomalari, she'riy parchalar, an'anaviylik, didaktika, folklor, qoraxoniylar davri adabiyoti.

Abstract: This article analyzes the value of the poetic fragments found in Mahmud al-Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" as literary sources and their place in ancient Turkic literature. The author emphasizes that these fragments are both products of folk oral creativity and individual authorship, as well as being related to the pre-Islamic period. The article examines scholarly debates among Turkologists (K.Brockelmann, P.Pelliot) regarding the structure of the poetic fragments, particularly issues of rhyme and alliteration. Special attention is paid to the ideological, narrative, and didactic continuity between "Dīwān Lughāt al-Turk", the Orkhon-Yenisei inscriptions, and "Qutadghu Bilig". In particular, battle scenes against the Tanguts and aphoristic didactic verses are comparatively analyzed, demonstrating the continuity of the ancient Turkic literary tradition.

Keywords: Dīwān Lughāt al-Turk, ancient turkic literature, Qutadghu Bilig, orkhon-Yenisei inscriptions, poetic fragments, traditionalism, didacticism, folklore, karakhanid period literature.

"Devonu lug'atit-turk" adabiy manba sifatida ham qimmatli yodgorlikdir. Asardagi she'riy parchalar XI asrgacha bo'lgan adabiy hayot to'g'risida to'laqonli so'z yuritishga imkon beradi. Bu she'riy parchalar ma'lum bir so'zning izohi uchun keltirilgan bo'lsa-da, bu parchalar qadimgi turkiy adabiyotda lirik va epik janrning rivoj topganidan dalolat beradi. Koshg'ariy keltirgan mazkur she'riy parchalar turli mavzuda – mehnat, yorning ta'rif-tavsifi, turk bahodirlarining qahramonliklari, ezgulikka

da'vat, vatanparvarlik va h. She'riy parchalarni Mahmud Koshg'ariy xalq og'zidan yozib olgan.

“Devon”dagi she'riy parchalar ko'p turkologlar o'rtasida munozaraga sabab bo'lib kelgan. Ko'pchilik yevropalik turkologlar “Devon”da keltirilgan to'rtliklarni dastlab turkiy xalqlarning qadimgi folkloriga mansub deb qaragan edilar. Jumladan, nemis turkolog olimi K.Brokkelman shunday fikrni aytgan edi. Ammo u “Devon”dagi ikkilik va to'rtliklar unutilib ketgan ma'lum bir shoirlar ijodiga mansubligini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Uningcha, bu to'rtlik va ikkiliklar asar yozilgan davrdan ilgari mavjud edi va islom davriga hech qanday aloqasi yo'q.

Ayni paytda “Devonu lug'atit-turk”dagi ba'zi she'riy parchalar ma'lum bir ijodkor qalamiga mansub ekanligini Koshg'ariyning ishorasidan bilish mumkin. Koshg'ariy ko'p o'rinlarda “shoir aytadi” iborasini ishlatadi va bir to'rtlik keltiradi:

Izimni o'karman,
Bilikni yugarman.
Ko'ngulni tugarmen,
Erdam uza turgunur (II, 282)

(Shoir aytadi: Egamni maqtayman, uning madadi bilan ilmni yig'aman. Ko'ngilni shunga bog'layman, ilmu hunar to'plashga ko'nglim berilgandir).

Bundan tashqari, ilm manfaati haqidagi to'rtliklar yoki fardlar ham bevosita yozma adabiyotning mahsulidir, ya'ni ma'lum bir shoir ijodiga mansubdir. Zotan, ilm manfaati haqidagi o'gitlar Qoraxoniylar davri adabiyotining muhim xususiyatlaridandir:

O'gran aning biligin,
Kunda angar baru.
Qutqilig'in taping'il
Qo'zg'il kuvaz naru (II, 161-162)

(Agar bilimdon odamga yo'liqsang, har kun unga bor, yaxshi muomala bilan uning ilmu hikmatlarini o'rgan, takabburlikni tashla).

O'sha shoirlar xalq orasida mashhur bo'lganlari uchun ham Koshg'ariy ularning ismini aytib o'tirmagan. Ba'zi shoirlarning (masalan, Cho'chu) ismini aytib o'tgan, xolos.

Quyidagi fard ham “Devonu lug'atit-turk”ka Qoraxoniylar davridan oldingi va o'sha davrdagi didaktik adabiyotning ta'sirini ko'rsatadigan dalillardan biridir:

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

Qo'ldash bilan yarashg'il, qarshib adin urdurma,
Bek tut yavash taqag'u suvin yazin adirma (II jild, 18-b.)

(Qo'ldosh (suhbatdosh)ingni hurmat qil, yaxshi muomalada bo'l, qarshilik qilib, uni tashlab, boshqa bilan bo'lma. Uydagi tovuqni boqolmay qochirib yuborib, durrojni boqaman deb ovora bo'lma).

Quyidagi baytni ham, yuqoridagi fard singari, biron shoir ijodiga mansub deb qarash maqsadga muvofiqdir:

O'g'ulum, senga qo'zurman ardam o'gut xumaru,
Bilga erig bo'lup sen baqqil aning tabaru (III, 445)

(O'g'lim, senga meros qilib ezgu xulq, odobni qoldiraman. Agar ilmli, aqlli odamlarga yo'liqsang, ularga yaqinlash, ulardan foydalan).

Yoki quyidagi baytni ham fard janriga mansub deb qarash mumkin:

Kelsa kishi etma angar o'rtar kula,
Baqqil angar ezgulugung ag'sin qula (1, 149).

(Senga kular yuzli bir kishi kelsa, sen uning yuziga issiq kul sochma, yaxshilik qil, yoqimli qiliq bilan hurmatla.)

“Devon”dagi she'riy parchalar misralari teng bo'g'inli (yetti bo'g'indan o'n to'rt bo'g'inga) qofiyalangan she'rlar ekani yuqoridagi parchalardan ayon bo'lib turadi.

V.V.Bartold “Devonu lug'atit-turk”dagi she'riy parchalarga nisbatan siyosiy tomondan yondashgan edi. Uningcha, “Devonu lug'atit-turk”dagi she'rlar orasida xuddi “Qutadg'u bilig”dagi singari, saroy adabiyotiga xos xususiyatga ega bo'lgan to'rtliklar ham bor. Buning isboti sifatida V.V.Bartold quyidagi to'rtlikni keltiradi:

Turkan qatun qutinga,
Tegur mendin qo'shug',
Ayg'il sizing tabug'chi
O'tnur yangi tabug' (1, 357).

(Malika (shoh) xotinga mendan maqtov, qasida (qo'shiq) yetkazgin, xodimingiz yangi xizmat bilan yo'llanadi, deb ayt.)

Mazkur to'rtlik, garchi shaklan xalq og'zaki ijodiga xos to'rtlikni gavdalantirsa ham, aniq bir obraz (Turkon malika)ning mavjudligi, didaktik mazmun ifodalangani bilan individual she'riyatga mansub deb qaralsa, maqsadga muvofiq bo'ladi va V.V.Bartoldning qarashlari o'rinli ekani o'z isbotini topadi.

Ayni paytda “Devonu lug'atit-turk”da shakl jihatidangina emas, balki mazmun tomondan “Qutadg'u bilig”ga monand didaktik mazmundagi

parchalar ham borki, bu parchalarda barqaror adabiy muhit, ma'lum izga tushgan ijtimoiy hayotning in'ikosini ko'ramiz. Qolaversa, "Qutadg'u bilig"da Yusuf uzoq o'tmishdagi donishmandlarning asarlariga tayanganini aytadi va ularning o'gitlaridan iqtiboslar keltiradi. Keltirilgan iqtiboslarning deyarli hammasi didaktik mazmunda. Yusuf keltirgan qadim donishmandlarning iqtiboslari xalq orasida maqol va matallar singari tarqalgani shubhasiz. Bunday jarayon adabiyot tarixida ko'p uchraydi.

Mana shu adabiy qonuniyatga tayanib, Yusuf asarida keltirgan donishmandlarning o'gitlari, hikmatlari "Qutadg'u bilig" uchun qanchalik xizmat qilgan bo'lsa, "Devonu lug'atit-turk" uchun ham shunchalik jiddiy va ishonchli manba bo'lgan. Namuna sifatida "Devonu lug'atit-turk"dagi va "Qutadg'u bilig"dagi mazmunan o'xshash bo'lgan ayrim fardlarni qiyoslaymiz:

"Devonu lug'atit-turk"da:

Ulug'luq bo'lsa sen ezgu qilin,

Bo'lg'il kishig beglar qatin yaxshi ulan (1,95).

(Daraja yoki martaba topsang, xulqingni chiroyli qil, amirlar oldida yaxshilik yetkazuvchi, xalqning ishlarini yaxshi qabul qiluvchi bo'l.)

"Qutadg'u bilig"da:

Qilinch et, yo'ruq tuz, o'zungni tutun,

Ko'ngul til ko'ni tut, bishirg'il so'zung.

(Xulqingni to'g'rila, yo'riqni tuzat, o'zingni tut,

Ko'ngil, tilni to'g'ri tut, so'zingni pishiq qil) [3957]

"Devonu lug'atit-turk"da:

Bo'lmish nangig sevarsan, aqrun angar sevingil,

Barmish nengig saqinma, azraq angar o'kungil (III, 372)*

(Bor molingni sevasan, unga kamroq sevin, chunki u sendan (ya'ni qo'lingdan) chiqib ketishi mumkin. Qo'lingdan ketgan narsa uchun qayg'urma, unga ozroq sevin. Chunki achinish senga (qo'lingdan chiqib ketgan narsalarni) qaytarib bermaydi)

"Qutadg'u bilig"da:

Kuvanma bu qutqa, kelip ham barir,

Inanma bu davlat berur ham alir [680]

(Bu mol-davlatga quvonib g'ururlanma, u keladi va yana ketadi, Bu davlatga ishonma, uni beradi va yana oladi)

*Mazkur she'riy parcha "Devonu lug'atit-turk"da to'rtlik shaklida berilgan, yuqoridagi fardga shaklan va qofiyalanish tizimi bo'yicha o'xshash bo'lgani uchun, biz ikkilik shaklida berdik.

"Devonu lug'atit-turk"dagi she'riy parchalar yuzasidan yevropalik olimlar bildirgan mulohazalar anchayin diqqatga sazovor. Asardagi to'rtliklar turkiy she'riyatning qadimgi namunalaridir degan K.Brokkelmanning fikrlari P.Peloning qarashlarini shubha ostiga qo'ydi. P.Pelo moniylik she'rlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida, qadimgi turkiy she'riyat qofiyali emas, balki alliteratsiyali she'r bo'lgan degan xulosaga kelgan edi. Alliteratsiya, uningcha, misralar boshida keladi va she'rni bir tizimga soladi. Pelo "Devonu lug'atit-turk"dagi to'rtliklarning qofiyalanishini fors she'riyati ta'siridir deb qaraydi. "Qutadg'u bilig"ning she'r tuzilishida fors she'riyatidagi qofiya o'z izini qoldirgan va bu haqda yetarli fikrlar aytilgan.¹

Alliteratsiyali she'r xususida. Moniylik oqimidagi she'rlarga e'tibor berilsa, haqiqatan, alliteratsiyaning misralar boshida qo'llanganini kuzatish mumkin. Masalan, "Tong tangrisi" nomli madhiya alliteratsiya izchil qo'llangan she'rning yaqqol namunasidir. She'rni to'liq keltiramiz.

Tang tangri keldi,
Tang tangri o'zi keldi,
Tang tangri keldi,
Tang tangri o'zi keldi.

Turunlar qamug' baglar, qadashlar,
Tang tangrig ogalim.

Korugma kun tangri,
Siz bizni kuzating,
Korunugma ay tangri,
Siz bizni qurtgaring.

Tang tangri,
Yidlig', yiparlig',
Yarug'lug', yashuqlug'
Tang tangri
Tang tangri.

¹ Тўхлиев Б. Юсуф хос Ҳожиб ва туркий қофия тараққиёти. Тошкент, 1994.

Tang tangri,
Yidlig', yiparlig',
Yarug'lug', yashuqlug'
Tang tangri
Tang tangri.¹

Misralar boshidagi *t, y, k, s* undoshlarining takrori alliteratsiyali she'rni yuzaga keltirgan. Bu she'rda "Devonu lug'atit-turk"dagi singari qofiya qo'llanmagani uchun hijolar tengligi yo'q. Alliteratsiyali she'rda hijolar tengligi bo'lishi shart emas. Ritm va ohang alliteratsiya bilan birga takror orqali ham yuzaga kelaveradi.

Moniylik she'rlari kuzatilganda, alliteratsiya usuli she'riyatning muhim xususiyatlaridan biri bo'lgani ko'rinadi. "Bizing Tangrimiz adgusi radni tiyur", Aprinchur tiginning boshlanishi o'chib ketgan she'ri, "O'lim tasviri", "Moniyga atalgan madhiya" kabi she'rlarda alliteratsiyali she'r qadimgi turkiy she'riyatning tuzilishida asosiy omil ekanini ko'rsatadi.

Ammo moniylik mazmunidagi she'rlarning hammasi qofiyasiz bo'lgan ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Qofiya moniylik she'rlarining tayanch nuqtalaridandir. Masalan, "Do'zax tasviri" she'ridagi quyidagi parchalarga e'tibor beraylik:

Tupinta olukma *olmaki* bar,
Tunarig tamuqa *tushmaki* bar.
Tumanlig yaklar *kelir* tiyur,
Tumanlig yaklar *ayar* tiyur
(Oxiri insonning o'lmog'i ham bor,
Qorong'u do'zaxga tushmog'i g'am bor.
O'n minglarcha shayton keladi derlar,
O'n minglarcha shayton ish ko'rar derlar.)

Bunday misollarni moniylik she'rlaridan ko'plab uchratish mumkin.

"Devon"dagi she'rlar haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asaridagi she'rlar ham xalq og'zaki ijodiga, ham individual she'riyatga mansub.
2. Matnlar islomdan oldingi davrga aloqador.

¹ Resid Rahmati Arat. Eski turk siiri: 1991, 8-35-s.

Urxun yodnomalari bilan “Devonu lug‘atit-turk” qiyoslanganda, badiiy fikrlashning eng umumiy tamoyillari urxun yodnomalarida ham, «Devon»da bir ekanligi ayonlashadi.¹

“Devonu lug‘atit-turk” va yenisey yodnomalaridagi jang lavhalari bir-biriga motiv va syujet jihatidan shunchalik uyg‘un keladiki, “Devon”dagi to‘rtliklar “islomdan oldingi O‘rta Osiyo xalqlarining eposi”ga² aloqadorligi ma‘lum bo‘ladi. Fitratning ko‘rsatishicha, “Devon”dagi to‘rtliklar milodiy VII-VII asrlarga oid adabiy manbalardir. Qadimgi turkiy adabiyotdagi - urxun-yenisey yodnomalaridagi an‘ana Qoraxoniylar davri adabiyotiga uzluksiz o‘tgani haqidagi fikrlar shunday parchalarda o‘z tasdig‘ini topadi. Jumladan, A.Bombachi qadimgi turkiy adabiyot bilan “Qutadg‘u bilig” o‘rtasidagi aloqani tarixiy sharoit bilan bog‘laydi: “Turkiylar uchun islomgacha bo‘lgan davrdan islomga o‘tish birdaniga bo‘lmagan edi. An‘ananing uzluksizligi Qoraxoniylar adabiyotida yaqqol kuzatiladi. Til ilgari qanday bo‘lsa, shundayligicha qoldi”.³ Qadimgi turkiy adabiyotning chegarasini aniqlashda til nihoyatda muhim.

Bombachining yuqoridagi fikri uchta manba – urxun- yenisey yodnomalari, “Devonu lug‘atit-turk” va “Qutadg‘u bilig”ga tegishli. Turkologiyada “qadimgi turkiy adabiyot” va “qadimgi turkiy til” nomi ostida X11 asrgacha bo‘lgan turkiy tildagi yodgorliklar nazarda tutiladi va bu o‘zini oqlaydi.

Gap “Devonu lug‘atit-turk” va urxun- yenisey yodnomalarining tilidagi umumiylik va bu manbalardagi tasvirning uyg‘unligi haqida ketar ekan, yana Fitratga murojaat etamiz. U yuqoridagi asarida “Devon”dagi bir necha epik asar parchalarini tiklaydi. Ular mazmun, ruh, poetik jihatlari, voqealar mazmuni jihatidan xalq eposlariga taalluqli ekanligi yaqqol sezilib turadi. Fitrat “Devon”dagi to‘rtliklarni mazmuniga ko‘ra o‘n besh bo‘limga guruhlaydi. Biz bu o‘rinda VII (Tangut begining urushi, 53-58-betlar), VIII (Uyg‘urlar bilan urush, 58-60-betlar), XII (Bir urush, 74-78-betlar), XIII (Uch urush, 72-74-betlar) bo‘limlaridagi to‘rtliklarning yodnomalardagi parchalarga nafaqat g‘oya va mazmun tomondan, balki tarixiylik nuqtai nazaridan ham uyg‘un kelishini ta’kidlamoqchimiz. Misol

¹Қаранг: Раҳмонов Н. Кўхна битигтошлар. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси.Тошкент, 1991, 14-бет.

² Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, Фан, 1981, 88-бет.

³ Бомбачи А. Тюрские литературы. Введение в историю стиля. “Зарубежная тюркология” тўплами. М.: 1986, 208-6.

uchun “Tangut beginning urushi” deb nomlangan bo'lim to'rtliklarida (8 to'rtlik) jang manzarasi tasvirlangan.

Qatun sini jig'iladi,
Tangut begin yag'iladi,
Qani ag'ib jag'iladi,
O'yin suvin qizil sag'di.

(Qatun sini qabilasi qichqirishib, g'ulg'ula solib, tangut begiga dushman bo'ldi, urush ochdi, (oqibatda) bo'ynidan zil suv sog'ilgan kabi bo'lib, qoni vijillab oqdi.)

Bu to'rtliklardagi tarixiy voqealar turk xoqonligi davrida yuz bergan. Qiyos uchun Bilga xoqon yodnomasidagi tangutlar bilan bo'lgan jang lavhasiga to'xtalaylik.

Yati yigirmi yashima tangut tapa suladim. Tangut bodunin buzdim, og'lun, yutuzin, yilqisin, barimin anta altim (Bx, 24) – O'n yetti yoshimda tangutga lashkar tortdim. Tangut xalqini yengdim, o'g'lini, xonumonini, yilqisini, molini o'shanda oldim.

Bu voqea VIII asrning boshlarida – taxminan 702 yilga to'g'ri keladi. Ammo tarixiy voqealarning aynan nusxasini “Devon”dan qidirish shprt emas. “Devon”dagi to'rtliklar xalqning ijodi sifatida paydo bo'lgan, ya'ni ular xalq qo'shiqlaridir. Quyidagi parchada ham Bilga xoqon yodnomasidan keltirilgan parchadagi singari jang tasviri va tangutlarning mag'lubiyati tasvirlangan:

Tangut susin ushuqladi,
Kishi ishin elikladi,
Aran atin balqiladi,
Bulun bolup bashni tig'di.

(Tangut qo'shinini sovuqda bosdi. Bu ish bilan erkaklar ishini masxara qildi. Bosqinda barcha er ham otlarni har kimga bo'lakladi (ya'ni hadya qildi). Oxirida o'zi asir bo'lgach, boshi kesildi.)

Tangut xani yubildi,
O'lum birla tubuldi,
Qazashlari tabladi,
O'lum ko'rub yuzi ag'di.

(Tangut xoni uni boshdan aldadi-da, so'ngra o'lim bilan tepaladi, yengdi, qarindoshlari uning bu mag'lubiyatidan orlandilar. Chunki o'limni ko'rgach, uning yuzi oqargan edi.)

Mazkur to'rtliklarda jang tasviri, qahramonlarning xatti-harakatlari, holati batafsil tasvir etilgan. Chunki epik bayon bilan birga, naturalistik tasvir tamoyili folklor uchun, ayniqsa, doston uchun muhim xususiyatdir.

Yoki quyidagi to'rtlik ham motiv va syujet jihatidan To'nyuquq, Kul tigin yodnomalaridagi aksariyat jang lavhalarini gavdalantiradi.

Eran alpi o'qushtilar,
Qing'ir ko'zun baqishtilar,
Qamug' tutup to'qushtilar,
Qilich qing'a kuchin siqti.

(Erlar, botirlar bir-birlarini kurashga undadilar. Bir-birlariga yov ko'zi bilan yomon qaradilar. Butun yaroqlari bilan urushga kirishdilar. Qilichlarning qinga kirishi qiyinlashdi.)

“Devon”dagi to'rtliklar qadimgi turk davrida shakllangan va ularga qadimgi turk davridagi tarixiy voqealar zamin bo'lgan ekan, yuqoridagi parchalarni tarixiy qo'shiq janriga mansub deb qarash kerak¹.

Xullas, urxun-yenisey yodgorliklari va “Devonu lug'atit-turk” hamda “Qutadg'u bilig” o'rtasidagi uyg'unlik qadimgi turkiy adabiyotdagi an'aviylikka ishora qiladi. Kelgusida bu davr adabiyotini ana shu yo'nalishda o'rganish kerak, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий қофия тараққиёти. Тошкент, 1994.
2. Resid Rahmati Arat. Eski turk siiri: 1991, 8-35-s.
3. Раҳмонов Н. Кўҳна битигтошлар. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент, 1991, 14-бет.
4. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Тошкент, Фан, 1981, 88-бет.
5. Бомбачи А. Тюрские литературы. Введение в историю стиля. “Зарубежная тюркология” тўплами. М.: 1986, 208-б.

¹ Qarang: Раҳмонов Н. Кўҳна битигтошлар. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент, 1991, 16-17-бетлар.

QORAXONIYLAR DAVLAT BOSHQARUVI TIZIMINING IJTIMOIIY- SIYOSIY TERMINOLOGIYADA AKS ETISHI

Hamidulla Dadaboyev

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada XI-XII yuzyillar mobaynida Osiyoning ulkan yerlarida hukm surgan turkiy sulola, ya'ni Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimining o'ziga xos jihatlari, saltanatda qat'iy shaklga solingan mansab, lavozim va rutbalar ierarxiasining davr obidalari so'z boyligida qo'llangan turli terminlar, aniqrog'i, terminologik tizimda qay darajada ask topgani ashyoviy materiallar misolida ochiqqlangan. Maqolani yozishda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lugotit turk" singari noyob manbalar qatori, turfa lug'atlar, respublika hamda chet el olimlari tomonidan e'lon qilingan izlanishlarga murojaat etildi. Izlanishlar Qoraxoniylar el-yurt boshqaruvi masalasiga favqulodda jiddiy e'tibor qaratishgani, boshqaruv tizimi zinapoyasi aniq shakllantirilgani, ilgari siyosat sahnasida hukmronlik qilgan sulolalar tajribasidan unumli istifoda etilgani, shu bilan birga, boshqaruv tizimida mutlaqo yangi realiyalarning yuzaga chiqishi bois faqat shu sulolaga tegishli bo'lgan yangi tushunchalar va ma'nolarni anglatuvchi istilohlarning qo'llanishga kirganini ko'rsatadi. Boshqaruv tizimidan muqim o'rin olgan, unda bir-biri bilan chambarchas bog'langan, quyidan yuqoriga o'sib, darajalanib boradigan mansablar, rutbalar, lavozimlar va unvonlarni ifodalovchi istilohlarning poydevori sof turkiy qatlamdan iborat bo'lgani diqqatga loyiq.

Tayanch tushunchalar: davlat boshqaruvi, ierarxiya, terminlar tizimi, ma'muriy-boshqaruv, runik bitig, tamg'achi, o'zlashma.

Abstract: The article examines the distinctive features of the system of state administration of the Turkic Karakhanid dynasty, which ruled vast territories of Asia during the 11th–12th centuries. It analyzes various administrative titles, ranks and offices attested in linguistic materials of the period, which reflect a strictly established hierarchical structure of governance. In the course of the study, unique primary sources such as Yusuf Khass Hajib's Kutadgu Bilig and Mahmud al-Kashgari's Dīwān Lughāt at-Turk, along with a wide range of lexicographic works and scholarly research conducted by national and foreign researchers, were consulted. The findings indicate that the Karakhanids placed exceptional emphasis on matters of governance, developed a clear administrative hierarchy, and effectively utilized the experience of preceding ruling dynasties. At the same time, the emergence of new sociopolitical realities necessitated the introduction of terminology expressing novel concepts specific to this state. Notably, the core of the terminology referring to positions, titles and ranks—closely interconnected and arranged in an ascending order – originates from the original Turkic lexical stratum.

Keywords: state administration, hierarchy, terminology system, administrative governance, runic inscriptions, tamgachi, borrowing.

Kirish.

VI–X asrlarda turkiy elatlarning siyosiy hayotida yuzaga kelgan Birinchi hamda Ikkinchi Turk qag'anliklari Markaziy Osiyo tarixida davlat boshqaruvining tashkiliy-huquqiy tamoyillarini shakllantirgan muhim davr sifatida e'tirof etiladi. Mazkur saltanatlarda qağan, qatun, tegin, yabğu, šad, tudun, eltäbär, tutuq kabi mansablar ishtirokidagi murakkab ma'muriy tuzilma shakllangan bo'lib, turkiy davlatchilik urug'-qabila tizimidan markazlashgan davlat boshqaruvi tizimiga o'tish jarayonini ta'minlagan. Bu tamoyillar keyingi tarixiy bosqichlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xususan, Somoniylar (900–999) davrida boshqaruv o'n devon tizimi asosida yo'lga qo'yilib, udel (ko'chmas mulk) boshqaruvi yetakchi o'rin tutgan bo'lsa, XI–XII asrlarda G'arbiy va Sharqiy xoqonliklardan iborat Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimida avvalgi turkiy va islomiy ma'muriy unsurlar uyg'unlashgan holda davom etgani kuzatiladi. Boshqacha aytganda, Qoraxoniylar siyosiy tuzilmasi Turk qag'anligi va Somoniylar davri idoraviy an'analari o'rtasidagi uzviylik va uzluksizlikning yorqin ko'rinishi sifatida qaraladi.

Qoraxoniylar boshqaruvida xaqan el va yurtning oliy hukmdori sifatida davlatning ichki va tashqi siyosatini boshqaruvchi, harbiy kuchlarga qo'mondonlik qiluvchi hamda saroy-harbiy byurokratiya tizimini shakllantiruvchi markaziy shaxs bo'lgan. Xan, elig, beg, yuğruş (vazir), sü başi (sarkarda), hājib (saroy amaldori), tamğačī (solliq va muhrdorlik tizimi rahbari), bitigčī (devonxona kotibi), qāzi (sudya) kabi mansabdorlarning davlat idoralaridagi faoliyati turkiy siyosiy terminologiyaning yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

Davlatchilik tarixida alohida mavqe'ga ega bo'lgan ushbu mansab va unvonlar qadimgi turkiy yozma yodgorliklar – “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'otit turk”, runik bitiglar, shuningdek, arab, fors va xitoy manbalarida keng tarqalgan. Bu esa Qoraxoniylar boshqaruv tizimining chuqur tarixiy ildizlarga egaligi, turkiy tillarda siyosiy-leksik qatlamning barqaror shakllanganini ko'rsatadi.

Qoraxoniylar davlat ma'muriy tizimi va undagi terminologik birliklarning mazmun-mohiyatini aniqlash, tarixiy-lingvistik jarayonlar hamda siyosiy-madaniy jihatdan mazkur istilohlarning o'rnini belgilash bugungi kungacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan dolzarb masala sanaladi.

VI-X yuzyillarda Markaziy Osiyoning ulkan yerlarida siyosat sahnasiga kelgan Birinchi hamda Ikkinchi turk qag'anligida davlat boshqaruvini qat'iy tartibga soluvchi markaziy ma'muriy idoralar tizimi shakllandi. *Qağan, qatun, tegin, yabğu, šad, tudun, eltäbär, tutuq* singari unvon hamda mansab egalari keyinchalik sharqiy va g'arbiy qismlarga bo'lingan qag'anlik viloyatlari, tumanlari va shaharlariga boshchilik qilgan. 900-999-yillar davomida hukm surgan Somoniylar saltanatida boshqaruv on devondan tashkil topgan va udel (ko'chmas mulk) tizimi yetakchilik qilgan. XI-XII yuzyilliklarda G'arbiy xoqonlik hamda Sharqiy xoqonlikdan iborat Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimida Turk qag'anligi va Somoniylar davriga oid ma'muriy-boshqaruv tizimining muayyan elementlari saqlanib qolgani, ya'ni uzviylik va uzluksizlikning uzilmagani kuzatiladi.

Qoraxoniylar yurti va *el kuni* (xalq) oliy hukmdor hamda oliy bosh qo'mondon *xaqan* tomonidan boshqarilgan (MK, II, 172). *El ulus* (davlat, mamlakat) boshlig'i, ya'ni "ulug' xoqon" ma'nosi *xaqan uluğ* birikmasi yordamida anglashilgan: *Bezändim begim boldi xaqan uluğ* – Bezandim (yasandim) begim ulug' xoqon bo'ldi (QB, 82). *Xaqan* unvoni bilan maxsus chaqirilgan qurultoyda saylangan mo'g'ul imperiyasi rahbarlari, aniqrog'i, Chingiziylar sarafroz etilgan¹. Tahlil qilinayotgan istilohning qadimgi *qağan* "oliy hukmdor, boshxon" shakli "O'g'uznoma"da ko'zga tas'hlanadi: *Ošbu qağannuñ čerigi köp köp balıqları köp köp erdilär* – Ushbu hukmdorning cherigi juda ko'p, shaharlari o'ta ko'p (LOK, 14-8). Xoqonlik meros sifatida nasldan naslga o'tavergan. *Xaqan* tinchlik (sulh) va urush masalalari, qo'shni el-uluslararo turli munosabatlar, xususan, elchilik, iqtisodiy, siyosiy aloqalarga ko'z-quloq bo'lgan, *ič el* – saltananingt ichki qurilishini tartibga solgan, viloyat, shahar, tuman boshliqlari, *sü baši* - lashkarboshilarni lavozimga tayinlagan yoki mansabidan bo'shatgan, soliq-boj muammolarini o'z xohishidan kelib chiqib bartaraf etgan, davlat va ma'muriyat xizmatchilari, saroy mulozimlarini ko'chmas mulk yoxud turfa sovg'a, mukofot, in'omlar bilan taqdirlagan. Xoqonning yuqorida qaydlangan vazifalari Yusuf Xos Hojibning pandnomasida batafsil tasvirlangan. Ma'no-mazmun jihatidan *xaqan* istilohi forscha *šahanšáh* birligiga teng tushishini V. Bartold ta'kidlagan edi². Temuriy

¹ Чулууны Далай. Монголия в XIII-XIV веках. – М.: Наука, 1983. – С. 61; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Т.II. – М. – Л.: АН СССР, 1960. – С. 18-19.

² Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. – М.: Наука, 1968. – С. 602.

hukmdorlardan faqat Shohrux mirzoning *xaqani said* “baxtli xon” faxriy unvoniga ega bo'lgani tarixdan ma'lum¹.

Xan istilohi Xo'tan va Turkiston hukmdorlari, Usmonli sultonlar davlatida faqat hukmdor sulola vakillarini, Eronda viloyat bos'hliqlari, shuningdek, bosh vazirni ifodalagan. Mahmud Koshg'ariy *xan* istilohini ba'zan Tabg'ach (Xitoy) hukmdoriga nisbatan qo'llagan. *Tabğaç xannun torquşi telim* – Xitoy xonining ipak matosi ko'p (MK, I, 402). *Xan* leksemasi *arslan* va *buğra* “erkak tuya” zoonimlari bilan birikib, qoraxoniylar hukmdorlar o'ta xush ko'rgan eng oliy unvonni anglatgan. Xususan, Balasag'un, Koshg'ar hamda Xo'tanni qamrab olgan Sharqiy xoqonlik (1074-1102) boshlig'i Bug'raxon (*Buğraxan*) sharaflil unvoniga sazovor bo'lgan. Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u bilig” pandnomasini aynan mana shu xonga bag'ishlab bitgan: *Ajun tutti tabğaç uluğ Buğraxan* – Tabg'ach ulug' Bug'raxon olamni qo'lga oldi (QB, 8).

Qadimgi turk runik bitiglarida *xan* istilohi ko'zga tashlanmaydi. Biroq “hukmdor” (To'n, 2) hamda “yo'lbos'hchi, yetakchi, rahnamo” (DTS, 417) ma'nolarini ifodalagan *qan* termini faol qo'llangan. V.Bartold *qan* termini *xan* istilohi singari qadimgi turkiy tilda keng ishlatilgan *qağan* birligining qisqarishi oqibatida voqelanganini e'tirof etgan². *Qan* istilohi XIII-XIV yuzyillarda arab tilida yozilgan hamda turk (qipchoq) tili grammatikasiga bag'ishlangan risola-traktatlarda “xon, sulton, hukmdor, davlat boshlig'i” ma'nolarida kuzatiladi (At-tuhfa, 18a8; Abu-Hayyon, 74).

Mo'g'ullar hukmronligi chog'ida xon unvoni Chingiz naslidan chiqqan hukmdorlarga berilgan. Mo'g'ullar qo'l ostidagi to'rt ulus boshqaruvi faqat Chingiz avlodiga xos va xon faxriy unvoniga ega shaxslar tomonidan amalga oshirilgan. Movarounnahr hamda Avg'onistonning shimoliy hududlarini o'z ichiga olgan Chag'atoy ulusiga 31 ta chingiziy xon boshchilik qilgani tarix sahifalarida tamg'alangan. Shayboniylar, shuningdek, Qo'qon va Xiva xonliklari shohsupasida o'tirgan xonlarning barchasi o'zlarini Chingiz avlodi sanab, cheksiz hokimiyatga egalik qilishgan.

Qoraxoniylar hukmdorlar “el, yurt egasi” ma'nosini ifodalovchi *elig* istilohi bilan e'zozlanishni yoqtirishgan. “Xalq, davlat; urug'lar birlashmasi, ittifoqi” ma'nosini bildirgan *el* leksemasidan *-lig*

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Тошкент, 1969. – Б. 57.

² Бартолд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. – М.: Наука, 1968. – С. 604.

qo'shimchasi yordamida yasalgan *elig* istilohi¹. V. Bartold ta'kidicha, Qoshg'ar xoniga tobe bo'lgan Movarounnahr hukmdorlarini anglatgan². G.Dyorferga ko'ra, *elig* istilohi xoqondan keyingi eng oliy mansabni bildirgan va oxirgi bor 1130-yilda Balasag'un hukmdorining oti yoki unvoni sifatida qayd etilgan (II, 212). Ilk marta Turfon matnlari hamda shahzodalar Kolyanamkara va Papamkaraga bag'ishlangan uyg'ur (turk) yozuvli bitiglarda qayd etilgan *elig* yasamasi "Qadimgi turkiy lug'at"da ta'kidlanishicha, *altun*, *beg*, *qan*, *qut* singari so'zlar bilan sintagmatik munosabatga kirishib, *elig altun* "hukmdor", *elig beg* "saltanat boshlig'i", *elig qan* "Qoraxoniylar davrida oliy hukmdor unvoni", *elig quti* "janobi oliylari, hukmdor" ma'nolarini bildirgan (DTS, 170). Yusuf Xos Hojib "hukmdor, davlat boshlig'i"ni ifodalashda *elig* istilohidan tashqari *elči*, *elči beg*, *el baši*, *el begi* terminlarini ham qo'llagan: *Negü ter eşitgil böğü elči beg* – Dono hukmdor nima deyishini tingla (DTS, 169); *Sü baši ya el baši bolsa özüñ* – O'zing lashkarboshi yoki elboshi (hukmdor) bo'lsang (QB, 40); *Elig el begi* – *ol bodunqa uluğ* – *Elig* xalq orasida ulug' el begi (hukmdor)dir (QB, 4890).

Qoraxoniylar saltanatida bor bo'lgan mansab-u rutbalar pillapoyasi aks etgan davr manbalarida o'ta faol ishlatilgan *beg* istilohi bilan bir qancha ma'nolar ifodalangan. Xususan, "Qutadg'u bilig" matnida qo'llanishi juda yuqori bo'lgan ushbu birlik o'rni bilan "el-yurt hukmdori" ma'nosini ham anglatishga xizmat qilgan va *elig* istilohi bilan birgalikda ma'nodoshlik qatorini yuzaga chiqargan. Yusuf Xos Hojibning ta'kidlashicha, davlatda *beg* tarkibli *inanč beg* "ishonchli, sodiq beg", *čagři beg* "lochin beg" (lochindek jadal harakatlanuvchi), *kür tegin beg* "qahramon, botir xonzoda beg", *čavli beg* "shuhratli beg" unvonlar silsilasida o'ta qadrlangan va alqangan: *Qayu inanč beg qayu čagři beg qayu kür tegin beg qayu čavli beg* - Qaysisi inonch beg, ba'zisi chag'ri beg, ba'zisi botir tegin beg, ba'zisi chavli beg (3970). Kezi kelganda, Mahmud Koshgariy asarida "Teginlar, yani taxt vorisi, xonzoda" ma'nosining *begäč* istilohi yordamida ifodalangani, *kümüs tegin* "kumushdek toza rangli xonzoda", *alp tegin* "bahodir tegin", *qutluğ tegin* "muborak, saodatli tegin", *čagři tegin* "hujumda lochidek tegin", *küč tegin* "kuchli, quvvatli xonzoda"

¹ Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth -century Turkish. – Oxford, 1972. – C. 302; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Л.: Наука, 1980. – С. 141.

² Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. – М.: Наука, 1968.

– С. 519.

birikma istilohlarini urg'ulaganini eslash o'rinli (MK,I,391-392). Pandomada qayd etilgan quyidagi misralarda aksini topgan *kent begi* birikmasi “shahar boshligi” ma'nosini ifodalagani anglashiladi : *Negü ter ešitgil bu el kent begi* – Bu el va kent begi nima deydi, eshitgin (213).

Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimida hukmdor tomonidan tayinlangan hamda mavjud devon boshliqlari vazifalarini muvofiqlashtiruvchi mansabdor yetakchi mavqega ega bo'lgan va asl turkcha *yuğruş* hamda arab tilidan o'zlashgan *vazir* istilohlari bilan anglashilgan.

“Qutadg'u bilig” matnida etimologiyasi hozircha aniqlanmagan *yuğruş* faqat bir o'rinda qo'llangan holda: *Qayu yabğu yuğruş bolur el begi* (DTS, 277) arabcha o'zlashma asarning qator boblarida ko'zga tashlanadi. Ushbu holat XI yuzyilda asl turkcha istilohning Somoniylar davrida faol qo'llanishga kirgan arabcha o'zlashmaga o'rnini bo'shatib bera boshlaganini ko'rsatadi. Mahmud Koshg'ariy *yuğruş* unvoni egasi mavjud rutbalar zinapoyasida hukmdordan keyin turgan va qor, yomg'ir hamda issiqdan himoyalaydigan ipak yomg'irpo'sh uning martabasi belgisi hisoblanishini alohida urg'ulagan (MK, III, 48). G.Dyorfer *yuğruş* istilohini “bosh vazir, kansler” tarzida izohlagan (IV, 176). Yusuf Xos Hojib vazirlik lavozimiga tayinlanadigan kishiga ayni mansabning belgisi sanalgan tamg'a (muhr), idish, tug', nog'ora hamda sovut berilishini alohida urg'ulagan: *Vazirliğ anar berdi tamğa ayağ, Tuği küvrügi birlä berdi quyağ* – Unga vazirlikning belgisi (sanalmish) tamg'a (muhr), idish berdi, Tug'i, nog'orasi bilan sovutini berdi (1022).

Temuriylar saltanatida mamlakatining ichki va tas'hqi ishlari masalalari bilan yetti vazir shug'ullangan; dastlabki to'rt vazir yetakchi mavqega yega bo'lgan. Bu yetti vazir bevosita devon boshlig'i –*gidiván begiga* bo'ysungan. Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimida oliy hukmdor va vazirdan so'ng uchinchi darajali mansabdor *tüksin* istilohi yordamida anglashilganini Mahmud Koshg'ariy ta'kidlagan (MK, I, 410). Bu istilohning etimologiyasi to'g'risida fikr yuritgan J.Kloson uning *tüg*= yoki *tügsi*= so'zlaridan yasalganini tahmin qiladi. Ayni chog'da, leksemaning *tegi:n* istilohi kabi qaysidir qadimgi yoxud xitoy tilidan olinganini ehtimoldan xoli emas, deb biladi¹.

Boshqaruvning navbatdagi pillapoyasini *sü başi, sü başčisı* hamda forsha-tojikcha *ispahsalar* istilohlari bilan ifodalangan “lashkarboshi,

¹ Sir Gerard Clauson. An Etimological Dictionary of Pre-thirteenth -century Turkish. – Oxford, 1972. – C. 487.

sarkarda” egallagan. Davlatning mudofaa ishlariga mas’ul sarkarda cherig tuzilishi, askariy qismlarni qurol-aslaha, oziq-ovqat, kiyim-kechak bilan ta’minlash, chegaralarni mustahkamlash, urush paytida *yağī* - dushmanni mag’lub etish usullarini ishlab chiqish, tajribali, ishonchli, sodiq, mard kishilarni turli bo’lim va qism rahbarligiga qo’yish singari vazifalarni hayotga tatbiq etgan: *Yağīci örün qirğil ersiglärig, yağīqa alin qıl kötürsü çerig* – Jangovar, sinci, yoshi ulug’ bahodirlarni, yovga qarshi oldingi qatotga qo’y, toki lashkarga dalda bersin (QB, 2335).

Qoraxoniylar saroyida mavjud xizmatlar ichida eng nozigi hojiblik sanalgan. Arabcha *hājib* istilohi bilan atalgan mansabdordan saltanat tomonidan olib borilayotgan siyosat, qabul qilingan qoida, nizom, qarorlarni yuqori saviyada bilish, xazinachi, bitigchi, ish yurituvchi ayonlar, yer-mulk ishlarini boshqaruvchi sarkorlar, musofir elchilar va h.k. faoliyatidan xabardor bo’lish, qabuliga kelganlarning shikoyati, arz-holini tinglash va hukmdorga yetkazish, tashqi-ichki nojo’ya ishlarni tergash, ularning oldini olish talab etilgan.

Sof turkcha *tamğacı* istilohi anglatgan ma’no-mazmun borasida turkiyshunoslar tomonidan turfa mulohazalar ilgari surilgan. V.Radlov *تمغایی تا مغایی* “solıq, o’lpon yig’uvchi; muhrdor” (III,100), J.Klason: *tamğacı* “farmon, qaror, buyruq singari hujjatlarga muhr bosuvchi mansabdor”¹ ma’nosini ifodalaganini urg’ulagan. Ilk bor “Kultegin bitigtoshi”da qo’llangan *tamğacı* istilohi Qoraxoniylar boshqaruv apparatida xizmatda bo’lgan yuqori lavozimlardan sanalgan. Yusuf Xos Hojib tamg’achining adolatli, rahmdil, nizom va qoidalardan yaxshi xabardor bo’lishi maqsadga muvofiqligini alohida ta’kidlagan: *Köni bolsa qılqı bolur tamğacı* – Xulqi to’g’ri bo’lsa, muhrdor bo’ladi (QB, 3951). V.Gordlevskiyning qayd etis’hicha, Saljuqiylar saroyida *muhr*-tamg’a bosuvchilar saltanatning siyosiy hayotida sezilarli o’rin egallagan². Dashti Qipchoq xonlari yorliqlarida *tamğacı* termini “boj undiruvchi”: *Tamğacı tartnaqčılarqa...* - bojmonlar (va) torozibonlarga... (Yarlik Toxtatisha, 46; Yarlik Timur-Kutluka, 10) hamda “solıq-yig’uvchi, solıqchi”³ ma’nolarini bildirgan. Kezi kelganda tobe yurtlardan undiriladigan solıq turi *tamğa* deb atalganini eslab o’tis’h o’rinli. *Tamğacı* istilohi fors tiliga o’zlashib, “botmon” hamda “solıqchi” ma’nolarida qo’llangan (Dyorfer, II, 565).

¹ Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth -century Turkish. – Oxford, 1972. – C. 303.

² Гордлевский И. Государство Сельджукидов Малой Азии. – М.: АН СССР, 1941. – С. 139.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. – СПб. 1893-1911. – С. 23.

Qoraxoniylar davlat boshqaruvida “hukmdor devoni kotibi” lavozimi ma’nodoshlik xarakteridagi istilohlar paradigmasi ishtirokida ifodalangan. Yusuf Xos Hojib kotibni *ilimğa* istilohi bilan nomlaydi: *Qayusi sü baši qayusi hajib. Qayusi ilimğa bolur söz ačib*- Ba’zisi lashkarboshi, ba’zisi hojib, ba’zisi so’z (ma’nosini) ochib (QB, 3968). Mahmud Koshg’ariy lug’atida mazkur istiloh *alimğa* va *imğa* shakllarida qayd etilgan (MK, I, 161). Lug’atshunosning ta’kidlashicha, *imğa* termini, shuningdek, “xazinachi” hamda “solih undiruvchi” ma’nolarida ham ishlatilgan.

Asl turkcha *bitig’chi* (< *bitig* “xat, noma, maktub”) “devonxona kotibi” semasida birinchi bor “Qutadg’u bilig”da qo’llangan: *Bitig’chi biliglig uquşluğ keräk*- Kotib bilimli, zakovatli (bo’lishi) kerak (QB, 2633). Istilohning ushbu fonetik shakli keyingi davr manbalarida ham faol ishlatilgan. Mahmud Koshg’ariy lug’atida istilohning *bitig’üchi*, *bitkächi* shakllari izohlangan (MK, II, 369). Yasamaning *bitkächi* shakli dastavval “Oltun yoruq” sutrasida ko’zga tashlanadi (DTS, 164), uni Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarida ham uchratamiz (MN, 294b1). XIII yuzyilda uyg’urlardan mo’g’ullarlar tomonidan o’zlashtirilgan *bitig’chi* Chingizxon imperiyasiga kirgan uluslar hamda XIV yuzyilda Eronda ma’lum va mas’hhur bo’lgan (Bartold, 1968, 508). Yusuf Xos Hojib *bitig’chi* mansabini ta’riflar ekan, hukmdor davlat sirlarini faqat ikki kishi, ya’ni kotib hamda vazirga oshkor qilmasdan o’zga chorasi yo’qligi, shu bois har ikki amaldor *elig* so’zlarini qattiq sir saqlashi, tilini tiyishi talab qilinganini alohida urg’ulagan (QB, 2640-2642). Tahlil qilinayotgan istiloh keyingi davr tilida ham faolligini yo’qotmagan, xususan, uning *bitik’chi*, *bitka’chi*, *bitki’chi*, *bitkü’chi*, *bitig’üchi* shakllarda qo’llangani L.Budagov (I, 242), V.Radlov (IV, 1775), J.Kloson (304), G.Dyorfer (II, 359), A.Vamberi (251) lug’atlarida ta’kidlangan. Temur Qutlug’ yorlig’ida ishlatilgan *divân bitik’chi* birikma istilohini N.Berezin ma’no jihatidan arabcha *kâtib* o’zlashmasiga teng kelishini bildirgan¹. *Bit(i)* – “yozmoq, bitmoq” harakat fe’li asosida yuzaga chiqqan *bitig’chi*//*bitik’chi* istilohi bilan atalgan mansabdor Temuriylar saroyida ham faoliyat yuritib, nafaqat devon hujjatlarini tayyorlash, shuningdek, cherigda xizmat qilayotgan askarlar sonini aniqlash, ularga beriladigan *ulufa* - maosh miqdorini nazoratdan o’tkazish, tobe yurtlardan tushadigan xiroj, ushr, jizya singari soliqlar hajmini kirim-chiqim daftarida qayd etish singari vazifalar bilan ham mashg’ul bo’lgan.

¹ Березин И.Н. Ханские ярлыки. II: Тарханные ярлыки Тохтамыш, Тимур-Кутлука и Саадет Гирея. – Казан, 1981. – С. 28.

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasdagi quyidagi qayd bitikchilikning kasbga aylangani, uning ajdoddan avlodga o'tishi mumkinligi borasida to'xtamga kelishga izn beradi: *Xāja Mansur-Jurján mulkindandir va bitikči qavmindandir* (ANATIL, I, 299).

Yozma obidalar Qoraxoniylar davlat boshqaruvida *muhtasiblik*-nazoratchilik institutining sezilarli mavqega ega bo'lganligidan guvohlik beradi. Arab tilidan olingan va “nazoratchi” ma'nosida dastlab “Qutadg'u bilig”da ikki o'rinda qo'llangan *muhtasib* istilohi keyingi davrga oid turkiyda bitilgan badiiy-tarixiy manbalarda faol ishlatilgani bilan ajralib turadi: *Bulardīn basa muhtasiblar turur, bular elgi küçlüg keräk ey ünür*. Bulardan tashqari muhtasiblardir, bular qo'li kuchli bo'lishi kerak, ey baraka topkur (QB, 5438). Manbalar muhtasibning har bir bozorda faoliyat yuritgani, savdo-sotiq jarayoni, xususan, bozordagi narx-navo, tosh-u tarozilarning talab darajadaligi, bozorga xos qonun-qoidalar, me'yorlarning bajarilishini nazorat qilganini tasdiqlaydi. Bu vazifalarlardan tashqari, muhtasib zimmasiga shahar aholisi tomonidan urf-odat, rasm-rusm, diniy majburiyatlarning so'zsiz bajarilishi, g'ayridinlarga qarshi muhosasiz kurash olib borish kabi yumushlar ham yuklatilgan¹. Yusuf Xos Hojib *muhtasib* qo'li kuchli bo'lishi, fosiq, behuda, beboshlarni tergap turishi, masjid va unga ibodat uchun keluvchi jamoatni to'kis tutishi zarurligini ta'kidlagan: *Qisa tutsa fasiq yava bošlağış, tolu tutsa mazgad jama'atlariğ* – Toki fosiq behuda, beboshlarni tergap (tutsalar), masjid (va) jamoatlarni to'kis tutsa(lar) (QB, 5439).

Birinchi Turk va Ikkinchi Turk qag'anlig'i davlat boshqaruvi tizimida harbiy-ma'muriy mansab-*qurlar* pillapoyasida *qağandan* keyingi o'rinda *yabğu* hamda *şad* istilohlari bilan atalgan shaxslar joylashgan, bular cherigning o'ng va so'l qo'llariga qo'mondonlik qilishgan. Qag'anlik g'arbiy hamda sharqiy qismlardan iborat bo'lib, g'arbiy qismning oliy hukmdori *yabğu* sanalgan. Qoraxoniylar saltanatida bu istiloh *yawğu*//*yafğu* shakllarida, Mahmud Koshg'ariyning urg'ulashicha, “Xalqdan chiqqan, xoqondan ikki daraja quyi lavozimli kishi”ni anglatgan (MK, III, 359). Yusuf Xos Hojib tomonidan *yawğu* istilohining *yuğruş* “vazir”dan oldin tilga olinishi, tahlil etilayotgan termin fodalagan rutba egasining mansablar ierarxiyasi uchidan o'rin olganini ko'rsatadi: *Qayu yawğu yuğrush bolur el begi*- Qaysisi yabg'u, yug'rush bo'lar el begi (DTS, 249).

¹ Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – С. 55-56.

Qoraxoniylar davlatida sudlov ishlari Qur'oni Karim hamda Hadisi sharifga suyanilgan tarzda turmushga tatbiq qilingan. Sudlov ishlariga Qur'oni Karim hamda Hadisi sharifni oliy darajada o'zlashtirgan, shariat va fiqh qonun-qoidalarini besh qo'lday egallagan shaxslargagina sharaflı *qāzi* unvoni berilgan. Yusuf Xos Hojib O'zg'urmish nomidan qozi xususida so'z yuritir ekan, hukmdor-*elig* saltanat xizmatlarini bajaruvchi uch mansabga kishilarning o'ta sarasini tayinlashi lozimligi, bu uch kishining birinchisi *qāzi*, ikkinchisi – *xalifa* (viloyat, o'lka hokimi), uchinchisi – *vazir* ekanligini uqtiradi (QB, 5216-5219). Kezi kelganda, *yar*= “ajrim qilmoq” harakat fe'li asosida yasalgan *yarğučı* (< *yarğū* “qaror, hukm, sud”) istilohi “sudya” ma'nosida ilk bor “Codex Gumanicus” matnida ko'zga tashlangani (CC, 125-2), keyinchalik XVI yuzyil o'zbek adabiy tili obidasi “Tavorixi guzida. Nusratnoma”da qo'llanganini qayd etish foydadan holi bo'lmas (NN, 19a10).

Xulosa.

Qoraxoniylar davlati boshqaruv tizimining shakllanishi va taraqqiyoti turkiy davlatchilik an'analarining tarixiy izchillik asosida rivojlanganini yaqqol ko'rsatadi. VI–X yillardagi Birinchi va Ikkinchi Turk qag'anliklarida shakllangan siyosiy-ma'muriy tuzim Somoniylar davridagi idoraviy boshqaruv unsurlari bilan uyg'unlashgan holda XI–XII yuzyillarda Qoraxoniylar davlatida mukammal darajada qayta namoyon bo'ldi. Bu holat turkiy siyosiy tafakkur, davlat boshqaruvi madaniyati va mansablar tizimining yuzyillar davomida uzviylik va uzluksizlik asosida yashab, yangi tarixiy sharoitlarga moslashganini tasdiqlaydi.

Qoraxoniylar ma'muriy boshqaruv idorasida xaqan, xan, elig, beg, yawğū kabi istilohlar bilan atalgan yuqori mansabdorlar davlatning siyosiy barqarorligi, hududiy birligi va harbiy qudratini saqlashda muhim rol o'ynagan. Yuğruş/vazir, tüksin, hajib, tamğacı, bitigçi, sü başi/ispahsalar, muhtasib, qāzi singari lavozim egalari esa markaziy davlat idoralarining samarali faoliyat yuritishini ta'minlagan. Ularning har biri davlatning ichki tartib-intizomi, soliq tizimi, harbiy qudrati, elchilik munosabatlari, sud-huquq amaliyoti, saroy qabuli va boshqaruv jarayonining boshqa ko'plab sohalarida o'ziga xos o'rin tutishgan.

Maqolada tahlil etilgan manbalar: “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'otit turk”, qadimgi turk runik bitiklari, uyg'ur (turk) yozuvidagi yodgorliklar, shuningdek, arab, fors-tojik va xitoy tarixiy obidalari Qoraxoniylar boshqaruv tizimi o'ziga xos terminologik paradigmaga ega bo'lganini

tasdiqlaydi. Terminlar tizimining aksariyati ma"no jihatdan boy, ko'p vazifali va ijtimoiy-siyosiy hayotda keng qo'llangan bo'lib, ularning shakllanishida turkiy an'ana yetakchik qilgan. Ayrim istilohlarning keyingi davrlar, jumladan, Temuriylar, Shayboniylar, Qo'qon va Xiva xonliklari boshqaruv amaliyotida amalda qolgani ularning tarixiy yashovchanligini ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, Qoraxoniylar boshqaruvi terminologiyasini tadqiq etish nafaqat turkiy xalqlarning siyosiy-madaniy taraqqiyot tarixini yoritish, balki hozirgi tilshunoslik, chunonchi, tarixiy leksikologiya va tarixiy terminologiya uchun ham muhim ilmiy-metodologik ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot natijalari turkiy davlatchilik an'analari chuqur ildizlarga ega ekanini ko'rsatib, ularni yangi ilmiy yondashuvlar asosida izchil o'rganish zarurligini dalillaydi.

Xullas, Dunyo tamaddunida munosib o'ringa ega bo'lgan Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimi xususida mulohaza yuritishda ilk eski turkiy til manbalari qatori, qadimgi turkiy til va eski o'zbek adabiy tiliga oid obidalarga, shuningdek, xitoy, arab, fors-tojik, ingliz, nemis, rus va boshqa tillarida yaratilgan turfa tadqiqot hamda lug'atlarga murojaat qilish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurazzoq – Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Тошкент, 1969. – 462 б.
2. Abu Nauyon – Расулова Н.А. Исследования языка «Китаб ал-идрак лил-лisan ал-атрак» Абу Хаййана. Морфология, лексика и глоссарий. Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 153 с.
3. ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV. – Тошкент: Ёзувчи, 1983-1985.
4. At-tuhfa – Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в. на арабском языке. Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. – Ташкент, 1978. – 450 с.
5. Bartold – Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. – М.: Наука, 1968. – С. 190-192.
6. Berezin – Березин И.Н. Ханские ярлыки. II: Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет Гирея. – Казан, 1981.
7. Budagov – Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I-II. – СПб., 1869-1872.
8. Chuluuni Dalay – Чулууны Далай. Монголия в XIII-XIV веках. – М.: Наука, 1983. – 223 с.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

9. Gordlevskiy – Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии. – М.: АН СССР, 1941. – 206 с.
10. Dadabayev – Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – 186 с.
11. DTS – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
12. Dyorfer – Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neuperzischen. -Bd. I-IV. – Wiesbaden, 1963-1975.
13. Clauson – Sir Gerard Clauson. An Yetimological Dictionary of Pre-thirteenth - century Turkish. – Oxford, 1972.
14. CC – Gronbech K. Komanisches Worterbuch. Turkischer Wortindex in Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942.
15. Кононов – Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Л.: Наука, 1980. – 255с.
16. LOK– Легенда об Огуз-кагане. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – М.: Восточная литература, 1959. – 171 с.
17. МК – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайрловчи С.М.Муталлибов. I-III. – Тошкент, 1960-1963.
18. MN – Хорезми. Мухаббат-наме. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I, II. – Ташкент, 1966, 1971.
19. NN – Таварихи гузида. Нусрат-наме. Исследование, критический текст, аннотация, оглавление и таблица сводных оглавлений канд.филол.наук А.М.Акрамова. – Ташкент: Фан, 1967. – 438 с.
20. QB – Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.
21. Radlov – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. – СПб. 1893-1911.
22. Rashid ad-din – Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Ю.П.Верховского. Т.II.-М. – Л.: АН СССР, 1960. – 248 с.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
“DEVONU LUG'OTIT TURK” VA ZAMONAVIY TURKIY TILLAR

Baxtiyor Abdushukurov

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotasiya: Ushbu maqola qoraxoniylar davrining noyob yodgorligi sanalgan, turkiy xalqlar va ularning tili tarixida muhim o'rin tutgan “Devonu lug'otit turk” asarida qo'llangan ayrim leksemalarning zamonaviy turkiy tillarga munosabatiga bag'ishlanadi. “Devon”da ifodalangan istilohlar doirasida kechgan fonetik, leksik o'zgarishlar hozir turkiy tillarda istifoda etilayotgan leksemalar bilan qiyosiy tahlillar yordamida yoritilgan. Shuningdek, maqolada tadqiqot ob'ekti qilib olingan so'zlar Kul tigin, To'nyuquq, Turfon matnlari, eski turkiy til (“Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'otit-turk”, “Taafsiir”, “Qisasi Rabg'uziy”), eski o'zbek adabiy tili manbalari (Alisher Navoiy asarlari, “Shajarayi turk”)da aks etgan leksik birliklar bilan taqqoslab o'rganilgan. Natijada o'rtada qariyb o'n uch asrga yaqin muddat bo'lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so'zlarning talay qismi bugun o'zbek adabiy tilida qo'llanishda bo'lmasa-da, qardosh turkiy tillarda ishlatilib kelayotgani ma'lum bo'ldi.

Tayanch tushunchalar: qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili, turk, qirg'iz, gagavuz, qo'miq, qarayim, no'g'oy, turkman, qozoq, uyg'ur, ozarbayjon, tuva, xakas.

Abstract: This article is devoted to the relationship of some lexemes used in the work “Devonu lug'otit turk”, which is considered a unique monument of the Karakhanid era and plays an important role in the history of the Turkic peoples and their language, to modern Turkic languages. The phonetic and lexical changes that have occurred within the terms expressed in “Devon” are highlighted by means of comparative analysis with the lexemes currently used in Turkic languages. Also, the words taken as the object of research in the article are studied by comparing them with the lexical units reflected in the texts of Kul Tigin, Tunyuquq, Turfon, the old Turkic language (“Kutadgu bilig”, “Devonu lug'otit-turk”, “Taafsiir”, “Qisasi Rabguziy”), and the sources of the old Uzbek literary language (the works of Alisher Navoi, “Shajarayi turk”). As a result, despite the interval of about thirteen centuries, it turned out that many of the words subjected to comparative analysis are not used in the Uzbek literary language today, but are used in the related Turkic languages.

Key words: ancient Turkic language, old Turkic language, old Uzbek literary language, Turkish, Kyrgyz, Gagauz, Qom, Karaim, Nogai, Turkmen, Kazakh, Uyghur, Azerbaijani, Tuva, Khakass.

Kirish: Ma'lumki, mutaxassislar tomonidan zamonasining buyuk olimi sifatida e'tirof etilgan Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'otit turk”

asarida tilshunoslikning ko'plab sohalarini qamrab oldi. Unda turkiy tillarning fonetik, leksik, grammatik, dialektal xususiyatlariga doir muhim ma'lumotlar aks etgan. Qolaversa, til tarixini o'rganish, uning eski holatidan voqif bo'lish qadimgi qo'lyozmalarni qiyosiy jihatdan tadqiq etish, ular orasidagi yaqinlik va farqlarni aniqlash yordamida olib boriladi. Aytish joizki, "Devonu lug'otit turk" obidasi yaratilganiga qariyb o'n asr bo'layapdi. Shu bois, tilda o'zgarishlar yuz bergani tabiiy. Chunki bu vaqt mobaynida til o'zining taraqqiyot qonuniyatlariga muvofiq fonetik, leksik, morfologik, sintaktik jihatdan o'zgarishga uchragan, takomillashgan, boyigan. "Devonu lug'otit turk" asari leksikasining bugungi turkiy tillarga munosabati bo'yicha olib borgan kuzatishlarimiz yodnoma tili bilan turkiy tillarda qo'llanilgan so'zlar o'rtasida yaqinlik va ba'zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko'rsatdi. Buni quyida amalga oshirilgan qiyosiy tahlil jarayonida ham kuzatish mumkin.

Maqsad va vazifa: "Devonu lug'otit turk" asaridagi ayrim leksemalarning zamonaviy turkiy tillarda saqlanish darajasini, ularning fonetik, semantik va morfologik o'zgarishlarini aniqlash;

Asarda uchraydigan asossiy turkey so'zlarning hozirgi tillardagi variantlarini aniqlash;

Qadimgi shakllarni tarixiy manbalar bilan qiyoslash;

Fonetik, semantik, grammatik o'zgarish sabablarini tahlil qilish;

O'zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz va boshqa turkiy tillardagi mos shakllarni ko'rsatish.

Usullar: Qiyosiy-tarixiy, etimologik, lingvistik tahlil usullari; "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Qisasi Rabg'uziy", "Mahbub ul-qulub" singari manbalar asosida solishtirma tahlil.

Natijalar va mulohaza: Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" yodnomasida «non» ma'nosini bergan etmāk (14v16) so'zi ilk bor Turfonda topilgan moniy yozuvi manbalarida *ötmāk* tarzida uchraydi (DTS,393). *Etmāk* qoraxoniylar davri manbasi sanalgan "Qutadg'u bilig" asarida ayni shakl va ma'noda istifoda qilingan: *begi etmäkin yep işin işlär er* – u odam begining nonini yeb, ishini qilar edi (DTS,188). Mazkur obidad tüz etmāk juft so'zi "non-tuz, mehmondo'stlik" ma'nosini anglatgan: *tüz etmāk yetürgil açuq tut yüzüñn*– mehmondo'st bo'l, chehrangni ochiq tut (DTS,594). Mahmud Koshg'ariy o'rganilayotgan kalimaga shunday ta'rif beradi: *etmāk* – non (*etmäkkä telim kişi öşdi* – non uchun ko'p odam to'plandi

(MK,I,82); yag'mo, tuxsi va ba'zi o'g'uz hamda qipchoqlar so'zi. Bu so'zda arabchaga o'xshashlik bor, chunki arabchada maxrajlar bir-biriga yaqin bo'lgani uchun و ni ب va ت ga almashtirish bor. Chunonchi, بالله والله تالله kabi. Lekin turkiy so'zlarni arab so'zlariga o'xshatish qiyindir (MK,,I,82). Shuningdek, "Devon"da tekshirila- yotgan atamaning *küvşäk etmäk* (yaxshi xamirdan bo'lgan non. MK,I,331); *uwuś etmäk* (ushatilgan non, burdalangan non. MK,I,56); *qara etmäk* kabi birikmalarni hosil qilishga asos bo'lganini ko'ramiz. Ushbu lug'atda *qara etmäk* quyidagicha izohlanadi: Bu bir xil nondir. Shundayki, go'sht hil-hil pishib so'ngaklari ayrilib ketguncha qaynatiladi. So'ngra ustiga un, yog', shakar solinadi, bir-biriga aralashtirilib quyilguncha qaynatiladi, so'ng yeyiladi (MK,III,241). Alisher Navoiyning "Hayratul - abror" dostonida *ekmäk* shakli zikr etilgan:

Ekmäk emas, barča bukim turğasen,

Arpau buğday sačiban orğasen (ANATIL,III,562). Tahlilga tortilgan leksema hozirda o'zbek adabiy tilida o'z o'rnini forscha *non* o'zlashmasiga bo'shatib bergan bo'lsa-da, boshqird, tatar tillarida uning *ikmäk*, turk, gagavuz, qo'miq tillarida *ekmäk*, qarayim tilida *etmäk*, no'g'oy tilida *ötpäk* fonetik variantlari muomalada bo'lib kelmoqda (ESS,I,254).

"Oldin" ma'nosini bildirgan al (-in kichraytirish qo'shimchasi; ESS,I,146) so'zidan yasalgan alin atamasi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida inson tana a'zosi bo'lgan peshonaga nisbatan qo'llangan: *ačuq tut yüzüñni yaruq tut alin* - yuzingni ochiq, peshonangni esa yorug' tut (DTS,36). "Devonu lug'otit turk"da "manglay" (MK,I,107) "tog'ning bo'rtib chiqqan joyi, cho'qqi" kabi semalarni ifodalagan: *Alin tübü yaşardı* – tog' cho'qqisi ko'm-ko'k bo'lib yashardi (MK,II,83). Ushbu kalima "Qisasi Rabg'uziy" (77r5) hamda Alisher Navoiy asarlarida o'zining asl ma'nosini davom ettirgan (Nav,482). Qayd etilgan istiloh bugun o'zbek adabiy tili va uning shevalarida kuzatilmasa-da, qardosh turkiy tillar, xususan, ozarbayjon, turk, turkman, oltoy, xakas tillarida *alin*, gagavuz tilida *anni* fonetik variantlarida ko'zga tashlanadi (ESS,I,146).

"Qisasi Rabg'uziy" asarida «mehmon, musofir» ma'nosida voqelangan qonuq//qonaq (88r1) kalimasi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida *qonuq* shaklida uchraydi: *Nelük arsiqar sen aja öldäcü özün iki künlük qonuq boldači* – Nimaga mag'rurlanasan, ey o'luvchi, o'zing ikki kunlik mehmon bo'luvchisan (MK,I,365). Ayni paytda, bu so'z devonda "mehmondorchilik, ziyofat" ma'nosida ham qo'llangan. O'g'uzlardan boshqa qabilalar tilida bu so'z "uy egasi yoqtirmagan holda, birovning

uyida turish” ma’nosida ishlatilgan (MK,I,320). Hozirda Qashqadaryo, Surxondaryo shevalarida “mehmondorchilik, to’ylarda beriladigan kichik ziyofat” ma’nolarida, Qoraqalpoq shevalarida “mehmon” ma’nosida qo’llaniladi (O’XShL,367). Atama bugungi kunda turkiy tillar, jumladan, ozarbayjon, qozoq tillarida *qonaq*, boshqird tilida *qunaaq*, tatar tilida *kunak*, qirg’iz tilida *konok* shakllarida o’zining asl ma’nosini davom ettirib kelmoqda (ESS,II,55). Shuningdek, “joylashmoq, turmoq, yashamoq” ma’nosidagi *qon-* fe’lidan hosil bo’lgan *qonuq* so’zi rus tiliga *kunak* tarzida o’zlashib, “qo’noq, mehmon”, “tutingan og’ayni” semalarini kasb etish barobarida Kunakov antroponimining shakllanishi uchun asos bo’lgan.

Erin (XSh,43b4) leksemasi “Qisasi Rabg’uziy”, “Muhabbatnoma” asarlarida “lab” tushunchasini ifodalash uchun xizmat qilgan: *İki erinlāri Habaşiy erinlār deg* (83r11); *Erür jan maqsadī erniñ nabatī* (Mn.,308a9). Ushbu so’zga ilk marta Turfon matnlarida duch kelamiz: *Erin üzā meñ bolsar...* – lab ustida xol bo’lsa (DTS,178). “Devonu lug’otit turk”da *ärin* (MK,I,106), *irin*, “Tafsir”da *ärin* fonetik shakllari kuzatiladi: *anñ irni yaqışmas* – tez so’zlaganidan, so’zamolligidan lablari bir-biriga tegmaydi (MK,III,82); ... *altıği ärnini Fir’avn taxtiniñ altında urdī...* (30,27). Tatar, xakas va boshqird tillarida ushbu leksemaning *irin/iren*, qozoq tilida *yerin*, qirg’iz, turkman, qo’miq, no’g’ay, qoraqalpoq, oltoy, tuva tillari hamda turk dialektlarida *erin* fonetik variantlari ishlatiladi (ESS,I,291).

“Qisasi Rabg’uziy”da *avuč* so’zi “hovuch, siqim” ma’nosini ifodalagan: *Sāmiriyy ul tofraqdīn bir avuč alīb saqlamiş erdi* (126r4). Leksema ilk bor “Oltun yorug’” yodnomasida *adut* shaklida qo’llanilgan: *Ayača aš bermiş adutča suv tutmiş...* – bir kaft hajmicha ovqat, bir hovuch miqdorida suv bermoq (DTS,14). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” dostonida *avuč*: *Uquşsuz kişi avučča titik* – aqlsiz, nodon kishi bir hovuch axlatga o’xshaydi (DTS,70), *avut* (DTS,71), Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” asarida *avut* (MK,I,111), *ađut*: *Bir ađut neñ* (MK,I,85) fonetik variantlari kuzatiladi. “Tafsir” va XIV asr Xorazm manbalarida *avuč* shakli qayd etiladi: *Bir avuč uşaq taş tutdī taqī...yüziñä atdī* (115b1); *Bir avuč topraqdīn yarattī* (XSh,117b13). Alisher Navoiy asarlarida atama “hovuch”, “chapak” ma’nolarida ishlatilgan (Nav,478). Bundan ko’rinadiki, XV asrga kelib atamaning ma’nolari kengaygan. Zamonaviy turkiy tillarda ushbu so’zning quyidagi shakllari mavjud: o’zbek tilida *hovuch*, ozarbayjon tilida *ovuc*, turk tilida *avuç*, chuvash tilida *ivaç*, qozoq tilida *uıs*, qirg’iz tilida *uuch*. Bu ot qadimgi turkiy tilda “ikki qo’l shapalog’i bilan olmoq”

ma'nosini anglatgan abu- fe'lidan –č qo'shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik bu so'z tarkibida quyidagi tovush o'zgarishlari voqe bo'lgan: ikki unli oralig'idagi b undoshi v undoshiga almashgan: abuč>avuč. O'zbek tilida atamaning boshlanishiga h undoshi qo'shilgan: avuč > havuč (O'TEL,I,595).

Rabg'uziy "bulbul" ma'nosida sanduwač zoonimini qo'llagan: *Lāla sağraqin içärdä sayrar esrüb sanduwač* (68v3). Ushbu so'zni birinchi marta Yusuf Xos Hojib o'z asarida sandiwač//sanduwač shakllarida keltirib o'tgan: *Sariğ sanduwač... sayradī* (DTS,484). "Devon"da sanduwač varianti uchraydi: *Tatliğ otar sanduwač* – bulbul yoqimli sayraydi (MK,I,481). Qutbning "Xusrav va Shirin" asarida sanduwač (53b12), zanduwaj shakllari ifodalangan: *Körär kim tağ üzrā xuš çečäklär açilmış zanduwajlar qaršu sayrar* (14a6). Ayni paytda, "Qisasi Rabg'uziy"da leksemaning arabcha bulbul sinonimi ham kuzatiladi: *Qumri, bulbul muqri bolib ün tüzär tün-kündüzi* (68v5). Bu Alisher Navoiy asarlari va hozirgi o'zbek adabiy tilida ham mazkur ma'noda ishlatiladi. Ma'lum bo'ladiki, *bulbul* istilohi XIV asrda dastavval *sanduwač* zoonimiga ma'nodosh sifatida qo'llanilgan bo'lsa, so'ngra uning o'rnini butunlay egallagan. Shunga qaramay tekshirilayotgan *sanduwač* kalimasi bugungi kunda tatar tilida *sandugač/sandivač*, qozoq tilida *sandugaš*, boshqirt tilida *handugaš*, oltoy tilida *sandigaš* shaklida ifodalanadi (ESS,III,203).

"Qisasi Rabg'uziy"da boshga kiyiladigan buyumga nisbatan börk so'zi ishlatilgan: *Hulla kizdi egniñä ham başqa urdi börkidin* (5v11). Atama dastlab "Qutadg'u bilig" dostonida ifodalangan: *...bezük börk kezür* – katta bo'rk kiyadi (DTS,118). Eski turkiy tilning dastlabki manbalaridan bo'lgan "Devonu lug'otit turk"da ayni shakl va semada uchraydi: *Tatsiz türk bolmas, başsiz börk bolmas* - boshsiz bo'rk bo'lmaganidek, tot (uyg'ur)siz turk ham bo'lmaydi (MK,I,333). Mahmud Koshg'ariy *börk*ning bir nechta turlarini keltiradi. Jumladan, "uzun, mayin, oq echki yungidan qilingan oq qalpoq" semasi chigilcha qiymač börk so'z birikmasi bilan ifodalangan (MK,III,190). "Qaytarma qalpoq" kötürmä börk (MK,I,452), "uzun (uchli) qalpoq" esa suqarlač börk (MK,I,454) birikmalari yordamida qayd etilgan. o'rganilayotgan maishiy leksemaga Alisher Nvoiy ham murojaat qilganini "Mahbub ul-qulub" asaridan bilib olish mumkin: *...başidagi eski börk bilä erdi...* (MQ,39). Atama Forish, Mang'it¹ shevalarida "qalpoq" ma'nosini kasb etadi: *börk ə:ldeşə, bəş əladı* (O'XSHL,56). Bu so'z uyg'ur tilida *bök, börük*,

¹Qarang: Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Тошкент: Фан, 1961. –Б.30.

qadimgi yozuv yodgorliklari hamda “Badai al-lug‘at”da *vörk* shakllarida uchraydi va telpak ma’nosini anglatadi. Mo’g‘ul tilida *börkür* so’zi “pokryvalo” ma’nosida qo‘llangan, undan *bötür* so’zi yasaliib, *yopish*, *qoplash*, *kiyish* ma’nolari kelib chiqqan¹. E.Sevortyanning etimologik lug‘atida ko‘rsatilishicha, qoraqalpoq, turkman, qozoq tillarida *börük*, xakas tilida *pörük*, oltoy, turk tillarida *börük*, tatar tilida *bürük* shakllari qo‘llanadi (ESS,II,221-222).

Professor Sh.Rahmatullaevning yozishicha, *börk* ‘bosh kiyimning bir turi, ‘qalpoq’. Bu ot qadimgi turkiy tildagi ‘qopla’, ‘yop’ ma’nosini anglatgan *börü-* fe’lidan –k qo‘shimchasi bilan yasalgan, keyinchalik ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan; o‘zbek tilida ö unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: *börü-* + k= *börü-k* > *börk* > *bork* (O‘TEL,I,77-78).

“Qisasi Rabg‘uziy”da *kärpič* so’zi “g‘isht” ma’nosini bildirgan: *Firavndan burun kimersä bīšīğ kärpič qīlmiši yoq erdi...*(113v20). Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ayni shaklda ifodalangan: *bīšīğ kärpič* – pishiq g‘isht (MK,I,424). Alisher Navoiy asarlarida *kirpich* (ANATIL,II,118) shaklida kelgan. Bu leksema rus tili so‘z boyligidan *kirpič* tarzida o‘rin olgan. Mazkur atama hozirgi kunda zamonaviy o‘zbek adabiy tilida ishlatilmasa-da, Xiva, Urganch, Shimoliy Xorazm shevalarida *kərvich*/*kərbich* shaklida saqlanib qolgan: *bizəram kərvichə mətəl ədik, pulına qaramayın mīçini alaƣoydıq* (O‘XSHL,142). Shu bilan birga, ozarbayjon tilida *kärpis*, qozoq tilida *kirpiš*, qirg‘iz, tuva tillarida *kirpič*, tatar, chuvash tillarida *kirpeč*, yoqut tilida *kirpiiče*, boshqird tilida *kirbes* shakllari ishlatiladi.

Qadimgi turkiy yodgorliklar (DTS,211) hamda XI asrga doir turkiy manbalarda uy hayvonlaridan biri inək deb nomlangan: *ürünj inək bozağulačī bolmiš* - ola sigir tug‘adigan bo‘ldi (MK,I,135). Mahmud Koshg‘ariy ushbu termin o‘g‘uzlarda “urg‘ochi toshbaqa” ma’nosini ham anglatganligini uqtirib o‘tgan. XIV asrga oid arabcha risolalar hamda XIV asr Xorazm yodnomalarida inək shaklini ko‘ramiz: *...yüz miñ inäk, yüz miñ qoy* (QR,46v18); *bir qul satğın bir inäk satğın aldım* (NF,147a15; At-tuhfa,7a6; Tarjumon,14-19; Abu Hayyon,24; Jamoliddin Turkiy,12a5; XSH,105a21;). Radlov lug‘atida berilgan ma’lumotlarga qaraganda mazkur zoonim qora qirg‘iz, teleut, tobol, taranchin, usmoniy turk tillarda o‘zining

¹Убайдуллаев А. “Луғати туркий”да сўз маъноларининг изоҳланиши // Лингвист VII. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2016. – Б. 18.

asl ma'nosida qo'llanishda bo'lgan (RSL,I,1443). Bugungi kunda Qashqadaryo shevalarida inə://inək, Buxoro shevalarida nak, Samarqand, Surxondaryo shevalarida inak fonetik shakllari istifoda etilmoqda: *kəttəmni bittə inə:ləri boridi, həril xurma ʔstiyə tug'ayde* (O'XSHL,116). Enək shakli To'rtko'l shevasida "buzoq" ma'nosida keladi: *bizda sʔyg'ʔyr yoq, bir enək va* (O'XSHL,97). Ayni paytda, E.Sevortyanning qayd etishicha, tahlilga tortilgan zoonim hozirda quyidagi bir qator turkiy tillarda istifoda qilinadi: ozarbayjon, turk, turkman, gagauz, tuva, qo'miq, oltoy tillarida *inek*, chuvash tilida *ene*, yoqut tilida *inax* (ESS,I,358-359).

A.Sherbakning fikricha, termin kelib chiqishi jihatidan inən "urg'ochi tuya", inək "urg'ochi it", änək "urg'ochi" so'zlari bilan bir xil. Inä, änä - "ona" so'zi esa ular uchun asos bo'lib xizmat qiladi (IRLTYA,97). E.Sevortyanning ta'kidlashicha, inək//inäk in-en= "tug'moq", "qochirmoq" fe'lidan -(ä) k yoki gäk affiksi vositasida yasalgan (ESS,I,359). Bizning olib borgan izlanishlarimiz, E.Sevortyan fikrining to'g'ri (asosli) ekanligini tasdiqlaydi.

"Sigir" ma'nosidagi yana bir zoonim, ya'ni ud (DTS,605 - "sigir") termini dastlab Turfon matnlarida qo'llanilgan: *ud küntä ud satğın alsar yaramaz* - sigir kunida sigir olish yaxshilik keltirmaydi (DTS,605). Mahmud Koshg'ariy lug'atida chigilcha ud (MK, I, 80) va uz shakllari ko'zga tashlanadi: *uz möñrädi* (MK,III,411). "Qisasi Rabg'uziy" asarida ud (51ch11) va uning uy, uz (QR,2v8) fonetik shakllari kuzatdik: *buğday teriyürdä uyni bir urdi* (QR,13v14). D-z-y larning XIV asrda mavjudligi, bu jarayonning nihoyasiga yetmaganligidan dalolat beradi. Alisher Navoiy asarlarida uy (FSh,144) shaklini uchratamiz. Ushbu so'z bugun oltoy, qirg'iz, uyg'ur dialektlarida o'z ma'nosini davom ettirib kelmoqda (ESS,I,572). *Ud//uy* termini Turfon matnlarida, "Devon" hamda "Qisasi Rabg'uziy"da astroponim sifatida o'n ikki turkiy muchal yillaridan ikkinchisi, sigir yilini va savr burjini ifodalash uchun qo'llangan. "Qudatg'u bilig"da ko'chma ma'noda insonlarga nisbatan ham ishlatilganligi qayd etilgan (DTS,665).

Bal kalimasi (XSh,46b10; NF,5b11; G,69b12) "asal" ma'nosida dastavval Mahmud Koshg'ariy lug'atida ko'zga tashlanadi: *Ul anar bal yalğatti* (DTS,79). Bu ot "Tafsir"da o'z semasini davom ettirgan: *Baldin tatliğraq* (68b14). Tekshirilayotgan obidada zikr etilgan ma'no bal, arabcha asal so'zlariga yuklangan: *Ul erinniñ tatliğinda qayda yetsün bal šakar* (77r17); ...*Birin aru yedi asal boldi* (12v14). Alisher Navoiy asarlarida har ikkala so'zni uchratish mumkin (ANATIL,I,121;310). Zamonaviy

o'zbek adabiy tilida *asal* atamasi *bolga* qaraganda faol qo'llansa-da, *bol* so'zi bugungi kunda ozarbayjon, turkman, turk, boshqird, qozoq, qirg'iz, tatar, gagauz, qumiq, no'g'oy tillarida *bal*, chuvash tilida *pil* fonetik variantlarda ishlatiladi (ESS,II,47).

Učuz sifati ilk marta qadimgi turkiy tilda “osongina”, “ozgina, arzimas, ahamiyatsiz” ma'nolarida iste'molda bo'lgan: *Ol oğlan ögin emgätmädin uçuz toğğay* – Bu bola onasiga qiyinchilik tug'dirmasdan oson dunyoga keldi; *Taqi ağırlıg bolğay men taqi uçuz bolğay men* – u yana ko'p hurmatga sazovor bo'ladi, men esa ahamiyatsiz, e'tiborsiz qolaman (DTS,604). “Devonu lug'atit turk” va Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida so'zning “arzon” semasi kuzatiladi: *Učuz nän* – arzon narsa (DTS,604). “Qisasi Rabg'uziy” hamda Alisher Navoiy asarlarida (Nav,628) leksemaning keyingi, ya'ni uchinchi ma'nosi ko'zga tashlanadi: *İbrāhim duāsī barakātında bu kün Makkada ašliq uçuz bolğay erdi* (49v3). Tahlillardan natija shuki, ushbu sifatning bosh va undan o'sib chiqqan ikkinchi ma'nosi o'sha paytdayoq iste'moldan chiqib ketgan. XIV asrga kelib, so'zning hosila ma'nosi qo'llanila boshlagan va ayni vaqtda, bu sema denotatga aylangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu kalima o'rnini forscha arzon o'zlashmasi egallagan. Shunga qaramay, zikr qilingan *učuz* atamasi bugun turkman tilida *ujiz*, ozarbayjon, turk tillarida *ucuz*, gagauz tilida *ujus*, tatar tilida *učiz/ujis*, boshqird tilida *očoz* shakllarida ko'zga tashlanadi (ESS,I,567-568).

Baqir leksemasi qadimgi turkiy tilda «og'irlik o'lchovi», «mis tanga, pul», “pul birligi”, “Qutadg'u bilig” va “Devonu lug'otit turk” asarlarida «mis» (metall) ma'nolarini voqelantirgan (DTS,82) ma'nolarida qo'llanilgan. “Qisasi Rabg'uziy” tilida esa «mis» semasini bildirgan: *Namrud bir mināra qopardi temürdin baqirdin* (42r9). Bu so'z Qoramurt, Qarnoq, Iqon, Buxoro shevalarida “chelak”, Shimoliy Xorazm, Beruniy shenvalarida “chaqa (pul)” ma'nosini anglatadi: *baqyr pul almashmy qaldy* (O'XShL,42). Hozirgi o'zbek adabiy tilida paqir fonetik varianti ishlatilib, “chelak”, “chaqa (pul)”, “hech narsaga arzimaydi, juda yomon, past, arzimas” semalarini anglatish uchun xizmat qiladi: *...o'q yeganlarini qopqoqli paqirga solib, supaga olib chiqib qo'ydi; So'zimga ishon, boshqa bir paqir ham pulim yo'q; U hatto bu achchiq ta'nalarni eshitmaganday, eshitsa ham, bir paqirga olmay, sur bo'lib turardi* (O'TIL,III,258-259). E.Sevortyan turkman, qozoq, qirg'iz, no'g'ay, qoraqalpoq, tatar, boshqird tillarida tekshirilayotgan so'zning *baqir*, turk tilida *bakir*, chuvash tilida *paxar*,

ozarbayjon tilida *paxir* variantlari muomalada ekanini *e'tirof qiladi* (ESS,II,45).

732-yilda o'rnatilgan Kul tigin bitigtoshida yaz so'zi ko'klamga nisbatan qo'llangan: *Maği Qorğan qışlab yazıña oğuzğaru sü taşıqdimiz* – Mag'i qo'rg'onda qishlab ko'klamda o'g'uz tomonga qo'shin bilan chiqdik (KT,48). Mashhur lug'atshunos Mahmud Koshg'ariy bu kalimaga "ko'klam", "yoz" ma'nolarini yuklagan: *er qışlağda yazadī* – odam bahorni qishlog'da o'tkazdi (MK,III,97); *yazın qatığlansa qışın sevnür* – yozda tirishgan kishi, qishda sevinadi (MK,III,174). Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida *yaz* ko'klamni, *yay* esa yozni bildirishi she'riy misralar orqali dalillangan:

Oş bitidim bu kitābnī ey erānlār er bozi,

Bir yıl içrā keçti anñ yayı qış yaz-u küzi (QR,249v1). Abulg'oz Bahodirxon qayd etilgan har ikkala leksemani "yoz" ma'nosida ishlatgan (ShT,25;112), ko'klamni forsha bahor o'zlashmasi bilan bergan. "Yoz" ma'nosidagi *yay* ilk bor Mo'yun chur yodgorligida uchraydi (DTS,226). Professor Q.Sodiqovning mulohazasiga ko'ra *yaz* so'zi hozirda iste'moldan chiqqan, uning ko'klam, bahor so'zlarini ishlatamiz. "Yoz"ni bildiruvchi *yay* so'zida tovush o'zgarishi yuz berib, *yazga* aylangan. Shunga qaramay, ularning qoldiqlari ayrim so'zlarimizda uchrab turadi. Masalan, bolalar qo'shig'idagi *Laylak keldi, yoz bo'ldi* jumlasidagi *yaz* kalimasi "ko'klam, bahor"ni bildiradi. Yoki hozirgi *yaylov* so'zining o'zagi *yay* (yoz) bilan bog'liq¹. "Ko'klam" ma'nosini voqelantirgan *yaz* kalimasi hozirda boshqird, tatar, turkman tillari va turk dielaktlarida *yaz*, qoraqalpoq, qirg'iz, qozoq tillarida *jaz*, oltoy tilida *das*, tuva, xakas tillarida *čas*, yoqut tilida *saas* o'akllarida ishlatilsa, "yoz"ni anglatgan *yay* leksemasi ozarbayjon, qo'miq tillarida, no'g'oy dialektlarida *yay*, boshqird tilida *yäy*, qirg'iz tilida *jay*, tatar dialektlarida *jäy*, xakas tilida *šay*, yoqut tilida *say* variantlari qo'llanib kelmoqda (ESS,IV,73).

Bashmakov familiyasi uchun asos bo'lgan bashmak qadimda rus dvoryanlari uchun maxsus ishlangan oyoq kiyimini bildirgan. Ushbu turkiy leksema XVI asrda rus tili lug'at tarkibidan o'rin olgan. Bašaq (chigilcha) leksemasi "Devonu lug'otit turk" asarida "to'piq" ma'nosini anglatgan. Ayni paytda, Mahmud Koshg'ariy o'g'uz va qipchoqlar mim (m) orttirib, bašmaq shaklida qo'llashini ta'kidlaydi. Atama "O'zbek tilining

¹ Содиқов Қ. Эски ўзбек адабий тили. –Т.: Akademnashr, 2020. –Б. 465.

izohli lug'ati" da "kigiz etik, piyma; umuman oyoq kiyimi" tarzida izohlangan. E.Sevortyanning guvohlik berishicha, zikr etilgan so'z bugungi kunda ozarbayjon, qo'miq, no'g'oy, tatar, boshqird tillarida *başmaq*, turk tilida *başmak*, chuvash tilida *pušmak* tarzida istifoda qilinadi (ESS,II,93-94).

"Azob chekmoq, qiynalmoq" ma'nosidagi ämgä- fe'lidan yasalgan ämgäk so'zi Kul tigin bitigida mehnat, qiyinchilikka nisbatan ishlatilgan: *On oq bodun ämgäk körti* – O'n o'q xalqi qiyinchilik ko'rdi (KT,19). Turfon vodiysida topilgan manbalar matni, X asr yodgorligi sanalgan "Oltun yoruq"da ayni shakl va ma'noda ko'zga tashlanadi (DTS,172). Mahmud Koshg'ariy lug'atida bu atama emgäk fonetik shaklida berilgan: *emgäk ekindä qalmas* - mehnat bo'sh ketmaydi (MK,I,134). Shu bilan birga, bu kalima "Devon"da "yurak burug'i, ich ketish" ma'nosidagi emgäk tolgağ (MK,II,333) juft so'zining shakllanishiga asos bo'lgan. "Qisasi Rabg'uziy" va "Mahbub-ul-qulub", "Shajarayi turk" asarida asarlarida ham "mehnat, qiyinchilik" ma'nosida uchraydi: *Emgäkdin alarğa ārām yoq* (ANATIL,III,563); *bir tevä va ya at yüz emgäk birlän yürür erdi* (SHT,29). Atama keyingi davr manbalarida qayd etilmasa-da, hozirda Janubiy Xorazm, Qipchoq, Xonqa, Mang'it, Shimoliy Xorazm, Turkiston, Qilichboy shevalarida ämgäk/emgäk (mehnat, qiyinchilik) tarzida uchraydi: *ämgäk chäkmaq* (O'XSHL,29); *emgäkläsä emgäk artadı* (O'XShL,97). Uning adabiy tilda ham mavjudligini quyidagi misollarda ko'rish mumkin:

Mirtemir yozadi:

Sen uchun dalaning chokini so'kdik,

Bola o'stirgandek emgaklar to'kdik.

Topishmoqda shunday keladi:

Emgaklagan toshni ko'rdim,

Toshdan chiqqan boshni ko'rdim. Bundan tashqari, zamonaviy turkiy tillar, jumladan, turkman, qirg'iz, uyg'ur tillarida tekshirilayotgan atamaning *emgek*, boshqird, tatar tillarida *imgäk*, no'g'oy tilida *embek*, turk tilida *emek*, ozarbayjon tilida *ämäk*, qozoq tilida *eñbek*, qaraim tilida *emek/emgäk* fonetik variantlari mavjud (ESS,I,272-273).

Ilk bor Turfon matnlarida qayd etilgan "shahar" ma'nosini anglatuvchi känd (DTS,290) leksemasining "Qisasi Rabg'uziy" tilida kend, kent fonetik variantlari ko'zga tashlanadi: *Yolda kelürdä Aynuš-šams atliğ bir kend bar erdi* (96r7); *Meni bu siğirğa mindürgil seniñ birlä kentgä barayin* (128v8). Atama qo'shma so'z tarkibida kelgan holatni ham kuzatish mumkin:

Bağdādğa keldilər xalifağa ayttılar: yana qayturda Semüzkent (Samarqand)gä säkiz yığaçlıq yerdin keçib keldük tedilər (176r7). Mahmud Koshg'ariy tadqiq etilayotgan leksema xususida quyidagilarni bayon qiladi: *Känd – o'g'uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko'pchilik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Farg'onani Özkänd – o'z shahrimiz deytilar. Samarqandni kattaligi uchun Semizkänd – semiz shahar deytilar. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo'llaydilar (I,330). Tärkän – Shosh (Toshkent) ning ismi. Uning asli Tash kand bo'lib, toshdan qurilgan shahar demakdir (MK,I,414).* Ma'lum bo'ladiki, qoraxoniylar davrida atama “qishloq”, “viloyat”, “shahar” ma'nolarini bildirgan. “Tafsir” asarida *kend* (39,17), *kent* (61,9) shakllarida “qishloq”, “shahar” semalarida ishlatilgan. “Guliston bit turkiy”da *kent* “shahar” ma'nosida kelgan: *Bir qul kentgä bardī* (30b1). Alisher Navoiy asarlarida “qishloq”, “shahar” ma'nolari ko'zga tashlanadi (ANATIL,II,108). “O'zbek xalq shevalari lug'ati”da tavsiflanishicha, Janubiy Xorazm va Qoramurt shevalarida atamaning *kənt* (qishloq, aholi punkti) varianti qo'llaniladi (O'XSHL,141). Bu kalima hozirda turk tilida *kent* tarzida “shahar”ni ifodalasa¹, ozarbayjon tilida esa uning *känd* shakli “qishloq”² ma'nosini anglatadi.

Mazkur so'zning qaysi tilga oidligi xususida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda uning sug'd tiliga mansubligi qayd etiladi³. Mahmud Koshg'ariy esa bu haqda shunday yozadi: *Butun Movarounnahr, Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkänd, Taškänd – Šaš, Özkänd, Tünkänd nomlarining hammasi turkchadir. Känd turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharni qurdilar va shunday nom qo'yidilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, so'ng ular Ajam shaharlari kabi bo'lgan (MK,III,164).* Qayd etilgan ma'lumotlar Movarounnahrning sanab o'tilgan o'lkalari turklar tomonidan bunyod etilgani, keyinchalik bu yerlarda forsiyzabonlar nufuzining ham oshganligi, joy nomlarining esa forsha atab ketilganidan dalolat beradi⁴.

¹ Yusupova N. Türkçe – Özbekçe sözlük. – Ankara, 2018. –B. 325.

² Azərbaycanca-özbəkçə özbəkçə –azərbaycanca lügət. –Bakı, Savad, 2019. –B.128.

³ Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –С. 290; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. Т.II. –Б.353; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: Ёзувчи, 1991. –С. ; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. –Б. 36.

⁴ Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Т.: Тошкент давлат шақшунослик институти, 2006. –Б. 46.

XIV asr manbasi sanalgan Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida ishlatilgan qul (qul, xizmatkor; 76v5), kün (cho'ri, joriya; 41r1) so'zlari dastavval Kul tigin yodnomasida uchraydi: *bäglik urī oğluñ qul bolti, silik qiz oğluñ kün bolti* – bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, yetuk, chiroyli qiz farzanding cho'ri bo'ldi (KT,24). Shu bilan birga, har ikkala atama bitigtoshda qulad- (qulga aylantirmoq), künäd- (joriyaga aylantirmoq) fe'llarining shakllanishiga asos bo'lgan: *qağan-sīramīs bodunuğ, künäd mis, quladmīs bodunuğ* – xoqonini yo'qotgan xalqni, cho'riga aylangan, qulga aylangan xalqni (KT,13). Mahmud Koshg'ariy *kün*ni o'zining dastlabki ma'nosida qo'llagan bo'lsa, *qulga* esa "qul" (MK,I,324), "keksa", "qul, banda" ma'nolarini yuklagan va buni misollar bilan dalillagan: *qul sawi qalmas* – keksalarning so'zi, nasihati bekor ketmaydi (MK,I,387); *qul tañrigä bütti* - qul, banda xudoning borligiga iqror bo'ldi (MK,II,339). *Kün* eski o'zbek adabiy tilida ishlatilmasa-da, *qul* "qul", "mute bo'lmoq, boylik ketidan quvmoq", "qul, banda" semalarida qo'llanishda davom etgan:

Agar oting yo'qtur, arpa g'amin yemassen,

Agar quling yo'qtur, kishi quli xud emassen (ANATIL,IV,75). Shunnga qaramay, E.Sevortyanning qayd etishicha, "cho'ri" ma'nosini anglatgan *kün* kalimasi bugun qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq tillarida ayni shakl va ma'noda qo'llanishda davom etmoqda (ESS,V,142).

Turfon matnlarida "darvoza, eshik" ma'nosidagi qapığ (DTS,420) so'zi Kul tigin yodnomasida Temir qapığ tarzida joy nomi tarkibida kelgan: *qurığaru Tāmir qapığqa tāgi sülāyü bārmis* – g'arbga Temir qopiqqacha lashkar tortib beribdi (KT,8). X asrga tegishli bo'lgan uyg'ur yozuvidagi adabiyot- larda *qapağ* (DTS,420) shakliga duch kelamiz. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida *qapuğ* varianti "darvoza", ko'chma ma'noda "qabul qilish xonasi" semalarida (DTS,421) qo'llanishda bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy lug'atida *qapuğ, qapğa* (MK,I,401) fonetik muqobillari istifoda qilingan: *qapuğ açuqluği* (MK,I,166). Ilk nasriy manba sanalgan "Qisasi Rabg'uziy" asarida *qapuğ* "eshik, darvoza", eski o'zbek tilidagi adabiyotlarda *qapu* shakli "eshik, darvoza", "jarlik, pastqam yer" (ANATIL,IV,268-269) ma'nolarini anglatgan: *bir kimärsä qapuğ qaqdı* (QR,19r2). Tahlilga tortilgan leksema zamonaviy adabiy tilda ishlatilmasa-da, uning *qapi, qapqa* variantlari bugungi kunda Xorazm, Iqon, Turkiston, Chimkent, Sayram shevalarida muomalada ekanini (O'XShL,156), shuningdek, turkman, turk, ozarbayjon tilida *qapı, gagavuz, qo'miq* tillarida *qapu, uyg'ur* dialektlarida *qabıq/qobuq, qirg'iz, tatar* tillarida

qapqa, chuvash tilida *xapxa*, qozoq, qoraqalpoq tillarida *qaqpa* shakllari (ESS,V,274) qo'llanishini ta'kidlab o'tish joiz. Atama "yopmoq" ma'nosidagi qadimgi *qap*- fe'li bilan – *iğ* qo'shimchasidan yuzaga kelgan (ESS,V,263).

"Chumoli" ma'nosidagi o'g'uzcha qarınča (Jamoliddin Turkiy,15a7; Tarjumon,11-20) termini "Devon"da qarınča (MK,III,384)//qarınçaq (MK,I,460) shakllarida qayd qilingan. Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida qarıncha/ qarınchqa/qarınchg'a (QR,30r19) fonetik shakllari istifoda etilgan: *Ikinč qarınča Sulaymānğa ögüt bermiş üçün* (QR,13v1); *Sulaymān qarınčqa birlä sözläşgäni turur* (QR,138v20). "At-tuhfa"da qarınçaq (36a2) variatini ko'ramiz. Chig'atoy tilida qarınčqa, grim tilida qarınja (RSL,III,174), ozarbayjon tilida qarışqa (RSL,II,181) fonetik shakllari ishlatilganini Radlov o'z vaqtida qayd etgan. Qarınja hozirda janubiy Xorazm shevalarida o'zining asl ma'nosida ishlatilmoqda (O'XSHL,157). Ayni paytda, ushbu zoonimning hozirda ayrim turkiy tillarda faol qo'llanishni E.Sevortyaning etimologik lug'atidan bilib olish mumkin. Ya'ni turkman, qaraim tillarida *qarınja*, ozarbayjon tilida *qarışqa*, turk tili va uning dialektlarida *karınca/qarınça/garınja* shakllari kuzatiladi (ESS,V323). Fikrimizcha, termin qarın "qorin", "qursaq" (DTS,427) so'zi bilan -ča-čaq kichraytirish affiksida yasalgan.

Shahar va qishloqlarning madaniy landshaftlari - parklar, bog'lar, shuningdek, o'tloq va dalalarda barchaga eng yaxshi tanish bo'lgan qushlar yashaydi. Ana shunday qushlardan biri hisoblanmish chumchuq Mahmud Koshg'ariyning ko'rsatishicha, o'g'uzlar tilida säčä (MK,III,238) deb nomlangan. "Qisasi Rabg'uziy" asarida säčä//sečä (13r12-13), sečäk shakllarini uchratdik: *sečäk čop tašidi* (43r3). "At-tuhfa"da seršä (24bm), šäršä, šeršä (24b10) fonetik variantlarini kuzatdik. Jamoliddin Turkiyning "Kitob bulg'at" asarida serčä (16b3), "Tarjumon"da turkmancha särčä (10-7) shakllarini ko'ramiz. Zoonim eski o'zbek tili manbalarida uchramasada, bugungi kunga kelib Urganch, Xiva, Xonqa, Hozarasp shevalarida *sechä*, ozarbayjon tilida *šärçä*, turkman tilida *serče*, turk tili va uning dialektlarida *serčä/čerçe/çeree* (ESS,VII,267) shakllarida o'zining asl ma'nosini saqlab qolgan: *azam bilän sechä qonar tu:tlara, getmə dəp yeg'ladım alıs yurtlara* (O'XSHL,237).

Yumurtqa/yumurtğa (MK,III,439) "Devonu lug'otit turk" asarida tovuq va boshqa qushlar tuxumini atagan: *ol yumurtqanı yutti* – u tuxumni yutdi (MK,II,363). XIV asr obidasi sanalgan "Qisasi Rabg'uziy" hamda Alisher Navoiy asarlari (ANATIL,III,584) tilida *yumurtqa* ayni sememada

ko'zga tashlanadi: *Yumurtqaniñ iç qapı teg içindä parda bar erdi* (147r5). Ushbu leksema Xorazm shevalari, ya'ni Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Yangibozor shevalarida *yımyırta*, Gurlan, Mang'it, Yangibozor¹ shevalarida *yımyırtqa* fonetik shakllarida tovuq tuxumiga nisbatan qo'llanadi: ...*eñ ullısı yımyırtqadayın, tavyıǵ'ıña maya bolar* (O'XSHL,134). Turkman, qo'miq tillarida *yumurtǵa*, no'g'oy tilida *yumırtqa*, boshqird tilida *yomortqa*, qozoq, qoraqalpoq tillarida *yomırtqa*, oltoy tilida *dımırtqa*, qaraim tilida *ımırtqa*, turk tilida *yumurta*, tatar *yomırqa*, xakas *pımırxa* variantlari ishlatiladi (ESS,IV,250).

Xulosa. Ko'rinadiki, o'rtada uzoq asrlik muddat bo'lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so'zlarning aksariyati bugun o'zbek adabiy tilida qo'llanishda bo'lmasa-da, qardosh turkiy tillarda ishlatilib kelmoqda. Ba'zilar aynan qo'llanadi, ayrimlari fonetik, yana birlari ma'no o'zgarishiga uchragan. Binobarin, asar so'z boyligini qadimgi turkiy til va eski turkiy tilning dastlabki yodgorliklarida qayd etilgan leksik birliklar, hozirgi turkiy tillar hamda uning shevalari bilan qiyosiy o'rganish, birinchidan, asardagi turkiy leksemalarning ildizi ko'hna manbalarga borib taqalishini, ikkinchidan, muayyan so'zlar bugun ham ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan bo'lsa-da, turkiy adabiy til va dialektlarda faol ekanini, uchinchidan, ayrim istilohlar tarixiy taraqqiyot natijasida iste'moldan chiqib ketganini oydinlashtirdi.

Shartli qisqartmalar

ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати . I-IV. – Тошкент: ФАН, 1983-1985.

At-tuhfa – Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в на арабском языке/Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, грамматический указател. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой. –Ташкент, 1978.

G – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II-Ташкент: ФАН, 1966-1971.

DTS – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.

Jamoliddin Turkiy – Файзуллаева Ш.А. Исследование языка памятника XIV в. “Китабу булғат ал-муштақ фи луғат ат –турк ва-л қифчақ” Джамалад – Дина ат-Турки: Дисс.канд. филол.наук. – Ташкент, 1969.

IRLTYA – Историческое развитие лексики тюрских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.

КТ - Рустамий А. Сайланма/2-жилд/Туркий тил махзани. - Тошкент: Zilol buloq, 2022.

МК – Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк/Таржимон ва нашрга

¹Qarang: Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Тошкент: Фан, 1961. –Б.53.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН, 1960-1963.

Mn – Хорезми. Муҳаббат-наме//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Ташкент: ФАН, 1966-1971.

Nav – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.

NF – Нахджул – фарадис//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIVвека. Т. I-II. –Ташкент: ФАН, 1966-1971.

RSL – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. –СПБ, 1893-1911.

Tarjumon – Таржумон – XIV аср ёзма обидаси. – Тошкент: ФАН, 1980.

Tafsir – Бороков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII ВВ.-М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

XSH – Кутб. Хосров и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. Ташкент: ФАН, 1966-1971.

ESS – 1) Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. –М.: Наука, 1974-.

2) Севортян Э.В. Этимологические словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основа на букву “Б”. –М.: Наука, 1978.

3) Севортян Э.В. Этимологические основы на буквы “В”, “Г”, “Д”. – М.: Наука, 1980.

FSH – Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Саккизинчи том. – Тошкент: Фан. 1992.

SHT – Абулғозий. Шажарайи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992.

O'TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. – Русский язык, 1981.

O'XSHL – Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.

QR – 1) Н.Б. Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. I-II Тошкент: Ёзувчи, 1990-1991.

2) Rabqhyzi. Narrationes de Prophetis. Reproduced in facsimile. Wirt an introductions by K. Gronbech. – Copenbech. 1948.

3) Nasirud-din bin burhayud-din din Rabquz. Kisasul-Enbiya. II. Dizin. Aysu Ata. – Ankara, 1997.

Salimaxon Rustamiy

Oriental universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqola Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida keltirilgan «ishba:» atamasi tahliliga bag'ishlangan bo'lib, unda mazkur atama asar tarjimalarida turlicha talqin qilingani, Koshg'ariy uni turkiy so'zlardagi orqaqator unlilarga nisbatan qo'llagani dalillangan.

Tayanch tushunchalar: fonetika, talaffuz, tovush, ishba:, orqaqator unlilar.

Abstract. The article deals with the meaning of the term «ishba:», mentioned in the «Devonu lug'ati-t-turk» by Mahmud Koshgari. It is mentioned that the term is interpreted differently in the translations of the work. The author proved that Koshgari used it only for the back vowels in Turkic words.

Keywords: phonetics, pronounce, sound, ishba:, back vowels.

Buyuk olim Mahmud Koshg'ariy o'zining mashhur «Devonu lug'otit turk» asari bilan turkiyshunoslikka asos soldi. Tilshunoslikda birinchi bo'lib tarixiy-qiyosiy uslubni qo'llagan tilshunos ham Mahmud Koshg'ariydir. Mazkur asar yuzasidan ko'plab tarjima va tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, bu ishlar hozirgi kunda ham davom etmoqda (3; 5; 6; 9; 10; 14).

Asarda turkiy tillarning o'ziga xos hodisalarini tavsiflashda Mahmud Koshg'ariyning tushuncha va atamalarga oid ilmiy ijodkorligi namoyon bo'lgan. Tabiiyki, لسان (til), لغة (til, so'z), أصل (o'zak), مبني (tub), مشتق (yasama), أمر (fe'lining buyruq mayli), ماضي (o'tgan zamon), مضارع (hozirgi-kelasi zamon), إبدال va مصدر (metateza) kabi hamma tillar uchun umumiy bo'lgan tushunchalarni bildiruvchi atamalar Mahmud Koshg'ariygacha ham mavjud va mashhur edi.

Mahmud Koshg'ariy turkiy til birliklari va hodisalarini ta'riflash va atashni uch turli yo'l bilan amalga oshirgan. Birinchi yo'l arabiy atamaga turkiy ma'no berishdan iborat. Bu yo'l mohiyat jihatdan bir xil bo'lib, hajman yoki shaklan bir-biridan farq qiladigan hodisalarga nisbatan ishlatiladi. Bu holda olim atamaning lug'aviy ma'nosiga asoslanadi. Masalan, arab fonetikasida «ishba:» atamasi harakatning o'z jinsdoshi bo'lgan harf darajasida, fathaning *alif*, dammaning *va:v*, kasraning *ya:* darajasida talaffuz qilinishi tushuniladi. Mahmud Koshg'ariy bu atamani turkiy unlilarning tilorqa talaffuziga nisbatan ishlatadi. Arab talida «a:»ni «a:», «u»ni «uv», «i»ni «iy» deb talaffuz qilish va turkiyda «a», «u», «i»

unlilarini til orqasida, ya'ni qalin qilib talaffuz qilish turli fonetik hodisalar. Ammo mohiyat jihatdan bular bir xil, chunki hamma holda unli to'yintiriladi. «Ishba:»ning lug'aviy ma'nosi «to'ydirish», «to'yintirish» bo'lgani uchun Mahmud Koshg'ariy unga yangi turkiy ma'no bergan.

Ikkinchi yo'l mavjud arabiy atamaga sifat orttirishdan iborat. Masalan, «Devonu lug'otit turk»da arab tilida mavjud bo'lmagan tovushlarga nisbatan صلابة (qattiqlik), رگّة (yumshoqlik), بين مخرجين (ikki maxraj oralig'i) atamaları ishlatilgan. «Maxraj» atamasi talaffuz o'rni va talaffuz usulini o'z ichiga oladi. «Qattiqlik» zamonaviy tilshunoslikda «jarangsizlik»ka, «yumshoqlik» «jaranglilik»ka to'g'ri keladi. G'arb tilshunolarining ba'zilar hozir ham mazkur atamalarni Mahmud Koshg'ariy qo'llagan tarzda, ammo o'z tillariga tarjima qilib ishlatadilar.

Uchinchi yo'l mazkur ikki yo'ldan foydalanib bo'lmaydigan holda yangi atamalar yaratishdan iborat. Masalan: قافي «qa:fiy» va كافي «ka:fiy» shunday atamalardan. Turkiy tillarda singarmonizm (tovush uyg'unligi) bilan bog'liq qalinlik va ingichkalik bor. Mahmud Koshg'ariy qalin o'zak va qo'shimchalarni «qa:fiy» deb, ingichkalarini «ka:fiy» deb ataydi, chunki «q» tovushi o'zining jarangli jufti «g» bilan faqat yo'g'on so'z va uning formalarida, «k» esa o'zining jarangli jufti «g» bilan faqat ingichka so'z va uning formalarida uchraydi. Mahmud Koshg'ariyning mazkur atamalaridan Maxdiyxon ham o'zining «Sangloh» asarida (18) foydalangan.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk»idagi munozarali atamalardan yana biri إشباع «ishba:» atamasidir. «Ishba:» arabcha so'z bo'lib, IV bob أشبع – «ashba'a» (to'ydirmoq) fe'lining masdaridir. Arab fonetikasida «ishba:» deganda harakatlarning o'z jinsdoshidagi harf darajasida talaffuz qilinishi tushuniladi: fathaning alif darajasida, dammaning va:v darajasida va kasraning ya:y darajasida (22, «ishba:» moddasi).

Turkiyshunoslar orasida «ishba:» atamasining talqini haqida turli fikrlar mavjud. A.K. Borovkov «ishba:» atamasini uning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib «to'yingan» (1,12-13), A.M. Shcherbak «unlining aniq talaffuzi» (15,257), Z.A. Umarov (11, 90) va X. Rasulova (8) «qattiq talaffuz» deb izohlashgan. Ammo Mirza Muhammad Xoyining «Xulāsa-ye 'Abbāsi» (4) va boshqa qator lug'atshunoslar asarlarida (12,19; 13,45) bu atama, aksincha, ingichka yoki tor fonemalarga nisbatan qo'llanishi qayd qilingan.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk»idagi إشباع atamasi haqida koshg'ariyshunoslarning fikrlariga e'tibor berilsa, bu atama o'zbekcha tarjimada «qattiq, qalin» deb o'girilganini ko'rish mumkin. Masalan, Mahmud Koshg'ariyda:

ابا – بإشباع الألف. الدب. بلغة قفجاق. (19, 80)

O'zbekchada: aba - (qalin *a* bilan) ayiq (qipchoqcha) (7,113).

Mahmud Koshg'ariyda:

ات – الفرس. بإشباع الالف. (19,37)

O'zbekchada: at - (qattiq talaffuz qilinadigan الف bilan) ot (7, 70).

Turkcha tarjimada «to'q», «qalin» deb atalgan. Masalan, yuqoridagi misollarning turkcha tarjimasi quyidagicha:

Aba: (الف kalin soylenerek). Ayı. Kıpçakça. (16, 86)

At: (الف tok okunarak). At. (16, 34)

Inglizcha tarjimada arabcha shakli o'zgarishsiz saqlangan, ya'ni with *išbā'* (17, 28,31,50,...). Bu tarjimaning so'z boshida «ishba:» atamasiga shunday tavsif beriladi: *ishba:'* so'z o'rtasidagi unlining prosodik cho'zilishini bildiradi. Mahmud Koshg'ariy *ishba:'* ta'sirida ikki harfli talaffuzda uch harfli bo'lib ko'rinishi mumkin deb, *bardi* – *ba:rdi*, *turdi-tu:rdi* (ikkilamchi cho'ziqlik) misollarini keltirganda bu atamaning birlamchi ma'nosi saqlangan, biroq boshqa o'rinlarda «ishba:» velyarizatsiyani yoki aniqrog'i muayyan o'zakning *bar-*, *tur-* kabi orqaqator tovushli qo'shimchani talab qilishini, ya'ni bu o'zaklar «q» va «g'»li o'zaklarga o'xshashligini anglatib kelgan (17, 58).

Darhaqiqat, Mahmud Koshg'ariy bir necha o'rinda *ishba:'*li o'zaklar ham «q» va «g'»li o'zaklarga o'xshashligini ta'kidlaydi, chunki «q» va «g'» o'zakli so'zlarda ham *ishba:'*li o'zaklardagi kabi oldqator unlilari bo'lmaydi. Masalan:

قيا – حرف تصغير في كلمة مشبعة او غينية او قافية. يقال منه «أُعْلِقِيَا» اى بُنِّي. (21,127)

Ya'ni: *qiya* – orqaqator unlili, «q»li va «g'»li so'zlardagi kichraytirish qo'shimchasidir. Deyiladi: o'g'ulqiya, ya'ni o'g'ilcha.

فيزاد على حرف الأصل «الغين و اللام و الياء» في الكلمة القافية او المشبعة. (20,48)

Ya'ni: «q»li yoki orqaqator unlili so'zlarda o'zakka «g'», «l», «i» qo'shiladi.

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'otit turk»da «ishba:» atamasini aynan arab tilshunosligida qo'llangan unlilarning cho'ziqligi ma'nosida emas, balki yo'g'on, ya'ni orqaqator unlilarga nisbatan qo'llagan. Masalan: *aba* (19,80) - ayiq; *toz* (21,88) - chang, g'ubor; *tuz* (21,103) - tuz; *bar-*, *tur-*

(20,31) bor-, tur-. Misollardan ko'rinib turibdiki, ishba:' unlilarning sifatini emas, tilning holati, aniqrog'i, tilning orqaga tortilishini bildiradi (2,531). Ishba:'li alif - «a», ishba:'li *va:v* - «o», «u» tovushlarini anglatadi.

Lekin Mahmud Koshg'ariy lablanmagan tor «i» unli tovushga nisbatan bu atamani qo'llamaydi. Chunki arab tili fonetikasi nuqtai nazaridan kelib chiqqanda ishba:'li «i»ning talaffuzi orqaqator «i»ni oldqator tovushiga aylantiradi, ya'ni «ishba:» hodisasi tovushning qatoriga ta'sir qiladi va so'zning o'qilishida chalkashlik keltirib chiqaradi. Masalan, *tish* - tish; *tish* - tashqari. Agar shu so'z ishba:' bilan aytiladi desak, arab o'quvchi uni «tiysh» deb o'qiydi. Yumshoq undosh tovush «y» ta'sirida orqaqator «i»si oldqator unlisiga aylanib ketadi, natijada «tish» ma'nosidagi «tish» va tashqari ma'nosidagi «tish» so'zlaridagi «i» va «i» tovushlari talaffuzda farqlanmay qoladi. Demak, «i»ga nisbatan «ishba:» atamasining qo'llanishi turkiy tillarda ko'zlangan maqsadni bermas ekan, ya'ni oldqator unlisi «i»ni orqaqator unlisiga aylantirmas ekan.

Lablangan tor unli «u» tovushining talaffuzida esa bunday hodisa yuz bermaydi, oldqator «u» tovushi ishba:'li bo'lsa, ya'ni arab tili fonetikasi nuqtai nazaridan «uv» tarzida bo'lsa, «v» undosh tovushi «u» unlisining qatoriga ta'sir ko'rsatmaydi, ishba:'li «u» orqaqator «u» unli tovushiga mos keladi.

Mahmud Koshg'ariy o'z asarida «ishba:» atamasidan tashqari shu o'zakdan yasalgan «mushba'atun» atamasidan ham foydalanadi va uni orqaqator unlilari bor so'zlarga nisbatan atama sifatida qo'llaydi. Masalan:

orqaqator unlili so'zlar – الكلمة المشبعة

orqaqator unlili fe'llar - الأفعال المشبعة

Demak, Mahmud Koshg'ariy turkiy tillardagi orqaqator va oldqator unlilar arab grafikasida bir xil yozilgani tufayli ularni bir-biridan farqlash maqsadida orqaqator unlilarga nisbatan «ishba:» atamasini qo'llagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Боровков А.К. «Бада'и Ал-лугат», Словарь Тали' Имани Гератского. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – 15 с.

2. Боровкова Т.А. О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского «Дивану луғат-ит-турк» // ОЛЯ. №6. 1966. – С. 528-531.

3. Исабекова У.К. Махмуд Кашгари – основоположник ареальной лингвистики // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2017. №2. – С. 301-308.

4. Кадыров Т.Ш. О некоторых лингвистических терминах, употребляемых в словаре «Хуласа=йе 'Аббаси» Мухаммада Хувеййи. // Сб.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

науч. Трудов ТашГУ. №721 (Вопросы грамматики и лексикологии восточных языков). – Т., 1984. – С. 73-80.

5. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. (Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов). Тошкент. 2017.

6. Махмуд Кашгари. Дивану лугати-т-турк [Свод тюркских слов]. Том 1. (Перевод на русский язык с комментариями: А. Рустами. Ташкент: Mumtoz so'z. 2017. – 456 с.

7. Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий, Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Т.1. – Т.: ЎзССР ФА, 1960. – 499 с.

8. Расулова Х. Шайх Сулаймон Бухорийнинг асарида қайд этилган лингвистик атамалар. // Ўзбек тили ва адабиёти. №2. 1975. – С. 71-78.

9. Rustamiy S. «Esasu-l-belaga» ve «Divan-u lugat-it-türk» eserlerinin dil bilimi ve belagat bilimiyle ilgili yönleri / Electronic Turkish Studies. №11(20). 2016. – S. 503-522.

10. Садыкова С. З. Развитие научных концепций в области общей тюркологии // Проблемы Науки. 2016. №27 (69). – С. 61-64

11. Умаров З.А. Мирзо Маҳдихоннинг «Мабониул-луғат» асарида ишлатилган лингвистик терминлар. // Илмий ишлар. Шарқ филологияси масалалари. №240. – Т., 1964. – 90-95 с.

12. Умаров Э.А. Вокализм староузбекского языка XV в. Институт Языкознания АН Республики Узбекистан. – Т., 1991. – 19 с.

13. Умаров Э.А. Словари староузбекского языка и вопросы фонетики. – Т.: Фан, 1994. – 46 с.

14. Усмамбетов Б. Ж. Словарь Махмуда Кашгари «Диван лугат ат турк» и Кыргызский язык (этнолингвистический анализ) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. №5-1 (59). – 154-156.

15. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л.: АН СССР, 1962. – 274 с.

16. Divanü lûgat-it-türk tercümesi/çeviren: Besim Atalay. C.1. – Ankara, 1939. – 530 s.

17. Mahmud al-Kāšgari. Compendium of the turkic dialects (Dīvān Luyāt at-turk), Edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Printed of the Harvard University Printing Office. Part1-1982. – 304 p.

18. Sanglax by Muhammad Maxdixān, Facsimile text, introduction and indicis by Clavson. «E.J.W. gibb memorial» new series. XX. London,1960. 113+ Facsimile pp.

19. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد اول 1333. ص. 439+12 (ياكلشترك طوغروسى)

20. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد ثانى. 1333. ص. 319

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

21. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد ثالث. 1333. ص. 351.
22. غياث الدين رامپورى، غياث اللغة. مطبعة رزاقى، كانپور، 1333 هـ. ص. 626.

QORAXONIYLAR DAVRIDA MARKAZIY OSIYODA TASAVVUF AN'ANALARI VA TERMINLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJI

Avazbek Vaxidov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylar davrida Markaziy Osiyoda tasavvuf an'analari hamda terminlarining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari tarixiy, adabiy hamda lingvistik nuqtai nazarlardan ko'rib chiqiladi. Xususan, bu davrda turkiy xalqlarning Islom diniga ommaviy o'tishi va uning ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarga ta'siri, tasavvufning rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Maqolada tasavvufning nazariy va amaliy yo'nalishlari, asosiy namoyandalari va ijtimoiy ahamiyati haqida fikrlar bildiriladi. Shuningdek, Qoraxoniylar davrida turkiy va fors-tojik tilida tasavvufiy atamalar shakllanishi, ularning ma'nosi va vazifalari yoritiladi. Maqolada Xoja Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoni kabi mutasavviflar faoliyati haqida so'z boradi hamda mintaqadagi tasavvufiy adabiyotning rivojida ushbu davrning o'rni alohida ta'kidlanadi. Qoraxoniylar sulolasi davrining madaniy-tarixiy muhitning shakllanishida va Islom madaniyatining Markaziy Osiyoda tarqalishidagi muhim rolini ushbu tadqiqotda aniqlash mumkin. Maqolada, shuningdek, tasavvufiy adabiyot va undagi ma'naviy tafakkur yo'nalishlari qo'shni madaniyat va tillar bilan o'zaro ta'sirlari doirasida o'rganiladi. Bu tahlillar Markaziy Osiyo tasavvufiy an'alarining turkiy va islom tamoyillari asosida mustahkamlanishidagi ahamiyatini ko'rsatadi hamda zamonaviy adabiy va madaniy izlanishlarga asos bo'ladi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, tasavvuf, tariqat, termin, turkiy zabon adabiyot, terminlar shakllanishi, terminlar vazifasi.

Abstract: This article examines the historical, literary, and linguistic dimensions of the formation and development of Sufi traditions and their terminology in Central Asia during the Kara-Khanid period. Specifically, it analyzes the mass conversion of Turkic peoples to Islam during this era and its impact on socio-political and cultural processes, with a particular focus on the role this conversion played in the evolution of Sufism. The article presents a discourse on the theoretical and practical directions of Sufism, its principal exponents, and its social significance. Furthermore, it elucidates the formation of Sufi nomenclature in Turkic and Persian-Tajik languages, exploring their semantic content and functional roles. The work discusses the contributions of prominent Sufi figures such as Khoja Ahmad Yasawi and Yusuf Hamadani, placing special emphasis on the pivotal role of this period in the development of Sufi literature across the region. This research identifies the crucial function of the Kara-Khanid epoch in shaping a distinct cultural-historical milieu and in the dissemination of Islamic civilization within Central Asia. Moreover, the article investigates Sufi literature and its associated currents of spiritual thought within the framework of their reciprocal influences with adjacent cultures and languages. These analyses demonstrate the

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

significance of the consolidation of Central Asian Sufi traditions upon a foundation of Turkic and Islamic principles, thereby establishing a basis for contemporary literary and cultural inquiry.

Key words: Karakhanids, Sufism, Tarikat, Term, Turkic-language literature, Formation of terms, Functions of terms.

Kirish: Markaziy Osiyoning X-XII asrlardagi tarixiy-madaniy, siyosiy va iqtisodiy jarayonlarida Qoraxoniylar sulolasi o'ziga xos o'rin tutadi. Bu sulola hukmronligi davrida turkiy xalqlarning islom diniga ommaviy ravishda o'tishi nafaqat dinning o'ziga, balki madaniyat, adabiyot va axloqiy-ruhiy hayotning barcha jabhalariga salmoqli ta'sir ko'rsatdi. Va islom tasavvufi mazkur jarayonlarning eng muhim komponenti maqomini egalladi. Tasavvuf nafaqat diniy amallar, balki ijtimoiy tartib, ma'naviy tarbiya va madaniy integratsiyaning kuchli vositasiga aylandi. Mazkur vositaning o'ziga xosliklarini tadqiq qilish alohida dolzarblikka ega.

Maqsad va vazifa: Ushbu maqolaning maqsadi – Qoraxoniylar davridagi Markaziy Osiyoda tasavvufiy an'analarning shakllanish jarayonini o'rganish va uning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda aniqlash. Hozirgi kunda aynan shunday qamrovdagi mavzu doirasida tadqiqotlar ko'p emas, uning ustiga biz ko'zlagan maqsad tarixiy, adabiy va lisoniy jihatlar uyg'unligida ilmiy izlanish o'tkazishdir. Zero Qoraxoniylar davridagi tasavvuf diniy, balki ijtimoiy va madaniy salohiyatni belgilab bergan muhim jarayon sifatida qaraladi. Shu bois Qoraxoniylar davridagi Markaziy Osiyoda tasavvuf an'analarning shakllanish bosqichlari, ularning asosiy yo'nalishlari, namoyandalari va ijtimoiy-madaniy ahamiyatini hamda tasavvufiy terminologik qatlamning xususiyatlari O'zbekiston va xorijlik olimlarining mavzuga aloqador ishlari asosida tadqiq qilinadi.

Maqoladan ko'zlangan maqsadlarga yetish uchun quyidagilar asosiy vazifalar sifatida belgilanadi: 1.Qoraxoniylar davrida tasavvufning ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini o'rganish; 2.Shu davrdagi yirik mutasavviflar va adiblarning ijodini tahlil qilish; 3.Asosiy tasavvufiy terminlarni ta'riflash va ularning turkiy tilda shakllanishi va rivojlanishini ko'rsatish; 4.Ilmiy va amaliy izlanishlar natijalarini baholab, ilmiy jamoatchilika taqdim etish

Usullar: Tadqiqotda tarixiy, adabiy, lingvistik va komparativ tahlil usullari qo'llanildi. Shuningdek, aloqador manbalarni tahlil etishda zamonaviy tadqiqotlar va ilmiy adabiyotlardan keng foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Tadqiqot natijasida Qoraxoniylar hukmronligidagi Markaziy Osiyoda tasavvuf an'analari shakllanishi va rivojining ikki bosqichi, tasavvuf terminologiyasini muomilaga kiritilishining uch bosqichi aniqlandi. Shuningdek, tasavvuf ta'limoti ta'sirida shakllangan tasavvufiy mazmundagi adabiyotning ikki asosiy yo'nalishi ajratildi. Markaziy Osiyoda tasavvufning rivojini tushunish uchun avval u shakllangan tarixiy-madaniy muhit haqida tasavvurga ega bo'lish lozim. Qoraxoniylar davrida Markaziy Osiyoda islom davlat diniga aylandi. Bu jarayon nafaqat islom dinini rasman davlat dini deb e'lon qilishning o'zi bilangina amalga oshgani yo'q, balki islom dinining mutlaq ustun maqomiga shahar madaniyatining rivojlanishi, mintqa davlatlarining o'zaro savdo-iqtisodiy aloqalarining kengayishi va davlat va jamiyat boshqaruvida yangi ijtimoiy tuzilmalar shakllanishi orqali erishildi, deb aytish mumkin. O'zbekiston olimlari o'z tadqiqotlarida Qoraxoniylar davrini Markaziy Osiyo turkiy-islom madaniyatining «oltin asri» deb hisoblaydilar va tasavvufning shakllanishiga ushbu mintaqaning xos xususiyatlari ta'sirini alohida ta'kidlaydilar¹.

O'ziga xos xususiyatlarga ega Markaziy Osiyo tasavvufining shakllanishi ikki bosqichda amalga oshgan. Birinchi bosqichda, ya'ni X - XI asrlarda Xuroson-Mavarounnahr tasavvuf maktabi shakllandi. Bu maktab ta'limotining o'ziga xos xususiyati shariatga qat'iy rioya qilish talabiga so'zsiz bo'ysunish va zohidiylikni targ'ib qilish bilan birga ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etishni ham talab darajasiga ko'targanidir. Masalan, Al Qushayriyning «Risolai Qushayriya» asarida Najmiddin Kubro va boshqa mutasavviflarga bo'lgan davrlardagi tasavvufning asosiy xususiyatlari tavsif etiladi va Xuroson va Mavarounnahr shayxlarining mazkur mazmindagi qarashlari keltiriladi². Ikkinchi bosqich, ya'ni XI - XII asrlarni tasavvufning rivojlanish va uning tashkiliy tuzilmalari mustahkamlanishi davri, deb atash mumkin. Bu davrda tasavvuf tariqatlar shakliga kira boshladi. Ular orasida eng mashhuri Xoja Ahmad Yassaviy tomonidan asos solingan Yassaviya tariqati bo'lib, turkiy dunyodagi eng avvalgi va ta'sirchan tariqatlardan biri maqomini egalladi.

Qoraxoniylar davridagi tasavvuf, ayniqsa uning buyuk shaxsiyatlari faoliyati va ijodini xorijlik boshqa olimlar ham tadqiq qilishgan. Masalan,

¹ Bu haqida qarang: Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 448 б., 226-б., Раҳимов К. Мовароуннахр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Тошкент: Академнашр, 2020. – 203 б., 43-б.

² Қушайрий Абдулкарим. Ар-Рисала ал-Кушайрийя. Қоҳира: Дор аш-шаъб, 1989. – 633 с. 432-501 сс.

A.J.Arberri Abubakr Kalobodiyning «at-Taarruf li-mazhab ahli-t-tasavvuf» («Tasavvuf mazhabi ahliga kirish») asarini tasavvufning dastlabki va eng mukammal ilmiy qo'llanmasi sifatida tadqiq qilgan¹. A.T.Karaev Naqshbandiya tariqatining ruhiy asoschisi Xoja Abu Yaqub Yusuf al-Hamadoniyni asarlarini Xuroson-Mavarounnahr tasavvuf an'analari shakllanishining muhim manbasi sifatida o'rgangan. U Yassaviyning ta'limotida Hamadoniyni ta'sirini alohida ta'kidlaydi². M.F.Kyopryulyu Xoja Ahmad Yassaviyni turk tasavvuf adabiyotining ilk mutasavviflaridan biri deb, uning aynan Markaziy Osiyoga xos asoslarini chuqur tadqiq qiladi³. G'arb maktablarining yana bir tadqiqotchisi J.Pol Qoraxoniylar va Sulton Sandjar kabi hokimlar bilan mutasavvif shayxlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qiladi⁴.

O'zbekistonlik olim U. Uvatov «Valiylar ilmi» asoschisi Abuabdulloh Muhammad ibn Ali al-Hakim at-Termiziy asarlari, ayniqsa, «Xatmu-l-avliyo» («Valiylarning muhrlanishi») asarini tasavvufning nazariy merosi sifatida e'tirof etadi⁵.

Qoraxoniylar davridagi tasavvuf Markaziy Osiyoning o'ziga xos ijtimoiy-madaniy sharoitida shakllangan. Bu jarayonga Eron madaniyati hamda butun musulmon dunyosi sezilarli ta'siri o'tkazgan. Uning noyob va murakkab hodisa sifatida baholanishining boisi ham shunda. Bu davrdagi tasavvuf islom dinining turkiy va eroniy xalqlar madaniyatlari bilan uyg'unlashuviga vosita bo'ldi. Qoraxoniylar sulolasi hukmronlik qilgan IX-XII asrlar Markaziy Osiyoda islom dini, ayniqsa tasavvuf olami uchun fundamental o'zgarishlar ham bo'lgan davrdir. Bu davrda tasavvuf ma'naviy-axloqiy ta'limotdan yuqori darajada tizimlashtirilgan ijtimoiy-madaniy kuchga aylandi⁶. Tasavvuf quyidagi omillar ta'sirida nazariy va amaliy jihatdan shakllandi va rivoj yo'ligi kirdi:

¹ Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики ислама. Серия: Фонд духовной культуры мира. – М.: Сфера, 2002. – 272 с., 98-101 с.

² Караев О. История Караханидского каганата (X - начало XIII вв.)- Фрунзе: Илим, 1983. – 301 с., 152-с.

³ Fuad Koprulu M. Turk Edebiyatida ilk Mutasavvifler. – Ankara: 1991. – 416 s., 117-s.

⁴ Paul, J. The State and the Sufi Orders in Mawarannahr. *Der Islam*, 75(1), 110-134pp.

⁵ Уватов У. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: “Маънавият”, 2014. – 29 б.

⁶ Bu haqda qarang: Purjavodiy Nasrillo. Tasavvufdagi Eron merosi. Tehron: Sharq, 2000. – 308 б.(форс тилида), Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики ислама. Серия: Фонд духовной культуры мира. – М.: Сфера, 2002. – 272 с., Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В. В. Бартольд. - Санкт-Петербург : тип. Имп. Акад. наук, 1898 - 1900. – 763с., Девин Ди Уис. Маша'их-и турк и Х'аджаган: переосмысление связей между суфийскими традициями Йасавийа и Накшбандийа / Суфизм в Центральной Азии. – М.: Наука, 2002. – 267 с., Караев О. История Караханидского каганата (X - начало XIII вв.)- Фрунзе: Илим, 1983. – 301 с.

1. Ijtimoiy-siyosiy: shaharlarning rivojlanishi, savdo yo'llaridagi barqarorlik.

2. Madaniy: Arab, fors va turkiy madaniyatlarining o'zaro ta'siri.

3. Diniy: Islomning yangi hududlarda tarqalishi va mahalliy an'analar bilan uyg'unlashuvi.

Qoraxoniylar nafaqat o'zlari uchun, balki keyingi davrlar uchun ham muhim mezonlarni qo'ydilar. Qoraxoniylar saroyida arab va fors tillari bilan birga turkiy tili ham rasmiy maqomga ega bo'ldi. Buni inqilobiy hodisa sifatida baholash mumkin.

Qoraxoniylar davridagi Markaziy Osiyoda tasavvuf tariqatlari keng tarqalish yo'liga kirdi. Markaziy Osiyo tasavvufining «Oltin asr»ida nafaqat amaliy tasavvuf, balki uning nazariy asoslari shakllandi. Nazariy tasavvufning asoschilari va klassiklari tasavvufni tizimli fanga aylantirib, uning asosiy tushunchalarini (valiy, vahdat-ul-vujud) shakllantirdilar. Masalan, hayoti va faoliyati Qoraxoniylar davrining boshlanish davri bilan bog'liq Al-Hakim at-Termiziy turli asarlari, jumladan «Xatm-ul-avliya» - «Valiylarning muhri» orqali «Valiylilik» (Al-Valaya) nazariyasini yaratib, Allohning do'sti (avliyo) bo'lishning darajalari, sifatleri va ularning payg'ambarlar bilan munosabatini tavsifladi. Bu tushuncha keyinchalik barcha tasavvuf yo'nalishlari uchun asos bo'ldi. Uning shu yo'nalishdagi asarlari qatoriga «Az-Zuhd», «Bayonu-l-avliyo»larni kiritish mumkin¹.

Abubakr Muhammad Kalobodiyning hayot va faoliyati Buxoroda kechgan. Uning davrida ba'zi doiralarda tasavvufga qarshi qarashlar mavjud edi. Uning «At-Taarruf li mazhab ahli-t-tasavvuf» («Tasavvuf ahli mazhabiga kirish») nomli asarida tasavvufning asosiy tushunchalari, atamalari va amaliyoti birinchi marta hanafiy mazhabi nuqtai nazaridan tizimli bayon qilindi².

Abu Abdurrahmon Sulamiy Eronning Nishopurida yashab ijod qilgan bo'lsada, ammo ilmiy aloqalari va sayohatlari uni Markaziy Osiyo bilan chambarchas bog'lab qo'ygan edi. Uning tasavvuf tarixi sifatida e'tirof etiladigan «Tabaqot us-sufiya» («So'fiylar avlodlari») asarida o'sha davrgacha bo'lgan barcha mashhur so'fiylarning tarjimai holi va ularning aqidalari jamlangan³.

¹ Уватов У. Ал-Хаким ат-Термизий. – Т.: «Маънавият», 2014. – 29 б.

² Калободий. Китоб ат-та'арруф би мазхаб ахл ат-тасаввуф / Мавлокулова М. тарж. – Т.: Фафур Фулом, 2002. – 142 б

³ Кнышь А. Д. Мусульманский мистицизм: Краткая история. – М.- С.-П.: Диля, 2004. – 464 с.

Asosiy faoliyatini amaliy tasavvufga yo'naltirgan mutasavviflar esa nazariy cho'qqilardan ko'ra, tasavvufni oddiy xalq orasida sodda va tushunarli tilda targ'ib qilish, ya'ni uning amaliy tomoniga alohida e'tibor qaratishgan. Yusuf Hamadoniy Xuroson va Movarounnahrda (Xorazm va Buxoroda) yashab ijod qilgan va Markaziy Osiyoda tariqatlarning shakllanishida muhim o'rin tutgan. Keyinchalik uning izdosh shogirdlari butun mintaqada tasavvufning tarqalishiga salmoqli hissa qo'shdilar. Hamadoniyning asarlari ko'p emas, ammo ular juda chuqur mazmunli bo'lib, asosan amaliy ta'limot va risolalar shaklida taqdim etilgan. Eng mashhur asari «Rutbat ul hayot» (Hayot mezon)da tasavvufning asosiy tushunchalari – zohidlik, taqvo, ixlos, shayx-murid munosabati, zikr ahamiyati kabi mavzular yoritilgan¹. Uning merosi u tarbiyalagan ulug' shogirdlari – Xoja Ahmad Yassaviy, Abdulxoliq G'ijduvoniy va boshqalarning ishlarida davom etdi. Yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy Qoraxoniylar davrida turkiy xalqlar orasida islomni targ'ib qilishda arab yoki fors tilidan emas, balki sodda turkiy tilidan («Qashg'ariy turkiy tili») foydalangan va targ'ibotlarini izdoshlari tomonidan to'plangan «Divoni Hikmat»i orqali tarqatgan. U Markaziy Osiyo va boshqa mintaqalarda keng tarqalgan².

Qoraxoniylar davridagi mutasavviflarning ahamiyati shundaki, ular nazariy tasavvuf (at-Tirmiziy, Kalobodiy, Qushayriy) bilan xalq uchun ochiq amaliy tasavvuf (Yassaviy, Hamadoniy) o'rasida "oltin o'rtalik", ya'ni bag'rikenglikni yaratishga muvaffaq bo'ldilar. Nazariy ta'limotchilar tasavvufni shar'iy asosga ega bo'lgan hur ilmiy intellektual an'anaga aylantirdilar. Amaliy ta'limotchilar esa bu yuqori ma'rifatni sodda, tushunarli va hayotiy shaklda xalq qatlamlariga yetkazish usullarini topdilar. Ana shu ikki yo'nalishning o'zaro ta'siri natijasida Markaziy Osiyoda kuchli va barqaror tasavvufiy an'ana shakllandi va tarixning og'ir sinovlardan matonat bilan o'tdi, o'z kuchini yo'qotmadi hamda keyinchalik butun turkiy dunyoga tarqaldi.

Alohida qayd etish o'rinliki, Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyoda tasavvuf adabiyoti uchun ham samarali davr bo'ldi. Ushbu davrda tasavvuf nafaqat diniy-axloqiy ta'limot sifatida, balki adabiyot, san'at va ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylandi. Qoraxoniylar davridagi tasavvuf

¹ Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт). -Т.: —Янги аср авлоди, 2003 й., – 63 бет.

² Раҳимов К. Мовароуннахр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Тошкент: Академнашр, 2020. – 203 б., 78-б.

adabiyoti haqida so'z borganda, albatta Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Bahodurlik bilimi») asarini qayd etish lozim¹. Asar bayon tili turkiy (Qoraxoniylar davlatining davlat tili), janri davlat boshqaruvi, odob-axloq va hayot ta'limotiga oid doston («Pandnoma»). «Qutadg'u bilig» to'g'ridan-to'g'ri tasavvufiy asar emas. Bu, eng avvalo, dunyoviy davlat boshqaruvi va odob-axloq haqidagi kitobdir. Ammo u tasavvuf ta'limotiga birinchi navbatda quyidagilar bilan ta'sir ko'rsatgan:

1. Axloqiy tasavvufning poydevori: Tasavvufda «taxzib ul-axloq» (axloqni poklash) muhim o'rin tutadi. «Qutadg'u bilig»da aynan insonning shaxsiy fazilatlari – adolat, donishmandlik, qanoat, iroda, sabr-toqat, nafsni tiyish etish kabi fazilatlari alohida urg'ulanadi. Bu tasavvufdagi nafs tarbiyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri mos keladi. Asarda bayon etilgan ideal inson – aqlli, odil, mudom o'zini zikr bilan (ya'ni, Alloh zikri bilan) band tutgan va xalqqa xizmat qiluvchi shaxs.

2. Dunyo va oxirat muvozanati: Asarda dunyoviy muvaffaqiyat (hokimlik) bilan oxirat najoti o'rtasidagi muvozanatni izlash targ'ib qilinadi. Hokim odil bo'lishi, ammo dunyoning vahshiyligidan ham ogoh bo'lishi kerak. Bu tasavvufdagi «zuhd» (dunyoni tarki etish emas, balki dunyoning ortiqcha hoyu havaslariga berilib qolmaslik) g'oyasiga yaqin turadi.

3. Ijtimoiy tasavvuf elementlari: Asarda hokimning xalqqa bo'lgan mas'uliyati, ilm-fanni qo'llash, mehnatning ulug'ligi targ'ib qilinadi. Bu naqshbandiya tariqatidagi «xalq ichida, Xudo bilan bo'lish» degan ta'limotga uyg'un keladi.

Haqiqiy tasavvuf adabiyotining shakllanishiga hissa qo'shgan eng muhim mutasavviflar sirasiga birinchi navbatda Xoja Ahmad Yassaviy kiritiladi. Xoja Ahmad Yassaviy o'z ta'limoti va asarlarida sodda, tushunarli turkiy tilini qo'llagan. Uning asosiy merosi - «Divoni Hikmat» («Hikmatlar devoni»)da Allohga ishq, nafsni poklash, taqvo, yaxshilik kabi mavzularni yoritilgan. «Hikmatlar» keyinchalik ham ko'p asrlar davomida Markaziy Osiyoda tasavvufiy adabiyotning namunasi bo'lib qoldi. Asar bayon tili turkiy (xalq og'zaki turkiy tili), janri tasavvufiy mazmundagi she'rlarda ifoda etilgan hikmatlar to'plami². «Divoni Hikmat» - bu to'g'ridan-to'g'ri, sodda va oson tilda ifoda etilgan tasavvufiy asardir. «Qutadg'u bilig»dan tubdan farq qilib, quyidagi xususiyatlarga ega:

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадиғу билиг. – Т.: Фан, 1990. – 78 б.

² Ахмад Яссавий. Девони ҳикмат (Маҳмуд Ҳасаний сўзбошиси билан). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1992, – 168 б.

1. Xalqona tasavvufning asosi: Ahmad Yassaviy bu asarda yuksak falsafani emas, balki sodda izohlar orqali amaliy tasavvufni oddiy odamlarga yetkazishni maqsad qilgan. U turkiy tilida ijod qilishi va xalq an'analariga yaqin bo'lishi bilan tasavvufni saroy adiblari doirasidan chiqarib, keng xalq ommasiga olib kirgan. Buning ta'siri keyingi tarixiy davrlarda juda keng va chuqur bo'ldi.

2. Ishq va muhabbat tasavvufi: Yassaviyning asosiy g'oyasi – Allohga bo'lgan ishq (muhabbat). U nafsni tiyish, zohidiy hayot tarzi, dunyoni tark etish va faqirlikni targ'ib qiladi. Uning hikmatlarida Allohga bo'lgan ishq, uning yo'lida chidam va toqat qilish va or-nomus haqida kuchli emotsional va irodaviy mazmun mavjud.

3. Murshid (o'qituvchi) va taqlid muhimligi: Asarda murshidga so'zsiz bo'ysunish, uning pand-nasihatlariga to'la-to'kis amal qilish ta'kidlanadi. Tariqat (so'fiy yo'li)dagi ustoz-shogird munosabatlari bu odobda markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi.

4. Yassaviya tariqatining asosi: «Divoni Hikmat» nafaqat she'riy to'plam, balki yangi tasavvufiy yo'nalish – Yassaviya tariqatining asosiy o'quv qo'llanmasiga aylandi.

Demak, «Qutadg'u bilig» va «Divoni Hikmat» bir-birini to'ldiradi, takomilga yetkazadi. Birinchi asar tasavvufning axloqiy-ijtimoiy asoslarini yaratgan bo'lsa, ikkinchisi uning emotsional-e'tiqodiy va amaliy rivojlantiruvchi tomonini ifodaladi. Ikkalasi ham o'rta asr Markaziy Osiyo musulmon jamiyatining shakllanishida, shu jumladan tasavvufning xalq ommasi qalbiga joylanishida muhim rol o'ynagan.

Hakim Attor nafaqat so'fiy, balki shoir, faylasuf va shifokor ham bo'lgan. Attor asosan fors-tojik tilida ijod qilgan. Uning asarlari chuqur falsafiy mazmun va ta'sirchan badiiy ifoda bilan ajralib turadi. Eng mashhur asarlari qatoriga masnaviy janridagi tasavvufiy «botiniy sayohat» - nafsning Allohga yo'lini ramziy tarzda bayon qilgan «Mantiqut-tayr» («Qushlar tili») va islom avliyolarining hikoyat va afsonalari to'plangan «Tazkirat-ul-avliya» («Avliyolar xotirasi») kabi asarlarni kiritish lozim: «Mantiqut-tayr» («Qushlar tili»)da qushlar guruhi Simurg' qushini izlashga chiqadi, bu Allohni izlash ramzidir. Bu asar butun dunyo tasavvuf adabiyotining shedevari sifatida e'tirof etiladi. «Tazkirat-ul-avliya» («Avliyalar xotirasi») asari avliyolar haqida yozilgan keyingi

kitoblar uchun manba bo'lgan. Attorning ijodi keyingi buyuk shoirlar, jumladan, Jaloliddin Rumiy kabi allomalarga katta ta'sir ko'rsatgan¹.

Abdulxoliq G'ijduvoni Naqshbandiya tariqatining rivojlanishida muhim bosqich bo'lgan «Xojagon» tariqatining peshvosidir. G'ijduvoni nafaqat shoir, balki amaliy tasavvuf va zikr tartiblarini ishlab chiqqan ustoz bo'lgan. U «Hujja» deb nomlangan 8 ta asosiy tarbiya prinsipini ishlab chiqdi va ular keyinchalik Nakshbandiya tariqatining asosiga aylandi. Amaliy ta'limotida oshkora zikr (zikri jaliy) o'rniga maxfiy zikr (zikri xafiy) va dil bilan Allohni eslash ahamiyatini ta'kidlagan. U o'z muridlariga ijtimoiy hayotda faol bo'lish, halol ishlash va odamlarga yordam qilishni tavsiya etgan. Uning ta'limoti Bahouddin Nakshband tomonidan davom ettirildi va dunyoda eng keng tarqalgan so'fiy tariqatlaridan biri - Nakshbandiya tariqati shakllandi².

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, Qoraxoniylar davridagi tasavvuf adabiyoti ikkita katta yo'nalishda rivojlandi:

1. Turkiy tilidagi xalqona yo'nalish: Sodda va tushunarli turkiy tilda keng xalq ommasiga qaratilgan adabiyot.

2. Fors-tojik tilidagi falsafiy-badiiy yo'nalish: Chuqur falsafiy mazmun va yuksak badiiylik bilan ajralib turgan adabiyot.

Mazkur mutasavviflarning barchasi o'z ijodi va ta'limoti orqali nafaqat o'z zamonlariga, balki keyingi avlodlarga muhim ta'sir ko'rsatib, Markaziy Osiyo madaniyati va diniy-ma'naviy an'alarining shakllanishiga muhim hissa qo'shdilar.

Qoraxoniylar davridagi Markaziy Osiyoda tasavvuf terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi ham nihoyatda murakkab va serqirra tarixiy jarayon bo'lib, uni uchta asosiy bosqichda tahlil qilish mumkin.

Birinchi bosqich (IX-X asrlar): Bu bosqich arab tilidagi asosiy terminologiyaning qabul qilinishi bilan xarakterli va Markaziy Osiyoga Xuroson (Eron) va Bag'dod maktablaridan tasavvufiy terminlarning kirib kelishi kuzatiladi. Masalan quyidagi asosiy terminlar va ularning mazmuniga e'tibor bering:

Tasavvuf - Sof bo'lish, so'fiy bo'lish; Zuhd - Dunyoviy hayotdan voz kechish; Ma'rifat - Xudoni bilish, irfoniylar bilimlarni egallash; Vahdat-ul-vujud - Borliqning birligi; Zikr - Xudoni yod etish.

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература: Избранные труды / Бертельс Е.Э., Отв. ред. А.Н.Болдырев, Сост. М.Н.О.Османов. – Москва: Наука, 1965. – 524 с., 346-348 сс.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 448 б., 234-236 бб.

Ikkinchi bosqich (X-XI asrlar): Bu bosqichda fors tilidagi terminologiyaning kengayishi va fors tilining tasavvufning nazariy jihatdan rivojlanishida muhim o'rin tutgani kuzatiladi. Forsiy asosiy terminlar namunalari va ularning mazmuniga e'tibor bering:

Pir-murshid - Ustoz, yo'lboshchi; Darvish – dunyoviy narsalarga beparvo; Murid (Shogird) – o'z irodasini ustozga topshirgan kishi.

Uchinchi bosqich (XI-XII asrlar): Bu bosqichda tasavvufning turkiy tilidagi terminologiyasi shakllana boshlagan. Asosiy tasavvufiy terminlarning turkiy tilidagi shakllari va ularning mazmuniga e'tibor bering:

Ato - Pir, ustoz; Suyuu - Muhabbat, ishq.

Demak, Qoraxoniylar davrida Markaziy Osiyoda tasavvufiy terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishiga quyidagi xususiyatlar xos, deyish mumkin:

1. Uch tillilik: Arab, fors va turkiy tillaridagi terminlarning hamzamon qo'llanishi va o'zaro ta'siri.

2. Nazariy va amaliy jihatdan takomillashishi: Terminlarning nazariy jihatdan chuqurlashishi va amaliy jihatdan kengayishi.

3. Mahalliyashtirish: Terminlarning mahalliy madaniyat va an'analarga moslashtirilishi.

Bu xususiyatlar keyinchalik nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun musulmon dunyosidagi tasavvufning rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Markaziy Osiyoda tasavvuf terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi jarayonini Xoja Ahmad Yassaviy va Yusuf Hamadoniy asarlarida qo'llangan tasavvuf terminlari misolida ham ko'rish mumkin.

Hamadoniy o'z ta'limotini asosan arab va forsiy tillarida olib borgan. Uning hissasi yangi terminlarni yaratishda emas, balki mavjud nazariy-amaliy tushunchalarni (asosan Xuroson va Bag'dod maktablaridan olib) Markaziy Osiyo sharoitida chuqurlashtirish, tadqiq etish bo'lgan. U alohida ahamiyat bergan tushunchalar:

1. Xalvat va Jalvat: Yaqinlikda ibodat qilish (xalvat) va jamiyat ichida ishonch bilan yashash (jalvat) o'rtasidagi muvozanat.

2. Suhbat (Sheva): Pir va murid o'rtasidagi ma'naviy suhbatning ahamiyati.

3. Rabotat-uz-Zikr: Diqqat va zikr orqali Olloh bilan doimiy aloqani saqlash.

4. Silsila: Ta'limotning ustozlar zanjiri orqali saqlanib qolishining zarurligi.

Hamadoniyni shogirdlari (Abdulxoliq Gijduvoni) orqali Naqshbandiya tariqatiga kirgan amaliy terminlar:

1. Zikr-i Xufiy (Maxfiy zikr): Qalbdagi, ya'ni ovoz chiqarmay zikr qilish.
2. Bozgasht: Zikr paytida «Alloh» deyish bilan birga yurakning o'ng tomoniga «hu» deyish.

Yassaviy esa turkiy tilidagi tasavvuf terminologiyasining assoschisi sifatida e'tirof etiladi. U arab va fors tillaridagi murakkab nazariy tushunchalarni sodda turkiy so'zlar va ifodalar orqali tushuntirishga intilgan. «Hikmat»larda keng qo'llangan Yassaviy terminologiyasiga misollar:

Arab-fors terminlarining sodda turkiycha moslamalari:

1. Zikr (arabcha) → Yod yoki Yodga oluv
2. Pir/Murshid (forscha) → Ato
3. Murid (Arabcha) → Qul, Yosh yigit

Bundan tashqari, Yassaviy «Dard» (g'am, ishq azobi), «Suyuu» (muhabbat) kabi so'zlarga chuqur tasavvufiy ma'no berdi. U o'z ta'limotida ulug'lov va hurmat ramzi bo'lgan «Hazrati Sulton» (Sulton – Alloh) kabi iborani keng qo'llagan. Yassaviy Hamadoniydin farqli ravishda tasavvufni yuqori tabaqa uchun emas, balki oddiy xalq uchun ochiq va tushunarli qildi. Buni turkiy tilidagi so'z va tushunchalarni keng qo'llashi, turkiy tilida yangi terminlarni iste'molga kiritishi orqali ta'minladi.

Xulosa. Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyo tasavvuf an'alarining shakllanishi va rivoji uchun fundamental ahamiyatga ega davr bo'ldi. Bu jarayon Xuroson-Mavarounnahr maktabining shakllanishi, nazariy va amaliy ta'limot shayxlarning faoliyati bilan tavsiflanadi. Tasavvuf nafaqat diniy-ma'naviy, balki kuchli ijtimoiy-madaniy institut sifatida musulmon jamiyatining kamoloti va barqarorligiga xizmat qildi. Aynan Markaziy Osiyoga xos xususiyatlarni o'zida jamlagan tasavvuf adabiyoti shakllandi. Ham nazariy va ham amaliy ta'limotlarda keng qo'llanuvchi, sodda, tushunish oson bo'lgan tasavvuf terminlari iste'molga kiritildi. Umuman olganda, ushbu davrda shakllangan tasavvufiy meros nafaqat o'zbek, balki barcha turkiy xalqlarning ma'naviy-madaniy identikligining ajralmas qismiga aylandi.

Maqolaning kirish qismida qo'yilgan savollarga javoblar sifatida shunday xulosa chiqarildi:

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

- Qoroxoniylar davridagi Markaziy Osiyoda tasavvuf ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida shakllandi.
- Tasavvufning ham nazariy asoslari va ham amaliy qo'llanishi usullari yaratildi.
- Markaziy Osiyoga xos xususiyatlarni o'zida jamlagan tasavvuf adabiyoti shakllandi.
- Tasavvufiy terminologiya ushbu davrda uch tilda (arab, fors, turkiy) mukammallashti va mahalliy talablarga muvofiqlashtirildi.

**“TAZKIRAYI BUG'RAXON” MANBASIDA QORAXONIYLAR SULOLASI
VA IDEOLOGIK AXBOROT: MULLO XOJI QO'LYOZMASI (№1818/II)
ASOSIDA**

Sarvinoz Kasimova

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
dotsenti, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraxoniylar davlati tarixini, uning ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi o'ziga xos o'rin va ideologik jarayonlarni yoritishda Mullo Xojining “Tazkirayi Bug'raxon” (qo'lyozma №1818/II) asari asosida tahliliy tadqiqot olib borilgan. Tadqiqotda asarning tarixiy-biografik mazmuni, islom dini qabul qilingan davrdagi axborot tarqatishning dastlabki shakllari va ularning protolojurnalistik ahamiyati ochib beriladi. Muallif Satuk Bog'raxonning islomni qabul qilishi, davlat boshqaruvining islomlashuvi va diniy-ma'naviy qadriyatlarning mustahkamlanishida bu jarayonning tutgan o'rnini ilmiy asoslar bilan tahlil qilgan. Asar tilining chig'atoy-uyg'ur turkiy tili asosida yozilganligi, unda arabcha va forscha diniy-ilmiy terminlarning qo'llanilishi, hamda matnning xalq ongiga yo'naltirilgan uslubda yaratilgani qayd etiladi. Maqolada “Tazkirayi Bug'raxon” manbasi o'z davrida ommaga axborot yetkazish, tarixiy shaxslarni ideallashtirish va davlat mafkurasini mustahkamlash vositasi sifatida baholangan. Shuningdek, bu manbaning bugungi jurnalistikadagi portret, ocherk va xronika janrlariga yaqinligi ilmiy dalillar bilan asoslangan. Tadqiqot Markaziy Osiyo protolojurnalistikasi tarixini o'rganishda yangi yondashuvni taklif etadi.

Tayanch tushunchalar: Tazkirayi Bug'raxon, Qoraxoniylar sulolasi, Satuk Bog'raxon (Abdulkarim), islomlashuv jarayoni, protolojurnalistika, ideologik axborot, Mullo Xoji qo'lyozmasi, biografik janr, islomiy davlat mafkurasini, Markaziy Osiyo axborot tarixi

Annotation: This article analyzes the historical, biographical, and ideological significance of “Tazkirayi Bug'raxon” (manuscript No. 1818/II) by Mullo Xoji, focusing on its role in shaping early Islamic communication and proto-journalistic traditions in Central Asia. The study explores how the process of adopting Islam during the Qarakhanid period contributed to the formation of an information system that combined religious, political, and educational purposes. The author emphasizes the portrayal of Satuk Bug'ra Khan as the first Turkic Muslim ruler and examines how his biography served as a medium for ideological influence and social integration. Linguistic analysis highlights that the manuscript was written in Chagatai-Uyghur Turkic, enriched with Arabic and Persian scholarly and religious terms, reflecting the intellectual environment of its era. The article argues that “Tazkirayi Bug'raxon” not only documented historical facts but also fulfilled an informational and moral function similar to that of modern media genres such as portraits, essays, and chronicles. The research introduces an interdisciplinary perspective linking history, philology, and

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

media studies, contributing to the reconstruction of proto-journalism in medieval Central Asia.

Key words: *Tazkirayi Bug'raxon, Qarakhanid Dynasty, Satuk Bugra Khan (Abdulkarim), Process of Islamization, Proto-journalism, Ideological Information, Mullo Xoji Manuscript, Biographical Genre, Islamic State Ideology, History of Information in Central Asia.*

Jurnalistika davlat va jamiyat tuzilmalari o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatishga yordam beruvchi asosiy bo'g'inlardan biri bo'lib xizmat qiladi. Bu esa unga o'ziga xos ta'sir "kuch"ini ato etadi, zero, zamonaviy jurnalistikaning vazifalari demokratiya va bozor munosabatlariga asoslangan fuqarolik jamiyati talablariga javob beradigan ijtimoiy-psixologik fazilatlar, qarashlar va e'tiqodlarni tarbiyalash maqsadida jamoatchilik fikrini shakllantirish va rivojlantirish, bu e'tiqodlarni moddiy va ma'naviy hayotda amaliy natijalarga aylantirishdan iboratdir. Bu, jurnalistikaning "to'rtinchi hokimiyat" ekanligi, uning "kuch" vakolatining ko'lami haqida ma'lum savollarni tug'diradi. "Hokimiyat" tushunchasi bir subyektning boshqa bir subyekt ustidan hokimiyatining (munosabatlarda hukmronlik) namoyon bo'lishi sifatida turli ta'sir vositalari: egalik qilish, buyruq berish, boshqarish, tartibga solish, ta'sir qilish, bosim, nazorat qilish va hokazolar orqali ochib beriladi. Hokimiyatning namoyon bo'lishi siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy, harbiy va hatto kundalik sohalarida ham amalga oshirilishi mumkin. Biroq, an'anaviy ravishda biz "hokimiyat tarmoqlari" deb ataladigan - qonun chiqaruvchi ("birinchi hokimiyat"), ijro etuvchi ("ikkinchi hokimiyat") va sud ("uchinchi hokimiyat") bilan shug'ullanamiz. Jurnalistika kuchli axborot ta'siri o'tkazib, "ta'sir" zanjirining navbatdagi ustun bo'g'iniga aylanadi, bu holat uni "to'rtinchi hokimiyat" deb hisoblash imkonini beradi. Jurnalistikaning vujudga kelishi va shakllanishi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Ammo o'tmish zamonlarda ham buyuk davlatlarning muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qilgan, ommaviy axborot vositalari o'rnini bosuvchi ilk jurnalistika – protojurnalistika namunalari deya nomlash mumkin bo'lgan muhim manbalar mavjud bo'lib, ularning maqsad va vazifalari, tuzilishi, til xususiyatlarini o'rganish katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois mazkur tadqiqot uchun tanlangan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan, O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rin egallagan Qoraxoniylar sulolasi haqida ma'lumot beruvchi Mullo Xojining "Tazkirayi Bug'raxon" qo'lyozmasini (№1818/II) X-XI asrlarda

siyosiy-ijtimoiy axborot yetkazuvchi protojurnalistik manba sifatida o'rganish alohida diqqatga sazovordir.

O'rta Osiyo tarixida Qoraxoniylar davlati turkiy siyosiy tashkilotlarning rivojlanishi, madaniy va iqtisodiy taraqqiyoti, shuningdek, mintaqada yangi turkiy davlatlar va imperiyalar uchun mustahkam poydevor yaratgan davlat sifatida ajralib turadi. X–XI asrlarda turkiy xalqlar, xususan, Qoraxoniylar o'z siyosiy va madaniy ta'sirini ko'plab mintaqalarga yoyib, Islom dunyosining muhim qismiga aylangan. Bu davrda turkiylarning hukmronligi nafaqat O'rta Osiyo, balki Sharqiy Eron, Afg'oniston, Hindiston va hatto Kichik Osiyo hududlarida ham sezilarli ta'sir o'tkazgan. Qoraxoniylar davlati tarixiy jihatdan o'zining siyosiy va madaniy yuksalishi, iqtisodiy rivojlanishi bilan ham muhim ahamiyat qasb etadi. Qoraxoniylarning hukmronligi ostida, O'rta Osiyoda turkiy til va madaniyatning keng tarqalishi, islom dinining qo'llab-quvvatlanishi, savdo yo'llarining rivojlanishi, shuningdek, shahar va qishloqlarda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikning ta'minlanishi kuzatilgan. Qoraxoniylar, shuningdek, turkiy xalqlarning siyosiy va ijtimoiy tuzilmasining shakllanishida muhim rol o'ynaganlar¹.

Qoraxoniylar davrida islom dinini rasmiy qabul qilinishi, davlat boshqaruvining islomlashuvi va diniy-ma'naviy qadriyatlarning mustahkamlanishi bilan birga, jamoat fikriga ta'sir ko'rsatishni maqsad qilgan yozma manbalar yozilgan. X–XI asrlarda yozilgan tarixiy risolalar, manonqiblar, tazkiralar va madhiyalar hukmdorlarning hayoti, faoliyati, yurishlari va janglari, hukmdorlarning fazilatlarini, taxtni egallashi, davlatni kuchaytirishi uchun qilgan amallari, adolatli davlat boshqaruvi kabilarning tasvirlanishini ommaviy axborot tarqatishning ibtidoiy shakli sifatida baholashimiz mumkin.

Mavorounnahr tarixida IX–X asrlar tub burilish davri bo'lib, bu davrda siyosiy hokimiyat bilan bir qatorda diniy-ma'naviy hayot ham yangi bosqichga ko'tarilgan. Arab fathlari orqali kirib kelgan islom dastlab Buxoro, Samarqand va Xorazmda jamoalar shaklida rivojlangan². O'rta asr tarixchilari va sayohatchilari bu davrda O'rta Osiyoda xo'jalik va savdo

¹ Duturaeva D. "Qarakhanid Envoys to Song China", Journal of Asian History 52(2), 2018.DOI: 10.13173/jasiahist.52.2.0179

https://jah.harrassowitz-library.com/article/JAH/2018/2/2?_locale=en

² B. Mir-Makhamad et al. "Qarakhanids on the Edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of Medieval Paykend", Economic Botany 75, 2021.

rivojlanganligi, shaharlar qurilganligi, fan va madaniyat gullab-yashnaganligi haqida ma'lumotlar qoldirgan¹. Ammo keng ko'lamda davlat darajasida qabul qilinishi Qoraxoniylar sulolasi asoschisi Sotuq Bog'raxon (Abdulkarim) nomi bilan bog'liqdir. Qoraxoniylar davlatining asoschisi haqida tarixiy haqiqatlarga asoslangan asarlardan biri Mulla Xojining "Tazkirayi Bug'raxon" asari hisoblanadi.

E.M.Molotova'ning yozishicha², bugungi kunda "Tazkirayi Bug'raxon" qo'lyozmasining 20 ta nusxasi mavjud. Bu asarning ikki tilda – turkiy tilda va forsiy tilda yozilgan variantlari aniqlangan. Mazkur qo'lyozmalar Rossiya (Sankt-Peterburg), Buyuk Britaniya (Oksford, Londone), Fransiya (Parij), Xitoy xalq respublikasi (Koshg'ar), Polsha (Vroslav), O'zbekistan (Toshkent), Tojikiston (Dushanbe) kutubxonalarida saqlanmoqda. Shuningdek, E.Molotovanning ta'kidlashicha, mazkur 20 ta qo'lyozmalarning 19tasining muallifi noma'lum bo'lib, faqat Toshkentda saqlanayotgan nusxasining muallifi Mulla Xoji ekanligi qayd etilgan³. Yirik sharqshunos olim V.Bartold birinchilardan bo'lib mazkur manbaga diqqat qaratgan, biroq uning fikriga qaraganda, mazkur asar afsona xarakteriga ega tarzda yozilgan⁴. D.I. Tixonov ushbu qo'lyozmani tarixiy haqiqatlarga asoslangan asar sifatida baholagan. Xususan, "X-XIV asrlarda Uyg'ur davlatining ijtimoiy tuzilmasi va xalq xo'jaligi asarida Xo'tan va Qoshg'arda hukm surgan Qoraxoniylarning harbiy yurishlari haqida ma'lumot bergan⁵. Umuman olganda, "Tazkirayi Bug'raxon" manbasining tadqiqi masalasiga e'tibor qilsak, uning tarixiy manba sifatidagi qiymati tahlil etilganligi ma'lum bo'ladi. Biroq, bu asarning o'z davrida jamiyat ijtimoiy va ideologik qarashlarini shakllantiruvchi va ommaga ta'sir etuvchi protojurnalistik manba sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari o'rganilmagan.

"Tazkirayi Bug'raxon" manbasining yozilish davri haqida ham turli qarashlar bor. V.P. Yudin XVI asrdagi Sharqiy Turkistondagi tarixiy jarayonlarni tahlil etar ekan, bu manbaning XVI asrning ikkinchi yarmida yozilgan deb taxmin qiladi⁶. J.Baldik asarning XVasr oxirida yozilganligi haqidagi gipotezani ilgari suradi. D.Devinning fikricha, J.Baldik manbaning

¹ Камолиддин Ш. С. Новые данные к истории тюрко-арабских этнокультурных взаимосвязей // International Journal of Central Asian Studies, vol. 9. Seoul, 2004, p. 299 – 311.

² Молотов Э.М. «Таз:кира-йи Богра-хан» :как источник по истории народов Центральной Азии// ИЗВЕСТИЯ НАН РК. Серия общественных наук. 2008. № 2. С.22.

³ Молотов Э.М. «Таз:кира-йи Богра-хан» :как источник по истории народов Центральной Азии. С.24.

⁴ Бартольд В. Статьи из «Энциклопедии ислама»// Сочинения. М., 1964, Т.II, Ч.2, с. 506.

⁵ Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй Уй-гурского государства X-XIV вв. М.-Л., 1966, с.222.

⁶ Юдин В.П. Анонимная тюркоязычное сочинение первой половины XVI в. из Восточного Туркестана «Таз-кира-йи Ходжа Мухаммад-Шариф» // Вопросы истории и культуры уйгуров .А., 1987, се. 4-40, с. 4 .

ichida keltirilgan yagona sanaga qarab shunday xulosaga kelgan. Bu, asarning kirish qismida 1706-yildir. Aynan shu davrda asarning turkiy tilga tarjimasi yakunlangan¹. N.Mikluxo-Maklayning tadqiqotida mazkur asardagi yozishmalar sanasi (1207 /1792 yillar) uning yozilish sanasi deb ko'rsatilgan². A.M.Muginov ham qo'lyozmalardagi sanalarga qarab ularning yozilish vaqtini belgilaydi. Olimning fikricha, ikki qo'lyozma XVIII asrda qayta ko'chirilgan, 11 ta qo'lyozma XIX asrda, hattoki, qo'lyozmalarning biri XX asrda qayta ko'chirilgan³. Qoshg'arda saqlanayotgan asari nusxasi hijriy1245/ melodiy1830 yilda yozilgani qayd etiladi⁴. Shu bilan birga, asarning qaysi tilda yozilgani haqida ham aniq bir fikr yo'q. Ba'zi olimlarning asarning avval forscha yozilib, so'ngra turkiy tilga tarjima qilinganini aytishadi, boshqa olimlar, aksincha, manbaning turkiycha ijod qilinganini, keyinchalik forschaga o'girilganligini iddao etishadi.

Tadqiqotimiz ob'ekti bo'lgan qo'lyozma muallifi Mulla Xojining ta'kidlashicha, "Tazkirayi Bug'raxon" undan avvalgi yozilgan tazkiralarga asoslangan hamda Bug'raxonning hayoti va faoliyati haqidagi tarixiy manbalardan ham ma'lumotlar olgan. Shu bilan birga, Mulla Xoji Bug'raxon sulolasi haqidagi hikoyalardan ham foydalanganini yozadi. Bu borada Mulla Xoji hikoyalarning "ishonchli" manbalardan olinganini qayd etadi. Muallifning ma'lumotlarni manbalardan to'plashi va qayta ishlab taqdim etishi bu asarning yaratilishida axborotni tanlash, tahrirlash va tizimlashtirish jarayonini tatbiq etganini ko'rsatadi. Aytib o'tish kerakki, ko'plab sharqshunos olimlar hikoyalar, rivoyatlar va afsonalarning tarixiy haqiqatga asoslangan holda paydo bo'lganligini e'tirof etishadi. Qo'lyozma, ehtimol, XIX asr boshlarida qayta nusxalangan bo'lib, u 26 varaqdan iborat (65a–90b). Mazkur tazkira tili chig'atoy–uyg'ur turkiy tilida yozilgan bo'lib, ichida arabcha va forsiy diniy-ilmiy atamalar ko'p uchraydi. Asarning boshlang'ich va oxirgi qismlari saqlanmagan. Shuningdek, qo'lyozma oxirida Sotuq Bog'raxon va boshqa uch hukmdor sharafiga bag'ishlangan madhya mavjud bo'lgan, lekin uning ham oxiri to'liq emas.

Qo'lyozmalar institutida saqlanayotgan "Tazkirayi Bug'raxon" asari 4 qismdan iboratdir. Kirish qismida Satuq Bug'raxonga islom dinini qabul

¹ Devin De Weese. The Tadhkira- Bugra-khan and the Uvaysi" Sufis of Central Asia: notes in Review of Imaginary Mustims// Centrat Asiatic Journal, Harrassowitz Verlag, 40 (1996), pp.87-127, p. 94.

² Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей. М., 1961, вып. № 2, с. 125.

³ Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Ин-ститута народов Азии. М., 1962, с. 61.

⁴ Молотов Э.М. «Таз:кира-йи Богра-хан» :как источник по истории народов Центральной Азии. С.26.

qilishni taklif etgan Abu Nasr Somoniyning faoliyati, uning Qoshg'arga safari va Satuq Bug'raxon bilan uchrashuvi anglatilgan. Ikki bo'lim Satuq Bug'raxonning hayoti va faoliyati, uning davomchilari, sulton Satuq Bug'raxon bilan Islom dinining qabul qilinishida yordam bergan so'fiy shayxlar haqidagi ma'lumotlarni qamrab olgan. Asar so'ngida xulosa ham berilgan.

“Tazkirayi Bug'raxon” tazkirasining til xususiyatlarini, tuzilishini o'rganish, xususan, asar muallifning ishonchli manbalarga tayanganligi uning O'rta Osiyo tarixining oltin davri hisoblangan Qoraxoniylar davri haqidagi ob'ektiv ma'lumotni keng ommaga yetkazishni maqsad qilganligini ko'rsatadi. Ma'lumki, odatda qadimda va O'rta asarlarda mualliflar bir asarni yozar ekan, biror hukmdorga bag'ishlab yozganligini qayd etadi. Bundan asarlarda ob'ektivlik emas, balki sub'ektivlik ustun qilishi tabiiy hol. Biroq Mulla Xojining mazkur tazkirasining o'zidan avvalgi tazkiralar, tarixiy va ishonchli manbalardan foydalanilganligi muallifning Satuq Bug'raxonning hayoti, faoliyati, tarixdagi o'rnini yaqqol ko'rsatib berish istagini dalillaydi. Shuningdek, mazkur qo'lyozmaning 20 nusxasining mavjudligi, ularning turli asrlarda ko'chirilganligi, manba nusxalarining dunyoning turli burchaklaridagi kutubxonalarda saqlanayotganligi bugungi jurnalistikaning axborot tarqatish vazifasini ado etganinini ifoda etadi.

“Tazkirayi Bug'raxon” manbasida yozilishicha, Abu Nasr Somoniy Sulton Satuq Bug'raxonning rahnamosi bo'lishi Alloh tomonidan belgilangan. Abu Nasr Somoniy savdogarlik bilan shug'ullangan va turli shaharlarga sayohat qilgan. U safarga chiqishdan avval non va oziq-ovqat hayriya qilgan. Bir kuni safardan avval u tush ko'rgan, safarga chiqmay turishi kerakligi haqida xabar olgan. Olti yildan keyin Abu Nasr Somoniy tush ko'radi, tushida Muhammad alayhissalom (s.a.v) dan Turkiston hududiga safar qilishi kerakligi, Qoraxoniylar shahzodasini topishi zarurligi haqida xabar oladi. Bu safardan maqsad bo'lajak sultonga Qur'onni o'rgatish bo'lgan. Shu tariqa, Sulton Satuq Bug'raxonning Islom tomonidan dinini qabul qilishi va turkiy xalqni musulmon qilish taqdiriga yozilgan bo'lgan. Mazkur voqeaning tasvirida ortiqcha badiiylik va so'z bezaklari qo'llanilmaganligi e'tiborni jalb etadi. Mulla Xoji haqiqatda ham Sulton Satuq Bug'raxonning Alloh yorlaqan buyuk shaxs ekanligi, turkiy xalqni islomlashuviga sababchi bo'lganligi, o'z faoliyati davomida Qoraxoniylar davlatini tashkil etganligini anglatar ekan, o'zbek

davlatchiligining oltin davri asoschisi haqida tasavvur hosil qiladiki, bu tarzda maqolalar va ruknlar bugungi gazeta hamda jurnallarning muhim yo'nalishlarini tashkil etadi. Shuningdek, asarda Satuq Bog'raxon G'oziy "Islom yolini iskor qiluvchi, kofir munoqiblarni o'ldiruvchi, mazlum sajjodlarga rahm qiluvchi", deb tariflanadi.¹ Bunda axborot nafaqat ta'limiy, balki siyosiy va ma'naviy vazifa ham bajargan.

"Tazkirayi Bug'raxon"da berilgan ma'lumotga ko'ra, Hazrati Xizrning namoyon bo'lishi va Abu Nasr Somoniyning va'zlari ta'sirida Sulton Satuq Bug'raxon yashirincha Islom dinini qabul qiladi. Sultonning yaqinlari unga qo'shilishadi. Islom dinini qabul qilganida, Sultonga Abdal Karim ismi beriladi. Sulton Satuq Bug'raxon Sharqiy Turkiston hududidagi birinchi "uvays" (so'fiy tasavvuf an'alarida ma'naviy tajribaning ma'lum bir vafot etgan shaxsning ruhidan tirik odamga o'tishi shakli, bu tajribaning berilishi orqali ruhiy bilim olgan shaxs) hisoblanadi. Ya'ni asarda aytilishicha, Satuq Bog'raxon islomni qabul qiladiva Alloh taolo o'zining barcha mag'firat va zafar nurini unga beradi. Avvalo, hazrat Sulton Satuq Bog'raxon G'oziy kufr va bid'atni qaytarib, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning nuriga yuz tutadi, Abdulkarim ismini oladi va dastlab shaxsiy e'tiqodini mustahkamlab, keyinroq davlat siyosatini ham islom asosida yuritib boshladi². Bu voqea O'rta Osiyo tarixiy jarayonida tubdan burilish yasaydi va Qoraxoniylar davlatining diniy-ideologik asoslarini belgilab beradi.

Hijriy 320/ melodi 932 yilda Sulton Satuq Bug'raxon 40 kishilik yaqinlari bilan Qoshg'arga keladi va Qodirxonning O'gulchak hududini bosib oladi. Sulton taxtni egallagach, Balasog'unga yo'l oladi. Balasog'un yengilgach, Qoshg'arga qaytadi. Mulla Xoji ushbu voqealarni tasvirlar ekan, ideologik yondashuvini ifoda etadi. Ideologik yoki qadriyatga yo'naltirilgan sharhlar vositasida Islom dinining yuksak qadriyat ekanligi, mazkur qadriyatga erishishda Sulton Satuq Bug'raxonning xizmati va hissi aks ettiriladi.

"Tazkirayi Bug'raxon"da hikoya qilinishicha, hijriy 331/ melodi 942-943 yillarda Sulton Satuq Bug'raxon turkiy xalqning Islom dinini qabul qilishi yo'lidagi faoliyatini davom ettiradi va Abu Nasr Somoniyning o'g'li G'oziy Abu-l-Fattah bilan Qoraxoniylarning ko'p sonli qo'shiniga boshchilik qilib, To'rgat dovonidan o'tishadi ham Norinning janubiy

¹ Mullo Xoji. Tazkirayi Bog'raxon. Qo'lyozma №1818/II. Toshkent: O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. 64A-B.

² O'sha asar, 64A-B.

hududini egallab olishadi. Keyin esa to'satdan Balasog'unga hujum qilishadi. Egallab olingan hududda Sulton Islom dinini davlat dini deb e'lon qiladi. Hijriy 338/ melodiy 949-950 yillarda Abu-l Fattoh boshchiligidagi qo'shin janub tomonga yurish qiladi. To'xsun yo'lida Sulton Satuq Bug'raxonning katta o'g'li G'oziy Musa Tekin qo'mondonligidagi Qoraxoniylar qo'shini Tentiritagning shimoliy tomonida joylashgan Beshbaliq shahriga yo'l olishadi. Bu orada xo'ton qo'shini Beshbaliq va Qoraguch shahriga yetib keladi. Har ikki tomonning kuchi teng keladi, har ikki tomon qo'shinida ham yo'qotishlar ko'p bo'ladi. Qoraxoniylar Kengitga chekinishga majbur bo'ladi. "Tazkirayi Bug'raxon"da qayd etilishicha, Sulton Satuq Bug'raxon bu shaharni o'z davlatining sharqiy chegarasiga aylantiradi. Ko'ramizki, Mulla Xoji Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi, Islom dinining turkiy xalqlar orasida qaror topishi, bu maqsaddagi Sulton Satuq Bug'raxonning faoliyati haqida fikr yuritir ekan, nafaqat yutuqlar, balki mag'lubiyatlar haqida ham ma'lumot berishni ma'qul ko'radi.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlab o'tish mumkin: Qoraxoniylar sulolasi Markaziy Osiyo tarixida birinchi musulmon turkiy sulola sifatida muhim o'rin tutadi. Qoraxoniylar islomiy davlatchilik tamoyillarini mustahkamlash, diniy-ma'naviy qadriyatlarni omma orasida keng targ'ib qilish va o'z hukmdorlarining shaxsiyatini ideallashtirish maqsadida turli axborot shakllaridan foydalangan. Bu jarayonda yozma manbalar, jumladan, biografiyalar, maktublar, farmonlar, madhiyalar va xattotlik san'ati vositasidagi e'lonlar alohida o'rin tutgan. Bu manbalar orasida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qo'lyozmalar institutida (№1818/II) raqami ostida saqlanayotgan, Mulla Xoji qalamiga mansub "Tazkirayi Bug'raxon" asari alohida o'rin tutadi. Mazkur manbaning 20ta nusxasi mavjud bo'lib, faqat bittasi – bizning qo'limizdagi qo'lyozmaning muallif aniqdir, qolgan nusxalarning mualliflari ko'rsatilmagan. Ushbu asarlarning turkiycha va forsha variantlari bizgacha yetib kelgan bo'lib, aslida ilk bor qaysi tilda yozilgani ma'lum emas. Asar Qoraxoniylar davlatining asoschisi Sulton Satuq Bug'raxonning hayoti, Islomni qabul qilishi, Qoraxoniylar davlatining qurishi, Qoraxoniylar davlatining kuchayishi va kengayishi, Sulton Satuq Bug'raxonning davomchilari – uning o'g'li va piri Abu Nasr Somoniyning o'g'lining yurishlari haqida ma'lumot beradi. Muallifning ta'kidiga ko'ra, asar undan avvalgi tazkiralar va ishonchli manbalarga asoslanib yozilgan. Asarning tarixiy voqealarni

bayon etish usuli, ya'ni ob'ektivlik va haqqoniylik tamoyillariga asoslanganligi "Tazkirayi Bug'raxon"ni O'rta Osiyodagi protojurnalistikaning ilk namunalaridan biri sifatida qabul qilishimiz uchun asos bo'ladi. Shu bilan birga, asarning dunyoning turli mamlakatlarida, turli asrlarda yozilgan nusxalarining mavjudligi "Tazkirayi Bug'raxon" manbasining o'z davrida o'ta mashhur bo'lganligi, keng ommaga axborot yetkazishga yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Qo'lyozmada tasvirlangan voqealar Qoraxoniylar davridagi diniy ideologiyaning aksi o'laroq maydonga chiqadi. Asarning markazida islomiy hukmdorlar turishi, ularning siyosiy va diniy fazilatlarining ta'riflanishi — bu ma'lumotlarning faqat tarixiy emas, balki ideologik ta'sir maqsadida ham tuzilganini ko'rsatadi. Mullo Xoji tomonidan tuzilgan Bog'raxonlar tarixiy biografiyasi — Markaziy Osiyodagi protojurnalistikaning biografik va ideologik shakli sifatida qabul qilish mumkin. U tarixiy shaxslarning hayoti orqali ommaga axborot yetkazish, davlat ideologiyasini mustahkamlash hamda islomiy qadriyatlarni targ'ib qilish maqsadini ko'zlagan. Bugungi jurnalistikaning portretlar, ocherklar va xronika janrlariga yaqin turishi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mullo Xoji. Tazkirayi Bog'raxon. Qo'lyozma №1818/II. Toshkent: O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
2. Bartold, V. V. Turkiston mong'ul bosqiniga qadar. Toshkent: Fan, 1993.
3. Narshaxiy, Abu Bakr. Buxoro tarixi. Toshkent: Sharq, 1991.
4. Frye, R. N. The Golden Age of Persia. London: Weidenfeld & Nicolson, 1975.
5. Hodgson, M.G. S. The Venture of Islam. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
6. Ochilov, M. Qoraxoniylar davlati tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2001.
7. Abdurahmonov A. Turkiy Adabiyotning qadimgi davri. - Toshkent: Fan, 2005.
8. D. Duturaeva. "Qarakhanid Envoys to Song China", Journal of Asian History 52(2), 2018.DOI: 10.13173/jasiahist.52.2.0179
<https://jah.harrassowitz-library.com/article/JAH/2018/2/2?locale=en>
9. B. Mir-Makhamad et al. "Qarakhanids on the Edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of Medieval Paykend", Economic Botany 75, 2021.
<https://link.springer.com/article/10.1007/s12231-021-09531-6>

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**QORAXONIYLAR DAVRIDA O'ZBEK TILINING SHAKLLANISHI VA
UNING IJTIMOIIY KONTEKSTI**

Quwanch Ehsanulla

Faryob davlat universiteti dotsenti, PhD (Afg'oniston)

E-mail: ehsanullah.quwanch1@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylar davlati, Turkiy tillar, O'zbek tili shakllanishi, Ijtimoiy tilshunoslik, Yozma va og'zaki til, Arab va fors tillarining ta'siri, shuningdek, adabiy meros namunalaridan "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk" va Ahmad Yassaviy hikmatlari muhim o'rinni egallaydi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar davlati, Turkiy tillar, O'zbek tili shakllanishi, Qutadg'u bilig, Devonu lug'otit turk

Annotation: This article emphasizes the Karakhanid State, Turkic languages, the formation of the Uzbek language, sociolinguistics, written and oral language, the influence of Arabic and Persian, as well as literary heritage examples such as Qutadg'u Bilig, Divanu Lughat al-Turk, and the wisdom of Ahmad Yassavi.

Keywords: Karakhanid State, Turkic Languages, Formation of the Uzbek Language, Qutadg'u Bilig, Divanu Lughat al-Turk

Qoraxoniylar davlati (940–1212 yillar) Movarounnahr, Sharqiy Turkiston va Xuroson hududlarida hukmronlik qilgan bo'lib, turkiy xalqlar tarixida muhim o'rin tutadi. Bu davrda siyosiy birlik, markazlashgan boshqaruv va madaniy taraqqiyot sezilarli darajada yuksaldi. Jarayon nafaqat iqtisodiy-siyosiy hayot, balki til va madaniyat rivojiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, turkiy tillarning jamiyat va davlat hayotida keng qo'llanilishi o'zbek tilining shakllanishi uchun zamin yaratdi (Bosworth, 1968).

Ijtimoiy tilshunoslik nuqtai nazaridan, til jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy qatlamlar, siyosiy hokimiyat va madaniy muhit bilan chambarchas bog'liq. Qoraxoniylar davrida turkiy til oddiy xalq tili bo'lish bilan birga, siyosiy boshqaruv, savdo-sotiq, ilm-fan va diniy-ma'rifiy hayotda ham keng ishlatildi. Arab va fors tillari ilmiy hamda diniy adabiyot tili sifatida muhim mavqega ega bo'lgan bo'lsa-da, turkiy tilda yaratilgan asarlarning ko'pligi tilning ijtimoiy mavqeini oshirdi (Golden, 1992). Yusuf Xos Hojibning *Qutadg'u bilig* (1069–1070), Mahmud Koshg'ariyning *Devonu lug'otit turk* (1072–74) va Ahmad Yassaviyning *Hikmatlari* bu davr til madaniyatining yuksak namunalaridir (DeWeese, 1996).

Shu sababli Qoraxoniylar davri o'zbek tili tarixida oraliq bosqich bo'lib, qadimgi turkiy til merosi bilan yangi davr adabiy tili poydevori o'rtasida uzviy bog'lanishni ta'minlagan (Clauson, 1972).

1. Qoraxoniylar davlati va turkiy tillar konteksti

Qoraxoniylar davlati turkiy xalqlar tarixida siyosiy va madaniy jihatdan muhim burilish davrini boshlab berdi. Ularning davlat boshqaruvi, huquqiy tizimi, adabiyoti va madaniyatida turkiy til markaziy o'rin tutdi.

Til va siyosat. Qoraxoniylar hukmdorlari davlat ishlarida turkiy tilni faol qo'llashgan. Masalan, davlat farmonlari, shartnomalar va diplomatik yozishmalarda turkiy til rasmiy vosita sifatida ishlatilgan. Yusuf Xos Hojibning *Qutadg'u bilig* asari turkiy tilning siyosiy-ijtimoiy tafakkurdagi o'rnini yaqqol ko'rsatadi (Golden, 1992).

Ijtimoiy tabaqalar. Qoraxoniylar jamiyatida sultonlar, amirlar va olimlar orasida yozma turkiy til keng qo'llangan bo'lsa, oddiy xalq asosan mahalliy lahjalarda so'zlashgan. Masalan, Balasog'un va Qashqar shaharlarida turkiy yozma til markazlari shakllandi, qishloq aholisi esa ko'proq og'zaki lahjalarda so'zlashgan (Aman, 2004).

Til va din. Qoraxoniylar davrida islom dini davlat mafkurasi sifatida mustahkamlandi. Shu orqali arab tili diniy atamalar manbai bo'ldi. Masalan, "ilm", "haq", "adl", "hikmat", "ibodat" kabi ko'plab arabcha so'zlar turkiy tilga kirib, ilmiy va diniy lug'at boyligini kengaytirdi. Fors tilidan esa "adab", "suhbat", "bazzm" kabi terminlar o'zlashtirildi (Clauson, 1972).

2. O'zbek tilining shakllanishi

Og'zaki va yozma shakllarning uyg'unligi bu davrda kuchaydi. Masalan, Yusuf Xos Hojibning *Qutadg'u bilig* asari siyosiy-didaktik mazmunda yozilgan bo'lsa, Mahmud Koshg'ariyning *Devonu lug'otit turk* asari turkiy tillarning ilmiy tahliliga asos soldi (Nedjat, 1970).

O'zbek tili lug'aviy fondi turkiy ildizlarga asoslangan bo'lib, arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar uni boyitdi. Masalan, arab tilidan "madrasah", "qalam", fors tilidan esa "dunyo", "shahr" kabi so'zlar o'zlashtirildi (Clauson, 1972).

Fonetik jihatdan ham farqlar yuzaga keldi. Masalan, "q" va "k" tovushlarining yozma matnlarda barqarorlashuvi, arab-fors fonemalarining kirib kelishi (h, x, 'ayn) til tizimini boyitdi (Clauson, 1972).

3. Til va ijtimoiy hayot

Turkiy til savdo, siyosat va madaniyatda keng qo'llanildi. Buyuk Ipak yo'li orqali xalqaro savdoda turkiy til muhim aloqa vositasi bo'ldi (Golden, 1992). Madrasalar va ilmiy markazlarda Yusuf Xos Hojib va Mahmud Koshg'ariy asarlari jamiyatning ma'naviy taraqqiyotida muhim o'rin tutdi (Bosworth, 1968).

4. Arab va fors tillarining ta'siri

Islom dini bilan arabcha diniy terminologiya keng tarqaldi (Sims-Williams, 2005). Fors tili esa adabiyot va diplomatiyada katta rol o'ynadi, Yusuf Xos Hojib asarida forsha terminlar faol qo'llandi (Clauson, 1972). Bu lingvistik uyg'unlashuv keyinchalik Alisher Navoiy ijodida ham davom etdi (Golden, 1992).

5. Til va diniy-ma'naviy hayot

Qur'on va hadis ilmi orqali turkiy til diniy terminologiya bilan boyidi. Masalan, "namoz", "ro'za", "zakot" kabi arabcha so'zlar xalq tiliga singib ketdi (Sims-Williams, 2005). Ahmad Yassaviy o'zining *Hikmatlarida* diniy-ma'naviy g'oyalarni sodda turkiy til orqali ifodalab, xalq ongiga singdirgan (DeWeese, 1996).

Qoraxoniylar davri o'zbek tilining shakllanishida muhim va hal qiluvchi bosqich bo'ldi. Shu davrda turkiy tillar nafaqat kundalik muloqot vositasi, balki siyosiy boshqaruv, savdo, ilm-fan va diniy-ma'naviy hayotda keng qo'llanildi. Yozma va og'zaki tilning uyg'unlashuvi, arab va fors tillarining ta'siri hamda adabiy merosning rivojlanishi o'zbek tilining lug'aviy, fonetik va grammatik jihatdan boyishiga imkon yaratdi. "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk" va Ahmad Yassaviy hikmatlari kabi asarlar tilning ijtimoiy va madaniy mavqeini mustahkamlab, keyingi davrlarda o'zbek adabiy tilining shakllanishi uchun poydevor bo'ldi. Shu tariqa, Qoraxoniylar davri o'zbek tilining tarixida o'ta muhim oraliq bosqich sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aman, M. *Medieval Central Asian Languages*. Kabul: Kabul University Press, 2004. – B. 130–133.
2. Bosworth, C. E. *The Turks in the Early Islamic World*. London: Thames & Hudson, 1968. – B. 172–176.
3. Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972. – B. 821–827.
4. DeWeese, D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. University Park, PA: Penn State University Press, 1996. – B. 233–240.
5. Golden, P. B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. – B. 192.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

6. Kashgari, M. *Dīwān Luġāt at-Turk*. Istanbul: TDK Yayınları, 1972 (reprint). – Jild I, B. 45–47; Jild II, 1072. – B. 217.
7. Nedjat, S. *Turkic Linguistics in Central Asia*. Tehran: Tehran University Press. 1970 – B. 138.
8. Sims-Williams, N. *Arabic Influence on Persian and Turkic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – B. 118–123.
9. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg'u bilig*. (R. R. Arat tahriri). Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983. – B. 15–25.

QORAXONIYLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA AHMAD YASSAVIY IJODI

Ergashxodja qizi Gulposhsha Yassaviy

O'zbekiston Jurnalistlar uyushmasi a'zosi,
Xalqaro Qirqqizlar Akademiyasi ilmiy kengashi a'zosi,
tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida yashab ijod qilgan buyuk mutasavvif shoir Ahmad Yassaviyning hayoti, ijodi va tasavvufiy merosi tarixiy-madaniy kontekstda tahlil qilinadi. Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyoda turkiy-islamiy sivilizatsiyaning shakllanishida muhim bosqich bo'lib, aynan shu davrda ilm-ma'rifat, tasavvuf, adabiyot va madaniyat yangi bosqichga ko'tarilgan. Ahmad Yassaviy ana shu muhitda shakllangan tariqat peshvolaridan biri sifatida turkiy tilda ijod qilib, "Devoni hikmat" orqali islomiy ma'rifatning jozibador va xalqchil shaklini yaratdi. Maqolada Yassaviy hikmatlarining ijtimoiy-siyosiy vaziyat, tasavvuf falsafasi, malomatiya tamoyillari hamda shoirning ruhiy-ma'rifiy qarashlari bilan bog'liq xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, Yassaviy tariqatining keyingi asrlardagi ta'siri, uning shogirdlari, hikmatlarning qo'lyozma an'analari, nashr tarixi va turkiy adabiyotdagi o'rni ilmiy manbalar asosida tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari Ahmad Yassaviy merosini bugungi kunda qayta o'rganish, tasavvufiy adabiyotning yangi jihatlarini ochib berish va turkiy-islamiy madaniyat taraqqiyotidagi o'rnini chuqur anglashga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar: Ahmad Yassaviy, Qoraxoniylar davri, Devoni hikmat, tasavvuf, Yassaviya tariqati, turkiy adabiyot, ijtimoiy-siyosiy tarix, sufiylik, ma'rifat, qo'lyozmalar an'anasi.

Annotation: This article examines the life, literary activity, and spiritual heritage of the great Sufi poet Ahmad Yasawi within the historical and cultural context of the Qarakhanid dynasty. The Qarakhanid period represents a significant stage in the formation of the Turkic-Islamic civilization in Central Asia, during which science, education, Sufism, literature, and culture reached a new level of development. Ahmad Yasawi, who emerged in this environment, created a distinctive form of Islamic spiritual teaching in the Turkic language through his *Divan-i Hikmet*, making religious knowledge more accessible to the wider population. The article analyzes the poetic, philosophical, and mystical features of Yasawi's wisdoms, their connection with the socio-political realities of the time, the principles of *malāmatiyya*, and the poet's spiritual worldview. Additionally, the study explores the influence of the Yasawiyya order in subsequent centuries, its leading disciples, the manuscript tradition and publication history of the *Divan-i Hikmet*, and the role of Yasawi's legacy in Turkic literature. The findings contribute to a deeper understanding of Ahmad Yasawi's intellectual heritage and its significance in the development of Turkic-Islamic culture.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Keywords: *Ahmad Yasawi, Qarakhanid period, Divan-i Hikmet, Sufism, Yasawiyya order, Turkic literature, socio-political history, mysticism, spiritual knowledge, manuscript tradition.*

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2021 yil 16 iyuldagi PK – 5186 son qarorida: “Buyuk ajdodlarning jahon tamadduni, diniy va dunyoviy ilmlar rivojiga qo'shgan hissasini eng zamonaviy usullar va vositalar orqali yoritib borish bugungi kunning asosiy vazifasi” deb alohida ta'kidlangandilar.

Haqiqatdan ham Markaziy Osiyo turkiy qavmlarining ijtimoiy siyosiy tarixi va madaniy hayoti, Turon, Turkiston, O'rta Osiyo nomlari bilan atab kelinayotgan qadimiy Vatanimiz tarixini, turkiy til, turkiy millat, turkiy dunyo so'zlarining ma'nosini chuqurroq o'rganish, turkiy tilda ijod etgan, o'zlarining jahonshumul kashfiyotlari bilan diniy va dunyoviy ilmlar rivojiga munosib hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimiz faoliyatlarini keng yoritish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Shuni alohida aytib o'tish joizki, hozirgi kunda “turk” so'zi irqi va dini bo'yicha turlicha, lekin tili bo'yicha qon - qardosh bo'lgan, jug'rofiy jihatdan esa Tinch okeani sohillaridan to Egey va Adriatika dengizlarigacha hamda Shimoliy muz okeani sohillaridan to Hind okeani sohillarigacha bo'lgan ulkan yerlarda istiqomat qiluvchi va son jihatidan qariyb 120 millionga yaqin xalqlarni birlashtiruvchi tushunchani beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2021 yil 16 iyuldagi PK – 5186 son qarorida: “Buyuk ajdodlarning jahon tamadduni, diniy va dunyoviy ilmlar rivojiga qo'shgan hissasini eng zamonaviy usullar va vositalar orqali yoritib borish bugungi kunning asosiy vazifasi” deb alohida ta'kidlangandilar.

Haqiqatdan ham Markaziy Osiyo turkiy qavmlarining ijtimoiy siyosiy tarixi va madaniy hayoti, Turon, Turkiston, O'rta Osiyo nomlari bilan atab kelinayotgan qadimiy Vatanimiz tarixini, turkiy til, turkiy millat, turkiy dunyo so'zlarining ma'nosini chuqurroq o'rgani Turkiy xalqlarning buyuk bobokoloni Alp Er To'nga tuzgan davlat, Qadimgi Xorazm, Qadimgi Farg'ona, Kushonlar saltanati, Buyuk Turon xoqonligi, Somoniylar, G'aznaviylar, Qoraxoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Temuriylar, Boburiylar, Shayboniylar, Qo'ng'iro't va Mang'itlar boshqargan xonliklarning vatan tarixida har birining alohida o'z o'rni bor. (R. Hasanov., Qoraxoniylar davlatining tashkil топиши..., Toshkent 2024y.)

X asrda Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Tyanshanning janubiy yon bag'rida tashkil topgan Qoraxoniylar davlati birinchi turkiy - islomiy davlatlardan biri bo'lib, unga Abdulkarim Sotux Bug'roxon asos solgan edi. Sotux Bug'roxon xokimiyatni egallab, o'zini "Qoraxon" ya'ni "xonlar xoni", "ulug' xon" deb e'lon qiladi. Bug'roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan ulug'langanlar. Qashqar, Bolosog'un, O'zgan va Samarqand Qoraxoniylar xoqonligining turli davrlardagi poytaxti bo'lgan.

Qoraxoniylar hukmdorligi davrida davlat boshqaruvi tizimiga, harbiy sohaning rivojiga, ilm, ma'rifat va adabiy muhitning shakllanishiga, fikxshunoslik, madaniyat, san'at, adabiyot va me'morchilikka katta ahamiyat berilgan edi.

Axmad Yugnakiyning "Hibbat ul Haqqoyiq", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'ot at - turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutag'du bilig'", Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat", Burxoniddin Marg'inoniy "Hidoya" asarlari shu davrda yaratilgan noyob asarlardir.

Turkiy tasavvuf she'riyatining atoqli vakili, o'zbek klassik adabiyotining ulkan namoyondalaridan biri Ahmad Yassaviy XII asrda, ya'ni 1103y. Sayramda tug'ilib o'sgan, dastlabki bilimlarini mashhur olim Shahobiddin Isfijobiydan, Turkistonda Sayram "Xon ko'prigi" ustida Payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. sovg'asini bergan ustoz Arslonbobdan, Arslonbob vafotidan keyin Buxoroda Yusuf Hamadoniy va Shahobiddin Suhrovordiydan olgan, yassaviya tariqatiga asos solgan, murakkab ijtimoiy - tarixiy davrning farzandi sifatida ijod etgan buyuk alloma edi.

Ahmad Yassaviy xalq boshiga ko'p qiyinchilik va musibatlar yog'dirilgan davrlarda, ya'ni turk hukmdorlari - Qoraxoniylar bilan Qoraxitoylar o'rtasidagi urushlar davrida yashab, urushning dahshatli oqibatlarini ko'rgan, she'rlarida bu fojialarga o'z munosabatini bildirib, isyon qilib yashagan ijodkordir. (Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. 5- b. Toshkent, 1990y.)

Arab tili - hukmron va nufuzli til deb hisoblangan o'sha zamonlarda o'z milliy turkiy tilida ijod qilishning o'zi bir jasorat edi. Mashhur rus olimi A. N. Samoylovich Yassaviy hikmatlarini bilmasdan, uni chetlab o'tib, o'zbek tili hamda unda yaratilgan badiiy asarlarga munosabat bildirish mushkulligini ta'kidlagandi.

Ahmad Yassaviy hikmatlari va uning tariqati haqida birinchi bora o'z davrining ulug' olimlari So'fi Muhammad Donishmand, Muhiyiddin al - Arabiylar (XII asr) yozib qoldirganlar. Keyingi davr olimlari Xoja

Muhammad Porso, Alisher Navoiy, Faxruddin Ali Safiy, Xasan Xoja Nisoriym, Sulton Ahmad Haziniy, Muhammad Tohir Xorazmiy, G'ulom Sarvar Lohuriy, Xisomuddin Sig'noqiylar o'z asarlarida Sayram shahrida tavallud topib, Yassida ijodi kamol topgan Ahmad Yassaviy haqida qimmatli ma'lumotlarni berar ekanlar, ul zoti muborakni "Sulton ul orifin", "Piri Turkiston", "Turkiston ahlining qiblayi duosi", "Turkiston mulkining shayxul - mashoyixi" kabi yuksak sharaflil nomlar bilan atashganlar.

Ahmad Yassaviy ijodini o'rganish, tadqiq etishda zamonamiz olimlari - "Islom ensiklopediyasi"ning birinchi mualliflari bo'lgan E.E. Bertels, A. E. Krimskiy, A. N. Samoylovich, mashhur turkolog, sharqshunos olimlar F. Kuprulizoda, K. Eraslon, tarixchi - yassaviyshunos, sharqshunos, adabiyotshunos olimlar Aziz Qayumov, Suyuma G'aniyeva, Begali Qosimov, Natan Mallayev, Abduqodir Xayitmetov, Ergash Rustamov, V. Zohidov, S. Ergashev, Ibrohim Haqqulov, Ibrohim Mo'minov, Ozod Sharafiddinovlarining xizmatlari kattadir.

"Devoni hikmat" Ahmad Yassaviy vafotidan keyin uning sodiq shogirdlari tomonidan tuzilgani, eng qadimgi qo'lyozmalar o'n yettinichi asrga mansub bo'lib, xalq og'zidan yozib olinib, kitob shaklida chop etilib, o'qib o'rganilgani ko'pchilikka ma'lum.

Ahmad Yassaviy hayoti, ijodi va tariqatini o'rganishda turli qarashlar mavjud bo'lib, ba'zilar shoir ijodiyotidagi mistitsizm tarixini, tasavvuf falsafasini bilmay, tushunmay turib uni "o'ta reaksion shoir" deb baholadilar. Yassaviy maktabining mistik ta'limoti mehnatkashlarni sinfiy kurashdan chalg'itadi, ularni zolimlarga qarshi bosh ko'tarmasdan, xudoga sig'inishga, har qanday kurashdan voz kechishga chaqiradi deb qoraladilar. O'zbekiston qahramoni, o'zbek publitsist olimi, professor Ozod Sharafiddinov ta'biri bilan aytganda, Ahmad Yassaviy ijodidagi ilmiy xulosalar uning ijodiga qo'l urilmasdan oldin boshlangan edi.

Darhaqiqat, g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiy panjasiga panja urmoq qanchalar mushkul bo'lsa, Turkiston mulkining shayxul-mashoyixi hikmatlarini tushunib tahlil etish ham shunchalar mushkuldir. Chunki Ahmad Yassaviy hikmatlarida ko'p ma'nolilik, ko'p ohanglik bor, malomatiyya qonun - qoidalari asosida yaratilgan hikmatlarining har bir satriga tasavvufning shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat mohiyatlari singdirilgan.

U dunyoni mistik tarzda idrok etishda donishmandlikning: "Xudo oliy haqiqat, Unda hamma -hammasi mukammal, musaffo va go'zal. Uning

adolati parchalanmas, qarashlari ziddiyatsiz” degan falsafalarida aks etgan.

Ollo dedim, shayton mendan yiroq qochdi,

Xoyi havas moumonlik turmay ko'chdi deydi shoir.

Chunki uning butun diqqat - e'tibori muqaddas Ruhga qaratilgan. U faqat Xudo ishqini tan oladi, o'z - o'ziga esa o'ta murosasiz. Uningcha, shumlik va gunohlarni bekitmoq Xudoga hiyonatdir. “Tan so'zlamas, jon so'zlamas, imon so'zlar”. Yassaviyni imoni so'zlatgan. Uni imon tili bilan muhabbatni ulug'lagan ijodkor deb baholasak haqiqatga to'g'ri bo'ladi. Chunki Yassaviy hikmatlarini Diyonat ziyosi va Imon shafqati ichidan nurlantirib turadi.

Ahmad Yassaviy hikmatlaridagi ko'povozlik, ko'pohanglik, ko'pma'nolik ham shoirga xos xususiyatlardandir. Uning hikmatlarida orifning ovozi hokim. Hikmatlarda shayxning ovozi eshitiladi. Ba'zan bir hikmatda ham oshiq, ham darvesh, ham donishmand, ham gunohkorning ovozi yangraydi. Hikmatlardagi gunohkorning ovozi shafqatsiz, u yurak oromini buzadi, xotiraga tig' bo'lib sanchiladi.

Sochu saqol xo'b oqardi, ko'nglim qaro,

Ro'zi mashhar rahm etmasang holim taboh.

Senga ayon amalsizman, ko'pdir gunoh,

Jumla malak yozuqlarim bildi, do'stlar.

Ahmad Yassaviy turkiy tilda hikmatlar aytgan faylasuf shoir sifatida ko'proq tanilgan, shuning uchun ham uning hikmatlarini so'fiy shoirning poetik asarlari holida o'qish va tadqiq qilish lozim. Uningcha, haqiqat yurakda. Haqiqat - Ruh. Borliq, olam bilan ruxan uyg'unlikka kirishish - oliy saodat.

Yassaviyning poetik falsafasidagi bunday haqiqatlarni A. Navoiy mukammal anglagan va “Turk piri”, ya'ni Ahmad Yassaviydan o'rganishni, undan o'rnak olishga da'vat qilgan.

Olami foni uchun ranju mashaqqat chekmangiz.

Mol uchun g'am yemangiz, fikri manol aylamangiz.

Turk piri kabi olamdin etakni silking,

Do'stdin g'ayri tamannoi visol aylamangiz.

Alisher Navoiy: “Xoja Ahmad Yassaviy - Turkiston mulkining shayxul - mashoyixidur. Maqomati oliy va mashhur, karomati matovoliy (hayratlanarli) va nomaxsur (chegarasiz) ermish. Va aning mozori

Turkistonda Yassi degan yerdaki, Turkiston ahlining qiblai duosidir” deb alohida ta’kidlaydi. (A. Navoiy. “Nasoyim - ul muhabbat”, 213 b.)

Tasavvufiy g’oyalarni Ahmad Yassaviy o’zining “Devoni hikmat” asarida nazmiy bayon etgan. Movarounnaxrda mavjud tariqatlar - yassaviya, kubroviya, naqshbandiya va xojagon tariqatlari amaliyotida yassaviya tariqati boshqalardan ayrim jihatlari bilan farq qiladi, ya’ni xojagon tariqatida ovozsiz (xufiya) zikr, naqshbandiya tariqatida Bahouddin Naqshbandning “Dast ba koru, dil ba Yor” (Qo’ling mehnatda, qalbing Allohda bo’lsin) shiori, kubroviya tariqatida muridning ruhiy holati amaliyotning asosini tashkil etsa, yassaviya tariqatida oshkora (jahriya) zikr amaliyotning asosini tashkil etadi. Bu narsa tasavvuf ahlining emotsional harakatlarida, liboslari va kuchli hissiyotlarida aks etgan.

Yassaviya Turkiston, Toshkent, Samarqand, Buxoroning Karmana viloyatida ustivor maqomga ega bo’lib, Qosim Shayx Azizxon, Mavlono Sharif, Xalifa Xudoydod kabi tariqat peshvolari Buxoroda faloyat yuritgani o’z tasdig’ini topgan.

Tukiy - islom dunyosi donishmandlari shayxi, Xurosonu Movarounnaxr valisi deb tan olingan Hazrat Yassaviyning yuzlab, minglab shogirdlari bo’lib, eng iste’dodli shogirdlari: ustozi shayx Arslonbobning o’g’li - Mansur ota, Zangi bobo (Oy Xoja)ning bobosi - Abdumalik ota, Zangi bobo (Oy Xoja) ning otasi - Toj Xoja va Hakim ota nomi bilan mashhur bo’lgan Sulaymon Boqirg’oniy edilar. Ular ustozi Ahmad Yassaviy hikmatlarida aks etgan islom dinining qonun - qoidalari va urf - odatlari majmuasi bo’lgan shariatni, ilohiy ma’rifatni targ’ib qilganlar.

Xoja Ahmad Yassaviydan keyin yassaviy tariqatiga tobe darvishlar orasida ayni shu usulda asar yozish an’anaga aylandi. Tariqat piri ochgan yo’lda yurish ozmi – ko’pmi shoirona iste’dodga ega yassaviy darvishlari uchun muqaddas vazifaga aylandi. Sulaymon Boqirg’oniy taxallusi bilan ijod qilgan taniqli Hakim Otadan boshlab, ko’plab yassaviy hamda naqshbandiy shayx va darvishlari shu usulda hikmatlar yozdilar. Bu jarayon Amir Temur davrida yangi kuch bilan rivojlanib, Amir Sayfiddin, Mir Haydar, Lutfiy, Sakkokiy kabi shoirlarning maydonga kelishiga omil bo’ldi.

O’rta Osiyoda voyaga yetgan Ahmad Yassaviyga taqlid qilgan mutasavvif shoirlar qatorida Qul Shamsiddin, Xudodod, Iqoniy, Qul Ubaydiy, Faqiriy, Bayzo, Behbudiy, Shuhudiy, Qul Sharafiy, Gado, G’azzoliy,

Tufayliy, Qosim, Mashrab, Xuvaydo kabi turli davrlarda yashab o'tgan adiblarni tilga olish mumkin. Ba'zilarining nashr etilgan Devonlari, ba'zilarining esa, faqat bir necha tarqoq she'riy parchalari saqlanib qolgan... (M.F. Ko'prulu. "Turk adabiyotida ilk mutasavviflar" 234 – 235 bb, Toshkent 2024y)

Bugungi kunda ba'zibir tadqiqotchi olimlarimiz yuqorida nomlari tilga olingan adiblar va boshqalarning Ahmad Yassaviy she'riyati uslubiga taqlid qilib bitgan she'r, g'azal va hikmatlarini chuqur o'rganmasdan turib, ularni Ahmad Yassaviy hikmatlari deb da'vo qilishlari mutloqa noo'rindir.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davridagi murakkab ijtimoiy - siyosiy sharoitda yashab, "riyozatni qattiq tortib, qonlar yutib" turkiy tilda ijod etgan Turkiston mulking shayxul - mashoyixi Ahmad Yassaviy hikmatlarini:

Bismilloh deb bayon aylab hikmat aytib,

Toliblarga durri guhar sochdim mano.

Riyozatni qattiq tortib, qonlar yutib

Man daftari soniy so'zni ochdim mano

deb boshlagan bo'lsa, uni shunday to'rtlik bilan tugatgan:

Qul Xoja Ahmad har bir so'zing dardga darmon,

Toliblarga bayon qilsam qolmas armon.

To'rt ming to'rt yuz hikmat aydim Haqdan farmon,

Farmon bo'lsa o'lgunimcha so'zlasam men (Ahmad Yassaviy.

"Devoni hikmat" Qozon, 1896y.)

To'rt ming to'rt yuz hikmat...

Haqdan farmon bo'lsa o'lgunimcha hikmat so'zlasam deb orzu qilgan muallif o'zi ta'kidlaganidek, 4 400 Hikmat aytgan bo'lsada, bizgacha juda kam miqdori yetib kelgan, u ham bo'lsa, ustozga sodiq shogirdlari, izdoshlari tomonidan tiklangan. Malumki XI – XII asrlarda yashab o'tgan Ahmad Yassaviy, Mashrab va o'nlab shoirlarning qadimiy devonlari, hikmatlarning asl nusxalari yo'q. Qo'l ostida nimaiki bo'lsa shuni to'plab, xalq og'zidan yozib olinib "Devoni hikmat" nashr etilgan.

Bizda, ya'ni O'zbekistonda Ahmad Yassaviy "Hikmatlar"ining to'liq nashri ilk bora 1990 yil chop etildi. Bunga turk olimi Kamol Eraslonning 1983 yil Anqarada chop etilgan "Devoni hikmatdan sochmalar" asari asos qilib olingan.

Hikmatlar chig'atoy tilining o'g'uz - qipchoq lahjasida yozilgan. Bu esa o'sha davrda arabcha va forsha tilni bilmaydigan o'n minglab

toliblarga islom, imon va e'tiqod maktabi bo'lgan "Devoni hikmat"dan bahramand bo'lishlarida katta ahamiyat kasb etgan.

Ahmad Yassaviy o'z davri farzandi sifatida islom dini ko'rsatmalari va islomiy aqidalarga tayangan holda yaratgan "Devoni hikmat"ning asl mohiyati va ahamiyati shundaki, hikmatlarda Alloh yaratgan bandalarining foni dunyoda hayotini halol, pokiza yashab o'tkazish, iymonli, e'tiqodli bo'lish, xarom ishlardan, birovning haqidan xazar qilish lozimligi uqtiriladi.

Devoni hikmatning asrlar davomida tildan - tilga o'tib kelayotganini unda diniy - tasavvufiy salohiyat va yuksak milliy qadriyatlar tarannum etilgani bilan izohlash mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш. М. ПК -5186 қарор. 2021йил 16 июль
2. Аҳмад Яссавий. Девони Ҳикмат. – Қозон, 1896.
3. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент, 1990.
4. Алишер Навоий. Насойим – ул муҳаббат. N 611, 283 б.
5. Камол Эраслон. Девони ҳикматдан сочмалар. – Анқара, 1983.
6. Кўпрулу М. Ф. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. – Тошкент 2024.
7. Хасанов Р. Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши. – Тошкент, 2024.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

**AFROSIYOB HAQIDAGI SYUJETLARNING TARIXIY-MADANIY
KONTEKSTI VA ULARNING O'ZBEK ADABIYOTI HAMDA
FOLKLORIDAGI DAVOMIYLIGI**

Marg'uba Matquliyeva

Urganch RANCH texnologiya universiteti dotsenti, PhD

matqulievamarguba@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar qahramoni bo'lgan Alp Er To'nga – Afrosiyob haqidagi sujetlarning tarixiy-madaniy konteksti, Afrosiyob obrazining xalq og'zaki ijodida davom etish shakllari tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: antroponim, syujet, etimologiya, tarixiy shaxs, xalq qahramoni, mifologik obraz.

Annotation: This article analyzes the historical and cultural context of the stories about the Alpine Er Tonga–Afrosiyab, the hero of the Turkic peoples, the forms of continuation of the image of Afrosiyeb in folk oral art.

Key words: anthroponym, plot, etymology, historical figure, folk hero, mythological image.

Afrosiyob haqidagi syujetlar Sharq xalqlarining tarixiy xotirasi va madaniy tafakkurida muhim o'rin egallaydi. Ular qadim turkiy yozma yodgorliklar, fors-tojik epik manbalari va o'zbek xalq og'zaki ijodi orqali asrlar davomida yashab kelmoqda. Syujetlarning tarixiy-madaniy konteksti ularning faqat adabiy hodisa emas, balki ijtimoiy-siyosiy tafakkurning ramzi bo'lganini ko'rsatadi [Bartold, 1968, 241-b.].

Afrosiyob obrazi va qadimiy tarixiy-madaniy manzaralar.

Afrosiyob obrazi qadimiy turkiy qavmlarning siyosiy tarixida muhim o'rin tutgan Alp Er To'nga shaxsi bilan bog'liq. Turon–Eron qarama-qarshiligi qadimiy tarixiy voqealar asosida shakllangan. Siyovush va Afrosiyob syujeti bu qarama-qarshilikning adabiy ramzi sifatida yuzaga kelgan. Samarqanddagi Afrosiyob tepaligi xalq xotirasida uning qasri, qo'rg'oni sifatida saqlanib qolgan. Bu holat tarixiy topografiyaning folklordagi aksini ko'rsatadi [G'aniyev, 2002, 61-b.].

Afrosiyobning o'limi haqidagi rivoyatlar esa xalq xotirasida qahramonning fojeaviy yakuni sifatida abadiylashgan.

Islom davri va madaniy transformatsiya.

Islom davriga kelib, Afrosiyob haqidagi syujetlar yangi diniy-madaniy talqinlar asosida qayta shakllandi:

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

- Qur'on va hadis ta'siri ostida syujetlarda taqdir, adolat va ilohiy qahr g'oyalari kuchaydi.

- Afrosiyob ba'zi islomiy manbalarda gunohkor, fitnachi hukmdor sifatida talqin qilinadi. Bu, fors-tojik an'alaridagi salbiy qiyofaga yaqinlashuvni ko'rsatadi [Firdavsiy, 1967, II jild, 301-b.].

- Shu bilan birga, turkiy an'anada uning qahramonlik jihatlari saqlanib qolgan.

O'zbek xalq og'zaki ijodida davomiylik

O'zbek xalq ertaklari, afsonalari va dostonlarida Afrosiyob obrazi turli shakllarda uchraydi:

- Afsonalar – Samarqanddagi Afrosiyob tepaligi, uning g'orlari va xazinalari haqidagi rivoyatlar.

- Marsiyalar – “Alp Er To'nga marsiyasi” xalq orasida iztirob ohangida kuylangan [Koshg'ariy, 1915, 129-b.].

- Dostonlar – “Shohnoma” motivlari asosida yaratilgan xalq variantlarida Afrosiyob va Siyovush mojarosi.

- Ertaklar – bolalar ertaklarida Afrosiyob ko'pincha dev yoki zolim hukmdor obrazida paydo bo'ladi.

O'zbek yozma adabiyotida davomiylik.

Afrosiyob obrazi o'zbek adabiyotida ham o'z aksini topgan:

- Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam” asarida Afrosiyob fors-tojik manbalaridagi salbiy obraz asosida esga olinadi.

- Ogahiyning tarixiy asarlarida ham Afrosiyob motivlari tarixiy-madaniy kontekstda qayta ishlangan.

- Zamonaviy adabiyotda Afrosiyob qahramonining fojeaviyligi milliy tarixiy ongini ifodalovchi ramz sifatida talqin qilinadi [Yoqubov, 2010, 144-b.].

Syujetlarning xalq ongidagi funksiyasi.

Afrosiyob haqidagi syujetlar xalq ongida quyidagi funksiyalarni bajargan:

1. Tarixiy xotira vositasi. O'tmish voqealar, turoniy qavmlarning tarixiy yodgorligi sifatida saqlangan.

2. Madaniy identitet vositasi. Turkiy xalqlar Afrosiyob obrazida o'z milliy ildizlarini ko'rgan.

3. Ma'naviy-tarbiyaviy vosita. Ezgulik va yovuzlik, adolat va zolimlikning ramzi sifatida xalqni tarbiyalagan.

Qiyosiy-madaniy kontekst.

Afrosiyob syujetlari boshqa xalqlarning epik an'analari bilan qiyosiy o'rganilganda ham madaniy universallikka ega ekanligi ko'rinadi:

- Yunon mifologiyasida Gektor va Ahilles o'rtasidagi fojea Afrosiyob–Siyovush mojarosiga tipologik jihatdan o'xshaydi.

- Hind eposi “Ramayana”dagi Ravan obrazi Afrosiyobga o'xshash salbiy hukmdor sifatida ko'riladi.

- Slavyan folklorida Ilya Muromets bilan bog'liq syujetlar qahramonlik va milliy identitet ramzi sifatida Afrosiyob syujetlariga yaqinlik kasb etadi.

Afrosiyob haqidagi syujetlarning tarixiy-madaniy konteksti ularning turkiy va fors-tojik an'analari orasidagi madaniy ko'prik vazifasini bajarganini ko'rsatadi. O'zbek adabiyoti va folklorida bu syujetlar davomiylik kasb etib, xalq xotirasida tarixiy ong, milliy identitet va estetik qadriyatlarni mustahkamlagan.

Afrosiyob haqidagi syujetlarning lingvomadaniy tahlili.

Lingvomadaniy tahlil xalq og'zaki ijodidagi syujetlarni nafaqat til birliklari darajasida, balki ularning ortida yashiringan madaniy kodlar, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Afrosiyob haqidagi syujetlar turkiy va fors-tojik dunyoqarashi tutashgan murakkab madaniy makonda shakllangani uchun ularning lingvomadaniy qatlami ayniqsa sermazmundir [Karimov, 2012, 77-b.].

Afrosiyob nomining lingvokulturologik qimmati.

- Antroponimik daraja: “Afrosiyob” nomi turkiy manbalarda “Alp Er To'nga” sifatida qayd etiladi. Bu nom ikki xil madaniy diskursda — turkiy qahramonlik va fors-tojik mifopoetik an'anada — turlicha qabul qilingan [Koshg'ariy, 1915, 129-b.].

- Toponimik daraja: Samarqanddagi “Afrosiyob tepaligi” xalq xotirasida tarixiy markaz bilan bog'lanib, toponim sifatida milliy identitetning ramziga aylangan [G'aniyev, 2002, 54-b.].

- Semantik konnotatsiya: O'zbek folklorida “Afrosiyob” ko'pincha qudrat, saltanat, ammo fojea ramzi sifatida yashaydi.

Syujetlarning semantik transformatsiyasi

Syujetlar asrlar davomida semantik qayta talqin jarayonini boshdan kechirdi:

- Qadimiy turkiy qatlamda Afrosiyob qahramon, xalq himoyachisi sifatida tasvirlangan.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo va islom olami qoraxoniylar davrida

- Fors-tojik epik makonida u dushman, zolim hukmdor obrazida talqin etildi [Firdavsiy, 1967, II jild, 303-b.].
- O'zbek folklorida esa ikkala qatlam sintezlanib, Afrosiyob fojeaviy qahramon sifatida yashadi.

Syujetlarda uchraydigan asosiy arxetiplar:

1. Qahramon-arxetip – Afrosiyob, Siyovush, Alp Er To'nga.
2. Dushman-arxetip – dushman qavmlar, taqdirga qarshi kuch.
3. Muqaddas joy-arxetip – Samarqand, Afrosiyob tepaligi.
4. Fojea-arxetip – qasos, o'lim, iztirob.

Bu arxetiplar til birliklari orqali xalq madaniyatida mustahkamlanib qolgan [Eliade, 1991, 87-b.].

Afrosiyob syujetlarida madaniy dualizm

Syujetlarda ikki madaniyat – turkiy va eroniy anʼanalar oʻzaro toʻqnashadi:

- Turkiy qatlamda – Afrosiyob milliy qahramon sifatida.
- Fors-tojik qatlamida – Afrosiyob fitnachi hukmdor sifatida.

Bu ikki qarash xalq og‘zaki ijodida sintez qilinib, lingvomadaniy jihatdan boy qatlam hosil qilgan.

O'zbek folklorida syujetlarning lingvomadaniy davomiyligi

- Afsonalarda Afrosiyob tepaligi xalq xotirasida tarixiy-madaniy joy sifatida yashaydi.

- Marsiyalarda uning o'limi kollektiv fojeaning timsoliga aylangan.
- Ertaklarda esa Afrosiyob obrazi ko'pincha yovuz hukmdor yoki

dev sifatida tasvirlanadi. Bularning barchasi xalq tilida lingvokulturologik qadriyatlarning ifodasi sifatida yashab kelmoqda.

Afrosiyob haqidagi syujetlar til va madaniyatning qanday chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi:

- Til – tarixiy-madaniy xotirani saqlovchi vosita.
- Madaniyat – til birliklariga mazmun yuklaydigan kontekst.
- Syujetlar – shu til va madaniyatning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan lingvomadaniy birliklardir [Lotman, 1992, 54-b.].

Afrosiyob haqidagi syujetlarning lingvomadaniy tahlili shuni ko'rsatadiki, ular nafaqat adabiy voqelik, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy identiteti, madaniy tafakkurini ifodalovchi muhim hodisadir. Bu syujetlar madaniy kodlar, lingvistik arxetiplar, semantik

transformatsiyalar orqali o'zbek xalqining ma'naviy hayotida uzluksiz yashab kelmoqda.

Afrosiyob syujetlarining tarixiy-madaniy va lingvistik ahamiyati.

1. Afrosiyob syujetlari – tarixiy xotiraning o'zagi.

Afrosiyob obrazi turkiy xalqlar xotirasida qadimiy davlatchilik, qahramonlik va fojea ramzi sifatida yashab kelmoqda. Qadimgi turkiy bitiklarda "Alp Er To'nga" sifatida tilga olingan bu obraz keyinchalik fors-tojik epik an'anasida "Afrosiyob" shaklida qayta talqin qilingan [Firdavsiy, 1967]. Shunday qilib, Afrosiyob syujetlari xalqlararo madaniy almashinuv natijasida transmilliy tarixiy qatlam sifatida shakllangan.

Syujetlarda uchraydigan til birliklari ko'p qavatli tuzilishga ega:

- Qadimiy turkiy qatlam – "Alp", "Er", "To'nga" kabi ismlar.
- Fors-tojik qatlam – "Afrosiyob", "Shohnoma"dagi atamalar.
- Arabiy qatlam – islom davri rivoyatlarida qo'shilgan diniy

terminlar.

Bu qatlamlarning qo'shilishi o'zbek folklorini ko'p tilli lingvistik fenomen sifatida talqin qilish imkonini beradi [Koshg'ariy, 1915].

Afrosiyob haqidagi syujetlarda xalqning madaniy kodlari – adolat, qasos, fojea, qahramonlik kabi tushunchalar til orqali mustahkamlangan. Shu jihatdan, bu syujetlar xalqning ma'naviy-madaniy dunyoqarashini aks ettiruvchi lingvomadaniy xazina sifatida ahamiyatlidir [Karimov, 2012].

Syujetlarning semantik transformatsiyasi.

Afrosiyobning talqinlari tarixiy jarayonlarga qarab o'zgargan:

- Qadimiy turkiy adabiyotda – xalq himoyachisi.
- Fors-tojik epik an'anasida – yovuz hukmdor.
- O'zbek folklorida – fojeaviy qahramon.

Bu o'zgarishlar syujetlarning semantik moslashuvchanligini ko'rsatadi [Yoqubov, 2010].

Onomastik ahamiyati.

Afrosiyob nomi antroponim, toponim va etnonim sifatida uchraydi:

• Samarqanddagi Afrosiyob tepaligi – xalq tarixiy xotirasining moddiy belgisi.

• Rivoyatlardagi Afrosiyob avlodlari – genealogik an'ananing ifodasi.

• Syujetlarda tilga olingan etnonimlar – xalqning tarixiy ildizlarini yodda saqlash vositasi.

Zamonaviy lingvistik ahamiyati.

Afrosiyob haqidagi syujetlar bugungi kunda quyidagi sohalarda ahamiyatli:

- Qiyosiy onomastika – ismlarning tarixi va madaniyati.
- Lingvokulturologiya – madaniyat va til o'zaro ta'siri.
- Sotsiollingvistika – xalq xotirasidagi obrazlarning ijtimoiy talqini.

Shu sababli, syujetlar nafaqat folklorshunoslik, balki zamonaviy lingvistika uchun ham muhim tadqiqot manbai hisoblanadi [Lotman, 1992].

Kelgusidagi tadqiqotlar istiqbollari.

- Matnshunoslik: turli variantlardagi Afrosiyob syujetlarini qiyosiy o'rganish.

- Kompyuter lingvistikasi: syujetlarning semantik maydonini elektron korpuslar yordamida tahlil qilish.

- Lingvomadaniy tadqiqotlar: xalq xotirasida Afrosiyob obrazining zamonaviy talqinlarini o'rganish.

- Xalqaro qiyos: Afrosiyob obrazini boshqa xalqlardagi fojeaviy qahramonlar bilan taqqoslash.

Afrosiyob haqidagi syujetlar o'zbek xalqining til xotirasi, madaniy kodlari, tarixiy identitetini ifodalovchi muhim manba hisoblanadi. Bu syujetlar orqali biz tarixiy-madaniy transformatsiya, lingvistik qatlamlarning o'zaro ta'siri, xalqning kollektiv xotirasini anglaymiz. Shu bois Afrosiyob syujetlarini chuqur lingvistik va madaniy tahlil qilish – nafaqat o'zbek, balki butun turkiy xalqlar madaniy merosini anglashda beqiyos ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xamitova S., Adilova A., Bissengali A., Isabekova U., Burkutbayeva Sh., Qalibekova K. Ingliz tilida turkizm ishlatilishining dinamikasi: Google Ngram ma'lumotlari asosida tahlil // Forum for Linguistic Studies, 2025.

2. Salixova S., Atabayeva M., Kaymaz Z. Zhetysu mintaqasidagi qadimgi turkiy gidronimlar. Tiltanym, 2025.

3. Sharapat Abisheva, Ainur Kenbayeva, Mereke Abdimanapova. *“Toponimik afsonalar – ertak bo'lmagan xalq og'zaki ijodining alohida janri sifatida”*

4. Tatiana Anikeeva. *Uyghur Papers 3*

5. Fred Hamori. *“Etrusk sivilizatsiyasi”*, 2025.

6. Isa Habibbayli va boshqalar. *“Nizomiy Ganjaviy Almanaxi – III”*, Elm va ta'lim, 2021, 1–188-betlar.

7. Madina Samatboyeva. *“Tarixi Muluki Ajam asaridagi antroponimlarning etimologiyasi (1-qism, Peshdodiylar sulolasi asosida)”*, Progressive Academic Publishing, UK, 2019, 251–254-betlar.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

8. Filiz Tütüncü Çağlar. *“Raqqadan muhabbat bilan: Usmonli imperatorlik muzeyining Raqqa qazishmalari (1905–06 va 1908)”*, Viktoriya universiteti, 2017.
9. Aḥmad Ibn Muḥammad Ibn ‘Arabshoh. *“Amir Temur: Buyuk Amirning hayoti”*, 1936.
10. Narshaxiy. Buxoro tarixi. – Toshkent: Fan, 1993.
11. Firdavsiy. Shohnoma. – Dushanbe: Irfon, 1967.
12. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'ot-it turk*. – Istanbul: Matbaa-i Amira, 1915.
13. Zohidov H. O'zbek xalq eposi va mifologiyasi. – Toshkent: Fan, 1985.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
“DEVONU LUG'ATI-T-TURK”DAGI AYRIM FRAZEOLOGIK
BIRLIKLARNING KONSEPTUAL TADQIQI

Shahnoza To'laganova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi, PhD

E-Mail: tulagonova_shahnoza@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada qadimgi turkiy yodgorliklarda uchraydigan frazeologik birliklarning semantik, metaforik va konseptual xususiyatlari tahlil qilingan. Unda ayrim frazeologik birliklar tarkibidagi ifodalar jismoniy harakatdan ijtimoiy-axloqiy tushunchaga o'tish jarayoni yoritiladi. Tadqiqot qadimgi turkiy tafakkurda jismoniy belgi (ko'z, bosh, ko'ngil)lar insonning ichki holati, irodasi va munosabatini ifodalovchi asosiy konsept sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Frazeologizmlarda tana holatlari — bo'ysunish, sadoqat, sodiqlik, hissiy jo'shqinlik, hasad, nafrat kabi ma'nolarning timsoliga aylangani qayd etiladi. Shuningdek, ushbu metaforik modellar keyingi davr adabiyotida, xususan Navoiy ijodida davom etgani, hozirgi o'zbek tilidagi ko'plab birikmalar bilan semantik jihatdan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Maqolada frazeologik birliklarning diaxron evolyutsiyasi, konseptual asoslari, metaforik qatlamlari izchil ko'rsatilgan.

Tayanch tushunchalar: frazeologizm, qadimgi turkiy til, metafora, konsept, semantika, Devonu lug'atit turk, Navoiy.

Annotation: This article analyzes the semantic, metaphorical, and conceptual features of phraseological units found in ancient Turkic written monuments. The study examines the process by which certain phraseological expressions—originally denoting physical actions—undergo semantic transformation to acquire socio-ethical meanings. It is demonstrated that in ancient Turkic worldview, physical attributes such as the eye, head, and heart functioned as core conceptual markers representing a person's inner state, will, and emotional attitude. Bodily gestures within phraseological units symbolically convey concepts such as submission, loyalty, faithfulness, emotional intensity, envy, and hostility. Furthermore, the continuity of these metaphorical models in later literary periods, particularly in the works of Alisher Navoi, as well as their semantic correlation with many expressions in modern Uzbek, is emphasized. The article consistently presents the diachronic evolution, conceptual foundations, and metaphorical layers of phraseological units.

Keywords: phraseology; Old Turkic; metaphor; concept; semantics; Dīwān lughāt at-Turk; Navoi.

Tilning eng qadimiy qatlamlari xalq tafakkuri va dunyoqarashining izlarini saqlab qoladi. Shu jihatdan qadimgi turkiy bitiklar — nafaqat tarixiy xotiraning, balki frazeologik tafakkurning ham dastlabki manbalaridan biridir.

“Frazeologik birlik. Tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holatda kiritiladigan lug'aviy birlik. Turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega turi” (Hojiyev, 2002: 124).

Qadimgi yozma yodgorliklarda uchraydigan *tizligig sökürtimiz, başlıgıg yüküntürtimiz* (Sodiqov, 2009: 34) “boshlini egdiridi, tizzalini cho'ktirdi” kabi birikmalar, shaklan tasviriy bo'lsa-da, mazmunan bo'ysunish, itoat, tan berish ma'nosini anglatadi. Bu ifoda o'z mohiyatiga ko'ra metaforik: jismoniy harakat — “boshni egish” orqali psixologik va ijtimoiy holat — “taslim bo'lish, itoat etish” ifodalanadi.

Mazkur metaforik model — “tana pozasidan ijtimoiy munosabatga o'tish” — keyingi davrlar til tafakkurida ham davom etgan. Navoiy asarlarida bu ma'no “bosh indirmak”, “bosh qo'ymoq”, “bosh chekmak” kabi birikmalar orqali yanada boy obrazli tus oladi. Masalan, “bosh indirmak” — so'zma-so'z “boshni pastga tushirmoq” ma'nosini bildirsa, mazmun jihatidan “bo'ysunmoq, itoat etmoq” ma'nosida qo'llanadi. “Bosh qo'ymoq” esa, fidoyilik, sadoqat yoki jon fido qilish ramziga aylanadi:

Ишқ аро гаҳ-гаҳки эл пандиға бош индурмадим,

Келди турлук-турлук ондин можаролар бошима (Navoiy, 1987: 520).

Demak, “bosh” komponenti frazeologizmlar tarkibida qadimdan inson sha'ni, irodasi, qadr-qimmatini ifodalovchi konsept sifatida namoyon bo'ladi. Qadimgi turkiy bitiklarda hamda keyingi davrlarda ham jismoniy holatga, axloqiy va ijtimoiy munosabatni ifodalaydigan ramziy (metaforik) darajaga ko'tarilgan. Hozirgi tildagi “bosh egmoq”, “boshini baland tutmoq”, “boshini yo'qotmoq” kabi birikmalar esa ana shu tarixiy-semiotik izchillikning tabiiy davomidir. Shunday qilib, “bosh” komponentli frazeologik birliklar turkiy til tarixining barcha davrlarida insonning jamiyatdagi holatini, ruhiy va ijtimoiy munosabatini ifodalovchi asosiy konseptual yadrolardan biri bo'lib qolmoqda.

“Devonu lug'ati-t-turk” — qadimgi turkiy tillarning eng muhim korpus manbalaridan biri bo'lib, unda XI asr turkiy qavmlari tilida qo'llangan fonetik, leksik, frazeologik birliklarning keng qatlami qayd etilgan. Asarda jamlangan boy til material, xususan, barqaror birikmalar, metaforik mazmun kasb etgan iboralar hamda turli uslubiy qatlamlarga mansub frazeologik birliklar o'sha davr turkiy tilining frazeologik tizmini

aniqlash va ilmiy tasvirlash imkonini beradi. Mazkur birliklar davr til madaniyati, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va tasavvurlarini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy dalillar sifatida qadrlanadi. Shu bois “Devonu lug’ati-t-turk” qadimgi turkiy frazeologik boylikni, uning semantik xususiyatlari va metaforik qatlamini tadqiq etishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Asarda frazeologik birliklar alohida izohlanadi yoki she’rlar va maqollar tarkibida keladi. Masalan, quyidagi parchaga e’tibor beramiz:

يَرْمَدِي أَلْبَ أُرُنْجَقُ *Orunčaq alip yermädi*,
أَرْمَدِي كُرُو أَلْمَلِغُ *Alimliḡ körü armadi*,
تُرْمَدِي أَرَا أَدَشْلِغُ *Adašliḡ üzä turmadi*,
تَرْكَشُورُ أَرَنْ قَلِنْ *Qalın erän tirkäšür*

Mazmuni: Bir kishi sitam qilib aytmoqda: “U kishi omonat olishdan to’xtamadi, omonatni egasiga qaytarishni o’ylamadi, uni quruq qaytaraverishdan zerikmadi. Do’stlikka rioya qilmadi, endi qalin askar bilan menga qasd qilmoqchi” (DLT, 2025: 96).

Frazeologik birliklar tildagi eng qadimiy, ammo eng tirik qatamlardan biri bo’lib, ularning shakllanishi tildagi tarixiy tafakkur jarayonlari bilan uzviy bog’liqdir. Ular xalqning hayotiy tajribasidan, jismoniy harakat va kuzatuvlardan kelib chiqib, asta-sekin metaforik va abstrakt ma’noga ega bo’lgan. Shunday frazeologik birliklardan biri — *adašliḡ üzä turmadi* iborasidir.

So’zma-so’z bu ibora “do’stlik ustida turmadi” degani, ya’ni “do’stlikka rioya qilmadi, sodiq qolmadi” mazmunini anglatadi. Shu yerda “turmoq” fe’li faqat jismoniy holatni emas, balki axloqiy barqarorlik va sodiqlikni bildiradi. Bu holat shuni ko’rsatadiki, qadimgi turkiy tilda “turmoq” fe’li allaqachon metaforik qatlamga o’tgan.

Qadimgi turkiy tafakkurda inson faoliyati ko’pincha fazoviy asoslar orqali ifodalangan: “yuqoriga ko’tarilmoq” – yuksalmoq, “pastga tushmoq” – yomonlashmoq, “ustida turmoq” esa – sobit, sodiq, barqaror bo’lmoq ma’nolarini bildirgan. Demak, “Adašliḡ üzä turmadi” iborasida fazoviy konsept (“üzä” – asos, tayanch) orqali axloqiy-ijtimoiy holat ifodalangan.

Bu frazeologizm tildagi metaforik tafakkurning qadimgi izlarini saqlagan holda, konseptual o’tishning ilk bosqichini ko’rsatadi:

Jismoniy barqarorlik → Axloqiy sodiqlik → Ijtimoiy mas’uliyat.

Shunday qilib, “turmoq” fe’li dastlab “yiqilmaslik”, “tik turish” kabi harakatni bildirgan bo’lsa, qadimgi turkiy tilning o’zidayoq bu ma’no

barqarorlik, sobitlik, sadoqat semantikalarini qabul qilgan. Bu holat, tilning ichki taraqqiyotida metaforik tafakkurning erta shakllanganini ko'rsatadi. Shuningdek, Do'stlik — fazoviy asos (tayanch) ma'nosida üzä (ustida) komponenti bilan do'stlikni mustahkam asos, poydevor tarzida talqin qiladi. Demak, do'stlik qadriyat sifatida jamiyat barqarorligini belgilovchi “tayanch” tushunchasi bilan bog'langan. *Adaşlıq üzä turmadi* faqatgina “do'stlikka rioya qilmadi” degan xabarni emas, balki do'stlikni ijtimoiy tayanch sifatida qadrlamadi, unga loyiq bo'lmadi degan chuqurroq ma'noni ham mujassam etadi.

Hozirgi o'zbek tilida esa “turmoq” fe'lining metaforik qatlami to'liq shakllangan: “so'zida turmadi”, “do'stlikni buzdi”, “turib bermoq” kabi iboralarda u sodiqlik, qat'iyat va vafodorlik konseptini tashiydi. Ayniqsa, og'zaki tildagi “turib bermoq” birikmasi qadimgi modelning zamonaviy shakli sifatida, do'stni himoya qilish, yonida sobit turish ma'nosini ifodalab, qadimiy konseptual asosni saqlab qolgan.

Demak, “Adaşlıq üzä turmadi” iborasi nafaqat frazeologik birlik, balki til tarixidagi metaforik tafakkur evolyutsiyasining jonli namunasidir. U tildagi metaforik tafakkurning fazoviy asosdan axloqiy va ijtimoiy asosga o'tish jarayonini aks ettiradi. Shu bilan birga, bu birlik shuni ko'rsatadiki, frazeologizmlar tilning tarixiylik mohiyatidan ajralmagan: ular xalq tafakkurining o'zgarishi, ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishi bilan birga taraqqiy etadi.

نُفْسَتِي بِلَ يَایِ قِشْ *Qış yay bilä toquştı,*
بِقِشْتِي كُورُنْ قِنْجِرْ *Qinjir közün baqıştı.*
يَقِشْتِي تَتُشْقَلِي *Tutuşqalı yaqıştı,*
أُغْرَشُورْ لِمَتْ أُنْعَا *Utyalımat oyraşur.*

Aytmoqdaki: “Qish yoz bilan to'qnashdi, ular bir-biriga qing'ir ko'z bilan qarashdi. Bir-birini tutish uchun yaqinlashdilar, ular bir-birini yutushni [yengishni] istar edi” (DLT, 2025: 106).

Qinjir közün baqıştı (“qiyshiq ko'z bilan qaradi”) iborasi qadimgi turkiy tildagi psixologik holatning jismoniy obraz orqali ifodalanishining yorqin namunasi sanaladi.

So'zma-so'z ma'nosi — “qiyshiq ko'z bilan qaradi”. Ammo mazmunan u yomon niyat, hasad, ishonchsizlik yoki dushmanlik bilan qarash ma'nosini bildiradi. Bu yerda “qinjir” (qiyshiq)ning asosiy semasi — me'yordan og'ish, to'g'rilikdan chetlanish, ya'ni axloqiy og'ishni anglatadi. Shunday qilib, iboraning asl jismoniy tasviri — ko'zning qiyshayishi,

majoziy ma'noda esa niyatning buzilishi, ichki buzqlik yoki hasadni bildiradi.

Bu ifoda metaforik asos jihatidan qadimgi turkiy dunyoqarashga xos bo'lgan konseptual bog'lanishga tayangan:

“To'g'rilik = ezgulik”, “qiyshilik = yovuzlik / buzuklik”

Ya'ni, insonning jismoniy “to'g'rilig”i, ayniqsa nigohi va qarashi, uning ichki dunyosi, axloqiy tozaligi bilan bevosita bog'lab tasavvur qilingan. Shuning uchun “qiyshiq ko'z bilan qaramoq” faqat tashqi holat emas, balki ichki illatning belgisi sifatida idrok etilgan. *Qinir közün baqışti* iborasi qadimgi turkiy tildan boshlab metaforik qatlamda shakllangan frazeologik birlik bo'lib, bunda jismoniy belgidan axloqiy bahoga o'tish kuzatiladi. Bu o'tish jarayoni tildagi metaforik tafakkurning qadimiyligini ko'rsatadi.

Keyingi davrlarda, xususan, shunga o'xshash majoziy birliklar mavjud. Masalan, “yomon ko'z bilan qaramoq”, “ko'zini olaytirmoq”, “ko'z o'qraytirmoq” kabi ifodalarda “ko'z” tashqi idrok vositasi emas, balki ichki holatning ko'zgusi sifatida ishlatiladi. U hali-hamon insonning ichki munosabatini tashqi belgida ifodalovchi konsept sifatida faol ishlaydi. Bu, o'z navbatida, frazeologizmlarning semantik davomiyligini va tildagi metaforik tafakkurning uzviy rivojlanishini ko'rsatadi.

Qinir közün baq- iborasi tilning tarixiy taraqqiyotida psixologik holatlarning jismoniy ko'rinishlar orqali metaforik ifodalanish bosqichini aks ettiradi. Unda ko'z — tashqi idrok a'zosi sifatida axloqiy holatning belgisi, qiyshiq esa me'yordan og'ish, ruhiy buzilish timsoli sifatida namoyon bo'lgan. Shu tarzda ibora qadimgi turkiy tafakkurdagi “to'g'rilik va qiyshiklik” oppozitsiyasiga asoslangan konseptual metaforani aks ettiradi.

قَيْنِيُو أَنْكَرْ كُنْغُلْمُ *Könlüm anar qaynayu,*

أَيْنِيُو أَنْكَرْ اِجْتِنِ *İçtin anar oynayu,*

بَيْنِيُو مَنَّا كَلْدَى *Keldi menä boynayu,*

أَرْغُرُورْ مَنِ اَيْنَبْ *Oynap meni arʻurur.*

Ma'nosi: “Uyda do'stim bilan o'ynaganimda ko'nglim unga jo'sh urdi. U menga g'urur bilan keldi va charchagunimcha men bilan o'ynadi”. Har bir charchagan hayvon uchun ham shu so'z qo'llanadi (DLT, 2025: 129).

Könlüm anar qaynayu frazeologik birligi qadimgi turkiy tildagi emotsional holatning jismoniy tajriba orqali ifodalanishiga asoslangan metaforik birlik sifatida alohida e'tiborga ega. So'zma-so'z talqinda

“ko'nglim unga qaynaydi”, ya'ni “unga nisbatan ichimda jo'shqinlik, kuchli tuyg'u paydo bo'ladi” mazmunini bildiradi. Bu yerda asosiy metaforik markazni “qaynamoq” fe'lining ma'no kengayishi tashkil etadi. Qadimgi turkiy dunyoqarashda tuyg'ular ko'pincha jismoniy jarayonlar — issiqlik, alangalanish, qaynash orqali tasvirlangan bo'lib, mazkur iborada emotsiyaning dinamik kuchi “qaynash” hodisasi bilan ifodalangan.

Frazeologizmning konseptual asosida **hissiyot = issiqlik / qaynoq holat** munosabati yotadi. Mazkur modelda jismoniy jarayonning (qaynashning) intensivligi his-tuyg'ularning kuchayishiga ko'chiriladi. Shuningdek, iborada “köñül” (ko'ngil) insonning ichki olami va hissiy markazi sifatida idishga qiyoslangan: ko'ngil ichida jamlangan his suyuqlik sifatida tasavvur qilinadi, uning qaynashi esa tuyg'uning ortishi va jo'shqinligini anglatadi. Demak, frazeologik birlik tarkibida: “ko'ngil – idish”; “his – suyuqlik”; “kuchli his-tuyg'u – qaynash” kabi konseptual-metaforik moslik kuzatiladi.

Mazkur obraz tuyg'ularning statik holat emas, balki doimiy ruhiy harakat va energiya manbai sifatida talqin etilganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy tilda, shuningdek, keyingi davr yozma manbalarida *o'rtanmoq*, *yonmoq*, *kuymoq*, *qaynamoq* kabi fe'llar emotsional holatni ifodalovchi asosiy semantik markazlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu leksemalar dastlab jismoniy harorat, alangalanish yoki issiqlik jarayonini anglatganda, keyinchalik bunday jarayonlar insonning ichki kechinmalariga ko'chirilgan metaforik ma'noda qo'llana boshlagan. Natijada ular hisning eng yuqori darajasini, kuchli jo'shqinlik yoki ichki iztirobni ifodalovchi metaforik birliklarga aylangan.

Mazkur holat klassik turkiy adabiyotda keng uchraydi. Xususan, “yurak yonmoq” tarzidagi ifodalar muhabbat, hasrat va iztirob kabi kuchli hissiy kechinmalarni tasvirlashda qo'llanib, yurakning jismoniy yonishi bilan ruhiy alangalanish o'rtasidagi metaforik bog'liqlikni yuzaga chiqaradi. Bugungi zamonaviy turkiy tillarda ham mazkur konseptual asos saqlanib qolgan bo'lib, “qonim qaynadi” kabi birliklar hissiyotning shiddatli kuchayishiga ishora qiladi.

Demak, issiqlik, alangalanish, qaynash kabi jismoniy jarayonlarni ichki holat bilan bog'lash qadimgi konseptual metafora – *hissiyot = issiqlik / olov / qaynoq holat* modelining barqarorligini ko'rsatadi. Bu jarayon turkiy metaforik tafakkurda hissiy kechinmalarni fizik kuch va energiya

asosida talqin qilish an'anasining qadimdan davom etib kelayotganligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, **“Könlüm anar qaynayu”** frazeologizmi qadimgi turkiy metaforik tafakkurning aniq ko'rinishi bo'lib, emotsional holatning jismoniy jarayon orqali ifodalanishini, ko'ngil konseptining idish sifatida talqin qilinishini va hislarning kuchayishi jo'shqinlik metaforasi orqali ifodalanganini namoyon etadi.

يُوزِينْكَ أَنْكَ يَنْسَا يَعْشِبُ *Qoyyaşıp yatsa anıñ yüziñä,*
سُوزِينْكَ أَنْكَ أُوَكِّنُ السِّقَرُ *Alsıqar ögin anıñ söziñä.*
أُوزِينْكَ بُولْبُ يُلْغَى كِشَى مِنْكَ *Min kişi yuluyi bolup öziñä,*
كُوزِينْكَ أَنْكَ أَنْ بِيرْكَالَرُ *Bergälär ödin anıñ köziñä.*

Aytmoqdaki: “Uning bilan birga yotib, uning yuzlariga boqib, so'zlarini eshitgan kishi o'zini yo'qotadi. Uning husniga ming kishi jon berishga ham rozi bo'ladi” (DLT, 2025: 136).

Bergälär ödin – “o'zini bermoq” iborasi shaklan oddiy fe'lli birikma ko'rinsa-da, mazmunan murakkab psixologik va hissiy jarayonni ifodalaydi. U so'zma-so'z “o'zini topshirmoq, o'zini boshqa bировga berish” degan ma'noni bildiradi. Biroq bu “berish” jismoniy harakat emas, balki ichki, ruhiy topshiriq, ya'ni ko'ngilni, tuyg'uni, ixtiyorni boshqasiga bag'ishlash holatini anglatadi.

Bu ma'no qadimgi turkiy tildan boshlab shakllangan bo'lib, *bermoq* fe'lining metaforik kengayish jarayonida paydo bo'lgan. Dastlab “bermoq” biror narsa yoki mulkni uzatish, topshirish ma'nosida qo'llangan. Ammo inson ongidagi harakat va egalik tasavvurlari psixologik sohalarga ko'chganida, bu fe'l ruhiy topshirish, ixtiyorni yo'qotish, muhabbatda taslim bo'lish ma'nosini ifodalay boshlagan.

O'zini bermoq” frazeologizmi inson va hissiyot o'rtasidagi munosabatni “egalik – topshirish – ixtiyor” modeli asosida ifodalaydi. Boshqacha aytganda, inson o'zini boshqasiga “berish” orqali endi o'ziga tegishli bo'lgan ichki ixtiyorni topshiradi. Bu — muhabbat, mehr, hayrat, hatto ruhiy zaiflik holatini ifodalaydigan metaforik topshiriqdir. Qadimgi turkiy dunyoqarashda “o'z” — bu shaxsning ichki markazi, ruhi, mohiyati. Uni “bermoq” esa oddiy harakat emas, balki ruhiy topshirish, ichki dunyoni ochish ma'nosidir. Shu jihatdan “o'zini bermoq” iborasida “ruhiy egilikdan voz kechish”, ya'ni irodaviy taslim bo'lish konsepti mavjud.

“O'zini bermoq” frazeologizmi — tilning metaforik taraqqiyotini aniq aks ettiruvchi qadimiy birlikdir. Unda bermoq fe'li jismoniy topshirishdan

ruhiy bag'ishlashga o'tgan, "o'z" esa inson mohiyatining markazi sifatida irodaviy taslim bo'lish ramziga aylangan. Bu birlik tildagi metaforik tafakkur va semantik evolyutsiyaning uzviyligini ko'rsatadi: qadimiy "özin bermoq" ifodasi bugungi *ko'nglini berib qo'ymoq, jonini berdi, o'zini bag'ishladi* kabi ifodalarda yashab kelmoqda. Shunday qilib, "o'zini bermoq" qadimgi turkiy tildan boshlab hozirgi o'zbek tiligacha davom etayotgan ruhiy bag'ishlanish metaforasining tarixiy yadrosidir.

Xulosa qilib aytganda, "Devonu lug'ati-t-turk" tarkibida uchraydigan frazeologik birliklar qadimgi turkiy tildagi til boyligining eng muhim qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ushbu birliklar nafaqat lug'aviy birlik sifatida, balki semantik yaxlitlikka ega bo'lgan, nutq jarayoniga tayyor holda kiradigan ma'no konstruksiyalari sifatida o'sha davr til madaniyatini aks ettiradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, frazeologizmlar tarkibida jismoniy harakat, tana a'zolari, fazoviy yo'nalish va tabiiy jarayonlarga doir birliklar axloq, ijtimoiy munosabat, ruhiy holat kabi abstrakt mazmunlarni ifodalashda markaziy vosita bo'lgan.

Frazeologik birliklarning asosida yotgan metaforik semantika ularga ko'chma, kengaygan va chuqurlangan ma'no yuklaydi. "Turmoq", "qaynamoq", "bermoq" kabi fe'llarning metaforik o'zgarishi barqarorlik, sodiqlik, jo'shqinlik, bag'ishlanish kabi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi; "bosh", "ko'z", "ko'ngil" kabi leksemalar esa insonning ruhiy va ijtimoiy holatini ifodalovchi konseptual markazga aylangan. Jismoniy harakatdan ruhiy holatga o'tish, fazoviy belgilardan axloqiy baholashga o'tish kabi jarayonlar bu iboralarning ma'nosini konseptual jihatdan chuqurlashtirgan.

Frazeologik birliklarda aks etgan bunday metaforik modellar qadimgi turkiy tafakkur haqida muhim ma'lumot beradi. Unga ko'ra, inson borlig'i, hissiyoti, irodasi ko'pincha jismoniy jarayonlar orqali idrok etilgan; ichki kechinmalar, jamiyatdagi munosabatlar issiqlik, fazo, og'irlik, bosim kabi fiziologik yoki fazoviy kategoriyalar orqali ifodalangan. Bu holat qadimgi turkiy dunyoqarashda konseptual tafakkurning jismoniy tajriba asosida shakllanganini ko'rsatadi. Shu jihatdan, frazeologizmlar tildagi metaforik tafakkurning tarixiy asoslarini yoritib beradi va xalq mentalitetini, qadriyatlarini, ijtimoiy munosabat mezonlarini tadqiq etishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Umuman olganda, "Devonu lug'ati-t-turk" dagi frazeologik birliklarning semantik va metaforik qatlamlarini tahlil qilish ularning

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

qadimgi turkiy tafakkurning semantik yadrosini tashkil etishini ko'rsatadi. Ushbu birliklar hozirgi o'zbek tilidagi ko'plab iboralar bilan semantik jihatdan uzviy bog'liq bo'lib, til taraqqiyotining izchilligini, metaforik modelning barqarorligini va madaniy xotiraning davomiyligini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987.
2. Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009
3. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR DAVRIDA HADIS ADABIYOTI

Muxriddin Jo'rayev

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola Qoraxoniylar xoqonligi (226-609 / 840-1212) hukmronlik qilgan Movarounnahr va Sharqiy Turkiston hududlarida IV–VI/X–XII asrlar davomida shakllangan hadis adabiyotini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi — mintaqada yaratilgan hadis to'plamlarining o'ziga xos xususiyatlarini, ularning ilmiy tasnif turlarini va islom olamidagi o'rnini aniqlash. Maqolada ushbu davrga oid bo'lgan Musnadlar (masalan, ash-Shoshiyning al-Musnad), Jome'lar, Rijol/Tarix (masalan, Tarixi Samarqand, al-Qand) va ash-Shuyux (masalan, Tatvilu'l-asfar) kabi fundamental asarlar atroflicha ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari Qoraxoniylar davri muhaddislarining hadis ilmining barcha asosiy yo'nalishlarida yuqori saviyali ilmiy faoliyat olib borganini, ayniqsa, mahalliy roviylarning tarjimai hollarini yozma xolga keltirish (tarix/rijol ilmi)ga katta e'tibor berilganini ko'rsatadi. Shuningdek, ilmiy sayohatlar orqali islom dunyosining boshqa markazlari bilan uzviy ilmiy aloqalar o'rnatilgani ta'kidlanadi. Maqola Movarounnahrda shakllangan Hanafiy-Moturidiy an'analarining mustahkamlanishida hadis ilmining markaziy rolini ochib beradi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar xoqonligi, hadis adabiyoti, Movarounnahr, musnad, rijol al-hadis, ash-shuyux, Satuk Bug'roxon, tadvin, roviy, tasnif

Annotation: This scholarly article is dedicated to analyzing the development of hadith literature produced in Transoxiana (Movarounnahr) and Eastern Turkestan during the rule of the Qarakhanid Khaganate (226–609 / 840–1212). The primary aim of the study is to identify the distinctive features of hadith compilations created in the region, their scientific classification types, and their position within the broader Islamic scholarly tradition. The article provides an in-depth examination of the fundamental works of the period, including Musnads (such as al-Shashi's al-Musnad), Jāmi' collections, Rijāl/Tārīkh literature (such as Tārīkh Samarqand and al-Qand), and Ash-Shuyūkh compilations (e.g., Tathwīl al-Asfār).

The findings demonstrate that hadith scholars of the Qarakhanid era actively contributed to all major branches of hadith studies, with particular focus on documenting the biographies of local transmitters (the science of tarājim, rijāl al-ḥadīth). The article also highlights that through scholarly travels, they maintained dynamic intellectual ties with other centers of the Islamic world. Furthermore, the research reveals the central role of hadith scholarship in strengthening the Hanafī-Maturidi tradition that flourished in Transoxiana.

Keywords: Qarakhanid Khaganate, hadith literature, Transoxiana, musnad, rijāl al-ḥadīth, ash-shuyūkh, Satuk Bughra Khan, tadwīn, transmitter, classification.

Qoraxoniylar 226-609/840-1212 yillar oralig'ida Movarounnahr va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilgan turkiy-islom sulolasidir. Bu davlatning asosiy tarkibiy qismlari orasida Chig'il, Yag'mo, Qarluq kabi turkiy qabilalar mavjud edi. Dastlab Sharqiy Turkistonda paydo bo'lgan bu davlatning muhim markazlari shimolda Balasog'un, janubda esa Qoshg'ar edi. Biroq, VI/X asrning birinchi yarmigacha Islom na bu hududlarda, na Qoraxoniylar sulolasi a'zolari orasida keng tarqalgan edi. Birinchi musulmon hukmdor Satuk Bug'roxon (vafoti 344/955) davrida Islom ham sulola, ham xalq orasida yoyila boshladi. Shu vaqtdan boshlab mintaqada Islomning tarqalishi kuzatildi, Qoraxoniylar esa siyosiy, iqtisodiy jihatdan kuchayib, mamlakat chegaralarini kengaytirishda davom etdilar. Natijada, Qoraxoniylar 389/999 yildan boshlab Somoniylardan Movarounnahrni o'z hududlariga qo'shib olib, bu hududda ham o'z hokimyatini o'rnatdilar.

Qoraxoniylar, har qancha Abbosiylar xalifaligiga bog'liq bo'lsalar-da, o'ziga xos ma'muriy tuzilishi, harbiy tashkiloti, ta'lim tizimi va madaniyati bo'lgan davlat edi. Shuningdek, bu davlatning Qoraxoniylar turkchasi yoki Hoqoniylar turkchasi deb ataladigan o'ziga xos tili/shevasi bor edi. Aslida Qoraxoniylar hukmronlik qilgan hudud, boshqa islom mamlakatlariga nisbatan keyinroq Islom bilan tanishgan, boshqa tomondan esa g'ayrimuslim mamlakatlar bilan qo'shni bo'lganligi sababli doimiy urushga duch kelgan. Yana bir jihat shundaki, mintaqaholisinining bir qismi ko'chmanchi hayot tarzida yashagan. Shunga qaramay, Qoraxoniylar davrida siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy, me'moriy va boshqa sohalarida sezilarli yutuqlar ro'y bergan. Xususan, bu davrda Samarqand, Buxoro, Qoshg'ar kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlari sifatida ajralib chiqqan, bunga parallel ravishda bu markazlarda madrasalar qurilgan va ko'plab olimlar yetishib chiqqan. Hadis sohasida esa ham mintaqada, ham boshqa ilm markazlarida faoliyat olib borgan muhaddislar (hadis olimlari) mavjudligi ma'lum bo'lib, bu nomlarning bir qismi muhim asarlar yozganlar.

Musnad¹ turidagi asarlar "alar-rijol" (roviylarga ko'ra) tasnif tizimiga kiritilgan bo'lib, unda hadislar sahihlik darajasi yoki mavzusidan qat'i nazar, sahobiy roviylariga ko'ra jamlanadi. Ba'zi musnadlarda esa

¹ Lug'atda «unga suyantirildi, nisbat berildi» ma'nolarida keladi. Istilohda esa hadis rivoyat qilgan roviylar zanjirining uzilmasdan Payg'ambarimiz alayhissalomga muttasil marfu' yetib borishi «musnad» deyiladi. Har bir sahobiyning rivoyati alohida jamlangan kitob, ya'ni sahobai kiromlarning nomlari tilga olinib, avval bittalari qancha hadis rivoyat qilgan bo'lishsa barchasini keltirib, keyin ikkinchi sahobiyga o'tilgan va u kishining ham barcha rivoyatlari keltirilgan hadis kitobi ham «musnad» deyiladi.

sahobiylarning rivoyatlari alifbo tartibida joylashtiriladi. Musnadlarda keltirilgan birinchi roviy odatda sahobiy bo'ladi, ammo hadis mursal bo'lgan hollarda tobein ham bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, ayrim mualliflar ma'lum bir sahobiyning rivoyatlarini to'plash maqsadida ham musnadlar tasnif etganlari kuzatiladi. Hadis tarixida musnadlarning yozila boshlagan davri II/VIII asrning oxiri bilan III/IX asrning boshlari deb e'tirof etiladi. Undan oldingi davrda "musannaf" turidagi asarlar ko'pchilikni tashkil etgan. III/IX asr musnad turidagi asarlar eng ko'p yozilgan davr bo'lib, bu davrda 90 dan ortiq musnad aniqlangani qayd etilgan (Tüfekçioğlu, 2012). Ushbu asrda mintaqada Musnadiy (vaf. 229/844) "Musnadu's-sahoba", Abd ibn Humaydning "al-Musnadul-kabir", Dorimiyning "al-Musnad(as-Sunan)", Nasrak (vaf. 293/906) "al-Musnad", Muhammad ibn Nasr al-Marvaziy (vaf. 294/906) "al-Musnad", Ibrohim ibn Ma'qil an-Nasafiyning "al-Musnad" nomli asarlarni yozganlari ma'lum (Hatiboğlu, Müsned).

VI/X asrda mintaqada Shoshlik hadis hofizi Abu Sa'id Haysam ibn Kulayb ash-Shoshiy (vaf. 335/946) "al-Musnad" nomli asar tasnif etgan. Ushbu asarni eshitish imkoniyatiga ega bo'lgan Balxlik shogirdi Abul-Qosim Ali ibn Ahmad ibn Muhammad al-Xuzoiy (vaf. 411/1020) asarni Buxoro, Samarqand, Nasaf va Balx kabi shaharlarda naql qilib shuhrat qozongan va "al-Musnad" aynan uning zanjiri orqali bizgacha yetib kelgan. Shoshiyning "al-Musnad"i Mahfuzurrahmon Zaynullah tomonidan nashr etilib, ilm olamiga taqdim etilgan (I-III, Madina 1990). Shuningdek, Jumabek Ahmetov tomonidan "ash-Shoshiy (v. 335) va Musnadi" nomli tadqiqot ishi amalga oshirilgan. Asarda dastlab Asharai Mubashshara (jannat xabari berilgan o'n sahobiy), so'ngra boshqa sahobiylar hech qanday tartibga rioya qilinmagan holda tanishtirilgan. Musnadlarning boshida sahobiylar ismlari, nisbalari va kunyalari zikr etilib, ular haqida qisqacha ma'lumotlar berilgan. Hadislar isnodli ravishda keltirilgan, ammo umuman olganda isnod, matn yoki hadisning sahiflik holati haqida hech qanday izoh berilmagan. Asarda 1544 hadis mavjud bo'lib, ularning orasida sahih, hasan, isnodi zaif va hatto munkar deb topilgan rivoyatlar ham borligi ta'kidlanadi (Akhmetov, 2012: 45-84).

Shoshiyning zamondoshi, "Ustod" laqabi bilan tanilgan Movarounnahrda hanafiy ulamolarining muhim shaxsi Abu Muhammad Abdulloh ibn Muhammad al-Buxoriy as-Subazmuni (vaf. 340/951) ham "Kashfu'l-asari'sh-sharifafi manoqibi Abi Hanifa" nomli asar yozgan

(Sam'oniylar, 1996). Latifurrahmon al-Bahro'ijiy Qosimiy tomonidan ikki jildda nashr etilgan asarda hadislar sanadlari bilan birga keltirilgani kuzatiladi (Al-Kufiy, 2010).

Katta-kichik 400 ga yaqin asar yozgani qayd etilgan Abul-Fazl Ahmad ibn Ali ibn Amr as-Sulaymoniy al-Boykandiyning (vaf. 404/1014) “Musnadul-ashara” yoki “al-Musnad” nomli asar tasnif etgani yozilgan. U haqda yetarli ma'lumot bo'lmagan ushbu asarda, nomidan ham anglashilganidek, “Asharai mubashshara”ning musnadlariga o'rin berilgan deb taxmin qilish mumkin. Mazkur asar muallifdan ko'plab asarlarni eshitish imkoniyatiga ega bo'lgan Abu Hafs Umar ibn Mansur ibn Ahmad al-Hanbiy (461/1069 yilda hayot bo'lgan) zanjiri orqali keyingi avlodlarga yetkazilgan va Sam'oniygacha yetib borgan (Sam'oniylar, 1996: 1525-38).

V/XI asrda Samarqandlik hadis hofizi Abu Muhammad Hasan ibn Ahmad al-Kuhmisoniy (vaf. 491/1098) 800 juzdan iborat, ehtimol takrorlari bilan 100 ming hadisni o'z ichiga olgan “Bahru'l-asanid fi Sihohil-masonid” nomli keng qamrovli musnad turidagi asar yozgani qayd etilgan, ammo u bizgacha yetib kelganligi haqida ma'lumot mavjud emas (Nasafiy, al-Qand, s. 702-3; Zahabiy, Tazkira, IV, 1230-32; a.mlf., Siyer, XIX, 205-206; Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Hadis Literatürü).

VI/XII asrda ham kalom, fiqh va hadis olimi Abu Muhammad Usmon al-Farg'oniylar al-O'shiy (vaf. 575/1179) “Musnadul-Anas ibn Malik” (yoki “Juz' fi rivoyati Anas ibn Malik an Rasulillah bi-isnodin vohid”) nomli asar yozgani qayd etilgan. Ushbu asarda Anas ibn Molikdan kelgan, u esa o'z ustozlari Nasruddin al-O'shiydan naql qilgan taxminan 300 ga yaqin hadisni 38 bob ostida tartiblagani aytiladi (Qarang. Toprak, “Ûşi”, DİA, XLII, 230-1).

Hadis ilmida barcha diniy mavzularga oid hadislarini, ya'ni iymon (aqoid), ibodat va muomalot (ahkom), axloq va nafs tarbiyasi (riqoq), yeyish, ichish va safar odoblari, tafsir, tarix, siyar, o'tirib-turish odoblari (shamo'il), fitna va malohim (qiyomat alomatlari), payg'ambarlar va ashoblarning fazilatlarini kabi sakkizta asosiy mavzuni o'z ichiga olgan asarlar Jome' deb ataladi. Bu turdagi asarlar al'al-abvob (boblar asosida), ya'ni mavzular asos qilib olinib tasnif etilgan bo'lib, hadis adabiyotining muhim bir qismini tashkil qiladi. Mintaqada bu turda asar yozgan olimlarga misol sifatida ilmiy faoliyatlarini III/IX asrda olib borgan Buxoriy va Termiziyni zikr etish mumkin.

VI/X asrda mintaqada Jome' turidagi asar yozgan shaxs hadis hofizi Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Bujayr al-Bujayriy (vaf. 311/923) bo'lib, uning al-Jome'u'l-Musnad yoki al-Jome'u's-sahih deb ham ataladigan asarining ma'lum nusxasi Dorul-kutub az-zohiriyyada saqlanmoqda (Sezgin, 2015, 196). Mazkur asarning Fazo'ilul-qur'onga oid qismi, ya'ni Fotiha va Baqara suralarini o'z ichiga olgan parchasini Muhammad Bakir Ibrohim Obid "al-Jome'u'l-musnad al-mustaxraj ala sahihi'l-imom al-Buxoriy" nomi bilan nashrga tayyorlagan (http://library.islamweb.net/hadith/display_hbook.php?).

V/XI asrda Sahihaynni (Imom Buxoriy va Imom Muslimning "Sahih" to'plamlari) yaxshi bilgan Buxorolik hadis hofizi Abu Muslim Umar ibn Ali ibn Ahmad al-Laysiy (vaf. 466/1074) Isfahonda bo'lgan davrida ikki asarni birlashtirish maqsadida al-Jam'u bayna's-sahihayn nomli ish olib borgani qayd etiladi (Ertürk, Uğur).

Roviylarni (hadis rivoyatchilarini) mavzu qilgan bu turdagi asarlar, roviylarning kimligi va shaxsiyati haqida bahs yurituvchi, ayni paytda tarix bilan ham bevosita bog'liq bo'lgan Rijolu'l-hadis (Hadis roviylari ilmi) mustaqil sohalaridan hisoblanadi. Mintaqada "Tarix" nomi ostida bir nechta asar yozilgani kuzatiladi. III/IX asrda mintaqada rijolga oid asar yozgan ilk shaxslardan biri Buxoriydir. Yana shu asrda Samarqandda yashagan, olimlarning nasab va tarjimai hollarini tadqiq qiluvchi olim Abu Solih Shu'ayb ibn al-Lays al-Qag'oziyning (vaf. 272/885) "at-Tarix"(Nasafiy, Al-qand) asari, shuningdek, al-Jome' muallifi Termiziyning sahobiylarni alifbo tartibida tanishtirish maqsadida yozgan "Tasmiyat ashobi'n-Nabiy" asari hamda nomi ma'lum bo'lsa-da mazmuni haqida ma'lumot bo'lmagan "at-Tarix" va boshqa asarlari mavjudligi ma'lum (Abu G'udda, 1993).

Keyingi davrda Tarix va turli nomlar bilan atalgan mintaqa roviylariga oid asarlar mavjud bo'lib, "olim", "axboriy" va "ko'p hadis biluvchi" kabi sifatlar bilan zikr etilgan Abul-Horis Asad ibn Hamduya an-Nasafiyning (vaf. 315/927) ehtimol Hazrati Hasan va Hazrati Husaynning fazilatlariga bag'ishlangan "Axboru'l-Hasan va'l-Husayn" hamda Kesh va Nasaf olimlarini tanishtirish maqsadida tasnif etilgan "Kitabu mafoxirati ahli Kes va Nasaf" nomli asarlari bu turga kiradi (Sam'oni, al-Ansob, XIII, 309; Ibnu'l-Asir, al-Lubob, III, 359; Hamaviy, Mu'jamu'l-buldon, V, 371; Kahhola, Mu'jamu'l-muallifin, II, 240.). Shahar tarixchisi Narshaxiyning (vaf. 348/959) "Tarixi Buxoro" asarida Buxoro mintaqasining tarixiy,

ijtimoiy va iqtisodiy geografiyasi, urf-odatlar kabi ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, qisman bo'lsa-da, Buxoroda qozi lavozimida faoliyat yuritgan olimlarga ham joy berilgan. Buxoriyning roviylari haqidagi asari bilan tanilgan Buxorolik hadis olimi Kalaboziy (vaf. 398/1008) “al-Hidoya va'l-irshod fi ma'rifati ahli's-siqo va's-sadod allazina axraja lahum al-Buxoriy fi Jome'ih” nomli asarida Buxoriyning 1525 nafar roviysini alifbo tartibida joylashtirib, qisqa izohlar bilan tanishtiradi. Asar Abdulloh al-Laysiy tomonidan nashr etilib, ilm dunyosiga taqdim etilgan (Sezgin, Arap-Islâm Bilimleri Tarihi, I, 249). Samarqandlik olimlar va bu shaharga rihla (ilmiy safar) qilgan shaxslarni (Sam'oniylar, al-Ansob, II, 329) mavzu qilgan yana bir asar “Tarixu Samarqand” (al-Kamol fi ma'rifati'r-rijol” (Sam'oniylar, al-Ansob, IX, 367) bo'lib, uning muallifi Samarqandlik hadis hofizi Abu Sa'd Abdurrahmon ibn Muhammad al-Idrisiydir (vaf. 405/1015). Bizgacha yetib kelmagani ma'lum bo'lgan ushbu asar tushunilishicha, VI/X asrning ikkinchi yarmida yakunlangan, baholash uchun Doraqutniyga taqdim etilgan va uning maqtoviga sazovor bo'lgan. Zahabiy o'zining Siyar asarida mazkur asardan naql qilib, Termiziy haqida ba'zi ma'lumotlarni keltirgan (Siyar, XIII, 273.).

V/XI asrda ham mintaqa roviylariga oid ba'zi asarlar tasnif etilgani kuzatiladi. Xususan, “Gunjar” laqabi bilan tanilgan Buxorolik hadis hofizi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad al-Buxoriyning (vaf. 412/1021) bizgacha yetib kelmagan “Tarixi Buxoro” nomli asarida o'z davrigacha bo'lgan Buxorolik roviylarni tanishtirishga harakat qilgan. Jumladan, Ibn Makula Buxoriyning zamondoshi bo'lgan Muhammad ibn Is'hoq al-Boykandiyning (vaf. 262/876) tarjimai holini uning asariga ishora qilib yozgan (Ibn Makula, el-Ikmal, V, 24). Sam'oniylar, Yoqut al-Hamaviy va Zahabiy kabi mualliflar ham o'z asarlarida mazkur kitobdan olgan ma'lumotlarga joy berganlar. Gunjarning Tarixi Buxoro asariga zayl (qo'shimcha, ilova) yozgan Ibn Mama (vaf. 436/1045) ehtimol bir tomondan “Tarixi Buxoro”da to'liq yozilmay qolgan ma'lumotlarni to'ldirgan, boshqa tomondan esa uning vafotidan to o'z davrigacha bo'lgan Buxorolik roviylarni tanishtirgan. Sam'oniylar ham mazkur asardan naql qilgan. Shu asrda deyarli har bir sohada asar yozgan Nasafiy hadis hofizi Mustag'firiylar (vaf. 432/1041) Nasaf va Kesh ulamolarini tanishtirish uchun “Tarixi Nasaf va Kesh”, Samarqandlik olimlar uchun esa “Tarixi Samarqand” nomli asarlarni yozgan bo'lsa-da, bu asarlarning bizgacha yetib kelgani ma'lum emas. Biroq, Sam'oniylar, Qurashiy, Yoqut al-Hamaviy,

Zahabiy kabi mualliflarning asarlarida mintaqa roviylariga oid ba'zi ma'lumotlarni Mustag'firiyning mazkur asarlaridan olib keltirganlari kuzatiladi.

Shu asrda Abu Solih Mansur ibn Muhammad al-Validiy al-Buxoriyning (vaf. V/XI asr) "Shamo'ilu ashobi'l-hadis" (Sam'oniyy, al-Muntahab, III, 1702.) nomli kitob yozgani naql qilinadi, ammo asarning nomidan ahl-i hadis olimlarining xususiyatlariga oid tadqiqot ekanligi anglashiladi. Bu asrda Qoshg'arlik hadis hofizi Abul-Futuh Abdul-G'ofir ibn Husayn al-Qoshg'ariyning (vaf. 474/1081 yillar atrofida) "Tarixi Qoshg'ar" nomli asari tilga olinadi (Karshiy, al-Mulhaqot, s. 142.).

VI/XII asrda ham mintaqa roviylariga oid ishlar yozish davom etdi. Samarqandlik ulamolar, shuningdek, Samarqandga ilmiy safar qilgan mintaq va boshqa ilm markazlaridan kelgan roviylarni mavzu qilgan va 20 jilddan iborat bo'lgani aytilgan "al-Qand fi zikri ma'rifati ulama'i Samarqand" nomli asar Abu Hafs Najmuddin Umar ibn Muhammad an-Nasafiy tomonidan yozilgan. Muallif o'z asarida Hazrati Payg'ambarning amakisi Abbosning o'g'li Qusam ibn Abbos ibn Abdulmuttalib (vaf. 57/676)²⁷ kabi sahobiylardan to o'z davrigacha Samarqandda yetishgan va shaharga kelgan shaxslarni tanishtirishga harakat qilgan, alifbo tartibida tartiblagan roviylarni ko'rib chiqarkan, ular haqidagi ma'lumotlarni va agar mavjud bo'lsa, naql qilgan hadislarini sanadi bilan birga zikr etgan. Biroq, bizgacha bir jildlik qismi yetib kelgan ushbu asarda Samarqandga oid maxsus, umumiy ma'noda esa mintaqada mavjud bo'lgan ta'lim muassasalari, olimlar, diniy hayot kabi bir qator asl ma'lumotlar mavjud. Asarni nashrga tayyorlagan Nazar Muhammad al-Faryabiy biografiyalarni "ho" harfidan boshlab 1010 kishiga joy bergan, keyinchalik "alif-jim" oralig'idagi biografiyalarni boshqa bir nusxani asos qilib nashr etgan Yusuf al-Hadiyning nashrida 1232 roviy tanishtirilgan. Bundan tashqari, ushbu asarga muallifning shogirdi Muhammad ibn Abduljalil as-Samarqandiy tomonidan "Muntaxabu'l-qand fi ma'rifati (tarixi) ulama'i Samarqand" nomi bilan bir qisqartma qilingani qayd etilgan (Aslantürk, "Nesefi, Necmeddin", DİA, XXXII, 571-3). Uning "Tarixi Buxoro" nomli asar yozgani ma'lum bo'lsa-da, bizgacha yetib kelmaganligi ma'lum. Ehtimol, u ushbu asarini yuqorida zikr etilgan Gunjar, Ibn Mama kabi mualliflarning asarlaridan foydalanib, o'z davrigacha mavjud bo'lgan Buxorolik roviylarni tanishtirgan deb aytish mumkin.

Mu'jamu ash-Shuyux yoki Mashoyix deb nomlangan bu turdagi asarlar bir olimning uchrashib, rivoyat olgan yoki uchrasha olmagan holda hadislarini naql qilishga ijozat (ruxsat) olgan shayxlarining (ustozlarining) hayotiy hikoyalarini o'z ichiga olgan mustaqil kitoblardir. Bu sohada yozilgan birinchi asar Abu Yusuf Ya'qub ibn Sufyon al-Fasaviyning (vaf. 277/890) "Mashoyix"i ekanligi qayd etilgan. Xususan, Movarounnahrga ilmiy safar qilib, ko'plab olimlar bilan uchrashish va dars eshitish imkoniyatiga ega bo'lgan Marvlik olim Sam'oniylar "al-Mu'jamu'l-kabir" nomli kitobida mintaqada mavjud bo'lgan ustozlariga va ulardan samo' (eshitib) yoki ijozat (ruxsat) orqali olgan asarlariga keng o'rin bergan.

VI/X asrda Boykandlik hadis hofizi Boykandiy "Shuyuxu Gunjar" nomli asar yozgan. Bu kitobda nomi zikr etilgan shaxs Sufyon as-Savriy (vaf. 161/778), Molik ibn Anas (vaf. 179/795) va Sufyon ibn Uyayna (vaf. 198/814) kabi hadis imomlaridan hadis tinglab, mintaqada faoliyat yuritgan Abu Muhammad Iso ibn Musa at-Taymiydir (vaf. 185/801). Ushbu ma'lumotlardan Boykandiyning mazkur asarida zikr etilgan shaxslarga o'rin bergani tushuniladi. V/XI asrda ham bu sohada asar tasnif etgani ma'lum bo'lgan shaxs Nasafiy hadis olimi Abu Muhammad Abdulaziz ibn Muhammad an-Naxshabiy (vaf. 456/1064) bo'lib, uning asari "Mu'jamu ash-Shuyux" edi. Ilmiy hayotida mintaqada ulamolari qatori Xuroson, Iroq, Shom, Hijoz va Misr mintaqalaridagi olimlardan foydalangan Naxshabiy asarini 450/1058 yillarda yakunlaganini ta'kidlaydi. Bizgacha yetib kelgani haqida ma'lumot bo'lmagan bu asardan naql qilib, mintaqada ulamolari haqida "al-Ansob" nomli asarida ma'lumotlar bergan Sam'oniylar boshqa manbalarda uchramaydigan muhim ba'zi ma'lumotlarni ilm dunyosiga tanishtirgan.

V/XI asrning ikkinchi yarmida "hadis hofizi" va "ko'p hadis biluvchi" kabi sifatlar bilan zikr etilgan Abul-Futuh Abdul-G'ofir ibn Husayn ibn Ali al-Qoshg'ariyning (vaf. 474/1081 yillar atrofida) ham "Mu'jamu ash-Shuyux" nomli asar yozgani ma'lum qilinadi. Qoshg'ariy hadis talabida Iroqgacha safar qilib, ko'plab olimlardan foydalangan. Sam'oniylar Qoshg'ariyning ustozlarini tanishtirish maqsadida yozgan "Mu'jamu ash-Shuyux" asariga "al-Ansob"ning ba'zi joylarida ishora qilgan.

VI/XII asrda asli Nasaflik bo'lib, Samarqandni vatan tutgan hadis hofizi Abu Hafs Najmuddin Umar ibn Muhammad ibn Ahmad an-Nasafiyning ham dars olgan ustozlarini tanishtirish maqsadida "Tatvilu'l-asfar li-tahsili'l-axbor" (ba'zi manbalarda "Ta'dadu shuyuxi

Umar” deb ham ataladigan) asar tasnif etib, 550 nafar ustozini yoritgani, Abu Amr Usmon ibn Ali al-Boykandiyning (vaf. 552/1157) ustozlariga oid “Mashoyix” nomli kitob yozgani ma’lum qilinadi.

Ushbu maqolada, IV–VI/X–XII asrlarda Movarounnahr va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilgan Qoraxoniylar davri hadis adabiyotining asosiy turlari va namunalari chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, Qoraxoniylar davlati Islomni qabul qilgan ilk markaziy Osiyo Turkiy xonadonlaridan biri bo’lishiga qaramay, bu mintaqa islom dunyosining boshqa markazlari (Iroq, Hijoz, Shom) bilan ilmiy jihatdan bevosita raqobatlasha oladigan darajada hadis ilmi rivojlangan markazga aylangan.

Asosiy xulosalar

1. Ilmiy to’plamlarning xilma-xilligi: Qoraxoniylar davri muhaddislari o’z asarlarini hadis to’plash va tartiblashning turli metodologik tizimlarida (usullarida) yaratdilar. O’rganilgan asarlar Musnad, Jome’, Tarix/Rijol va Mu’jamu ash-shuyux kabi asosiy to’plam turlarining barchasini o’z ichiga oladi. Bu xilma-xillik mintaqa muhaddislarining hadis ilmining barcha tarmoqlarida yetuklikka erishganini tasdiqlaydi.

2. Mahalliy roviylarga e’tibor (rijol tizimi): Samarqand, Buxoro, Nasaf va Kesh kabi shaharlar tarixiga oid bo’lgan rijol asarlarining ko’pligi (masalan, Tarixi Samarqand, Tarixi Buxoro) bu davrda mahalliy olimlarning tarjimai hollarini xujjatlashtirish va saqlashga ustuvor ahamiyat berilganini ko’rsatadi. Bu esa hadis ilmining sanad (rivoyat zanjiri) tizimini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

3. Ilmiy aloqalarning kengligi: Mu’jamu ash-shuyux turidagi asarlar (masalan, Tatvilu’l-asfar li-tahsili’l-Axbor) Qoraxoniylar davlati olimlarining ilm talabida Xuroson, Iroq va Hijoz kabi uzoq islom markazlariga sayohat qilganliklarini va bu mintaqalardan hadis olganliklarini isbotlaydi. Bu, Qoraxoniylar davri ilmiy muhitining butun islom olami bilan uzviy bog’liqligini ko’rsatadi.

4. Hanafiylik markazi sifati: Ba’zi asarlarning Hanafiy mazhabii imomi Abu Hanifaning fazilatlariga bag’ishlanganligi (Kashfu’l-asari’sh-sharifa) Movarounnahrdagi Hanafiy-Moturidiy an’anasining mustahkamlanishida hadis ilmining markaziy o’rin tutganidan dalolat beradi.

Nazariy va amaliy tavsiyalar

1. Yo'qolgan asarlarni qayta tiklashga urinish: Qoraxoniylar davriga oid ko'plab muhim manbalar, xususan, Tarixi Samarqand (al-Idrisiy), Tarixi Buxoro (Gunjar) va Bahru'l-asonid (al-Kuhmisaniy) kabi yirik asarlar bizgacha yetib kelmagan. Shuning uchun, kelgusidagi tadqiqotlarda Sam'oniyy, Yoqut al-Hamaviy, Zahabiy va boshqa mualliflarning naql (ko'chirma) asarlaridan foydalangan holda, bu manbalarning tanqidiy parchalarini to'plash va ularni ilmiy rekonstruksiya qilish tavsiya etiladi.

2. Mintaqaviy hadis shuyux tizimini o'rganish: Mu'jamu ash-shuyux asarlarida keltirilgan roviylar zanjirini zamonaviy tadqiqot usullari bilan tahlil qilish orqali, Qoraxoniylar davri muhaddislarining mintaqalararo ilmiy ustoz-shogirdlik aloqalari xaritasini yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu ilmiy tarqalish yo'nalishlarini aniqlashga xizmat qiladi.

3. Hanafiy-hadis aloqasining tahlili: Qoraxoniylar davrida Hanafiy ulamolari tomonidan yozilgan hadis asarlarini (masalan, al-Mabsut muallifi Saraxsiyning ustozlari haqidagi ma'lumotlar) chuqur o'rganish orqali Hanafiy mazhabi ulamolari hadis metodologiyasining mahalliy rivojlanish xususiyatlarini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

4. Muzey va kutubxonalarda qidiruv: Ilgari Qoraxoniylar hududi bo'lgan hududlarning (ayniqsa, Xitoy, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston) qo'lyozma fondlarida mavjud bo'lish ehtimoli bo'lgan, hali tadqiq etilmagan qo'lyozmalarni tizimli ravishda kataloglashtirish va skanerlash orqali yuqorida nomi zikr etilgan yo'qolgan asarlarning qismlarini aniqlash imkoniyati mavjud. Qoraxoniylar davri hadis ilmi manbalarining tahlili o'rta asrlardagi Islom sivilizatsiyasining sharqiy qanotining madaniy va ilmiy salohiyatini to'liq anglash uchun fundamental ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduganiev, Asilbek, Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî ve Hadis İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 2018), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2. Akhmetov, Zhumabek, eş-Şaşi (ö. 335) ve Müsnedi (yüksek lisans tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

3. Bag'dodiy, Abu Bakir Muhammad ibn Abdulg'ani al-Bag'dodiy, Takmilatu'l-ikmal(nshr. Abdulqayyum Abdurabbinnabiy), Makka: Jome'atu ummu'l-quro, 1408/1987.

4. Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

5. Abu G'udda, Abdulfattoh, Tahqiqi ismqiy's-sahihayn va ismi Jome'i't-Termiziy, Halab: Maktabu'l-Matbuati'l-islamiyya, 1414/1993.
6. Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
7. Güler, Zekeriya, İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü, Konya: Adal Ofset, 2002.
8. Hamaviy, Abu Abdulloh Shihobuddin Yoqut ibn Abdulloh al-Hamaviy, Mu'jamu'l-buldon, Bayrut: Doru'l-kutubi'l-ilmiyya.
9. Ibn Makula, Abu Nasr Sa'dulmalik Ali ibn Hibatulloh, al-Ikmal fi raf'i'l-irtiyob ani'lmu'talif va'l-muhtalif mina'l-asmo va'l-kuno va'l-ansob (nshr. Abdurrahman ibn Yahyo al-Muallimi al-Yamaniy), Bayrut
10. Karshiy, Jamol, al-Mulhaqot bi's-Suroh: Istoriya Kazakistana v Persidskih istochnikah- I (nshr. Sh. H. Vohidov - B. B. Aminov), Almati: Dayk-Press, 2005.
11. Kahhola, Umar Rizo, Mu'jamu'l-muallifin: tarojimu musannifi'l-kutubi'l-arabiyya, Bayrut: Doru ihyo'i't-turosi'l-arabiy.
12. Kalaboziy, Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad ibn Husayn al-Buxoriy, Rijolu Sahihi'l-Buxoriy (nshr. Abdulloh Laysiy), Bayrut: Doru'l-ma'rifa, 1987.
13. Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Hadis Literatürü (çev. Yusuf Özbek), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994
14. Nasafiy, Abu Hafs Najmuddin Umar ibn Muhammad an-Nasafiy, al-Qand fi zikri ulama'i Samarqand (nshr. Yusuf al-Hodiy), Tehron: Oina-i meros, 1999.
15. Sam'oniyy, Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad al-Marvaziy as-Sam'oniyy, al-Muntahab min Mu'jami shuyuhi Abi Sa'd as-Sam'oniyy at-Tamimiy (nshr. Muvaffaq ibn Abdulloh ibn Abdulqodir), Riyod: Jomeatu'l-imam Muhammad ibn Suud al-islamiyya 1417/1996
16. Sam'oniyy, Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad al-Marvaziy as-Sam'oniyy, al-Ansob (nshr. Abdurrahman ibn Yahyo al-Muallimi al-Yamaniy), Bayrut: 1400/1980.
17. Sezgin, Fuat, Geschichte des Arabischen schrifttums (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi), İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
18. Shoshiy, Abu Said Haysam ibn Kulayb ash-Shoshiy, al-Musnad (nshr. Mahfuzurrahman Zaynulloh), Madina: Maktabatu'l-ulum va'l-hikam, 1410/1990.
19. Tüfekçioğlu, Zekeriya, Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicri İlk Üç Asır), (doktora tezi, 2012), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
20. Zahabiy, Abu Abdulloh Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad az-Zahabiy, Tazkiratu'l-huffoz, Bayrut: Doru ihyo'i't-turosi'l-arabiy, 1956.
21. Zahabiy, Abu Abdulloh Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad az-Zahabiy, Siyaru a'lomi'n-nubalo (nshr. Shuayb al-Arnaut, Husayn al-Asad), Bayrut: Muassasatu'r-risola, 1405/1985.

QORAXONIYLAR DAVRIGA OID OQOVA SUV VA TOZALASH TIZIMINI IFODA ETUVCHI TERMINLAR TADQIQI XUSUSIDA

Dilobar Xurramova

Xalqaro innovatsion universitet katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola Qoraxoniylar davri (IX–XII asrlar) hududida shakllangan oqova suv va suvni tozalash tizimini ifoda etuvchi terminlarning lisoniy, tarixiy va etimologik tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqotda qadimiy turkiy manbalar — runik bitiklar, «Devonu lug'otit-turk», Yusuf Xos Hojibning Qutadg'u bilig, Ahmad Yugnakiyning asarlari va boshqa yozma manbalar asosida suv-leksema va kanalizatsiya vositalarini ifodalovchi so'zlar (masalan, oqova/oqindi, tik to'qurtqa, toshnov/obrez, qug'ush va h.k.)ning ma'no tarixlari, morfologik tuzilishi va semantik funksiyalari tahlil qilinadi. Maqolada suv bilan bog'liq leksikaning mintqa hayotidagi — gidrologiya, qishloq xo'jaligi va shahar kommunal tizimlaridagi — amaliy ahamiyati ko'rsatilib, terminlarning fonetik va leksik o'zgarishlari orqali ularning taraqqiy yo'li yoritiladi. Tadqiqot natijalari tilshunoslik, leksikografiya va terminografiya uchun manbaviy va metodologik ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

Tayanch tushunchalar: oqova suv, kanalizatsiya, suvni tozalash, etimologiya, Devonu lug'otit-turk, Qoraxoniylar davri, tik to'qurtqa, qug'ush.

Annotation: This article is devoted to the linguistic, historical, and etymological analysis of terms denoting wastewater and water-purification systems that developed in the Qarakhanid period (9th–12th centuries). Using primary Turkic sources — runic inscriptions, *Dīwān Lughāt al-Türk*, Yusuf Khass Hajib's *Qutadg'u Bilig*, Ahmad Yugnaki's works and other written materials — the study examines the semantic histories, morphological structures, and functional roles of lexemes referring to water and sewage infrastructure (e.g., oqova/oqindi, tik to'qurtqa, toshnov/obrez, qug'ush, etc.). The article highlights the practical significance of water-related vocabulary in regional hydrology, agriculture, and urban utilities, and traces phonetic and lexical changes that reflect the development of these terms. The findings are argued to hold important implications for linguistics, lexicography, and terminology studies.

Keywords: wastewater, sewage system, water purification, etymology, *Dīwān Lughāt al-Türk*, Qarakhanid period, tik to'qurtqa, qug'ush.

Tabiat va jamiyatdagi har bir narsa, hodisa o'zining rivojlanish hamda kelib chiqish tarixiga ega bo'ladi. Tadqiqotchi muayyan bir mavzuni tanlab uni lisoniy nuqtayi nazardan o'rganishga intilar ekan, o'z tadqiq manbayining tarixini, kelib chiqishini o'rganishdan boshlashga harakat qiladi. Shunga asosan, biz ham tadqiqotimiz obyekti hisoblangan oqova suv va uni tozalash tizimi terminologiyasini ilmiy tahlil qilishga

kirishar ekanmiz, dastavval, suv leksemasi hamda uning shakllanish tarixiga nazar tashlab o'tishni lozim deb hisoblaymiz.

Suv ... Tabiatning buyuk ehsoni, yerda hayotning asosi, butun tirik jonzo, inson, o'simlik va hayvonot dunyosi uchun yashash manbai. Mashhur tabiatshunos olim, akademik V.I. Vernadskiy: "Tabiiy suv insonning butun hayotini yaratadi va qamrab oladi. Uning jamiyatda, turmushda, insonning mavjudligida tutgan o'rnini shu darajada aniqlab beradigan birorta boshqa tabiiy jism bo'lmasa kerak" (Hasanov, Rashidov, 1987: 45) – deb yozgan edi.

Asrlar davomida suvni hayotga tenglashtirgan xalqimiz xotirasida daryolar, buloqlar, dengizlar haqidagi bilimlar saqlanib kelmoqda.

Suv ilmida foydalanilgan "suv yo'llari" qomusiy olimlar tomonidan keng qo'llangan tushuncha bo'lgan. Bu haqda "O'rta Osiyo suv ilmi tarixiga oid ma'lumotlar" da shunday deyilgan.

"Ahmad al-Farg'oniy suv o'lchash inshooti – "Nilometr" dan amalda foydalanish haqidagi jadvallar, ko'rsatmalar, tavsiyanomalar majmuyidan iborat "Miqyosi jadid" qo'llanmasini yaratgan. Matematika, geodeziya fanlari yutuqlarini gidrologiyaga tatbiq etgan. Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "At-Tafqim", "Qonuni Mas'udiy", "Geodeziya", "Minerologiya" kabi asarlarida okeanlar, dengizlar, daryolar, ko'llar, buloqlar haqida gidrologiya fani uchun qimmatli fikrlar bayon qilingan. Okeanlar, dengizlar, ko'rfazlar, quruqlik suvlari, daryolar, soylar, buloqlar, ko'llar, qorliklar, muzliklar, botqoqliklar va hatto yer osti suvlari haqidagi ilmiy qarashlar yoritilgan. O'rta Osiyo xalqlari turmushida suv alohida qiymatga ega ekanligini X asrga tegishli qo'lyozmalardan muallifi noma'lum bo'lgan "Kitobi hudud al-olam minal mashriq ilal mag'rib" ("Sharqdan g'arbgacha olam chegaralari" kitobi) asarida keltirilgan quyidagi fikrlar orqali ham bilishimiz mumkin" (Hikmatov, Aytbayev, 2006: 40-46). Asarda: "Daryo ikki xil bo'ladi, biri – tabiiy daryo, ikkinchisi – sun'iy. Tabiiy daryolar suvi qorliklarning erishidan (hosil) bo'ladi va tog'lardagi chashmalardan chiqib, yer betidan oqadigan suvlardan (hosil) bo'ladi, ular o'ziga yo'l yasab, oqar joyi goh kengayib, goh torayib (tang), dengizga yoki botqoqlikka yetguncha oqadi. Sun'iy daryolar o'zanlari qazilgan va suvi shaharlarni obod qilish uchun yoki viloyatning ekinlarini sug'orish uchun mo'ljallangan daryolardir" (Hikmatov, Aytbayev, 2006: 41) kabi gidrologiya va gidrografiya tegishli ma'lumotlar haqida so'z yuritilgan.

Tilshunos olimlarning tadqiqotlaridan ma'lumki, inson turmushi, kundalik faoliyati bilan bevosita aloqador til birliklari qadimiy bo'lib, ular o'zining barqaror xususiyatga egaligi, turli xil lisoniy o'zgarishlarga juda kam darajada uchrashi bilan farqlanadi. Ishlab chiqarish qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, tabiat hodisalari, qarindosh-urug'chilik, narsa-buyum nomlari va hokazolarni ifodalovchi leksik biliklar shular jumlasidandir. Shubhasiz, suv va uni tozalash tizimi bilan bog'liq terminlar ham shunday qatlamlarning biridir. Chunki insonning inson sifatida shakllanishi qanchalik qadimiy bo'lsa, suv va u bilan bog'liq leksik birliklar ham shunchalik qadimiydir. Suv uning tarkibi, fizik-kimyoviy xossalari mavjud moddiylik sifatida aniq va tabiiy fanlarda jiddiy tadqiqqa tortilgan bo'lsa, tilshunoslikda bir qator usul hamda metodlar asosida suv tushuncha, leksema darajasida lisoniy obyektning turli xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar ham amalga oshirilgan.

Umuman, “hozirgi qardosh turkiy tillar, jumladan, o'zbek tili leksik xazinasida muayyan darajada qo'llanishda davom etayotgan yoki bugun iste'moldan butunlay chiqib ketgan qadimgi turkiy tilga taalluqli leksik birliklar tarkibida terminologik leksika ham sezilarli o'rinni egallaganligi bilan xarakterlidir” (**Dadaboyev, 2019: 14**).

Shunga ko'ra, runik bitiklari, qadimgi va eski turkiy til obidalarida suv leksemasi, uning struktur tuzilishi, yasalishi, qo'llanish ko'lami, ifodalaydigan ma'nosida yuz bergan o'zgarishlar misollar asosida tahlil qilib berilgan. Misol uchun, “*tärkin suv* “balchiqli suv”, *süzük suv* “tiniq, ko'm-ko'k suv”, *tirgäs* “ko'lmak suv”, *et yer* “yumshoq yer; yumshoq tuproq”, *tatirlig yer* “qattiq yer”, *qarqağ* “o'tsiz va suvsiz joy, qaqroq”, *sağiz topraq* “sog' tuproq”, *sarğan yer* “sho'rxok yer”, *açuq kök* “ochiq havo” va sh.k” (**Dadaboyev, 2019: 38**).

“Qadimgi turkiy lug'atda” suv [*sub≈sug≈cuw≈*] so'zining “suv”, “namlik”, “suyuqlik”; *suva* so'zining “sug'ormoq”, “namlamoq” (*quruγjerig suvaju* – quruq yerni sug'orib); *suvsa* so'zining “tashna bo'lmoq”, “tashnalik”; *suval* so'zining “sug'orilgan” (*tariγ suvaldi* – tariq sug'orildi); *suvγar* so'zining “suv ichirish”, “suv berish”; *suvsalig* so'zining “tashna”; *suvsat* so'zining “tashna qilmoq” (*ol anī suvsatti* – u uni suvga tashna qildi) (Древнетюркский словарь: **14, 512, 515, 516**) ma'nolarini ifodalashi qayd etilgan.

“Devonu lug'otit turk”dagi so'zlarni o'rganib chiqish, unda 1200 dan ortiq gidrologiya atamaları mavjudligini aniqlashga imkon berdi. 1-jildda 218 ta, 2 jildda 447 ta va 3-jildda 562 ta gidrologik hodisalar va jarayonlarni ifodalaydigan so'zlar mavjud. 22 ta suv asosli leksema qayd etilgan. Masalan: *alīš* – suvning hovuzga quyiladigan o'rni (I, 93); *süzük syw* – tiniq suv (I, 370); *munduz aqın* – to'satdan kelgan sel (I, 427); *üzük* – yerdan sirqib chiqib, hovuzga aylangan suv, sizot suv (I, 101); *ëgrīm* – suv to'plangan joy (I, 132); *aqīndi syw* – oqar suv (I, 158); *batruš syw* – loyqa suv (I, 428); *syw qaqlandi* – suv yig'ildi (II, 293); *qaq syw* – suv yig'indisi, to'plami; *syw qoğušlandi* – suv shovulladi; *syw süzlündi* – suv suzilib tozalandi (II, 287); *ërküz syw* – erima suv (I, 121); *qug'ush* – tarnov, suv yo'li (I, 350); *turqun syw* – turg'un suv; *tërkin syw* – turib qolgan, balchiqli suv (I, 414); *qīr* – to'g'on, suv to'planadigan joy (I, 314); *bat* – cho'kma, quyqa (I, 310); *sarqīndi syw* – silqindi suv (I, 454) (Koshg'ariy, 1960-63) kabi. Shuningdek, “Devon” da suv va suv komponentli terminlar, tushunchalar ma'nosi qamrab olingan bo'lib, suv va suvchilik, dehqonchilik, suvni tozalashtirishga oid katta hajmdagi ma'lumotlar, 100 dan ortiq suv manbalari nomlari ham uchraydi.

Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq” asarida su(v) – سو suv (хилимлық су(в)ын сач ол отны өчүр – muloyimlik bilan suvni sochib, u o't

(olov) ni o'chir) ma'nosida aks etgan (Yugnakiy, 1972: 299).

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida *suv samishqa* – suvsaganda, *yashil suv* – zilol suv, *suv ichar* – suv ichar, *ko'z suvi* – uyat, andisha, *tiriklik* – obi rahmat birliklari ishlatilgan (Jabborov, 2005: 27).

V. Radlovning lug'atida *cy*, *cy* ≈ *cyy*, *cyz cyn* ≈ *cyb* ≈ *cyw* so'zi “suv”, “daryo”, “namlik”, “suyuqlik”, “sharbat” ma'nolarini ifodalagani (Radlov, 1898: 745-747), E.V. Sevortyaning turkiy tillar etimologik lug'atida suv – *suw* – *suu* – *su* – *su*: – *süv* – *sub* – *syß* ko'rinishlarida qo'llangani aytiladi (Sevortyan, 1974: 348).

Qadimgi davrlardan oq kanalizatsiya tizimi ham xalqimiz hayotida muhim o'rin tutgan. Xonadonlardan, shahar maydonlaridan foydalanilgan suvlarni chiqarib tashlaydigan sopol, yog'och quvurlar, yer osti suv yo'llari bo'lgan. Shaharlar aholisi ko'rsatilgan kommunal xizmat (ishlatilgan suvni chiqarib tashlash), yer osti, yomg'ir va ifloslangan suvlarini bir joyga (shahar tashqarisiga) yig'ish, chiqarib tashlash uchun maxsus qurilgan qurilma hamda inshootlardan foydalangan. Suvni toza saqlab, uni isrof

qilmay oqilona foydalanish maqsadida ishlatilgan suvni tozalash tizimi yo'lga qo'yilganligini ayrim tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlardan bilib olishimiz mumkin. Xorazm xalqi ariq, yop (kanal), daryolardagi suvdan foydalanishda, suvni tiniqlashtirish maqsadida *tik to'qurtqa* (G'ulomov, 1959: 325) deb ataladigan qurilmadan foydalangan. Tik to'qurtqaning uzunligi 50 – 60 cm dan 2 m gacha, diametri 5 – 10 cm dan 30 cm gacha bo'lib, sopol, yog'ochdan qilingan. Ariq boshidagi teshikka tik holatda o'rnatilgan. Suv ko'payganda yop (kanal)da oqim kuchayib og'ir zarrachalar harakat doirasi kengaygan. Natijada bu zarracha (qum, tosh, har xil tashlama, chiqindi)lar ariqlarga ko'p o'tgan. Shu vaqtda tik to'qurtqaning pastki teshiklari yopilib, loyqa zarralar kamroq bo'lgan oqimning yuqori qismi oqishi uchun qurilmaning yuqoridagi teshiklari ochilgan. Og'ir zarrachalar pastga cho'kib, suv ariqlarga tiniqib oqqan. Suvni tozalashning tindirish usuli qadimdan oq xalqimiz hayotida muhim o'rin tutgan.

Bundan tashqari qadimgi davrlardan bugungi kanalizatsiya va suvni tozalash tizimiga tegishli bir qator *dastsho'(y), hanik, obbandon, obgoh, obbaxsh, obbandi, obdov, obro'v, obro'ft, obeshxo'r, obpartov, obrez, obxona, oqindi, tazar, toshnov (dashnov), tik to'qurtqa, halqob, mag'zava, mag'zavaxona, kiro'ra, qo'qim, sizindi* kabi birliklarni xalqimiz o'z nutqida faol qo'llagan.

Oqova suv va kanalizatsiya tizimi bilan bog'liq mazkur birliklarning etimologiyasi bilan qiziqqanimizda quyidagi tahlil namunalariga ega bo'ldik.

Sh. Rahmatullayev "O'zbek tilining etimologik lug'ati" asarida *oq, oqindi* so'zlarining etimologik talqinini quyidagicha izohlaydi: "Oq so'zi nishab tomonga surunkasiga harakatlan – (suyuqlik haqida). *Oldingdan oqqan suvning qadriyo'q* (Maqol). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu fe'l *aq-* tarzida talaffuz qilingan (ESTY, I, 118; PDP, 359; Devon, I, 121; DS, 48); o'zbek tilida a unlisi ä unlisiga almashgan: *aq- > äq-*" (Rahmatullayev, 2000: 262). *Oqindi* so'zi etimologiyasi haqida esa quyidagi fikrlarni aytib o'tadi: "Oqindi chiqindi suv. *Bu korxona oqindilarini shu anhorga oqizar edi*. Bu ot qadimgi turkiy tilda "nishab tomonga surunkasiga harakatlan-" ma'nosini anglatgan *aq-* fe'lidan *-indī* qo'shimchasi bilan yasalgan; o'zbek tilida a unlisi ä unlisiga almashgan, i unlilarining qattqlik belgisi yo'qolgan: *aq- + indī = aqindī > aqindi*" (Rahmatullayev, 2000: 263). Ko'rinadiki, *oqindi* so'zi sememasida "suyuqlikning harakatlanishi"

semasidan tashqari “chiqindi, ifloslangan suv” semalari ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Bizning fikrimizcha, oqova so'zining etimologik tahlilida o'zbek tilidagi *aq*- fe'lga tojik tilida suv ma'nosini anglatadigan *ob* oti qo'shib hosil qilingan. *Aq + ob + a* ko'rinishi keyinchalik fonetik o'zgarishlar natijasida “*oqova*” shaklini olgan. “Devonu lug'otit turk”da “ifloslangan, foydalanishga yaroqsiz suv” ma'nosida “*batruş syw, tērkin syw, sarqīndī syw*” kabi bir qator so'zlar izohi bilan keltirilgan. Oqova so'ziga asosdosh bo'lgan “*aqīn, aqīndī*” so'zlari esa sel, oqar suv ma'nolarida qo'llangan.

Azaldan xalqimiz tinitish, tindirish ma'nosini ifodalashda *siz* fe'li bilan yasalgan *sizindi, sizg'indi* so'zlaridan keng foydalangan. Tindirish usuli bilan tozalangan suv ma'nosidagi *sizindi suv, sizg'indi suv* “Devonu lug'otit turk”da *sīzyndī syw* – tindirib tozalangan suv ma'nosida berilgan, *-indi* qo'shimchasi fe'lga qo'shib, ortiqlik yoki ishlatilganlik ma'nolarini bildirgan otga aylanishi haqida fikr yuritilgan (Koshg'ariy, 1960 I: 420).

Ayrim xonadonlardan “*toshnov (dashnov)*” yoki “*obrez*” deb nomlangan, uyning ichidan qoldiq suv chiqib ketishiga mo'ljallangan maxsus kanalizatsiya quvuri vazifasini bajargan jihozning qoldiqlari topilgan. *Tosh* ko'p ma'noli so'z bo'lib, lug'atda berilgan bosh ma'nosida “...yaxlit massa yoki bo'lak holida uchraydigan, suv kor qilmaydigan, qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi” (O'zbek tilining izohli lug'ati, 5) deb izohlangan. Qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatgan bu ot *ta:sh* tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik *a:* unlisidagi cho'ziqlik belgisi yo'qolib *a* unlisiga almashgan: *ta:sh-tash-tosh*. *Nov* forscha so'z bo'lib, suv oqish uchun mo'ljallangan maxsus suv yo'lagi ma'nosini beradi. *Ta:sh-nov-tash-nov-toshnov* shaklida qo'llangan. “Devonu lug'otit-turk”da mazkur leksema “*qug'ush – tarnov, suv yo'li*” shaklida ishlatilganligi aytiladi.

Xullas, yuqorida sanab o'tilgan bu so'zlar xalqimiz kundalik turmush tarzida keng ishlatilib kelingan bo'lib, hozirgi kunda ham ularning ba'zilari badiiy, tarixiy asarlarda uchraydi. Bundan tashqari xalqimiz ijtimoiy hayotida keng qo'llangan oqova suv, suvni tozalash tizimi bilan bog'liq so'zlarni to'plash, o'rganish, etimologik, leksik-semantik, morfologik jihatdan to'g'ri tasniflash muhim ahamiyatga ega. Oqova suv va tozalash tizimini ifoda etuvchi terminlarni lingvistik ko'lamda o'rganish faqat soha uchun emas, balki tilimiz terminologiyasi va leksikologiyasi uchun muhim ahamiyatga ega hodisa hisoblanadi. Oqova suv va uni tozalash tizimi bilan bog'liq ushbu terminologik birliklarni tadqiq etish, to'g'ri izohlab tahlil

qilish, yaratilgan va yaratiladigan lug'atlar uchun bir manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Аҳмад Югнакий Ҳибат ул-ҳақойиқ. – Тошкент: Фан, 1972. – . 299 б.
2. Dadaboyev N. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar, 2019. – 136 b.
3. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
4. Ҳасанов А., Рашидов Ф. Ер ости сувлари ҳақидаги фан. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 45.
5. Ҳикматов Ф.Ҳ., Айтбаев Д.П. Ўрта Осиё сув илми тарихига оид маълумотлар. – Тошкент: Университет, 2006. – 68 б.
6. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. – 152 б.
7. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б.
8. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. IV томах. I том. – Санктпетербургъ: Императорская Академии наук, 1898. – 1118 с.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилдли I жилд. – Тошкент: Университет, 2000. – 600 б.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. – 768 с.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 5-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 720 b.
12. Гуломов Й. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси, 1959. – Б. 325.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR DAVRI ADABIYOTINING “SHOHNOMA”SI

Shohrux-Mirzo Jo'rayev

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi

E-mail: juraevshohruh30@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XI asrning ulug' turkiyzabon shoiri va mutafakkiri Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” nomli dostoni hamda Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma”si qiyosan o'rganilgan. Har ikkala mumtoz asarning o'xshash va farqli jihatlari xususida bahs yuritilgan. Xususan, ramzlar kitobi hisoblangan “Qutadg'u bilig”ning o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.

Tayanch tushunchalar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg'u bilig”, doston, turkiy adabiyot, Firdavsiy, “Shohnoma”, fors-tojtk adabiyoti, timsol, ramzlar, ramziy obraz, ramziy ifoda.

Annotation. This article compares the epic poem “Kutadgu Bilig” by Yusuf Khos Hajib, a great Turkic poet and thinker of the two century, and the “Shahnameh” by Abulkasim Firdavsi. The similarities and differences between both classic works are discussed. In particular, the unique features of “Kutadgu Bilig”, which is considered a book of symbols, are highlighted.

Keywords: Yusuf Khos Hajib, “Kutadgu bilig”, epic, Turkish literature, Firdausi, “Shahnoma”, Persian-Tajik literature, symbol, symbols, symbolic image, symbolic expression.

Yusuf Xos Hojibning turkiy xalqlar adabiyoti an'analari hamda qardosh xalqlar, xususan, forsiy adabiyot tajribalarini ham ijodiy o'zlashtirgan holda yaratilgan «Qutadg'u bilig» asari nafaqat islomiy turkiy adabiyotni boshlab berdi, balki uni yangi taraqqiyot bosqichiga ham ko'tardi.

Shimoliy xitoyliklar «Adab ul-muluk» («Hukmdorlar odobi»), Janubiy xitoyliklar «Oyin ul-mamlakat» («Hukmdorlik qonun-qoidalari»), Sharqiy turkistonliklar «Ziynat ul-umaro» («Hukmdorlar ziynati») deb nom bergan va yana bir necha nom bilan mashhur bo'lgan bu asarni eronliklar bejiz «Shohnoma»i turkiy» («Turkiy «Shohnoma») deb atashmagan.

Albatta, Yusuf Xos Hojib “o'z davrining badiiy qomusi” (Natan Mallaev) bo'lgan “Qutadg'u bilig” dostonini yaratishda fors-tojik va jahon adabiyotining yirik namoyandasi, buyuk shoir va mutafakkir Hakim Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma”sidan ilhomlangan. Buni uning “Shohnoma” yaratilgan vazn – aruzning mutaqoribi musammani maxfuf yo maqsur bahrida (V- - V - - V - - V - “fa'ulun, fa'ulun, fa'ulun, fa'ul”) bitilgani ham tasdiqlab turibdi.

Ta'kidlash joizki, "Qutadg'u bilig" Firdavsiy "Shohnoma"si kabi 60000 baytdan iborat bo'lgan nihoyatda yirik asar emas, balki undan o'n barobar kichik, ya'ni bor-yo'g'i 6520 baytlik o'rta hajmdagi dostonidir. Ammo ana shu ixcham hajmdagi asarda ham Yusuf Xos Hojib o'z falsafiy, ijtimoiy va axloqiy qarashlarini kelajak avlodlarga yetkaza olgan.

Shunisi e'tiborliki, "Qutadg'u bilig" "Shohnoma" dostonlarining syujeti, motivlari va ularda ishtirok etgan qahramonlar va personajlarni takrorlamaydi, aksincha, tom ma'noda original va mustaqil asardir.

Asl diniy sarchashmasi Qur'oni karim va Hadisi sharif bo'lgan "Qutadg'u bilig" ham Firdavsiy "Shohnoma"si singari avval Alloh taolo hamdi, Payg'ambar Muhammad (s.a.v) na'ti, Rasulullohning "to'rt sodiq do'sti" – choryor ("Xulafoi roshidin") vasfi bilan boshlanadi. Biroq farq shundaki, Firdavsiy "Shohnoma"sida Iskandardan boshqa bironta ham qahramon musulmon emas, aksincha, otashparast bo'lgan.

Maqola mavzusidan chetga chiqib ketmaslik uchun ham bu ikki mukammal asarning o'xshash va farqli jihatlarini chuqurroq o'rganishdan tiyilib, "Qutadg'u bilig"dagi ramzlarga e'tiborimizni qaratsak. Zero, milliy mumtoz adabiyotimizning bemisl durdonalarini varaqlarkanmiz, ularning ramziy timsollarga naqadar boyligiga guvoh bo'lamiz. Ramziy obrazlar va ramziy ifodalar nafaqat asarlarning badiiy jihatdan pishiq-puxta va mukammal bo'lishiga, balki ularning o'quvchining ongu shuuriga tez yetib borishi va uzoq vaqt xotirasiga muhrlanib qolishiga ham xizmat qilgan.

Turkiy gulistonning eng dastlabki nihollaridan biri bo'lgan «Qutadg'u bilig» dostoni ham ramziylikning haqiqiy namunasi, desak, aslo mubolag'a emas. To'rt ezgu xosiyat – Adolat, Davlat, Aql va Qanoatning suhbatlari asosiga qurilgan asarning boshlamasidan tortib, to so'nggi misrasigacha "to'rt" so'zi o'ziga xos ramziylik kasb etadi. Buni shoir tomonidan olam manzarasi chizilganda, uning to'rt tomoni tasvirlanishida, olamning to'rt unsur – o't, suv, havo va tuproq yoki issiq, sovuq, ho'l va quruqdan iborat, degan falsafiy qarashning ilgari surilishida, xuddiki tabiatning to'rt fasli kabi, inson umrini ham to'rt faslga bo'lib, ularning muqoyasa qilinishida ham ko'rish mumkin.

Bundan tashqari, nafaqat ta'lim-tarbiyaviy, pand-nasihati tarzidagi traktat, balki ijtimoiy-siyosiy mazmundagi asar yaratgan Yusuf Bolasog'unij qo'shinining soni iloji boricha oz bo'lishi, u asosan sara jangchilardan tashkil toptirilishi, sara jangchilar zarur qurol-aslaha bilan to'la-to'kis ta'minlanishi davlat siyosatining diqqat markazida bo'lishi

haqida fikr yuritirakan, behisob muhorabalarda chiniqqan, ko'plab zafarlar quchgan lashkarboshi uchun to'rt ming askar yetarli bo'lishini ta'kidlaydi.

Yana bir holat e'tiborni tortadi. Shavkatli, zafarli, madadli, haqiqat va din tayanchi Tavg'och Ulug' Bug'ro Qoraxon Abo Ali Hasan Binni Arslonxon Rahmatullohi a'layh madhiyasi ham aynan asarning to'rtinchi bobida bayon etilgan. Nazarimizda, masnaviy janrida yozilgan asar tarkibida vazn va qofiyalash usuliga ko'ra, undan farq qiluvchi 200 dan oshiq to'rtlikning mavjud bo'lishi ham bejiz emas.

Endi yuqoridagi farazlarimizni "Qutadg'u bilig" matniga tayanib isbotlashga harakat qilamiz. An'anaviy tarzda yozilgan dostonning boshlamasida muallif payg'ambarlar madhidan so'ng islom olamida ulardan keyingi pog'onada turgan xalifalar haqida so'z yuritadi. «Qutadg'u bilig»da xalifalar "to'rt toza do'st" deb ataladi. To'rt do'st deganda, Muhammad (s.a.v.)ning islomni birinchilardan bo'lib qabul qilgan eng yaqin do'stlari, dastlabki xalifalar: Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abutolib nazarda tutiladi. Muhammad (s.a.v.)dan so'ng islom dini va davlatchiligi tarixida katta xizmat ko'rsatgan ushbu yo'lovchilar keyinchalik islom xalqlari va ulamolari tomonidan chahoryor – to'rt do'st, deb atalgan edilar.

1. Atiq – Abu Bakr Siddiqning laqabi.

Atiq erdi aşnu qamuyda üzä,
Bayatqa bütügli könül til tüz-ä.

Avvali hamma(si)dan oldingisi Otiq edi,

Xudoga (to'la) sodiq, ko'ngli va tili to'g'ri edi (QBN, 50; 9a9).

2. Faruq – Umar ibn Hattob.

Basa Faruq erdi kişi öðrümi,
Tili könli bir teg boðun köðrümi.

So'ng, kishi(lar)ning sarasi Foruq edi,

Tili va ko'ngli birdek, xalqning asili edi (QBN, 53; 9a12).

3. Usman – Usmon ibn Affon. Uning laqabi "Zayn Nurayn" bo'lgan.

Basa erdi Usman owutluy silig,

Kișidä ödürmiş aqı keñ elig.

Keyingisi Usmon edi, andishali, muloyim(edi),
Kishilar orasida sarasi, saxiy, ochiq qo'l edi (QBN, 54; 9a13).

4. Ali – Ali ibn Abutolib, Muhammad payg'ambarning kuyovi va amakivachchasi.

Ali erdi munda basaqı talu,
Kür ersig yüräklig meñäsi tolu.

Bundan boshqa sarasi Ali edi,
Qo'rqmas, botir, yurakli, aqli to'la edi (QBN, 56; 9b2).

“Qutadg'u bilig” dostonining asosiy falsafiy g'oyasi muallifning qahramonlar xarakteri orqali ifodalagan quyidagi to'rtta haqiqatiga asoslanishini e'tiborga olsak, yuqoridagi fikrlarimiz yanada oydinlashadi:

1. Adolatga asoslangan to'g'ri qonun. Uning timsoli – Kuntug'di (“quyosh chiqdi” degan ma'noni anglatadi).
2. Baxt (Saodat). Uning timsoli – adolatli vazir Oyto'ldi (“to'lin oy”).
3. Aql va idrok. Uni vazirning o'g'li O'gdulmish (“oqil”) gavdalantiradi.
4. Toqat va qanoat. Vazirning ukasi O'zg'urmish ifodalaydigan ushbu haqiqatning ortida Kelajak va Oqibat turadi.

Xulosa qilib aytganda, “Qutadg'u bilig”ning mazmuni Yusuf Xos Hojib tasavvuridagi shunday bir badiiy olamni aks ettirganki, uning asosiy qahramonlari to'rt timsol, to'rt ramziy obrazdan iborat bo'lib, bular islom ma'naviyatining bosh timsollari hisoblanadi. Islom mintaqasi she'riyatining eng asosiy uslubiy xususiyati esa har bir baytning mustaqil tasviriy-timsoliy bir darajasiga ko'tarilish talabi bo'lib, bu talab mutafakkir shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan to'la his qilingan va amalda yaqqol ko'rsatib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov K. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – T.: Fan, 1972.
2. Mallaev N. O'zbek adabiyoti tarixi. – T. 1976. 664 b.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (Hozirgi o'zbek tiliga o'giruvchi Fazliddin Ravshanov). – T.: Akademya nashri, 2015. – B. 17. 85.
4. Fitrat. Eng eski turk adabiyoti namunalari. So'z boshi muallifi H. Boltaboev. – T.: Mumtozso'z, 2008. – B. 3.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

5. Xolmo'minov J., Hazratqulov J. Forsiy adabiyotning jahon adabiyotidagi o'rni. – T.: Yangi nashr, 2012.
7. Xotamiy Ahmad. "Shohnoma"ning til va adabiyotga ta'siri // Sino, 2011, № 43-44.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
QORAXONIYLAR DAVRI VA AHMAD YASSAVIY HIKMATLARI

Nodirjon G'afurov

O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraxoniylar davri madaniy-ma'naviy hayoti va Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlarining shakllanishiga ta'sir etgan ijtimoiy-diniy omillar tahlil qilinadi. Qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida turkiy xalqlar orasida islom dini keng yoyilib, tasavvuf ta'limoti chuqur ildiz otgani ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi. Xususan, "Qutadg'u bilig" va "Hikmatlar"ning turkiy tilning rivojiga qo'shgan hissasi, diniy-ma'rifiy g'oyalarni xalq ongiga singdirishdagi o'rni yoritiladi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida turkiy tilning qadrlanishi, Qur'on va hadis ma'nolarining xalqona uslubda yetkazilganligi, shuningdek, o'sha davr til muhitida arabcha va forscha unsurlarning qo'llanishi ilmiy jihatdan sharhlanadi. Yassaviy ta'limotining ruhiy poklanish, nafs tarbiyasi va ma'rifatga yetaklovchi g'oyalari Turkiston mintaqasida tasavvufning mustahkamlanishida muhim omil sifatida baholanadi. Maqolada Yassaviy hikmatlarining o'sha davrdan to hozirgi kungacha davom etib kelayotgan ta'siri hamda turkiy adabiyotdagi o'rni haqida xulosalar beriladi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar davri, Xoja Ahmad Yassaviy, hikmatlar, tasavvuf, turkiy adabiyot, ma'rifat, islom tarixi.

Annotation: This article analyzes the cultural and spiritual environment of the Qarakhanid period and the socio-religious factors that shaped the development of Khoja Ahmad Yassawi's Hikmats. It is demonstrated through historical sources that during the reign of the Qarakhanids, Islam spread widely among the Turkic peoples, and Sufi teachings took deep root in the region. The study examines the contribution of Qutadg'u Bilig and Hikmats to the development of the Turkic language and their role in conveying religious and educational ideas to the general public. Particular attention is given to Yassawi's appreciation of the Turkic language, his use of Qur'anic and Prophetic meanings in a simple and accessible style, and the presence of Arabic and Persian lexical elements in the linguistic landscape of the period. Yassawi's teachings on spiritual purification, self-discipline, and the pursuit of divine knowledge are assessed as key elements in the consolidation of Sufism across Turkestan. The article also provides conclusions regarding the long-lasting influence of Yassawi's Hikmats and their place in the history of Turkic literature.

Keywords: Qarakhanid period, Khoja Ahmad Yassawi, Hikmats, Sufism, Turkic literature, enlightenment, Islamic history.

Qoraxoniylar davlati IX – XII asrlarda mavjud bo'lgan, o'z ichiga bir qancha xalqlar va davlatlar hududini qamrab olgan ulkan imperiya edi. Tarix kitoblarida Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi shunday keltiriladi: "X asr o'rtalarida qarluqlar yag'mo, chigil, o'g'uz va boshqa qabilalar bilan yagona ittifoqqa birlashdilar. Bu ulkan hududda dastavval "Xoqoniya o'lkasi" deb yuritilgan davlat tashkil topadi. Mazkur davlat

hukmdorlari “jabg'u” deb yuritilgan unvonning o'rniga o'zlarini “qoraxon”, ya'ni “buyuk xon” deb ataydilar. XI–XII asrlarda Xoqoniya rivoj topib kuchaygach, u “Qarluq-Qoraxoniylar” davlati nomini olgan. Mazkur yirik davlat qator qabilalar ittifoqi asosida tashkil topgani bois hukmdorlari “arslonxon”, “bug'roxon” va “tavg'achxon” unvonlari bilan yuritilgan. Bu uchta atama oliy darajali hukmdor ma'nosini anglatgan. Buyuklik yoki ulug'lik esa qadimda turkiy xalqlarda “qora” so'zi bilan sifatlangan. Shu boisdan taxtda o'tirgan Arslonxon, Bug'roxon va Tavg'achxonlar “qoraxon” deya e'tirof etilgan. Ular boshqargan davlat esa tarixda, keyinchalik, ramziy ravishda “Qoraxoniylar davlati” nomi bilan shuhrat topgan”(Muhammadjonov, 2017: 160).

Davlat tili hoqoniya turkchasi edi. E'tiqodi dastlab tangrichilik bo'lib, so'ngra X asrda islom dinini qabul qilgan. Shu vaqt oralig'ida turkiy tilda islom dinini turkiy xalqlarga yetkazish uchun muhim turkiy tildagi manba yo'q bo'lgan. Barcha islom diniga oid asarlar arab va fors tillarida edi. Ammo keyingi ma'lumotlarga ko'ra, “Qozog'iston olimlari Qoraxoniylar davriga oid noyob Qur'on nusxasini topdilar. Muqaddas kitob o'tgan asrdan beri Buyuk Britaniyaning Manchester shahridagi Jon Raylands kutubxonasi fondlarida saqlanmoqda. Bu haqda MIR 24 telekanali lavhasida xabar berildi” (<https://zamin.uz/uz/dunyo/128957>). Bundan seziladiki, Qoraxoniylar davrida islom diniga bo'lgan e'tibor kuchaygan. “Bu davr Markaziy Osiyoning jahon taraqqiyotida buyuk yuksalishlarga erishgan davri edi. Tabiiy fanlarda: astronomiya, koinot va yulduz ilmlari, matematika, kimyo, tibbiyot, biologiya, geologiya, jug'rofiya, geodeziya va boshqa fanlar, ijtimoiy fanlarda: til-adabiyot, tarix, falsafa, mantiq, huquq, Qur'on asosida Kalom ilmi, shariat asosida fiqh ilmi taraqqiy etib, Islom olamining “Oltin davri” Bag'doddan Samarqandga kelgan edi. Barcha sohalardagi ilmlar fan darajasida yuksaklikka ko'tarilgan chog' edi” (Islomiy, 2005: 25). Buning yana bir isboti sifatida dunyoga mashhur “Qutadg'u bilig”, “Hikmatlar” asarlarini ham eslatishimiz mumkin bo'ladi. “Qutadg'u bilig” asari arab she'riyati va an'analari talabiga javob tarzida yozilgan turkiy tildagi birinchi badiiy asarligi ma'lum. Bundan so'ng yaratilgan Xoja Ahmad Yassaviyning “Hikmatlari” ham arab manbalarini xalqqa yetkazish uchun yuzaga kelgan. Yuqoridagi asarlarning biz uchun muhim jihati bu asarlar turkiy tilda yaratilgan asarlardir. Xoja Ahmad Yassaviy Qoraxoniylar davrida dunyoga keladi. Xoja Ahmad Yassaviy o'zining hikmatlarida turkiy tilni shunday e'tirof etadi:

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

Xushlamaydur olimlar bizni ayg'on turkiyni,
Oriflardan eshitsang, ochar ko'ngul mulkini.

Oyat, hadis ma'nosi turkiy bo'lsa muvofiq,

Ma'nosiga yetganlar yerga qo'yar bo'rkini (Yassaviy, 1996: 226).

XI asrda olimlar qanday edi? Nega turkiy tilni xushlamaydi? – degan savol tug'iladi,. Barchamizga yaxshi ma'lumki arablar VII-VIII asrlarda O'rta Osiyoni o'z ta'siriga o'tkazgach o'z tillari va yozuvlarini hamda dinlarini xalqqa tatbiq qila boshlaydi. Buning natijasida barcha ilm fan egalari va ilm fan egallamoqchi bo'lganlar o'z asarlarini arab tili va yozuvida aks ettiradi. Masalan, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Al-Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniylar ham o'z asarlarini arab tilida yozganlar. Arablar hukumati zaiflashgach, uning tarkibidagi xalqlar ham o'z tilida ijod qila boshlashdi. Xoja Ahmad Yassaviy hazratlari aytganidek, olimlar turkiy tilni xushlamas edi. Buning sababi, turkiy xalqlarga islom dini kech kirib borgani edi. Shuning uchun turkiy tilda arab va forslarni o'ziga jalb qiladigan manba deyarli yo'q edi. Islom dinining asosini ustozlaridan (oriflardan) Qur'on va hadislar tashkil etishini bilgach, Xoja Ahmad Yassaviy ham bu asl manbalarni o'z xalqiga turkiy tilda yetkazishni maqsad qildi. Oyat va hadislar ma'nosini turkiy tilda hikmat deb nomlab, o'z xalqiga yetkazib berdi. Bu hikmatlarning ma'nosiga yetganlar boshidagi bosh kiyimi (bo'rki)ni yerga qo'yib o'yga tolib qolar edi. Shunday qilib turkiy adabiyotda hikmat yozish an'anaga aylana bordi. Shunday hikmatlardan birida:

Ey bexabar, haqqa ko'ngul yugurtmading,

Dunyo harom andin ko'ngul sovutmading.

Nafsdin kechib ollo sari to'lg'onmading,

Bu nafs uchun zoru hayron bo'ldum mano.

Bu hikmatlar bo'ysunishga o'rganmagan, otimning tuyog'i yetgan joy mening yerim degan turkiy xalqlarni ko'nglini yumshata oldi. Ular uchun dunyo harom bo'ldi, nafsini Ollohga bo'ysundirdi. Endi turkiy xalqlar olamni islomda ko'rgach, islomni olamga yoyishga ham bel bog'ladi. Islom olami Qoraxoniylar davlatida butun saltanat bo'ylab keng yoyildi.

Shunga qaramay, Xoja Ahmad Yassaviy hikmatlarida forscha so'zlar ham, arab tilidagi so'zlar ham tez-tez ko'zga tashlanadi. Buni hazratning ilm yo'lida ko'plab mashaqqat chekkanidan deb bilsak bo'ladi. Masalan,

Men yigirma ikki yoshda fano bo'ldum,

Marham bo'lib chin dardlikka davo bo'ldum.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

Yolg'on oshiq, chin oshiqqa guvoh bo'ldim,

Ul sababdin haqqa sig'inib keldim mano (Yassaviy, 1991: 226).

Ushbu hikmatning tarkibidagi so'zlarga e'tibor qaratsak, fano, marham, oshiq haq so'zlari arabcha, dard, davo, guvoh so'zlari forscha ekani seziladi. Qolgan so'zlar turkiy tilda. XII asrda turkiy til forscha va arabcha so'zlarni qabul qilib shu darajada boyishga ulgurgan ekan, demak, Xoja Ahmad Yassaviy aytgan hikmatlar ham oddiy xalq uchun tushunarsiz bo'lgan deya olmaymiz. Shunday hikmatlardan yana biri:

O'ttiz yoshda o'tin qilib kuydurdilar,

Jumla buzurk yig'lib dunyo qo'ydurdilar.

Urib, so'kib yolg'iz Haqni suyudurdilar,

Ul sababdin Haqqa sig'inib keldim mano (Yassaviy, 1991: 226).

Bu yerda "jumla, buzurk" va "haq" so'zlari turkiy tilda emas, lekin o'sha davr va hozirgi davr tinglovchilari uchun ham tushunarli. Jumla – hamma, buzurk – katta, Haq – Alloh ma'nolarini ifoda etib kelmoqda. Jumla buzurglar kimlar? Barcha o'tib ketgan, katta ilohiy kuch va karomatga ega zotlar.

Qoraxoniylar davrida islom shu darajada keng yoyildiki, uni yoygan zotlar ma'rifat yo'li bilan xalq ko'nglidan joy topa bildilar. Ayni shu davrda tasavvuf shayxlari ham islomni yoyishga xizmat qilgan. "Xoja Ahmad Yassaviy turkiy olamning mashhur va zabardast tasavvuf arbobi. Turkona sof tasavvufona she'riy g'oyalar shu zotning ijodidan boshlandi. Zero, XII asrgacha Turkiston mintaqasida shayx ul-mashoyixlar yashagan bo'lsalar-da, ammo turkiy tilda sof so'fiyona she'riy ohanglar xiyla kam yangragan edi. VIII asr so'fiysi Ibrohim Adham sarguzashti bilan bog'liq va she'r bilan bezatilgan o'zbekona qissa esa keyingi asrlar mahsuli edi. Shu bois turkona so'fiyona she'riy ijod mahsuli va ularda keng ko'lamda targ'ib-tashviq etilgan tasavvufona mazmunlar qariyb ilk tartibda devon hajmida Xoja Ahmad Yassaviy ijodidan sarchashma oldi" (Abdullayev, 2007: 198). "Shayx ul-mashoyix" unvonini olgan hazrat Xoja Ahmad Yassaviy orif kishi haqida shunday deydi:

Orif oshiq bo'lay desang alam tortg'il,

Haq vasliga yetay desang tunlar qotg'il.

Bu dunyoni ishratini tashlab otg'il,

Tashlab otsang moumonlik ketar do'stlar (Yassaviy, 1991: 226).

Tasavvuf shayxlari "bu dunyo ne'matlaridan etak silkigan" tabarruk zotlardir. Ularning aytgan har bir so'zlari asrlar o'tsa-da, avloddan avlodga

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

yetib kelmoqda. Hikmatlar mazmunini uqigan inson boshqalar bilan emas, o'zi bilan mashg'ul bo'ladi. O'zgalar dardini o'z dardi deb biladi.

Shunday qilib, Xoja Ahmad Yassaviyning diniy-irfoniy ta'limoti va so'fiyona qarashlari undan keyin Turkiston va Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida mustahkam ildiz oldi va keng miqyosda yoyilib ketdi. Shu sababli o'z davrida turkiy tilda hikmatlar aytib xalqni to'g'ri yo'lga boshlagan ulug' zotlardan bo'lmish Xoja Ahmad Yassaviy va uning hikmatlarini o'rganish bugungi kunda ham dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. [https://zamin.uz/uz/dunyo/128957-britaniyada-turk-tilidagi-birinchi-quron-topildi.html#:~:text=Ta'kidlanishicha%2C%20qadimiy%20qo'lyozma%20turkiy%20Dislom%20madaniyati%20uchun%20katta,\(hozirgi%20Qozog'istonning%20Turkiston%20viloyati%20hududida\)%20tarjima%20qilingan.](https://zamin.uz/uz/dunyo/128957-britaniyada-turk-tilidagi-birinchi-quron-topildi.html#:~:text=Ta'kidlanishicha%2C%20qadimiy%20qo'lyozma%20turkiy%20Dislom%20madaniyati%20uchun%20katta,(hozirgi%20Qozog'istonning%20Turkiston%20viloyati%20hududida)%20tarjima%20qilingan.)
2. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. . – T.: Sharq. 2017. – 160 b.
3. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. – Термиз, 2007. –198 б.
4. Ҳамидхон Исломий. Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий. – Т.: Фан, 2005. – 25 б.
5. Яссавий А. Ҳикматлар. – Т.: Ғафур Ғулом, 1991. – 226 б.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

TO'RTINCHI KENGASH:
TURKIY ISLOM MADANIYATINING YUZAGA KELISHIDA
QORAXONIYLARNING O'RNI

QORAXONIY YOZUV TILI LAHJA ASOSI VA UNING TURK-ISLOM
DUNYOSIGA TA'SIRI

Akartürk Karahan

Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti professori, tarix fanlari doktori
(Turkiya)

E-pochta: akarturk.karahan@aybu.edu.tr

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylar davri turkiy yozuv tili — Haqoniya turkchasining shakllanish jarayoni, uning lahja asosi hamda Turk-Islom madaniyatidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy, lingvistik va madaniy manbalar asosida Qoraxoniylar yozuv tilining ko'p tilli muhitda vujudga kelgani va asosan Chigil lahjasiga tayanganligi aniqlanadi. Shuningdek, bu tilning Uyg'ur va Qarluq unsurlari bilan boyiganligi, turkiy yozuv an'alarining davomiyligiga xizmat qilgani ko'rsatiladi. Islom dinining qabul qilinishi bilan bir qatorda, Qoraxoniylar davrida madrasalar tizimi, ilm va adabiyot muhitining shakllanishi, turk tilining ilmiy va adabiy ifoda vositasi sifatida mustahkamlanishiga olib kelgan. Qoraxoniylar yozuv tili keyinchalik Harezm, Qipchoq va Chig'atoy turkchasi uchun asos bo'lib, Markaziy Osiyo turk tillarining shakllanish jarayonida muhim bosqich sifatida namoyon bo'lgan.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, Haqoniya turkchasi, Chigil lahjasi, Islomlashuv, yozuv tili, turk-islom madaniyati.

Abstract: This study examines the formation process of the Karakhanid written language, known as Haqaniyya Turkish, its dialectal foundation, and its role in the Turkic-Islamic civilization. Based on historical, linguistic, and cultural sources, the paper demonstrates that the Karakhanid written language developed in a multilingual environment, mainly grounded in the Chigil dialect, enriched with Uighur and Karluk elements.

Following the Islamization of the Karakhanids, the establishment of madrasas, scholarly institutions, and a literary environment led to the consolidation of Turkish as a scientific and literary language. The Karakhanid written language later became the basis for Khwarezm, Kipchak, and Chagatai Turkish, representing a crucial stage in the formation of modern Central Asian Turkic languages.

Keywords: Karakhanids, Haqaniyya Turkish, Chigil dialect, Islamization, written language, Turkic-Islamic civilization.

Kirish: Qoraxoniylar

Qoraxoniylar 840–1212-yillar oralig'ida Movarounnahr va Sharqiy Turkistonda hukm surgan ilk turkiy-islomiy davlatdir. Bu sulola a'zolari

“kara han”, “kara xoqon”, “arslon qara xoqon”, “bug'ra qara xoqon” kabi unvonlarda “yuqorilik” va “ulug'lik” ma'nosini anglatuvchi kara so'zini ishlatganliklari sababli, ularning davlatini turkologiyada Qoraxoniylar davlati deb atash rasm bo'lgan (Özaydın, 2001, 404). “Qoraxoniylar” atamasini ilk bor rus sharqshunosi V. V. Grigorev (1816–1881) 1874-yilda chop etilgan maqolasida ishlatgan, so'ngra bu nom ilmiy doiralarda keng tarqalgan. Tarixiy manbalarda bu davlat İlekxonlar, Bug'raxonlar, Hāqāniya (Xoqonlar), Āl-i Xāqān, Hāqāniyān, Mülūk al-Hāqāniyya, Evlādü'l-Hāniyya, Āl-i Afrāsiyāb at-Turkī kabi nomlar bilan ham atalgan (Özaydın, 2001, 404; Pritsak, 1977: 251; Golden, 2002: 177).

Davlatning yozuv tili manbalarda Haqoniya (Haqoniya turkchasi), Qashqar tili, Bug'raxon tili kabi nomlar bilan tilga olinadi. To'rt asr davomida Turkiston hududida hukmronlik qilgan va turli xalqlarni birlashtirgan Qoraxoniylar, o'z yozuv tili orqali nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham turkiy xalqlarga katta ta'sir ko'rsatgan. Uyg'urlar va Qoraxoniylar davrida shakllangan turkiy yozma til an'anasi, turk tilining ilm va adabiyot tili sifatida mustahkamlanishida alohida o'rin tutadi. “Har qanday tilning ilm tili bo'lishi uchun ikki asosiy shart zarur: biri — tilning boy tarixiy ildizga ega bo'lishi, ikkinchisi esa — tildan foydalanuvchi xalqning har bir sohada qudratli holatda bo'lishidir” (Özmen, 2024, s. 85). Turk tili bu jihatdan, allaqachon Turk xoqonligi davrida bitilgan Orxon–Enasoy yodgorliklarida boy, mukammal va ishlangan til sifatida namoyon bo'ladi. Buddizm va Manixeylikni qabul qilgan Uyg'urlar davrida esa bu til yanada sayqal topgan, mazkur din va falsafalarga oid tarjimalar hamda asl asarlar orqali ilm tili darajasiga ko'tarilgan.

Uyg'ur madaniy merosiga tayangan Qoraxoniylar esa, Islom dini bilan bir qatorda, turk–islom tamadduni yo'nalishida ko'plab yozma asarlar yaratdilar. Qoraxoniylar — mo'g'ullar davrigacha bo'lgan Markaziy Osiyo tarixini tushunish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan suloladir. Ayniqsa, turklarning islomlashuvi va Tarim havzasida turk tilining keng tarqalishi jarayonlarida ularning roli beqiyosdir (Paul, 2021: 57). Qoraxoniylar davri, turklar uchun nafaqat siyosiy o'zgarish, balki madaniy va lingvistik evolyutsiyani ham ifodalaydi.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishida ko'plab turkiy qabilalar ishtirok etgan. Ularning orasida qarluqlar eng muhim o'rin tutadi. 840-yilda, O'rxon daryosi atrofidagi Uyg'ur davlati qulagach, A-shi-na sulolasiga mansub qarluq yabg'usi o'zini “bo'zqirning hukmdori” deb e'lon

qilib, qara xoqon unvonini olgan. Qadimiy turkiy davlat tizimiga muvofiq, davlat sharq va g'arb qismlariga bo'lingan: Sharqiy qismi Arslon Qara Xoqon tomonidan, G'arbiy qismi esa Bug'ra Qara Xoqon tomonidan boshqarilgan. Sharqiy markaz dastlab Balasog'un, keyinroq Qashqar, g'arbiy qismi esa Taraz va so'ngra Samarqand bo'lgan (Pritsak, 1977: 252–253; Golden, 2002: 178).

Qoraxoniylar hukmdorlaridan Abdulkariym Satuq Bug'raxon (vaf. 955/959) Islomni qabul qilganidan so'ng, unga bo'ysunuvchi qabilalar ham bu dinni qabul qildilar va shunday qilib Qoraxoniylar Markaziy Osiyodagi birinchi musulmon turk davlatiga aylandilar. Dastlab Balasog'un va Qashqar atrofida hukmronlik qilgan bu sulola keyinchalik Hotan (971), G'arbiy Turkiston (999), shimolda esa Kuqa va Uyg'ur chegaralarigacha o'z hududlarini kengaytirgan. Shu tariqa, davlatning chegaralari g'arbda Orol ko'li, sharqda Lop ko'li, shimolda Balxash ko'li, janubda esa Pomir tog'larigacha cho'zilgan (Genç, 1997: 20–24; Özaydın, 2001: 405; Karahan, 2014: 14).

XI asrda qabilalar ittifoqiga tayangan Qoraxoniylar davlati hududida turkiy va xorijiy kelib chiqishga mansub ko'plab etnik guruhlar yashagan. Qoraxoniylarning shahar va qishloqlarida, g'arbdan sharqqa tomon Uyg'urlar, Chomullar, Barsg'onliklar, Charuqlar, O'raqlar, Yag'malar, Chigillar, Tuhsilar, Ezkishlar, Qarluq, Turkman va O'g'uzlar boshliq bo'lgan. Qashg'arda Qarluq va Yag'malar bilan birga Kenchaklar; Hirgilda Qarluq va Yag'malar bilan birga To'quz O'g'uzlar; Sayram va Balasog'un orasida Argu qabilasi; Movarounnahr va Sirdaryo bo'ylarida, Balasog'un, Talas va boshqa ko'plab shaharlarda So'g'dlar, Tibetliklar, Xotanliklar va boshqalar istiqomat qilgan (Sümer, 1994: 71–86; Ercilasun, 2002: 759; Karahan, 2013: 35–37; Karahan, 2014: 15).

Qoraxoniylarning kelib chiqishi

Yigirmadan ortiq turkiy qabila va ularning yonida yashagan turli elatlar ishtirokida tuzilgan Qoraxoniylar davlati ko'p millatli tuzilmaga ega edi. Davlatni boshqargan sulolaning asl nasabi borasida esa turli olimlar turlicha fikr bildirgan. Tarixchilarning ayrimlari Qoraxoniylar sulolasining ildizini Uyg'urlarga (J. Deguignes, 1756; H. H. Klaproth, 1826; T. Abe, 1955; J. Oda, 2002), ba'zilar Turkmanlarga (J. V. Hammer-Purgstall, 1835; G. Weil, 1851), Yagma qabilasiga (Barthold, Minorsky, Togan, R. Genç), Qarluqlarga (Köprülü, 1923), yoki Qarluq-Yagma ittifoqiga (Köprülü, 1923, 1939), ba'zilar esa Chigillarga (Barthold, Togan), To'chue (Tukyu)

qabilalariga (Z. V. Togan, 1939) bog'laydilar. Shuningdek, ayrim tadqiqotchilar bu sulolani A-shi-na urug'ining bir tarmog'i sifatida qarluq xonlariga bog'lashadi (Pritsak, 1955, 1977) (Özaydın, 2001: 405; Pritsak, 1977: 252).

Bu nazariyalar ichida eng ko'p qabul qilinganlari Qarluq, Uyg'ur, Chigil va Yagma qabilalari bilan bog'liq bo'lgan qarashlardir. Qoraxoniylar sulolasining A-shi-na (Tukyu) xon urug'ining bir tarmog'i sifatida Qarluq sulolasiga mansubligi haqidagi qarashni al-Cahiz, Ibn al-Fakih, Mas'udiy, Gerdiziy kabi islom tarixchilari ma'lumotlari ham mustahkamlaydi. Gerdiziy o'z asarlarida "Turkiston xalqlari ustidan hukmronlik Uyg'ur xonidan Qarluq yabgusiga o'tganini" yozadi. Satuq Bug'raxonning Islomni qabul qilishi haqidagi rivoyatlar hamda "Arslon Xon" va "Bug'ra Xon" unvonlari haqidagi manbalar bu Qarluq nazariyasini qo'llab-quvvatlaydi. Chunki "Arslon" unvoni Chigillarga, "Bug'ra" esa Yagmalarga xos edi. Qarluq birligini tashkil etgan uch asosiy qabilaning eng muhim qismini aynan shu Chigil va Yagmalar tashkil etgan. Shu bois "Arslon Xon" ham, "Bug'ra Xon" ham qarluqlar orasidan chiqqan bo'lishi tabiiy (Oda, 2002: 448). Qarluq qabilalari 744–840-yillarda Uyg'ur ittifoqiga kirgan va shu bilan birga "turkman" siyosiy nomini ham olgan (Pritsak, 1977: 252; Oda, 2002: 257). Mahmud Qoshg'ariy o'zining *Dīwānu Lug'ātī-Turk* asarida "qarluqli turkmanlar" iborasini ishlatadi (DLT: 55, 90, 238, 404, 598; Karahan, 2013: 36), bu ham shu siyosiy nomlashning izidir. Qoraxoniylar sulolasining Yagma qabilasidan chiqqanini ilgari surgan olimlar esa, ularning ildizini Yagmalar orqali To'qqiz O'g'uz va Uyg'urlar bilan bog'lashadi (Ercilasun, 2009: 5–12). Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar Qarluq–Yagma nazariyasiga qarshi chiqib, Qoraxoniylar asoschilari Uyg'urlar bo'lganini ta'kidlaydilar. Bu fikrni ular quyidagilarga tayanib asoslaydilar: Qoraxoniylar hokimiyatida ishlatilgan "ilig" va "xon" unvonlari ilgari Uyg'ur hukmdorlari tomonidan ham qo'llanilgan; shuningdek, uyg'urlar ko'chib ketgan davrlarda ularning dialektlari Qoraxoniylar hududigacha tarqalgan (Oda, 2002: 258–260).

Qoraxoniylar yozuv tili va uning lahja asosi

Qoraxoniylar turkchasi ko'p tilli muhitda shakllangan. Bu davrda Tarim havzasida forsiy va so'g'diy tillar asta-sekin o'z o'rnini turk tiliga bo'shatgan, so'g'diy tili chekinib borgan, biroq fors tili hali ham adabiy til sifatida ustun mavqeini saqlab qolgan (Paul, 2021: 59). Bu holat Qoraxoniylar yozuv tilining bir tomondan o'ziga xos lahja asosiga, boshqa tomondan esa

ko'p madaniyatli ta'sirlarga ochiq bo'lgan til tizimiga asoslanganini ko'rsatadi.

Qoraxoniylar turkchasining lahja asosini o'rganishda eng ishonchli manba — Mahmud Qoshg'ariyning “Dīwānu Lug'ātī-Turk” asaridir. Qoshg'ariy bu asarda Qoraxoniylar yozuv tilini “Haqoniya” deb atagan va boshqa turk qabilalarining lahja xususiyatlarini shu adabiy til bilan qiyoslagan. Asardagi so'z boyligi tahlili shuni ko'rsatadiki, Qoshg'ariy adabiy (o'lchovli) til bilan mahalliy lahjalarni muntazam ravishda solishtirgan (Karahana, 2014: 16).

Qoshg'ariy “Haqoniya tili” haqida shunday yozadi: *“Uyg'ur shaharlariga qadar bo'lgan Ertish, Ila, Yamar va Etil daryolari bo'yida yashovchi xalqning tili sof turkchadir. Ularning ichida eng toza va yoqimlisi — Haqoniya, ya'ni xoqonlar mamlakati xalqining tilidir.”* (DLT: 25). Bu ifoda, yozuv tilining mavjudligini ochiq ko'rsatadi, biroq Qoraxoniylar sulolasi tilining aynan qaysi lahjaga asoslangani aniq aytilmagan (Karahana, 2014: 16–17). Tadqiqotchilarning bir qismi bu tilni Qashqar turkchasi, ya'ni qarluq lahjasiga asoslaydi. Bu lahja XII asrda Farg'ona, Toshkent va Samarqandgacha yoyilgan, g'arbda esa o'g'uz turkchasi shakllana boshlagan. Shuning uchun, Qoraxoniylar yozuv tilining ildizi qarluq lahjasiga, g'arbiy turkiy yozma an'ananing ildizi esa o'g'uz lahjasiga borib taqaladi (Sızdıqov, 2015, s. 174).

Akattürk Karahana tomonidan yozilgan “Dīvānū Lug'ātī-Turk'e göre XI. asr Türk lehçe bilgisi” nomli tadqiqotda (2009; 2013) hamda Karahana (2014) ishlarida DLT'dagi ma'lumotlarga asoslanib shunday xulosa chiqarilgan: Qoraxoniylar yozuv tili asosan Chigil lahjasiga tayanadi. Chigil lahjasi fonetik, morfologik va leksik jihatdan Qoraxoniylar adabiy matnlari bilan yaqin o'xshashliklarga ega. Qoshg'ariy ko'plab misollarda “turklar bunday deydilar” deb qayd etar ekan, ayrim joylarda “Chigillar shunday deydilar” deb izoh beradi. Bu hol, Chigil lahjasini o'sha davrning adabiy tili darajasida ko'rganini ko'rsatadi. Bundan tashqari, u Chigil lahjasini O'g'uz lahjasi bilan solishtirgan va Chigillarni o'lchovli tilning vakillari sifatida ajratib ko'rsatgan (Karahana, 2014: 26). Shuningdek, Qoshg'ariy o'z asarida Chigillar va O'g'uzlarni alohida e'tirof etadi. U arab manbalarida ishlatilgan “jil” (avlod, qabila) so'zini bu ikki xalqqa nisbatan ishlatmaydi, bu esa ularni boshqa turk qabilalaridan farqlaganini ko'rsatadi. Bu farqlanish, Chigillar Qoraxoniylar davlatida, O'g'uzlar esa boshqa turkiy davlat —

Saljuqiylar davrida siyosiy ta'sir kuchiga ega bo'lganidan dalolat beradi (Karahana, 2014: 24).

Islomlashuv jarayoni va madaniy o'zgarish

Qoraxoniylar hukmdori Satuq Bug'ra (taxminan 920 yoki 945 yillarda) birinchi bo'lib Islom dinini qabul qilgan turkiy hukmdor hisoblanadi. Islom tarixchisi Ibn al-Asir ma'lumotiga ko'ra, Satuq Bug'ra tushida osmondan tushgan bir zotni ko'radi va u zot unga turk tilida shunday deydi: "Musulmon bo'l, toki dunyoda ham, oxiratda ham najot topasan." U uyg'ongach, bu tushni ta'bir qilib, Islomni qabul qilganini e'lon qiladi. Satuq Bug'ra xonning Islomni qabul qilishi faqat shaxsiy yoki diniy o'zgarish emas edi; bu hodisa siyosiy va madaniy yo'nalishni ham tubdan o'zgartirdi. "Satuq Bug'ra xon Islomni qabul qilganidan keyin, Samanidlar bilan Qoraxoniylar o'rtasidagi raqobat o'rnini do'stlik va hamkorlik egalladi" (Özaydin, 2001: 405). Islom dini qabul qilingach, Qoraxoniylar Samanidlar bilan e'tiqod jihatidan yaqinlashdilar va shu orqali mintaqaviy ittifoqlarini mustahkamlashdi. Shunday qilib, ilgari raqobat va to'qnashuv asosida shakllangan munosabatlar "din birodarligi" tamoyiliga asoslangan do'stona tus oldi. Bu jarayon Qoraxoniylarga Islom dunyosida siyosiy legitimlik keltirdi va ularning vositasida Islom dini Markaziy Osiyo bo'ylab keng yoyildi. Satuq Bug'ra xonning Islomni qabul qilishi va 960-yildagi ommaviy musulmonlashuv hodisasi Qoraxoniylar yozuv tilining shakllanishini ham madaniy burilish sifatida talqin etish imkonini beradi (Paul, 2021: 58).

Qoraxoniylar harbiy qullikka tayangan avvalgi musulmon sulolalaridan farqli ravishda, asl turkiy zodagonlar davlati sifatida mavjud bo'lib, Markaziy Osiyoning aristokratik va madaniy merosini asrab qolganlar (Paul, 2021: 65). Ularning bu o'ziga xos mavqei, Qoraxoniylarning turk-islom dunyosiga madaniy ta'sirini belgilab berdi va yozuv tili orqali madaniy merosni avloddan avlodga uzatish imkonini yaratdi. Bu davrda madrasalar tizimi shakllandi, ta'lim va ilm markazlari paydo bo'ldi, olimlar va shoirlar davlat tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Natijada turk yozma tili institutsional shaklga ega bo'ldi. Bu tilda nafaqat diniy, balki ilmiy va adabiy asarlar ham yozildi. Qoraxoniylar davrida amalga oshirilgan ta'lim va madaniyat siyosati, Islom qadriyatlarining turk jamiyatida ildiz otishiga yordam berdi va turk yozuv tilining Islom sivilizatsiyasi tarkibiga kirishini ta'minladi (Akman & Samur, 2021: 56-60).

Shuningdek, bu davrda ta'lim sohasida tub burilish yuz berdi — birinchi marta muntazam ta'lim tizimi paydo bo'ldi. Madrasalarda diniy fanlar (Qur'on, hadis, kalom) bilan bir qatorda, aql ilmlari (tibbiyot, matematika, falakiyot, falsafa, mantiq) ham o'qitildi. Hukmdorlarning ilmga va olimlarga bergan yuksak e'tibori natijasida Qashqar, Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balasog'un qisqa fursatda ilm va madaniyat markazlariga aylandi. Shu tarzda, turklar og'zaki an'anadan yozma madaniyatga, ko'chmanchi hayotdan shahar madaniyatiga o'tish jarayonini boshdan kechirdilar. Bu davrda yashagan Forobiy va Ibn Sino kabi mutafakkirlar o'z qarashlari bilan ta'lim tizimining shakllanishiga katta hissa qo'shganlar (Akman & Samur, 2021: 56–60). Yana shuni ta'kidlash kerakki, Qoraxoniylar davrida shahar madaniyati, dehqonchilik va ko'chmanchi chorvachilik bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lgan. Bu jarayon keyinchalik qozoq, qirg'iz, o'zbek, tojik va turkman xalqlarining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan (Sizdiquov, 2015, s. 278–279).

Qoraxoniy yozuv tili merosi va Turk-Islom dunyosiga ta'siri

Qoraxoniylar davrida Qashqar siyosiy va madaniy markazga aylandi, shu yerda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan "Qutadg'u bilig" kabi buyuk asarlar Qoraxoniy turkchasida bitildi. Qashqar turkchasi XII asrda Farg'ona, Toshkent va Samarqandgacha yoyildi (Sizdiquov, 2015, s. 174).

Qoraxoniylar davridagi turkiy hukmronlik turk tilining keng tarqalishiga katta hissa qo'shdi. Tarim havzasida ilgari aholining katta qismi eroniy tillarda so'zlashgan bo'lsa, bu davrda hudud tobora turklashdi. So'g'diy tili faqat Tyanshan tog'larining shimoliy qismida saqlanib qolgan, ammo asta-sekin yo'qolib borgan. Shu bilan birga, Samanidlar davrida adabiy til sifatida shakllangan yangi fors tili (tojikcha) Movarounnahrda o'z mavqeini saqlab qolgan, biroq musulmon madaniyatining adabiy tili sifatida turk tilida ham asarlar yozila boshlangan. Turk yozuv tili Islom dunyosida fors tilining o'rnini to'liq egallay olmagan bo'lsa-da, turkiy dunyo ichida keng tarqalgan va ilmiy hamda adabiy ifoda vositasiga aylangan (Paul, 2021: 64). Qoraxoniy yozuv tili shunday ijtimoiy-madaniy muhitda shakllandi. Bu tilda yozilgan adabiy, ilmiy va dini asarlar turkiy tilni nafaqat mintaqaviy, balki islomiy sivilizatsiyaning bir qismi sifatida mustahkamladi.

Qoraxoniy davlati qarluq qabila ittifoqiga tayanar edi. Bu ittifoqning asosiy tarkibini qarluq, yag'ma va chigil qabilalari tashkil qilgan. Ayniqsa, chigil tili qarluq lahjasining bir bo'lagi sifatida Qoraxoniylarning rasmiy

yozishmalarida va adabiy asarlarida ishlanib, yozuv tilining asosini yaratgan, deyish mumkin. Shu tarzda chigil lahjasiga tayangan Qoraxoniylar yozuv tili XIII asrgacha rasmiy ishlatilgan va bu tilda “Dīwānu Lugʻātī-t-Turk”, “Qutadgʻu Bilig”, “Atabatul-Haqoyiq”, “Dīvān-i Hikmat” kabi buyuk asarlar, shuningdek birinchi Qurʻon tarjimalari yozilgan. Ushbu asarlar oʻz davrining til, madaniyat va diniy hayotini aks ettiruvchi bebaho manbalar boʻlib, keyingi asrlar uchun turk-islom madaniyatining asosiy tayanchi boʻlib xizmat qilgan.

Yusuf Xos Hojib va Qutadgʻu Bilig: Yusuf Xos Hojib 1069-yilda yozgan “Qutadgʻu Bilig” (“Saodatga eltuvchi bilim”) asarini oʻsha davrning Qoraxoniylar hukmdori Tavghach Ulu Bugʻra Xonga bagʻishlagan. Bu asar — turk tilida yozilgan ilk islomiy masnaviy, yaʼni falsafiy-didaktik doston hisoblanadi. Asarda Kün Togʻdı (adolat), Ay Toldı (baxt), Oʻgdulmish (aql), Odgurmish (zuhd) obrazlari orqali ideal davlat va jamiyat modeli tasvirlanadi. Shu jihatdan u “siyosatnoma” janrining ilk namunasi sifatida eʼtirof etiladi. Asar nafaqat Qoraxoniylar saroyida, balki butun Turk va Islom dunyosida katta eʼtibor qozongan. Unda shunday deyiladi:

bu kitâb yawlak ‘azîz-turur; çîn hükemâlarıniñ emsâlleri birle bezenmiş mâçîn ‘ulemâlarıniñ eş‘ârları birle ârâste kılınmış-turur bu kitâbnı okıǵlı bu beyitlerni ma‘lûm kılıǵlı kitâbıdın yakşı ‘azîzrak-turur çîn ü mâçîn ‘âlimleri ve hakîmleri kamuǵ ittifâk boldılar kim maşrık vilâyetinde kamuǵ türkistân éllerinde buǵra han tilinçe türk luǵatinçe bu kitâbdın yakşırak hergiz kim erse tasnîf kılmađı bu kitâb kayu padişâhka ya kayu iklîmka tegdi érse ğâyet uzlukındın, nihâyettin keçe körklüglükündin ol éllerniñ hakîmleri ‘âlimleri kabûl kılıp tegme biri bir törlüg at lakab urdılar çinlıǵlar edebü’l-mülûk atadılar, mâçîn melîkiniñ hükemâları âyînü’l-memleke tédiler, meşrıklıǵlar zînetü’l ümerâ tép aydılar, îrânlıǵlar şâhnâme-i türki atamışlar, ba‘zıları ma pendnâme-i mülûk témişler, tûrânlıǵlar kutadǵu bilig tép aymışlar (Kutadgu Bilig mukaddime). “Bu kitob juda qimmatli asardir. U xitoy olimlarining misollari bilan bezatilgan, Machin ulamolarining sheʼrlari bilan boyitilgan. Bu kitobni oʻqigan, uning baytlarini mashhur qilgan kishi kitobning oʻzidan ham qimmatlidir. Xitoy va Machin olimlari hamda donishmandlarining barchasi bir fikrda boʻldilarki, Mashriq viloyatida, butun Turkiston mamlakatlarida, Buğraxon tili va turk lugʻatida bu kitobdan yaxshirogʻini hech kim tuzmagan. Bu kitob qaysi podshohga yoki qaysi diyorga yetgan boʻlsa, u oʻta sanʼatkorona yozilgani va chegaralardan oshgan ulugʻvorligi sababli

o'sha mamlakatlarning olimlari va donishmandlari tomonidan qabul qilingan, va har biri unga bir nom va laqab bergan. Xitoyliklar unga *Adabu'l-Mulūk* deb ataganlar, Machin podshosining donishmandlari esa *Aynu'l-Mamlaka* deganlar. Mashriqliklar *Zīnatu'l-Umaro* deb nomlaganlar, eronliklar esa uni *Shahnoma-yi Turkī* deb ataganlar, ba'zilar esa *Pandnoma-yi Mulūk* deganlar. Turonliklar esa uni *Qutadg'u Bilig* deb ataganlar.”

Mahmud Qoshg'ariy va *Dīwānu Lug'ātī-t-Turk*: Mahmud Qoshg'ariy 1072-yilda yozishni boshlab, 1074-yilda yakunlagan “*Dīwānu Lug'ātī-t-Turk*” asari — turk tillarining arab tilidagi ensiklopedik lug'atidir. Qoshg'ariy aslida Qoraxoniylar sulolasiga mansub shahzoda bo'lgan, biroq ilm izlab yurt kezgan, yigirma yil davomida turkiy qabilalar orasida yashab, ularning tillari, urf-odatlar va adabiy namunalari haqida ma'lumot to'plagan. Bağdodga kelgach, Abbosiy xalifasi al-Muqtadī bi-Amrilloh huzuriga bu asarni taqdim etgan (Karahan, 2022). Mahmud Qoshg'ariyning *Dīwānu Lug'āti't-Turk* nomli asari XI asr turkiy qabilalarining tili, madaniyati va hayoti haqida keng qamrovli ma'lumotlarni taqdim etuvchi ensiklopedik lug'atdir. Asar, shu bilan birga, o'sha davrning madaniy va ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi, o'rta asr turkiy qabilalari va jamoalarining tarixiy ensiklopediyasi xususiyatiga ega (Sızdıqov, 2015, s. 248–249).

Asarda 8000 dan ortiq so'z va iboralar keltirilgan bo'lib, u o'sha davr turk tillarining boyligini, turk tilining arab tili bilan teng darajada ilm tili bo'lish imkoniga ega ekanini isbotlaydi. Qoshg'ariy shunday yozadi: “Ko'nglimda shunday istak tug'ildi: arab tilining ‘*Kitābu'l-'Ayn'i* qanday tuzilgan bo'lsa, shunday asar yaratayin, toki turk tili arab tili bilan bir qatorda durdona otlar kabi raqobat qilsin.” (DLT: 5; Ercilasun & Akkoyunlu, 2015: 2)

Qoraxoniylar davrining mashhur tilshunosi Mahmud Qoshg'ariy turk tilining Turk islom olamidagi ahamiyatini quyidagicha bayon etadi:

“Endi, Muhammad o'g'li Husayn o'g'li Mahmud qulingiz dedi: Ko'rdimki, ulug' Tangri turk burjlarida davlat quyoshini chiqardi; ularning mamlakatlari atrofida osmon doiralarini aylantirdi; va ularga ‘turk’ deb ism berdi; mamlakatlar ustidan ularga mulk berdi; ularni zamon hukmdorlari qildi; ularning qo'llariga bugungi kunda insonlarning jilovlarini berdi; ularni xalqlar ustiga vazifador qildi; ularni haqiqat yo'lida quvvatlantirdi; ularni aziz qildi, ularning hukmronligi ostidagi odamlarni

esa ularning soyasida istaklariga erishgan va past tabaqalarning yovuzligidan omon bo'lgan holga keltirdi. Aqli bor har kim ularga qo'shilmog'i va ularning o'qlaridan o'zini asramog'i kerak. Eng yaxshi yo'l – ularning tillarida so'zlashmoq, shunda ularga so'zni eshittirish va qalblarini moyil qilish mumkin. Dushman o'z jamoasidan ayrilib turklarga panoh topganida, unga ishonch berilib, u qo'rquvlaridan xalos bo'ladi; boshqalar ham u bilan birga panoh topadilar va ulardan barcha zarar ko'tariladi. Men Buxoro imomlaridan va Nishopurlik bir imomdan aniq va qat'iy eshitdimki, ular Payg'ambarimiz (s.a.v.)ga tayangan holda shunday rivoyat qilganlar: Payg'ambarimiz (s.a.v.) qiyomat alomatlari, oxir zamon fitnalari va O'g'uz turklarining chiqishini bayon qilar ekan, dedilar: 'Ta'allamu lisāna't-turk fa-inna lahum mulkan tuwālan' (Turk tilini o'rganinglar, chunki ularga juda uzoq davom etadigan saltanat berilgan). Bu rivoyatda 'tuwāl' (juda uzun) so'zidagi 't' harfi o'tre (dumaloq u) bilan o'qiladi. Agar bu hadis to'g'ri bo'lsa — javobgarlik roviylardadir — turk tilini o'rganish vojibdir; agar to'g'ri bo'lmasa ham, aql buni talab qiladi. Shu sababli men ularning mamlakatlarini va dashtlarini o'rgandim; turk, turkman, o'g'uz, chigil, yag'mo va qirg'izlarning lahjalari hamda qofiyalarini o'rgandim. Men, aslida, ularning tilni eng to'g'ri bilganlaridan, ifodada eng ravshan so'zlovchilaridan, aql jihatdan eng yetuklaridan, nasabda eng aslzodalaridan va nayzada eng mohir otuvchilaridanman. Shu tariqa har bir urug'ning tili menda eng mukammal shaklini topdi. So'ng bu kitobni eng yaxshi tarzda tartiblab yozdim. Ulug' Allohning yordamini so'rab, kitobimni 'Dīwānu Lug'āti't-Turk' (Turk lahjalarining devoni) deb atadim. U abadiy yodgor bo'lsin va mangu xazina bo'lib qolsin" (DLT: 2–3, Ercilasun & Akkoyunlu 2015: 1).

Kitābu Jawāhiri'n-Nahvi fi-Lugāti't-Turk: Mahmud Qoshg'ariy o'zining *Kitābu Jawāhiri'n-Nahvi fi-Lugāti't-Turk* nomli turkiy grammatika (tilshunoslik) kitobi haqida *Dīwānu Lug'āti't-Turk*da quyidagicha ma'lumot beradi: "Ko'plik, birlik, tafdil (sifatlarning ustunlik darajasi), tasg'ir (kichraytirish) va grammatikadagi boshqa boblar zikr etilmadi. Chunki biz bu masalalarga boshqa bir kitob ajratdik va unga *Kitābu jawāhiri'n-nahwi fi-lugāti't-turkī* deb nom berdik. Unda bu grammatik masalalar, inshaalloh, batafsil bayon qilinadi" (DLT 18). Ammo bu asar hozirgi kunda topilmagan (Karahan, 2021).

Adib Ahmad Yugnaki va Atabatul-Haqoyiq: Adib Ahmad ibn Mahmud Yugnaki XII asrda yozgan "Atabatul-Haqoyiq" ("Haqiqatlar eshigi") asari

orqali diniy-axloqiy g'oyalarni turkiy xalqqa sodda tilda yetkazgan. Asarda Qur'on oyatlari va hadislar asosida insonning axloqiy fazilatlarini targ'ib qilinadi. Bu asar — islomiy-turkiy adabiyotdagi birinchi nasihatnoma sifatida qadrlanadi. Diniy va ijtimoiy axloq qoidalarini jamiyatga tushuntirish uchun ko'pincha oyat va hadislar keltirilgan. Bu ikki asosiy diniy manba islomiy turkiy adabiyot sohasida shu darajada birinchi marta qo'llanilgan va foydalanilgan. Bu tarjimalar, shu bilan birga, Qur'on va hadislarining o'zbek (turkiy) tiliga tarjima qilinishi yo'lida tashlangan dastlabki muhim qadamlar edi (Karahana, 2022).

Ahmad Yassaviy va Dīvān-i Hikmat: Turk adabiyotida so'fiylik hikmat an'anasining asoschisi Xoja Ahmed Yesevining "hikmat" deb atalgan she'rlarini jamlagan to'plam "Divon-i Hikmat" deb ataladi. Yesevi turkiy she'riyatni yo'l-yo'riq usuli sifatida qabul qilishi turk tili tarixi uchun ahamiyatlidir. Yesevi hikmatlarini tilovat qilgan davrda Turkistondagi olimlar va ma'naviyat yo'lbo'shchilari o'z asarlarida ilm tili hisoblangan arab tilidan foydalanganlar; adabiy til fors tili edi. Yesevi va uning darvesh izdoshlari turkiy hikmat an'anasini o'rnatishi bilan turk tili so'fiylik tiliga aylandi. Anadoluda yetishib chiqqan so'fiylar, xususan, Ahmed Yesevi yo'lni qo'llagan Yunus Emre asarlarida turk tili tasavvuf tili darajasiga ko'tarilgan (İsen 1996: 14). Yeseviyning o'zi ham tilda tanlashning ahamiyatini anglab, buni bir hikmatida shunday ifodalaydi: *Miskin, zayıf Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet/ Farsça dilini bilerek güzel söylemekte Türkçe'yi*. "Miskin, zaif Xoja Ahmad, yetti bobongni rahm qilsin / Fors tilini bilgan holda, turkchani go'zal so'zlaydi" (Ahmed Yesevi 2021:182; Bice, 2022).

Birinchi satrlararo turkiy Qur'on tarjimalari: X asrda Qur'on ilk bor turk tiliga tarjima qilingan. Bu tarjimalarning uchta nusxasi ma'lum:

1. Turk-Islom san'atlari muzeyi (TIEM 73),
2. Manchester (John Rylands kutubxonasi),
3. Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) sharq qo'lyozmalari fondi (Cod. 332).

Bu tarjimalar mualliflari noma'lum bo'lsa-da, ularning til xususiyatlari Qoraxoniylar turkchasiga mansubligini ko'rsatadi. Ular, ehtimol, Sayram, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Balx, Taraz, Suytkent, Chu, Seyhun, Qashqar kabi shaharlarda yozilgan (Kök, 2021). Bu tarjimalar — turk tilining diniy matnlarni ifoda etish qudratini ko'rsatgan ilk yozma namunalardir.

Xulosa

Qoraxoniylar yozma tili turkiy-islom olamida nafaqat til tizimi, balki madaniy davomiylikning tashuvchisi hamdir. Yuqorida tilga olingan asarlar ushbu madaniy merosning eng muhim namunasidir (Syzydyqov, 2015: 213, 278–279). Qoraxoniylar davrida asarlarda ishlab chiqilgan va me'yorlashtirilgan turkiy til keyingi davrlarda O'rta Osiyo turkiy tilining rivojlanishi uchun manba bo'lib xizmat qilgan. 14-asrdan boshlab qoraxoniylar yozuvi xorazm, qipchoq va chag'atoy turkiy tillariga asos soldi, shuningdek, 20-asrgacha saqlanib qolgan umumiy O'rta Osiyo yozma tiliga asos bo'lib xizmat qildi. Bugungi Markaziy Osiyo turkiy tillari ana shu chuqur ildiz otgan yozma til an'anasining vorislari sifatida mavjud.

Yuqoridagi ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, Qoraxoniylar nafaqat siyosiy kuch, balki til va madaniyat sohasida ham turkiy dunyoda markaziy o'rin egallaganlar. Ularning davrida shakllangan yozuv tili — turk tilining islomiy tamaddun bilan uyg'unlashgan ilk adabiy shakli bo'lib, keyingi barcha turkiy yozma an'analarga asos bo'lib xizmat qilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Qoraxoniylar yozuv tili katta ehtimol bilan Qarluq ittifoqiga mansub Chigil lahjasiga tayanadi. Bu lahja fonetik, morfologik va leksik jihatdan Eski Turk yozuv tiliga juda yaqin bo'lgan.

Qoraxoniylar yozuv tili ko'p tilli va madaniy o'zaro ta'sir muhiti ichida shakllanib, Islomni qabul qilish jarayoni bilan birga o'zining madaniy mohiyatini topgan. Shu jihatdan, bu til nafaqat bir yozuv tizimi, balki turk-islom madaniy uzluksizligini ifodalovchi tarixiy hodisadir.

Qoraxoniylar davrida paydo bo'lgan bu til, keyingi asrlarda Harezm, Qipchoq va Chig'atoy turkchasi kabi adabiy tillarning shakllanishiga zamin yaratgan va XX asrga qadar davom etgan umumturkiy yozuv tili an'anasining boshlanish nuqtasi bo'lgan.

Adabiyotlar

Abe, Takeo (1955). *Nishi Uiguru kokushi no kenkyu (Research on the History of the West Uighurs)*, Kyoto.

Akman, Özkan & Samur, Hayati (2021). "Educational and Cultural Policies of the Karakhanid Period", *The Eurasia Proceedings of Educational & Social Sciences (EPESS)*, Volume 23, s. 56–61.

Altun, Ara (2001). "Qoraxoniylar: Me'morchilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, s. 412–414.

- Bice, Hayati (2022). "Dīvān-i Hikmat (Ahmad Yassaviy)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/divan-i-hikmet-tees-416>.
- Ercilasun, A. B. (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, cilt V, s. 759–783.
- Genç, R. (1997). *Kashgari Mahmudga ko'ra XI asr turk dunyosi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Golden, P. B. (2002). *Türk xalqlari tarixiga kirish*. Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2001). "Qoraxoniylar: Qoraxoniylar turkchasi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, s. 412.
- İsen, Mustafa (1996). "Orta Osiyo turk adabiy tili va uning Anadolu adabiyotiga ta'siri: Ahmad Yassaviy". *Bilig Dergisi*, 1(1): 13–16.
- Karahan, Akartürk (2013). *Dīwānu Lug'ātī-t-Turk'e göre XI. asr Türk lehçe bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karahan, Akartürk (2021). "Kitābu Cevāhiri'n-Nahv fī Lugāti't-Turk". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*.
- Karahan, Akartürk (2022). "Dīwānu Lug'ātī-t-Turk", "Atabatul-Haqoyiq". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*.
- Kök, Abdullah (2021). "Qur'on tarjiması (TIEM 73)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*.
- Oda, Juten (2002). "Qoraxoniylarning kelib chiqishi: Uyg'urlar yoki Qarluqmi?". *Türkler*, C II, s. 445–452.
- Özaydın, Abdulkirim (2001). "Qoraxoniylar". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, s. 404–412.
- Özmen, Necmettin (2024). *Geçmişten Bugüne Bilim Dili Olarak Türkçe. Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 10(1), s. 83–121.
- Paul, Jürgen (2021). "Karakhanids". In *Encyclopaedia of Islam*, Leiden: Brill, pp. 57–69.
- Pritsak, Omelyan (1977). "Qoraxoniylar", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 251–273.
- Sızdıqov, S. M. (2015). *Qarluq-Qoraxon davlati: siyosiy tarixi va madaniy merosi*. Astana: Foliant.
- Sümer, Faruk (1994). *Eski turklar davrida shahar madaniyati*. Ankara.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

**РОЛЬ КАРЛУКОВ В РАЗВИТИЕ НАУКИ
И КУЛЬТУРЫ ИСЛАМА В КАРАХАНИДСКИЙ ПЕРИОД**

Рахмоил Сафаров

Таджикский национальный университет, к. и. н., (Душанбе)

E-mail rahmoil@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена анализу роли карлуков в развитии науки и культуры в период Караханидского государства, охватывающего IX–XII вв. Автор рассматривает этнополитическую ситуацию, процессы исламизации, культурные трансформации и формирование литературно-научной традиции тюркских народов. Особое внимание уделено развитию тюркского письменного языка, становлению караханидско-уйгурской культурной среды, деятельности выдающихся учёных и мыслителей — Юсуфа Баласагуни, Махмуда Кашгари, Ахмада Ясави, Ахмада Йугнаки и других представителей караханидского интеллектуального круга. Показана роль Караханидов в формировании центров образования, исламской архитектуры, урбанистической культуры и культурного синтеза между тюркскими и ираноязычными народами Средней Азии.

Ключевые слова: Караханидский период; карлуки; тюркские народы; исламизация; Мавераннахр; Юсуф Баласагуни; Махмуд Кашгари; тюркский литературный язык; культурный синтез; суфизм.

Annotation: The article examines the role of the Karluks in the development of science and culture during the era of the Karakhanid State (9th–12th centuries). It analyzes the ethnopolitical processes, the spread of Islam, cultural transformations, and the formation of the literary and scholarly traditions of Turkic peoples. Special emphasis is placed on the evolution of the Turkic written language, the emergence of the Karakhanid-Uyghur cultural environment, and the intellectual contributions of prominent scholars such as Yusuf Balasaguni, Mahmud al-Kashgari, Ahmad Yasawi, Ahmad Yugnaki, and other representatives of the Karakhanid scholarly milieu. The study highlights the Karakhanids' role in shaping educational centers, Islamic architecture, urban culture, and the cultural synthesis between Turkic and Iranian-speaking communities of Central Asia.

Keywords: Karakhanid period; Karluks; Turkic peoples; Islamization; Mawarannahr; Yusuf Balasaguni; Mahmud al-Kashgari; Turkic literary language; cultural synthesis, Sufism.

На протяжении веков на бескрайних просторах Средней Азии возникали и бесследно исчезали многочисленные династийные конклавы, претендовавшие на государственность. [24; 2008: 276]. Могущественными были и тюрки, создавая свои каганаты и

объединили ряд тюркских племён. В орхоно-енисейских памятниках называются их местонахождение. Прошло свыше тысячи лет, но многие этнические термины сохранив, бытуют в наше время.

Одним из таких народов являются карлуки. Именно карлуки стали наследниками Тюргешского каганата в Семиречье и основали Карлукский каганат (766–840 гг.), а впоследствии Караханидское государство (840–1210 гг.). [21: 2021: 305-323], т. е. карлукских этнодинастийных образований, объединявшее в X веке под своей властью Восточный Туркестан, Семиречье и Мавераннахр – государство Илекханов, Ильханидов или Караханидов.

С гегемонией карлуков начнётся интенсивное сближение отдельных областей, складывается культурное единство от Багдада до Мавераннахра, Исфиджаба и Семиречья. В этих условиях появляются выдающиеся учёные, сотворившие великие произведения и, ставшие жемчужиной тюрков мира.

После победы арабов над войсками танской империи в Атлахской битве в 751 г. Таласа, где решающую роль играли карлуки, они стали доминировать в Семиречье. Отныне карлуки остались единственными хранителями степной культуры в Средней Азии. Они 200 лет удерживали напор ислама, пока в 960 г. не обратились в мусульманскую веру сами. [16; 1967: 371].

Карлуки, завладев Семиречьем в 756 году, создали своё первое раннефеодальное государство – Карлукский каганат (756–992), господствовав свыше двести лет. С его образованием консолидировались разрозненные карлукские племена и окончательно сложилось завершение карлукского народа. Этническую основу государства, кроме карлуков, составляли огузские и др. тюркские, а также восточно-иранские племена.

Созданное карлуками своё каганат, в дальнейшем, известное всем как государство хаканидов или караханидов, сыграло важную роль в истории Средней Азии. Оно объединяло много племён и народов. В государстве Караханидов входили уйгурские племена, карлуки, чигили, ягма, аргу, тюргеши и др., причём ведущую роль играли карлуки и уйгуры. [14; 1989: 290].

В X веке подчинение карлуков державе Караханидов (предположительно, выходцев из их же среды) сопровождалось ростом среди них имущественного и общественного расслоения,

исламизацией и дальнейшим оседанием, прежде всего в Кашгарии и Фергане, где, в результате их взаимодействия с местным населением, распространились их диалекты, которые легли в основу старейшего из тюрко-мусульманских письменных языков — "бограханского" или "хаканийского" (главный памятник — поэма Юсуфа Баласагуни "Кутадгу билиг", XI в.). [36; 1961: 16].

Название происходит от имени основателя и первого получившего в 840 году титул хакана – Бильге Кул Кадырхана. Сатук Буграхан (942-955), нарекавший себя Улуг-ханом (Кара-хан), т. е. великим каганом, является наследовавшим престол от своего деда Бильге Кул Кадыр-хана – в 942 г. сменил правителя карлуков в Баласагуне. Он приложил все усилия для дальнейшего развития, укрепления и расширения земли Карлукского каганата в тюрко-мусульманскую империю, названное Ханидов – Хаканидов.

В арабо-персидских источниках династия называется «ал мулук ал-хания (или ал-хакания) тюрков (или Туркестан)», «ильханы», «ильханиды» и «потомки (или роды) Афрасиаба». Династию карлукских караханидов (от слова *кара* «чёрный» > «могущественный», а также «главный», «великий», называли также ... «Ал-и Афрасиаб («Дом Афрасийаба»)»... [13;1971:158].

А. Н. Бернштам установив "карлукский период" (766-992) в Семиречье, видит в этом периоде особенность в усилении реальной связи кочевников-карлуков с оседлыми народами, интенсивном переходе карлуков к оседлости и появлении у них укрепленных поселений. В области культурного развития карлукский период характеризовался развитием ремесленного производства. [12; 1956:113].

Так, в конце X в. государство Караханидов, объединявшее Семиречье и Восточный Туркестан, достигло зенита своего могущества. Появление его, собственно, говоря, означало не возникновение нового государства, а утверждение новой династии в государстве карлуков. Главенствующую роль в нем по-прежнему играли карлуки, чигили, халаджи, ягма и другие. [33; 1981: 35]. Причём ведущую роль играли карлуки и уйгуры. [14;1989:290].

Карлуки как воинственное племя более двух веков противостояли армии арабо-мусульман. Мусульманские источники дают развёрнутые сведения о распространении ислама среди

карлуков на востоке Сайхуна, а также о противостоянии карлуков арабо-мусульманским войскам. В второй половине XI в. земля карлуков окончательно была исламизирована. Этот процесс шёл постепенно и разными путями: через миссионерскую деятельность купцов, политическую связь с саманидским государством, деятельность отдельных проповедников. Он был сложным, противоречивым, часто сопровождался конфликтами и это продолжалось до тех пор, пока не наступило преобладание исламской культуры над местными древними религиозными традициями. [22; 2018: 94].

Поэтому, поглотивший Тюргешский и образовав свой каганат, карлуки 200 лет сдерживали экспансию ислама, который стал распространяться среди них только с 900 г. А китайская армия забыла дорогу в регион вплоть до XVIII в. Однако искусство карлукского периода носит переходный характер. Даже когда тюрки преобразовывали Центральную Азию, они изменили свой быт благодаря культуре того региона, который теперь считали своим домом. [29; 2017: 312].

Переход Средней Азии под власти карлуков – их племён чигилей, ягма и их илек-ханов или хаканидов сопровождался значительными изменениями в социально-политической жизни Семиречья. Карлуки в окружении оседлого населения Семиречья и Мавераннахра, освоив земледелие и восприняв их культуру, оказали существенное влияние на культурную жизнь оседлого населения оазисов, а также кочевых племён Великой Степи.

Картина резко меняется к концу X века при сложении в Семиречье Караханидской династии. Характерной чертой этой эпохи является наиболее органичное включение Семиречья в центрально-азиатскую общность, но вместе с тем и сохранение в Семиречье (меньше всего по Таласу, больше по р. Чу и особенно сильно на Тянь-Шане и в бассейне р. Или) – в разной степени и в различных проявлениях – черт самобытности. [5; 2013: 253].

Караханидский период, по заключению академика Карим Шаниязова, проходит два этапа. Первый этап охватывает середину IX–X веков. Тогда территория караханидского государства ограничивалась северными областями Средней Азии: Семиречьем, Восточным Туркестаном и северо-восточными районами

Ферганской долины, то есть областями, которые находились под властью предыдущей династии карлуков. [33; 1981: 35].

Второй этап определяется с начала XI в., когда караханиды окончательно одержали победу над саманидами и овладели Мавераннахром. Таким образом, возникло огромное государство Караханидов, охватившее территории от Кашгара до Амударьи, включая часть Восточного Туркестана, Семиречья, Шаша (Ташкентский оазис), Фергану, территории древнего Согда, районы нынешней Сурхандарьинской области [33; 1981:35] Узбекистана.

Разумеется, что в период политического объединения всего этого тюркского населения с народами Средней Азии в рамках государства Караханидов происходило очень интенсивное взаимовлияние, усилилось экономическое, культурное, этническое сближение жителей Среднеазиатского междуречья, Семиречья и Восточного Туркестана. [25; 1962: 83]

О "Влияние степной культуры на Центрально-Азиатскую цивилизацию (до XV в.)" особенно под воздействием кочевников, населявших в это время просторы Великой степи пишет Нуьмон Негматов: "Оно охватило ядро Центральной Азии и стало фундаментом происходивших здесь позднейших цивилизационных процессов средневековья и нового времени: во-первых, Шести векам славы (М. Занд) персидско-таджикской поэзии, прозы, науки, искусства с такими мировыми титанами как Рудаки, Фирдавси, Ибн Сино и др. Во-вторых, дало потенцию общетюркскому культурогенезу, возглавленному Махмудом Кашгари и Юсуфом Баласагуни, на базу набирающих силу этногосударственных образований карлуков, уйгуров, туркмен-огузов, чигилей, ягма, караханидов, каракитаев, сельджуков и др. племен и родов в Семиречье, Мавераннахре и Хорасане с формированием центрально-азиатской общетюркской материальной и духовной культуры, восприятием согдийских, сакских и таджикских светских и исламских духовных ценностей и образа городской и сельской жизни и хозяйства". [26; 1997: 231].

С принятием Ислама карлуки и их племена перешли на арабский алфавит. Исламизация карлуков и их тюркских подданных сыграло большую роль в культурном развитии тюркской культуры. Впрочем, в караханидский период, уже в конце X — начале XI веков впервые в

истории тюркских народов на тюркский язык был переведён Тафсир — комментарии к Корану.

Карлуки, ранее знавшие и оставившие надписи на камнях по рунике, впредь развивали свою материальную культуру на арабской графике. Так, в южной части Ферганской долины, в Варухском ущелье южнее Исфары (Согдийская обл. Таджикистана – С. Р.), обнаружены памятники с разноречивыми текстами караханидского времени, где сохранилась арабская надпись с датой 29 декабря 1041 г., которая дана по трём летоисчислениям: мусульманскому, сасанидо-персидскому и греческому (руми), т.е. христианско-сирийскому. [7;1965: 535].

К культурному ренессансу в области науки, литературы искусства, по мнению специалистов, следует отнести феномен появления целой плеяды выдающихся учёных как Юсуф ал-Баласагуни, Махмуд ал-Кашгари, Низами, Ахмад Ягнаки и других. Произведения этих представителей тюркского народа показывают процесс исламизации, взаимовлияния и синтеза арабо-персидской и тюркской культур. Они впечатляют своим своеобразием.

В период единого развития мусульманской культуры выдающимся поэтом и мыслителем Юсуфом Баласагуни была написана дидактическая поэма «Кутадгу билиг» (Благодатное знание), или Благодатное управление) – жемчужина караханско-тюркской поэзии. [3; 1983: 560]. Заслуги богослова, мыслителя и учёного караханидского периода Юсуфа Хасс Хаджиб (1021-1075) и появление в этот период дидактической поэмы XI в. "Кутадгу билиг". В поэме нашли яркое и высокохудожественное выражение общечеловеческие идеи, идеалы и мысли, волновавшие все народы во все времена.

Поэма «Кутадгу билиг» написана в виде диалогов, изречений и назиданий в форме двустихий масневи, как и «Шахнаме», в которой автор затрагивает многочисленные социальные темы, вопросы образования, воспитания, этики и нравственности. Поэт из Баласагуна первым ввёл в литературу наравне с господствовавшими тогда с арабским и персидским языками тюркский язык.

*Я к знаньям стремился с желаньем упорным,
Низал слово к слову я слогом упорным.
Паслось слово тюрков оленьем нагорным,*

А я приручил его, сделал покорным. [3; 1983, 1992].

По определению С. Е. Малова, поэма написана на древнеуйгурском языке. Так и относительно "Кутадку билик", оконченого 1068 г. в Кашгаре для карлыкского (карлукского – С. Р.) государя уроженцем Баласагуна, можно думать, что сочинение это написано на местном, то есть, карлыкском (карлукском – С. Р.) наречии: "какая же статья была автору "Кутадку-билик" жившему в Мавераннахре или Кашгарии, писать по-уйгурски. [15; 1873: 350, пр.124. 1; 1896: 277-456].

Немаловажно, что карлукско литературный язык «хакани» Караханидов вскоре распространился на всю территорию мусульманского тюркского мира. Основой для этого единого процесса послужил караханидско-хорезмийский (карлуко-уйгурский) литературный тюркский язык XI–XIII вв., получивший множество локальных разветвлений, формировавшись от территории распространения и этнического состава населения. [7; 1970: 14].

Принадлежность к высшим кругам караханидской знати позволила получить соответствующее образование за пределами своих владений и в лучших медресе, перенесённой столицы в Восточном Туркестане. В кашгарских "Медресе Хамидия" и "Медресе Сесагия" просвещали людей, в совершенстве освоивших арабский, тюркский и таджикский языки.

Таким образом, дыхание мусульманского Ренессанса (эпоха Возрождения) с середины X века и коснулось населения Караханидского каганата. Развитие на его территории культуры и науки было особенно заметно в XI веке. Тюркские народы Тянь-Шаня не ограничились освоением научных достижений мусульманского мира, но стремились доказать, что их тюркско-карлукский язык, наравне с арабским, мог стать языком науки и поэзии.

По утверждению средневекового энциклопедиста Махмуд ал-Барсхани, известный как Махмуд Кашгари: «Ардам баши тил: Вершина добродетели – в языке». (Диван лугат ат-турк, с.66,501). Географические и картографические взгляды тюркских учёных и их достижения в регионоведении лучше всего отражены в "Диване" Махмуда Кашгари и на круглой карте мира прикреплённой к тексту данного труда. [32; 1940:103-131].

Так, ярким мыслителем караханидского периода Махмуд Барсхани (1028-1126) был свидетелем «небывалого военного триумфа тюрков на огромном пространстве мусульманской цивилизации XI в». Его «Диван лугат ат-турк» – энциклопедический словарь, знакомит всех мусульман с языком и культурой тюркских завоевателей и властителей. Ал-Барсхани «ещё тогда видел в языке тюрков силу, равную силе языка мусульманского Откровения – арабского».

Заметим, что, безусловно, к эпохе создания «Дивана Лугат ат-Турк» и поэмы «Кутадгу билиг» в государстве Караханидов укрепил свои позиции ислам и арабский язык занял свою нишу в языковой палитре страны, соперничая в культурной сфере с персидским языком. Интенсивная исламизация местного тюркоязычного населения началась с середины X века и охватывала территорию государств Караханидов и Саманидов.

Принадлежность к высшим кругам караханидской знати позволила получить соответствующее образование за пределами своих владений и в лучших медресе, перенесённой столицы в Восточном Туркестане. В кашгарских "Медресе Хамидия" и "Медресе Сесагия" просвещали людей, в совершенстве освоивших арабский, тюркский и таджикский языки.

В караханидский период появляются свои мыслители, запечатлевшие этические ценности и нормы поведения, специфическое мировосприятие тюркских народов в XI в., впитавшее в себя все предшествующее наследие предков. Во II-ой половине XI – в I-ой пол. XII вв. прославились из Кашгара, литературовед – знаток народных дастанов (притчей) – Абул Мали Турғун, Шах Мухаммад и знаток хадиса Абу Абдуллах ал-Хасани, посвятивший 120 произведений хадису [34; 1999: 74], а также Абу Абдаллах Мухаммад ал-Баласағуни – крайний последователь религиозного толка Абу Ханифы.

Дальнейшее развитие получает и богословие. Есть основание утверждать, что нигде суфизм не был более популярен, чем среди новообращённых тюркских народов, живших вдоль северных окраин Центральной Азии. Он не только больше соответствовал индивидуализму кочевников (или бывших кочевников), но и прекрасно подходил к традиционным практикам шаманизма и

культам Тенгри, Небесного Бога. За сто лет до монгольского нашествия северные земли Центральной Азии становились свидетелями деятельности многочисленных суфийских богословов, учения их формировали практику ислама до настоящего времени. [29; 2017: 409].

Великолепным представителем суфийской поэзии являлся мыслитель и поэт Ходжа Ахмад Ясави (1093–1156) родился в Испиджабе (Сайрам). Он решил покинуть в 63 года мир – в возрасте пророка Мухаммеда, заточив себя в келью в подвале до конца своих дней, считавшего «никто не может быть выше пророка Мухаммеда». Учёный прославился книгой «Диван-и-хикмет». (Книга мудрости). Ясави в своих стихах призывает к справедливости, доброте, нравственному очищению, мудрости и чистоте.

Другим ярким последователем тюркско-карлукской литературной традиции был Ахмад Йугнаки. Поздно дошедшая до нас его единственная поэма «Хакикат хадиса» («Подарок истины»), посвящена вопросам воспитания и нравственности, прославлению науки и знания. Учёный-поэт призывает учиться, быть скромным, приятным и вежливым.

Традиции взаимовлияния и взаимодействия можно наблюдать у придворных поэтов Амаки Бухари, Рашиди Самарканди, Сузани Самарканди, творившие в Мавераннахре при дворе Караханидов, писавшие произведения в жанрах касиды, сатиры и лирических стихотворений. Захири Самарканди составлял политические сборники. Дошли до нас, написанные в этот период прозаические произведения: "Четыре беседы" Низами Арузи Самарканди, трактующие роль и обязанности дабиров (секретарей), поэтов, астрономов, врачей. В XII веке Бухарский оазис становится одним из центров суфизма в Центральной Азии. Известным суфием этого периода был и Абдул-Халик Гидждувани. В эпоху Караханидов в Самарканде жил выдающийся среднеазиатский мыслитель, учёный философ, теолог-богослов, исламский законовед-фиких Бурхануддин ал-Маргинани (1123 – 1197 гг.).

Так, в это же время появились и до нас дошли также произведения «Дивани хикмет» Ахмеда Яссеви, «Мухаббат-наме» и «Шаджараи турк» Хорезми, «Хибатул хакойик» Ахмеда Югнаки (XII в.), написанные на тюркском языке.

Обнаружены сочинения, посвященных также и династии Караханидов. Сюда относятся «История Туркестана» и «История Хитая» Мадж ад-дина Мухаммеда б. Аднана, написанные для Тамгач-хана Ибрахима б. ал-Хусейна (ум.в 597\1201). В первой из них говорилось о «тюркских народах и чудесах Туркестана», по словам Ауфи также об «умерших царях» тюрков; во второй – о «царях Хитая». «Историей Туркестана» пользовался Ауфи, который приводит из неё фантастическую легенду, по-видимому, книжного происхождения, о предке династии, получившем прозвание Кара-хан.

До нас дошло, написанное при Караханидах в Мавераннахре историческое сочинение, сохранившееся только в одной рукописи: «Примеры строгости при случайностях управления» Мухаммеда б. Али ал-Катиба ас-Самарканди. Книга посвящена для Клыч-Тамгач-хана Мас^уда б. Али, царствовавшего во второй половине XII в. Книга состоит из биографий различных государей до султана Санджара включительно; рассказы большею частью имеют анекдотический характер. Его автор всем более известен как составитель

Одним из знаменитых учёных периода правления караханидов был историк Маджид ад-дин ас-Сурхакати, который в Самарканде написал «Историю Туркестана», в которой излагалась история династии Караханидов. [37; 1929].

Из современных Караханидам учёных, живших на Восточном Туркестане, мы знаем и одного историка, именно Абу-ль Фатуха Абд ал-Гафира (или Абд ал-Гаффара) б. Хусейна ал-Алмаи, жившего в V веке (его отец, переживший сына, умер в 486\1093 г) в Кашгаре и написавшего историю этого города; судя по отрывку из неё, приведённому в сочинении Джамала Карши; в этой книге было много легендарных известий и ошибок против хронологии. [6; 1963: 64].

Известно, что при дворе караханидов в Самарканде сложился научный и литературный центр Мавераннахра. По приглашению Шамс ал-Мулька в Самарканд прибыл молодой поэт и учёный Омар Хайям, который здесь написал свои первые научные произведения, прославившие его на весь мир.

Тем не менее, утверждается, что источники по истории Караханидского государства большей частью не сохранились. Нам известны лишь некоторые названия этих исторических трудов.

Сведения о нём дошли до нас лишь в трудах арабских и персидских авторов, писавших за пределами ханства.

Труд караханидского историка имам Абу-л-Футу-х ал-Гафир ал-Алмай — «Тарихи Кашгар» известен лишь в небольших отрывках у Джамалы Карши (XIII в). Персидский поэт Низами Арузи, работавший при дворце Западно-Караханидского ханства в Самарканде в 1156 г. писал: «Имена царей из дома хакана [Караханидов] сохранились только благодаря поэтам». [9; 1960: 458].

Однако, сведения о хаканидах содержатся в трудах многих восточных авторов, писавших арбографически за пределами каганата. Политические амбиции «дома Афрасийаб» предельно ясно отражены в сообщении ал-Мас'уди. Многие факты и сообщения из жизни карлукских ханидов мы находим во многих арабо-персидских исторических трудах: «Тарихи Мунедджимбаши», Гардизи, Утби, Джамалы Карши, Ибн ал-Асира, Джувейни,

Став частью общности мусульманских мира, карлуки-хаканиды оказались вовлечёнными, стоявшую на более высоком уровне систему социально-экономических отношений, приумножили традиции и культуры Ислама, толерантности и билингвизма, что ускорило процессы этнокультурного сближения и интеграции, социально-экономического развития и прогресса.

Отсюда, можно вывести, что караханидское государство имело важное значение для истории всего региона. Как ближайшие соседи мусульманских областей карлуки больше, чем другие тюрки, подверглись влиянию персидской культуры и отличались от прочих тюрков... [8; 1968: 547]. Это государство уже синтезировалось с оседлыми районами. Если при тюркютах, хуннах и уйгурах VIII-IX вв. кочевники управляли земледельческими районами, «не смешиваясь с оседлым миром», то с X века, с Караханидов и Сельджуков началось взаимопроникновение двух миров. [35; 2000: 75-76].

В целом Караханидская эпоха представляла собой качественно новый этап во всех сферах общества. Карлуки, находясь длительный период в окружение оседлого населения Мавераннахра и Семиречья, не только восприняли его культуру, но и сами оказали определенное влияние на культурную жизнь как оседлого, так и полuosедлого, кочевого населения центральных районов Средней Азии. [33; 1981: 28-30].

В караханидском периоде в городах региона возводились величественные культовые сооружения, святыни, мавзолеи, проповедниками, которых были религиозные священнослужители. Войдя в единое религиозное пространство мусульманских стран Востока и став ревностными суннитами, карлуки в ряде городов, обычно на базарной площади построили мечети и минареты.

К числу крупных и знаменитых построек в западно-караханидском каганате следует отнести дворец Ибрахим Шамсабад около Бухары; минарет и мечеть Магоки-Аттари (XI–XII вв.) в Бухаре; минареты в Джар-Кургане (1108–1109 гг.), Вабкенте (1196–1197 гг.), мечети Диггаран в Хазаре (XI в.) и Искаджжете (1121 г.) в Бухарском Оазисе. [6; 1963: 161] и др.

Среди памятников этого периода, связанные с именем Арсланахана (1102–1130 гг.), следует отметить Намазгах – загородную мечеть в Бухаре с михрабом, минбаром и открытым пространством для праздничной молитвы, обнесённую стеной и мечеть Саъдабад, минарет Калон (1127 г.) в Бухаре, караван-сарай Рабати-Малик (XI в.) около Кармины на дороге в Самарканд.

Великолепное сооружение, построенное в 1078 году Шамс ал-Мульк Насром с многочисленными куполами и рифлеными глинобитными стенами, скорее похоже на загородный дворец, чем приют для путешествующих дельцов. Ещё один памятник архитектуры, загадочный «Таш-Рабат», до сих пор сохранился, его можно видеть на изгибе дороги возле вершины сложного перехода через Тянь-Шань по пути из Узгена в Кашгар. [29; 2017: 299].

В области архитектуры и декоративного искусства караханидского периода отличаются архитектурные ансамбли: величественный Минарет Калон (52 м) в Бухаре, порталые мавзолеи Узгена, Тараза, Авлие-Аты, Кашгара, а также городище Афрасиаб в Самарканде с их знаменитым орнаментальным декором.

Наиболее ярким памятником эпохи Караханидов в Самарканде был дворец Ибрахим ибн Хусейна (1178–1202), который был построен в цитадели в XII веке. При раскопках были обнаружены фрагменты монументальной живописи. На восточной стене был изображён тюркский воин, одетый в жёлтый кафтан и держащий лук. Здесь же были изображены лошади, охотничьи собаки, птицы и периподобные женщины. [2; 2005: 34].

В Узгенде – столице восточно-караханидского каганата, сохранился архитектурный комплекс из трёх мавзолеев и одного минарета, последний выполнял такие же функции, как башня Бурана. Северный мавзолей построен в 1152 г. – похоронен владетель Ферганы Тогрул Карахан Хусейн ибн Хасан. Средний мавзолей возведён в начале XI в., а южный в 1187 г. [8; 1968: 67].

В ставке карлуков Таразе и его окрестностях есть три удивительных комплекса: Мерке, Джайсан и Акырташ ("священный камень"), в Авлие-Ате, мавзолей Айша-биби и посвященный Карахану – Авлие-Ата («Святой отец»).

Славятся могилы-усыпальницы и святыни древнего мазара Сайрама (Чимкент), где покоятся предки карлуков. Мавзолей, посвящение в лик святых – Карачач-она, Ибрагим-ота, их сына Хаджи Ахмада Ясави, его наставника Арсланбаба стали священным местом для всех мусульман, возвеличивая весь тюркский мир. Келье и мавзолей Ясави в г. Туркестане стали местом паломничества мусульман региона и туристов всего мира.

Пример карлуков, как ранних турков показывает, что влиянию ислама подверглись преимущественно те народы, у которых уже была некоторая культурная жизнь [8; 1968: 67]. Карлуки часто упоминаемые арабоязычными авторами X-XI вв. были одним из наиболее могущественных и культурных среди тюркоязычных народов, изменивших свой статус, облик и стиль жизни.

Как первые мусульманские династии в стране тюрков, карлуки (Караханиды), несомненно, должны были способствовать распространению ислама и в этом отношении период их господства имеет большое значение в истории Средней Азии. [6; 1963: 46]. Оно выражается в пропаганде ценности ислама и среди других населявших народов областей огромного региона.

Идеологическая политика государственного управления осуществилась тоже на основе исламских ценностей. «Суеверные кочевники, сравнительно недавно принявшие ислам, были более усердными почитателями религии и её служителей, чем культурное правительство». [6; 1963: 339].

Поэтому, когда официальное духовенство Саманидов призвало население о мобилизации, оно, в свою очередь, обратилось к неофициальному духовенству (т. н. «факихам»). Оно, мотивируя борьбу двух государств не «за веру», а за «благ сего мира», не советовало им

«подставлять себя для убийства» и населения великой державы в судьбоносный час отступило. [6: 329; 23: 230].

Ещё в меньшей мере претерпело изменение иерархическая структура мусульманского духовенства, с которыми караханиды сразу же установили самые тесные дружественные отношения. При Караханидах авторитет имамов, сейидов, шейхов, садров стоял высоко, как никогда. [17; 1950: 287].

Более того, карлуки-караханиды оставили почти без изменения существовавшие государственные и культурные традиции Мавераннахра. Однако, развитие художественного производства, расширение городского строительства, создание ряда замечательных памятников архитектуры весьма своеобразного стиля — все это свидетельствует о расцвете при Караханидах материальной культуры. Что же касается литературы, то предвзятое мнение об её известном общем упадке опроверг ещё Е. Э. Бертельс, показав, что в Семиречье и Мавераннахре шёл параллельный процесс становления тюркской литературы и развития литературы на дари (фарси), между которыми, несомненно, существовала тесная связь. [19; 1970: 82-86].

Немаловажно, что одновременно с этим складывается прочное равновесие между природными свойствами тюркских языков и нормами стиха, выработанными применительно к иноязычным поэтическим традициям. Именно это обстоятельство позволило арабо-персидской поэтике прочно утвердиться в тюркоязычной среде, что содействовало появлению выдающихся поэтических произведений на тюркских языках [30; 1970: 94-100].

Тюркские народы приобщились к арабской культуре, а через неё и к мировой, став её составной частью. Исламская культура породила в регионе процесс, впоследствии названный Мусульманским Ренессансом, стимулировав развитие городской культуры, архитектуры, научного знания, ознаменовав "Золотой век" Центральной Азии (А. Н. Бернштам) [10; 1949: 14].

Поэтому, караханидское завоевание сыграло важную роль в объединении культуры ведущих оазисов Восточного Туркестана и Средней Азии. В орбиту регулярных экономических и культурных связей между оазисами и городами втянулись и обширная степь. Ташкент, Самарканд, Бухара, Ургенч, Мерв, и города Хорасана достигли значительного расцвета. [18; 1956: 267].

Таким образом, караханидский период завершает историю сложившихся в древности взаимоотношений кочевников и земледельцев в Средней Азии. Размах строительного дела в это время, гигантское развитие ремесла и торговли в новых для них районах, строительство городов и караванных дорог, по наследству перешедших затем к монголам, – знаменуют подъём культуры Средней Азии, а не ее упадок. [11; 1952: 272].

Караханидское государство стало важным фактором тюркской культуры на Востоке. Оно создало условия жизни и труда не только для кочевого и степного населения, но и <...> усилило доверие окружающих стран и народов к взаимовыгодному сотрудничеству, многообразию, культурного обмена, дипломатии и международной торговли на всем пространстве Великого Шелкового пути и вывела тюркский народ на арену (мировой цивилизatsii). [31; 2014: 14]. Следовательно, есть основание утверждать, что центрально-азиатская цивилизatsiя была многообразной и полиэтнической. «Центрально-азиатская цивилизatsiя возникала и процветала на потенциале материальных и духовных культур местных таджиков и тюрков Мавераннахра и Хорасана и не меньше – персов, индусов и ряда других народов». [27; 2016: 728].

Местная цивилизatsiя, существовавшая на территории Мавераннахра ещё до прихода Караханидов, послужила толчком к тому, что начался процесс слияния двух культур: оседлой и кочевой. Активную роль в управлении империи Караханидов сыграло несколько тюркских племён, среди которых особо выделялись карлуки, занявшие, привилегированное положение.

Развитие художественного производства, расширение городского строительства, создание ряда замечательных памятников архитектуры весьма своеобразного стиля — все это свидетельствует о расцвете при Караханидах материальной культуры. Что же касается литературы, то предвзятое мнение об её известном общем упадке опроверг ещё Е. Э. Бертельс, показав, что в Семиречье и Мавераннахре шёл параллельный процесс становления тюркской литературы и развития литературы на дари (фарси), между которыми, несомненно, существовала тесная связь. [19; 1970: 82-86].

Всё сказанное свидетельствует о том, что "эпоха древнетюркских каганатов и карлуков на Тянь-Шане – средневековый период

истории карлуков – знаменовала собой расцвет культуры местных народов, предтечу мусульманского ренессанса, переживаемого странами Ближнего Востока в X-XIII вв. Это процесс на востоке Средней Азии был прерван губительными последствиями нашествия орд Чингисхана". [28; 2007: 97].

Таким образом, характерными чертами и особенностью культурного наследия эпохи Караханидов являются: распространение культуру ислама; развитие науки и искусства, искусная дипломатия с Китаем и Арабским халифатом, бурное развитие торговли, расцвет Великого Шёлкового пути, градостроительства и памятников материальной культуры, особенно шедевры архитектуры – минареты и мавзолеи, смешения кочевого и оседлого мира, симбиоз двух культур, формирование народности узбеков.

Приход карлуков к власти и вовлечение тюркской аристократии в управление земледельческим оазисом, установление тесных экономических и культурных связей между тюркским и таджикским населением в рамках одной державы, оседание кочевников, возникновение нового жизнеспособного государства – все это ускорило развитие важных исторических процессов, в результате которых Баласагун и Самарканд обрели новое этническое лицо и духовной культуры, а также новую социально-экономическую структуру.

Литература:

1. Аристов, Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей, и сведения об их численности. // Живая старина. – 1896. – Вып. III-IV. – С. 277-456
2. Археологические работы на городище Афрасиаб (Грене Ф., Карев Ю. В., Исамиддинов М.) // Вестник МИЦАИ. – Вып. 1. – 2005, с. 34.
3. Баласагунский Юсуф. Благодатное знание / подг. С. Н. Иванов, ред. А. Н. Кононов. – М.: Наука, 1983. – 560 с. Юсуф ал-Баласагуни. Кутадгу билиг. – Ташкент, 1992.
4. Баскаков Н. А. Роль уйгуро-карлукского языка Караханидского государства в развитии литературных языков средневековья. Советская тюркология, №4. – Баку, 1970. – 13-19 с.
5. Баринова, Е. Б. Этнокультурные контакты Китая с народами Центральной Азии в древности и средневековье. – М.: ИЭА РАН, 2013. – 419 с.
6. Бартольд, В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 1963. – 1020 с.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

7. Бартольд, В. В. Сочинения. – Т. II/I I. – М.: Наука 1964 – 661 с.
8. Бартольд, В. Работы по истории и филологии. – Соч.–Т. V. – М.: Наука, 1968. – 757 с.
9. Бертельс, Е. Э. История таджикско-персидской литературы; отв. ред. И. С. Брагинский. – М.: "Востлит", 1960. – Т. I. – 556 с.
10. Бернштам, А. Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции: Таласская долина. – Т. I. – Алма-Ата, 1949, с. 14.
11. Бернштам, А. Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. – М.: Л.: Изд. АН СССР, 1952. – 347 с.
12. Бернштам, А. Н. Кыргызстан в период карлуков. История Киргизии. – Фрунзе, 1956. – Т. I. – 98-113 с.
13. Босворт, К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии (пер. с англ. и прим. П. А. Грязневича). – М.: Наука, 1971. – 324 с.
14. Гафуров, Б. Г. Таджики. – Душанбе: «Ирфон», 1989. – 384 с.
15. Григорьев, В. В. Землеведение К. Риттера. находящихся в непосредственных сношениях с Россией. Восточный Туркестан. Восточный или Китайский Туркестан. Пер. с критич. прим. и допол. по источникам. – Вып. II. Дополнения. Отдел первый – историко-географический. – СПб, 1873. – 525 с.
16. Гумилёв, Л. Н. Древние тюрки. Карлуки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.
17. История народов Узбекистана (с древнейших времен до начала XVI века), 3-х томная книга / Под ред. К. В. Тревер, А. Ю. Якубовского, М. Э. Воронец. – Т. I. – Ташкент: Издательство АН УзССР, 1950. – 474 с.
18. История Узбекской ССР (под ред. С. П. Толстова и др). – Т. I, кн. 1. – Ташкент: Издательство АН УзССР, 1956. – 544 с.
19. Кляшторный, С. Г. Эпоха «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. – № 4, 1970. – С. 86 (82-86 с).
20. Кляшторный, С. Г., Савинов, Д. Г. Степные империи Евразии. – СПб: Фан, 1994. – 166 с. Источник: <http://kronk.spb.ru/library/klashtorny-savinov-1994>
21. Кубарев, Г. В. Карлуки Алтая по письменным и археологическим данным. Труды ИИМК РАН. Т. LVII. – Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2021. – 756 с.: ил.
22. Кутбиддинзаде, Д. С. Особенности исламизации Караханидов (XI-XII вв). Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2018. № 1. – 94-98 с.
23. Мамадазимов, А. Открытый мир таджиков; кн. 1. – Душанбе, 2021. – 368 с. С. 227.
24. Масов, Р. Таджики: история национальной трагедии. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 536 с.
25. Народы Средней Азии и Казахстана (под редакцией С. П. Толстова, Т. А. Жданко, С. М. Абрамзона и Н. А. Кислякова). – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 768 с.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

26. Негматов, Н. Н. Таджикский феномен: теория и история. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 407 с.
27. Негматов, Н. Н. Воднев, В. В. Великая степь Евразии в культурогенезе. Актуальные проблемы культурогенеза Таджикского народа / (исследование). Сост.: Раджабов А., Мукимов Р. Отв.ред. А. Раджабов. – Душанбе: «Дониш», 2016. – 806 с.
28. Плоских, В., Джунушалиев Д. История кыргызов. – Бишкек, 2007. – 372 с.
29. Старр, Стивен Фредерик. Утраченное Просвещение: Золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана. Перевод с английского. – М.: «Альпина Паблишер», 2017. – 573 с.
30. Стеблева, И. В. Поэтика “Кутадгу билик”. СТ. – №4, 1970. – 94-100 с.
31. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности. (Историко-правовой анализ). Выступление Президента РТ Э. Рахмона на международной конференции, посвященной 1100 – летию образования государства Саманидов. Зоиров, Д. М. (СПб, апрель, 1999 г). – СПб: Реноме, 2014. – С.12.
32. Умняков, И. И. Самая старая турецкая карта мира (XI в). Труды Самаркандского гос.пед ин-та им. А. Горького, 1940. –Т.1. – Вып. 1. – 103-131 с.
33. Шаниязов, К. О роли карлукского компонента в этногенезе узбекского народа. ОНУ, 1981. -- №6. – 28-35 с.
34. Шаниязов, К. Карлук давлати ва карлуклар. – Ташкент, 1999. – 200 с.
35. Шафиев Фарид Рауф оглу. «Этногенез и история мигрaтсий тюркских кочевников: закономерности процесса ассимиляции (краткий обзор); глава V. Тюркские племенные союзы и этногенез. Карлуки, Баку, 2000. – 120 с.
36. Щербак, А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X – XIII вв. – М.-Л.: Изд.АН СССР, 1961. – 204 с.
37. Introduction to The Jawami u'l-hikayat wa Lawami'ur-riwayat of Sadidu'u-din Muhammad al-Awfi by Muhammad Nizamu'd-din. London: Luzac & Co, 1929.

QORAXONIYLARNI YORITISHDA FATVO ASARLARINING AHAMIYATI: AHMAD IBN MUSO KESHSHIYNING “MAJMU’ AL-HAVODIS”I MISOLIDA

Abdumalik Tuychibaev

Anqara universiteti doktori, mustaqil tadqiqotchi

tuychibayev@mail.com

Annotatsiya: Qoraxoniylar davrini yoritishda ushbu davrning o'zida yozilgan fatvo majmualarining ahamiyati katta. Mazkur asarlar fiqhning manbalari ierarxiyasida nisbatan quyi o'rinda turgani sababli diniy manba o'laroq keng tadqiq etilmagan va aksariyati hali ham qo'lyozma holatida qolib kelayotir. Tarixshunoslik jihatidan qaralganda esa, mazkur majmualar o'z davridagi nodir ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Chunki, bu asarlarda keltirilgan fatvolarning aksari tegishli davrda yuzaga chiqqan real hodisalarning diniy-huquqiy yechimini aks ettiradi. Ba'zi o'rinlarda fatvolar qatorida ularni keltirib chiqargan holatlar bo'yicha batafsil sharhlar ham zikr qilinadiki, ular vositasida tegishli davrdagi siyosiy, savdo-iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlarga oid keng tasavvur hosil qilish mumkin. Xususan, davlatdagi sud-huquq tizimining tuzilishi, qozilarning tayinlanishi, islom huquqi normalariga amal qilinishini tartibga soluvchi Shayxulislom va Shamsulaimma kabi institutlarning tuzilishi, faoliyati va vakolatlari, Qoraxoniylarning Saljuqiylar bilan munosabatlari, mamlakatda boshqa din vakillariga nisbatan munosabat, jamiyatda savdo-iqtisodiy holat – foizsiz asosda sarmoya jalb etish uchun yaratilgan sharoitlar, ta'lim va ilmning qo'llab-quvvatlanishiga jarayonlar haqida fatvo asarlaridan muhim ma'lumotlarni olish mumkin. Maqolamizda Qoraxoniylar davrini yoritishda fatvo asarlarining mazkur jihatiga to'xtalangan. Unda tegishli davrda yozilgan fatvo majmualarining turlari haqida ma'lumot berilib, mavzuni yoritishda Ahmad ibn Muso Keshshiyning “Majmu’ al-havodis va an-navozil va al-voqe’ot” asarida kelgan fatvolardan keng foydalanilgan.

Tayanch tushunchalar: Fatvo, navozil, Qoraxoniylar, Shamsulaimma, Shayxulislom, fiqh

Abstract: The collections of fatwas composed during the Karakhanid period hold significant importance in elucidating the historical, social, and legal landscape of that era. As these works occupy a relatively lower position in the hierarchy of sources within Islamic jurisprudence (fiqh), they have not been extensively studied as primary religious texts, and the majority of them remain in manuscript form. From a historiographical perspective, however, these compilations encompass a valuable information about their time. The fatwas contained within them often reflect the religious and legal resolutions of real events that occurred during the respective period. In certain instances, detailed explanations are provided alongside the fatwas, describing the circumstances that gave rise to them, which enables a comprehensive understanding of the political, economic, social, and cultural relations of the time. In particular, these works offer critical insights into the structure of the judicial system, the appointment of qadis (judges), the

organization, functions, and jurisdiction of institutions such as the Shaykh al-Islam and Shams al-A'imma that used to regulate the implementation of Islamic legal norms, as well as the relations between the Karakhanids and the Seljuks, the state's treatment of representatives of other faiths, and the socio-economic environment, including mechanisms created to attract investment on an interest-free basis. Furthermore, they provide important data regarding the promotion of education and the support of scholarly activities. The present article examines these aspects of fatwa literature as a means to shed light on the Karakhanid period, providing information about the types of fatwa compilations produced during that time, and drawing extensively upon the fatwas recorded in Ahmad ibn Musa al-Keshshi's Majmu' al-Hawāḍith wa al-Nawāzil wa al-Waqāi' in the analysis.

Keywords: Fatwa, Nawazil, Kara-Khanid Khanate, Shaykh al-Islam, Shams al-A'imma, fiqh.

Kirish

Qoraxoniylar tarixiga oid ko'plab tarixiy va adabiy manbalar chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, bugunga qadar e'tibordan chetda qolib kelayotgan nodir ma'lumotlar to'lami mavjud. U ham bo'lsa – tegishli davrning o'zida yozilgan *fiqh*ning¹ amaliy sohasi, ya'ni *navozil*² yo'nalishidagi fatvo majmu'alaridir. Mazkur sohadagi qirqqa yaqin asarning aksari hali ham nashr qilinmagani *fiqh* ilmida ularning *matn*³ va *sharh*⁴ asarlaridan keyin uchinchi darajadagi manba o'laroq tasniflanishi bilan bog'liq. Ammo tarix va jamiyatshunoslik jihatidan qaralganda, aynan fatvo asarlari o'z davriga doir nodir axborotni tashuvchi manbalar hisoblanadi.

Maqsad va vazifa

Ushbu tadqiqotning maqsadi – Qoraxoniylar davrini yoritishda mazkur davrning o'zida yozilgan huquqiy manbalar, ya'ni fatvo asarlarining o'rni va ahamiyatini ochib berishdir. Buning uchun avvalo, tegishli davrdagi fatvo asarlari haqida ma'lumot berilib, ushbu manbalarining xususiyatiga binoan tasniflash yuzasidan takliflar ilgari surilgan. Shuningdek, har bir fatvo muayyan ijtimoiy hodisaga tayanganidan kelib chiqib, muayyan fatvolar misolida Qoraxoniylar davridagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayot bo'yicha tahlil amalga oshirilgan.

Usullar

¹ Ислам ҳуқуқи илми.

² Бирор ҳуқуқий мазҳабнинг асосчиларидан кейинги даврда юзага келган янги масалалар ва уларнинг ечимларини ўрганувчи фикҳ соҳаси.

³ Ҳуқуқий мазҳаб асосларининг ҳукм ва хулосаларини мухтасар ҳолда жамлаган китоблар.

⁴ Матн асарларидаги жумла ва сўзларнинг шарҳига асосланган манбалар.

Muayyan davrning o'zida yozilgan hujjatlar tegishli zamondagi voqealar haqida ma'lumot olish va ularni aniq tushunishga katta imkon yaratadi. Jumladan, Qoraxoniylar davrining o'zida yozilgan hujjatlar va huquqiy fikr-mulohazalar manbai – fatvo asarlaridagi ma'lumotlarni o'rganish, tahlil qilish va sintez qilish orqali ushbu davr haqida muayyan xulosalar chiqarish mumkin. Ushbu holat inobatga olinib, maqola mavzusini yoritishda "tarixiy tadqiqot usuli"dan keng foydalanildi. Bunda tarixshunoslikdagi asosiy tamoyil – voqe'a va hodisalarni tarixiy matnlar va hujjatlar asosida yoritishga urg'u berildi.

Natijalar va mulohaza

"Keyin yuzaga kelgan, insonlar uchun qiyinchilik yaratgan holat" ma'nosidagi "nozila" so'zining ko'pligi bo'lgan *navozil* istilohi¹ mazhab asoschilarining asarlarida uchramagan, keyingi davrda yuzaga kelgan huquqiy savollar va ularning yechimini nazarda tutadi. Bu turdagi masalalarni ifodalash uchun "voqe'ot", "havodis", "fatovo" so'zlari ham qo'llanilgan.² Fiqhning mazkur yo'nalishiga oid ilk manba Somoniylar davrining oxirlarida vatandoshimiz Abullays Samarqandiy (v. 373/983) tomonidan yozilgan "Fatovo an-Navozil" asaridir. Ushbu kitob keyingi davr manbalarining uslubi va mazmunining shakllanishida katta ta'sir ko'rsatgan.

Qoraxoniylar davrida yozilgan *navozil* asarlari rivojini uch bosqichga bo'lish mumkin. Ilk davrda muayyan shahar ulamosining fatvo jamlanmalari keng tarqalgan. Muhammad ibn Fazl Buxoriyning "Fatovo al-Fazliy",³ Muhammad ibn Valid Samarqandiyning "al-Jome'ul-Asg'ar",⁴ asarlari shular jumlasidandir. Ayni davrda mualliflari ma'lum bo'lmagan "Fatovo a'immat Buxoro",⁵ "Fatovo ahli Samarqand"⁶ va "Fatovo Xorazm"⁷ kabi majmualar ham bo'lgan. Shu bilan birga, asarlarda Abdulaziz Halvoniyni (v. 452/1060?) "al-Voqe'ot vil-furu", Abulyusr Pazdaviyni (v. 493/1100) "al-Voqe'ot", Mahmud ibn Zayd Lomishiyni (515/1121

¹ Кая, Эйюп Саид. "Навозил", Туркия Диёнат вақфи Ислом Энциклопедияси, XXXIII жилд, Истанбул: TDV нашриёти, 2007, б. 34.

² Эрдоған, Мехмет. Фикҳ ва ҳуқуқ терминлари луғати (Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü). "Ensar" нашриёти, Истанбул, 2005. Б. 365, 597; Бедир, Муртеза. Бухоро ҳуқуқ мактаби (Buhara Hukuk Okulu). İSAM нашриёти: Истанбул, 2019. Б. 76.

³ Бухоро олимлари фатволари жамланган.

⁴ Самарқанд олимлари фатволари жамланган.

⁵ Кешший, Ахмад ибн Мусо. Мажмуъ ал-хаводис ва ан-навозил ва ал-вокеъот. Истанбул, Сулаймония кутубхонаси Мурод Мулла қўл ёзма асарлар коллекцияси, инв. рақами: 1181, 192^b.

⁶ Бухорий, Буръониддин. Ал-Мухит ал-Бурхоний. "Дорул-кутубил-илмийя" нашриёти, Ливан, 2004. 1/61, 283.

⁷ Аввалги манба, 1/50.

yilda hayot bo'lgan) “Voqe’ot al-Lomishiy” asarlari ham zikr qilingan bo'lsa-da, bugunga qadar yetib kelmagan.

XII asrning boshlaridan avvalgi manbalarni jamlash, farqli maktab va hududlarga oid asarlardan dolzarb fatvolarni tanlab, majmualar yozish boshlangan. Bu jarayonda dastlab Samarqand va Buxorodagi uslubda o'xshashlik aks etgan. Jumladan, Buxoroda yozilgan Muhammad ibn Ibrohim Hasiriyning (v. 500/1107?) “al-Hoviy fil-Fatovo”si bilan ayni davrga oid Samarqand manbalarida yaqin uslub qo'llanilgan. Saljuqiylar hukmdori Sulton Sanjar Movarounnahrni tobe etgach, Buxoroda avtonom Sadrlar hokimiyatining o'rnatilishi¹ bilan bu yerdagi ilmiy asarlar, jumladan, fatvo jamlanmalarining uslubiyatida ham yangilik yuzaga keldi. Sadrlar oilasidan bo'lgan Abu Hafs Husomiddin Sadrush-shahid (v. 536/1141) boshlab bergan bu uslub avvalgi davrga oid manbalardan fatvo naqlida matnni qisqartirish, ortiqcha deb hisoblangan tafsilotlarni tushirib qoldirishdan iborat edi. Murtazo Bedirning ta'biri bilan aytganda, “*an-Navozilda² muayyan bir fatvo kimga yo'naltirilgani qayd qilinganiga qaramay, xuddi shu fatvolarni keltirgan al-Voqe'ot³ muallifi ularning kimga oidligini ko'rsatmagan.*”⁴

Buxoroga xos ushbu yangi uslubga muvofiq ba'zi holatlarda fatvoning qaysi maktabga oidligini bildirish uchun mintaq va davrlarni muayyan ramz bilan ishoratlash, tegishli belgi ostida tanlangan fatvolarni zikr qilish ham kuzatilgan. Sadrush-shahid (v. 536/1141)ning o'zi ushbu uslubda “al-Voqe'ot”, “al-Fatovo al-kubro” va “Umdat al-Fatovo” asarlarini, uning shogirdi Burhoniddin Marg'inoniy (v. 593/1197) esa “at-Tajnis val-mazid” kitobini yozgan. Bu shakldagi asarlar sof huquqiy ma'noda masalalarni sharhlashda foydalaniladigan muxtasar material to'plash, madrasalarda talabalar tomonidan matnlarni yodga olish uchun muxtasar matnning shakllantirilishi jihatidan muhim va foydali bo'lgan. Ammo tegishli fatvo muallifining nomini tushirib qoldirilishi ilk davr olimlari bilan aloqaning uzilishiga, fatvo tafsilotlarining qisqartirilishi esa tarixiy va ijtimoiy jihatdan qimmatli axborotning yo'qolishiga olib kelgan.

¹ Ўзел, Аҳмет. “Садрушшахид”, Туркия Диёнат вақфи Ислом Энциклопедияси, XXXV жилд, Истанбул: TDV нашриёти, 2008. – Б. 425; Хункан, Ўмер Сонер. Ўрта асрларда Самарқандда ilk замонавий туркий университет: Тамғачхон Иброҳим мадрасаси (Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi) Тракия университети адабиёт факультети журналы. 4-жилд, 8-сон. 2014. Б. 28.

² Абуллайс Самарқандийнинг асари назарда тутилган.

³ Садрушшахиднинг асари назарда тутилган.

⁴ Бедир, Муртеза. Бухоро ҳуқуқ мактаби (Buhara Hukuk Okulu). İSAM нашриёти: Истанбул, 2019. Б. 95-96.

Buxoroda shakllangan bu usul XII asrning ikkinchi yarmida deyarli butun mintaqaga tarqalgan. Keyingi davrda uslub va mazmun jihatidan ko'proq nazariy fiqhni yodga soluvchi, Sadrush-shahid maktabining yanada taraqqiy etgan shakli deb atash mumkin bo'lgan asarlar yuzaga kelgan. Marg'inoniyning (v. 593/1197) "Muxtorot an-Navozil", Iftixoruddin Buxoriy (ö. 542/1147)ning "Xulosat al-Fatovo", Abulqosim Samarqandiy (v. 559/1163)ning "al-Multaqat", Abu Hafs Oqiliy (v. 576/1180)ning "Minhoj al-Fatovo", Abu Nasr Attobiy (v. 586/1190)ning "Javome' al-fiqh", Abu Bakr Muhammad ibn Ahmad Buxoriy (v. 619/1222)ning "al-Fatovo az-zahiriyya", Burhonushshari'a Buxoriy (VI/XII asr)ning "Tatimmat al-fatovo", Ahmad ibn Muhammad ibn Abu Bakr (636/1238-9 yilda hayot bo'lgan)ning "Xizanat al-Fatovo" va "Majma' al-fatovo" asarlari shular jumlasidandir.

Ayni davrda yozilganiga qaramay, Sadrush-shahidning ta'siridan xoli kamsonli fatvo majmualaridan biri – Ahmad ibn Muso Keshshiyning "Majmu' al-havodis va an-navozil va al-voqe'ot" asaridir.¹ Qoraxoniylar nazoratida qolgan Samarqandda bitilgani uchun ushbu asar Sadrlar bilan Buxoroga kirib kelgan yangi uslubdan ta'sirlanmagan bo'lishi mumkin. Keshshiyning ushbu asarida fatvolarni qisqartirish deyarli kuzatilmaydi. Ba'zi hollarida muayyan fatvo bo'yicha olimlar o'rtasida yuzaga kelgan bahs-munozaralar, hodisalar va hatto hokimiyat bilan ulamo o'rtasidagi muloqotlar ham batafsil zikr qilinadi. Sof huquq ilmi nuqtai nazaridan bu uslub nomuvofiq bo'lishi mumkin. Hatto shu sababli ham keyingi davrda yozilgan fatvo asarlari ko'proq Buxoro maktabi tarzida yozila boshlagan. Ammo tarixni, muayyan davrdagi siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotni yoritishda Keshshiyning asarida keltirilgan fatvolar ortidagi voqe'a va hodisalar muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Keshshiy asarining muqaddimasida bildirganidek, o'zidan avval yozilgan 15 ta manbadan foydalangan. Ularning ichida maqola mavzusi doirasida bo'lganlari – Payg'ambar avlodidan bo'lgani sababli Qoraxoniylar xoqonlari tomonidan alohida e'zozlangan Muhammad ibn Abu Shujo' Muhammad ibn Hamza Alaviy (v. 1098)ning "*Muxtasar G'arib ar-rivoya*"si, Samarqandda ilk Shayxulislom o'laroq faoliyat ko'rsatgan Ato ibn Hamza So'g'diy (XI asrning ikkinchi yarmi) "*Fatovo*"si, shahar olimlarining nodir

¹ 2022 йилда мақола муаллифи томонидан китобнинг танқидий наشري тайёрланган. Қаранг: Аҳмад ибн Мусо Кешший. Мажмуъ ал-ҳаводис ва ан-навозил ва ал-воқеъот. Ношир: А.Туйчибаев, Байрут: Ибн Ҳазм нашриёти, 2022.

fatvolari jamlangan *“Fatovo Muhammad ibn Valid Samarqandiy”* va *“Fatovo Najmiddin Nasafiy”* asarlari alohida e'tiborga molik.

Keshshiyning asarida keltirilgan fatvolardan mintaqada turkiy qabilalarning ta'siri orta boshlaganini ko'rish mumkin. Kamida 7 ta fatvoda turkiylar (أتراك) ifodasi mavjud. Hatto bir fatvoda hududda turkiylashuvga to'g'ridan ishora qiluvchi savol so'ralgan. Unga ko'ra, Najmiddin Nasafiydan “Agar ertaga bu mavzeni Turkistonga aylantirmasam, ayolim taloq bo'lsin” degan kishi qasamini qanday ado etadi deb so'ralganda, u “Bu yerga ko'plab turkiylarni yerlashtirish bilan”¹ degan javobni bergan. Asarda kelgan yana bir hikoyadan esa, Samarqand amirining turkiy bo'lgani anglashiladi. Unga ko'ra, shaharning Kigizchilar ko'chasi (سكة اللبّادين) dagi bir uyda bazm uyushtirilib, ichkilik bo'lgani xabari Shayxulislomga yetib kelganda, u zudlik bilan bu yerga kelib amri ma'ruf qilgan. Mehmonlar ichida turkiylar bo'lib, ulardan biri amir ekani (وفيهم أتراك واحد منهم أمير) aniqlangan. Avvaliga, bazm qatnashchilari Shayxulislomning ogohlantirishlariga quloq solmagan. Muhtasib Qozi Hasan Faqo'iy hamda bevosita Xoqon hurmatiga noil bo'lgan Payg'ambar avlodi Muhammad ibn Abu Shujo' Muhammad ibn Hamza Alaviy yetib kelgandan keyin, ko'plab faqihlar ishtirokida chora ko'rilgan.²

Ma'lumki, Qoraxoniylar davlat hududida hanafiylik huquqini asos qilib olganlar. Davlat va jamiyatda huquqiy nazorat uchun yangi tuzilmalar shakllantirilgan. Avval Buxoroda Shamsulamma, keyinchalik esa Samarqandda Shayxulislom lavozimlari yuzaga kelib, ular vositasida hanafiy mazhabini rivojlantirish maqsad qilingan. Jumladan, Keshshiyning asaridagi ma'lumotlar Shayxulislom maqomi Samarqandda hanafiy olimlarining eng yuqori unvoni bo'lganini ko'rsatadi. Bu daraja faqat hanafiy mazhabi olimiga berilgan. Taxminimizcha, Samarqanddagi ushbu unvon davlat boshqaruvidagi lavozimni nazarda tutgan bo'lib, bevosita Qoraxoniy Xoqoni tashabbusi bilan ta'sis etilgan bo'lishi mumkin. Usmonlilar davlatidagi oliy martabali diniy rahbar – Shayxulislom lavozimining ildizlari ham Qoraxoniylarga borib taqalishini ilgari surish mumkin.

Keshshiyning asarida keltirilgan ma'lumotlardan Shayxulislom Sug'diyning Qozilar tomonidan chiqarilgan hukmlarning huquqqa muvofiqligini baholagan va nazorat qilgan, yaxshilikka buyurib,

¹ Кешший, 181^б.

² Кешший, 321^а.

yomonlikdan qaytarish vazifasini o'z zimmasiga olgani, qonunga xilof va nohaq ishlarni yuzaga kelgan, zarur choralarni ko'rgani anglashiladi. Ato Sug'diyning vafotidan so'ng Shayxulislom lavozimiga Ali b. Muhammad Isbijobiy (1141 yilda tug'ilgan), undan keyin esa, Mahmud b. Ahmad Sog'archi (1160-yilda tug'ilgan) kabi olimlar keltirilgan.¹ Ikki olimning nomidan va nisbasidan ko'rinib turganidek, Qoraxoniylar keyingi davrda ushbu lavozimga kelib chiqishi turkiy bo'lgan ulamoning kelishini qo'llab quvvatlaganini bildirish mumkin.

Qoraxoniylar davlatida Bosh qozi Xoqon tomonidan tayinlangan. Tayinlash haqidagi qarorda Bosh qoziga quyi turuvchi qozilarni tayinlash vakolati (الإذن بالاستخلاف) aniq ko'rsatilgan taqdirda, u boshqa qozilarni belgilay olgan. Aks holda, Bosh qozi tayinlagan qozilarning hukmi kuchga kirmagan.² Qiziq jihati, Qoraxoniylarning Saljuqiylarga tobe bo'lishi qozilarni tayinlash jarayoniga ham ta'sir qilgan va bu Keshshiyning asarida ham aks etgan. Unda kelgan sud hujjatlaridan birining tahliliga ko'ra, XI asrning oxirlarida hudud Saljuqiylar hukmdori Sulton Sanjar tomonidan bo'ysundirilgach, Bosh qozining Xoqon, Xoqonning esa Sanjar tomonidan tayinlanganini (قاضي القضاة بسمرقند وذلك من جهة الخاقان ثم الخاقان من) (جهة سنجر) aniq yozish amaliyoti boshlangan.³

Keshshiy tomonidan naql qilingan yana bir muhim ma'lumot Samarqand faqihlari tomonidan tasdiqlangan va muomalaga kiritilgan "al-bay' bil-vafo" (البيع بالوفاء) shaklidagi bitim haqidadir. Qoraxoniylar davrida ushbu turdagi shartnomalarga ruxsat berilishi sarmoyadorlardan mablag' jalb etishga imkon yaratib, jamiyatning savdo-iqtisodiy rivojiga katta yo'l ochgan. Bunday kelishuvga ko'ra, sarmoyador biror kishiga qarz maqsadida bergan puli uchun muayyan mulkni sotib olgandek harakat qilgan, ammo qarz vaqti kelib qaytarilganda, tegishli mulkni qaytarib berishga va'da bergan. Shartnomaning nomi ham ana shu va'daga vafo qilish mazmunida "vafo bitimi" deb atalgan. Keshshiyning fatvo majmuasida kelishicha, bu turdagi oldi-sotdi bitimi riboga, ya'ni foizli qarz o'rniga chora (احتيالاً للربو) deb qabul qilgan. Samarqand Shayxulislomi Ato So'g'diy bu turdagi bitimni garov (رهن) uchun berilgan mulkka qiyoslab, "Bizningcha, garov va bu (vafo bitimi)ning o'rtasida hech bir hukmda farq

¹ Қаранг: Туйчибаев, Абдумалик. Самарқандда Шайхулислом идораси: XI-XII асрлар (Shaykh al-Islam's Office in Samarkand (XI-XII. Centuries). 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi. Истанбул, 2017, Б. 141-147.

² Кешший, 276^б.

³ Кешший, 283^а.

yo'q. Chunki tomonlar uni oldi-sotdi deb nomlasalar-da (سَمِيَا بَيْعًا), maqsadlari – garov va qarzni kafolatlashdir (الرهن والاستيثاق بالدين). Zero, sotuvchi ushbu bitimdan so'ng barchaga: “Falonchiga mulkimni garov qilib berdim” deydi, oluvchi esa “falonchining mulkini garovga oldim”, deb aytadi” mazmunida fikr bildirgan.¹

“Majmu' al-havodis”dagi ayrim fatvolar Qoraxoniylar davridagi diniy bag'rikenglikni holatini ko'rsatib berishi jihatidan bugun ham dolzarbdir. Najmiddin Nasafiyning hikoya qilishicha, Sarpulda musulmonlar yaxshilik qilgan bir ma'jusiyning bolasining sochini kestirish munosabati bilan uyushtirgan ziyofatiga borgan musulmonlar masalasida Shayxulislom “Ahli zimmaning taklifini qabul qilish shari'atda mutloqdir (cheklanmagan)”, deya javob bergan.² Boshqa bir fatvoda esa, musulmonlardan yer yoki bog' sotib olib uni o'zlariga mozor qilib olgan (فَاتَّخَذُوها مقبرة لهم) yahudiylarni bu ishiga to'sqinlik qilish mumkinmi degan masalada Shayxulislom “Yo'q, chunki ular uni mulk qilib oldilar. Shu sababli xuddi musulmonlar kabi xohlaganlarini qiladilar”, (لَا تَهْمُ مَلَكُوها) (فَيَفْعَلُون ما شَاؤُوا كَالْمُسْلِم) deb javob bergan.³

Qoraxoniylar ilm-fanga katta ahamiyat bergan. Hatto ba'zi tadqiqotlar islom dunyosidagi ilk madrasa Samarqandda tashkil topganini ko'rsatadi. O'mer Soner Xunkanning xulosasiga ko'ra, 1066 yilda Ibrohim Tamg'achxon (1041-1068) tashabbusi bilan ochilgan madrasa Islom dunyosida mavjud bo'lgan masjidlardagi ilm halqalaridan farqli o'laroq, to'liq ta'limga ixtisoslashgan muassasa sifatida ajralib turadi. Madrasaning o'ziga ajratilgan alohida binosi, maosh oluvchi mudarrisleri, stipendiya asosida o'quvchi talabalari, kutubxonasi va ta'lim dasturi bo'lgan. Ibrohim Xoqon madrasasi bu xususiyatlarga ega ilk ilm dargohi bo'lgan va hatto Saljuqiylarning Nizomiya madrasalari uchun o'rnak bo'lib xizmat qilgan. Madrasada imom, muazzin, muftiy kabi diniy soha mutaxassislari qatorida muhtasib, kotib, tarjimon, ayg'oqchi va elchi kabi davlat boshqaruvi uchun muhim xizmatchilar ham yetishib chiqqan.⁴ Mazkur madrasa haqida Keshshiy asarida kelgan bir hikoya unga oid muhim ma'lumotni berishi bilan ahamiyatlidir. Unga ko'ra, “Xoqoniya madrasasi” (المدرسة الخاقانية) deb atalgan mazkur dargohning asosiy muallimlaridan Qoraxoniylar

¹ Кешший, 229^б.

² Кешший, 382^а.

³ Кешший, 285^б.

⁴ Хункан, Ўмер Сонер. Ўрта асрларда Самарқандда илк замонавий туркий университет: Тамғачхон Иброҳим мадрасаси (Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi) Тракия университети адабиёт факультети журналы. 4-жилд, 8-сон. 2014. Б. 28-29.

tomonidan Samarqandga taklif etilgan Payg'ambar avlodi Abu Shujo' Alaviy edi. Olimning madarasa ichida alohida kutubxonasi (الحجرة التي كانت فيها كتبه) bo'lgan.¹ O'z davrida Qoraxoniylarning Shayxulislomi bo'lib yetishgan Ato ibn Hamza So'g'diy ham bu yerda ta'lim olgan.

Asarda keltirilgan bir voqe'a Xoqon bilan ulamo o'rtasidagi munosabatni yaqindan tasavvur qilishga imkon beradi. Ato So'g'diyning hikoya qilishicha, yoshligida Buxoroda ta'lim olgan vaqtda Qoraxoniylar Xoqoni Ibrohimga yaqin bo'lgan Gulbodom ismli bir shaxsga oid huquqiy da'voda olimlar o'rtasida kelishmovchilik yuzaga kelgan. Shamsulaimma Halvoniy (v. 452/1060?) boshchiligidagi ulamolar da'vo hujjatining qoidalarga to'liq muvofiq ekanini bildirgani holda, Bosh qozi bo'lgan Ali So'g'diy buni qabul qilmagan. Uzoq munozaradan so'ng olimlar Xoqonning saroyiga chaqirtirilib, bir qarorga kelishlari so'ralgan. Uzoq tortishuvdan so'ng Ali So'g'diy hujjatda "Gulbodom foydasiga hukm chiqardim" (وقضيت للغلبادام) degan jumlada aynan qaysi Gulbodom haqida gap ketayotgani aniq ko'rsatilmagani, agar sud majlisida ushbu ismga ega ikki shaxs bo'lgan bo'lsa, chalkashlik yuzaga kelishini tushuntirib, boshqa olimlarning ham o'z fikriga qo'shilishiga erishadi va hujjat yangidan tuziladi.²

Xulosa

Yuqorida keltirilgan ma'lumot va tahlillar Ahmad ibn Muso Keshshiyning "Majmu' al-havodis va an-navozil va al-voqe'ot" asari misolida fatvo kitoblarining Qoraxoniylar davrini yoritishda naqadar muhimligini yaqqol ko'rsatadi. Bu manbalar diniy huquqqa oid bo'lgani sababli keng qamrovli tarixiy axborotga ega bo'lmasligi mumkin. Lekin tarix kitoblarida keltirilgan ma'lumotni tasdiqlash, davlatdagi sud-huquq tizimini o'rganish, tegishli davrdagi oilaviy, ijtimoiy va savdo-iqtisodiy munosabatlarga oid tasavvur hosil qilish, hokimiyatning diniy ulamo bilan munosabatlarini tahlil qilish jihatidan ushbu kitoblar nodir ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Bugunga qadar aksari qo'lyozma holida qolib kelayotgan ushbu asarlarning tanqidiy nashrini tayyorlab, ilm hamjamiyatiga taqdim etish katta ahamiyatga ega. Buning uchun esa, quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Qoraxoniylar davri tadqiqotchilarini tegishli davrda yozilgan va ko'pi qo'lyozma holatida saqlanib kelayotgan fatvo asarlarini chuqur o'rganishga jalb qilish.

¹ Кешший, 11^a.

² Кешший, 272^{ab}.

2. Magistratura va doktorantura ta'limida dissertatsiyalar yozish doirasida tanqidiy nashr tayyorlashni yo'lga qo'yish.

3. Mas'ul idoralar tomonidan Qoraxoniylar davriga oid qo'lyozma asarlarning eng sifatli nusxalarini tanlab olish, o'rganish va tanqidiy nashrga tayyorlash uchun alohida grant dasturlarini ochish. Bu kabi asarlarinng aksariyati Turkiya, Misr, Saudiya Arabistoni kabi xorijiy davlatlarda saqlab kelinayotgani sababli ularning tadqiq qilishga moddiy garnt dasturlarining ochilishi bu boradagi ilmiy ishlarni ko'paytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдумалик Туйчибаев. Самарқандда Шайхулислом идораси: XI-XII асрлар (Shaykh al-Islam's Office in Samarkand (XI-XII. Centuries). 3. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi. Истанбул, 2017, 568 б.
2. Аҳмад ибн Мусо Кешший. Мажмуъ ал-ҳаводис ва ан-навозил ва ал-воқеъот. Истанбул, Сулаймония кутубхонаси Мурод Мулла қўлзма асарлар коллекцияси, инв. рақами: 1181, 441 варақ.
3. Аҳмад ибн Мусо Кешший. Мажмуъ ал-ҳаводис ва ан-навозил ва ал-воқеъот. Ношир: А.Туйчибаев, Байрут: Ибн Хазм нашриёти, 2022, I-III жилдлар.
4. Аҳмет Ўзел. “Садрушшаҳид”, Туркия Диёнат вақфи Ислом Энциклопедияси, XXXV жилд, Истанбул: TDV нашриёти, 2008, 425-427 б.
5. Бурҳониддин Бухорий. Ал-Мухит ал-Бурҳоний. “Дорул-кутубил-илмийя” нашриёти, Ливан, 2004, I-IX жилдлар.
6. Меҳмет Эрдоған. Фикҳ ва ҳуқуқ терминлари луғати (Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü). “Ensar” нашриёти, Истанбул, 2005, 626 б.
7. Муртеза Бедир. Бухоро ҳуқуқ мактаби (Buhara Hukuk Okulu). İSAM нашриёти: Истанбул, 2019, 253 б.
8. Ўмер Сонер Хункан. Ўрта асрларда Самарқандда илк замонавий туркий университет: Тамғачхон Иброҳим мадрасаси (Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi) Тракия университети адабиёт факультети журналы. 4-жилд, 8-сон. 2014, 17-44 б.
9. Эйюп Саид Кая. “Навозил”, Туркия Диёнат вақфи Ислом Энциклопедияси, XXXIII жилд, Истанбул: TDV нашриёти, 2007, 34-35 б.

KARAHANLILAR DEVRİNDE HÜKÜMDARLARIN VE ALİMLERİN TÜRK-İSLAM KÜLTÜR VE MEDENİYETİNİN ETKİLERİ

Kemal Yavuz Ataman

Sosyal Siyaset Doktoru, Müstakil Akademisyen,
İstanbul Danışmanlık Ltd. (Türkiye)

Özet: İslamiyeti ilk kabul eden Karahanlılar Devleti İslam Medeniyetinin yükselişine katkılar sağlayan önemli bir devlettir. Karahanlı Hanları İslam dinini yaşayan, ilim, zühd ve takva sahibi kişilerdir. Abdülkerim Satuk Buğra Han başta olmak üzere hükümdarlar, ilme ve irfana önem vermişler, alimlere ve sufilere hürmet göstermişler, dini eserlerin yazılmasını ve yayılmasını teşvik etmişlerdir. Karahanlılar döneminde Ahmed Yesevi, Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmut, Edip Ahmed Yükneki gibi meşhur sufi ve alimlerin, ediplerin, fakihlerin eserleri geniş bir coğrafyaya ulaşmış, insanlara hitap etmiştir. Alimler ve sufiler İslamiyet'in öğrenilmesi ve hayata tatbik edilmesine gayret etmişler, insanlara örnek olmuşlardır. İslam Hukuku sahasında yetişen fakihlerin eserleri yüzyıllarca İslam alemine rehber olmuş, yol göstermiştir. Ahmed Yesevi'nin Hikmetleri Türkistan'dan Anadolu'ya nice topraklara manevi ışık saçmıştır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'deki öğütleri İ'la'yı Kelimetullah mefkuresinin temellerini atmıştır. Karahanlılar devrinde İslam medeniyetinin gelişmesinde ahlak ve hukuk, tasavvuf ve fıkıh dengesi kurulmuştur. Türkçenin ve Türk dilinin ilk şaheseri Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügat-ı Türk eseri kültürün temel unsuru olmuştur. Bu tebliğde Türklerin kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli yeri olan Karahanlıların siyasi, dini, içtimai, askeri başarısında alimlerin, sufilerin, fakihlerin ve sultanların, devlet ricalinin birlikteliği Türk-İslam Medeniyetinin yükselişinde müşterek rolleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Hükümdarlar, Alimler, Kültür, Medeniyet, Tasavvuf, Fıkıh.

Annotatsiya: Islomni birinchi qabul qilgan davlatlardan biri bo'lgan Qoraxoniylar davlati Islom sivilizatsiyasining yuksalishida muhim o'rin egallagan. Qoraxoniylar hukmdorlari Islom diniga amal qiluvchi, ilm, zohidlik va taqvo egalari bo'lgan shaxslardir. Abdulkarim Satuk Bo'g'ra Xon boshta bo'lgan hukmdorlar ilm va ma'rifatga katta ahamiyat berib, ulamolar va so'fiylarga hurmat ko'rsatganlar, diniy asarlarning yozilishi va tarqalishini rag'batlantirganlar. Qoraxoniylar davrida Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Edib Ahmad Yugnaki kabi mashhur so'fiy va ulamolarning, adiblarning, faqihlarning asarlari keng hududlarga yoyilib, xalq qalbiga yetib borgan. Ulamo va so'fiylar Islomni o'rganish va uni hayotga tatbiq etishda faoliyat ko'rsatgan, jamiyatga ibrat bo'lganlar. Islom huquqi sohasida yetishib chiqqan faqihlarning asarlari asrlar davomida Islom olamiga yo'l-yo'riq bo'lgan. Ahmad Yassaviyning "Hikmat"lari Turkistondan tortib Anadolu hududlarigacha ma'naviy nurni yoygan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig"dagi nasihatlarini I'layi Kalimatulloh g'oyasining poydevorini shakllantirgan. Qoraxoniylar davrida Islom sivilizatsiyasining rivojida axloq va huquq, tasavvuf va fiqh o'rtasida muvozanat qaror topgan. Mahmud

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tilning ilk yirik yodgorligi sifatida madaniyatning asosiy unsurlaridan biriga aylangan. Ushbu maqolada turkiy xalqlarning madaniyat va sivilizatsiya tarixida alohida o'rin tutgan Qoraxoniylarning siyosiy, diniy, ijtimoiy va harbiy muvaffaqiyatlarida ulamolar, so'fiylar, faqihlar hamda sultonlar va davlat arboblarning hamkorligi va ularning Turk-Islom sivilizatsiyasining yuksalishidagi umumiy roli tahlil qilinadi.

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, hukmdorlar, ulamolar, madaniyat, sivilizatsiya, tasavvuf, fiqh.

Giriş

İnsanlık tarihini yazan, değiştiren, etkileyen şahsiyetler, devletler, eserler ve hadiseler uzun yıllar geçtikten sonra daha iyi anlaşılır ve daha etraflı bir şekilde değerlendirilir. İlim, irfan, hikmet, feraset ve basiret sahibi mütehassıslar tarihi safha safha tahkik ve tahlil ederler. Zaman, mekân, imkân ve insan unsuru tarihin gidişatını etkileyen faktörlerdir. Cemiyetler ve devletler tarihi müştereken yazarlar. Çevre şartları, komşu, rakip millet ve devletler, kabile ve boylar arasındaki rekabetler, aile içi karışıklıklar, hanedanların nüfuz mücadeleleri, varlıklar ve kaynaklar üzerindeki emel, hakimiyet ve tasarruflar, çeşitli siyasi, içtimai, iktisadi saikler tarihin akışında belirleyici olurlar. İslam tarihinde sultanlar, devlet ricali, alimler, sufiler, tüccarlar devletin ve cemiyetin kaderinde etkili olmuşlardır. Karahanlılar yaşadıkları coğrafyadan dolayı Uygur, Çin, Hint kültürlerini, Maniheizm, Budizm, Şamanizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerini tanımaktaydılar. İnsanların ve cemiyetlerin dinlerini ve kültürlerini değiştirmeleri çok kolay değildir. Tarihe bakıldığında din değiştirmek istemeyen inancına sahip çıkanların katıldıkları sayısız harpleri, çatışmaları görmek mümkündür. Bir dinden diğer dine geçmek insanların zor karar vereceği bir aidiyettir. Türkler İslamiyet'i geçici bir hevesle değil, samimi ve şuurlu bir şekilde tercih etmişler, alimlere ve sufilere kıymet vermişlerdir. Karahanlılar devrinde on binlerce insanın bir anda İslamiyet'i seçmesi tarihte ender görülen vakalardandır. Bundan sonra İslamiyet sayesinde devlet kuvvetlenmiş, cemiyet maddi ve manevi yönden gelişmiş, İslam Medeniyeti Türk coğrafyasında yükselmiştir. Uygurlardan intikal eden kültürel birikim, İslam'ın usul ve esasları, Samanilerden gelen bilgi ve tecrübe ile imtizaç etmiş, asırlara hitap edecek Türk Devlet yapısının felsefesi ve temelleri Karahanlılarca atılmıştır. Ferd, cemiyet ve devlet olarak bir zihniyet inşa edilmiştir. Bu çalışmada birinci olarak Karahanlıların Müslüman olmaları, ikinci olarak hükümdarların, alimlerin, mutasavvıfların, fakihlerin ve halkın birlikte düşünme ve

hareket etmeleri, ortak paydada buluşmaları, üçüncü olarak Türk-İslam kültür ve medeniyetine katkıları, üzerinde durulacaktır. Tarihi perspektiften ve hassaeten İslam Medeniyeti'nin yükselişine bakılarak, Karahanlıların başarısında sultanlar ve alimlerin önemine temas edilecektir.

1. Karahanlılar ve Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Müslüman Olması

Şehname'de Efrasiyab olarak zikredilen, Türklerin atası kabul edilen Alp Er Tunga'nın soyundan gelen, iki yüz yıl tarih sahnesinde yer alan Karahanlıların İslam dinine çok büyük hizmetleri olmuştur. Tarihçiler tarafından farklı isimler verilen Karahanlılara Kaşgarlı Mahmud "Hakaniyye" adını vermiştir. (Dîvânü Lügati't-Türk, İstanbul 1333: I, 28). Karahanlı ismi "Kara Hakan" "Kara Han" dan gelmektedir. Kara, "büyük" demektir ki, Karahan "Büyük Hükümdar" anlamını taşımaktadır. Kaşgar'ı başkent edinen Karahanlılar komşuları Samani Devleti ile çok mücadele etmişlerdir. Samaniler'den İsmail b. Ahmed Muharrem 280 (Miladi Mart-Nisan 893) Talas'ı ele geçirmiştir. Bundan sonra Samanilerle münasebetler gelişmiş ve çok sayıda emir ve dihqan Müslüman olmuşlardır (DİA, 2001: 405). Samanilerin kendi aralarında yaşadıkları bir çatışmadan sonra Müslüman bir Samani Şehzadesi Karahanlılar'a sığınmıştır. Bu Samani Şehzadesiyle görüşen, Nişabur'dan gelen alimler ve sufilerle karşılaşan, konuşan ve etkilenen Karahanlı Hakanı Oğulçak'ın yeğeni Karahakan Satuk b. Bezir Müslüman olmuştur. Daha sonra Abdülkerim ismini alan Satuk Buğra Han Müslüman olmayan Türklere eğilmiş, İslam'ı yaymak için çok çalışmıştır. Karahanlı tarihi için önemli bir kaynak olan İbnü'l Esir'e göre, Satuk Buğra Han bir rüya görmüştür. Gökten inen bir kişi Türkçe olarak "Müslüman ol ki dünya ve ahirette selamet bulasın" dedikten sonra rüyada İslamiyet'i kabul etmiş ve sabahleyin Müslüman olduğunu herkese ilan etmiştir (DİA, 2001: 405). Satuk Buğra Han imanlı, ihlaslı ve gayretli bir Müslümandı. İslamiyet'i önce azatlı kölelerine tebliğ etmişti. Vefatından sonra oğlu Musa b. Satuk hükümdarlık makamına geçmiş, gayreti ve çalışması ve dini tebliğ eden davetçilerin tebliği ile Karahanlı Devleti tamamen Müslüman olmuştur. Hükümdarların iyi bir Müslüman olmasından halk etkilenmiş, 349/960 yılında çadırlarda yaşayan 200.000 kişi aynı anda Müslüman olmuş, tarihi bir hadise yaşanmıştır. Musa b. Satuk Han'dan sonra gelen diğer sultanlar da İslamiyet'i samimiyetle benimsemişler, insanların sevgisini

kazanmışlar, İslamiyetin mesajı geniş kesimlere ulaşmıştır. Böylece birçok din ve kültürün arasında yaşayan Karahanlılar devrinde İslamiyet Türklerin milli dini haline gelmiştir (Akkoyun, 2013: 30).

Uygur kültürel havzası sayılan Turfan, Kansu ve Kaşgar'da Budizm, Maniheizm, Şamanizm, Nesturi Hristiyanlığı, Zerdüştlük ve Yahudilik vardı. İslamiyet, böyle bir zeminde "*tacirler, elçiler ve dervişler*"in uzun süren çabalarıyla Türk coğrafyasında yayılmış ve kabul edilmiştir (Köprülü, 2011: 175). Maverâünnehir ticari ve kültürel açıdan merkezi bir yer olduğu için İslamiyet'in yayılmasında ticari kervanların etkisi görülmektedir. Kervanlarla ticari mallar taşınmış, haberleşme sağlanmış, kervanlara katılan medreselerde yetişmiş ilim ve tasavvuf erbabı dervişler İslamiyet'i Türk topluluklarına, göçebe halka anlatmışlardır (Turan, 1999: 12). Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasına vesile olan Ebu Nasr Samanî de hem kervan sahibi tüccar, hem de sufidir (Dağıstanlıoğlu, 2024: 264). Ebu Nasr Samanî takva sahibi, hayırsever ve bir mürşit olarak bilinmektedir. Satuk Buğra Han'dan başka binlerce kişinin Müslüman olmasına, irşadına ve bazı kişilerin zahiri ilimlerde yetişmesine vesile olmuş, Kaşgar'ın Artuç bölgesinde ilk medreseyi o kurmuştur (Dağıstanlıoğlu, 2024: 267).

Türk ve İslam tarihi açısından Karahanlıların İslamiyet'i seçmesi, Karahanlılar bakımından ise Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması tarihin kırılma noktasıdır. İslamiyet sufilerin ve tüccarların sayesinde tanınmış ve yayılmıştır. İnsanlararası münasebetler, güzel ahlaklı, medreselerde yetişen, İslam'ı temsil eden dervişler İslam dininin benimsenmesinde aktif roller üstlenmişlerdir. Satuk Buğra Han, Musa b. Satuk Han'ın ve diğer sultanların, devletin üst noktasında bulunan idarecilerin Müslüman olmaları ve dini iyi yaşamaları geniş kesimlerin İslam'ı kabul etmelerini sağlamıştır.

2. Karahanlılar Devrinde Sultanlar, Alimler ve Sufiler

Müslüman Türk Devletlerinde ulema ve sufilere itibar edilmiştir. Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Babürlüler Osmanlılar, Memluklar gibi İslam'a büyük hizmetleri olan devletlerde sultanlar, devlet ricali ve halk üzerinde alimlerin ve mutasavvıfların geniş ve derin tesiri vardır. Karahanlı hükümdarları İslamiyetin ilme, irfana ve eğitime verdiği önemin farkına varmışlar, alimleri ve ilmi çalışmaları desteklemişlerdir. Kaşgar, Taşkent, Balasagun gibi şehirler ilim, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir. Yeni bir dine giren halkın eğitime ihtiyacının farkına

varan idareciler ilim ve tasavvuf ehli ile işbirliği yapmışlardır (Polat, 2015: 47-50). Alimlerin halk üzerindeki tesirlerini dikkate alan Sultanlar onları yanlarında tutmaya çalışmış, onlara önemli vazifeler ve makamlar vermişlerdir (Kariev, 2018: 130 135). Mesela, Tamgaç Buğra Karahan İbrahim tarafından medreseler desteklenmiş, Semerkant'ta vakıf tarzında kurulan Medrese ile Daru'l-Merza (Hastahane)'de öğrenci ve hastalara uygun şartlarda eğitim verilmiş, imkânlar seferber edilmiş, iyi bir yönetim sistemi kurulmuştur (Öztürk, 2011: 44).

Karahanlı Hanları ilimle birlikte kültür, edebiyat ve sanatı takdir ve teşvik etmişlerdir. Sultanların içerisinde şairler vardır. Emîr Alî Böri Tigin, Kılıç Tamgaç Han, Nusretuddîn Kılıç Arslan şair sultanlardan birkaçıdır (Kartal, 2001: 57). Mesela, Hasan Buğra Han dürüst yönetimiyle, ilim adamlarına ve sanatkarlara hamilik yapmasıyla maruftur (Dilâçar, 1988: 14). İslami-Türk edebiyatının ilk ve en önemli eserleri Karahanlılar devrinde yetişen meşhur şahsiyetler Ahmed-i Yesevî, Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud, Edib Ahmed, ve Hakîm Süleyman Ata'ya aittir (Özgeriş, 2013: 140). Onların açtığı çığır yüzyıllarca devam etmiş, fikirleri, hikmetleri, şiirleri geniş bir coğrafyaya uzanmış ve halklara ilham kaynağı olmuştur. Kaside-i Bürde şairi Ka'b b. Zuheyr Peygamberimiz (s.a.v) için eşsiz bir şiir yazmış, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) hırkasını ona hediye etmiştir. Şairler yazdıkları eserleri zamanın sultan ve padişahınlarına hediye ederek eser sunma geleneğini bundan dolayı dini bir vecibe olarak telakki etmişler, sürdürmüşlerdir. Zamanın sultanları da sanatçılara, şairlere, ediplere aynı düşünce ile hediye vermenin yükümlülüğünü hissetmişlerdir. Bu usul ve gelenek, kültürü, edebiyatı, sanatı ve ilmi teşvik eden önemli bir devlet tatbikatı haline gelmiştir (Dadaş, 2002: 749).

3. Karahanlıların İslam-Türk Kültür ve Medeniyetine Katkıları

Karahanlılar devri siyaset, din, kültür ve medeniyet tarihi açısından önemlidir. Türkler yaşadıkları coğrafya sebebiyle Çin ve İran kültürünün tesirine maruz kalmış, Yahudilik ve Hristiyanlık ile münasebetlere duçar olmuşlardır. Şamanizm, Budizm, Mazdeizm, Maniheizm ve Zerdüştlük kültürüyle yakından ilgilenmişlerdir. Bu zeminde ve zamanda İslamiyet'i seçmişler ve İslam milli din olarak yerleşmiştir. Müslüman olduktan sonra Türk Devlet ve askeri yapısını korumuş, İslami esaslarla devlet idaresini birleştirerek geliştirmiş, geleneklerini dikkate alarak yeni bir düzen kurmuşlar, Türk- İslam kültür ve medeniyetinin ilk temsilcisi durumuna gelmişlerdir (Akkoyun, 2013: 7-12).

Karahanlı Devletinin hâkimiyetinde olan coğrafya İran-İslam ve Çin-Uygur kültürünün etkisinde bulunduğu için, Türkler arasında geniş çaplı ilmi ve kültürel faaliyetleri yaygınlaşmıştır. Bu süreçte İslamiyet'in kabulü ile Türkçe edebiyat dili olmuş, Türk-İslam edebiyatı doğmuştur (Ünlü, 1992: 364). Uygurlardan tevarüs eden kültürel birikim, İslamiyeti benimseyen Karahanlıları daha üstün bir seviyeye çıkarmış, İslamla mahalli kültür bir araya getirilmiştir (Göksu, 2011; Merçil, 2007; Usta, 2009). Maverâünnehir'de İslam'ın yayılmasında etkin olan Samaniler Karahanlılarla mücadele halindeyken uyguladıkları iskan politikalarıyla İslam'ın tesir alanını genişletmiş, İslamiyet'in Türk topraklarına intikalini ve halkın dini yakinen tanımlarını sağlamışlardır. Samanilerle olan ilişkiler Karahanlılarda devlet teşkilat yapısına, ticari ve siyasi alanların teşekkülüne ve kemaline tesir etmiştir. (Özaydın, 2002: 239-262). Karahanlılar, Türk kültür ve medeniyetinin Arap ve İslam âlemine ulaşmasında, İslam medeniyeti, kültürü ve müktesebatının Türk âlemine intikalinde köprü olmuşlardır (Genç, 1981: 40). Türk-İslam kültür ve medeniyetinin ilk eserleri Karahanlılar devrinde ortaya çıkmıştır (Yüksel, 2015: 68). İlmî ve edebî eserlerin yazılmasında devlet ricalinin desteği ve tesiri vakidir. Yusuf Has Hacıp *Kutadgu Bilig'i* Tavgaç Uluğ Buğra Han'a, Edip Ahmet bin Mahmud Yükneki *Atabetü'l-Hakayık* adlı eserini Dad İspehsalar Beg'e, Kaşgarlı Mahmud *Divânü Lügati't-Türk'ü* Bağdat'ta Halife Muktedî Biemrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur (Özgeriş, 2013: 141-145) Ahmed Yesevi ise Divan-ı Hikmet'i herhangi bir devlet büyüğüne sunmak amacıyla yazmamıştır. İslam'ın esaslarını, hak ve hakikati öğretmek, İslam'ı yaymak, aşk, sevgi ve marifeti anlatmak, Allah'ın rızasını kazanmak üzere söylediği hikmetleri insanlara sunmuş, önde gelen Halifelerinden Hakim Ata da hikmet geleneğini aynı amaçla sürdürmüştür (Sever, 2006: 15).

İslam fıkhi tefsir, hadis, kelim, tasavvuf gibi en temel dini ilimlerden sayılmaktadır. Karahanlılar Devrinde İslam hukuku üzerine çalışan birçok meşhur fakih yetişmiş, müstesna eserler telif etmişlerdir. İslam Medeniyeti'nin temeli ahlak ve hukuka dayanmaktadır. Ahlak tasavvufla, hukuk fıkıhla temayüz etmiştir. Müslüman devletler ve toplumlar için fıkıh hayat kılavuzudur, hal ilmidir, tasavvuf ise haldir. Türklerin göçebe hayatından yerleşik düzene geçmeleri hukuki bir düzeni gerekli kılmış, fıkha ağırlık verilmiştir. Türk-İslam düşünürleri de İslam hukuku ve düşüncesini, fıkıh ve tasavvuf sayesinde geliştirmişlerdir (Döğdüş, 2009:

9). Türkler İslam Hukukuna çok çabuk intibak etmişlerdir. Maveräünnehir'de 300' e yakın fakih yetişmiş, 350 civarında fıkıh eseri telif edilmiştir. Bu eserlerin %98'i Hanefi fıkhına aittir ki Maveräünnehir, Hanefi fıkhının kalesi hâline gelmiştir. (Kavakçı: 305-307). Buhara'da Hanefi fukahasının önde gelen ulema sınıfından Burhan ailesinin maaş verdiği 6000 fakih bulunmaktadır (Öngül, DİA, 1992: 430-432.) Maveräünnehir Fıkıh Ekolünde, özellikle Hanefi Fıkhının gelişmesi ve yayılmasında Karahanlılar Devrinde yetişen fukahanın ve onların devlet idaresindeki etkileri dikkat çekicidir. Serahsi, Debbusi, Merginani gibi meşhur fakihler Karahanlı devrinde yetişmiştir. İşşam Hukukun en çok müracaat edilen eserlerinden Serahsi'nin Mebsut, Merginani'nin Hidaye isimli çalışmaları o dönemde yazılmıştır. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig'i* ve diğer alimlerin eserlerinde hükümdarların, idarecilerin ahlaklı olması, şehvetten kaçınması, adil davranması, bilgili olması gibi hususlara yer verilmiş, o devirde hanların ilmi gayretleri artmıştır (Polat, 2015:49). Farabi ve İbni Sina gibi büyük alimler de Karahanlılar devrinde yetişmişler, asırlarca insanlığı etkilemişler, eserleri bir çok dile çevrilmiştir, ilim aleminde rehber olmuş, insanlığı aydınlatmışlardır (Akyüz, 2007: 24-25).

Hulefayı Raşidin, Emevi, Abbasi ve diğer İslam devletlerinde, halife, emir, sultan, ve padişahların ilme değer vermeleri, alimlerle istişare etmeleri önemlidir. İlim merkezlerini ve medreseleri, tekke ve dergahları desteklemeleri, zamana uygun eğitim müesseselerini inşa etmeleri sayesinde İslam medeniyetinin gelişmeye devam etmiştir.

Emeviler döneminde devlet ricalini tarif eden, tecrübeden mülhem bir söz vardır. İnsanlar meliklerinin yöneticilerinin dini üzeredir (el-Bidaye ve'n-Nihaye, 9/165). Karahanlı sultanlarının samimi Müslüman olmaları, İslam'ı yaşamaya ve yaymaya çalışmaları dinin kabullenmesinin en mühim sebepleri arasındadır. Karahanlılar İslam'ın ahlak ve ahkâmının hayata tatbikinde tasavufun ve fıkhın, terbiyenin ve tedrisatın ehemmiyetini kavramışlardır.

Karahanlıların İslam'a canla başla sarılmaları, iyi niyete, ulvi gayeye ve kutlu mefkureye sahip olmaları İslam medeniyetinin temel ilkeleri olan Allah (c.c.)'ın rızasını kazanmaya, İ'la-yı Kelimetullah ismini yükseltme mefkuresine dayanmaktadır. Veda Hutbesini irad eden Hz. Muhammed (s.a.v.)'ın mesajında yer alan ve tarih boyunca Müslüman-Türk Devletlerine hâkim olan tebliğ vazifesi, bir yönüyle İla'yı Kelimetullah ve

Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi olarak *Kutadgu Bilig*'de yer almış, birçok Müslüman-Türk Devletinin ideali haline gelmiş ve Osmanlılara kadar uzanmıştır (Öz, 2011: 30).

Hz. Peygamber (s.a.v.) Veda Hutbesinde “Ey İnsanlar, benim bu sözlerimi burada bulunanlar bulunmayanlara bildirsin, olabilir ki, bildirilen kimse burada bulunandan daha iyi anlar ve itaat eder” dedikten sonra Sahabe-i Kiram bu sözleri dini tebliğ işareti olarak telakki etmiş, dünyanın her yerine ulaşmışlardır (Güler, 2006: 14). Veda Hutbesindeki mesajı alan Karahanlılar tebliğ ve çağrının dini yaymanın tek yolu olduğuna inanmışlar, hızla İslamî yaymışlar ve İslam Medeniyeti'nin yükselişine vesile olmuşlardır. Böylece, iman, ilim, ihlas, ihsan içerisinde irşad faaliyetlerini yerine getirmeye çalışan Karahanlılar ilk Müslüman devletlerden birisi olmaları hasebiyle istikbalde yeşerecek ve gelişecek Müslüman Türk Devletlerine ve cemiyetlerine ilham kaynağı ve misal olmuşlardır.

Sonuç

Karahanlılar Maverâünnehir, Türkistan coğrafyasında ilk Müslüman Türk devletidir. Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması, oğlu Musa b. Satuk'un dinin yayılmasındaki büyük çabası, Müslüman olan hanların güzel ve iyi halleri, alimler, dervişler sayesinde İslamiyet geniş halk kesimleri tarafından kabul edilmiştir. Karahanlılar tarihlerini, ananelerini unutmamışlar, İslami ölçü ve kaideler çerçevesinde dinin ahkamıyla kültürel mirası bütünleştirmişlerdir. Yaşadıkları coğrafyada karşılaştıkları Uygur, İran, Turan, Çin, Hint kültürlerinden İslam Medeniyetinin tekamülü ve terakkisi için faydalanmışlardır. İslamiyetle sufiler yoluyla tanışmışlar, alimlere, ariflere, mutasavvıflara, ediplere, şairlere, sanatkarlara çok ehemmiyet ve kıymet vermişler, onlarla birlikte olmuşlar, ilmi eserlerin yazılmasına destek vermişlerdir. İlmin, irfanın, fıkhnın, eğitimin önemini idrak ederek müesseler, medreseler kurmuşlardır. Karahanlılar devrinde yetişen alimler, yazılan eserler Müslüman Türk devletlerine ve topluluklarına, İslam ve insanlık alemine rehber ve ilham kaynağı olmuştur. Karahanlı Devleti sayesinde, dini yaymak amacıyla İla'yı Kelimetullah ve Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresinin Müslüman Türk Devletlerine tevarüs ettiği söylenebilir. Karahanlılar Devri, İslam Medeniyeti'nin temel vasfı olan ahlak ve hukuk, tasavvuf ve fıkıh alanında büyük sufilerin ve alimlerin yetiştiği, önlerinin açıldığı bir dönemdir. Bu devirde yüzlerce fakih ve fıkhi eserin istikbale ışık tuttuğu, cemiyetin

hayat tarzını bina ettiği, Divan Hikmet'ten Ahmet Yesevi'nin hikmetleri, Kutadgu Bilig'de yer nasihatlerin Türkler üzerinde zihniyet inşasını sağladığı görülebilir.

Karahanlılar mükemmel bir devlet yapısını kurmuşlar, sultanlarla alimlerin, sufilerin, fakihlerin cemiyetin nizamında ve imarında yer almalarını sağlamışlardır. İslam Medeniyeti bu esaslar üzerinde Müslüman-Türk Devletleri'nin hizmetleriyle zirveye çıkmıştır, diyebiliriz. Türk Devletlerinin yeni bir medeniyetin tesisinde Karahanlıları birçok yönden dikkate alması faydalı olabilir.

Kaynakça

- Aksu, Ali. Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5/1 (Haziran 2001), 281-310.
- Akyüz, Yahya. Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2007). 11. Baskı, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007.
- Ali Öngül, Burhan Ailesi. Dia, C. 6, S. 430-432, İstanbul, 1992.
- Dağıstanlıoğlu, B. E. Ebu Nasr Sâmânî Üzerine Birkaç Not. Ekev Akademi Dergisi, 100, 260-274, 2024. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1556239>
- Dadaş, Cevdet. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şairlere Verilen Câize ve İhsanlar. Türkler, 11, 748-757, 2002.
- Dilâçar, Agop. Kutadgu Bilig İncelemesi. Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- Göksu, E. Târîh-i Güzîde'ye Göre Sâmânîler. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Güz, 151-174, 2011.
- Kariev, Aıtmamat. Karahanlılar Devrinde Yetişmiş Orta Asya Fukahası ve Onların İdaredeki Yeri. Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi, 6 (Haziran 2018), 125-138.
- Kartal, Ahmet. Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Saraylarındaki Edebî Faaliyetler Üzerine Düşünceler. Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 17, 55-69, 2001.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları. Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.
- Köprülü, M. Fuad. Türk Edebiyatı Tarihi. 8. Baskı (Haz. O. Köprülü), Ankara: Akçağ, 2011.
- Merçil, Erdoğan. Sâmânî Devleti'nde Türklerin Rolü. Tarih Dergisi, 35, 253-266, 1994.
- Mutlu, Melis Yardımcı. Karahanlılar Döneminde Sultan ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebî Çevreler. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 2(3), 139-151, 2013. <https://doi.org/10.7884/teke.162>
- Nuri, Ünlü. İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlılara Kadar). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, No;51, 1992.
- Öz, Ş. Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 11(3), 19-35, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim. Karahanlılar. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 24, 404-412, 2001.
- Özaydın, A. Türklerin İslâmiyeti Kabulü. Türkler Ansiklopedisi, 4, 239-262, 2002.
- Öztürk, Cemil. Türk Tarihi ve Kültürü. 4. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2007.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

- Polat, S. Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri. Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi, 1(1), 42-52, 2015.
- Reşat, Genç. Karahanlıların Devlet Teşkilatı. İstanbul, 1981, 40.
- Selahattin, Döğüş. Türk Düşünce Tarihine Bir Bakış. Ukde Kitaplığı, 2009.
- Turan, Osman. Selçuklular ve İslâmiyet. 5. Baskı, Boğaziçi, 1999.
- Turan, Yüksel D. D. Ahmet. İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11(11), 2001.
- Turan, Akkoyun. Türklerin İslâmiyet'i Kabulü ve Devlet Yönetimindeki Etkileri. Türkoloji Üzerine Araştırmalar, Nr. 7, Ekim, Ss. 7-37, 2013b.
- Usta, A. Sâ mânîler. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 36, 64-68, 2009.
- Zekeriya, Güler. Tebliğin Mahiyeti ve Sınırları. Kutlu Doğum İslam'ın Güncel Sunumu 2003, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 14.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

QORAXONIYLAR SULOLASI DAVRIDA YARATILGAN MUSULMON HUQUQI MANBASIDA IJTIMOY MASALALARNING YORITILISHI ("FATOVOYI QOZIXON" ASARI MISOLIDA)

Faxriddin Nosirjonov

O'zFA Tarix instituti kichik ilmiy xodimi,
Respublika yosh olimlar kengashi a'zosi
E-mail: hazratibobur@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraxoniylar sulolasi boshkaruv tizimi, huquqiy manbalari xususida muxtasar ma'lumotlar berilib, "Fatovoyi Qozixon" asari misolida Qoraxoniylar sulolasi davridagi musulmon huquqi manbalarining ijtimoiy masalalarni qanday yoritgani tahlil qilinadi. Asarning mazmunan tahlili orqali o'sha davrdagi ijtimoiy munosabatlar, huquqiy normalar va jamiyatdagi adolat tushunchasi kabi masalalarga fiqhiy yondashuvlar o'rganiladi.

Tayanch tushunchalar: istehson, rutuba, shartnoma, sulola, manba, ijtimoiy masalalar, xurmo, ko'chat, uzumzor.

Annotation: In this article, a brief overview is provided of the administrative system and legal sources of the Qarakhanid dynasty. Using the example of the "Fatavoyi Qozikhon" treatise, the study analyzes how Muslim legal sources of the Qarakhanid period addressed social issues. Through a substantive analysis of the treatise, the article explores fiqh-based approaches to social relations, legal norms, and the concept of justice within society during that era.

Key words: istekhsan, rutuba, contract, dynasty, source (or Legal Source), social issues, date palm, sapling / seedling, vineyard.

Islom huquqi tarixi – musulmon jamiyatlarining huquqiy va ijtimoiy tuzilmalarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Xususan, IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda hukmronlik qilgan Qoraxoniylar sulolasi davrida fiqhiy merosning shakllanishi va rivojlanishi jamiyatdagi huquqiy munosabatlarning mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Bu davrda ijtimoiy hayotning turli jabhalariga oid masalalar faqihlar tomonidan fatvolar orqali huquqiy jihatdan tartibga solingan.

Qoraxoniylar davridagi fiqhiy manbalar orasida "Fatovoyi Qozixon" asari alohida o'rin tutadi. Ushbu asar hanafiy mazhabi asosida tuzilgan bo'lib, muallif Hasan bin Mansur bin Abi Qosim Mahmud bin Abdulaziz Faxruddin Qozixon O'zjandiy Farg'oniy (vaf. 592/1196)ning huquqiy qarashlari va ijtimoiy masalalarga yondashuvini aks ettiradi. Asarda nikoh va oila munosabatlari, meros taqsimoti, mehnat munosabatlari, savdo-sotiq, ijtimoiy tenglik kabi masalalarga fiqhiy yechimlar taklif etilgani uni o'rganish dolzarb ekanligini anglatadi.

To'plam o'z davri uchun ham g'oyat ahamiyatli bo'lgani bilan e'tiborlidir. Muallif Buxoro qozisi lavozimida faoliyat olib borgan tufayli qozilik mahkamalaridagi ishlarni shariat qonun-qoidolari asosida olib borish uchun o'sha davrdagi ijtimoiy muhitga mos keladigan, aholining muammolarini hal qilish bilan birga, ularning savollariga javob bera oladigan manba zarurligini idrok qilgan va "Fatovoyi Qozixon" asarini yaratgan. Faxruddin Qozixon ilmiy merosini musulmon huquqiga doir asarlar tashkil etishi bilan bir qatorda, butun islom olamiga mashhur bo'lgan shogirdlar yetishtirgani ham e'tiborni jalb qiladi. Professor Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoniy mashhur olim Burxoniddain Marg'inoniyning ustozlari haqida so'z yuritib quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Fiqh ilmini o'z otasidan, undan keyin Imom Bahouddin Ali ibn Muhammad ibn Ismoil al-Asbijobiydan (vafoti 535 hijriy yili, Samarqandda) o'rgandi (Asfijob hozirgi Sayram). Uning mashhur ustodlari Abdulaziz Marg'inoniy, "Qozixon fatovosi"ning muallifi Faxruddin Abdulmafoxir Hasan ibn Mansur O'zgandiy (vafoti 1196 yil), "Al-Aqoid un-nasafiya" kitobi va fiqh ilmi bo'yicha yuzga yaqin asarlar muallifi Najmuddin Abuhafs Muhammad ibn Ahmad an-Nasafiy (vafoti 1143 yil), As-Sadrush-shahid Hisomuddin Umar ibn Abdulaziz ibn Umar ibn Moza (vafoti 1140 yil) va As-Saraxsiyning shogirdi bo'lmish Abu Umar Usmon ibn Ali al-Baykandiy edi"¹.

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, Faxruddin Qozixon "Fatovoyi Qozixon" kabi asarlari islom huquqining amaliy qirralarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qilgani kabi, u yetishtirgan shogirdlar orqali ham islom olamida yuksak ilmiy ta'sir ko'rsatgan. Xususan, Burhoniddin Marg'inoniy kabi buyuk faqihning Faxruddin Qozixonning shogirdlaridan bo'lishi uning nafaqat mutafakkir, balki muallim sifatidagi yuksak maqomini ko'rsatib beradi.

Professor Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoniy keltirgan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, Marg'inoniyning ilmiy tarbiyasida Faxruddin Qozixonning ta'siri katta bo'lgan. Bu esa, Qozixonning ilmiy merosi nafaqat asarlar orqali, balki shogirdlar orqali ham davom etganini, islom huquqiy an'analarning uzviylik va ustoz-shogird silsilasida saqlanganini ko'rsatadi.

Shu tariqa, Faxruddin Qozixon nafaqat o'z davrining yetuk qozisi va faqih muallifi, balki islom huquqi tarixida ilmiy maktab yaratgan ustoz

¹ А.Ш.Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. Тошкент. 2000. 9-бет.

sifatida ham alohida o'rin tutadi. Uning shogirdlari orqali tarqalgan ilm islom huquqiy merosining uzviyligini, Turon zaminidagi fiqhiy an'analarning jahon islom olamiga ta'sirini yaqqol namoyon etadi.

To'plam muallifi Qoraxoniylar sulolasi (990-1212)ning oxirgi davrida yashab ijod qilgan. Aynan mana shu davrda sulola hukmronligi o'rnatilgan hududlarda qozilik mahkamalari mavjud edi. Ammo sulola dastlab hokimiyatga kelgan vaqtda boshqaruv musulmon huquqi manbalariga asoslanmagan va qozilik mahkamalari faoliyat yuritmagan. Umumiy ma'noda olib qaraganda professor Z.Muqimovning quyidagi mulohazalarini keltirish mumkin: "Qoraxoniylar davlatining o'troq, ya'ni shahar va qishloq aholisi o'rtasida musulmon huquqi, ko'chmanchi xalq orasida odat huquqlari - tura huquq manbai bo'lib xizmat qilgan. Afrosiyob xarobalarini o'rgangan olimlar shahar markazida Qoraxoniylar ibodatxonasi bo'lganligi, unda qonunnoma saqlanganligi to'g'risida taxmin qiladilar, ammo u hozirgacha topilgan emas. Qoraxoniylar hukmdorlaridan Ibrohim ibn Nasr Tamg'ach Bug'roxonning qonunchilikni, tartib-intizomni mustahkamlash borasidagi xatti-harakatlari haqida turli hikoyalar yetib kelgan¹.

Tadqiqotchilar Qoraxoniylar sulolasining huquqiy manbayi, boshqaruv tizimi Somoniylar sulolasiga o'xshash bo'lgani, butkul yangicha tizim va boshqaruvni joriy qilish yoki huquq manbayini yaratish imkonsiz bo'lganini aytishadi. Sulola hukmronligi dastlabki davrlarda ham odat huquqiga asoslangan edi. Odat huquqiga asoslanganligi qoraxoniylar ko'chmanchi qabila bo'lganliklari sababli turkiy chorvadorlarga xos qadimiy tartib-qoidalarga rioya etganliklari bilan izohlanadi. Sulola tomonidan boshqaruvni o'ziga xos tarzda tashkillashtirilgan jihatlari ham bo'lgan. Bu xususida shunday ma'lumotlarni uchratamiz: "Markazdagi boshqaruv tizimi ikki idora: dargoh va devonlardan iborat bo'lgan. Oliy hukmdor o'ziga tobe bo'lgan viloyat va shaharlarga hukmdor sulola namoyondalarini tayinlab, bu bilan, tabiiy ravishda, butun mamlakat uzra o'z siyosatini yurgizishni maqsad qilib qo'ygan. Viloyat (mulk) hukmdorlari ilig unvoniga ega bo'lganlar. Biroq, ilgarilari ham ko'rganimizdek, viloyatlar markazdan farqli mustaqil siyosat yuritishga ham intilganlar. Bu o'z o'rnida ichki nizolarga sabab bo'lib, XI asrning

¹ З.Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент. 2003. 89-бет.

uchinchi choragida qoraxoniylar siyosiy birligi ikkiga: g'arbiy va sharqiy hoqonliklarga bo'linib ketadi"¹.

Ayrim tadqiqotchilar Qoraxoniylar sulolasining asosiy huquq manbayi shariat qonun-qoidalari bo'lganini aytishadi. Bundan kelib chiqadiki, har bir tadqiqotchi sulolaning asosiy huquq manbayini turlicha talqin qilgan. Lekin sulola hukmdorlarining diniy e'tiqodi, ularning davlat boshqaruvida tutgan rolga nisbatan yondashilganda asosli xulosaga kelish mumkin. Chunki hoqonlarning boshqaruv davrida ularning e'tiqodi, yondashuviga ko'ra huquq manbalari turlicha bo'lgan. Sulolaning huquqiy manbalari shariat qonun-qoidalari bo'lganligi borasida manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Ibn Asir, Yusuf Bolasog'uniiy, Narshaxiy va Nizomulmulk asarlarida sulola huquqiy manbalari xususida batafsil ma'lumotlarni uchratish mumkin. Shunday bo'lsada, markazlashgan davlatning mavjud bo'lmaganligi huquqiy manbalarning amaliyotdagi holatiga ijobiy ta'sir o'tkazmagan. Islom diniga e'tiqod qiluvchi hukmdorlar shariat qonun-qoidalariga amal qilish bilan birga davlatning boshqaruv tizimi va huquqiy tartiblarini saqlab qolgan².

Qoraxoniylar sulolasi davrida diniy mansablar mavjud edi. Shayxulislom, imom, sayid, sadr, shayx, faqih, qozi, muftiy shular jumlasidandir. Faqih Faxruddin Qozixon O'zjandiy sulola davrida qozilik vazifasida ishlar ekan, qozilik mahkamalarida manba sifatida foydalanish uchun muhim bir asarga ehtiyoj sezgan bo'lsa kerak. Shundan so'ng "Fatovoyi Qozixon fi mazhabil Imomul A'zam Abi Hanifa an-No'mon" to'plamini ta'lif qildi. Odatda furu' al-fiqh (musulmon huquqining "tarmoqlari" islom ijobiy huquqini tashkil qiluvchi fiqhning bir qismi)³ ilmiga doir asarlar "Tahorat kitobi" (كتاب الطهارة) dan boshlanadi va o'z navbatida bu holat an'anaga aylanib qolgan. Lekin "Fatovoyi Qozixon" asari "Rasmul muftiy" (فصل في رسم المفتي) ("Fatvo beruvchi shaxslarning ish yuritish tartibi")⁴ bo'limi bilan boshlanadi. Bundan ko'rinib turibdiki muallif muftiy, qozi lavozimida faoliyat yurituvchilar va "Fatovoyi Qozixon" asarini o'quvchilar uchun maxsus yo'riqnoma yaratgan. Asarning sulola davridagi ijtimoiy masalalarga yechim bo'lishdagi

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия боскинига қадар). Тошкент. 2001. 107-108-бетлар.

² Қаранг: А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар). Тошкент. 2006. 83-бет.

³ И.Бекмирзаев. Исламда қозилик маҳкамалари. Тошкент. 2019. 422-бет.

⁴ الإمام فخر الدين الحسن بن منصور. فتاوى قاضيخان. بيروت. ١٤٤٦. ج. ١. ص. ٩.

Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.1. Байрут. 2024. 9-12-бетлар.

ahamiyati unda keltirilgan “Muomalot kitobi”¹ (كتاب المعاملة), “Nikoh kitobi”² (كتاب النكاح), “Savdolar kitobi”³ (كتاب البيوع), “Taqsimlash kitobi”⁴ (كتاب القسمة), “Ijaralar kitobi”⁵ (كتاب الإيجارات), “Sheriklik haqidagi kitob”⁶ (كتاب الشراكة) va boshqa shu kabi masalalar yuzasidan yoritilgan ma'lumotlar bilan yanada ahamiyatlidir.

Fatvo janrida yozilgan asarlarda ijtimoiy masalalar umumiy tarzda “Muomalot kitobi” qismida beriladi. Ammo “Fatovoyi Qozixon” to'plamida ekin ekish va hosil olish, ish beruvchi va hosil yetishtirish maqsadida yollangan xizmatchining vazifalari va haq-huquqlari bayon qilingan. Ziroatchilik, qishloq ho'jaligi mahsulotlarini yetishtirishdagi musulmon huquqiga doir masalalarga alohida boblar ajratilishiga qaramay muallif ayrim masalalarni “Muomalot kitobi”da keltirib o'tganini ko'rish mumkin. Quyida ayrim misollar orqali ijtimoiy masalalarning ifodalanishini ko'rib o'tamiz:

ولو شرطاً على أن تكون الرطبة بينهما نصفين فسدت المعاملة؛ لأنهما شرطاً الشركة فيما لا ينمو بعمله، فالرطبة للبذر بمنزلة الأشجار للثمار، فكما أن اشتراط الشركة في الأشجار المدفوعة إليه مع الثمار يكون مفسداً للعقد، فكذلك ههنا.

ولو دفع إلى رجل غرائس نخل أو شجر أو كرم، قد علق في الأرض ولم يبلغ الثمر على أن يقوم عليه، ويسقيه ويلقح النخل، فما خرج من ذلك فهو بينهما نصفان، كانت فاسدة إذا لم يسم سنين معلومة؛ لأن الكرم والشجر يختلف باختلاف المواضع في الضعف والقوة، ولا يدري في كم يحمل النخل والشجر والكرم لقوة الأرض وضعفها، فإن بينا لذلك وقتاً معلوماً، جاز وإلا فلا.

ولو دفع إلى رجل نخلاً أو كرمًا أو شجرًا، قد أطعم، وبلغ سنين معلومة على أن يقوم عليه ويسقيه ويلقح نخله ويكسح كرمه على أن النخل والكرم والشجر والخارج، كل ذلك بينهما نصفان فهو فاسد لاشتراطهما الشركة فيما هو حاصل بغير عمله، وهو الشجر، فلا يجوز كما لو دفع أرضاً مزارعة على أن تكون الأرض والزرع بينهما نصفين.

ولو دفع نخلاً أو كرمًا أو شجرًا معاملة أشهراً معلومة، يعلم أنها لا تخرج الثمر في تلك المدة بأن يدفعها أول الشتاء إلى أول الربيع، كان فاسداً.

ولو شرطاً لذلك وقتاً قد يبلغ الثمر في تلك المدة، وقد يتأخر عنها، جاز لأننا لم نتيقن بفوات المقصود بهذا الشرط وإنما نتوهم، فإن خرج الثمر في تلك المدة، كان بينهما على ما شرطاً، وإن تأخر عن تلك المدة، فللعامل أجر مثل عمله فيما عمل إن لم يكن تأخر الخروج لأفة تحدث في تلك السنة وإن لم يخرج الثمر لأفة سماوية حدثت في تلك السنة، كانت المعاملة جائزة، ولا أجر للعامل ههنا ولا شيء له؛ لأن عند حدوث الأفة لا يتبين أن الثمرة ما كانت تخرج في تلك المدة، فلا يظهر فساد العقد.

¹ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.3. Байрут. 2024. 51-80-бетлар.

² Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.1. Байрут. 2024. 285-394-бетлар.

³ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.2. Байрут. 2024. 3-13-бетлар.

⁴ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.2. Байрут. 2024. 618-632-бетлар.

⁵ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.3. Байрут. 2024. 561-578-бетлар.

⁶ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.2. Байрут. 2024. 190-284-бетлар.

⁷ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.3. Байрут. 2024. 159-228-бетлар.

رجل دفع إلى رجل كرمًا معاملة وفيها أشجار لا تحتاج إلى عمل سوى الحفظ، قالوا : إن كان بحال لو لم يحفظ يذهب ثمرتها قبل الإدراك، جازت المعاملة ويكون الحفظ هنا للنماء والزيادة، فإن كان بحال لا يذهب ثمرتها قبل الإدراك لو لم تحفظ لا تجوز المعاملة في تلك الأشجار، ولا يكون للعامل نصيب من تلك الثمار.

ولو دفع شجرة الجوز إلى رجل معاملة. قال الشيخ الإمام أبو بكر محمد بن الفضل رحمه الله تعالى : جاز دفعها معاملة وللعامل حصة منها ؛ لأنها تحتاج إلى السقي والحفظ حتى لو لم تحتج إلى أحدهما لا يجوز¹

Tarjimasi: “Agar ikki tomon shart qilib, rutuba (ya’ni, ko’kat hosili) ikkalasi orasida yarim-yarim bo’lishini belgilasalar, bunday muomala bekor bo’lishiga olib keladi. Chunki ular o’sishi ishchi mehnatiga bog’liq bo’lmagan narsada sheriklikni shart qildilar. Rutuba urug’ uchun qanday bo’lsa, daraxt ham meva uchun shunday hisoblanadi. Shunday holat bo’lsaki, ishchiga topshirilgan daraxt bilan birga mevada sheriklikni shart qilish shartnomani buzsa, bu yerda ham xuddi shunday hisoblanadi.

Agar bir kishi boshqa shaxsga xurmoni, mevali yoki uzum ko’chatlarini yerga ekilgan holda, hali hosil berish jarayoniga yetmasdan turib, ularni parvarish qilish, sug’orish va xurmolarni gullatish uchun bersa va chiqadigan hosilni ikkalasi o’rtasida teng bo’lishni shart qilsa, bu shartnoma fasod hisoblanadi. Agar ma’lum yillar ko’rsatilmasa, u holda uzumzor va daraxtlar o’simligi turli joylarda turlicha bo’lgani uchun, qaysi vaqtda hosil berishini aniq bilmaslik ehtimollidir. Shuning uchun aniq muddat ko’rsatilsa, shartnoma joiz bo’ladi, aks holda joiz bo’lmaydi.

Agar bir kishi o’zining hosil bergan xurmo yoki uzumzorini yoki daraxtzorini ma’lum yillarga birovga topshirib, uni parvarish qilish, sug’orish, xurmolarni gullatish va uzumzorni tozalashini shart qilib, undan chiqadigan hosil bilan birga daraxtlarni ham teng bo’lishni shart qilsa, bunday shartnoma fasod hisoblanadi. Chunki ular ishchi mehnatiga bog’liq bo’lmagan narsada, masalan daraxtlarda sheriklikni shart qildilar. Bu hol, yerni muzora’a shartnomasiga berish va yer bilan hosilda sheriklikni shart qilish kabi joiz emas.

Agar xurmo yoki uzumzorni ma’lum oylarga, masalan, qish boshidan bahor boshigacha, hosil chiqmaydigan vaqtga shart qilib bersa, shartnoma bekor hisoblanadi.

Agar ular hosil chiqishi mumkin bo’lgan muddatga shart qiladilar va ba’zan hosil kechikishi ehtimoli bor bo’lsa, shartnoma joiz bo’ladi. Chunki maqsadning butunlay yo’qolishi qat’iy emas, balki ehtimoliydir. Agar shu

¹ Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.3. Байрут. 2024. 52-бет.

muddatda hosil chiqsa, u ikkalasi o'rtasida shartga ko'ra bo'linadi. Agar muddatdan kech chiqsa, ishchi qilgan mehnati uchun "misli haq" (o'xshash ish haqi)ga haqdor bo'ladi. Ammo agar hosil chiqmasligi o'sha yilda tabiiy ofat sababidan bo'lsa, shartnoma joiz hisoblanadi va ishchiga haq to'lanmaydi. Chunki ofat voqe bo'lgan paytda hosil belgilangan muddatda chiqmasligi ma'lum bo'lmagan edi, shu bois shartnoma buzilgan hisoblanmaydi.

Agar bir kishi o'zining uzumzorini boshqa shaxsga muomalot shartnomasi asosida bersa va unda faqatgina hosilni saqlashdan boshqa mehnat talab etmaydigan daraxtlar bo'lsa, u holda faqihlar shunday deydilar: agar daraxtlarni saqlamasdan turib hosili yo'qolishi mumkin bo'lsa, shartnoma joiz hisoblanadi, chunki bu yerda saqlash hosilning o'sishi va ko'payishi uchun zarur. Agar daraxtlarni saqlamasdan ham hosil yo'qolmasa, u holda shartnoma joiz emas va ishchiga bunday daraxtlardan hech qanday ulush tegmaydi.

Agar bir kishi yong'oq daraxтини boshqa shaxsga muomalot shartnomasi bilan bersa, shayx imom Abu Bakr Muhammad ibn al-Fazl (r.a.)ning fikricha, bu shartnoma joiz hisoblanadi va ishchi undan ulush oladi. Chunki yong'oq daraxti ham sug'orish va saqlashga muhtoj. Agar ulardan biri talab etilmasa, shartnoma joiz bo'lmaydi"¹.

Ma'lum bo'ladiki, muomalot (ijtimoiy masalalar) shartnomalari – musulmon huquqida ishchi va mulkdor o'rtasidagi hosilni bo'lish asosida tuziladigan kelishuvlar bo'lib, ular dehqonchilik, bog'dorchilik va mehnat munosabatlarini tartibga solishda muhim o'rin tutadi. "Fatovoyi Qozixon" asarida bu shartnomalar hanafiy mazhabining amaliy fiqhiy yechimlari asosida tahlil qilinadi. Asardagi misollar Turon jamiyatidagi mehnat huquqi, mulk munosabatlari, va adolat mezonlarini musulmon huquqi doirasida yoritadi.

Asarda birinchi navbatda "rutuba" (ko'kat hosili)dagi sheriklik misoli keltiriladi. Agar ikki tomon hosilni yarim-yarim bo'lishni shart qilsa, lekin hosil ishchi mehnatiga bog'liq bo'lmasa, shartnoma fosid (bekor) hisoblanadi. Bu yerdagi asosiy huquqiy tamoyil:

- sheriklik faqat mehnat orqali shakllangan hosilga nisbatan joiz;
- mehnat ta'sir qilmaydigan narsada sheriklikni shart qilish adolat mezoniga zid.

¹ Таржима мақола муаллифи томонидан амалга оширилган.

Bu qoida daraxt va meva munosabatida ham qo'llaniladi: agar ishchiga daraxt topshirilib, mevada sheriklik shart qilinsa, lekin ishchi mehnati mevaga ta'sir qilmasa, shartnoma fosid bo'ladi.

Agar xurmo, uzum yoki mevali daraxtlar hali hosil berish jarayoniga yetmagan holda ishchiga topshirilsa va hosilni teng bo'lish shart qilinsa, shartnoma fosid hisoblanadi. Bu yerda ikki muhim omil:

1. Muddatning aniq ko'rsatilishi, chunki turli joylarda hosil vaqti farqli bo'lishi mumkin
2. Maqsadning aniqligi, hosil chiqishi ehtimoliy bo'lsa, shartnoma joiz; agar mutloq yo'qolish bo'lsa, shartnoma bekor qilinadi.

Bu tahlil hanafiy fiqhidagi vaqt va maqsad mezonining shartnoma kuchini belgilashdagi rolini ko'rsatadi.

Agar mulkdor o'zining hosil bergan bog'ini ishchiga topshirib, hosil bilan birga daraxtda ham sheriklikni shart qilsa, shartnoma fosid hisoblanadi. Chunki daraxt ishchi mehnatiga bog'liq bo'lmagan mulk hisoblanadi. Mehnat ta'sir qilmaydigan narsada sheriklikni shart qilishni huquqiy nuqsonlardan biri sifatida baholash mumkin.

Bu holat muzora'a shartnomasidagi yer va hosildagi sheriklikka o'xshatilib, joiz emas deb baholanadi. Bu yerda mulk huquqi va mehnat huquqi o'rtasidagi chegara aniq belgilanadi.

To'plamning ijtimoiy masalalarga tegishli qismi islom huquqining mehnat, mulk va adolat munosabatlari tartibga soluvchi mukammal manba hisoblanadi. Asarda mehnat ta'siriga bog'liqlik shartnomaning joiz yoki fosidligini belgilaydi, muddat va maqsadning aniqligi huquqiy kuchni ta'minlaydi, ofat va ehtimoliylik mezoni shartnoma natijasini baholashda asos bo'ladi. Istihson metodining qo'llanilishi hayotiy sharoitga moslashuvchan yechimlarni taklif qiladi.

Bu tahlil Fatovoyi Qozixonni faqat fiqhiy manba emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni huquqiy asosda tartibga soluvchi amaliy dastur sifatida namoyon etadi. Asar Qoraxoniylar sulolasi davrida jamiyatdagi mehnat munosabatlari, mulk huquqi va adolat mezonlarini musulmon huquqi doirasida mukammal tarzda yoritadi. Sulola davrida yaratilgan va qozilik mahkamalaridagi ishlarni british uchun huquqiy manba vazifasini o'tay olgan "Fatovoyi Qozixon" asari bugungi kunga kelib ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu boisdan asarning zamonaviy nashrlari chop etib kelinadi. Musulmon huquqini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ilm talabidagilar mazkur asarga murojaat qiladilar. Ajdodimiz

Faxruddin Qozixon O'zjandiy ilmiy merosini o'rganish va har tomonlama tahqiq, tadqiq qilish, yosh avlodga yetkazishdek sharaflı vazifa islomshunos, tarihnavis, huquqshunos hamda manbashunoslar oldida turgan muhim ishlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. لإمام فخرالدين الحسن بن منصور. فتاوى قاضيخان. بيروت. ١٤٤٦. ج. ١. ص. ٩.
Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.1. Байрут. 2024. 9-бет.
2. А.Ш.Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. Тошкент. 2000. 9-бет.
3. И.Бекмирзаев, Н.Мирзаев. Ислонда қозилик маҳкамалари. Тошкент. 2019. 444-бет.
4. Имом Фахруддин Ҳасан бин Мансур. Фатавойи Қозихон. Ж.3. Байрут. 2024. 51-бет.
5. З.Муқимов. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент. 2003. 89-бет.
6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқининга қадар). Тошкент. 2001. 107-108-бетлар.
7. А.Сагдуллаев, Ў.Мавлонов. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар). Тошкент. 2006. 83-бет.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**THE RELIGIOUS LANDSCAPE OF TURAN (توران) DURING THE
QARAKHANID PERIOD**

Zelko - Yilmaz Ethan

Dual BA History and Science Political, Certificate in theology.

EPHE-PSL (Paris), MA students History

ORCID 0009-0004-9378-6088

zelko.yilmaz.ethan@gmail.com

Abstract: *This article examines the religious landscape of Turan during the Qarakhanid period (9th–13th centuries), focusing on the complex interaction between Islam and earlier spiritual traditions. The study analyses the pre-Islamic religious environment of Turan, the Qarakhanids' conversion to Sunni Islam and the role of Islamic institutions in consolidating political authority, and finally, the long-term religious and cultural legacy of the dynasty. The persistence of shamanistic beliefs, Buddhism, Manichaeism, Zoroastrianism, and Christianity, as well as the rise of Sufism, illustrates the pluralistic nature of the region. The article highlights how the Qarakhanids combined Turkic identity with Islamic governance, promoted Hanafi law, supported religious architecture, and stimulated the development of Turkic-Islamic literature. Their legacy influenced subsequent dynasties such as the Seljuks, Khwarazmshahs, and Timurids, establishing Turan as a major Islamic centre shaped by cultural hybridity and Silk Road interactions.*

Keywords: Qarakhanids, Turan, Islamisation, shamanism, Sufism, Hanafi school, cultural legacy, Sogdians, religious pluralism, Islamic architecture.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qoraxoniylar davri (IX–XIII asrlar) Turon mintaqasining diniy manzarasi tarixiy, siyosiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqot Turon hududining islomlashuvdan avvalgi diniy holatini, Qoraxoniylar tomonidan islomning qabul qilinishi va davlat hokimiyatini mustahkamlashdagi diniy institutlarning rolini, shuningdek, bu sulola tark etgan diniy-madaniy merosni yoritadi. Maqolada shomonizm, buddizm, moniylik, zardushtiylik, nasroniylik kabi qadimiy e'tiqodlarning yashab qolishi, tasavvufning ommalashuvi, islom arxitekturasini, shahar va qishloq makonlarining islomlashuvi, Xanafiylar maktabining ustuvorligi kabi masalalar keng yoritiladi. Muallif Qoraxoniylarning turkiy identitetni saqlagan holda islomiy davlatni shakllantirishdagi o'rnini tahlil qilib, ularning Turon sivilizatsiyasining keyingi bosqichlariga – Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Temuriylarga ko'rsatgan ta'sirini ochib beradi. Natijada, Turonning diniy manzarasi ko'p qatlamli, sinxretik va uzluksiz rivojlanib boruvchi jarayon sifatida talqin etiladi.*

Tayanch tushunchalar: Qoraxoniylar, Turon, islomlashuv, shomonizm, tasavvuf, Xanafiylar, madaniy meros, Sog'diylar, diniy pluralizm, islom arxitekturasini.

Turan, a vast region of Central Asia covering Transoxiana, Ferghana and the surrounding steppes, has long been a cultural and religious

crossroads. But it is also a vector of unity for the Turkish world: This cultural connection can explain the beginning of the vast history of the Turkish peoples that interests us all. During the Qarakhanid period (9th–13th centuries), this region underwent significant religious and social transformations. The Qarakhanids, a Turkic dynasty that emerged from the Qarluq tribal confederation, are notable for their adoption of Sunni Islam in the mid-10th century — a moment that marked a decisive turning point in the Islamization of Central Asia. However, despite the official adoption of Islam, the religious landscape of Turan remained pluralistic. Ancient shamanic traditions, Buddhist practices and Manichaean influences persisted, particularly in rural and border areas. Studying this period thus provides insight into how a Muslim society gradually developed while coexisting with earlier spiritual legacies.

This work aims to examine the religious situation in Turan during the Qarakhanid period by analysing: first, the global framework of the landscape before the islamisation of the Qarakhanid (1); then, the role of Islam and its institutions in consolidating Qarakhanid power (2); finally, it will examine the religious legacy of the Qarakhanids (3). This approach will shed light on the complexity of the Islamisation process and the cultural richness of medieval Central Asia.

I. Presentation of the general framework

The Qarakhanid dynasty (c. 840–1212 CE) emerged as one of the earliest Turkic Muslim states in Central Asia. Originating from nomadic tribal confederations in the steppes of Semirechye and the Kashgar region, the Qarakhanids gradually expanded their authority over Transoxiana, a territory historically referred to as Turan (توران) in Persian sources such as *The Book of Kings* of Ferdowsi (فردوسی)¹.

Their conversion to Islam around 960 CE, under the reign of Sultan Satuq Bughra Khan (r. 942–955), represents a major turning point in the religious history of Central Asia, as they became the first Turkic dynasty to adopt Islam as a ruling ideology². This period must be situated within the broader context of religious diversity that characterized Central Asia, as Michal Biran mentioned: “It is therefore clear that cross & cultural contacts continued during this period, and with quite a significant scope, though

¹ Ferdowsi, *The Book of Kings*, Shāhnāme (شاهنامه) (11th c.)

² Tor Deborah. The Islamization of Central Asia in the Sāmānīd Era and the Reshaping of the Muslim World. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 72(2), 2009, pp. 283–308.

the political fragmentation and the nature of the sources make it more difficult to follow them closely¹".

Indeed, before and during the early Qarakhanid era, the region hosted a plurality of faiths: Buddhism and Manichaeism flourished particularly in the eastern Tarim Basin, Zoroastrian influences persisted among Iranian-speaking communities, and Turkic shamanic traditions continued in nomadic environments². This pluralism explains why the Islamization of the region was not a sudden rupture but rather a gradual and uneven process.

Central Asia is a "land of religious diversity", and in order to understand the period we are interested in (the 10th century), we need to understand the background of the Turan region. The well-known religions of Manichaeism, Zoroastrianism, Christianity, Judaism, and Buddhism all had followers in Central Asia since the 7th century and even before.

Christianity was already present in Central Asia long before the advent of the Karakhanids. In the 4th century, there was already a bishop in Merv – from the Council of Seleucia-Ctesiphon (410) onwards, Merv appears as a metropolitan see – which testifies to the expansion of Christian communities to the eastern borders of the Sassanid world. In the 7th century, several Christian sects, including Nestorian, Jacobite and Melkite missionaries, were present in Transoxiana and Khorezm, illustrating the region's integration into the wider religious networks of the Near East³.

Buddhism, meanwhile, had flourished particularly in the eastern regions around the Tarim Basin, and maintained a strong following in Bactria as well. Yet its trajectory was not uniform. The Chinese pilgrim Xuanzang, who traveled through the region in the mid-7th century, observed that in parts of Transoxiana and Khorasan, Buddhism was already in decline, gradually giving way to Zoroastrianism, largely under the influence of the Sasanian Empire⁴.

¹ Biran Michal. Qarakhanid Studies. Cahiers d'Asie Centrale, 9, 2010, pp. 77-89. (cit. p.82) URL : <http://journals.openedition.org/asiacentrale/619>

² Bullion Elissa. Kinship and Religious Identities in Medieval Central Asia (8th–13th c. CE). PhD diss., Washington University in St. Louis, 2018, p. 456.

³ Dickens Mark. Nestorian Christianity in Central Asia. Independent Scholar & Educational Consultant, Canada & Uzbekistan, 2020, p. 20.

⁴ Sims-Williams Nicholas. CHRISTIANITY iii. In Central Asia and Chinese Turkestan. Encyclopædia Iranica, Vol. V, Fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 330-334. URL ; <http://www.iranicaonline.org/articles/christianity-iii>

Another influential faith was Manichaeism, which enjoyed particular popularity among the Uighur populations of Western China and the Tarim Basin. Although the textual record is less detailed concerning the everyday beliefs of steppe and highland populations, available sources often describe them in stereotypical terms - either as lacking religion altogether or practicing animistic traditions—depictions that, as Nicolas Di Cosmo has argued, reflect outsider biases rather than nuanced ethnographic accounts¹.

Archaeological evidence provides a more balanced perspective. Burial practices and Turkic runic inscriptions from the 7th to 9th centuries point to a religious landscape shaped by the Tengri cult, shamanism, and ancestor worship, which formed the backbone of Turkic spiritual life². Yet, this world was far from isolated: accounts by travelers such as al-Idrīsī (d. 1166), alongside Turkic inscriptions, reveal a degree of syncretism, with some nomadic groups incorporating elements of Buddhism, Nestorian Christianity, and Manichaeism into their practices.

At the same time, the Qarakhanid dynasty remained connected to broader cultural dynamics through the Silk Road, where interaction with Chinese, Indian, and Islamic worlds fostered exchanges of both material goods and religious ideas³. Referring to the Silk Road, Mark Dickens reveals what he describes as the “key element” of this religious transmission along a route steeped in religious elements: “The key players in transmitting religion along the Silk Road (whether Christianity, Buddhism, Manichaeism or Islam) were the Sogdians, an ancient Iranian-speaking group of inveterate traders who lived in Transoxiana (or Transoxania), the ancient Greek name for the region that lay beyond the Oxus River, roughly equivalent to modern Uzbekistan. This area was later called *Mawara'an-nahr* (meaning “beyond the river”) by the Arabs⁴”.

«More broadly, the Sogdian merchant networks that I here propose to study made possible the circulation of people, techniques, products and ideas. This circulation of ideas in itself merits detailed studies, which are at present often only embryonic, and I will not deal with them here. But it

¹ Di Cosmo Nicola. Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. *The Journal of Asian Studies*, 53(4), 1994, pp. 1092–1126.

² Golden Peter. Religion among the Qipchaqs of Medieval Eurasia. *Cambridge Archaeological Journal*, 42(2), 1998, pp. 180-237.

³ Duturaeva Dilnoza. *Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations*. Leiden, Brill, 2022, p. 378.

⁴ Mark Dickens, *Nestorian Christianity in Central Asia*, Independent Scholar & Educational Consultant, Canada & Uzbekistan, p. 20, (cit. p.5).

is necessary to be aware of these movements, and also to ascertain the historical importance of the Sogdian commercial networks with regard to them¹».

In sum, the Islamisation of the Qarakhanids cannot be understood in isolation from the broader religious mosaic of Central Asia. The general framework of the early Qarakhanid period can be understood as a complex religious landscape shaped by interaction between populations, particularly the Sogdians. Their adoption of Islam in the mid-10th century marked a decisive shift, yet it was embedded within a *longue durée* of plural faiths, cultural interactions, and the enduring role of the Silk Road as a conduit of ideas as much as of goods.

II. From Conversion to Consolidation: The Role of Islam and Its Institutions in Qarakhanid Power

The arrival of Islam with the Arab invasions of the 7th and 8th had a significant, if not immediate, impact on the diversity of religions in Central Asia. Adherence to Islam can be deduced from the actions and statements of political regimes, and from the physical correlates of Islam including architecture and burial practice.

Despite the rapid expansion of Islam in Central Asia, the religious landscape that emerged remained internally diverse, marked by the coexistence of different schools of law, theological orientations, and mystical currents. In particular, Sufi traditions gained remarkable popularity across the region from the 10th century onwards.

This appeal is often explained by the adaptability of Sufi practices to local contexts and by the resonance between Sufi mysticism and pre-Islamic spiritual traditions.

Scholars such as Irène Mélikoff have emphasized the continuities between Sufi rituals - especially those involving music, ecstatic practices, and veneration of saints - and elements of Turkic shamanism², which facilitated the integration of Islam within nomadic societies. Moreover, the institutional development of *khanqahs* and Sufi brotherhoods, especially the Yasaviyya founded by Ahmad Yasavī (d. 1166), provided durable frameworks through which Islam was localized and embedded in everyday life.

¹ De La Vaissière Étienne. *History of Sogdien Traders*, translated by James Ward. Leiden, Brill, 2005, p. 312. (cit. p. 3).

² Mélikoff Irène. *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars, Genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie*. Leiden, Brill, 1998, p. 412.

«The encounter between Islam and the Mongol-Turkic world produced more than trauma; it catalyzed a profound religious and cultural metamorphosis. (...) syncretic adaptation—a transformation that began not in the great cities of Islam, but on the wind-swept steppes where the crescent met the horseman¹.»

Adherence to Islam in Central Asia can be traced not only through the discourse and policies of political authorities, but also through material and cultural expressions such as architecture, funerary practices, and the organization of urban space. The built environment of major cities became an unmistakable marker of Islamic presence: mosques, cemeteries, madrasas, and hospitals embodied both the consolidation of the faith and the centrality of urban centers as loci of Islamic culture and governance. These institutions were often established under the patronage of caliphal authorities and, later, of local dynasties eager to legitimize their rule through the sponsorship of religious architecture. As early as the first decades of Muslim rule, Arab chroniclers report that mosques had been erected in all the principal cities of Central Asia by 715², a claim that illustrates both the speed and the symbolic importance of these projects.

Fiscal policy also played a decisive role in shaping the religious landscape. The imposition of the *jizya* - جِزْيَة (poll tax) on non-Muslims (*dhimmi* ذَمِّي)³ became a key instrument of differentiation, reinforcing communal boundaries while encouraging conversion. In the early period, however, even converts of non-Arab origin were sometimes compelled to pay this tax, a practice that blurred the lines of belonging to the Muslim community. It was only in 748, under the governorship of Naṣr b. Sayyār in Khurāsān, that this inequity was abolished, and the *jizya* restricted exclusively to non-Muslims. This fiscal adjustment both underscored the gradual institutionalization of Islam as a dominant faith and reflected the political pragmatism of rulers seeking broader support among newly converted populations.

¹ Zelko-Yilmaz Ethan. From the Steppe to the Crescent: The Spiritual and Civilizational Legacy of Hoca Ahmed Yasavi. Istanbul, Ayşe Osmanoglu, 2025, p. 3. ; URL <https://ayseosmanoglu.com/category/article-sby-members-of-the-young-ottoman-scholars-society/>

² Bosworth Clifford Edmund. The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1998, p. 41.

³ According to interpretations, this tax was not only monetary in nature but also a symbolic instrument of submission. With regard to the social affairs of the various communities subject to *dhimmi* status, the latter enjoyed a certain degree of autonomy with their own judges, leaders and laws, while remaining subject to Islamic law.

The convergence of these political, architectural, and fiscal measures demonstrates that Islamisation in Central Asia was not a purely spiritual process but was anchored in tangible social, economic, and cultural transformations. As Richard Bulliet has argued in his seminal study on conversion patterns¹, such institutional and material factors often shaped the pace and extent of Islamisation more profoundly than doctrinal persuasion alone. In this sense, the early centuries of Muslim rule in Turan reveal the complex interplay between state power, urban development, and religious identity.

The Qarakhanid rulers employed Islam simultaneously as a political legitimizing tool and as a means of integrating the urban Persian-speaking populations of Turan into their dominion. They promoted the *Hanafi* school of law², patronized mosques (approximately 700), madrasas - مدرسة (religious school), and endowed charitable foundations *waqf* - وقف (charitable foundations), laying the groundwork for a durable Islamic culture.

These initiatives not only provided religious infrastructure but also reinforced dynastic authority by associating the Qarakhanid state with the guardianship of Islam. In this sense, the dynasty laid enduring foundations for an Islamic culture that combined Turkic political traditions with the Persianate-Islamic urban heritage of Transoxiana, a synthesis that would shape the broader trajectory of Central Asian Islamisation³.

In a few words, the Islamisation of Central Asia was a gradual and multifaceted process, shaped by political authority, urban development, fiscal policy, and religious institutions. Sufi practices facilitated integration into nomadic societies, while mosques, madrasas, and charitable endowments anchored Islam in urban and Persian-speaking communities. The Qarakhanids exemplify how rulers leveraged Islam to legitimize power, unify diverse populations, and lay the foundations for a durable Islamic culture in the region.

III. The religious legacy of the Qarakhanids

Islamisation under the Qarakhanids represents a decisive turning point in the history of Central Asia, paving the way for later great Muslim

¹ Bulliet Richard. Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History. Cambridge, Harvard University Press, 1979, p. 246.

² The Hanafi school is a legal tradition of Sunni Islam, founded by Abū Ḥanīfa in the 8th century in Kufa, which is distinguished by its rational method of interpreting the law and its widespread dissemination throughout the Abbasid Empire, Central Asia, the Indian subcontinent and the Ottoman Empire.

³ Bregel Yuri. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden, Brill, 2003, p. 230.

dynasties such as the Seljuks (1000–1308 CE), the Khwarezmshahs (1077–1231 CE) and the Timurids (1370–1507 CE). By adopting Hanafi Sunni Islam in the 10th century, the Qarakhanids not only legitimised their political authority, but also laid the foundations for a structured Islamic space, integrating administration, law and religious institutions into urban and rural life.

Turan thus became a major Islamic centre where Turkish, Persian and Arab traditions met and merged. The Qarakhanids encouraged the sedentarisation of nomadic Turkish populations while maintaining elements of their ethnic and cultural identity, contributing to the emergence of a hybrid society where Islamic institutions, urban administration and nomadic practices coexisted. They also encouraged the development of literature in the Islamised Turkish language, marking the beginning of a literary and religious tradition that would have a lasting influence on regional culture. «Side by side with their adherence to Islam, the Qara-khanids retained a strong sense of Turkish identity, much stronger than that of their contemporary Turkish Muslim dynasties, the Saljuqs and the Ghaznavids. This was due to their higher position in the pre-Islamic Turkic hierarchy (i.e., their connection to the imperial Turks) and to their rule in the fringes of the Turco-Islamic world, where they held contacts with non-Muslim Turks (e.g., the Uighurs). The stronghold of the Turkish tradition was indeed in Kāshghar, not in Transoxania, which mainly adhered to the Perso-Arab tradition. The main expression of the Turkish identity was the retaining of the Turkish language and script¹».

Furthermore, this cultural dynamic resulted in the production of major works such as the *Kutadgu Bilig* (Turkish medium :*qutad'gu bilig*) Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib's book (11th century), considered the first major literary text in Islamised Turkish, combining Islamic principles, Iranian heritage and Turkish political traditions. In the same vein, the *Dīwān lughāt al-Turk* (الترك لغات ديوان) Maḥmūd al-Kāshgharī's composition, written in the 11th century, demonstrates the promotion of Turkish languages and traditions in an Islamised context and illustrates the gradual integration of Turkish identity within the *umma*.

This akin Turco-Islamic heritage continued beyond the fall of the Qarakhanids in 1212. The Seljuks adopted and enriched the Turkic-

¹ Biran Michal. Ilak-Khanids, the First Muslim Turkic Dynasty that Ruled in Central Asia from the Tarim Basin to the Oxus River, from the Mid-Late 10th Century until the Beginning of the 13th. Encyclopaedia Iranica, Vol. XII, Fasc. 6, 2012, pp. 621-628.

Persian culture they had inherited, while the Timurids continued to promote the arts, calligraphy, architecture and poetry, consolidating a civilisational model in which political power, Persian culture and Sunni Islam were closely intertwined.

Thus, Qarakhanid Islamisation was not a simple religious change, but a process of cultural and political transformation that enabled Turan to become a lasting Islamic centre, combining Turkish heritage, Persian culture and Islamic institutions, and which profoundly influenced the architecture, literature and governance of subsequent dynasties.

«The Qarakhanid era left a rich corpus of monuments in present-day Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, especially mosques, mausoleums, minarets, and tombs, whose styles of decoration, use of brickwork, geometric ornament, and epigraphy attest to a sophisticated synthesis of local, Persian, and Islamic architectural norms¹».

What can we take away from this demonstration? The Qarakhanid era marks a pivotal moment in the religious and cultural history of Turan (توران), where the adoption of Hanafi Sunni Islam by the dynasty in the 10th century profoundly transformed the spiritual landscape without erasing the plurality inherited from shamanic, Buddhist, Manichaeen, and Christian traditions.

The Qarakhanids employed Islam as both a tool of political legitimisation and a means of social integration, while also encouraging the sedentarisation of Turkic populations and the formation of a hybrid culture that combined Islamic institutions, Persianate urban traditions, and nomadic practices. Their religious and cultural patronage - manifested in mosques, madrasas, *waqf* endowments, as well as foundational works such as the *Kutadgu Bilig* and the *Dīwān lughāt al-Turk* - enabled the emergence of an original Turco-Islamic model, in which Turkic identity, Persian heritage, and the wider Islamic world were intertwined.

This legacy, further developed by the Seljuks, Khwarazmshahs, and Timurids, established Turan as a major Islamic centre of the medieval era, where local traditions and the dynamics of the Silk Road coalesced into a lasting synthesis.

Bibliography Books

¹ Allegranzi Viola, McClary Richard P. Medieval Monuments of Central Asia: Qarakhanid Architecture of the 11th and 12th Centuries. *Abstracta Iranica*, vol. 42-43, 2021, pp. 1-56. URL : <http://journals.openedition.org/abstractairanica/52722>

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

- Bulliet Richard. *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*. Cambridge, Harvard University Press, 1979, p. 246.
- Bregel Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden, Brill, 2003, p. 230.
- Bosworth Clifford Edmund. *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1998, p. 41.
- De La Vaissière Étienne. *History of Sogdien Traders*, translated by James Ward. Leiden, Brill, 2005, p. 312.
- Duturaeva Dilnoza. *Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations*. Leiden, Brill, 2022, p. 378.
- Mélikoff Irène. *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars, Genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie*. Leiden, Brill, 1998, p. 412.
- Mikhailovich Diakonoff Igor. *The Paths of History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 368.

Articles

- Allegranzi Viola, McClary Richard P. *Medieval Monuments of Central Asia: Qarakhanid Architecture of the 11th and 12th Centuries*. Abstracta Iranica, vol. 42-43, 2021, pp. 1-56.
- Biran Michal. *Ilak-Khanids, the First Muslim Turkic Dynasty that Ruled in Central Asia from the Tarim Basin to the Oxus River, from the Mid-Late 10th Century until the Beginning of the 13th*. Encyclopaedia Iranica, Vol. XII, Fasc. 6, 2012, pp. 621-628.
- Biran Michal. *Qarakhanid Studies*. Cahiers d'Asie Centrale, 9, 2010, pp. 77-89.
- Dickens Mark. *Nestorian Christianity in Central Asia*. Independent Scholar & Educational Consultant, Canada & Uzbekistan, 2020, p. 20.
- Golden Peter. *Religion among the Qipchaqs of Medieval Eurasia*. Cambridge Archaeological Journal, 42(2), 1998, pp. 180-237.
- Sims-Williams Nicholas. CHRISTIANITY iii. In *Central Asia and Chinese Turkestan*. Encyclopædia Iranica, Vol. V, Fasc. 5, Costa Mesa, 1991, pp. 330-334.
- Di Cosmo Nicola. *Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History*. The Journal of Asian Studies, 53(4), 1994, pp. 1092-1126.
- Tor Deborah. *The Islamization of Central Asia in the Sāmānid Era and the Reshaping of the Muslim World*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 72(2), 2009, pp. 283-308.
- Zelko-Yilmaz Ethan. *From the Steppe to the Crescent: The Spiritual and Civilizational Legacy of Hoca Ahmed Yasavi*. Istanbul, Ayşe Osmanoglu, 2025, p. 3.

Phd Dissertation

- Bullion Elissa. *Kinship and Religious Identities in Medieval Central Asia (8th–13th c. CE)*. PhD diss., Washington University in St. Louis, 2018, p. 456.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

BESHINCHI KENGASH:
YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG’U BILIG” ASARINI
O’RGANISHNING DOLZARB MASALALARI

“QUTADG’U BILIG” QORAXONIYLAR DAVLATINING BOSH NIZOMI
SIFATIDA

Qudratulla Omonov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti birinchi prorektori,
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Maqolada turkiy tilda yaratilgan «Qutadg’u bilig» buyuk mafkuraviy va davlat boshqaruvi asoslari tahliliga bag’ishlangan asar ekanligi, unda turkiy xalqlar dunyoqarishi va davlat boshqaruvining azaliy an’analari bilan islom mafkurasi uyg’unlashgan ekanligi tahlilga tortiladi. Shuningdek, asar qoraxoniylar davrining boshqaruv qonunlari majmuasi sifatida o’git va pandu nasihat yo’sinida badiiy yo’l bilan yoritilgan. Bundan tashqari maqolada asar nomida kelgan “qut” birligi uning boshqaruvga yo’naltirilganligini ko’ratishi misollar orqali dalillangan.

Tayanch tushunchalar: Yusuf Xos Hojib, “Qutadg’u bilig” asari, qoraxoniylar davlati, idora qilish usuli, siyosat, qonun-qoidalar, “qut”, tangriqut, idikut, boshqaruv tizimi.

Abstract: This article analyzes how the written monument "Kutadgu Bilig," written in the Turkic language, is a work devoted to analyzing the foundations of public administration, in which the worldview of the Turkic peoples and ancient traditions of public administration are combined with Islamic ideology. The work is also artistically presented as a collection of administrative laws of the Karakhanid era in the form of instructions and advice. Furthermore, the article uses examples to demonstrate that the unit "kut" in the title of the work indicates its administrative focus.

Keywords: Yusuf Khos Hajib, the book "Kutadgu Bilig," the Karakhanid state, governance method, policy, laws and regulations, "kut," tangrikut, idikut, administrative system.

«Qutadg’u bilig» turkiy tilda yaratilgan buyuk mafkuraviy va davlat boshqaruvi asoslari tahliliga bag’ishlangan asardir. U turkiy xalqlar dunyoqarishi va davlat boshqaruvining azaliy an’analari bilan islom mafkurasi uyg’unlashgan asar sifatida yuzaga keldi [1]. Ajdodlarimiz davlat boshqaruvi va turkiy qonunchilik bilan bog’liq tafakkurning eng yuqori cho’qqisini «Qutadg’u bilig» asarida ko’ramiz. Asar qoraxoniylar davrining bosh qomusi – konstitutsiyasi darajasidagi kitobdir. O’rta asrlarda davlat qonunlarini o’gitu yo’sunlar ko’rinishida, badiiy yo’l bilan yoritish an’anasini sharq adabiyotida Yusuf Xos Hojib boshlab berdi [2].

Adibning eng katta yutug'i shundaki, u davlat va jamiyatni boshqarishning yo'l-yo'riqlarini, davlat tuzuklarini badiiy ko'rinishda yoritib berganligidadir. Uning bu ixtirosi sharq xalqlari adabiyotida keng tus oldi. Buni saljuqiylar vaziri Nizomulmulkning «Siyosatnoma»(1077) hamda amir Kaykovusning o'g'li Gilonshoh uchun yozgan «Qobusnoma» (1082) asarlari misolida kuzatamiz. Ta'kidlash o'rinliki, «Qutadg'u bilig» qoraxoniylar davri adabiyoti va adabiy tili bug'roxon turkchasining ulug' obidasidir. Asar 1069–1070 yili yozib tugallangan. Bu haqda alloma asarning so'nggi bobida shunday yozadi:

Yil altmish iki erdi trt yuz bil,

Bu sz szladim men tutup jan sr.

(To'rt yuz oltmish ikkinchi yil edi,

Jon kuydirib bu so'zlarni so'zladim [ya'ni, adog'iga yetkazdim]).

IX asrning ikkinchi yarmidan hokimiyatni idora qilish qoraxoniylar sulolasidan bo'lgan hukmdorlar qo'liga o'tishi bilan ma'lum bir muddat so'nib qolgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda yana jonlanish, rivojlanish boshlandi. Qoraxoniylarning hokimiyatini mustahkamlash, jamiyatdagi turli siyosiy institutlarni tiklash, davlat siyosiy-ijtimoiy tuzumining usullarini belgilash, turli ijtimoiy tabaqalarning vazifasini tayinlash, ular o'rtasidagi muomala va munosabat normalarini, idora usuli nizom-qoidalarini ko'rsatib berish vazifasi qo'yildi. Davr va jamiyat o'z ko'zqarashlarini o'zgartib bordi, bu esa turkiy islom mafkurasiga asoslangan yangi boshqaruv mafkurasiga ehtiyojni yuzaga keltirdi. Ushbu ehtiyojni Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asari orqali qondirib berdi. Qoraxoniylar davlatini idora qilish usulini, siyosatini, qonun-qoidalarini, rasmi odatlarini, axloq prinsiplarini o'zida mujassamlashtirgan *nizomnoma* sifatida «Qutadg'u bilig» asarini yaratdi.

Xos Hojib ushbu kitobini Koshg'arda ekanligi chog'ida yozib tugallaydi va qoraxoniylardan bo'lmish Tavg'ach Bug'raxonga tortiq qiladi. Bu to'g'rida asarning nasriy muqaddimasida shunday yozilgan: *Bu kitabni tasnif qiliqli Balasaun mavludliq parhiz idisi er turur. Amma bu kitabni Kasg'arda tgl qilib, Masriq maliki Tavgaaxan usking kikrmi (Bu kitobni bituvchi Balasaq'un mavludlig', parhiz egasi er turur. Ammo bu kitobni Koshg'arda tugal qilib, Mashriq maliki Tavg'achxon qoshig'a keltirmish).*

Asar xonga g'oyat manzur bo'ldi va muallifni o'z saroyida xos hojiblik lavozimiga ko'tardi. Shundan so'ng allomaning nomi elda Yusuf Xos Hojib deb yoyildi.

Ayni choqqacha ushbu buyuk asarning, asosan, bir qirrasiga – uning didaktik, pand-nasihat ruhiga ko'proq urg'u berib, u ayni yo'nalishda yozilgan asarlar qatorida o'rganilib kelinmoqda. Aslida, o'gitu nasihat ohangi uning bir qirradi xolos. Asarning tub mag'zi va nima maqsadni ko'zlab yozilganligini anglashda kitob nomining tahlili yo'l ko'rsatadi.

Shu o'rinda "Qutadg'u bilig"ning davlat boshqaruviga yo'naltirilgan asar sifatidagi mazmun-mohiyatini to'g'ri tushunishga asos vazifasini o'tovchi kitob otida kelgan "qut" so'zining qo'llanuv vazifasiga va anglamalariga bir oz e'tibor qaratsak.

Bugungi o'zbek filologiyasida asar otida qo'llangan "qut"ning "baxt, saodat" anglami ko'zda tutilib, "Baxt keltiruvchi bilim; saodatga yetaklovchi kitob" mazmunida ochiqlash yetakchi.

Turkologiyada eski turkiy tilda qo'llangan siyosiy va huquqiy atamalarning yuzaga kelishi, uning yuksaluv bosqichlari, ularning o'tmish boshqaruv institutlarda qo'llanuv tegrasi, ma'no-mazmuni singari masalalar yaxlit tekshirilmagan. Shuning uchun bo'lsa kerak, "qut" so'zining siyosiy atama sifatidagi anglami izlanuvchilar diqqatidan chetda qolib kelgan ko'rinadi.

Turkiy xalqlar tarixida "qut"ning siyosiy va huquqiy atama sifatida ildizi uzoq o'tmishga ega. Bu teran ildizlar turkiy davlatchilik tarixi bilan uzviy bog'liq. Islomga qadar Markaziy Osiyoda zaminada bo'y ko'rsatgan ko'pgina davlatlarda "qut" so'zi yurt egasining otiga yoki unvoniga qo'shib aytilgan. Chunonchi, eramizdan burungi 200 yillarda qurilgan Xun davlatida imperatorlarni "tangriqut" (tangri qut) unvoni bilan atashgan. Keyingi saltanatlarda ham o'z xoqonlarini shuning singari unvon bilan atash rusum bo'lgan. IX asrda asos solingan uyg'ur idiqut davlatida hukmdorlar "idiqut" (idi qut, idi>izi>iyi>ega "tangri" ma'nosini tashiydi) sifati bilan atalgan. Ikkala o'rinda ham yurt egalarining unvoniga qo'shib kelayotgan "qut" so'zi "baxt, iqbol" anglamidan boshqa bir ma'no tashimoqda [3]. Bizningcha, "qut" siyosiy-huquqiy atama sifatida "hukmdorning kuch-qudrati, salohiyati, shon-shavkati, davlat boshqaruvi, siyosiy hokimiyat" ma'nolarida kelmoqda. Quyida ana shu anglamalarning ayrimlari ustida so'z yuritsak:

"Qut" bilan bog'liq faktlar eski turkiy bitiglarda ham uchraydi. Eng muhimi, bitiglarda ushbu so'z hokimiyatni qo'lga kiritish, boshqarish bilan bog'liq qarashlar qayd etilgan o'rinlarda keladi va "siyosiy salohiyat" anglamida qo'llaniladi. O'rnak o'rnida Kul tigin bitigida Bilga xoqon tilidan

berilgan – “Tānri yarliqaduqin üçün özüm *qutum* bar üçün qağan olurtum. Qağan olurup yoq čığañ bodunuğ qop qoburtdim” matnini keltirsa bo'ladi [4]. Buni “Baxtim, iqbolim bor uchun xoqon bo'ldim” deya ochiqlash u qadar to'g'ri emas. Chunki yolg'iz baxt-saodat, iqbol bilan davlat va yurtni yuksaltirib bo'lmaydi. Buning uchun siyosiy salohiyat, kuch-qudrat kerak bo'ladi. Shuning uchun matnni “Tangri yarlaqagani uchun, qobiliyatim, (*siyosiy*) *salohiyatim* bor uchun xoqon bo'ldim. Xoqon bo'lib, yo'q, qashshoq xalqni butunlay oyoqqa qo'ydim” deb o'girsam matn mazmuniga uyg'un keladi.

Bitiglarning boshqa bir yerida “qut” so'zi “xoqon” so'zi bilan birikib “siyosatdonlarning sha'ni, oriyati” ma'nosida kelgani kuzatilmoqda. Buning yaqqol tasdig'ini Bilga xoqon bitigidan olingan quyidagi jumlada ko'rish mumkin: “Üzä tñnri iduq yār sub... *qağan qutı* tapqılamadı ärinč toquz oğuz bodun yārin subin idip Tabğaçğaru bardı” (“Yuqorida osmon, kutlug' yer-suv... *xoqon quti* (*yurt egasining sha'ni, oriyati*) yo'l bermadi shekilli, to'quz o'g'uz xalqi yerini, suvini tashlab Tabg'achga ketdi”).

Eski yozmalarda “davlat (hukumat)” va “ozodlik (erkinlik, mustaqillik)” anglamalarida ham “qut” so'zi qo'llanilgan. Qadimgi “O'g'uzxoqon” dostonida yuqoridagi fikrimizni tasdiqlovchi ayrim misollar bor. Jumladan, O'g'uzxon yurtga egalik qilib o'z saltanati chegarasini kengaytirish ishlari bilan mashg'ul bo'lib yurgan bir chog'da. O'zga bir yurtning egasi unga quyidagi so'zni aytadi. “Bizniñ *qutumiz* seniñ *qutun* bolmiş bizniñ uruğimiz seniñ yığačıñniñ uruği bolmiş bolup turur. ... Men seña *bašimni qutumnı berämen*” [5]. Matnda birinchi va ikkinchi sirada kechgan “qut” “davlat (hukumat)” ma'nosida, so'nggisi esa “bosh” so'zi bilan juft holatda “ozodlik, erkinlik” anglamida kelmoqda. Buni o'zbekchaga “Bizning *davlatimiz (hukumatimiz)* sening *davlatining (hukumating)* bo'ladi, bizning urug'imiz sening nasl-nasabingning urug'i bo'ladi. ... Men senga boshimni, *ozodligimni (erkimni)* beraman” deya, o'giran ma'qul [6]. Ana shunda “bizning hukumatimiz sening qo'l ostingga o'tdi, senga bo'yunsinamiz” degan ma'no kelib chiqadi. Bu o'rinda xonga bosh egish, taslim bo'lish haqida so'z bormoqda.

Qadimda “qut”ning “jon, ruh, tiriklik” semalari ham bo'lgan. Buning o'rnagini “Qutadg'u bilig”ning o'zidan topamiz:

Tirilsüni türkän qutı mñ qutun,

Tilinsüni körmäz qaraqı otun [7].

Turkiylar joni ming qut ila yashasin,

Ko'ra olmaslar qarog'i o't bila teshilsin.

“Shonu shavkat, dovrug’” ham “qut” so'zi tashigan ma'nolardan biridir. Ushbu anglam bilan bog'liq o'rnaklarni ham asardan uchratamiz:

Kitapkä bitindi bu xaqan atï,

Bu at mänü qaldï, ey türkän qutï [8].

Kitobga bitildi bu xoqon oti,

Bu ot mangu qoldi, ey turkiylar shavkati.

Umuman, eski yozma yodgorliklarda “qut” so'zi “hukmdorning kuch-qudrati, salohiyati, shon-shavkati, davlat boshqaruvi, siyosiy hokimiyat”, “siyosiy salohiyat”, “yurt egasining sha'n va oriyati”, “davlat (hukumat)”, “ozodlik (erkinlik, mustaqillik)”, “jon, ruh, tiriklik”, “shonu shavkat, dovrug’” singari anglamlarda qo'llanilganini ko'rish mumkin. Bu esa o'sha qadim chog'lardayoq “qut” atama sifatida siyosatga yo'naltirilgan semantik maydon kasb etganidan darak beradi.

Bulardan tashqari ham “qut” turkiy xalqlar davlatchilik tarixida siyosiy-huquqiy atama sifatida qo'llanganini tasdiqlovchi ko'plab misollar mavjud. Ana shularga tayanib, “Qutadg'u bilig”ni hozirgi o'zbekchaga “Baxt keltiruvchi bilim” talqini bilan bir qatorda “Kuch-qudratga, siyosiy salohiyatga, ozodlikka, shonu shavkatga yetaklovchi kitob” anglamida izohlash muallifning asarni yozishdan ko'zlagan maqsadiga uyg'un keladi. Chunki “Qutadg'u bilig”ning muqaddimasida shunday yozilgan: “Bu kitap qayu padshahqa ya qayu iqlimqa tegdi ersä, ğayat uzluqındın, nihayatıdın neçä körklüglükkindin ul ellärniñ hukamaları, alimları qabul qılıp, tekma biri bir türlü at laqab berdilər; Çinliğlar “Adabu-l-muluk” at berdilər, Maçin malikiniñ nadimleri “Ayinul mamlakat” atadılar, Maşriqliğlar “Ziynatul umara” tep aydılar. Eranliğlar “Şahnamai türki” tedilər, ba'zilar ma “Pandnamai muluk” temişlär, Turanlığlar “Qutadğu bilig” teb aymışlar [9].

«Qutadg'u bilig»ning nasriy muqaddimasida turkiy tilda bu kitobdan yaxshiroq asar yo'qligi, Sharq ellarida u turli nomlar bilan dovrug' qozongani qayd qilinadi.

O'sha bitilganlarning mazmuni shunday: «Chinu Mochin olimlarining bari ittifoq bo'ldilarkim, Mashriq viloyatida, butun Turkiston ellarida Bug'raxan tilincha, turk lug'aticha hech kimsa ushbu kitobdan yaxshiroq tasnif qilgan emas. Bu kitob qaysi podshohliqqa, qay bir iqlimg'a yetgan bo'lsa, g'oyat yaxshilig'idan, nihoyatda ortiq jozibaliligidan o'sha ellarning donishmandlari, olimlari qabul qilib, har biri bir turli ot-laqab qo'ydilar:

chinliklar «*Adabu-l-muluk*» («Hukmdorlar odobi») nom berdilar; Mochin podshohining xizmatkorlari «*Ayinu-l-mamlakat*» («Mamlakatning ko'zi») atadilar; mashriqliklar «*Ziynatu-l-umara*» («Olimlar ziynati») deb aytdilar; eronliklar «*Shahnama-yi turkiy*» («Turkiy Shohnoma») dedilar, ba'zilari esa «*Pandnama-yi muluk*» («Podshohlar pandnomasi») demishlar; turonliklar «*Qutadg'u bilig*» («Qut berguchi bilim») deb aytmishlar».

Ushbu ma'lumotlar o'tmishda asar boshqa hukmdorlarning davlat boshqaruvidagi qo'llanmasiga ham aylanganligini, uning qo'lyozmalari keng tarqalganligiga dalil bo'la oladi. Kitobning turli nomlar bilan atalgani to'g'risidagi ma'lumotlarga tayanib ayta olamizki, «*Qutadg'u bilig*» o'rta asrlarda turkiy dunyodagina emas, butun sharq hukmdorlari orasida taniqli edi. Asarning qo'shni ellarda berilgan nomiga qarab ham u ko'proq boshqaruv masalalariga e'tibor qaratilganligini ko'rish mumkin.

Umuman, «*Qutadg'u bilig*» asarini turkiy tilda yaratilgan eng buyuk mafkuraviy asar sifatida baholash kerak. U ming yillar qa'riga ildiz otgan turkiy xalqlar dunyoqarishi va davlat boshqaruvi an'alarini islom mafkurasiga bilan uyg'un kesimda turkiy xalqlar uchun o'z ildizidan uzilmagan va yangi davr islom dini mafkurasiga ters bo'lmagan davlat boshqaruvi tizimini va turkiy qonunchilik majmuasini yaratdi. U yaratgan qonunchilik tizimi bugunga qadar davlatchiligimiz boshqaruvida samarali qo'llanib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1] Омонов Қ.Ш. Асар отида келган «қут» сўзи тўғрисида. // «Қутадғу билиг» – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. Тошкент, 2010, 3- 6.

2] Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Тошкент, 1971.

[3] Biz burungi tadqiqotlarimizda hoqonlar unvonida kelgan “qut” so'zi “baxt, iqbol” anglamida qo'llangan degan ko'z qarashda edik (Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. Тошкент, 2009. 94-б). Biroq, izlanishlar bu fikr ko'pda asosli emasligini ko'rsatmoqda.

[4] Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Toshkent, 2009. 302-b.

[5] XI–XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. Тошкент, 1994. 112-б.

[6] “Qut”ning “ozodlik, erkinlik” ma'nosida qo'llanilishi Q.Sodiqov izlanishlarida chuqur o'rganilgan. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2009, 131-б.

[7] Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Тошкент, 1971. 80-б.

[8] Юсуф Хос Ҳожиб. Ўша асар. 78-б.

[9] Юсуф Хос Ҳожиб. Ўша асар. 48-б.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**KARAHANLI HÜKÜMRAN SINIFIN HZ. MUHAMMED ANLAYIŞI:
YUSUF HAS HACIB ÖRNEĞİ**

Seyfettin Erşahin

Prof. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı
Başkanı

Öz: Bu makale Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig eserinde yer alan dünya tasvirinin simgesel ve felsefî yorumunu incelemektedir. Eserdeki dünya imgesinin çok katmanlı bir anlam yapısına sahip olduğu, sembolik-poetik unsurlar aracılığıyla derin bir edebî-estetik değer kazandığı ortaya konulmuştur. Eserde kahramanların düşünsel muhakemeleri üzerinden dünyanın mahiyetini kavrama fikri işlenir. Ayrıca makalede dünya imgesinin kadın sembolü aracılığıyla verilmesinin İslâmî temelleri ve bu anlayışın Yusuf Has Hacib'in poetikasında nasıl şekillengani de değerlendirilir.

Anahtar Kelimeler: dünya imgesi, sembolik anlatım, felsefî muhakeme, tasavvufî-estetik yorum, manevî-felsefî konsept, didaktik düşünce.

Annotation: This article examines the symbolic and philosophical interpretation of the image of the world in Yusuf Khass Hajib's Kutadgu Bilig. It demonstrates that the world image in the work possesses a multilayered semantic structure and attains profound literary and aesthetic value through symbolic and poetic devices. The study also explores how the characters' reflective reasoning presents ideas about comprehending the essence of the world. In addition, it evaluates the Islamic foundations of representing the world through the symbol of a woman and how this conceptualization is poetically embodied in Yusuf Khass Hajib's work.

Keywords: image of the world, symbolic expression, philosophical reflection, Sufi-aesthetic interpretation, spiritual-philosophical concept, didactic thought.

Türkistan'ın güney ve batı kesimlerine Müslümanlar 8. Yüzyıl başlarında gelmişler ve siyasi hakimiyet kurmuşlardır. Karahanlı coğrafyasının ana havzalarından olan Kaşgar Kuteybe b. Müslim tarafından alınmıştır (715). Bir süre sonra şehrin esas sakinleri ve sahipleri olan Karluklar 750'lerden itibaren tekrar ele geçirip Türk yönetimini tesis etmişlerdir. Bunu takiben de Uygurlar şehirde hakimiyet kurmuşlardır. Nihayet Karahanlılar (840-1212) ele geçirmişlerdir. Karahanlı hanedanından Satuk Buğra Han'ın (ö. 955) 10. Yüzyılın ilk yarısında İslamiyete girmesiyle birlikte Türkistan'da Türk-İslam dönemi başlamıştır. İlk fetihleri göz önünde bulundurursak aradan yaklaşık iki buçuk asır geçmiştir. Anlaşılan o ki artık İslam kültür ve medeniyeti yerleşmiş, Türk dili ve düşüncesi İslâmî eser yazacak konuma gelmiştir. Satuk Buğra'nın şhtidasından yaklaşık bir asır sonra Türklerin Hz.

Muhammed hakkındaki yazılı bilgi kaynakları da bu zaman diliminde çıkmaya başlamıştır. Günümüze tam bir metin halinde ulaşan İslamî nitelikli ilk eser Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig (1069), Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk (1077) ve Edip Ahmed Yüknêkî'nin Atebetü'l-Hakâyık'ı (12. Yüzyıl) bu dönemin en önemlilerindendir (Seyfettin Erşahin, 20024: 55-80). Samani sarayında 10. Yüzyılın ikinci yarısında (961-976) Kur'an'ı Farsça ve Türkçeye tercüme etmek için oluşturulan heyette bir İsficablı Argu Türk de bulunuyordu. Muhtemelen bu girişimin bir ürünü olarak "Müellifi Meçhul Bir Tefsir"den söz edilmektedir (Zeki Velidi Togan, 1959-60; Aysu Ata, 2004; Fuat Köprülü, 1981). Bunun anlamı şu ki Kutadgu Bilig'ten bir asır önce Kur'an Türkçeye çevrilmişti.

Hız. Muhammed hakkında sade bir Türkün yararlanabileceği bilgi kaynağının kendi dilinde olması gerektiği gerçeğini göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki, başlangıçta her Müslüman toplum gibi Türkler de Hız. Muhammed ile ilgili bilgileri sözlü kaynaklardan almışlar, bunlara bir süre sonra yazılı kaynaklar eklenmiştir.

Tarih boyunca yatay ve dikey düzeyde Hız. Muhammed'in anlaşılması ve algılanması insanların zihniyetleri, kültür düzeyleri, psikolojik yapıları, sosyal konumları vb. etkenlere göre değişiklik göstermiştir. Biz ilk Müslüman Türk devletlerinden olan Karahanlılarda Hız. Muhammed anlayışını yüksek resmi makamlarda bulunan kişiler üzerinden tespit etmeye çalıştık. Bu konuda da neredeyse ilk ve tek kaynak Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserine başvurduk. Zira bu kitap sarayda has haciblik görevine kadar yükselmiş bir alim-amirin kaleminden çıkmış ve bir siyasetname niteliği ile doğrudan hanedan dahil yönetici kesime yani umeraya hitap etmektedir.

Metod olarak Kutadgu Bilig'in ilgili beyitlerinin tahlilini yaptık. Bu cümleden olarak bazen ortaya konan fikirlerin İslam öncesi Türk töresi, Türk-İslam kültürü, ilaveten Arap-İslam kültürü ve Fars-İslam kültüründeki kökleri ve izdüşümlerini aradık. Nübüvvet-risalet inancının hangi mezhep ve meşreb çerçevesinde olduğunu belirlemek için o dönemde o coğrafyada yazılmış akaid metinlerine müracaat ettik. Terminolojisini belirlemeye yardımcı olacağı saiki ile dönemin Kur'an satırlararası tercümelerine ve Kaşgarlı Mahmud'un Divân'ına, Zamahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb'ine başvurduk. Muhatap kitlesi ve

yaşadığı zaman dilimi farklı olsa da Balasagunlu'dan Hoca Ahmed Yesevi ve Ahmed Yükneci'nin eserlerine baktık.

Yönetici Kesimde Hz. Muhammed Anlayışı

Hemen belirtelim ki Türklerde yönetici kesimin Müslüman olması daha Emeviler zamanında başlamıştır. Söz gelişi Dehistan ve Cürcan hükümdarı Sul Tekin (650?-720?) 8. Yüzyıl başlarında, muhtemelen 717'de İslamiyete girmiştir. Giriş süreci ve merasimi de ilginçtir. Müslüman olmaya karar verdiğinde “en yüce Müslümanın huzurunda Müslüman olacağını” ilan etmiş, bunu Hz. Muhammed'in Medine'deki kabri başında gerçekleştirmiştir. Böylece Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret eden ilk Türk hükümdarı sıfatını kazanmıştır. Müslüman olduktan sonra da hayatı boyunca hep insanları “Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünnetine uymaya davet” etmiştir (Yakût, el-Büldan, 1987). Karahanlı hanedanı ve saray çevresinin İslamiyete girişi de Satuk Buğra Han'ın Abdülkerim adını alarak ihtidasıyla (920, 932, 940 veya 945 yılları rivayet edilir) resmi hüviyet kazanmıştır. Karahanlılar İslami dönem iktidarı 10. Yüzyıl ortaları ile 13. Yüzyıl başlarını iki buçuk yüzyılı kapsamaktadır. Bu da İslam kültürünün yerleşip gelişmesinde verimli bir zaman dilimi olmuştur. Karahanlılarda itikatta Maturidilik, amelde Hanefilik ve tasavvufta Yesevilik esasında Ehl-i Sünnet anlayışı hâkim olmuştur.

Yusuf Has Hâcib'in Hz. Muhammed Anlayışı

Hz. Muhammed'i Türklere ilk tanıtanlardan biri Karahanlılar döneminden (840-1212) Balasagunlu Yusuf Has Hâcib'tir. O, 200.000 çadırlık Türk kitlesinin İslamiyeti kabul ettiği 960 tarihinden yaklaşık iki kuşak sonra tahminen 1018'de Karahanlıların önemli kültür merkezlerinden Kuz-Orda / Balasagun'da doğmuştur. Bu tarihten yola çıkarak diyebiliriz ki ilk kuşak mühtedi Türklerle bir süre beraber yaşamıştır. İyi bir eğitim-öğrenim görmüş; Arapça, Farsça ve Sogdça'yı öğrenmiş; dini ilimlerin yanında felsefe, ahlak, siyaset, edebiyat, şiir ve belagat gibi ilimleri de okumuştur. Etkilendiği kişiler arasında Farabi (ö.950), Firdevsi (ö.1020), İbn Sina (ö.1037) ve Biruni (ö.1048) gibi isimler vardır. Hakkındaki bilgiler ve bulgular Yusuf'un soylu bir ailede doğduğuna işaret etmektedir. Eserinde atıf yaptığı kişilerin çoğunlukla idari ve askeri tecrübeyi temsil eden kişiler olması ve eserini saray Türkçesi ile yazmasından dolayı onun çocukluğundan beri yetiştiği çevrenin saray olma ihtimali yüksek görünüyor (Ömer Soner Hunkan, 2016: 114-115). Henüz elli yaşlarında çeşitli hastalıklar sebebiyle zayıf

düşen Yusuf'un ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir (R. Rahmeti Arat, 1999; Fuad Köprülü, 1953).

Yusuf Has Hâcib Karahanlılar dönemi çok yönlü alimlerinden ansiklopedist kabul edilir. O, din, mitoloji ve dinler tarihi, felsefe, ruhbilim, bilgi kuramı, eğitim-öğretim, aile düzeni, ahlâk, kadın, içki, atasözü, yasa ve töre bilgisi, devlet ve saray örgütü, siyaset ve diplomatik, tarih, coğrafya, toplum bilgisi, tören ve şölen düzeni, sofrâ görgüsü, milli spor ve oyunlar, rüya tabiri, astronomi, matematik, zooloji, edebiyat, şiir sanatı, sahne sanatı, sağlık bilgisi, aşçılık, tarım, hayvancılık, ticaret, mal, el sanatları, maliye, ulaşım vb. alanlarındaki bilgisiyle dönemine katkı sağladığı gibi sonraki nesillere de miras bırakmıştır (Agop Dilaçar, 1995: 145).

Kutadgu Bilig

Yusuf, 1070 dolaylarında Balasagun'da başlayıp Kaşgar'da tamamladığı Kutadgu Bilig adlı eserini Karahanlı hükümdarı Süleyman Arslan oğlu Tavgaç Buğra Han'a sunmuştur. Hükümdar da onu “has hâciblik” unvanı ve makamı ile taltif etmiştir. Kitabını yazmada kendisine yetkinlik bahşeden Yüce Allah'a dua ederken Hz. Muhammed'i de vesile kılmaktadır:

habîb sewer yolu méni yetteçi / ol ok sawçı bolsun elig tuttaçı (KB 388)
(Sevgili peygamberin yolu esenliğe, erdirir beni / O peygamber olsun tutacak benim elimi)

Kutadgu Bilig, günümüz Türkçesine Mutlu Kılan Bilgi / Saadet Bilgisi / İktidar Bilgisi gibi kelimelerle aktarılmaktadır. Ondan yaklaşık bir yüzyıl sonraki Atabetü'l-Hakayık'ta bilig kelimesi “ilim” anlamında kullanılmıştır: Bilig bil üşenme bil ol haq Resul / Bilig Çinde erse siz arğañ tidi (İlmi ara, usanma; bil ki o Hak Resul / “İlim Çin'de bile olsa, arayınız” dedi (Edîb Ahmed Yüknekî, 2019: 76). Bunun yanında bu güne kadar özellikle Türkiye'deki modern çalışmaların çoğunda *kut* kelimesine *saadet/mutluluk* anlamı verilerek esere “saadet/mutluluk bilgisi” denmiştir. Oysa *kut* kelimesine iktidar veya devlet anlamı vererek “İktidar İlmi” yahut da “Siyaset ilmi” şeklinde aktarılabilir. Yine bu bağlamda mutluluğu sosyal düzeyde en geniş haliyle devlet sağlayacaktır. Özetle esere “en yüce iyili” veya “en yüce mutluluk” da denmektedir (İsmail Taş, 2013: 255).

Temsilî/alegorik tarzda 6654 beyitten oluŝan eserde konular 88 baŝlık altında sunulmuŝtur. Yusuf, kitabın adı, amacı hakkında ŝöyle demektedir:

*kitâb atı urdum kutadğu bilig / kutadsu okığlık tutsu elig
sözüm sözledim men bitidim bitig / sunup iki ajunni tutğu elig
kiŝi iki ajunni tutsa kutun / kutadmış bolur bu sözüm çın bütün* (KB
350-352)

*(Kitap adı verdim Kutadgu Bilig'i / Kutlu olsun, okuyanın tutsun elini,
Sözümü söyleyip kitabı bitirdim / Her iki dünyayı tutman için eline
sundum,*

*Kiŝi kutla elinde tutarsa iki dünyayı / Mutlu olur, bu sözüm tümüyle
doğru)*

Konu dört temel değeri temsil eden dört şahsiyet arasında geçen konuşmalarla işlenmiştir: 1. Kün Toğdı (hükümdar): köni törü / adalet, doğru yasa, 2. Ay Toldı (vezir): kut / saadet, 3. Ögdülmüş (vezirin oğlu): ukuŝ / akıl, 4. Odgurmuş (vezirin zahid kardeŝi): akıbet / son.

*bu kün toğdı tégli törü ol köni / bu ay toldı tégli kut ol kör anı
basa aydım emdi kör ögdülmüşig / ukuŝ atı ol bu bedütür kiŝig
anıñda basası bu odğirmiş ol / muni 'âkibet tép özüm yörmüş ol
bu tört neñ öze sözledim men sözüg / okısa açılğay yitig kıl közüg* (KB
355-358)

*(Bu Kün-Toğdı dediğim doğru töredir / Bu Ay-Toldı dediğim ise
mutluluktur,*

*Sonra anlattım bak ögdülmüş'i / Akıldır adı, yüceltir kiŝiyi
Ondan da sonrası Odgurmuş'tır / Tarafımdan akıbet diye
yorumlanmıştır.*

*Bu dört kiŝi üstüne söyledim sözümü / Okursan açıktır, keskin kıl
gözünü.)*

Müellif fert, cemiyet ve devlet hayatının tanzimi için gerekli olan bilgi ve faziletleri belirlemiş; asıl amaç olan ideal insan, toplum ve devlet yapısını kurgulamıştır. Ay Toldı ve Kün Toğdı arasındaki diyaloglar ferdi ve sosyal ahlâk ilkelerine, Ögdülmüşün konuşmalarında da toplumsal hayata, bilgi kuramına ve hayat felsefesine değinilmektedir. Nihayetinde Odgurmuş ölümle baŝlayan hayatın asıl ve ebedi kalıcı olduğunun altı çizmektedir (Cüneyt Akar, Ömer Özkan, 2017). Bir yönüyle de bu dört niteliği Hz. Muhammed'den alıp dünya ve ahiret saadetine ulaşmanın yolu ve yordamının onu takip etmekle sağlanabileceğine işaret etmektedir.

Ögdülmüş'ün övmek anlamından hareketle Hz. Muhammed'i ifade ettiği kanaati de belirtilmektedir. Nitekim, Arapçada da "Muhammed" övülmüş demektir (İsmail Taş, 2013: 259).

Bu eser İslam öncesi töreli Türk toplumunun niteliklerini görmezden gelmeden ya da dışlamadan İslami dönem Türk realitesini ortaya koyar. Şöyle ki Müslümanların başında Sünniliği temsilen Abbasi hilafeti vardır. Karahanlı hanedanı ve toplumu da bu çerçevede Hanefi-Maturidi-Yesevi bir çizgide durmaktadır. Eserin Karahanlı hükümdarına sunulması aynı zamanda resmi görüşü aksettirmektedir.

Hz. Muhammed Anlayışı ve Algısı

Kutadgu Bilig, Hz. Muhammed'i doğrudan konu alan bir siyer veya hadis kitabı değildir. Ana konusu, değindiğimiz gibi, kut'un kazanılması çerçevesinde Hz. Muhammed'i Türklere, özellikle de yönetici kesime kısmen ve dolaylı tanıtan ilk Türk-İslam kaynaklardan biridir (Seyfettin Erşahin, 2002; Ahmet Yıldırım, 2016). Hz. Muhammed'e dair iman, bilgi ve anlayış kısmen açık daha ziyade de örtük olarak yer almıştır. Kendisi samimi bir Müslüman olan Yusuf Has Hacib, Hz. Muhammed'in kimliği, kişiliği, tebliği, amacı, akrabası ve ashabı hakkında ağırlıklı olarak aşağıdaki başlıklar altında değerlendirmeler yapmıştır.

1. *Yalawaçımız uluğ muhammed-i mustafâ ögdisin ayur/* Peygamberimiz Ulu Muhammed Mustafa Övgüsünü Söyler, (2. bab, beyt 34-48),

2. *Yalawaçımızniñ tört eşleriniñ ögdisin ayur/Dört Sahab'nin* Övgüsünü Söyler, (3. bab, beyit 49-62) ve

3. *'Alevîler birle neteg katılğusın ayur/* Aleviler ile İlişkileri Söyler (57. bab, beyit 4336-4340).

Her Müslüman müellif gibi Yusuf Has Hacib de telifine hamdele ve salvele ile başlar. Hamdelede Yüce Allah anar:

Hamd ü sipâs u minnet ve üküş ögdi teñri 'azze ve celleka, kim uluğluk idisi tükel kudrethğ pâdişâh-turur, yérli kökli yaratğan kamuğ tınığlarka rûzî bérgen neni kim tiledi erse kıldı yéme neni tilese kılur yef'alu'llâhu mâ yeşâ'u ve yahküümü mâ yurîdu. (1-6)

(Her şeyden önce gelen bir olan Allah'tır. Sonsuz hamd ve övgü ancak ona yaraşır. Ululuk sahibi, güçlü, yaratan, türeten ve kadir-i kemal, yerin, göğün ve yaratılmış olanların rızkını hazırlamıştır. Sen güle güle ye, saymadan verir herkese rızkını, herkese yedirir ama yemez, kendi aç koymaz

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

*hiçbir zaman bütün canlıları yedirir içirir yarattıklarının tamamını. Nasıl ki
diledi her şey oldu, her kimi dilerse kılar onu ulu)*

Salvelede Hz. Muhammed ve ashabına salat u selam okur:

*Takı sansız selâm u durûd halklarda / yégi yalawaçlarda üdrüntüsi
uluğ sawçısı muhammed-i*

*mustafâ öze bolsun takı ma anıñ eşleri 'azîz ağırlığ / sahâbeler üze
rizvânu'llâhi 'aleyhim ecma'în (6-8)*

*(Sonsuz salat ve selam o seçilmiş resule / Yine arkadaşlarına Allah
onların cümlesinden razı olsun*

*Muhammed Mustafa peygamber yaratılanların başıdır / Bütün
bunların o göz üstünde kaşdır.)*

*Yalawaçımız uluğ muhammed-i mustafâ öğdisin ayur / Peygamberimiz
Ulu Muhammed Mustafa Övgüsünü Söyler:*

*sewüğ sawçı ıdtı bağırsak idi / bodunda talusı kişide kedi
yula erdi halkka karañku tünı / yaruklukı yadı yaruttı séni
okıçı ol erdi bayattın saña / sen ötrü köni yolka kirdiñ toña
atasın anasın yuluğ kıldı ol / tilek ümmet erdi ayu bérdi yol
künün yémedi kör tünün yatmadı / séni koldı rabda adın kolmadı
séni koldı tün kün bu emgek bile / anı ög sen emdi sewinçin tile
kamuğ kadğusı erdi ümmet üçün / kutulmak tiler erdi râhat üçün
atada anada bağırsak bolup / tiler erdi tutçı bayattın kolup
bayat rahmeti erdi halkı öze / kılınçı silig erdi kılkı tüzé
tüzün erdi alçak kılınçı silig / uwutluğ bağırsak akı kéñ elig
yağız yér yaşıl kökte erdi küsüş / añar bérdi teñri ağırlık üküş
başı erdi öñdün kamuğ başçika / kédin boldı tamğa kamuğ sawçika
köñül badım emdi anıñ yolıña / sewip sözi tuttum bütüp kavlıña
ilâhî küdezgil meniñ köñlümi / sewüğ sawçı birle kopur kopğumı
kıyâmette körkit tolun teg yüzün / elig tuttaçı kıl ilâhî özin (2. Bab, 34-
48)*

*(Sevgili peygamberi Allah gönderdi / Halkın seçkini, insanların en iyisi
Karanlık gecede halka ışık oldu / Işığıyla seni aydınlattı
Çağrı getirdi o Allah'tan sana / Bundan ötürü girdin sen doğru yola
Atasını anasını gözetmedi / Tek dileği ümmetine yol göstermekti
Gündüz yemedi, gece yatmadı / Rab'dan senin iyiliğini istedi, seni
kolladı*

*İyiliğini istedi gece gündüz emeklerle / Onu öv sen şimdi, sevincini dile
Bütün kaygısı ümmeti içindi / Kurtulup rahata ermesini isterdi*

*Atadan anadan daha içtendi / Allah'tan hep bunu dilerdi
Allah rahmetiydi o halk üzerine / Dürüsttü, güvenilirli kendisine
Alçak gönüllüydü, hoş tavrılıydı / Edepli idi, içtendi ve eli açıktı
Kara yer, mavi gökte kutsaldı / Allah katında onun yeri ayrıydı
Halka önder olanların başıydı / Bütün peygamberlerin sonuncusuydu
Şimdi onun yoluna gönül bağladım / Sevip sözünü tuttum, kavline
uydum*

*Allah'ım sen gözet benim g.nlümü / Sevgili peygamberle kesme bağımı
Kıyamette göster dolunay yüzünü / İlahi, o tutsun benim elimi)*

Hz. Muhammed'in Vasıfları

Bu beyitlerde Yusuf Has Hacib'in Hz. Muhammed'e dair imanı, anlayışı ve algısı görülmektedir. Bunu şu başlıklar üzerinden değerlendirebiliriz:

Üstün insan: Yusuf "yaratılanların başı / Bütün bunların göz üstünde kaşı" dediği Hz. Muhammed'i yaratılmışların en üstünü görür. Bu görüşünü Hz. Peygamberin Övgüsünü Söyler şiirinde açıklar:

Sevgili peygamberi Allah gönderdi / Halkın seçkini, insanların en iyisi

Karanlık gecede halka ışık oldu / Işıyla seni aydınlattı

Çağrı getirdi o Allah'tan sana / Bundan ötürü girdin sen doğru yola.

Son Peygamber/Hâtemü'n-Nebiyyin: Kur'an'da Hz. Muhammed'in hâtemü'n-nebiyyin son peygamber olduğu belirtilmiştir: "Muhammed sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir, fakat o Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur." (Ahzab 33: 40) Müslümanlar da buna inanırlar. Balasagunlu da bu inançtır ve bunu ifade etmektedir:

Kara yer, mavi gökte kutsaldı / Allah katında onun yeri ayrıydı

Halka önder olanların başıydı / Bütün peygamberlerin sonuncusuydu.

Şimdi onun yoluna gönül bağladım / Sevip sözünü tuttum, kavline uydum.

Hz. Muhammed yerde de gökte de kutsal olup Allah'ın yanında özel bir statüye sahipti. Nübüvvet son nebi (hatemü'n-nebiyyin) olduğu gibi dünyada da halka hanlık-hakanlık, padişahlık gibi siyasi önderlik yanında manevi önderlerin de başıydı.

Hz. Peygamber'in insanların en seçkini ve rehber olmasını, peygamberlerin ismetini ifade eder. Onun "rehber" vasfı tasavvufi düşüncede kullanılan "yolculuk" örneği için yerinde kullanılan bir özellik

olarak qarşımıza çıkar. “(...) bu dünyadaki Müslümanların bir yolculukta olduğu ve bu yolculuk da rehberlerini de Hz. Muhammed olduğu anlaşılmaktadır” (Eker, 2021, s. 546).

Ümmet sevgisi: Hz. Peygamber'in bütün dileği ve görevi, en yakınlarını bile ihmal edecek derecede, gece gündüz ümmeti için çalışmak olmuştur. Onda ümmet sevgisi her şeyin önünde yer alır:

Atasını anasını gözetmedi / Tek dileği ümmetine yol göstermekti
Gündüz yemedi, gece yatmadı / Rab'dan senin iyiliğini istedi, seni kolladı

İyiliğini istedi gece gündüz emeklerle / Onu öv sen şimdi, sevincini dile

Bütün kaygısı ümmeti içindi / Kurtulup rahata ermesini isterdi

Atadan anadan daha içtendi / Allah'tan hep bunu dilerdi

Allah rahmetiydi o halk üzerine / Dürüsttü, güvenilirli kendisine

Alçak gönüllüydü, hoş tavırlıydı / Edepli, içtendi ve eli açıktı.

Bu beyitlerdeki ümmet sevgisi, Yusuf Has Hâcib'in, peygamber göndermenin Allah'ın bir lütfu olarak görmesini kelâmî geleneğe uygun bir dille ifade ettiği ve bu bakımdan Hz. Muhammed'i Allah'ın rahmet olarak değerlendirmiştir.

Ahlaklı: Allah'ı en iyi yansıtan varlığın Hz. Muhammed olması ve onun suçsuzluğunun vurgulanması, onun diğer olumlu özelliklerini de beraberinde getirir: O, dürüsttür, fedakârdır, merhametlidir, güvenilirli.

Şefaatçi: Hz. Peygamber, ümmet sevgisinin vurgulanmasıyla birlikte şefaatçi olarak ön plana çıkarılır:

“Sevgili peygamberle birlikte kıl beni / Elimden tutsun kıyamet günü”

Allah'ım sen gözet benim gönlümü / Sevgili peygamberle kesme bağımı

Kıyamette göster dolunay yüzünü / İlâhî, o tutsun benim elimi”

Hz. Muhammed'in şefaatçi yönünün ön planda olması, onun en seçkin insan olmasıyla alakalıdır. Onun en güzide varlık olması sebebiyle, şefaatine nail olmak önemlidir.

Şefaat hususunda “Yûsuf Has Hâcib (...) kelâmî geleneğe bir ilavede bulunur. Şöyle ki sadece peygamber değil, O'nun arkadaşları da o ulu günde (ulug künde) şefaat edecekleri umulan kimselerdir (Yıldırım, 2016, s. 410). Bu husus şöyle dile getirilir:

Benden onlara bin selam olsun / Rabbim selamım seninle onlara
ulaşsın

Benden yana hoşnut olsunlar / Ulu günde elimi tutsunlar.”

Peygamberler de fanidir ve insanlara yol gösterir:

*neçe sawçı tuğdı okıtçı amul / bayat hükmi birle ayu bérdi yol (KB
6395)*

*(Nice peygamber geldi, nice elçi / Allah hükmüyle insanlara yol
gösterdi*

Eserde, açıkça beliren Hz. Muhammed bilgisi şu şekilde özetlenebilir:
O yaratılmışların en seçkinidir, rehberdir, davetçidir, ümmet sevgisiyle
doludur, merhametlidir, dürüstür, güvenilirdir, şefaatçidir.

Dört Halifenin Vasıfları

Yusuf, Hz. Muhammed'i anlamak için onun yakın ashabının ya da
dava arkadaşlarının iyi bilinmesini gerekli görmekte, bu bağlamda Dört
Sahabe / Halife ve Ehl-i Beyt ile ilgili değerlendirmeler yapmaktadır. *Tört
sahâbeniñ ögdisin ayur başlığındaki* dizleri şunlardır:

*anıñ tört eşi ol awıñu körüp / kéñeşçi bular erdi birle turup
iki kadın erdi küdegü iki / bular erdi üdrüm bodunda yégi
'Atîk erdi aşnu kamuğda oza / bayatka bütügli köñül til tüze
yuluğ kıldı mâlı teni cânını / yalawaç sewinçi tiledi köni
basa Fârûk erdi kişi üdrümi / tili köñli bir teg bodun k.drümi
bu erdi basutçı köni dînka kök / şerî'at yüzindin kiterdi eşük
basa 'Usmân erdi uwutluğ silig / kişide üdürmiş akı kéñ elig
fidâ kıldı barın neñin hem özin / yalawaç añar bérdi iki kızın
'Alî erdi munda basakı talu / kür ersig yürekliğ meñesi tolu
akı erdi elgi yüreki tedük / biliglig sakınuk kör atı bedük
bular erdi dîn hem şerî'at köki / bular yüdti kâfir munâfık yüki
bu tört eş maña tört tadu teg-turur / tüzülse tadu çın tiriglik bolur
meniñdin bularka üküş miñ selâm / tegürgil idim sen kesüksüz ulam
oları meniñdin sewindür tuçı / uluğ künde kılğıl elig tuttaçı (3. Bab
49-62)*

*(Bu dört kişi onun arkadaşıydı / Her işte onun yardımcılarıydı
İkisinden kadın aldı, ikisi güveyi / Bunlardı halkın en iyileri
Hepsinden önce gelir Atik (Ebubekir) / Allah'a inanan, özü sözü bir
Malını, canını, tenini verdi / Peygamberin rızasıydı tek dileği
Sonra Farûk (Ömer) geldi, insanların seçkini / Dili, gönlü bir, halkın
sevdiği*

*Doğru dinin temeli, yardımcısı / Şeriatın yüzünden perdeyi o kaldırdı
Sonra Osman vardı, yumuşak huylu / Seçkindi, edepli ve eli boldu
Feda etti malını ve kendisini / Peygamber ona verdi iki kızını
Ali vardı sonra bambaşka, akıllı / Cesur, kahraman ve yürekli
Cömert, bilgili ve temiz yürekli / Günahtan sakınırdı, büyüktü adı
Bunlardı dinin, şeriatın kökü / Bunlar çekti kâfir, münafık yükünü
Bu dört kişi bana dört asıl unsur / Denklesse unsurlar yaşam tam olur
Benden onlara bin selam olsun / Rabbim selamım seninle onlara
ulaşsın*

Benden yana hoşnut olsunlar / Ulu günde elimi tutsunlar.)

Yusuf, iki kayınbaba, iki güveyi olarak andığı dört halifeyi Hz. Peygamber merkezli olarak anmaktadır. Bunlar Hz. Muhammed'in sevdiği dört arkadaş olarak onun danışmanı ve yardımcıları olarak görev yapmışlardır.

Yusuf'a göre, Hz. Ebu Bekir ilk mümin, özü ile sözü bir, İslam için canını ve malını feda eden kişiydi. Hz. Ömer, Faruk, seçkin, özü-sözü doğru, halka sevgi ile yaklaşan, dinin temeli, Şeriat önündeki perdeyi kaldıran şahıstı. Hz. Osman, yumuşak huylu, iyi insan, cömert, seçkin ve soylu, tüm malını ve canını İslama uğrunda harcayan, Hz. Peygamber'in iki kızını alan kişiydi. Hz. Ali cesur, kahraman, yürekli, yiğit ve akıllı, eline cömertti, yüreği temiz, muttaki, bilgili, adı yücelmişti. Bunlar İslamın ilk ağır yükünü taşıyan yüce insanlardır. Yusuf'un fazilet bakımından Dört Halife sıralaması ve onlara yüklediği anlam tamamen Ehl-i Sünnet çizgisindedir.

Balasagunlu Dört Halife'yi aynı zamanda dört ana unsur olarak değerlendirmekte bu unsurların düzgün olması durumunda hayatın kurtulacağını belirtmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi Kutadgu Bilig dört temel unsuru temsil eden dört kahraman üzerine kurulmuştur. Burada acaba, Yusuf'un kahramanları Dört Halife midir sorusu akla gelmektedir.

Ehl-i Beyt'e Sevgi ve Saygı

Kutadgu Bilig'te Ehl-i Beyt kavramına da yer verilmiştir. 'alevîler birle neteg katılğusın ayur/ Aleviler ile ilişkileri Söyler başlığı altında şunlar ifade edilmektedir:

*er atta öñin beg kişisinde taş / katılğu kişiler bu ol ay kadaş
olarda biri sawçı urğı-turur / bularnı ağır tutsa kut kıw bulur
bularnı katığ sew köñülde berü / neñin edgülük kıl baka tur körü
bular ehl-i beyt ol habîbka kadaş / habîb sawçı hakkı üçün sew adaş*

*için irtmegil ya kılkın tözin / meger tilde teñsiz yorıtısa sözin (50.
Bab, 4336-4340)*

*(Erattan başka, bey adamları dıřından / Katılacağın kiřiler řunlar ey
kardeř*

*Onlardan biri peygamber soyudur / Bunlara değەر veren mutlu olur
Bunları çok sev, gönülden içten / Malınla iyilik yap bakıp görerekten
Bunlar ehlibeyttir, habibin akrabası / Habib savcı hakkı için sev
onları*

İçini irdeleme ya da tavrını / Eğەر ağızından çıkarmazsa densiz sözü.)
Bu bağlamda Hz. Peygamber sevgisi ile Ehl-i Beyt sevgisi toplumda bölen değıl, bütünleřtiren, kucaklayan bir sevgi olarak yansımaktadır. Ehl-i Beyt sevgisinin Türk toplumunda birleřmeyi, yetmiř iki milleti bir görmeyi ve mazlumun yanında yer almayı temsil etmesinin gerekçesini Gökalp řu gerekçeyle ifade eder: “Alevi-Bektařilere göre, Hz. Peygamber, ümmetini Ehl-i Beyt’ten en sevdiğı Hz. Ali’ye emanet etmiřtir. Ayrıca kızı Fatıma’yla onu evlendirmiř ve daha sonra da onu muhasip ilan etmiřtir. Alevilik, Ehl-i Beyt’e sevginin ifadesi olmuřtur” (Gökalp, 2016, s. 74).

Yusuf Has Hacib’in kullandığı “Aleviler” kavramı son derece önemlidir. O, zamanının ve zemininin ruhunu yansıtırçasına “Ehl-i Beyt”i veya Ali Evladını Alevi ve Peygamber Nesli kavramları üzerinden okumaktadır. Ehl-i sünnet yolundan giden Yusuf, Hz. Ali evladına veya Ehl-i Beyt’e kuvvetli bir sevgi beslemektedir. Onun bu sevgisi dini ve ahlaki olmanın da ötesinde idari ve siyasi bir gereklilik halini almaktadır. Yusuf’un hükümdarın iliřki kuracağı ve saygı göstereceğı sınıflar arasında Aleviler kavramı ile de andığı Ehl-i Beyt’i görmesi önemlidir. Onlara, maddi ve manevi yardımda bulunup saygı gösterenlerin devlet bulacağını bildirmektedir (Arat, 1974; Sadık Türer, 2002). Bu yaklařım yüzyıllar boyunca devam etmiř, Türkler Ehl-i Beyt’e olan sevgi ve saygılarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Karahanlı Muhitinde Nübüvvet Kurumu

Kutadgu Bilig’teki nebi-resül Hz. Muhammed anlayışının hangi arka plan ya da kültürel çevreye oturduğı sorusu önemlidir. İslam kültürüyle karřılařan Türk toplumunda, daha önce nübüvvet kurumunun varlığından ya da bu kuruma karřılık gelebilecek kavramlardan söz edilip edilemeyeceğı sorusu akla gelebilir.

Türkler İslam öncesinde, Eski Türk Dini yanında kısmen Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlere katılmışlarsa da esasen Budizm,

Maniheizm, Mazdekizm ve Konfuçyanizm gibi nübüvvet kurumu bulunmayan inançlara mensup olmuşlardır.¹ Şunu biliyoruz ki İslamiyeti 8.yüzyıldan itibaren kabul etmeye başlayan Türkler nübüvvet dahil bu yeni dinin bütün kavramlarının kendi dillerinde karşılıklarını bulmaya çalışmışlardır(Osman Turan, 1990: 117).

Konunun kavram ve itikat olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır.

Kavramsal Boyut

İlahi dinlerin üç esası/temeli vardır: İlahiyat/tevhid, nübüvvet ve sem'iyat/ahiret. Nübüvvet hak dinin asıl kurumlarından biridir. Bilindiği gibi Tanrı ile insan ilişkilerinde tarih boyunca üç tür görülmektedir. Birisi, insanın tanrılaşması (Hristiyanlıktaki İsa gibi), ikincisi Tanrı'nın insanlaşması (Yunan mitoloji tanrıçaları gibi), diğeri ise Tanrı ile insan arasında melek veya insandan bir aracı bulunması. (İlahi dinlerdeki peygamber gibi) Bu aracıya da İslam kültüründe nebi ve resul denir. Bu ilişki türlerinden de Deizm, Panteizm, Panenteizm/Teizm, Ateizm, Agnostisizm ve Naturalizm gibi anlayışlar doğmuştur. Türklerde bu üç türden hangisinin olduğu tartışma ve araştırma konusudur.

Müslümanların anlayışınca, kullarını hesaba çekecek olan Allah adaleti ve rahmeti gereği herkese, her topluma peygamber göndermiştir. Zira hangi zamanda ve mekânda yaşarsa yaşasın insanların “iki dünya mutluluğunun yol önderi” peygamberlere ihtiyaçları vardır. Bu nakil/Kur'ân ve akıl bakımından ortaya konmaktadır. Kur'an'da şu ayetler bu hususa işaret etmektedir: "Andolsun ki biz her topluma/ümmete, Allah'a kulluk edin ve taguttan kaçının diye peygamber gönderdik." (Nahl 16/36) "İçinde uyarıcı/peygamber olmayan hiç bir toplum yoktur"(Fâtır 35/24) "Biz bir peygamber göndermedikçe azap etmeyiz." (İsrâ 17/15) "Her ümmetin bir peygamberi vardır." (Yunus 10/47). Dolayısıyla Türklere de peygamber gönderilmiştir diyebiliriz. Aklen de insanın peygambere ihtiyacı olduğuna bizzat insanın yapısı ve tarih şahitlik etmektedir. İnsanlar bu dünya hayatını mutlu bir şekilde sürdürebilmek için hayır-şer, güzel-çirkin, hak-batıl gibi hususların ne olduğunu belirlemek durumundadırlar. Akıl bunda yetersiz kaldığı gibi ahiret hayatına dair husularda tamamen susmak zorundadır. Bunların belirlenmesi ve bilinmesinde de peygambere ihtiyaç vardır. Tarih metinleri ve kalıntıları da peygamberlerin varlığını işaret etmektedir.

¹ Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1990, 117.

Türk kültüründe İslamiyet öncesinde nübüvvet kurumun olduğunu kanaatini doğuracak ipuçları vardır. Bu konuda şimdilik kesin şeyler demesek de mesela Kırgızlar arasında *Fagitun* adı verilen bir kişinin dini faaliyetlerde bulunduğuna, bir yıl içinde olacak olaylar hakkında bilgiler verdiğine dair kayıtlar vardır (Barthold, 1993: 149). Fagitun'un, Allah'ın Peygamberi manasındaki Sogdca bir sözün bozulmuş şekli olduğu sanılmaktadır. 13. yüzyıl edebiyatçısı H. Avfi (ö.1233) de bu kişinin adını *Masun* olarak vermektedir (Ramazan Şeşen, 1975: 91).

İlk dönem Müslüman Türk edebiyatında nebi ve resul kavramının Türkçe müteradifleri bulunmasıdır. Türkçede bir yandan resul, nebi ve peygamber gibi Arapça, Farsça kavramları kullanırken bir yandan da başçı (önder), kılavuz, okucu (davetçi), savcı (haberci, aracı), tildem (hatip), yalvaç (elçi / haberci), yolcu (doğru yolu gösteren), elçi (resul), kam gibi kendi dillerinden terimler ve kavramlar geliştirmişlerdir. İslami Türkçe metinlerde resul yalvaç/yalavaç; nebî ise savacı/savcı kelimesi ile karşılanmıştır.

Yalavaç daha yaygın kullanılmıştır. Ö. Hunkan, “yalavaç” kelimesinin Orhun yazıtlarında “yalabaç” olarak ifade edildiğini belirtir. Yine Uygur lehçesinde Tanrı yalavacını, Hakan yalavacından ayırmak için hakan yalavacının “yalafar” olarak telaffuz edildiğini ve yazıldığını ifade eder. “Elçi” sözcüğünün karşılığı olarak bir diğer eş anlamlı kelimenin söz, kıssa, hikâye ve risale anlamlarına gelen “savcı” olduğunu dile getirir. Bu bakımdan Türkçe “yalavaç” ve “savcı” kavramlarını, Arapça’da “resûl” ve “vâfid”, Farsça’da “peygamber” kelimeleri karşılamaktadır (Ömer S. Hunkan, 2016:107-108). Yalvamak risalet etmek, peygamberlik etmek, Tanrıdan haber getirmek demektir. Yakarmak ve yalvarmak ile aynı kökten olup haber vermek anlamlarını taşır. Harezmi Türklerinden İslam alimi Zamahşeri’nin (ö.1144) hazırladığı Arapça sözlük Mukaddimetü’l-Edeb’teki Türkçe ifadelerde de yalavaç elçi anlamı taşımaktadır (Zamahşeri, 1993: 32-36). Divânu Lügâti’t-Türk’de resul anlamında yalavaç/yalvaç kelimesi 8 yerde geçmektedir. Kutadgu Bilig’de “peygamber” anlamında 5 kez kullanılmış; dördünde Hz. Muhammed kastedilmiştir.

Savcı, sabçı / savacı şeklinde yazılmış olup söz getiren, haberci anlamına manasına gelmektedir. Sava; haber, mesaj demektir. Sav/Sab kökü Türkçede haber, iddia, fikir, görüş anlamları taşır. Savacı ise sevindirici bir haber veren kişi demektir. Kaşgarlı’da savcı peygamber

manasıyla geçmektedir. Sav'a mektup, söz, kelim, haber karşılığını vermektedir. Savcı dünnürler arasında haber taşıyan kimseye denmektedir. Bu haliyle bugün de Türkistan Türkleri arasında kullanılmaktadır. Kutadgu Bilig'te savcı peygamber manasında kullanılmıştır. Mesela 30. beyitte: sewük sawçı birle kopurgıl mini/ elig tuttaçı kıl könilik küni “sevgili peygamber ile haşret beni/ şefaet et mahşer günü” denmektedir. Karahanlı dönemi Kur'an tercümelerinde de aynı anlamdadır. “Ol tirgüzür hem öldürür, kirtgününgler Tanrıka, yalavaçinga (rasul) anasındın tuga bitig bilmegli savçika (nebi)” (...O diriltir ve öldürür. Öyle ise Allah'a ve ümmî nebisi olan Resûlüne, Araf 7: 158). Mukaddimetü'l-Edeb'te de elçi şeklinde geçer.

Nübüvvet kurumunun bir boyutu da vahiydir. Türklerde peygamberden söz edeceksek vahiy kavramı da söz konusudur. Arapça bir kelime olan vahyin sözlük manası “hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek, ilham etmek”. Terimsel anlamda “Allah'ın dilediği emir, hüküm ve bilgileri peygamberine bildirmesidir.” Kur'an'da Allah'ın emirlerini insanlara “vahyetme”, “perde arkasından hitap etme” ve “elçi gönderip sözlerini bildirme” gibi üç ayrı şekilde (Şûrâ 42/51) ilettiği belirtilmiştir. Vahiy ile ilham arasındaki belki en önemli fark vahyin dışarıdan bir güç tarafından verildiği, ilhamın ise dışarıdan gelme yanında içeriden insanın kendisinden de kaynaklanabileceğidir. Bir başka husus da vahiyde bir meratip veya hiyerarşi vardır. Yüce varlık Allah'tan aşağıya doğru Cebrail vasıtasıyla insana yani peygambere indirilir. İlhamda indirmeden çok “gelme” doğma” gibi kendiliğinden beliren nitelikler bulunur.

İslam öncesi Türklerdeki kâdir-i mutlak, fâil-i mutlak, yaratan Gök-Tanrı, bir bakıma tek tanrı inancıdır. Bu bize, söz konusu inancın bir peygamber tarafından tebliği edildiğini düşündürmektedir. Bunun yanında yine geleneksel Türk inancında kader, ahiret, uçmağ, tamu, kurban, yoğ aşı gibi unsurlar da bulunmaktadır. Göktürk yazıtlarında “Tanrı öyle buyurduğu için devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış”, “Yukarıda Gök Tanrı”, “Türk Tengri”, “Yüce Tengri” ifadeleri de bu inancın tezahürleridir.

Türkleri nübüvvet kurumuna bağlayan en temel rivayet, İslami literatür veya İslami Türk literatüründe yer alan Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e yapılan atıftır. Buna göre Hz. Nuh'un üç oğlundan Yasef/Yafes Türkler, Hazarlar, Sakâlibe ile Yecüc ve Mecüc'ün atasıdır. Hz. Nuh, tufanın

akabinde dünyayı oğullarına paylaştıırken Yâfes'e Doğu ülkelerini ve Rum diyarını vermiştir. Kimi Türk hanedan şecereleri gibi Osmanlılar da kökenlerini Yafes'e dayandırırılar (Aşıkpashaoglu, 2003: 53).

Bunun yanında bazı araştırmacıların yaklaşımlara göre Türk halk inanışında vahiy veya ilham anlamına gelen bazı terimler ve kavramlar bulunmaktadır. Dikkat çekenleri şunlardır:

Bergi/Vergi: Bu terim, “ber/ver” kökünden türemiştir ve vermek fiili ile kökteştir. “Tanrı Vergisi” sözünün kökeninde bu vardır. Bergi/vergi bazen kutsal rüya manasında ruhun bedenden ayrılarak manevi diyarlara yolculuk yapmasıdır.

Seç: Bildirmek anlamın taşıyan bu kelime Karahanlı dönemi satırlararası Kur'an tercümelerinde vahyetmek anlamında bulunmaktadır. Söz gelişi “seçtimiz anğar ol işni kim bularnıñ kuđruqları kesilmiş ol tañ başında kirgenler.” (“Onlar, sabah vaktine girerken son ferdine kadar yok edilmiş olacaktır!” (Hicr 15/66) (Aysu Ata, 2004).

Yalab: Daha ziyade ilham anlamında kullanılan yalab Türk kültüründe ve inanç sisteminde kutsal ışıktır. Kimi kaynaklarda *Yalabuk* olarak da geçer. Eski kayıtlarda Tanrının bir sıfatı olarak da yer alır. Etimolojisi: (Yal) kökünden türemiş olup Yalabımak fiili, parıldamak, aydınlanmak demektir. Aynı şekilde ışık saçmak anlamı taşıyan *yaruk/yaranuk* kutsal ışık demek olup hayatı simgeler. Hayatı yaratan Tanrı'nın nurudur. Aslında İslamdaki nur, kut kavramı ile de kısmen benzerlik gösterir. Yaratmak kavramı ile de ilgisi bulunmaktadır.

Yarlık: Yarlık esasen ferman, irade, buyruk, buyrultu gibi kavramsal anlamlar da kazanmış olup devlet resmi literatüründe kullanılagelmiştir. Eski Türkçe yarlıka- fiilinin yarlıg-ka biçiminde türediği ve yarlıg ismiyle doğrudan ilişkili olduğu genel kabul görmüştür. Karahanlı dönemi metinlerinde yarlıg “emir, buyrultu; dinî emirler mecmuası” anlamıyla kaydedilmiştir Kaşgarlı Mahmud yarlıg sözüne “emir, hakanın mektubu ve emri; Tanrı'nın emri” anlamı vermiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018: 954). Karahanlı Türkçesi Kur'an çevirisinde “emir, vahiy” anlamı yanında “bağışlamak, mağfiret etmek; acımak, esirgemek” anlamları için kullanılmıştır (Aysu Ata, 2004). Yarlıg ıd-: vahyetmek, vahiy göndermek anlamında Kur'an tercümelerinde yer almaktadır. Msl: ol kim yarlıg ıdtımız sanga bitigdin. (Sana vahyettiğimiz kitap ... Fatır 35:31) (Aysu Ata, 2004: 88) Bolmaz bir yanglukka sözlese anğar Tangrı meger yarlıg ıdmak azu perde kidinindin azu ıdur yalavaç, yarlıg ıdur öz yarlıgı birle ne kim tilese,

Ol yüksek bütün işlig. Mundaguk yarlıg ıdtımız sanga ruhi yarlıgımız birle, bilmez erding ne ol bitig ne ol iman, ançası bar kıldımız anı nur, köndürür men koni yılka kimmi tilese-miz kulalrımızdın hem sen köndürür sen köni yolka. (Herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile, dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir. Muhakkak ki O çok yücedir, engin hikmet sahibidir. İşte böylece sana da kendi buyruğumuzla bir ruh (Kur'an) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun; ama şimdi onu, dilediğimiz kullarımızı sayesinde doğruya erıştirdiğimiz bir ışıık kıldık. Şura 42:51-52) (Aysu Ata, 2004: 212) Kutadgu Bilig'te de emir, buyruk anlamdadır: "ilig yarlıgını eşitti özüm / künüm edgü boldı yarudı közüm." (*Hakanın buyruğunu duydu / Günüm iyi oldu, gözüm parladı*) (KB, 1589).

Bitig: Nebi-resulün getirdiğı vahyin kaydedildiğı bir yerin olması gerekir. Kur'an'da bu konuda üç temel kavram bulunmaktadır: levha, sahife/suhuf ve kitap. Türklerde de eğer peygamberler yoluyla vahiy gelmişse bunların yazıldığı malzemenin bulunması gerekir. Başka bir ifade ile Kur'an'ın işaret ettiğı nitelikteki zeminlere gelen vahiylerin kaydedilmiş olması lazımdır. Türklerde kutsal kitaba da bitig(k) denmiştir. Uygurlarda yazı anlamına da gelen bitig dua, tılsım manasında da kullanılmıştır. Kaşgarlı'da "kitap, mektup, yazma, yazı, yazış, yazılı şey, kâğıt" anlamındadır (Kaşgarlı Mahmud, 2018: 590). 12.-13. Yüzyıllara ait Karahanlı dönemi Kur'an tercümesinde de "biti": yazmak; "bitig": kitap, yazı, belge; "bitigçi": yazıcı anlamlarında kullanılmıştır (Borovkov, 2002: 83). "mırâş aldılar bitigni. (Onların ardından kitaba vâris olan A'raf 7:169) (Aysu Ata, 2004: 30). "ömr bërilmış eksütölmez anıñ ömrindin meger bitig içre. (...ömründen neyin eksildiğı de bir kitapta yazılıdır Fatır 35:11) (Aysu Ata, 2004: 33).

Ancak bu ipuçlarından hareketle bitig kavramının vahyin kaydedildiğı ilahi kitap olduğunu söyleyebilmek için oldukça dikkatli olmak ve biraz daha ek bilgilerle kanaati güçlendirmek gerekmektedir.

Ayet: Türkçede "işaret, iz" anlamında belgü sözcüğü kullanılmaktadır. Sözcüğün "ayet" anlamındaki kullanımı Karahandönemi ilk Kur'an tercümesinde görölmektedir (Aysu Ata, 2004: 255). Sözcüğün Türkiye Türkçesinde belli (bel-lüg) sözcüğünden olduğu düşünöldüğünde bel şeklinde tanıklanmayan bir kökün var olduğu anlaşılmaktadır (Hasan İsi, 2017: 500).

Kutadgu Bilig'in terminolojisi ve kavram dünyasına vukufiyetimizi sağlayacak kaynaklardan biri Karahanlı muhiti alimlerinden Kaşgarlı Mahmud'un (ö.1090) Divânu Lügâtî't-Türk (1057) adlı eseridir. Eserinin önsözünde Hz. Muhammed ve Türkleri konumlandığıydı. Şöyle ki Yüce Allah Hz. Muhammed'e Cebrail aracılığı ile en sağlıklı olduklarını iddia edenlerin hasta en doğru/fasih okuduğunu iddia edenlerin kekre olduğu bir zamanda vahyini göndermiş, yani onu peygamber olarak görevlendirmiştir. Hz. Muhammed'in görevi de o vahiyde belirtilen helali ve haramı bildirmek ve açıklamak, yol gösteren kılavuz ve meşale olmaktır. Hz. Muhammed temizdir ve bütün hayırları kendisinde toplamıştır. Allah'ın salat ve selamı da böylesi bir peygamberin ashabına olsun. Bir zaman sonra, yani Kaşgarlı'nın zamanında Yüce Allah, talih güneşini bu peygambere uyan, Türk adını verdiği kavim üzerine doğdurmuş, ülkelerin yönetimini Türk hakanlarına bahşetmiştir. İnsanlar artık Türk hakanların adil idaresinde mutlu ve müreffeh kıldı. Akıllı davrananlar onlara boyun eğmeli, dillerini öğrenip konuşmalılar (Kaşgarlı Mahmud, 2018: 1).

İtikadi Boyut

Yusuf Has Hacib'in yaşadığı döneme kısaca göz atarsak, Doğu İslam dünyasında siyasi hayat büyük oranda Türklerin elindedir. Bölgenin ilk Müslüman Türk devleti Karahanlıların batı kolu Batı Karahanlı Devleti (1042-1212) başkent Özkent'ten Mâveraünnehir, Fergana'nın bir bölümünü yönetiyordu. Sonra başkenti Semerkant'ta taşıdılar. Kuşkusuz, ifade ettiğimiz gibi, Karahanlılar Ehl-i Sünnet mezhebinden olup itikatta Maturidiliğe mensup idiler. Maturidiliğin Ömer Nesefi'nin (ö. 1142) Akaidü'n-Nesefi, Muhammed Pezdevi'nin (ö.1100) Usulî'd-Din ve Ali Uşî'nin Emâli Kasidesi/Manzumesi/Lâmiyye-i Kelamiyye'si gibi önemli akaid metinleri Karahanlılar zamanında ve zemininde yazılmıştır.

Biz Kutadgu Bilig'teki nübüvvet anlayışını yine bir Karahanlı muhiti kelim alimi olan Siracuddin Ali el-Uşî'nin (ö.1179) *Emâli Kasidesi*'ne esasında değerlendirebiliriz. Uşî, Fergana vadisinin kadim kültür merkezlerinden Uş'ta doğmuş ve yaşamıştır. Bugün Oş olarak telaffuz edilen şehir Kırgızistan'ın en önemli güney şehirlerinden biridir. Uşî çok yönlü bir alimdir. Kelam ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında kendini yetiştirmiş ve asırlarca etkili olmuştur. Uşî'nin akaid metninin ilgili bölümleri şöyledir:

Nebilere ve Meleklere İman Bahsi

21. beyit: Akıl ve baliğ olan mükellef üzerine Vahdaniyet-i İlâhiyeye iman etmek farz olduğu gibi Rûsul ve Enbiya-i İzam ile Melâike-i Kirama dahi iman farzdır.

Hâtemü'l-Enbiya Hz. Muhammed Bahsi

22. beyit: Hazret-i Muhammed (as) rusul ve nebilerin hâtemidir. Dahi nübüvvet ve risalet her ikisi de kendisinde hitam bulmuştur. Ve kendisi celâl ve cemel sıfatları ile mevsuf idi. Yalnız cemel sıfatı galip idi. 23. beyit: Şah-ı Serir-i Asfiya aleyhi ezke't-tahiyya Hazretleri imam-ı Enbiya pişuvayı asfiyadır. Zira sıfat-ı zemimeden müberra ve küdurat-ı nefsaniyeden muarradır. Bu zamandaki asfiya melâike-i kiram ve evliyadır. 24. beyit: Rasulullah (sas) Efendimizin şeriati semha' ve millet-i beyzaları nesh tebdilden ârî ve ilâ yevmilkıyame bakidir. 25. beyit: Hazret-i Peygamber (sas) Efendimize mahsus olan Mi'rac sabit ve muhakkaktır. Ve vakiada mutabıktır. Zira sübutu mütevatir ve meşhur haberlerle mansustur.

Nebilerin Sıfatları Bahsi

26. beyit: Enbiya-ı İzam (aleyhimüssalatü vesselâm) Hazeratının cümlesi kasden sudur eden küfür ve ma'siyetten m'asum ve mahfuzdur. Ve mansıb-ı vâlâyı nübüvvetten ma'zul ve mehcur olmaktan emindirler. 27. beyit: Enbiya-ı İzam (aleyhimüssalatü vesselâm) Hazeratının cümlesi kat'an ünsâ değildir. Yani Taife-i nisâdan ve abidden kat'iyyen peygamber gelmez ve peygamber sihirbaz olmaz. 28. beyit: Zülkarneyn ve Lokman Hazretlerinin nübüvvetleri sabit olmadığından nübüvvetleri hususunda mücadeleden keff-i lisan edip İlm-i İlâhiye havale eylemek daha doğrudur.

Dört Halife Bahsi

32. beyit: Halife-i Rasulullahın evveli olan Ebû-Bekir Es-Sıddık (ra) Hazretleri sâir Ashab-ı Kiram Hazeratından efdal ve ercahdır. Efdaliyyeti şek ihtimalinden ârî ve kat'iyyü's-sübuttur. 33. beyit: Faruk-ı A'zam Ömer ibni Hattab (ra) Hazretleri dahi Osman ibni Affan radiyallahu anı Hazretlerinden efdal ve ercahtır. 34. beyit: Osman ibni Affan (ra) Hazretleri dahi Hayder-i Kerrar Ali ibni Ebi Talip (ra) Hazretlerinden efdaldır. Kerrar gayet şeci ve cengâver mânasınadır. 35. beyit: İmam-ı Ali (ra) Hazretleri sâir Ashab-ı Kiram (ra) Hazeratından efdaldır. 36. beyit: Sen şunu da bil ki Aişe-i Sıddıka'nın bazı hasletlerde Fatımatü'z-Zehra üzerine tercih hakkı vardır (Mamacızade Osman Nuri Bilgin, 2018: 86-91).

Kutadgu Bilig'te ifade edilen peygamber Hz. Muhammed Uşî'nin akaidine tamamen uymaktadır. O, tıpkı bu metinde belirtildiği gibi, nebi-resüllerin hâtemidir. En güzel sıfatlar, bu cümleden olarak celâl ve cemal sıfatları onda toplanmıştır. Cemal sıfatı daha çoktur. Her türlü kötü sıfatlardan uzaktır. Onun getirmiş olduğu din/şariat değişmeden kıyamete kadar devam edecektir. O miraca çıkmıştır. Peygamberlerin tamamı ismet sıfatı taşırlar. Nübüvvet görevlerinden azledilmezler veya ayrılmazlar. Onlar ünsâ değildir; kadından ve köleden asla peygamber gelmez; sihirbazdan peygamber olmaz. Hulafa-yı Raşidin dediğimiz Dört Halife konusunda da Uşî'nin çizgisi vardır. Balgagunlu da helifelerin fazilet ve kronolojik sıralamasında onu izler.

Yusuf Has Hacib'in Nübüvvet-Risalet Terminolojisine Katkıları

Gerek kavramsal boyutta gerek itikat boyutunda Kutadgu Bilig'te anlatılan Hz. Muhammed yukarıda özetlediğimiz çerçeveye uygunluk arz etmektedir. Yusuf Has Hacib, Hz. Muhammed'e Ehl-i Sünnet çizgisinde bir Müslüman sıfatıyla bir nebi-resül olarak inanmıştır. Bunu da muhitinin kavramları ile anlamış ve anlatmıştır. İtikadi manada tamamen zamanı ve zemininin kelam alimi olan Uşî akaidine inandığı anlaşılmaktadır. Kavramsal manada da yine muhitinin terminolojisine tabi olmuştur. Bu terminoloji kelami olmaktan çok edebi-felsefidir. Bununla beraber söz konusu terimlerin Kur'an tercümelerinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kutadgu Bilig'in Kur'an ve Hadis temelleri hakkında yapılan çalışmalar hem bu kitabın hem de o günkü toplumun dini dünyasına ışık tutmaktadır (Halil Ersoylu, 1981: 17-41; . Cemal Sofuoğlu, 1989: 136-144; Cemal Bayar, 2011: 105-118).

Bunların önemli bir kısmını Kutadgu Bilig'te bulmaktayız. Yusuf'un Hz. Muhammed ve onun şahsında peygamberlik kurumu hakkında kullandığı kavramların tamamına yakını Türkçedir. Kutadgu Bilig'te bir yönüyle Hz. Muhammed diğer yönüyle peygamberliğin nitelikleri hakkında şu tespitleri bulmaktayız:

1. Hz. Muhammed **başçıdır**: Önder, başkan anlamındaki bu kavram Hz. Peygamber'in baş, başkan ve önder olduğunun ifadesidir.

Başı erdi öndün kamug başçıka / Ki din boldı tamga kamug savçıka.
(KB 45)

(Halka önder olanların başıydı / Bütün peygamberlerin hâtemi/sonuncusuydu.)

Yusuf bu dizlerde Hz. Muhammed'in bütün peygamberlerin başı ve sonuncusu olduğu açıkça belirtmektedir. Müslümanlar da Hz. Muhammed'i ümmetinin imamı olmanın yanında imamu'l-mürselin / enbiya; seyyidü'l-mürselin ve hâtemü'l-enbiya olarak kabul etmektedirler.

2. Hz. Muhammed **kılavuzdur**: Kulağuz / kulabuz olarak da geçen bu kavram Hz. Peygamber'in kılavuzluğu, rehberliğini, hak yolu göstermesini (Yıldız, 1998: 328-329) anlatmaktadır.

Öküş min selamım sevüg savçika / Ol edgü kılavuz köni yolçika. (KB 3730)

(Binlerce selam sevgili resul, iyi kılavuz ve adaletli / doğru yolcuya.)

Hz. Muhammed sevgili, iyi kılavuz ve adil / doğru yolcu olarak nitelendirilmektedir. Nitekim O İslam kültüründe Habibullah, Habib-i Hâlık ve Dost-ı Hüdâ gibi sıfatlara anılmıştır. Köni sözü ile Hz. Muhammed'in ahlaki, siyasi ve idari alanları kapsayan adaletine ve doğruluğuna işaret edilmektedir.

3. Hz. Muhammed **okucudur**: Davetçi, çağırıcı anlamına gelen (Yıldız, 1998: 329-330) ve Okıçı / okıtçı şeklinde de geçen bu kavram ile Peygamberin tebliğciliği, davetçiliği ifade edilmektedir.

Okıçı ol erdi Bayat 'tan sana / Sen ötrü köni yolka kirdin tona. (KB 36)
(O sana Tanrı'dan bir okucu / davetçi idi; sen bu sayede adaletli yola girdin.)

Hz. Muhammed'in okı=çağır fiilinden türetilen okucu olarak adlandırılması da ilginçtir Yusuf'un okumak fiilini davetçi olarak kullanması Hz. Muhammed'in ilk aldığı vahyin de “oku” diye başlamasına uygun düşmektedir. Bu takdirde ilk ilahi hitabı “davet et” şeklinde de anlayabiliriz. Hz. Muhammed okuyucu olarak halkı adil / doğru yola davet etmiştir.

4. Hz. Muhammed **savçıdır**: Çeşitli kayıtlarda sabçı / savacı olarak da görülen ve söz getiren, haberci anlamına gelen (Yıldız, 1998: 330-332) bu kavram Hz. Peygamberin Allah'tan haber / vahiy getirmesini anlatmaktadır. Arapçadaki nebi kelimesinin karşılığıdır.

Sevüg savçı ıdtı bağırsak idi / Budunda talusu kişide kedi
Yula erdi halkka karangu tüni / Yaruklukı yadı yarattu sini (KB 34-35)

Sevgili savcıyı/nebiyi/peygamberi Allah gönderdi / Halkın seçkini, insanların en iyisi

Karanlık gecede halka ışık oldu / Işığıyla seni aydınlattı

Buna göre insanların en seçkini ve en iyisi olan Hz. Muhammed, karanlık gecede insanların yolunu aydınlatan meşale, Allah tarafından gönderilmiş bir peygamberdir.

5. Hz. Muhammed **tildemdir**: Haber getiren, iyi konuşan ve hatip anlamlarına gelen bu kavram (Kutadgu Bilig, 1979: 447) ile Hz. Peygamber'in nebiliği, hatipliği ve belagatı vurgulanmıştır.

Negü tür eşitgil tildemi / Kamug kılgu işke kineş ol emi. (5651)

Ne der işit insanlara Allah'tan haber getirici/tildem / Bütün yapılacak işlerin danışmaktır çaresi)

6. Hz. Muhammed **yalavaçtır**: Yalabaç / Yalvaç Hz. Peygamberin elçiliğini ve haberciliğini (Çağatay, 1968: 195; Yıldız, 1998: 333-335) ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kelime Kutadgu Bilig'te çok yerde kavramsal anlamıyla geçmektedir (Kutadgu Bilig, 1979: 517).

muhammed yalawaç halâyık başı / kamuğ barçalarka ol ol köz kaşı (KB 8)

(Muhammed yalavaç/peygamber yaratılanların başıdır / Bütün bunların o göz üstünde kaşdır

7. Hz. Muhammed **yolcu / yolçıdır**: (Yıldız, 1998: 335-336) Hz. Peygamberin kılavuzluğunu ve doğru yolu göstermesini ifade etmek için kullanılmıştır.

Tümen min selamım sevüg sawçıka / Tegürsün Bayatım köni yolçıka. (KB 3905)

On binlerce selam sevgili peygambere / Ulaştırsın Allah'ım o doğru yolcuya/yolu gösterene

Belirttiğimiz gibi, Kutadgu Bilig'ten muhtemelen bir asır sonra yine aynı muhitte Edip Ahmed Yüknekî'nin kaleme aldığı Atebetü'l-hakâyık da Hz. Muhammed'e yer verilmektedir. Özü itibari ile bir nasihatname kitabı olan bu eser manzum olarak hikmet üslubu benimsenerek yazılmıştır. Kolaylıkla anlaşılabilir tarzda oldukça sade bir dil kullanılmıştır. 14 bab, 512 beyitten oluşan eser İslâmî telif geleneğine uygun olarak hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Bab tasnifinden de doğrudan anlaşılabilirliği gibi Edip Ahmet fani bir dünya anlayışına sahiptir. Bu sebeple dünyaya aşırı derece bağlanmak doğru olmamakla birlikte yaşamın sürdürülebilmesi için de insanların ilim sahibi olmaları gerekmektedir. İlim sahibi kimseler mutluluğu da yakalamışlardır. Ahlâkın en önemli yapı taşının kötü sözden sakınacak şekilde dili korumak, kibiri terk edip tevazu

sahibi olmak, malı çalışarak elde etmek ve cömertliktir (Âdem Çatak. 2012: 1185).

Yüknekî işte bu dünya algısı ve bu doğrultudaki öğütlerinin merkezine Hz. Peygamber'i yerleştirmektedir. Fiziki görünüşü, günlük hayattaki tercihleri gibi beşerî özelliklerinden ziyade ahlaki yönüne vurgu yaparak anlatmaktadır. Bu anlatımı da saygılı, muhabbetli bir tavır takınarak gerçekleştirmektedir. Hz. Peygamber'e dair hemen her beyitte sevgi, saygı, edep ve itaat çizgisi hâkimdir. Bu tavrı mevcut bir anlayışı yansıtmaları bakımından Türklerin Hz. Peygamber algısını analiz etmeye de yardımcı olmaktadır.

Edib Ahmed Salvele bahsinde ve Nebi'nin Faziletleri başlığı altında Hz. Muhammed'i Ehl-i Sünnet çizgisinde över.

Peygamberin Medhi Hakkında / Fi fazaili'n-Nebi (sas)
(Yükneki, 2019: 69-70)

*İşit imdi kaç beyt Habîb fazlıdın / Ukuş hûş bititip sözümni oña
Ol ol halka yigi kişi kutluğı / Töremişde yok bil aña tuş teñge
Resûller örün yüz bu ol yüzge köz / Yâ eñler kızıl iñ bu eñe mene
Anıñ medhi birle tatır bu tilim / Anıñ medhi bolsa şeker şehdi aña
Bu kün mendin tigsün dürüd ol yarın / İlig tutaçımğa egirse muña*
(İşit imdi kaç beyit Habîb fazlından / Zekâ ve aklını zorlayıp sözümü
anla.

O halk içinde çok kimselere saadet getirendir / Mahlûkâtta ona denk
yok, bil.

Resûller parlak yüzdür, o yüz üstünde göz (ya'nî nûr) dür / Yâhûd
onlar kızıl ben, bu çeneye bendir ha.

Onun medhi ile bu dilim tat bulur / Onun yâdı da ona (dilime) şeker
şehddir

Bugün benden selam değerse o da yarın / Buna (nazma) destgîr
olmağa hüküm eylese)

Fi Fazaili's-sahaba (ra)

*Yene dört işiñe ıdar men selâm / Olardın utanmak kaçan özüne
Atık birle Fârûk üçünç Zü'n-nüreyn / Alî törtelençi ol arılan toña
Kim erse bu tört eşke bed itikâd / Kılur erse miñ laan ıdar men aña
İlâhî kiçürgen idim sen kiçür / Niçe me hañalıq kul irsem saña
Maña bolsa fazlıñ kutuldı özüm / Eger bolsa adlıñ katıqlık
maña*(Yükneki, 2019: 71-72).

(Yine dört eşine (çehâr-yâr) ederim selâm / Onlardan usanmak (mübâ'adet) nasıldır (mümkün mü) bana?

Sâdık (Ebûbekir) ile (Ömer) Fâruk üçüncü Zi'n-nûreyn (Osmân) / Dördüncü Alî halâyıka pâk imâddır

İlahî müsâhelekâr idim sen geçir (affet) / Nice (ne kadar) sana hatâlı kul olsam)

Her şeyden önce Yusuf, Hz. Muhammed'i kelimenin tam anlamıyla "peygamber" olarak açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanında örtük şekilde bulunduğunu düşündüğümüz Hz. Muhammed tasavvuruna açıklık kazandırabilmek için eserin dayandığı dört temel değerden söz etmek gerekir. Söz konusu dört değer Hz. Muhammed'de adeta sentezlenmiş gibidir. Aslında bu değerlerin uyumlanmasının daha çok Hz. Muhammed sevgisine işlenmiş olduğu söylenebilir. Bu değerler; güneş olan hükümdar Gündoğdu'nun (Kün-Togdı) temsil ettiği adalet ve doğru yol; ay olan veziri Aydoldu'nun (Ay Toldı) temsil ettiği kut, mutluluk; vezirin oğlu Övülmüş'ün (Öğdilmiş) temsil ettiği akıl ve son olarak vezirin kardeşi Uyanmış'ın (Odgurmuş) temsil ettiği kanaattir. Gafletten uyanmayı sembolize eder. Yusuf Has Hâcib bu dört değeri açıkladıktan sonra eserin dayandığı eksenleri açıklar: "Bunun hikmeti bak bu dört şey üstüne / Kitabını tamamlamış bunların üzerine."

Karan şöyle bir değerlendirme yapar: "Bu kısımlar incelenip değerlendirildiğinde, 11. Yüzyılda Türklerin zihninde tarihlerinde çok önemli ve değerli yerlere sahip olan kut sahibi hükümdarlarından ve destan kahramanlarından ayrı ve İslami inanışa uygun bir Hz. Peygamber tasavvurunun olduğu ayrıca Hz. Peygamber başta olmak üzere sahabe ve ehl-i beyte karşı da köklü ve derin bir sevgi besledikleri görülmektedir". Bir başka deyişle, Kutadgu Bilig'de yer alan Hz. Muhammed algısı, İslam öncesi dönemdeki destan kahramanlarının izdüşümlerini aşar ve İslam öncesinden ayrıdır.

Yusuf Has Hâcib, Hz. Muhammed'i başta Kur'an olmak üzere İslamın temel kaynaklarında anıldığı ve tavsif edildiği gibi anlamış ve anlatmıştır. Hz. Muhammed'i eserin genel çerçevesinde bazı özellikleri ile anmıştır. Daha çok O'nun peygamberliği, ahlakı ve sosyal yönüne değinmiş, şemâilini, delâilini, mucizelerini, gazvelerini, hicretini ve Mirac'ını söz konusu etmemiştir.

Yusuf, peygamberlik kurumu ile ilgili Türkçe kavramları kültürümüze kazandıran düşünürlerimizdendir. Ancak bu kavramlar

yaşama şansı bulamayarak yerlerini Arapça ve Farsçalarına bırakmışlardır. Bunun yanında Yusuf'un Hz. Peygamber hakkında yaptığı gerçekçi tasvir ve tasavvurların rengi de daha sonraki yüzyıllarda solmuştur.

O, Hz. Peygamber'in, güzel ahlakı, insanlığa önderliği ve ümmetine düşkünlüğü vurgulamıştır. Onun dizelerine göre, asil, hoş ahlaklı, alçak gönüllü, şefkatli, edepli, açık elli, halkın güvenine layık, insanları en iyisi, en seçkini ve istişareye önem veren Hz. Muhammed, gece-gündüz yemeyip içmeyip ümmeti için çalışmış, onların azaptan kurtulması için Allah'tan bağış dilemiştir.

Kutadgu Bilig'de Hz. Muhammed algısının arka planı, eserin kurucu özelliğe sahip dört temel değer arasında denge sağlanması üzerinde temellenir. Söz konusu dengeyi sağlama sürecinde, eserde sürekli olarak akıl-kanaat, birey-toplum, tasavvuf-Sünnilik, siyaset-din, dünya telaşı-ibadet temelli ikilemler arasında "itidal" esasına dayalı bir terkibe varılmaya çalışılır. Eserde bu karşıtlıklar arasında bölünmeyi ortadan kaldırarak terkibe varmış hem teorik hem de pratik bilgisine sahip olan kişi Hz. Muhammed'dir.

Kutadgu Bilig adlı eserin Hz. Muhammed ekseninde bir okuması yapıldığında müellif Yusuf Has Hâcib'in Karahanlı sarayından olması sebebiyle seçkinlerin gözünden Hz. Peygamber algısı ve bilgisi olarak yorumlanabilir. Eser hem iç hem de dış şartların sürekli tetiklediği, devinim halinde ve tedirgin bir bağlamda yazıldığı düşünüldüğünde belki daha iyi anlaşılabilir. İçeri veya Türk dünyası şartları göz önüne alındığında, İslam dini ve kültürüyle karşılaşan Türk toplumunun töre-İslam, Türkçe-Arapça-Farsça, halk edebiyatı-İslâm edebiyatı, göçebe toplum-devlet gerilimleri ve tecrübelerinin yaşandığı bir muhitin ürünüdür. Türklerin İslâmiyet'le karşılaşmaları, Türk tarih literatüründe Hz. Muhammed algısının tezahürü, Karahanlı sarayında İslam'ın kabulüne direnişlerin olduğu da unutulmamalıdır. Dışarıda ise Endülüs Emevi Devleti'nin çökmesiyle batıda Avrupa'da yavaş da olsa bir canlanma yaşanmakta, doğuda Şii-Bâtinî hareketler bütün hızıyla sürmekte, Bağdat Abbasi hilafetini hatta bütün İslam dünyasını tehdit etmekte, Gazneliler arasında iç çekişmeler devam etmektedir. Böyle bir bağlamda eserde Hz. Muhammed rehberdir, yaratılmışların en seçkinidir, davetçidir, şefaatçidir. Sahip olduğu bu özellikler nedeniyle dünya ve ahiret hayatı arasında denge kurandır.

Bu noktada, Hz. Muhammed anlayışı ve algısının işlevselliği öne çıkmaktadır. Türk toplumunun içinde bulunduğu sosyal ve tarihsel şartların içeriği, dört temel değer arasındaki uzlaşma bağlı gibi görünür. Böyle bir bağlamda, bir uzlaşım ve istikrarın sağlanması hayatî bir öneme sahiptir. Töre veya mitolojiden gelen kültür öğeleri de dengeyi sağlayabilmek adına iş birliği yaparlar. Örneğin, “dört” rakamı, “kırk” sayısı ve “mağara” motifleri, Hz. Peygamber’in hayatının kutsal ya da manevi değişim anlarıyla bağdaştırılır. Karşılaşan kavramlar, zihniyetler, unsurlar arasında bölünme olmadan bir anlaşmaya varılması, Yusuf Has Hâcib’in bir temsille sunduğu dört karakter arasında geçen diyaloglara bağlıdır. Dört temel değer buluştuğu payda, toplumda şartlar ne olursa olsun birleştirici, bütünleştirici ve sentezci vasıfları kendinde toplayan, hep en doğrusunu ve ne güzelini yapan, her daim ümmetine hem bireysel hem de toplumsal hayatında bir pusula olan bir Hz. Muhammed’dir ve toplumun hayatiyetini sürdürmesinde önemli bir konuma sahiptir.

Kaynakça

1. Akar, Cüneyt-Özkan, Ömer, “Values of Honesty and Integrity in Kutadgu Bilig”, bilig Kış/2017/Sayı 80.
2. Aşıkpashaoglu, Osmanogullarının Tarihi: Tevârih-i Âl-i Osman, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat yay, İstanbul, 2003.
3. Ata, Aysu, Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Ryland Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), TDK yay, Ankara 2004.
4. Barthold, W. V. "Kırgızdar, Tarihi Oçerk", çev. D. Süleymankulov, Kırgızdar, II, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1993.
5. Bayar, Cemal, “Kutadgu Bilig’de Ayet ve Hadisler”, IJSES: International Journal of Social and Economic Sciences = Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 2011, c. I, sayı 1, s. 105-118.
6. Beydilli, Celal, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Yurt Yayınevi, Ankara, 2005.
7. Bombaci, Alessio, “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar”, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, ss. 65-75.
8. Borovkov, A. K. Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar), Rusçadan çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfeyz Amanoğlu, TDK yay, Ankara 2002.
9. Çağatay, Saadet, “Türkçe Dini tabirler”, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968.
10. Çatak, Âdem, “Atebetü’l Hakâyık’ta Dünya Algısı”, Turkish Studies 7/4, 2012.
11. Çot, D. Kutadgu Bilig’de Mitoloji. Pamukkale Üniversitesi 2011.
12. Dilaçar, Agop, Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK yay, Ankara 1995.
13. Edib Ahmed Yükneki, Atabatü’l-Hakayık, haz. Serkan Çakmak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

14. Erşahin, Seyfettin, “Divânü Lugâti’t-Türkü Ortaya Çıkaran Kültürel Muhit”, Kaşgarlı Mahmut ve Divânü Lügâti’t-Türk, ed. Bilal Kemikli, Mehdi Çiftçi, YTB yay, Ankara 2024, ss. 55-80.
15. Erşahin, Seyfettin, “Yusuf Has Hacib’in Hz. Muhammed Tasavvuru”, Diyanet Avrasya, S. 7, 2002, ss. 56-64.
16. Ersoylu, Halil, “Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar”, Türk Dünyası Araştırmaları, 1981, sayı: 15, s. 17-41.
17. Güzelderen, Banu, VIII.-XIII. Yüzyıl Metinlerinde Türkçe Dini Söz Varlığı, Akdeniz Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Antalya 2020.
18. Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren Yayınları, İstanbul, 2000
19. Hunkan, Ömer S. “Yûsuf Hâs Hâcib ve Kutadgu Bilig’de Elçilik Mansıbı”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 13/4, 2016.
20. İsi, Hasan, “Türkiye Türkçesindeki Bazı Dini Terimlere Tarihi Metinlerle Karşılaştırmalı Bakış” Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, ss.476-522.
21. Karaev, Ömürkul, “Bayırkı Türk Estelikleri cana Arap-Pers Avtorları Kırgızdar cana Kırgızistan Conündö”, Kırgızdar, I, haz., K. Cusupov, Bişkek, 1993.
22. Karakurt, Deniz, Türk Söylence Sözlüğü pdf. E-kitap, 2011.
23. Karan, Ayşe, Kutadgu Bilig’de Din ve Tanrı Tasavvuru, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
24. Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügâti’t-Türk, haz. Ahmet B. Erçilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK yay, Ankara, 2018.
25. Kitapçı, Zekeriya, "Islam Among Central Asian Local Turkish Rulers and Aristocrats: The First Muslim Turkish Rulers (Umayyad Era)", Belleten, vol. LI, December 1987, pp. 1170-1172.
26. Köprülü, M. Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken yay. İstanbul, 1981.
27. Mamacızade Osman Nuri Bilgin, İslam Akidesi: Akaid-i İslamiyeyi Câmî Manzume-i Emâli Tercümesi, yay. Seyfettin Erşahin, ESYAV yay, Ankara, 2018.
28. Sofuoğlu, M. Cemal, “Kur’an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’teki İzleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1989, sayı: 5; Yeni Türkiye, 91/2016, ss. 136-144.
29. Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay, İstanbul, 1975.
30. Taş, İsmail, “The Problem of Good in Kutadgu Bilig”, *bilig*, Autumn 2013 / Nu 67.
31. Togan, A. Zeki Velidi, “Londra ve Tahran’daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, III, 1959-1960.
32. Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1990.
33. Türer, Sadık, “Fikri Muhtevası İçerisinde Kutadgu Bilig’in Kültür ve Medeniyet Tarihimizdeki Yeri”, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları, S.1, Ocak 2002.

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

34. Yıldırım, Ahmet, “Kutadgu Bilig’de Hz. Peygamber Telakkisi”, Yûsuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig: Türk Dünya Görüşünün Şâheseri Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Kasım, 2016, s. 400-415.
35. Yıldız, Osman, “Orta Türkçe Metinlerde ‘Peygamber ’Terimiyle Anlamdaş (Synonyme) Türkçe Kökenli Terimler”, S. Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliği, 20-21 Nisan, Isparta 1998, ss. 325-336.
36. Yılmaz, Ali (ed.), Türk-İslam Edebiyatı, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
37. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig I, Metin, haz. R. Rahmeti Arat, Ankara, 1999, Giriş,
38. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, haz. R. Rahmeti Arat, Ankara, 1974.
39. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig indeksi, haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul, 1979.
40. Zamahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, haz. Nuri Yüce, TDK yay, Ankara, 1993.

**KUTADGU BILIG'DEN KISASU'I-ENBIYA'YA ORADAN DA FERAĞI
SÖZLÜĞÜNE GEÇEN BURÇLAR VE YILDIZ ADLARI**

Farhad Rahimi

Öz: 'Alī Şīr Nevāyī'nin eserlerini anlamak üzere dünyanın her köşesinde birçok Çağatay Türkçesi sözlüğü düzenlenmiştir. Bunlardan bir tanesi 17. Yüzyılda İran sahasında Safevi şahı Şafī bin Şafī'nin adına yazılmış Ferāğī mahlaslı Muğammed bin Ziyā'u'd-dīn Güseynī'nin Miftāgu'l-Luğat adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüğüdür. Toplam madde sayısı 720 olan bu eser, Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyī'nin eserlerinden özellikle de Ğarāyibü's-Şīğar adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. 1642'de yazılan bu eserin biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır. Bu eserde Nāşiru'd-dīn Rabğuzī'nin Kısaşu'l-Enbiyā'sına da başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bu eskicil maddelerin çoğu burçlar ve yıldızların adlarıdır. Nāşır'ın Kısaşu'l-Enbiyā'sından alınan bu maddeler ve şiir örneği Ğutadğu Bilig'de geçen beyitlerle paralellik göstermektedir. Bu maddeler ele alınıp verilen şiir örneği Kısaşu'l-Enbiyā ve Ğutadğu Bilig eserleriyle karşılaştırmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Burçlar, Yıldızlar, Miftāgu'l-Luğat, Ferağī, Ğutadğu Bilig, Kısaşu'l-Enbiyā.

Abstract: Many Chagatai Turkish dictionaries have been edited in every corner of the world to understand the works of 'Alī Şīr Nevāyī. One of these is the Chagatai Turkish-Persian dictionary of Muğammed bin Ziyā'u'd-dīn Güseynī, with the pseudonym Ferāğī, named Miftāgu'l-Luğat written in the name of the Safavid sultan Şafī bin Şafī in the field of Iran in the 17th century. This work, with the total number of entries being 720, was published by Farhad Rahimi in Türkiye in 2021 and in Iran in 2024. The entries in this work have been selected from the broad field of Turkish language. However, since he chose most of the examples from Nevāyī's works, especially from his work called Ğarāyibü's-Şīğar, it would not be wrong to name this work as Chagatai Turkish dictionary. The only copy of this work, written in 1642, is kept in the Iran-Tehran National Library, number 5-19055. In this work, Nāşiru'd-dīn Rabğuzī's Kısaşu'l-Enbiyā was also referred to. Most of the archaic words in the dictionary originate from this work. Most of these archaic entries are the names of zodiac signs and stars. These entries and the poem sample taken from Nāşır's Kısaşu'l-Enbiyā show parallelism with the couplets in Ğutadğu Bilig. These entries were examined and an attempt was made to compare the given poem sample with the works Kısaşu'l-Enbiyā and Ğutadğu Bilig.

Keywords: Chagatai Turkish Dictionaries, Zodiac Signs, Stars, Miftāgu'l-Luğat, Ferağī, Ğutadğu Bilig, Kısaşu'l-Enbiyā.

1. İran'da Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Nevāyī'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevāyī'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Safeviler döneminde Çağatay Türkçesini incelemek için padişahlar tarafından desteklenip yazılan eserlerden Neẓr-'Alī'nin sözlüğü, *Miftāgu'l-Luġat*, *Bedāyi'ü'l-Luġat* ve 'Abdu'l-Cemīl Naṣīrī'nin *Kitāb-ı Türki'si* gibi sözlüklerin varlığı İran'da Azerbaycan Türkçesinin yanında Çağatay Türkçesine olan ilgiyi göstermektedir.

Neẓr-'Alī'nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şāh Şafī Sām Mīrzā'nın (hük. H. 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mīrzā Mehdī Ĥan Esterābādī tarafından yazılan *Senglaḥ* sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşka*'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşka sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3, Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) ve Kum-Gölpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725'tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyī'nin eserlerinden, özellikle de *Ġarāyibü's-Şıġar* ve *Fevāyidü'l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485'tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lüġât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*. Tebriz: Ahter.

Bedāyi'ü'l-Luġat, Safevilerin son hükümdarı Şāh Sulšān Ğüseyn (hük. 1694-1722) zamanında ve onun buyruğuyla 'Alí Şír Nevāyí'nin eserlerinden yararlanmak üzere İmānî mahlaslı Şāli' Herevî tarafından yazılmıştır. Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlük olan ve örnek şiirler içeren bu eser de *Senglaĥ* sözlüğünün kaynakları içerisinde yer almaktadır (Rahimi, 2018: 30).

'Abdu'l-Cemîl Naşîrî'nin *Kitāb-ı Türkî'si* II. Şāh Şafî yani Şāh Süleymān'ın (hük. 1666-1694) münşisi olan Muġammed Rızā e'n-Naşîrî e's-Şūsî'nin oğlu 'Abdu'l-Cemîl bin Muġammed Rızā e'n-Naşîrî e's-Şūsî tarafından yazılan, Doġu ve Batı Türkçelerinin karşılaştırmalı kısa dil bilgisini veren, dört Türk lehçesinin (Çaġatayî, Rumî, Kızılbaşî, Rusî~İdil-Ural Türkçesi) ve Moġolcanın (Kılmaġî) söz varlığını içeren bir sözlüktür. *Abuşka* sözlüğü ve Nûr Muġammed Bēġ Kaçar Nevāyî Ĥan'ın *Nişāb'ından* yararlanılarak yazılan bu eser de *Senglaĥ* sözlüğüne kaynaklık etmiştir. Yazmanın giriş kısmında verilen bilgiye göre eserin yazılma sebebi yazarın babasının yarım kalmış sözlüğünü bitirmektir (Rahimi, 2018: 31).

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nâdir Şāh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mîrzā Mehdî Ĥan tarafından yazılan *Senglaĥ* gibi dev bir eser, bu dönemde Çaġatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çaġatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çaġatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan *Senglaĥ*, Mîrzā Muġammed Mehdî Ĥan bin Muġammed Naşîr-i Esterābādî tarafından H. 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır. Mîrzā Mehdî Ĥan *Dürre-yi Nâdirî*, *Tārîĥ-i Cihān-ġuşā-yı Nâdirî* (*Tārîĥ-i Nâdirî*) ve diplomatik yazıları içeren *Münşe'ât* (*Risāle-yi Bedî'î*) gibi eserlerin de yazarıdır. Mîrzā Mehdî Ĥan'ın Nedr-'Alî, Ferāġî, İmanî Tālî' Herevî, Mîrzā 'Abdu'l-Celîl Naşîrî gibi Çaġatay Türkçesi sözlüğü yazarlardan bahsetmesi önemlidir. Üç bölümden oluşan bu eserin Mebānî'ü'l-Luġa adlı ilk bölümü Çaġatay Türkçesinin dil bilgisi ve yazılışına ayrılmıştır. İkinci bölüm, Nevāyî'nin 12 manzum, 9 mensur olmak üzere 21 eserinden alınarak yazılan Çaġatay Türkçesi-Farsça sözlüktür; üçüncü bölümde ise Nevāyî'nin 12 manzum eserinde ve özellikle de *Maġbûbu'l-Ķulûb'unda* geçen Arapça ve Farsça sözcüklerle deyimlere yer verilmiştir. Bu eser *Tārîĥ-i Vaşşâf*, *Ġabîbü's-Siyer*, *Žafer-nāme-yi Şerefü'd-dîn 'Alî Yezdî*, *Oġuz-nāme* (*Şecere-yi Terākime*) gibi eserlerden; *Abuşka*, *Bedāyi'ü'l-Luġat*, *Naşîrî*, *Ferāġî*, *Nežr-'Alî*, *Burhān-*

ı *Kāšī'*, *Mü'eyyedü'l-Fuzalā* ve *Ferheng-i Cihāngirī* gibi sözlüklerden yararlanılarak kaleme alınmıştır (Rahimi, 2018: 32-33).

İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş, *Ĥulāša-yı 'Abbāsī*, *Eš-Šamğa-yı Nāširī* ve *Fetğ-'Alī Kaçar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Ĥulāša-yı 'Abbāsī*, Fetğ-'Alī Şāh'ın (hük. 1797-1834) oğlu 'Abbās Mīrzā'ya (öl. 1833), *Eš-Šamğa-yı Nāširī* ve *Fetğ-'Alī Kaçar* sözlüğü ise Nevāyī eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāširuddīn Şāh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir (Rahimi, 2018: 62-63).

Fetğ-'Alī Kaçar sözlüğü, Fetğ-'Alī bin Kelb-'Alī bin Mürşid Kūlī bin Fetğ-'Alī Kaçar-ı Kāzvinī Sapanlu tarafından Nāširuddīn Şāh adına üç yılda yazılıp 1861'de İran'da tamamlanan *Luğat-ı Etrākiyye* adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran'da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte *Abuşka*, *Bedāyi'ü'l-Luğat*, *Naširī*, *Senglāh*, *Ĥulāša-yı 'Abbāsī*, *Ferheng-i Vaššāf*, *Burhān-ı Kāšī'* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

• Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

2. Ferāğī'nin Sözlüğü

Miftāgu'l-Luğat, 1642'de İran'da Ferāğī mahlaslı Muğammed bin Ziyā'u'd-dīn Güseynī tarafından Safevi şahı Şafī bin Şafī'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Bu eserin Çağatay Türkçesi olarak adlandırılması ile ilgili hiçbir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğunu Nevāyī'nin eserlerinden özellikle de *Garāyibü's-Şıgar* adlı eserinden seçtiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak yanlış olmasa gerek. Nevāyī'nin kullanılan başka eserleri şunlardır: *Fevāyidü'l-Kiber*, *Nevādirü's-Şebāb*, *Bedāyi'ü'l-Vasāş*, *Gayretü'l-Ebrār*, *Leylī* ve *Mecnūn*, *Sedd-i Sikenderī*, *Mecālisü'n-Nefāyis* (Mīrzā Ğacī Soğdī) ve *Nesāyimü'l-Mağabbe* (Edīb Ağmed). *Luşfī* (*Dīvan*), *Mevlānā Sākī* (*Gül ü Nevrūz*), *Çaydar Têlbe*

(*Maḥzen-i Esrār*), Bābūr Mīrzā (*Dīvān*) gibi diğər Çağatay Türk ediplerine de başvurulmuştur. Bundan sonra en çok Nāṣīrū'd-dīn Rabğuzī'nin *Qıṣāṣu'l-Enbiyā*'sına başvurulmuştur. Sözlükte bulunan eskicil sözcüklerin çoğu bu eserden kaynaklanmaktadır. Bundan sonra Fuzūlī (*Dīvan, Beng ü Bāde*), Nesīmī, Şeyhī (*Husrev ü Şīrīn*) ve Sulşān Gūseyin Mīrzā gelmektedir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilen bu eser, 18. yüzyılda Mīrzā Mehdī Ḥan Esterābādī tarafından yazılan *Senglaḥ* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında Türkiye'de ve 2024 yılında İran'da yayımlanmıştır:

• Rahimi, Farhad. 2021. *Ferağī'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

• Rahimi, Farhad. 2024. *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsiyi Miftahu'l-Lügat-i Ferağī*, Tebriz: Ahter.

3. Ferāğī Sözlüğündeki Burçlar ve Yıldız Adları

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilmiştir ki bu örneklerin sayısı sıfırla iki arasında değişmektedir. Bu sözlükte özellikle Nāṣır'ın *Qıṣāṣu'l-Enbiyā*'sının kullanılmasından kaynaklanan eskicil olan sözcükler bulunmaktadır. Bu eskicil maddelerin çoğu burçlar ve yıldızların adlarıdır. Nāṣır'ın *Qıṣāṣu'l-Enbiyā*'sının alınan bu maddeler ve şiir örneği *Qutadğu Bilig*'de geçen beyitlerle paralellik göstermektedir. Bu terimlerin bazılarının hiçbir tarihi kaynaktan rastlanmadığını dikkate alındığında bunların ilk defa *Qutadğu Bilig* yazarı tarafından türetildiği kanısına varmak mümkündür. Bu maddeleri ele alıp verilen örneği *Qıṣāṣu'l-Enbiyā* ve *Qutadğu Bilig* eserleriyle karşılaştırmaya çalışalım.

Ferāğī Sözlüğünde Erendiz maddesinde Nāṣır'dan aşağıdaki beyitler verilmiştir.

→ **Erendiz** (آرندیز) “Cevza, İkizler burcu”. Bu yedi yıldız bu on iki burçta sürekli seyir hâлиндeler.

Nāṣır'dan:

On iki burç ve yedi gezegenin zikri Mevlānā Nāṣır'dan:

On eki **ükek** yēti akrān kılık

Öij ilki **Qozı, Uy, Erendiz, Kuçık**

Kür **Arslan** ma **Buğday Başı, Ülgü** ol

Çıyan, Ya hem **Oğlak, Könek** hem **Balık**

Yana yëti yulduz bularda yürür¹

Sekendiz, Oijay ol Kürüd hem Yaşık

Sewit, Arzu, Yalçık yağı tək bolur

Tokušdın osanma kəziben barıq²

(اون ایکی اوکک بیٹی اقران قلیق
اونک ایلکی قوزی اوی ارندیز قوجیق
کور ارسلان ما بوغداي باشی اولکو اول
چیان یا هم اوغلاق کونک هم بالیق
ینا بیٹی یولدوز بولارده یورور
سکندیز اونکای اول کورد هم یشیق
سفیت ارزو یلچیق یاغی تیک بولور
توقوشدین اوسانما کیزیبان باریق)

Bu beyitler *Qutadğu Bilig*'de bu şəkildedir:

KB (131-141):

Bularda ej üstün Sekentir yorır
İki yıl sekiz ay bir ewde qalır
Anıjda basa boldı ikinç Oijay
Bir ewde qalır on azın iki ay
Üçünçi Kürüd keldi köksün yorır
Qayuxa bu baxsa yaşarmış qurır
Yaşık boldı törtinç yaruttı ajun
Yaşıssa yarutur bakişsa özün
Sewüg yüz urundı beşinçi Sewit
Sewe baktı erse sen özni awıt
Basa keldi Arzu tilek arzular
Qayuxa yağıssa aijar öz ular
Bularda ej altın bu Yalçık yorır
Yaşık birle utru bakişsa tolır
On iki ükek ol bularda azın
Qayu iki ewlig qayu birke in
Qozı yazkı yulduz basa Uż kelir
Erentir, Quçık birle sançu yorır
Kür Arslan bile qoşnı buğday başı
Basa Ülgü boldı Çazan, Ya işi
Basa keldi Oğlaq, Könek hem Balık

¹ yëti| FE-Yazma: yeti (یتی)// kılık| FE-Yazma: kılığ (قيليق). Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v).

² Sewit| FE-Yazma: Saqıt (سفیت)// Yalçık| FE-Yazma: Yılçık (يلچيق). Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v).

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

Bular tug'di erse yarudı qalıq
KB-Fergana Nüshası (22-23):

(بولاردا انك استون سكان تير يورير
ايكى ييل سكيژ آي بير افدا قالير
انينكدا بسا بولدى ايکينج اونكاي
بير افدا قالير اون ادين ايکي اي
اوجنجي كورد كلدى كوكسون يورير
قايقا بو بقسا ياشارمش قورير
يشيق بولدى تورتنج يروتى ازون
يقشسا يروتور بقشسا اوزون
سفوك يوز اوروندى بيشينجي سفيت
سقا بقتى ارسا سن اوزنى افيت
بسا كلدى آرزو تىلاك آرزولار
قايقا يغوشسا انكار اوز اولار
بولاردا انك الدين بو يلجيق يورير
يشيق بيرلا اوترو بقشسا تولير
اون ايکي اوکاک اول بولاردا ادين
قايقا ايکي اقلوک قايقا بيرکا اين
قوزى يازقى يلدوز بسا اوذ کلير
ايران ديز، قوجيق بيرلا سنجو يورير
کور ارسلان بيلا قوشنى بغدادى بشى
بسا اولکو بولدى جذان، يا ايشى
ينا کلدى او غلاق، کوناک هم باليق
بولار توغدى ارسا يرودى قاليق)

Bu beyitler *Ḳıṣāṣu'l-Enbiyā'* da ise bu şekildedir:

KE (120):

Burclar: Ko'zi (Ḡamel), Uy (Śāwr), Ärändiz (Cävza), Ku'çık (Sarašan),
Kür Arslan (Äsäd), Buğday Başı (Sunbulä), Ülgü (Mízān), Çızan ('Akräb),
Yay (Ḳävs), Oğlaq (Cädy), Könäk (Dalv), Balıq (Ḡüt).

Yulduzlar: Säkändir, Oijay, Körüd, Yaşıq, Saqıt, Arzu, Yalçık.

On ikki ükäk yetti aqran kılıq

Äij ilki Ko'zi, Uy, Ärändiz, Ku'çık

Kür Arslan ma Buğday Başı, Ülgü ol

Çıyan hām Yay, Oğlaq, Könäk hām Balık

Yänä yetti yulduz yularda yörir

Sakindiz, Oijay ol Körüd hām Yaşıq

Säwit, Arzu, Yalçık yağı teg bolur

Toquşdın osanmas kâzibän yarıq

KE-Yazma1 nüshası (95):

اول برج لار قايو ترور: قوزی (حمل)، اود (ثور)، اراندیز (جوزا)، قوجیق (سرطان)، ارسلان (اسد)، بوغداي باشی (سنبله)، اولکو (میزان)، جیدان (عقرب)، یا (قوس)، اوغلاق (جدی)، کوناک (دلو)، بالیق (حوت).

بو اون ایکی برج لاردا بییتی یولدوز یوریر. اول یولدوز قايو ترور: سنکاندیر (زحل)، اونکای (مشتري)، کورد (مريخ)، یشق (شمس)، سقیت (زهرة)، یلجیق (قمر).

(اون ایکی اوکاک بییتی اقران قیلیق
انک ایلیکی قوزی، اود، اراندیز، قوجیق
کور ارسلان ما بوغداي باشی، اولکو اول
جیدان، یا هم اوغلاق، کوناک هم بالیق
ینا بییتی یولدوز بولارده یوریر
سکاندیز، اونکای اول کورد هم یشق
سقیت، ارزو، یلجیق یغی تک بولار
توقوشدین اوسانماس کذیبان باریق)

KE-Yazma2 nüshası (66v):

اول برج لار بو ترور: قوزی (حمل)، اوی (ثور)، اراندیز (جوزا)، قوجیق (سرطان)، کور ارسلان (اسد)، بوغداي بشی (سنبله)، اولکو (میزان)، جیدان (عقرب)، یای (قوس)، اوغلاق (جدی)، کوناک (دلو)، بالیق (حوت).

بو اون ایکی برجدا بییتی یولدوز یوریریور. اول یولدوزلار قايو ترور تیسایغیل: سکاندر (زحل)، اونکای (مشتري)، گُرد (مريخ)، یشیق (شمس)، سقیت (زهرة)، یلجیق (قمر)، ارزو (عطارد).

(اون ایکی اوکاک بییتی اقران قیلیق
انک ایلیکی قوزی، اوی، اراندیز، قوجیق
کور ارسلان ما بوغداي باشی، اولکو اول
جیان هم یای، اوغلاق، کوناک هم بالیق
ینا بییتی یولدوز یولاردا یوریر
سکاندیز، اونکای اول گُرد هم یشیق
سقیت، ارزو، یلجیق یغی تیک بولور
توقوشدین اوسانما کزیبان یریق)

• Bk. Arzu// KE-Yazma1: اراندیز “Cevza” (95)// DLT-Yazma: آرَن تُوژ “Terazi burcu; Müşteri, Jüpiter” (51/461)// KB-Herat (16): “Cevza”; KB-Fergana (22): اران تیز (KB: 139)// KB-Fergana (406): ایران دیز (KB: 5676)// BR1: Erzíz “kalay” (103)// Anendrac: Erzíz “kalay” (I/141); Müşteri “Ar. Müşteri yıldızı; kalay” (III/322).

• KE-Yazma1: قوجیق “yengeç” (95)// KB-Fergana (22): (/k/ ve /ç/ noktasız) (KB: 139).

→ Ükek (اُوْگَک) “burçlar”.

• AŞ-Yazma (/k/ ile) (48b), SG-Yazma (/g/ ile) (266): اُوْگَماک

“toplamak, yıǵmak”// KE-Yazma1: اوڭاك (95)// DLT-Yazma: اُنْگَك “tabut ve sandık; surlardaki burç” (52); اُكْمَاك “yıǵın; yıǵmak” (65/94)// Hak.Tr1: Üg- “toplamak, yıǵmak” (546)// Kzk.Tr1: Üyme/ Üymek/ Üyik/ Üyim “yıǵın, küme” (595/596)// Kzk.Tr1 (594), Krgz.Tr (799), Özb.Tr1 (98), YUyg.Tr (447): Üy- “bir araya getirmek, yıǵmak”// Moğ-Les: Ögeg/ Öög “öbek, yıǵın, küme, grup” (985); Ükeg/ Üheg/ Üküg “kutu, sandık” (1547).

→ **Kozi** (قُوزى) “kuzu; on iki burçtan biri olan Kuzu burcu”.

Bk. SG-Yazma (1117)// KE-Yazma1: قُوزى (95)// KE-Yazma2: قُوزى (66v)// DLT-Yazma: قُوزى (544)// CC1 (116), Kzk.Tr1 (311): Kozi// Hak.Tr1 (198), Tuv.Tr1 (54): Huragan// Alt.Tr: Kuragan/ Kuraan/ Kozu (125/119)// Krgz.Tr (495), Mlk.Tr (272): Kozu// Tatar.Tr: Qızı/ Qızıy (180)// Özb.Tr2: Qozi (398)// YUyg.Tr: Qoza/ Qozi (246/247)// Trkm.Tr1: Guzi (315)// Moğ-Les: Huraga(n)/ Hurga/ Hurga(n) (1522).

→ **Uy** (اوى) “sığır; Boğa burcu; Türklerde bir yıl adı”. Bk. AŞ-Yazma (54b-55a), SG-Yazma (322), HE (89, XVI/32-34), HE-Özb (XVI), Külliyyat-Yazma1 (425), Külliyyat-Yazma-TB (413), Hamse-Taşbasma (16).

Bk. AŞ-Yazma (54b), SG-Yazma (322)// KE-Yazma1: اود-اود (95)// KE-Yazma2: اوى (66v)// DLT-Yazma: اود-اود (34/441)// Alt.Tr (195), Krgz.Tr (789), YUyg.Tr (441): Uy// Moğ-Les: Udus “yaban sığırı” (1330).

→ **Arslan** (اَرسلان) “aslan, arslan; Arslan burcu”. Bk. FK (623, 679/5), FK-Özb (G.649/5), Külliyyat-Yazma2 (529), Divan-Yazma (595).

FE-Yazma: Arsilan (اَرسلان)// SG-Yazma: اَرسلان-اَسْلان (127)// DLT-Yazma: اَرسلان (155)// CC2: Arstlan (423)// Hak.Tr1: Arsilaij (51)// Tuv.Tr1: Arzilaij (7)// Alt.Tr (28), YUyg.Tr (17), Trkm.Tr1 (33): Arslan// Kzk.Tr1: Aristan (52)// Krgz.Tr: Arstan (48)// Mlk.Tr: Aslan (91)// Tatar.Tr: Arıslan (27)// Özb.Tr2: Ärslân (41)// Moğ-Les: Arslan/ Arsalan (87).

→ **Buğday Başı** (بُوغْدَايْ بَاشى). “Başak burcu”.

FE-Yazma: Buğday (بُوغْدَايْ). Şiirde art arda gelen Buğday Başı, Ülgü adları; Buğday, Başı Ülgü biçiminde algılanmış olmalıdır. Bu yanlış Senglañ sözlüğüne de geçmiştir. Bk. SG-Yazma (498), KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// Trkm.Tr1: Bugday başı “buğday başağı” (85).

→ **Ülgü** (اُولْغُو) “Terazi burcu”.

FE-Yazma: Başı Ülgü (بَاشى اُولْغُو). Şiirde art arda gelen Buğday Başı, Ülgü adları; Buğday, Başı Ülgü biçiminde algılanmış olmalıdır. Yani Buğday Başı maddesinden karışmıştır. Bu yanlış Senglañ sözlüğüne de geçmiştir. Bk. SG-Yazma (448), KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// SG-

Yazma: Ülgü “ölçü; Terazi burcu. İlk gününde gece ile gündüz saatleri eşit olduğu için bu ad verilmiştir” (298)// DLT-Yazma: أَلْكُو “ölçü” (77)// Hak.Tr1 (548), Alt.Tr (197), Krgz.Tr (794), Mlk.Tr (422): Ülgü “örnek, model”// Kzk.Tr1: Ülgi “örnek” (597)// YUyg.Tr: Ülge “örnek, model” (445)// Trkm.Tr1: Üliji “kumaş biçmek için kullanılan örnek” (654)// Moğ-Les: Üliger/ Ülger “örnek, model; eş” (1551).

→ **Çıyan** (چَيَان) “akrep”.

AŞ-Yazma: چايان “akrep” (106b)// SG-Yazma: چايان-چيان “akrep” (805/852)// KE-Yazma1: جيدان “akrep” (95)// KE-Yazma2: جيزان-حيان “akrep” (66v)// DLT-Yazma: چائَن “akrep” (206)// Kzk.Tr1: Şayan “akrep; yengeç” (634)// Krgz.Tr: Çayan “akrep; yengeç” (256)// Tatar.Tr: Çayan “çıyan” (63)// Özb.Tr2: Çäyân “akrep” (545)// YUyg.Tr: Çayan “akrep” (73)// Trkm.Tr1: İçyan “akrep” (370).

→ **Yay** (يَاي) “yay, keman”.

SG-Yazma: Yay/ Ya (يَا-يَا) (1346/1273)// DLT-Yazma: Ya (يَا) (284)// CC1: Ya/ Yaa (213)// Hak.Tr1: Çaa/ Aya (69/56)// Tuv.Tr1: Ça (19)// Alt.Tr (47), Krgz.Tr (158): Caa// Kzk.Tr1: Jay (151)// Mlk.Tr: Caya (145)// Tatar.Tr: Ceye (53)// Özb.Tr2: Yây (505)// YUyg.Tr: Ya (454)// Trkm.Tr1: Yay (683).

→ **Oğlak** (أَوْغَلَاق) “dört aylık keçi yavrusu; Oğlak burcu”.

Bk. SG-Yazma (261)// DLT-Yazma: أَوْغَلَاق “oğlak” (72)// CC2: Ogulak/ Ulañ “oğlak” (532/861)// Hak.Tr1: Oğlah “oğlak” (320)// Alt.Tr (193), Krgz.Tr (781), Mlk.Tr (417): Ulak “oğlak”// Kzk.Tr1: Laq “oğlak” (356)// Özb.Tr1: Ulâq “oğlak” (99)// YUyg.Tr: Oğlak “oğlak” (293)// Trkm.Tr1: Ovlak “oğlak” (496).

→ **Könek** (كُونَك) “Kova burcu; içine süt sağılan kap”.

SG-Yazma: كويناك “içine deve sütü sağılan deri kap” (1213)// KE-Yazma1: كوناك “kova” (95)// DLT-Yazma: كُونَك “deriden yapılan su kabı” (197)// Hak.Tr1: Könök “kova” (264)// Alt.Tr: Könök “kova” (122)// Kzk.Tr1: Könek “deriden yapılmış süt kabı” (247)// Krgz.Tr: Könök “içine deve sütü sağılan gerdel” (504)// Trkm.Tr2: Könek “içine deve sütü sağılan deri kap” (742)// Moğ-Les: Könüg/ Hönög/ Köneg “kova” (776).

→ **Luy** (لُوى) “balık; **Balık** burcu”.

SG-Yazma: لُوى “Moğ. timsah; balina; Balık burcu; Türk takviminde bir yıl adı” (1240) (FE kaynaklı madde)// DLT-Yazma: لُوى-نَاك “timsah” (174)// Tuv.Tr1 (112), Alt.Tr (193): Ulu “ejderha”// Kzk.Tr1: Ulu “ejder” (585)// Krgz.Tr: Uluu “ejder” (783)// Mlk.Tr: Tengiz iynek “balina”

(391)// Özb.Tr2: Lâqqâ “yayın balığı” (261)// YUyg.Tr: Leij “balina” (255)// Trkm.Tr1: Läheij “balina” (435)// Trkm.Tr2: Lakga “yassı başlı büyük bir balık” (764); Lu [Luu] “balık adı”; Lu yılı “bir yıl adı” (781)// Azb.Tr2: Naqqa “yırtıcı bir balık” (III/452)// Moğ-Les: Nug/ Nag (Çin. Lung) “ejderha” (824).

→ **Lengeç** (لَنگچ) “yengeç; **Yengeç** burcu”.

SG-Yazma: لَنگچ (/g/ üstün ile) “yengeç” (1238) (FE kaynaklı madde)// DLT-Yazma: يَنگچ (611)// İM-Yazma: لَنگچ (294)// TZ-Yazma: ایلانگیش (36)// Trkm.Tr2: Leijjeç (773).

→ • KE-Yazma1: سنکاندیز-سکاندیز “Zühal” (95)// KE-Yazma2: -سکاندر “Zühal” (66v)// KB-Herat (16): “Zühal”; KB-Fergana (22): سكان تير (KB: 131).

→ **Oijay** “Müşteri”.

FE-Yazma: “Ay”. Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v): اونکای “Müşteri”// KB-Herat (16): “Müşteri”; KB-Fergana: اونکای (KB: 132)// Derleme: Öngay “Erendiz yıldızı”// DLT-Yazma: اُونک-اونکای “kolay” (32)// AŞ-Yazma: اُونکای (/g/ ile) “kıyye” (53b)// SG-Yazma: اُونغای “ucuz, fiyatı düşük” (309).

→ **Kürüd** (کُورُد) “Merih”.

FE-Yazma: **Kevürd** (کُورُد) “yedi gezegenden biri olan Zühre yıldızı”. Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// KE-Yazma1: کورد “Merih” (95)// KE-Yazma2: کُرد “Merih” (66v)// KB-Herat (16): “Merih”; KB-Fergana (22): کورد (KB: 133).

→ **Yaşık** (يَاشِيق) “yedi gezegenden biri olan Güneş”.

SG-Yazma: Yaşık (يَاشِيق) “Güneş” (1310) (FE kaynaklı madde)// KE-Yazma1: يَشِق “Güneş” (95)// KE-Yazma2: يَشِيق “Güneş” (66v)// KB-Herat (16): “Güneş”; KB-Fergana (22): Yaşık (يَشِيق) (KB: 134)// KB-Herat (13): “Güneş”; KB-Fergana (17), KB-Kahire (16): Yaşık (يَشِيق) (KB: 66).

→ **Sewit** (سَقِيت) “Venüs, Zühre yıldızı”.

FE-Yazma: **Sakıt** (سَقِيت) “yedi gezegenden biri olan Merih yıldızı” Örnekte geçen bu kelime, Sewit olmalıdır. Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// SG-Yazma: Sakıt (سَقِيت) “Merih yıldızı” (896) (FE kaynaklı madde)// KE-Yazma1: سَقِيت “Zühre” (32/95)// KE-Yazma2: سَقِيت “Zühre” (21v/66v)// DLT-Yazma: بَقَر سَقَم “Merih” (461)// KB-Herat (16): “Venüs, Zühre yıldızı”; KB-Fergana (22): سَقِيت (KB: 135).

→ **Arzu** (اَرزُو) “Utarit, Merkür”.

FE-Yazma: “Müşteri”. Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// Bk. **Erendiz**// KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v): ارزو “Utarit”// KB-Herat (16): “Utarit, Merkür”; KB-Fergana (22): Arzu (آرزو) (KB: 136).

→ **Yalçık** (يَلچيق) “Ay”.

FE-Yazma: **Yılçık** (يیلچيق) “yedi gezegenden biri olan Zühal yıldızı”. Örnekte geçen bu kelime, Yalçık olmalıdır. Bk. KE (120), KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v)// KE-Yazma1 (95), KE-Yazma2 (66v): يَلچيق “Ay”// KB-Herat (16): “Ay”; KB-Fergana (22): Yalçık (يَلچيق) (KB: 137).

4. Sonuç

Bu çalışmada, Ferāğî mahlaslı Muğammed bin Ziyā'u'd-dîn Güseynî tarafından 1642'de İran'da Safevi şahı Şafî bin Şafî adına yazılan *Miftāgu'l-Luğat* adlı Türkçe-Farsça sözlük incelenmiştir. Bu sözlüğün biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesi 5-19055 numarada saklanmaktadır. Bu eserdeki maddeler geniş Türk dili alanından seçilmiştir. Ancak örneklerin çoğu Nevāyî'nin eserlerinden özellikle de *Ğarāyibü's-Şığar* adlı eserinden seçildiği için bu eseri Çağatay Türkçesi Sözlüğü biçiminde adlandırmak mümkündür. Sözlük aynı zamanda 18. yüzyılda Mîrzâ Mehdî Hân Esterābādî tarafından yazılan *Senglah* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Sözlükte toplam madde sayısı 720'dir.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilmiştir ki bu örneklerin sayısı sıfırla iki arasında değişmektedir. Bu sözlükte özellikle Nâşîr'ın *Qısa'su'l-Enbiyâ'sının* kullanılmasından kaynaklanan eskicil olan sözcükler bulunmaktadır. Bu tür eskicil maddelerin bazısına örnek verilmemiştir. Bu eskicil maddelerin çoğu burçlar ve yıldızların adlarıdır. Nâşîr'ın *Qısa'su'l-Enbiyâ'sının* alınan bu maddeler ve şiir örneği *Qutadğu Bilig*'de geçen beyitlerle paralellik göstermektedir. Bu terimlerin bazılarının hiçbir tarihi kaynaktan rastlanmadığını dikkate alındığında bunların ilk defa *Qutadğu Bilig* yazarı tarafından türetildiği kanısına varmak mümkündür.

Kısaltmalar

FE Ferāğî// **H.** hicri// **hük.** hüküm sürdüğü tarih// **Ktp.** Kütüphanesi// **nr.** Numara

öl. Ölümü// **s.** sayfa// **TDK** Türk Dil Kurumu

Kaynaklar

1. *Abuşka, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp.*, nr. 3264 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* M. S. Kaçalın (2011), Niyâzi: Nevāyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luğātu'n-Nevāiyye ve'l-İstişhādātu'l-Çağātāiyye), TDK, Ankara. AŞ-Yazma
2. *'Alî-şîr Nevāyî* (20 cilt) (1987-2003), Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent. Eser-Özb

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

3. 'Alí-şír Nevāyí, *Dívān-ı Ğazaliyyāt-ı Nevāyí*, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 15229 el yazması. Divan-Yazma
4. 'Alí-şír Nevāyí, *Ĥamse-yi Emír 'Alí-şír Nevāyí*, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 214629 taş basması. Hamse-Taşbasma
5. 'Alí-şír Nevāyí, *Külliyāt-ı Nevāyí*, cilt I, Fransa-Milli (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., nr. 316 el yazması. Külliyyat-Yazma1
6. 'Alí-şír Nevāyí, *Külliyāt-ı Nevāyí*, cilt II, Fransa-Milli (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., nr. 317 el yazması. Külliyyat-Yazma2
7. 'Alí-şír Nevāyí, *Külliyāt-ı Nevāyí*, Tebriz-Milli Ktp., nr. 3582 el yazması. Külliyyat-Yazma-TB
8. Argunşah, M., Güner, G. (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit, İstanbul. CC2
9. Arıkoğlu, E., Kuular, K. (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tuv.Tr1
10. Arıkoğlu, Ekrem (2005), *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ, Ankara. Hak.Tr1
11. Boeschoten, H. E., O'kane, J. (2015), *Al-Rabghūzī The Stories of the Prophets Qiṣaṣ al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*, Brill, Leiden-Boston. KE
12. *Et-Tuġfetü'z-Zekiyye fi'l-Luġati't-Türkiyye*, İstanbul Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi Bölümü, nr. 3092 el yazması. TZ-Yazma
13. Grönbech, K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı, Ankara. CC1
14. Gürsoy, E., Duranlı, N. M. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara. Alt.Tr
15. Hamzayev, M. Ya. (1962), *Türkmen Diliniij Sözlüğü*, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası, Aşğabat. Trkm.Tr2
16. Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Fergana Nüshası*, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez (2013), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Fergana
17. Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Herat Nüshası*, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Herat
18. Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig Kahire Nüshası*, Tıpkıbasımı haz. Emek Üşenmez (2014), Akademik Kitaplar, İstanbul. KB-Kahire
19. Has Hacib, Yusuf, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat (2008), 2. basım, Kabalcı, İstanbul. KB
20. Kâşgarlı Mahmud, *Dívānu Luġāti't-Türk*, İstanbul-Millet Ktp., nr. 4189 el yazması. DLT-Yazma
21. Kaya, Önal (1996), *'Alí Şír Nevāyí: Fevāyidü'l-Kiber*, TDK, Ankara. FK
22. Koç, Kenan, Bayniyazov, Aybek, Başkapan, Vehbi (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara. Kzk.Tr1
23. Lessing, Ferdinand (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, cilt I-II, çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara. Moğ-Les
24. Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí, *Senglaĥ*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. F-1141 el yazması. SG-Yazma

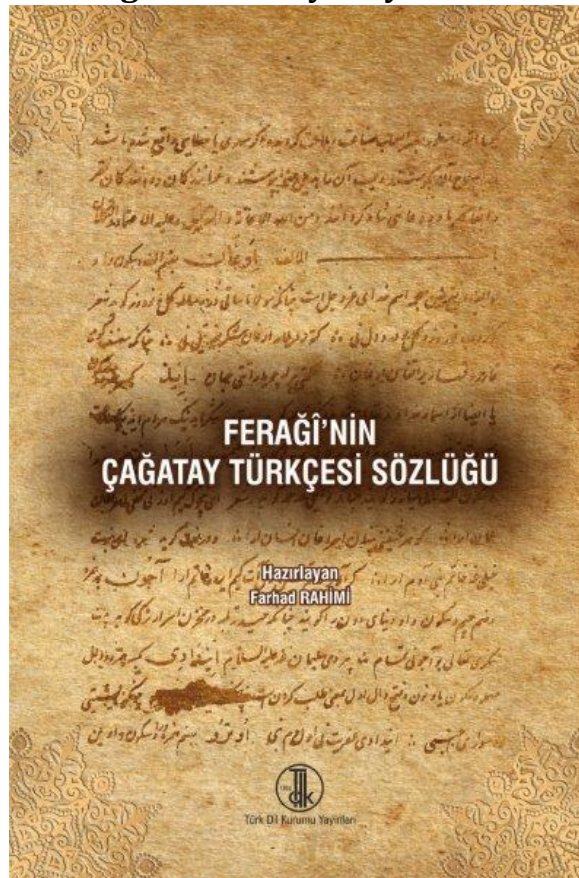
**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

25. Muğammed bin Ziyāu'd-dīn el-Ğuseynī Ferāġī, *Miftāġu'l-Luġat*, İran-Tahran Milli Ktp., nr. 5-19055/1 el yazması. FE-Yazma
26. Muğammed Pādşāh, Münşī, *Anendrac*, cilt I-III, İran-Tahran Meclis Ktp., nr. 3938-3940 taş basması. Anendrac
27. Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî, *Burhan-ı Katı*, cilt I-V, haz. Muhammed Muin (Ş.1342), İbn-i Sina Kitabçısı, Tahran. BR1
28. Nāşīru'd-dīn Rabġuzī, *Qışaşu'l-Enbiyā*, *British Museum* Ktp., nr. Add. 7851 el yazması, *Tıpkıbasımı haz.* Aysu Ata (2019), *Qışaşu'l-Enbiyā*, TDK, Ankara. KE-Yazma2
29. Nāşīru'd-dīn Rabġuzī, *Qışaşu'l-Enbiyā*, Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp., nr. 2132 el yazması. KE-Yazma1
30. Necip, Emir Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*, çev. İklil Kurban, 2. baskı, TDK, Ankara. YUyg.Tr
31. Orucov, Aliheyder (2006), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, cilt I-IV, Şerq-Qerb, Bakı. Azb.Tr2
32. Öner, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Tatar.Tr
33. Rahimi, Farhad (2014), "Çağatay Türkçesi Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies*, 9 (3), Ankara, s. 1157-1218.
34. Rahimi, Farhad (2017), "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri", *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4, s. 2067-2079.
35. Rahimi, Farhad (2018), *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ, Ankara.
36. Rahimi, Farhad (2018a), "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası", *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1, s. 69-104.
37. Rahimi, Farhad (2018b), "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine", *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2, s. 663-704.
38. Rahimi, Farhad (2018c), "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi", *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3, s. 1472-1499.
39. Rahimi, Farhad (2019), "Abuşka Sözlüğündeki Yanlıklar Üzerine", *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3, s. 1293-1312.
40. Rahimi, Farhad (2019), "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi", *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1, s. 53-92.
41. Rahimi, Farhad (2020), "Bedâyi'u'l-Luġat Sözlüğündeki Yanlıklar Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3, s. 412-426.
42. Rahimi, Farhad (2020), "Senglah Sözlüğündeki Yanlıklar Üzerine", *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2, s. 530-552.
43. Rahimi, Farhad (2021), "Feraġî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine", *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4, s. 393-406.
44. Rahimi, Farhad (2021), "Ferheng-i Vassaf'taki Yanlıklar Üzerine", *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2, s. 162-170.
45. Rahimi, Farhad (2021), "Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlıklar Üzerine", *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1, s. 36-43.

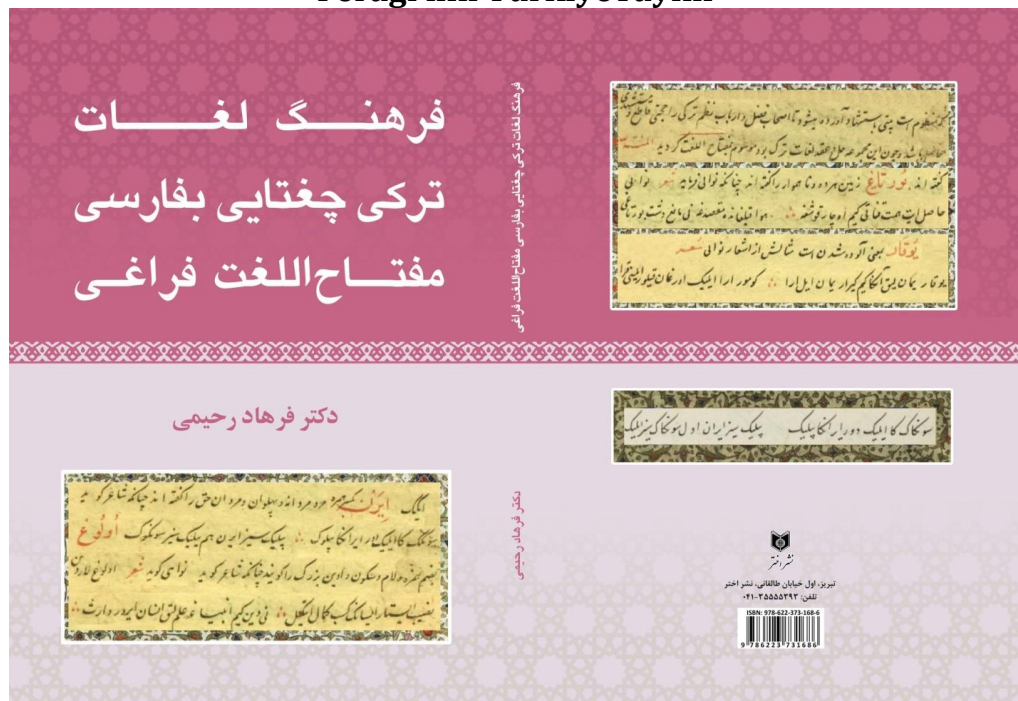
**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

46. Rahimi, Farhad (2021), *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
47. Rahimi, Farhad (2022), "Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü", *Turkish Studies - Languages*, 17 (2), Ankara, s. 623-659.
48. Rahimi, Farhad (2022), *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*, TDK, Ankara.
49. Rahimi, Farhad (2023), "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine", *Bugu Dergisi*, Sayı: 4/1, s. 1-37.
50. Rahimi, Farhad (2023), "Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Değerlendirilmesi", *Oltin bitiglar*, Sayı: 1, s. 92-150.
51. Rahimi, Farhad (2024), *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Miftahu'l-Lügat-i Ferağî*. Tebriz: Ahter.
52. Rahimi, Farhad (2024), *Ferheng-i Lügât-i Türki-yi Çağatayi Be Farsi-yi Nezrali*, Tebriz: Ahter.
53. Sabir, Muhammed (1961), *Ali Şir Nevâî'nin İlk Mesnevisi Hayretü'l-Ebrar Hakkında Araştırmalar: Edisyon Kritik-İmlâ-Dil Hususiyetleri ve Lügatçe*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiyat Enstitüsü nüshası). HE
54. Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara. Mlk.Tr
55. TDK (1993), *Derleme Sözlüğü*, cilt I-IX, 2. baskı, TDK, Ankara. Derleme
56. Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. Trkm.Tr1
57. Üşenmez, Emek (2016), *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, Eskişehir. Özb.Tr2
58. Yaman, E., Mahmud, N. (1998), *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK, Ankara. Özb.Tr1
59. Yudahin, K. (1988), *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, TDK, Ankara. Krgz.Tr

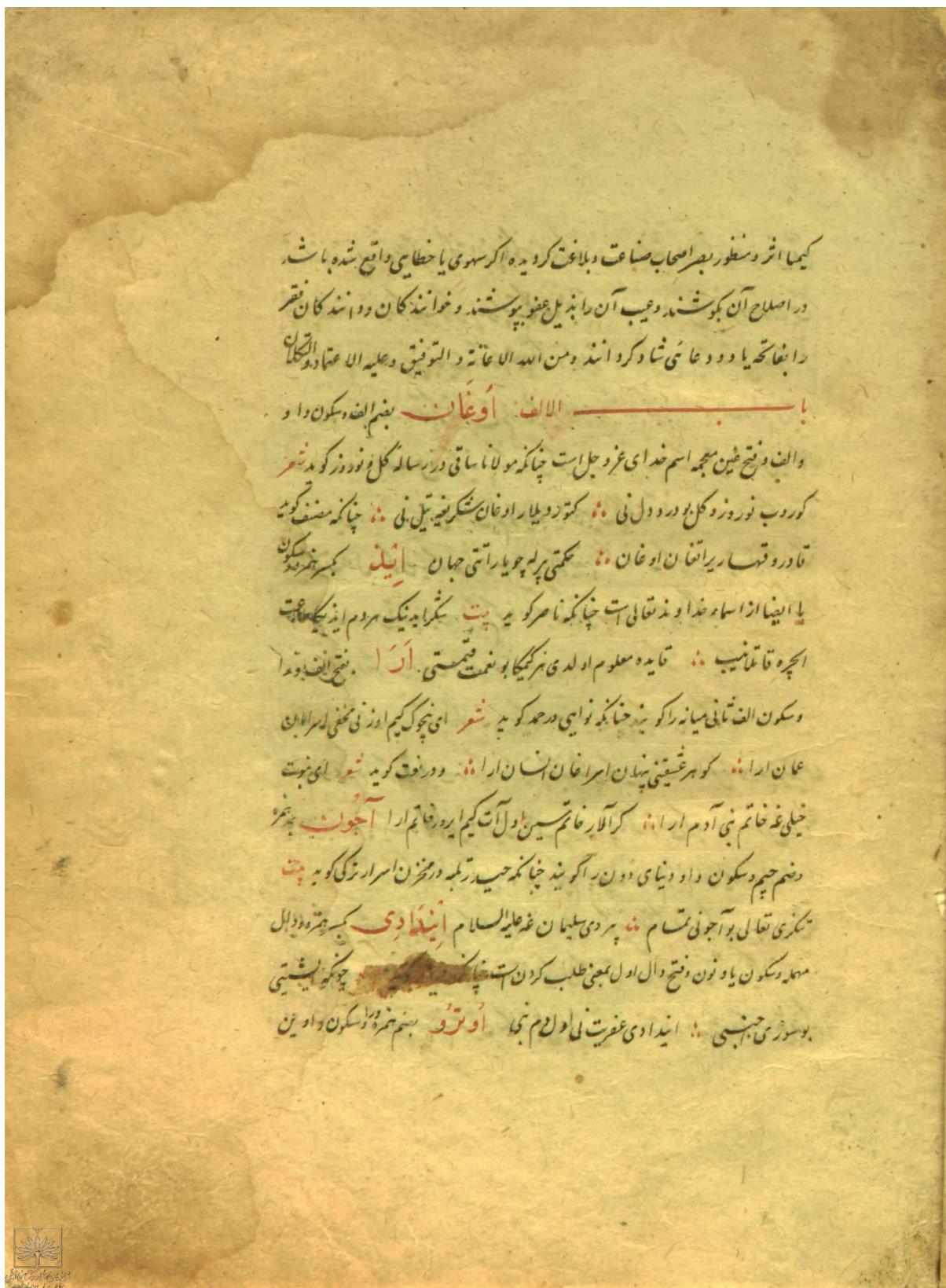
Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
Feraği'nin TürkiyeYayını

Feraği'nin TürkiyeYayını

Nüşanın El Yazmasından Örnek

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG’U BILIG” ASARIDA DUNYO OBRAZINING RAMZIY-FALSAFIY TALQINI

Xo'jayeva Shoiraxon

Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, PhD

Annotatsiya: Mazkur maqola Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asaridagi dunyo obrazining ramziy-falsafiy talqini tadqiqiga bag’ishlangan. Unda mazkur asardagi dunyo timsoli ko’p qirrali obraz sifatida talqin etilib, bu tushuncha ramziy-poetik vositalar orqali chuqur adabiy-estetik mazmun kasb etgani, qahramonlarning falsafiy mushohadalari asosida dunyoning mohiyatini anglash g’oyalari ilgari surilgani ochib berilgan. Shuningdek, maqolada dunyo obrazi ayol timsoli orqali aks ettirilishining islomiy asoslari va ularning Yusuf Xos Hojib ijodida qanday poetik ifoda topgani ham ko’rsatib beriladi.

Tayanch tushunchalar: dunyo obrazi, ramziy ifoda, falsafiy mushohada, tasavvufiy-estetik talqin, ma’naviy-falsafiy konsepsiya, didaktik tafakkur.

Annotation: This article is devoted to the symbolic-philosophical interpretation of the image of the world in Yusuf Khass Hajib’s Qutadg’u Bilig. It examines the concept of the “world” as a multifaceted image in the work, showing how this notion acquires profound literary and aesthetic meaning through symbolic and poetic devices. The study also highlights the philosophical reflections of the characters, through which ideas about comprehending the essence of the world are articulated. In addition, the article demonstrates the Islamic foundations of depicting the world through the image of a woman and explores how these foundations are poetically represented in the creative legacy of Yusuf Khass Hajib.

Keywords: image of the world, symbolic expression, philosophical reflection, Sufi-aesthetic interpretation, spiritual-philosophical conception, didactic thinking.

Ilk yozma adabiyot namunalaridan boshlab “dunyo” tushunchasi obrazli va ramziy ifoda orqali chuqur ma’naviy-estetik mazmun kasb eta boshlagan. Shu jumladan, **Yusuf Xos Hojib** (XI asr) turkiy yozma adabiyotda ilk falsafiy-didaktik qomus yaratgan mutafakkir sifatida alohida e’tiborga loyiq ijodkordir. Uning “Qutadg’u bilig” (“Saodatga yo’lllovchi bilim”) asari – Sharq falsafiy-siyosiy tafakkurining muhim namunasidir.

„Qutadg’u bilig“ qoraxoniylar hokimiyatining o’ziga xos nazmiy nizomnomasi bo’lib, bu ramziy-timsoliy asar yurt egalari bo’lmish hukmdorlar va katta-kichik amaldorlarga atab yozilgan va asarda ularga mamlakatni adolat bilan boshqarish, tinchlikni saqlash, raiyatga zulm qilmaslik, bil’aks, xalqning og’irini yengil qilish, turmushini farovon aylash,

jamiyatning ma'naviy-axloqiy negizlarini mustahkamlash, ilm-ma'rifatga keng e'tibor berish, iste'dod sohiblarini qo'llab-quvvatlash, huquq, burch, adolat bo'yicha maslahat va tavsiyalar berilgan (Yusuf Hos Xojib, 2005: 170).

“Qutadg'u bilig” asarining o'ziga xosligi shundaki, muallif unda o'z ma'naviy-didaktik konsepsiyasini ramzlar vositasida poetik shaklda ifodalaydi. Doston to'rt ramziy qahramon – Kuntug'di (adolat), Oyto'ldi (davlat), O'gdulmish (aql-zakovat) va O'zg'urmish (ofiyat)ning o'zaro suhbatlari va fikr almashuvi asosiga qurilgan. Har bir qahramon muayyan axloqiy-falsafiy qadriyatning timsoli sifatida talqin qilinadi. “Qahramonlarning nomi ham ularning ramziy ma'nolariga uyg'un holda tanlangan. Kuntug'di – “tug'gan kun” demakdir. Kun – Quyoshning butun yil davomida mavjud bo'lishi uni Adolat bilan aloqalantiradi. Oyto'ldi – “to'lgan oy” demakdir. To'lin oyning yog'dusi ravshan bo'ladi. Ayni paytda to'linlik Oyning tugashi bilan ham bog'liq. “O'gdulmish”ning o'zagida “o'g” so'zi bor. Bu Aql demakdir. Adolat va Davlatning Aql bilan aloqasi tabiiydir. “O'zg'urmish” – uyqudan (g'aflatdan) uyg'ongan, hushyor, hushyorlantiruvchi degan ma'no bildiradi” (To'xliyev, 2022: 6).

Asarda aynan Oyto'ldi va O'zg'urmishning vafot etishi ham ramziy ma'no kasb etib, u orqali Davlat va Ofiyatning bebaqoligi tasvirlangan bo'lsa, Kuntug'di va O'gdulmish timsollari orqali Adolat va Aqlning umrboqiyliigi ifoda etilmoqda.

“Qutadg'u bilig”da dunyo mohiyatiga doir falsafiy mushohadalar asosan Oyto'ldi va O'zg'urmish obrazlari orqali ifodalanadi. Bu holat ham ramziy mazmunga ega bo'lib, Oyto'ldi – boy hayotiy tajriba orttirgan siyosiy arbob, O'zg'urmish esa butun umrini toat-ibodatga bag'ishlagan zohid sifatida dunyoga turli manzara va nuqtai nazardan yondashib, uning ma'naviy qiyofasini ochib beradilar. Qiziq jihati shundaki, dunyoqarashlari, ijtimoiy maqomlari va hayotiy yo'llari farqli bo'lishiga qaramay, har ikki qahramonning fikrlari o'zaro uyg'un va mushtarak ma'naviy xulosaga olib keladi.

Xususan, o'limi yaqinlashganini sezgan Oyto'ldi elig (Kuntug'di)ga dunyoning o'tkinchi va bevafoqligi haqida shunday mulohazalarni bayon etadi:

*Ishonchsiz dema ham so'kmagin meni,
Vafo qilmas olam, qo'yar u seni.
Jafo qildi deb sen qisinma menga,*

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

Mendan-da jafochi bu dunyo senga.

Mendan so'ng o'larsan, g'ofil bo'lmagin,

Dunyoga ishonma, g'amda qolmagin (Yusuf Xos Hojib, 2022: 114).

Bu baytlar nafaqat davrga xos axloqiy mezonlarini, balki dunyoga nisbatan umumbashariy va umrboqiy falsafiy-axloqiy qarashlarni ham mujassam etadi. Oyto'ldi tilidan aytilayotgan ushbu nasihatlar ramziy-estetik mazmunga ega bo'lib, dunyoning soxta ziynatlari va beqarorligiga ishonmaslik, insonni doim hushyorlik va tafakkurga chaqirish g'oyasini ilgari suradi. Ayniqsa, “Dunyoga ishonma, g'amda qolmagin” degan misrada nafaqat Oyto'ldining, balki muallifning dunyoga nisbatan qat'iy ijtimoiy pozitsiyasi aks etmoqda.

Ushbu pozitsiya dostonning boshqa asosiy qahramoni — O'zg'urmish obrazida yanada chuqurroq ifodalanadi. Agar Oyto'ldi tajribali davlat arbobi sifatida dunyoning beqarorligini siyosiy-ijtimoiy kontekstda ochib bersa, O'zg'urmish — zohid, ya'ni ma'naviy kamolot sari intiluvchi shaxs sifatida — dunyo haqidagi tasavvurlarni axloqiy-ma'naviy mezonlar asosida baholaydi.

Muallif O'zg'urmish timsoli orqali dunyo mohiyatini teran falsafiy timsollar, tashbeh va istioralar orqali ifodalaydi. Dunyoviy hayot — zohiran jozibador ko'rinsa-da, aslida u ko'plab fitna, balo va imtihonlar bilan to'la murakkab manzara sifatida talqin qilinadi. Quyidagi misralarda bu yondashuv yorqin ifodasini topadi:

*Olam – **zindon**, ichi to'la ko'p ilon,*

Buni qo'y, yorug', tinch olamga ulan.

*Olam – zindon, o'xshar u **quduqqa** ham,*

Baloyu ofatlar bari unda jam (Yusuf Xos Hojib, 2022: 466).

Bu misralarda “zindon” va “quduq” timsollari orqali dunyo yashash makoni emas, balki qutulish lozim bo'lgan sinovlar manbai sifatida tasvirlanadi. U yerda yashiringan “ilonlar”, “balo va ofatlar” esa dunyoning fitnali mohiyatini ramziy ifodalaydi.

Shuningdek, muallif dunyoni “xarob yer”, “tuman-to'zon” yoki “taom”ga, ba'zan esa “bevafo qiz”ga o'xshatadi:

*Bir siqim qora yer – **xarob** ne kerak,*

Mangu makon ista, xarob ne kerak?!

*Bu **tuman-to'zondan** tuta bil o'zing,*

Pok olamni ista, sen ochib ko'zing (Yusuf Xos Hojib, 2022: 466).

Yoki:

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

*Bu dunyo **taom**dir, uni yevchining*

Otini o'zing ayt, tilim yo'q mening.

*Tugal **qiz** qiliqli erur bu olam,*

Seni avramasin, fe'li xush odam (Yusuf Xos Hojib, 2022: 523)

Bu istioralar va tashbehlar orqali O'zg'urmish dunyoga berilishni yo'ldan ozdiruvchi, insonni asl manzildan — ya'ni oxiratdan chalg'ituvchi omil sifatida talqin qiladi. "Taom" timsoli dunyoning nafsni quvontiruvchi, ammo oxir-oqibat zarar yetkazuvchi mohiyatini bildirsa, "qiz" obrazida uning aldovchan, beqaror va xiyonatkor fe'l-atvori aks ettiriladi.

Shuningdek, asarda dunyo "qo'nalg'a" va "ajdar" timsollari orqali ham talqin etiladi. Bu yondashuv muallifning fikrlarini oddiy didaktik nasihat shaklida emas, balki kuchli poetik obrazlar orqali ta'sirli yetkazishga intilganini ko'rsatadi:

*Bu dunyo **qo'nalg'a**: keluvchi ko'char,*

*Yoki u — bir **ajdar**: yer-u ochiqar* (Yusuf Xos Hojib, 2022: 123).

Ushbu satrlarda "qo'nalg'a" timsoli orqali dunyo hayotining vaqtinchaligi, odamzodning bu olamda faqat muvaqqat mehmon ekani ifodalanadi. "Keluvchi ko'char" iborasi esa har qanday mavjudotning dunyodan ketishi muqarrarligini eslatadi. Boshqa tomondan, "ajdar" obrazining qo'llanishi dunyoning xavfli va tahlikali jihatlariga ishora qiladi. Ajdar odatda Sharq mifologiyasida odamzotga xavf-xatar keltiruvchi, beshafqat va yovuz kuch sifatida tasvirlanadi. Shunday ekan, muallif bu timsol orqali dunyoga ortiqcha berilish oqibatida insonning ich-ichidan yemirilib, ma'naviy jihatdan halokatga yuz tutishini nazarda tutadi.

Bu ikki ziddiyatli ramz (qo'nalg'a — ajdar) o'zaro qarama-qarshi ma'nolarni mujassam etgan bo'lib, dunyo hayotining murakkab, ikkiyoqlama tabiatini ko'rsatadi: bir tomonda — foniylilik va o'tkinchilik, ikkinchi tomonda — halokat xavfi va sinovlar. Shu jihatdan, "Qutadg'u bilig"dagi bu kabi poetik tasvirlar nafaqat badiiy go'zallikka xizmat qiladi, balki asarning ma'naviy-estetik yuklamasini kuchaytiradi, uni yodda qoluvchi, chuqur ramziy qatlamga ega asarga aylantiradi.

Yusuf Xos Hojib insonni dunyo go'zalliklariga mahliyo bo'lmaslikka da'vat etar ekan, bu hayotning beqaror va o'tkinchi tabiatini uqtiradi. U olam ne'matlari har qancha ko'p bo'lmasin, hayotning "tez ado bo'lishi"ni eslatib, uni ishonchsiz va beqaror hodisa sifatida tasvirlaydi. Bunda u "tush" va "qush" ramzlaridan mahorat bilan foydalanadi:

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida

*Bu dunyoga bo'lma sira mahliyo,
U bo'lsa-da qancha, bo'lar tez ado.
Ishonma tiruklig go'yo **tush** kechar,
Quvonma bu qutga – u **qush**dek uchar* (Yusuf Xos Hojib, 2022: 134).

Bu misralarda “tush” ramzi dunyo hayotining xayoliyligi, o'tkinchiligini ifodalasa, “qush” ramzi esa undagi ne'matlarning uchib ketuvchi, qo'lda turmaydigan tabiatini anglatadi. Muallif bu ramzlar orqali hayotni mutlaq qadriyat emas, balki sinov maydoni sifatida talqin qilib, insonni foniyl ne'matlarga berilmasdan, abadiy saodatni izlashga chorlaydi.

Umuman olganda, “Qutadg'u bilig” asarida dunyo bilan bog'liq ramzlar nihoyatda rang-barang bo'lib, ular dunyoning turli qiyofalarini yoritadi. Har bir ramziy timsol dunyoning o'ziga xos jihatini fosh etsa-da, barchasining asosiy g'oyaviy yo'nalishi — insonni dunyoga mahliyo bo'lmaslik, balki undan hushyor bo'lishga da'vat etishga qaratilgandir. Quyidagi parcha ham bu mazmunning yorqin badiiy ifodasi sifatida e'tiborga loyiq:

***Sho'r, achchiq suv** misol bu olam moli,
Ichishga ichar-u qoniqmas dili.
Ko'lankaga yana bu dunyo o'xshar,
Quvsang-ku qochadi, qochsang – yopishar.
Sarobdir, qo'yaver, bu dunyo ishi,
Tutayin deganda yo'qotar kishi* (Yusuf Xos Hojib, 2022: 140).

Ushbu misralarda “sho'r, achchiq suv” tasviri orqali dunyo molining tashqi jihatdan jozibador, ammo ichki mohiyatda ichishga yaroqsiz va zararli ekanini anglatiladi. Inson unga intilsa ham, qoniqmaydi; aksincha, ruhiy tashnaligi ortib boraveradi. “Ko'lanka” va “sarob” ramzlari esa dunyo go'yoki bor, ammo ushlab bo'lmaydigan, aldamchi tabiatga ega ekanini bildiradi. Ayniqsa, “quvsang — qochadi, qochsang — yopishar” degan satr dunyoga bog'lanish va undan qochish orasidagi murakkab psixologik holatni ramziy ma'noda ochib beradi. So'nggi misrada esa muallif bu olam ne'matlarini tutishga uringan inson oxir-oqibat ularni yo'qotishini, ya'ni dunyoga intilgan kishining iztirobda qolishini uqtiradi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, turkiy yozma adabiyotda “dunyo” obrazining ayol qiyofasida tasvirlanishi o'ziga xos ramziy-estetik hodisa bo'lib, uning irfoniyl manbalari Qur'oni karim va hadisi sharifga borib

taqaladi: *“Odamlarga ayollardan, bolalardan, to‘p-to‘p tillo va kumushdan, go‘zal otlardan, chorvadan, ekin-tekandan iborat shahvatlarning muhabbati ziynatlandi. Ular dunyo hayotining matohidir. Allohning huzurida esa, husnli qaytar joy bor”.* (Oli Imron surasi, 14-oyat).

Quyidagi hadisda ham “dunyo” va “ayollar” ehtiyot bo‘linishi lozim bo‘lgan yaratilqlar sifatida yonma-yon tilga olinadi: *“Albatta, dunyo yamayashil, shirin narsadir. Albatta, Alloh sizlarni qanday amal qilishingizni ko‘rish uchun u yerda o‘rinbosar qilib qo‘ydi. Shunday ekan, dunyodan ehtiyot bo‘linglar va ayollardan ehtiyot bo‘linglar. Chunki, Bani Isroilga kelgan ilk fitna ayollar borasida edi”.*

Ushbu muqaddas manbalardan anglashilmoqdaki, dunyo sinov, ayollar esa ana shu sinovning amalga oshishidagi eng katta vosita, inson nafsini qutquga solib, uni Haq yo‘lidan adashtirishi mumkin bo‘lgan fitna ekan.

Mazkur yondashuv turkiy yozma adabiyotda ilk bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida o‘z poetik ifodasini topadi. Adib dunyoni tashqi ko‘rinishda go‘zal va jozibali kelinchak, ammo asl mohiyatida bevafo va aldamchi, makkora kampir sifatida tasvirlaydi. Bunda ayol obrazining ikki qirrali (zohirda go‘zallik, botinda xavf) mohiyati chuqur ramziy ma‘no bilan boyitiladi. “Qutadg‘u bilig”da bu mazmun quyidagi baytda yorqin ifodasini topgan:

*Bu dunyo bezanib o‘zin ko‘rgizar,
Yasangan **kelindek** bo‘lib ko‘z suzar.
Ko‘ngil bersang agar shu keksa yuzi,
Yoqang tutar, ammo tugamas so‘zi.
Qilig‘i jafodir uning, hoynahoy,*

Begi bilan turmas tugal uch-to‘rt oy(Yusuf Xos Hojib, 2022: 312).

Ushbu baytda dunyo go‘zallik va ziynat bilan o‘zini “yasangan kelin” sifatida namoyon qiladi: u “ko‘z suzadi”, o‘ziga rom etadi. Ammo bu go‘zallik aldamchi: “keksa yuzi”, ya‘ni asl basharasi yashirin. “Yoqang tutar” iborasi dunyoga mahliyo bo‘lgan kishining boshiga yetish, uni qiynash, tashvishga botirish ramzidir. “Tugamas so‘zi” – bu dunyoning hech qachon yakun topmaydigan vasvasasi, chalg‘ituvchi tabiati. Ayniqsa, “Begi bilan turmas tugal uch-to‘rt oy” degan misra bu dunyoning beqarorligini ochib beradi: u hech kimga sodiq emas, hatto o‘z “begi” – yoriga ham vafo qilmaydi. Vafo va‘dasi bilan unga yaqinlashadi va oxir-oqibat o‘ziga ko‘ngil bergan kishini halok qiladi.

Yusuf Xos Hojib bu ramz orqali dunyo go'zalligiga berilib ketmaslik, uning botiniy mohiyatini anglash zarurligini uqtiradi. "Kelindek" – ya'ni ziynatlangan ayol holatida tasvirlangan dunyo timsoli o'ziga xos tasavvufiy-estetik konsepsiyani bildiradi: bu olam go'yoki mahbuba kabi jozibali, ammo uning izidan borish g'aflat va halokat sari eltadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida dunyo obrazi ko'p qirrali, murakkab va chuqur ramziy-falsafiy mazmunga ega konseptual obraz sifatida talqin etiladi. Asarda dunyo tasviri adolat, davlat, aql va ofiyat kabi ijtimoiy-ma'naviy kategoriyalar bilan uzviy bog'langan holda, ramziy qahramonlar nutqi va tafakkuri orqali ifodalanadi. Xususan, Oyto'ldi va O'zg'urmish obrazlari orqali dunyo hayotining foniyligi, beqarorligi, fitnali tabiati va inson uchun sinov maydoni sifatidagi mohiyati turli ramzlar, tashbeh va istioralar orqali chuqur estetik vositalar bilan yoritilgan.

Asarda dunyo ko'pincha "ajdar", "zindon", "quduq", "xarob yer", "taom", "kelinchak", "sarob", "ko'lanka" singari obrazlar orqali talqin qilinadi va har bir ramziy timsol vositasida o'quvchi o'z nafsiga mahkum bo'lmaslikka, ma'naviy hushyorlikka chaqiriladi. Ayniqsa, dunyoning ayol timsolida tasvirlanishi uning tashqi go'zalligida yashiringan yolg'onchi va bevafo mohiyatini ochib beradi. Bu yondashuv irfoniylar manbalarga tayangan holda poetik-estetik shaklda amalga oshirilgan.

Yusuf Xos Hojib dunyoni rad etmaydi, aksincha, u dunyoni to'g'ri anglagan, uni vosita sifatida baholagan, aql va adolat asosida yashagan kishilarnigina haqiqiy saodatga erishuvchilar deb biladi. Shu jihatdan, "Qutadg'u bilig" nafaqat o'z davrining axloqiy-siyosiy risolasi, balki bugungi falsafiy-estetik tafakkur mezonlari uchun ham dolzarb bo'lgan chuqur ma'noli asardir. Asardagi dunyo obrazining ramziy-falsafiy talqini Yusuf Xos Hojib ijodining adabiy-ijodiy salohiyatini namoyon etishi bilan birga, turkiy yozma adabiyotda dunyo obrazining shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. To'xliyev B. Yusuf Xos Hojib va uning "Qutadg'u bilig" asari (So'zboshi). / Yusuf Xos Hojib. Ahmad Yugnakiy. / Turkiy adabiyot durdonalari. 100 jildlik. 3-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig (She'riy tabdil muallifi B.To'xliyev). / Turkiy adabiyot durdonalari. 100 jildlik. 3-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.

“QUTADG‘U BILIG” DOSTONIDAGI SINESTETIK METAFORALAR VA ULARNI TARJIMADA IFODALANISHI

Jasurbek Ibragimov

Namangan davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida uchraydigan sinestetik metaforalar tahlil qilinadi hamda ularning tarjimada ifodalanishidagi usullar o'rganiladi. Sinestetik metafora haqida S. Ullman, Sh. Day hamda N. Mahmudov kabi tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari sharhlanadi. Asarda nutq, eshitish, ta'm, hid kabi sezgi qatlamlari o'zaro ko'chish orqali yangi ma'no kasb etgani, sinestetik metaforalarning epitet va badiiy ko'chimlar bilan uyg'un holda qo'llangani yoritiladi. Qutadg‘u bilig matnidan olingan “tili uz”, “süchitti sözi” kabi birikmalar misolida sinestetik metaforalarning mazmuniy xususiyatlari ko'rsatilib, ularning V. May, R. Dankoff tarjimalaridagi ifodalanish darajasi qiyosiy tahlil etiladi. Tarjima jarayonida sinestetik birliklarning so'zma-so'z qayta berilishi mazmunning to'liq ochilmasligiga sabab bo'lishi, ayrim o'rinlarda esa mazmun qisqarishi yoki o'zgarishi kuzatilishi qayd etiladi. Shuningdek, metaforaning qo'shimcha badiiy san'atlar — epitet va mantiqiy ko'chim bilan uyg'un kelishi tarjimada murakkablik tug'dirishi ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sinestetik metaforalar asarda muhim badiiy vosita bo'lib, ularning tarjimada to'g'ri ifodalanishi mazmun va badiiyligini saqlashda katta ahamiyat kasb etishi aniqlanadi.

Tayanch tushunchalar: sinestetik metafora, tarjima, Qutadg‘u bilig, badiiy ko'chim, epitet, sezgi, V. May, R. Dankoff.

Anotation. This article examines synesthetic metaphors found in Yusuf Khass Hajib's Qutadghu Bilig and explores strategies for their rendering in translation. Theoretical perspectives of scholars such as S. Ullman, Sh. Day, and N. Mahmudov on synesthetic metaphors are reviewed. The study focuses on how sensory domains such as speech, hearing, taste, and smell combine or shift to convey new figurative meanings, often intertwined with stylistic devices such as epithet. Examples from the original text, such as tili uz and süchitti sözi, are analyzed to demonstrate semantic nuances of synesthetic metaphors, and their English translations by W. May and R. Dankoff are comparatively evaluated. The analysis reveals that literal translation often fails to capture the full semantic and artistic value of these metaphors, leading to partial loss or distortion of meaning. Additionally, the fusion of synesthesia with other poetic devices introduces further complexity in translation. The study concludes that synesthetic metaphors serve as significant artistic means in Qutadghu Bilig, and preserving them accurately in translation is crucial for maintaining both semantic and aesthetic integrity of the text.

Keywords: synesthetic metaphor, translation, Qutadghu Bilig, figurative expression, epithet, sensory imagery, Walter May, Robert Dankoff.

XX asr fransuz, ingliz va amerika adabiyotini kuzatib, ulardagi sinestetik metaforalarni tashkil qilgan bir nechta she'rlarni yig'ib o'rgangan S.Ulmen ushbu metafora bo'yicha batafsil ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Uning fikriga ko'ra "sinestetik metafora ko'rish, eshitish, ushlab ko'rish, ta'm va hid bilish hissiyotlariga asoslanadi"(Ullman, 1964: 86).

Sh.Dey "Sinestaziya va sinestetik metafora"(Day, 1996:5) nomli maqolasida berilgan ma'lumotlarga tayangan holda, S.Ulmen hissiyotlarning qo'llanishiga doir bir qiziqarli fikrni aytib o'tadi. S.Ulmenning fikriga ko'ra, hid va tam bilish hissiyoti bilan bog'liq metaforalar kamroq, eshitish va ko'rish harakatiga bog'liqlari esa ko'proq (Ullman, 1964: 86). Umuman olganda, bir hissiyotga tegishli bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi boshqa hissiyotning ifodasi uchun qo'llansagina sinestetik metafora bo'ladi. Masalan:

a) "*Sweet smell*"(Day, 1996:5) (Yoqimli hid) (J.I.) Berilgan so'z, ya'ni "smell" (hid)ni, tarjimasidan kelib chiqib, u hid bilish hissiyotiga tegishli ekanligini tushunamiz. Ammo "sweet" tam bilish hissiyotiga tegishli bo'lsa ham, bu so'z o'z ma'nosidan boshqa bir ma'noga ko'chirilgan. Agar "sweet" so'zi o'z ma'nosida tarjima qilinganda edi, jumla tarjimasida g'alizlikka yo'l qo'yilgan bo'lar edi.

b) "*Loud colors*"(Day, 1996:7,8) (Yoqimsiz yorqin ranglar) (J.I.) Bu misolda ranglarni ko'rish hissiyoti bilan bog'liq bo'lsa ham, eshitishga aloqador so'z "loud" bilan birgalikda ishlatilgan. Bunday aralashuv sinestetik metaforani hosil bo'lishiga asosiy sabab.

Yuqoridagi ikki misol Sh.Deyning maqolasidan olingan. U maqolasida ingliz tilidagi sinestetik metafora va sinestetik assotsatsiyaning darajalari qanday ekanligiga urg'u bergan. Garchi maqola to'laligicha tilshunoslikning tadqiqiga bog'liq bo'lmasada, sinestetik metaforalarni nima ekanligini tanishtirish uchun ushbu maqolada qo'llash mumkin.

S.Ulmen Avstraliya milliy universitetda o'qigan ma'ruzalaridan biri "The nature of meaning" (Ma'no tabiati).Unda olim metaforaga berilgan ma'lumotlarda uning to'rtta asosiy turi tarqalgan deydi. Ular:

1. Antromorfik
2. Zoomorfik
3. Abstrakt
4. Sinestetik (Ullman, 1974:13)

Demak, sinestetik metaforalar inson muloqotidagi ishtirokini kam deyish mushkul.

O'zbek tilshunosligida salmoqli tadqiqot ishlarini olib borayotgan yirik tilshunos olim N.Mahmudov sinestetik metaforalar tahliliga bag'ishlangan ilmiy maqolasini nashr qildirgan (Mahmudov, 2023: 3-12). Ushbu maqolada sinestetik metaforani tilshunoslik nuqtai nazardan tadqiq qilib, ilmiy g'oyalarni isboti o'laroq Erkin Vohidov va Rauf Parfi she'riyatiga murojaat qiladi.

Sharq adabiyoti uchun ham sinestetik metaforalar begona emas. Quyida "Qutadg'u bilig"dan sinestetik metaforalarga misollar keltiriladi.

Тили уз кэрək ҳам көңүллүг кэрək,

Сөзу уз кэрək ҳам кэд өглүг кэрək (QB. 2621)

Tili shirin ham(da) ko'ngli ochiq (bo'lish) kerak,

So'zi yoqimli ham(da) juda aqlli (bo'lish) kerak. (Q.K. 2621)

Shoir "уз" (shirin, mazali, yoqimli) leksemasida foydalanib bu baytda sinestetik metafora yaratgan. Ya'ni "тили уз" (tili shirin) so'z birikmasi insonlarga yaxshi muomalada bo'la oladigan insonni ko'chma ma'noda anglatmoqda. Bu turdagi metaforani tushunishda insonni majoziy ma'noda keladigan hissiyotga bog'liq so'z ma'nosini anglash zehni tekshirish imkoniyati ham mavjud.

Sinestetik metaforalarda ko'proq sifat so'z turkumi bilan birikkan so'zlarda sodir bo'lishini hisobga olsak, metaforaviy birikmada epitet san'ati ham qatnashganligiga guvohi bo'lamiz. Yusuf Xos Hojib ham aslyatda bergan ushbu baytda ham sinestetik metafora bilan birga epitet san'ati ham mavjud.

V.Mey tarjimasi:

You must have an excellent heart, and good speech,

Take care of them both, and your goal you will reach (Beneficent Knowledge, 1998: 541) (V.M. 2660) ¹

Mazmuni:

Sizda zehnli yurak va yaxshi nutq bo'lishi kerak,

Ularni ikkisini ham ehtiyot qil va maqsadingga erishasan (J.I.)

V.Meyning tarjimasida aslyatda mavjud sinestetik metafora g'aliz berilgan. "Тили уз" (tili shirin) ko'chimi "good speech" birikmasi bilan so'zma-so'z berilgan. Aslyatda ikkinchi misrada ifodalangan "сөзу уз" so'z birikmasi V.Meyning tarjimasida birinchi baytda avvalgi sinestetik metafora bilan berilgan. Tarjimadagi ikkinchi misra aslyatga umumon mos emasdek. Bizningcha ushbu bayt quyidagicha tarjima qilish mumkin:

¹ Keyingi o'rinlarda tarjimonning bosh harflari qisqartma shaklda va bayt soni keltiriladi

*One must be **sweet-tongued** and open-hearted,
One must be **pleasant-spoken** and very intelligent. (J.I.)*

Yuqoridagi kabi tarjimada asliyatda ifodalangan metaforabilan birgalikda epitet san'atlari ham tarjimada aniq ifodalangan bo'lar edi.

R.Denkof tarjimasi:

He must have a good mind and a skilled tongue (Wisdom of Royal Glory, 1983: 282)¹.

Mazmuni:

Kishini yaxshi aqlli va mohir tili bo'lishi kerak. (J.I.)

Asliyatdagi shirin til birikmasi R.Denkof tarjimasida "a skilled tongue" tarzida berilgan qisman ma'no o'zgarishlarning hisobiga ko'ra bo'lsada, metafora saqlangan. Ammo bu tarjimada asliyatda berilgan tili shirinlik va so'zi yoqimlilik bir ma'no sifatida qabul qilinib bitta birikma bilan ifodalangan. Qolaversa, baytning tarjimasida metafora qisman ifodalangan bo'lsa-da, ingliz tarjimashunos olimasi S.Bassnetning takidlaganidek kamida "tarjimaning o'quvchilarga ular uchun tushunarsiz bo'lgan matnni foydalanish imkonini berishdek vazifasini" (Bassnet, 2004: 169) bajara olgan.

Yuqoridagi kabi bayt dostonning boshlanmalarida ham uchratish mumkin.

Йүкүндү элигкә, көр, ачты сөзи,

Сүчүмтү сөзү ҳам, сэвүмтү өзү. (Q.B. 568)

(Oyto'ldi) eligga ta'zim qildi, ko'rgin, so'z boshladi,

Shirin so'zladi va o'zini eligga sevdirdi. (Q.B. 568)

Muallif asliyatda "**СүЧИТТИ СӨЗИ**" birikmasini o'zbek tiliga qilingan tadbilida "shirin so'zladi" tarzida ifoda etilgan. Aslida "shirin" so'zi "maza-ta'm"ni tasvirlovchi so'z bo'lib, ushbu baytda "so'z" leksikasi bilan birikkanda ko'cha mano anglatgan. Bu o'rinda, ko'chim sinestetik metaforaga asos bo'lgan deyish mumkin.

V.Mey tarjimasi:

The guest humbly started his well-pronounced speech,

The heart of the ruler was able to reach. (V.M. 582)

Mazmuni:

Mehmon kamtarik bilan shirin muoqotni maqtadi,

Bu so'zlar hukmdorning yuragiga yetib bordi. (J.I.)

Mey asliyatda ikkinchi misrada keltirilgan metaforaviy birikmani

¹ Keyingi o'rinlarda tarjimonning bosh harflari qisqartma shaklda keltiriladi

tarjimada birinchi misrada “well-pronounced speech” (yaxshi talaffuz qilingan soʻzlar) tarzida ifodalagan. Lekin ushbu birikma asliyatdagi “shirin soʻzladi” jumlasini aynan ifoda etgan maʼnosini berishga erishmagan. Demak, Mey tarjimada metaforani ifodalay olmagan.

R.Denkof tarjimasi:

Full Moon began the conversation, speaking sweetly and with charm.

Mazmuni:

Oytoʻldi shirin va jozibali gapirib, suhbatni boshladi. (J.I.)

R.Denkof tarjimada metaforani “speaking sweetly” (shirin soʻzlamok) tarzida saqlashga erishgan. Inglizabon oʻquvchi uchun “sweet” maza-tamni ifodalovchi soʻz boʻlib xizmat qilgan oʻlaroq, ushbu oʻrinda “suhbat”ga nisbatan ishlatganligini koʻrish mumkin.

Qadimiy qoʻlyozma “Qutadgʻu bilig” asliyatida sinestetik metaforalarni ayrimlarining tahlili shuni koʻrsatadiki, tarjimonlar bunday turga mansub metaforalarni tarjimasida juziy kamchiliklarga duch kelgan. Avvalo, tarjimada soʻzma-soʻz tarjima yoki metaforani tarjimada tushurib qoldirish yoʻlidan borganligi yaqqol namoyon. Bazi oʻrinlarda alohida olingan metaforaviy birikmalarda boshqa sanʼatlarning mavjudligi ham metaforani aynan tarjima qilishga toʻsqinlik qilgan boʻlishi mumkin. Shuningdek, dostonning asliyati va tarjimalar qiyosan oʻrganib chiqilganda, V.Meyning tarjimasida sinestetik metaforalarni berish imkoni mavjud edi. Ammo tarjimon sheʼrshunoslikning asosiy qoidalaridan biri qofiya saqlashdagi urinishlari unga metaforani tarjima matnida toʻla ifodalashga toʻsqinlik qilgani aniq. Qolaversa, bazi baytlarda asliyatdagi sof maʼnoni tushunmagan boʻlishi ham mumkin. Mana shu ikki taxmin bizning boshqalariga qaraganda eng yaqini.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Bassnet S. Translation. – The New Critical Idiom, Routledge, 2004. p. 169.
2. Day S. Synaesthesia and Synaesthetic Metaphors//PSYCHE. July 1996. p. 245.
3. Маҳмудов Н. Метафора ва унинг лингвопоэтик имкониятлари.//Ўзбек тили ва адабиёти. 2023. № 4. 6 3-12.
4. Ullman S. Words and their meanings. – Canberra: Australian National University Press, 1974. p. 158.
5. Ullman S. Language and style. – Oxford; Basil Blackwell. 1964. p. 86
6. Yusuf Balasaguni, Beneficent Knowledge translated into English by Walter May, Moscow and Bishkek, 1998, –541 p.
7. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic for Princes, Translated, with an Introduction and Notes by Robert Denkoff, The

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

University of Chicago Press, 1983. – 282 p.

8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Саодатга елтувчи билим),
Транскрипсия ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф, Қаям Каримов таржимаси.
Ўзбекистон: Фан, 1971, – 971 б.

Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida
**YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG’U BILIG” ASARI VA UNING “TURKIY
ADABIYOT DURDONALARI”DAGI O’RNI**

Dostonjon Tojiyev

O‘zRFA Sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti

dostonjontojiyev26@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kunda xalqaro maqomdagi tuzilmalar qatorida bo'lgan Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida amalga oshirilayotgan ilmiy, madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy va turizm bo'yicha qator sohalar rivojini ko'rish mumkin. Bu shundan darak beradiki, o'z vaqtida mintaqaviy tuzilma sifatida yaratilgan hamda bugun jahon hamjamiyati e'tiborida bo'lib turgan tashkilotning tarixi ulkan, shu bilan birga, bugungi darajaga yetishi uchun qilingan juda katta mehnatlar besamar ketmagandir. Ushbu maqolada Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida amalga oshirilayotgan madaniy-ma'rifiy ishlar xususida so'z yuritiladi. Maqolada asosiy e'tibor qaratilgan jihat 2022-yilda nashr qilingan 100 jildlik “Turkiy adabiyot durdonalari” to'plamining turkiy dunyo madaniy hamkorligidagi o'rnini ko'rsatib berishdir. Bu maqolada 100 jildlikda chop qilingan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” kitobi haqida ham so'z boradi va umumtarzda tahliliy axborotlar ham berilgan.

Tayanch tushunchalar: “Turkiy adabiyot durdonalari”, TURKSOY, “Oltin to'plam”, Boku sammiti, Prezident Shavkat Mirziyoyev, Samarqand sammiti, tahrir hay'ati tarkibi.

Abstract. Nowadays, within the framework of the Organization of Turkic States, which is among the structures with international status, one can see the development of a number of scientific, cultural, political, socio-economic, spiritual-educational and tourism-related areas. This indicates that the history of the organization, which was created as a regional structure at the time and is now in the spotlight of the world community, is great, and at the same time, the great efforts made to reach its current level have not been in vain. This article discusses the cultural and educational work carried out within the framework of the Organization of Turkic States. The main focus of the article is to show the place of the 100-volume collection “Masterpieces of Turkic Literature” published in 2022 in the cultural cooperation of the Turkic world. This article also discusses the book “Qutadgu Bilig” by Yusuf Khos Hajib, published in 100 volumes, and provides general analytical information.

Keywords. “Masterpieces of Turkic Literature”, TURKSOY, “Golden Collection”, Baku summit, President Shavkat Mirziyoev, Samarkand summit, Editorial board.

O'zbekistonda turkiy madaniyatning qadimi va bugunini birlashtirish uchun qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. TURKSOY bilan hamkorlikda o'tkazib kelinayotgan yirik anjumanlar, madaniyat va san'at sohasini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, shu bilan bir qatorda,

turkiy xalqlar o'rtasidagi qardoshlik rishtalarini mustahkamlashga har taraflama xizmat qilinmoqda. Ma'naviy-ma'rifiy va madaniy hamkorlikni yuksaltirish uchun tashkilot doirasida qilinayotgan ishlar behisob. 100 jilddan iborat "Oltin to'plam" ham bu boradagi qilingan ishlarning o'ziga xos ko'rinishi sanaladi.

Bugun va kelajak istiqbolini belgilashda, shubhasiz, turkiy xalqlarning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, boy tarixi va madaniyati, ularning ko'p asrlik do'stligi, yaxshi qo'shnichilik va o'zaro anglashuv an'analariga tayanish muhimdir. Madaniy-gumanitar hamkorlik davlatlar o'rtasidagi munosabatlar muhitini shakllantiradi, insonlarni birlashtiradi [Мирзиёев, 2020, с. 267]. Bugun globallashgan davr buning yorqin isboti bo'lib ulgurdi.

2019-yilning 15-oktabr kuni Bokuda bo'lib Turkiy davlatlarning navbatdagi sammitida O'zbekiston tarixiga oltin harflar bilan bitildi. Prezident Shavkat Mirziyoyev sammitda ishtirokini tashkilotning rasmiy a'zosi sifatida boshladi. Ayni shu sammitda tashkilotga a'zo mamlakatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deya nomlangan 100 jilddan iborat kitoblar to'plamini har bir davlatning ona tilida yaratish g'oyasi ham ilgari surildi ["Turkiy adabiyot durdonalari", 1-jild, 2022, b. 3]. Ushbu muhim tashabbus va taklif jiddiy tayyorgarlikdan so'ng amalga oshirildi. E'tiborli jihati shundan iboratki, O'zbekiston Prezidenti kitob – tinchlik, ezgulik va sulh elchisi ekanini ta'kidlagan holda jahon siyosati madaniyatiga o'ziga xos yangi bir an'anani olib kirdi. Bu turli davlat rahbarlariga kitob hadya etish tashabbusidir ["Turkiy adabiyot durdonalari", 6-jild, 2022, b. 3]. Ushbu tashabbusning yorqin namunalaridan biri Turkiy davlatlar tashkilotining Samarqandda o'tgan tarixiy sammitida o'zbek tilida nashr etilgan 100 jilddan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" oltin xazinasining tashkilotga a'zo davlat rahbarlariga topshirilgani bo'ldi.

Ko'lami keng, zalvori mashaqqatli yirik badiiy silsilani tayyorlash ishida anchayin katta tahrir hay'ati va ishchi guruhlar mehnat qilishdi.

Yangi O'zbekistonda beqiyos ma'naviy bisot, avlodlar uchun ulkan tuhfa yaratildi. 100 jildlik to'plamni nashrga hozirlash o'z-o'zidan amalga oshmagani aniq. Tahrir hay'ati tarkibida Xayriddin Sulton (hay'at raisi), Ibrohim G'ofurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev, Behzod Yo'ldoshev, Minhajiddin Mirzo, Muhammad Ali, Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton kabi o'zbek adabiyotining zabardast

vakillari bor edi. Bundan tashqari ishchi guruhda Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov, G'ayrat Majid, Rustam Musurmon, Tohir Qahhor, Risolat Haydarova, Boboxon Muhammad Sharif va Umid Hayitov kabi o'z sohasining yetuk mutaxassisarlari faoliyat olib borishdi. Shu qatorda 200 dan ortiq tarjimon, 100 dan ziyod adabiyotshunos olimlar, yozuvchi va muharrirlar ham loyihaga jalb etilgani holda 100 jildlik majmua AOKAning "O'zbekiston" nashriyotida nashrga tayyorlandi va to'liq holda chop etildi.

"Turkiy adabiyot durdonalari" nomi ostidagi 100 jildlik kitoblar turkumi O'zbekiston (Qoraqalpog'iston ham), Ozarbayjon, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston Turkmaniston va Vengriyaning (kuzatuvchi davlatlar bo'lsa ham) jami 450 dan ziyod, umumiy tarzda aytganda XI – XXI asrga mansub 629 nafar (Mannonov-Hamidov, 2022, p. 272) mumtoz va zamonaviy shoir, adib hamda mutafakkirlarning asarlarini o'zida jamlaydi. To'plamda turkiy dunyoning eng peshqadam alloma va adiblari, mumtoz hamda zamonaviy turkiy tilli adabiyotlarning 1010 nafar muallifi tomonidan olam yuzini ko'rgan badiiy so'z gavharlari jamlangan. Xususan, to'plamda jami 117 nafar mashhur shoir va adibga alohida jild ajratilgan. 52 nafar ijodkorning asarlari o'ziga zamondosh, uslubi va yo'nalishi jihatidan yaqin va hamohang bo'lgan boshqa adib va shoir bilan bitta jildga kiritilgan ["Turkiy adabiyot durdonalari", 1-jild, 2022, b. 4]. Umumiy aytganda "Oltin to'plam"ning katta qismi, ya'ni 33 jildi o'zbek adabiyotini tashkil qilsa (1 - 33-jild), qolganlari: 5 jildi qoraqalpoq adabiyoti (34 - 38-jild), 17 jildi turk adabiyoti (39 - 55-jild), 16 jildi ozarbayjon adabiyoti (56 - 71-jild), 10 jildi qozoq adabiyoti (72 - 81-jild), har biri 9 jilddan qirg'iz (82 - 90-jild) va turkman adabiyoti (91 - 99-jild), va 1 jildi venger adabiyotining (100-jild) mashhur namunalaridan iborat.

Ushbu 100 jildlik adabiy durdona turkiylardan birinchi bo'lib yozma manba yaratgan buyuk mutafakkir Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" ["Turkiy adabiyot durdonalari", 1 - 2-jildlar, 2022] asaridan boshlanib taniqli mojar adibi Aron Yanoshning o'zbek sharqshunos olimi Is'hoq Ibrohim tomonidan XIX asrda tarjima qilingan "Ajoyib suyg'unning hikoyati" ["Turkiy adabiyot durdonalari", 100-jild, 2022, b. 3] nomli mashhur dostoni bilan yakunlangan.

Tarixda nomlari qolgan buyuklar ko'p bo'lib, ular o'zlarining keng ijodiy faoliyati, ko'plab ilmiy, tarixiy, adabiy asarlari bilan zamondoshlarining hurmat va e'tiborini qozonishgan, keyingi

avlodlarning ham e'tiroflariga sazovor bo'lishgan. Ammo shunday ijodkorlar ham borki, ulardan faqat birgina asar yetib kelgan, xolos. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" nomli kitoblari mana shu silsilaga kiradi [Turkiy adabiyot durdonalari, 3-jild, 2022, b. 4].

Ularning uchalasi ham Sharq Renessansi – Uyg'onish davrida yashagan, aniqrog'i, o'sha ilk Renessansning ravnaqiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shishgan. Adam Mets "Musulmon Renessansi" [Qayumova F., Rahimjonov F., 2023, b. 53], akademik N.Konrad "Sharq uyg'onishi" [Muhamedov A., 2024, b. 449] deb nomlagan ushbu davr ko'plab mutafakkirlarni, buyuk allomalarni maydonga keltirgan. Muhammad Xorazmiy, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sinolar o'sha davrlardayoq jahon e'tirofiga sazovor bo'lishgan [Turkiy adabiyot durdonalari, 3-jild, 2022, b. 4]. Yuqoridagi uch mutafakkir ham shu silsilaning munosib halqalaridir.

Uyg'onish davrining asosiy xususiyatlaridan biri madaniy va tafakkurdagi yuksalishning ochiq namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Uning asl mohiyatini jaholat va mutaassiblikka o't ochish, insonni ulug'lash, uning iste'dod va qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, umuminsoniy va milliy-ma'naviy fazilatlar uyg'unligini targ'ib va tashviq etishni tashkil etadi. Ayni mana shu jihatlar Yusuf Xos Hojibni ilk Uyg'onish davrining munosib vakillaridan biriga aylantirgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari XI asrda yaratilgan. U turkiy tilda yozilgan ilk yirik yozma doston sifatida alohida ahamiyatga molik. Asarda o'sha davrdagi ajdodlarning tasavvur va dunyoqarashlari, falsafasi, axloqi, ma'naviyati va madaniyati badiiy so'z vositasida o'ziga xos tarzda tasvirlab berilgan. Ayni paytda bu asar turkiy davlatchilikning o'z davridagi badiiy nizomnomasi sifatida ham e'tirof etilgan.

Qoraxoniylar davrida yaratilgan betakror so'z durdonalaridan bo'lgan Yusuf Xos Hojibning falsafiy-didaktik asari "Qutadg'u bilig" va Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asarlari "Turkiy adabiyot durdonalari" majmuasining 3-jildiga kiritilgan. "Turkiy Shohnoma"ning tabdilini filologiya fanlari doktori, professor Boqijon To'xliyev, "Haqiqatlar tuhfasini"ning she'riy tabdilini esa Sharq mumtoz adabiyotining beqiyos bilimdoni, filologiya fanlari nomzodi Ergash Ochilov tayyorlaganlar.

"Qutadg'u bilig" – falsafiy-didaktik asar. Har qanday yaxshi badiiy asar ayni paytning o'zida bir necha vazifalarga bo'ysundirilgan bo'ladi.

Yusuf Xos Hojib asari ham bundan chetda emas. Unda bir tomondan mamlakatni siyosiy jihatdan jipslashtirish, qoraxoniylar davlatining iqtisodiy asoslarini mustahkamlash vazifasi olg'a surilgan bo'lsa bo'lak tomondan mamlakat aholisini o'zaro ittifoqqa undash, eng yaxshi insoniy xislatlarni targ'ib qilish, shoir sifatida qalbini hayajonga solayotgan masalalarni o'rta qo'yish ham turadi. Bularning barchasini yuksak badiiylik asosida ado etish o'ziga xos vazifa bo'lganiga shubha yo'q [Turkiy adabiyot durdonalari, 3-jild, 2022, b. 5].

Ushbu 100 jildlik turkiy adabiyot durdonalarining ayrimlari allaqachon o'zbek tilida mavjud va bugunga qadar nashriyotlar tomonidan bir necha marotaba nashr ham etilgan. Nashrlarning esa o'zbek kirilchasi va o'zbek lotinchasi turfa nashriyotlardan chiqqan nusxalari bor.

O'zbekistonda o'nlab nashriyotlar mavjud bo'lsada, biroq yuqoridagi "Oltin jidllar"ga tegishli bo'lgan 100 jildlikdagi asarlarning bir qanchasi "Yangi asr avlodi", "O'zbekiston", "Akademnashr", "Hilol nashr", "Sharq" kabi yirik nashriyot-matbaa markazlarida chop etilganini ko'rish mumkin. Bundan tashqari O'zbekiston bozoriga yaqin 5-10 yil ichida kirib kelgan kichik nashriyotlar tomonidan ham yuqoridagi adabiyotlar nashr etilgan hamda ularni bugun turli xil sotuv joylaridan yoki kutubxonalardan topishning iloji bor.

Ushbu "Oltin to'plam"ning bosh tashabbuskori bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning: "O'ylaymanki, Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashiga a'zo davlatlarda "Turkiy adabiyot xazinasini" ruknida nashr etiladigan eng sara adabiyotlarimiz namunalaridan iborat 100 jildlik kitoblar turkumi madaniy hamkorligimizni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi" [Мирзиёев Ш., 4 жилд, 2020, б. 316-317], – deya bergan ta'rifi bu durdona kitoblarning naqadar o'rinli ekanligiga aniq ishoradir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари. Тошкен т: Ўзбекистон, 2020. – Б. 267.

2. Turkiy adabiyot durdonalari. Mahmud Koshg'ariy. 1-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 3.

3. Turkiy adabiyot durdonalari. Alisher Navoiy. 6-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Mirzo Kenjabek. Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 3.

4. Mannonov A., Hamidov X. Bebaho xazina ("Turkiy adabiyot durdonalari" tili mizda). Translation forum – 2022. Oriental research journal. Volume 2, Special issue 28, December 2022. P. 272. <https://cyberleninka.ru/article/n/bebaho-xazina-turkiy-adabiyot-durdonalari-tilimizda/viewer>

**Alp Er To'nga avlodlari – Qoraxoniylar: Turkiy dunyo
va islom olami qoraxoniylar davrida**

5. Turkiy adabiyot durdonalari. Mahmud Koshg'ariy. 1-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 4.
6. Turkiy adabiyot durdonalari. Venger adabiyoti namunalari. 100-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchi G'ayrat Majid. Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 3.
7. Turkiy adabiyot durdonalari. Yusuf Xos Hojib. Ahmad Yugnakiy. 3-jild. / to'plovchi va nashrga tayyorlovchilar Boqijon To'xliyev, Ergash Ochilov. Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 3-5.
8. Qayumova F., Rahimjonov F. Sharq renessansi Adam Mets talqinida. Journal of advanced research and stability. Volume 03, Issue 04, 2023. – P. 53-56.
9. Muhamedov A. Sharq renessansining vujudga kelishidagi ijtimoiy omillar. "Экономика и социум", №2 (117), 1, 2024. – С. 449-453.
10. Мирзиёев Ш.М. Дўст боғининг булбули. // Турк мумтоз шоири Юнус Эмронинг "Ўлмас кўнгул" китобига ёзилган сўзбоши. // Миллий тикланиш дан - миллий юксалиш сари. 4 жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 316-317

MUNDARIJA

KIRISH SO‘Z.....	3

BIRINCHI KENGASH

QORAXONIYLAR DAVRI TARIXI, DAVLATCHILIGI VA BOSHQARUVI

<i>Doniyorov A.</i> Qoraxoniylar davri tarixshunosligi masalalari.....	5
<i>Boboyorov G’.</i> Qoraxoniylar tarixi bo‘yicha yangi ma’lumotlar: Dod-bek bitigi, “Nasabnoma”lar.....	16
<i>Ekber Necef.</i> Dunya tarihi acısından Karahanlılar`in önemi.....	29
<i>Ateş Hamza.</i> Hybrid legitimacy and plural governance: the Karahanli state tradition in comparative perspective.....	39
<i>Saidov Sh.</i> Xorazmshoxlar-Anushteginlar va Qoraxoniylar: davlatlararo munosabatlar tarixidan.....	60
<i>Alimova R.</i> Qoraxoniylar va Somoniylar o‘rtasidagi munosabatlar.....	66
<i>Tuba Tombuloğlu, Djumaniyazova F.</i> Karahanlı siyasi düşüncesinde “Kara” kavramının anlam katmanları.....	74
<i>Qozoqov T.</i> Sharqiy Qoraxoniylar naymanlar hukmronligi ostida.....	82
<i>Qodirov Z.</i> Qoraxoniylar va Saljuqiylar davlat boshqaruv tizimi: qiyosiy tahlil.....	93
<i>Zokirov B.</i> Qoraxoniylar davri Markaziy Osiyoning turkiy qabilalari etnogeografiyasiga doir ba’zi mulohazalar.....	101
<i>Muminov U.</i> Alp Arslon va Malikshoh davrida Saljuqiylar-Qoraxoniylar aloqalari: raqobat va hamkorlik.....	112
<i>Kuldashev S.</i> The council in the state administration of the Karakhanids (based on dīwān lughāt at-turk).....	123
<i>Boyto‘rayev S., Ravshanova M.</i> Qoraxoniylar davrida siyosiy jarayonlar, ma’naviy meros va sivilizatsiyaviy o‘zgarishlar.....	128
<i>Hamidova N.</i> Symbols of sovereignty in the Karakhanid and Seljuk empires within the tradition of turkic-islamic statehood.....	135
<i>Bo‘riyev I.</i> Qoraxoniylar sulolasi boshqaruvi chog‘ida qo‘shin.....	145
<i>Rajapov P.</i> XI asr I choragida Movarounnahrda Qoraxoniylar va Saljuqiylar sulolalari manfaatlarining to‘qnashuvi	155

IKKINCHI KENGASH

QORAXONIYLAR DAVRIDA ILM-FAN VA MADANIYAT

<i>To‘xliyev B.</i> Qoraxoniylar davri ilm-fani Yusuf Xos-Hojib talqinida.....	161
<i>Mashhuraxon Adiljon.</i> Alp Er To‘nga timsoli turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining manbai sifatida.....	174
<i>Salijanova G.</i> Qoraxoniylar hukmronligi davridagi oliy ta’lim maskanlarining tarixiy tahlili.....	180
<i>Toshova Sh.</i> Qoraxoniylar hunarmandchiligida tarixiy xotiraning aks etishi.....	195

Xatamova M. Qoraxoniylar sulolasi merosi kimniki?.....	207
Azizov A. O'rta chog'larda Turonda ipak va ipakchilik talqini.....	221
Haydarova D. Umay fenomeni: qoraxoniylar davridagi ona arxetipining semantik o'zgarishi.....	230
Abduqahorov A. Qoraxoniylar davrida ilm-fan va madaniyat.....	239

UCHINCHI KENGASH:

QORAXONIYLAR DAVRIDA TIL VA ADABIYOT

Sodiqov Q. Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamaları.....	245
Rahmonov N. Qadimgi turkiy adabiy manbalari uyg'unligiga oid kuzatuvlar.....	267
Dadaboyev H. Qoraxoniylar davlat boshqaruvi tizimining ijtimoiy-siyosiy terminologiyada aks etishi.....	276
Abdushukurov B. "Devonu lug'otit turk" va zamonaviy turkiy tillar..	288
Rustamiy S. «Devonu Lug'otit turk»da «Ishba:» atamasi.....	303
Vaxidov A. Qoraxoniylar davrida Markaziy Osiyoda tasavvuf an'analari va terminlarining shakllanishi va rivoji.....	309
Kasimova S. "Tazkirayi bug'raxon" manbasida qoraxoniylar sulolasi va ideologik axborot: Mullo xoji qo'lyozmasi (№1818/ii).....	321
Ehsanulla Q. Qoraxoniylar davrida o'zbek tilining shakllanishi va uning ijtimoiy konteksti.....	330
Yassaviy G. Qoraxoniylar hukmronligi davrida Ahmad Yassaviy ijodi.....	334
Matquliyeva M.F. Afrosiyob haqidagi syujetlarning tarixiy-madaniy konteksti va ularning o'zbek adabiyoti hamda folkloridagi davomiyligi.....	342
To'laganova Sh. "Devonu Lug'ati-t-turk"dagi ayrim frazeologik birliklarning konseptual tadqiqi.....	349
Jo'rayev M.X. Qoraxoniylar davrida hadis adabiyoti.....	358
Xurramova D.M. Qoraxoniylar davriga oid oqova suv va tozalash tizimini ifoda etuvchi terminlar tadqiqi xususida.....	369
Jo'rayev SH.T. Qoraxoniylar davri adabiyotining "Shohnomas"si.....	376
G'afurov N.S. Qoraxoniylar davri va Ahmad Yassaviy hikmatlari.....	381

TO'RTINCHI KENGASH:

TURKIY ISLOM MADANIYATINING YUZAGA KELISHIDA QORAXONIYLARNING O'RNI

Karahan A. Qoraxoniyy yozuv tili lahja asosi va uning turk-islom dunyosiga ta'siri.....	386
Сафаров Р. Роль Карлуков в развитие науки и культуры ислама в Караханидский период.....	399

To'ychibayev A. Qoraxoniylarni yoritishda fatvo asarlarining ahamiyati: Ahmad ibn Muso Keshshiyning "Majmu' Al Havodis"i misolida.....	417
Ataman K.Y. Karahanlılar devrinde hükümdarların ve alimlerin türk-islam kültür ve medeniyetinin etkileri.....	427
Nosirjonov F. Qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan musulmon huquqi manbasida ijtimoiy masalalarning yoritilishi ("Fatovoyi qozixon" asari misolida).....	437
Yilmaz Ethan. The religious landscape of Turan (توران) during the Qarakhanid period.....	446

BESHINCHI KENGASH:

YUSUF XOS HOJIBNING "QUTADG'U BILIG" ASARINI O'RGANISHNING DOLZARB MASALALARI

Omonov Q. "Qutadg'u bilig" qoraxoniylar davlatining bosh nizomi sifatida.....	456
Erşahin S. Karahanlı hükümları sınıfın Hz. Muhammed anlayışı: Yusuf Has Hacib örneği.....	462
Rahimi F. Kutadgu Bilig'den kisasu'i-enbiya'ya oradan da feraği sözlüğüne geçen burçlar ve yıldız adları.....	490
Xo'jayeva Sh.B. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida dunyo obrazining ramziy-falsafiy talqini.....	507
Ibragimov J.T. "Qutadg'u Bilig" dostonidagi sinestetik metaforalar va ularni tarjimada ifodalanishi.....	514
Tojiyev D.B. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u Bilig" asari va uning "Turkiy adabiyot durdonalari" dagi o'rni.....	520

